

ABİD TAHİRLİ

İDRAK İŞİĞİNDA

Abid Həmid oğlu Tahirli

**İdrak işığında (ədəbi-tənqidi, elmi-publisistik məqalələr toplusu),
Bakı, «Ozan» nəşriyyatı, 2010**

Filologiya elmləri doktoru Abid Tahirlinin ayrı-ayrı illərdə qələmə aldığı və ölkə mətbuatında dərc etdirdiyi bəzi ədəbi-tənqidi, elmi-publisistik məqalələrin bir qismi ilk dəfə kitab şəklində oxuculara təqdim olunur. Əvvəlki 9 kitabında (Azərbaycan mühacirəti. Bakı, «Tural-Ə» nəşriyyatı, 2001, Sözlə yarananlar, sözü yaşadanlar. Bakı, «Əbilov, Zeynalov və oğulları» nəşriyyatı, 2001, Azərbaycan mühacirət mətbuatı. I hissə, Bakı, «Qapp-Poliqraf» nəşriyyatı, 2002, II hissə, Bakı, «Ozan» nəşriyyatı, 2003, Deyilən söz yadigardır. Bakı, «Azərbaycan» nəşriyyatı, 2003, Azərbaycan mühacirət mətbuatında publisistika (1921-1991)». Bakı, «Ozan» nəşriyyatı, İlyas Əfəndiyevin publisistikası. Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 2005, Fırtınalar qoynunda. Bakı, «Ozan» nəşriyyatı, 2006, Mühacirət mətbuatı (məlumat-soraq kitabı). Bakı, «Çinar-çap» nəşriyyatı, 2007) olduğu kimi, bu topludakı əsərlərində də müəllif öz yazı üslubuna və prinsiplərinə sadıqdır: ədəbi-mədəni-tarixi irsimizin, o cümlədən Azərbaycan istiqlalçılarının mücadilə yolunun, mühacirət mətbuatı problemlərinin daha dərinədən və müasir tələblər baxımından tədqiqi, milli-mənəvi-dini dəyərlərimizin, adət-ənənələrimizin layiqincə təbliği. Toplu geniş oxucu kütləsi və sahənin mütəxəssisləri üçün nəzərdə tutulmuşdur.

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

• *İsmayıl bəy Qutqaşınlı*

Bir səfərin ədəbi və əbədi sədası.....
Çəkilməyən çən, dağılmayan duman

• *Ceyhun Hacıbəyli*

C.Hacıbəylinin publisistikasında xeyriyyəçilik,
maarifçilik və məktəb problemi

C.Hacıbəylinin publisistikasında mənəviyyat,
maarif məsələləri

Ceyhun Hacıbəylinin dini görüşləri

Özünü türk və müsəlman sayan hər kəs., yaxud
C.Hacıbəyli Qasprinski haqqında.....

C.Hacıbəyli A.Bakıxanov haqqında

Ceyhun Hacıbəylinin əsərləri ana dilində

Həsən bəy Zərdabinin vurğunu

Aktual və əhəmiyyətli tədqiqat predmeti

Zamanın hökmü.....

• *İlyas Əfəndiyev*

Nasir və dramaturqun... lirikası

Ədibin dramları haqqında yeni tədqiqat.....

Həmişəyaşar sənət və sənətkar

Yazıçı ömrü, ədəbiyyat tarixi

Özündən sonra da, özü var kimi.....

• *Elçin*

Şairin ölümü ... və faciəsi.....

Elçinin səyahətnamələri: özünüifadənin parlaq
nümunələri.....

Dahi Şekspir, möhtəşəm "Şekspir"

Söz və sənətkar qüdrəti haqqında düşüncələr

«Dəli ər» sərhəd tanımır

Sənətə, ədəbiyyata xidmət.....

Senzura, yoxsa "bədi-estetik qamçı"?!

- *Səməd Ağaoğlu və onun "Atamın dostları" kitabı*
- *İdrak və irşad işığı*.....
- *«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının tədqiqində uğurlu addım*.....
- *Bir kitab, 99 sual*.....
- *Ehkamın uçqunu*
- *Məhəbbət və səriştə ilə yazanda*.....
- *Düşündürən və qürur verən «ilk»lər*
- *İranda etnopolitik hərəkətlər*
- *Könüllərə məhrəm, yaralara məlhəm kəlamlar*
- *Yerdən qaldırmaq missiyası*
- *«Əkinçi»dən «ulduz»lara, «kral»lara və «şair»lərə bir mesaj*.....
- *Dissertasiya və avtoreferatlara rəylər*.....
- *Mühacirət mövzusunda yazarkən*.....
«Molla Nəsrəddin» mühacirətdə
- Azərbaycan mühacirət mətbuatı və digər nəşrləri.....
- Milli ideologiya və mühacirət problemi, yaxud qurultay düşüncələri
- Mühacir qəlbində və qələmində 28 May və 28 Aprel
- Qalxansız hücum
- Fuad Azgurdan daha bir şeir.....

«Əvət, Vətən, yalnız Vətən qaldı...»	
Amerikadan gəlirəm	
Məmləkət duyğularına tərcüman	
Gözləri dolu buludlar... ..	
Bir daha Leo Nussimbaum haqqında, yaxud Berlin	
İslam İnstitutu nəyə protesto edirdi	
Əbdül Vahab Yurdsevərin publisistikası	
Mustafa Haqqı Türkcəqulun publisistikası	

• *Yubileylər, təbriklər və portretlər*

70 yaşlı «İstiqlal»	
«Azərbaycan yurd bilgisi» - 70	
Sənət, dil, vətən və vətəndaşlıq məktəbi	
Dədə Qorqud vəfası	
Xalq yazıçısı Elçinə	
Müəllimim Şirməmməd Ağaməmməd oğlu Hüseynova...	
Milli əzcaçılığımızın fədaisi	
Professor Məhərrəm Paşa oğlu Qasımlıya	
Elm, məktəb və təhsil yollarında	
Professor	
Portretə ştrixlər	
“Mən də yaşamaq istəyirəm”	
Sevgi və fədakarlıq örnəyi	
Qaşqarlı işığı, Qaspiralı yolu	
Sözün dilini bilən şair	
Oğlan bir ailənin sə, oğul bir millətidir	

• *İllər, izlər*

«Mənəvi borcumuzu, əqli duyğularımızı oyadan gün»	
Azərbaycanlı zabıtə bəraət verilməlidir ⁴¹³	
İngilis və alman tribunallarının tarixi	
təcrübəsi bunu tələb edir	
Missionerlik bəlası	
Sevgili osmancıq, hüzurundayıq	

Odlu sətirlər müəllifi	
Səməndər tək yanar daim anan nari-fərağında.....	
Əməllərinizlə, əsərlərinizlə əbədi yaşayacaqsınız, professor	
Unudulmaz Şaban müəllim	

• *Sərvətim-- hədiyyə sətirlər*

Müəllifdən	
Namizədlik dissertasiyası və avtoreferatına rəylərdən parçalar	
Doktorluq dissertasiyası və avtoreferatına rəylərdən parçalar	
Qəlbin və qələmin istəyi ilə	
Qəzet və jurnal səhifələrindən qısa-qısa.....	
Kitablardan sitatlar	

• *İsmayıl bəy Qutqaşınlı*

Bir səfərin ədəbi və əbədi sədası

«Rəşid bəy və Səadət xanım» hekayəsi ilə Azərbaycan ədəbiyyatına ideya, mövzu və forma baxımından yenilik gətirən, «Səfərnamə» əsəri ilə publisistikanın səyahət oçerkinin əsasını qoyan İsmayıl bəy Qutqaşınlının (1809-1861) həyat yolu kimi ədəbi taleyi də çox maraqlı, eyni zamanda mükəddər və mürəkkəb olmuşdur. Ədəbiyyatşünaslığın İ.Qutqaşınlı irsinə laqeyd qaldığını söyləmək insafsızlıq olardı, amma İsmayıl bəyin həyat və yaradıcılığının tam araşdırıldığını, dəyərləndirildiyini də iddia etmək olmaz.

Azərbaycan əlyazmalarının toplanılması, mühafizəsi və tədqiqi sahəsində xüsusi xidmətləri olan prof.Cahangir Qəhrəmanovun təbirincə desək, bir Simurq quşu – Salman Mümtaz ədəbiyyatımızın saysız-hesabsız nəhənglərini zülmət dünyadan işıqlı dünyaya çıxarmışdır ki, bu azmanların cərgəsində general İsmayıl bəy Qutqaşınlının da adı var. S.Mümtaz onun «Rəşid bəy və Səadət xanım» adlı hekayəsini üzə çıxarmış, əsər və müəllif haqqında apardığı tədqiqatlarla bağlı dəyərli məqalələr yazmışdır (S.Mümtaz. Yüz il bundan əvvəl Azərbaycan nasiri. Hekayənin əldə edilməsi tarixçəsi. «Ədəbiyyat qəzetəsi», 11, 24 mart 1936, № 5, 6; «Rəşid bəy və Səadət xanım» hekayəsi mühərriri Qutqaşınlı İsmayıl bəyin həyatı. «Ədəbiyyat qəzetəsi», 8 iyun 1936, № 14). Hekayə «Ədəbiyyat qəzetə»sinin 12, 24 iyul, 2 avqust 1939-cu il tarixli 24, 25, 26-cı nömrələrində dərc edilmişdir. Əsər kitab şəklində 1956-cı ildə nəşr olunmuşdur.

Sonralar Mikayıl Rəfili, Feyzulla Qasımzadə, Hidayət Əfəndiyev kimi görkəmli alimlər İ.Qutqaşınlının həyat və yaradıcılığı ilə bağlı bir sıra dəyərli məqalələr yazmışlar. Prof. Əziz Mirəhmədovun tapıntıları İ.Qutqaşınlı irsinin araşdırılmasında növbəti mərhələdir. O, ədibin «Səfərnamə» əsərinin bir parçasını üzə çıxarmış və «Rəşid bəy və Səadət xanım» adlı hekayəsi ilə birlikdə nəşr etdirmişdir (İsmayıl bəy Qutqaşınlı. Əsərləri. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı. Bakı, 1967. Redaktə, müqəddimə və qeydlər Əziz Mirəhmədovundur). Prof. Ə.Mirəhmədovun müqəddimə əvəzinə kitaba yazdığı «Qərribə tale» adlı sanballı, irihəcmli məqaləsində «həyatı, ədəbi irsi və ictimai fəaliyyəti başdan-ayağa dumanə bürünmüş» (Ə.Mirəhmədov) İsmayıl bəyin tərcümeyi-halı və yaradıcılığı ilə bağlı bir sıra suallara cavab tapılmışdır.

Bundan sonrakı illərdə Ənvər Əhmədov, Nadir Məmmədov, Nərimin Tahirzadə, Kərəm Kərəmov, Yaşar Qarayev, Polşa alimləri Bohdan Baranovski, Ancey Xodubski və digərləri İsmayıl bəy Qutqaşınlının həyatı və irsinə müraciət etmiş, məqalələr yazmış, ədibin həyat və fəaliyyəti ilə bağlı müəyyən mülahizələr yürütmüşlər. Salman Mümtaz və Əziz Mirəhmədovdan sonra üçüncü Simurq – Ədalət Tahirzadə «qaranlıq dünyadan», pir və ocaqların daş-divarları arasından «Səfərnamə»nin yeni, bu vaxta kimi məlum olmayan parçalarını üzə çıxardı, uzunmüddətli və fədakar araşdırmaların nəticəsi kimi «Səfərnamə»nin yeni variantını tərtib etdi. Bu zaman istedadlı alim əsərin əlyazmasını Ə.Mirəhmədov

nəşri ilə tutuşdurmuş, ehtiyac olduqca müəyyən düzəlişlər də etmişdir. 1967-ci ildən – «Səfərnəmə»nin ilk nəşrindən 20 il (!) sonra əsərin nəzərdə tutulan təkmil və təkrar çapı da baş tutmamışdır. F.e.n. Ədalət Tahirzadənin gərgin, tükənməyən səyi sayəsində İ.Qutqaşının əsərləri, o cümlədən «Səfərnəmə»nin son variantı yalnız 2003-cü ildə yenidən işıq üzü görmüşdür. (Hacı İsmayıl bəy Qutqaşın. Əsərləri. «Kür» nəşriyyatı, Bakı, 2003, tərtibçi və elmi redaktor Ədalət Tahirzadədir). Çox çətinliklə ərsəyə gəlmiş bu kitabda İ.Qutqaşının «Rəşid bəy və Səadət xanım», «Səfərnəmə» əsərləri, prof.C.Qəhrəmanovun «Ön söz»ü, Ədalət Tahirzadənin «H.İ.Qutqaşından bilmədiklərimiz» adlı məqaləsi, eləcə də Salman Mümtazın «İ.B.Qutqaşınla dair sorğu», «Avropa təsirində yazılmış ilk hekayəmiz», «Rəşid bəy və Səadət xanım» hekayəsi mühərriri Qutqaşın İsmayıl bəyin həyatı» adlı yazıları, tarixi sənədlər, məktublar toplanmış, bir sıra qutqaşınşünas alimlərin fotoları verilmişdir. Maraqlı və təqdirəlayiqdir ki, adı çəkilən məqalədə Ə.Tahirzadə İ.Qutqaşının həyatının, irsinin tədqiqi tarixi bərdə ətraflı bəhs etmiş, ədibin əsərlərindəki tarix, şəxs, yer adları ilə bağlı müvafiq qeydlər, şərhələr, izahlar vermişdir.

Bununla belə, İ.B.Qutqaşının tərcümeyi halı və yaradıcılığı ilə bağlı bütün məsələlərə aydınlıq gətirildiyini söyləmək olmur...

Bu mənada Azərbaycan realist-maarifçi nəsrinin banisi, Azərbaycanın ilk generalı, ilk general yazıçı-publisisti, Rusiya İmperator Coğrafiya Cəmiyyəti Qafqaz bölməsinin və Qafqaz Kənd Təsərrüfatı Cəmiyyətinin ilk həqiqi üzvü Hacı İsmayıl bəy Qutqaşının (1809-1861) birinci Məkkə səfərindən sonra qələmə aldığı «Səfərnəmə» adlı səyahət oçerkinin araşdırılması, dəyərləndirilməsi zəruridir və müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Ən əvvəl, bədii publisistikanın səyahət oçerki janrının ilk və klassik nümunəsi «Səfərnəmə»nin taleyi və tədqiqi tarixi haqqında danışaq. Görkəmli alim, filologiya elmləri doktoru, prof.Cahangir Qəhrəmanov 1980-ci illərin ikinci yarısında nəşri nəzərdə tutulan İ.Qutqaşının «Əsərləri» üçün qələmə aldığı «Ön söz»də yazırdı: «Öz zamanında adı dillərdə dolayan, sözləri ağızdan-ağıza gəzən İsmayıl bəyin cismani ölümü onun yazılı irsinin də ölümünə çevrildi. Əsərlərinin çapına çalışmayan bu yazıçıdan, şairdən uzun illər boyu bir kimsə danışmadı, bir kimsə onu anmadı... Nəhayət, Salman Mümtaz adlı bir Simurq quşu uçub gəldi, ədəbiyyatımızın saysız-hesabsız nəhənglərini zülmət dünyadan işıqlı dünyaya çıxardı. Adı artıq həminin yadından çıxmış o azmanlardan biri yenə bu gün haqqında qürurla danışdığımız general-mayor, Avropada ədəbiyyatımızın ilk təmsilçisi olan həmin İ.B.Qutqaşındır».

Azərbaycan əlyazma irsinin fədaisi prof.C.Qəhrəmanovun bu sətirləri yazarkən hansı hissləri keçirdiyini, nə qədər həyəcanlandığını, sevinclən qəlbinin necə çırpındığını təsəvvür etmək çətin deyil. Amma... Bu məqalə qələmə alınan tarixin üstündən düz 16 il sonra fədakar və istedadlı tədqiqatçı, fil.e.n. dosent – Salman Mümtaz və Əziz Mirəhmədov işinin layiqli davamçısı – Ədalət Tahirzadə yazacaq: «İndiki Əlyazmalar İnstitutunun direktoru, görkəmli alim və vətənpərvər insan, professor Cahangir Qəhrəmanov (10.2.1927-26.6.1995) «Səfərnəmə»ni nəşrə hazırlamağı, onun sözlüyünü, adlar göstəricisini və b. yaratmağı 1980-in başlanğıcında bizə tövsiyə etdi. Deyilənləri və yazıçının geniş tərcümeyi-halını hazırladıq. Cahangir müəllim bizə yardımçı olaraq bunların hamısını, eləcə də

«Rəşid bəy və Səadət xanım» hekayəsini (bu əsərin də kitabda verilməsini arzulayırdı) makinada çap etdirdi. Kitabçün «Ön söz» də yazdı. Ancaq bir neçə nəşriyyat direktoruna ağız açsa da, kitabı nəşr planına saldıra bilmədi (birinci makina nüsxəsi hansı nəşriyyatdasa itdi)». Daha sonra əsərin nəşri ilə bağlı hansı problemlərlə üzləşdiklərini qeyd edən Ə.Tahirzadə yuxarıda adını çəkdiyimiz kitaba daxil etdiyi «Hacı İsmayıl bəy Qutqaşınlıdan bilmədiklərimiz» adlı məqaləsində qeyd edir ki, onun adını eşidəndə, haqqında oxuyanda, yazanda ürəyimiz göynəyir, içimiz sızıldayır. Müəlliflə razılaşmamaq olmur. Ötən əsrin 30-cu illərində milli-mənəvi sərvətimizin düşmənləri müxtəlif adlar altında ədəbi irsimizə də qənim kəsilib: əlyazmalar «təndirlərdə yandırılıb», «araba-araba kitablar çaylara axıdılıb», «şəkillər tikə-tikə edilib», «yurd-yuvası özülündən dağıdılıb». Cəfər Cabbarlıyı intihara sürükləyənlər, Cəlil Məmmədquluzadəni öz əlyazmaları ilə «isidənlər», Əhməd Cavadı, Mikayıl Müşfiqi, Hacı Kərim Sanılnı, Salman Mümtazı, Vəli Xulufunu, Qantəmiri (Qafur Əfəndiyev), Hüseyn Cavid, Müznibi (Əlabbas Əhmədov), Əli Nazimi, Seyid Hüseyni, Hənəfi Zeynallını, Məmməd Kazım Ələkbərini, Yusif Vəzirovu (Çəmənzəminli), Tağı Şahbazını (Simurq), Sultan Məcid Əfəndiyevi, Əmin Abidi (Gültəkin), Ömər Faiq Nemanzadəni... daha onlarca digər qələm və kəlam sahiblərini güllələnməyə, edama, sürgünə yollayanlar əlbəttə ki, Azərbaycan ədəbiyyatı, mədəniyyəti qarşısında misilsiz xidmətlər göstərmiş İsmayıl bəy Qutqaşınlının da irsinin məhv edilməsində maraqlı olublar... və yeri gəlmişkən, bir sıra tədqiqatçılar İ.Qutqaşınlının da 1937-ci ildə yoxa çıxdığını, məhv edildiyini iddia edirlər.

Bu gün qutqaşınlışünaslığın qarşısında duran aşağıdakı vəzifələrin həyata keçirilməsi məqsədəmüvafiqdir:

- həm Azərbaycan, həm də xarici ölkə tədqiqatçılarının qənaətinə görə, İsmayıl bəy Qutqaşınlının ədəbi irsi əlimizdə olan əsərlərlə məhdudlanmır, odur ki, bu istiqamətdə ciddi, planlı qaydada axtarıqların davam etdirilməsi;

- tərcüməçi Səlimbəy Behbudovun əməyinə və əvəzsiz xidmətinə kölgə salmadan Azərbaycan realist-maarifçi nəsrin ilk nümunəsi «Rəşid bəy və Səadət xanım» əsərinin tərcüməsinin keyfiyyətinin mütəxəssis qrupu tərəfindən dəyərləndirilməsi, ehtiyac olduğu təqdirdə üzərində işlənilməsi, yaxud yenidən tərcümə edilməsi;

- orta və ali məktəb dərsləklərində İsmayıl bəy Qutqaşınlının həyat və yaradıcılığının öyrənilməsinə daha geniş yer ayrılması;

- jurnalistikanın nəzəriyyəsi ilə bağlı dərslək və vəsaitlərdə publisistikanın səyahət oçerkinin ilk nümunəsinin – «Səfərnəmə»nin bir janr kimi dil, üslub, sənətkarlıq keyfiyyətlərinin geniş tədrisinin təmin olunması;

- Salman Mümtaz adına Azərbaycan Respublikasının Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivində, yaxud AMEA-nın Əlyazmalar İnstitutunda İ.Qutqaşınlının irsinə, onunla bağlı materiallara dair ayrıca fondun yaradılması;

- Moskva, Sankt-Peterburq, Varşava, Tiflis və digər şəhərlərdəki arxiv və kitabxanalardan İ.Qutqaşınlının həyat və yaradıcılığına dair materialların surətinin toplanılması;

- İ.Qutqaşınlının həyatı və yaradıcılığı ilə bağlı qeyri-dəqiq, əsas olmayan məlumatların ədəbi dövriyyədən çıxarılması, bu cür halların təkrarına yol

verilməməsinin qarşısının alınması; (Məs.: Əbdül Hüseynovun «Azerbaydjantsı v istorii Rossiı» adlı əsərində (Moskva, 2006, «Overley» nəşriyyatı) İsmayıl bəy Qutqaşınliya həsr edilmiş məqalədə «Səfərnəmə»nin 1867-ci ildə kitab şəklində nəşr edildiyi, İ.Qutqaşınlının Şamaxıda orta təhsil aldığı, 1871-ci ildə Şamaxıda vəfat etdiyi qeyd olunur, yaxud «Rəşid bəy və Səadət xanım» hekayəsinin bir sıra tragik Şərq əfsanələrinin – «Leyli və Məcnun», «Əsli və Kərəm»in təsiri ilə yazıldığına dair mülahizələr irəli sürülür. Bu cür mühakimələr İ.Qutqaşınli şəxsiyyəti və irsi ilə bağlı bir sıra məqamlara aydınlıq gətirməkdənsə, məsələni daha da mürəkkəbləşdirir);

- Coğrafiya və Kənd Təsərrüfatı sahəsində İ.Qutqaşınlının xidmətlərini əks etdirən materialların hazırlanması, nəşri;

- Q.Zakirin həbsdən azad olunması, ədibin Şamaxıdakı məmurluq və xeyriyyəçilik fəaliyyətinin araşdırılması;

- İ.Qutqaşınlının xatirəsinin əbədiləşdirilməsi, onun vaxtaşırı anılması üçün elmi sessiyaların, mədəni-kütləvi tədbirlərin keçirilməsi;

- «Rəşid bəy və Səadət xanım» hekayəsinin ekranlaşdırılması;

- hər b sahəsindəki xidmətlərinə görə onun təltif olunması ilə bağlı sənədlərin surətlərinin çıxarılması, adını daşıyan muzeydə «Azərbaycanın ilk generalı» guşəsinin yaradılması;

- İsmayıl bəy Qutqaşınlının fotosunun arxivlərdən, kitabxanalardan, şəxsi kolleksiyalardan tapılması (bəlkə yeganə generaldır ki, fotosu tapılmır);

- «Rəşid bəy və Səadət xanım» hekayəsinin ideya-bədii məzmunu, sənətkarlıq xüsusiyyətləri haqqında demək olar ki, bütün müəlliflər əsərin bu məziyyətlərini çox yüksək və layiqincə dəyərləndirirlər. Bununla belə, Salman Mümtazın bu fikrinin – «Rəşid bəy və Səadət xanım»ın «Avropa üsul və təsirində ilk hekayə yazan ədibimiz İsmayıl bəy, ... ilk hekayəmiz də «Rəşid bəy Səadət xanım» adlı hekayəsidir» - qənaətinin ədəbi mühitdə birmənalı qəbul edilməsi;

- Podporuçikdən general rütbəsinədək yüksələn İ.Qutqaşınlının hərbi fəaliyyətinin ayrıca tədqiq olunması; (Mövzu ilə bağlı Rusiya arxivlərində (Rusiya Dövlət Hərbi-Tarix Arxivi (RQVİA), Rusiya Dövlət Tarix Arxivi (RQİA)) kifayət qədər material var).

Digər bir sıra problemlər də var ki, onlar da öz həllini tapmalıdır. Məs.: İ.Qutqaşınlının təvəllüdü və vəfatı tarixi müxtəlif mənbələrdə fərqli verilir. Maraqlıdır ki, bu zaman bəzən eyni məxəzə istinad edilir. Ə.Mirəhmədov yazır: «...qəbrinin kitabəsində təvəllüd və ölüm tarixi bu cürdür: hicri 1220-1287, səfər ayı, yəni miladi tarixlə: 1806-1869, avqust. Ə.Tahirzadə də İ.Qutqaşınlının qəbrinin başdaşındakı epitafiyaya istinad edir və yazır ki, yazıçı 1223-cü ilin Qurban bayramında, yəni 10 zilhiccədə – miladi tarixlə 27 yanvar 1809-cu ildə doğulub». «Kratkaya literaturnaya ensiklopediya»da (Moskva, 1966) İ.Qutqaşınlının təvəllüd tarixi 1801-ci il göstərilmişdir (III cild, səh.929-930).

Qəbəldə dəfn edilən İ.Qutqaşınlının vəfat etdiyi yer bəzi mənbələrdə Şamaxı, digərlərində Ağdaş göstərilir. Ədibin vəfatı tarixi ilə bağlı fərqli fikirlərə də (1861, 1869, 1871 və s.) bir aydınlıq gətirilməlidir.

İ.Qutqaşınlının təhsili, rus, polşa, türk, fars, ərəb dillərinə necə və harada yiyələnməsi barədə də fikirlər sənədlərdən daha çox ehtimallara əsaslanır. Bəzi

müəlliflər onun Moskvada da yaşadığını yazır. Amma neçənci ildə, hansı müddətdə o Moskvada yaşayıb? Moskvada yaşayarkən nə işlə məşğul olub? Bu suallar da cavab gözləyir.

İ.Qutqaşının tərcümeyi-halının bəzi məqamları «sovet nağılı» formasında təqdim olunur: Günlər gəlib keçir, illər dolanır, İsmayıl böyüyür, ancaq o fərsiz çıxır, aciz və panpaq olur. Hacı Nəsrulla beş oğlundan birini Sankt-Peterburqa girov kimi göndərməli idi. Bu zaman o özünün böyük və görkəmli oğullarını dürlü-dürlü bəhanələrlə evdə saxlayır, kiçik yaşlı İsmayıldan çar-naçar əl çəkməyə məcbur olur. Əlbəttə, tərcümeyi-halın bu şəkildə təqdimi, başqa sözlə Hacı İsmayıl bəy Qutqaşının «proletarlaşdırılması» yazıçının onsuz da «dumanlı» bioqrafiyasına bir qədər də tutqunluq gətirir. Görünür, bəy, sultan şəxsiyyətini, ailəsini, onların həyat və düşüncə tərzini tənqid, ifşa etmək, «ağaları» gözədən salmaq üçün İsmayıl bəyin tərcümeyi-halına da sinfi münasibət bəslənilmiş və ona da ideoloji don geyindirilmişdir.

Bu təsvir «açıq fikirli, uzaqgörən, tərəqqipərvər Sultan Nəsrullanın» şəxsiyyətinə (Hidayət Əfəndiyev. İsmayıl bəy Qutqaşının nəşri. Azərbaycan bədii nəsrinin tarixindən. Bakı, 1963) kölgə salmaqla, onun İsmayıldan başqa digər övladlarının haqqında «harın bəy uşaqları» təəssüratı yaratmaqla yanaşı, Peterburqdan gələn nümayəndə maymaq, gicbəsər yerinə qoyulur. Digər tərəfdənsə, təbii sual çıxır: 10-12 yaşlı, zəif və xəstə İsmayıl kadet məktəbinə necə daxil olur, 13-15 yaşında onu hərbi qulluğa necə qəbul edirlər?!

İ.Qutqaşının həcc ziyarəti bir tərəfdən Allah və bəndə qarşısındakı günahlarını yumaq kimi yozulur, digər tərəfdən və eyni zamanda onu – İsmayıl bəyi bu günahları törətməyə vadar edən çar – dövlət tərəfindən hərbi kəşfiyyat xarakterli məlumat toplamaq barədə tapşırıq verildiyi də ehtimal edilir. Əlbəttə, «Qutqaşın tərhanı»nın, «Şəki şahbazı»nın (Qasımbəy Zakir), «dərindən düşüncəsi və sədaqəti» (Qafqazın baş hakimi baron Rozen) ilə ad-san çıxaran, gecə-gündüz at belində Peterburq, Varşava, Dağıstan, Urmiya, Tiflis, Çeçenistan, İrəvan, Gəncə kimi şəhərləri «su yoluna döndərən», Rusiya-İran, Rusiya-Türkiyə müharibələrində cəbhədən- cəbhəyə atılan İsmayıl bəyin səhhəti, boyu, fiziki naqisliyi haqda danışmaq yersizdir.

İ.Qutqaşının yaradıcılığı ilə bağlı irəli sürülən bir sıra fikirlər də suallar doğurur. Qutqaşınlaşınasların hamısı bu fikirdədir ki, onun bədii irsi iki əsərlə bitmir və Qutqaşınliya dair monoqrafiyalar yox dərəcəsinədir. Digər tərəfdən tanınmış tədqiqatçı Ə.Tahirzadənin «Səfərnəmə»nin əldə etdiyi yeni parça ilə başlayan tədqiqatı yazıçının öyrənilməsinin son mərhələsi adlandırılır.

İsmayıl bəy Qutqaşının «Səfərnəmə»sinin qaralamadan Əli Mücrüm Tağızadə tərəfindən köçürməsi ilə bağlı mülahizələr də inandırıcı görünmür. Ə.Mücrüm Azərbaycan ədəbiyyatı muzeyinə satdığı 20 vərəqdən ibarət «Səfərnəmə»nin əlyazmasının birinci səhifəsinə *öz xətti ilə* yazmışdır: «Əldə etmiş Əli Mücrüm Tağızadə...». Əlbəttə, İ.Qutqaşının kirillə qələmə aldığı «Səfərnəmə»nin planındakı xətlə ərəb əlifbası ilə yazılmış mətni müqayisə edib bu qənaətə gəlmək fikrimizcə, yuxarıdakı mühakimə üçün əsas ola bilməz.

«Rəşid bəy və Səadət xanım» hekayəsindən bir parçaya diqqət yetirin: «Ey, mənim əziz və mehriban dostum, Siz ki, başıma bu balaca Asiya hekayəsini

yazmaq fikrini saldınız, Siz ki, bu qədər lütfkarlıqla mənim sərf-nəhv xətalaramı düzəldirsiniz, şübhəsiz, məndən soruşacaqsınız: «Niyə bu qədər müddətdə Rəşid bəydən bir xəbər verməyib yalnız Səadətdən danışarsan?». Bu cümlələr çoxlu mühakimələr, suallar doğurur. Ən əvvəl, bu parça qəti şəkildə təsdiq edir ki, «Rəşid bəy və Səadət xanım» hekayəsi müəllifin ilk qələm təcrübəsi deyil. Heç şübhəsiz ki, o artıq yazıçı kimi tanındığından, qələm sahibi kimi səsi-sorağı yayıldığından, kimsə ona bu mövzuda yazmağı təklif edir. Amma kim? Bu birmənalı şəkildə hörmətli Ədalət müəllimin söylədiyi kimi M.F.Axundzadə deyil. Çünki Salman Mümtaz haqlı olaraq, həmin hekayə yazıldığı vaxt 22-23 yaşlı M.F.Axundzadənin Gəncədə «mollalığa hazırlandığını» yazır.

Bu şəxsin kimliyini bilmək üçün, həm də ona aydınlıq gətirmək vacibdir ki, İ.Qutqaşınlı hekayəni Azərbaycan, rus, yoxsa fransız dilində qələmə almışdır. Böyük ehtimalla bu əsər fransız dilində yazılmışdır. Nəzərə alsaq ki, fransız dili həmin dövrdə Rusiyada yüksək təbəqədə çox populyar və hakim, elitar dil sayılırdı, eyni zamanda XIX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış şöhrətli rus publisistlərinin böyük əksəriyyəti, ya tanınmış hərbi ailəsindən çıxmışdı, ya da hərbi idi, onlar isə Qafqaz həyatı ilə yaxından maraqlanırdılar. Həmin dövrdə Baş Ştabın zabitlərindən heç kim Polşaya getmək istəmirdi, ona görə istefaya çıxanlar da çoxluq təşkil edirdi (ətraflı bax: Feliks Kuznetsov. Publisist 1860-x qodov. Moskva, «Molodaya qvardiya», 1981). İsmayıl bəyin cəsarətli addımı ona böyük nüfuz, hörmət qazandırmışdı. Odur ki, yaradıcılıqla məşğul olan və bu diyarın insanları, onların məişət və həyat tərzilə yaxından maraqlanan, Qafqazda xidmət edən rus publisistlərinin də bu ideyanı İ.Qutqaşınlıya verməsi ehtimal oluna bilər.

Səyahətnamələrin rus ədəbi mühitində çox populyar olduğu bir dövrdə İ.Qutqaşınlının da forma, üslub baxımından həmin əsərlərə oxşar «Səfərnamə»ni qələmə alması ədibin rus publisistlərindən təsirləndiyinə dəlalət edir. Təsədüfi deyil ki, prof. Əziz Mirəhmədov da araşdırmalarında bu cəhəti xüsusi vurğulamışdır: «Qutqaşınlının bu əsəri keçən əsrin (XIX əsrin – T.A.) 20-30-cu illərindən başlayaraq Rusiyanın müxtəlif mətbuat orqanlarında və elmi-bədii məcmuələrində tez-tez çap olunan «yol qeydlərini», habelə Yaxın və Orta Şərqdə dəbdə olan səfərnamə və ziyarətnamələri xatırladır». (Ə.Mirəhmədov. Qərribə tale. İ.Qutqaşınlı. Əsərləri, Bakı, 1967, səh.22).

XIX əsrin II yarısında öz inkişafının ən yüksək mərhələsinə qədəm qoyan rus publisistikası çöldən sərhədlərini genişləndirən, içdən çürüyən «Avropa jandarmı»nın – Rusiya imperiyasının bütün problemlərini, təhkimçilik köləliyinin və mütləqiyyət zülmünün törətdiyi fəsadları, dərd-sərini, yükünü öz çiyində çəkmişdir. Bu missiyanı heç bir bellestrika nümunəsi şübhəsiz ki, daşıya bilməzdi. Çar üsul-idarəsini, onunla bağlı cəmiyyətdə mövcud olan bütün eybəcərlikləri darmadağın edən, ictimai, inqilabi-demokratik fikri formalaşdıran, ədəbiyyatı istiqamətləndirən, publikanın zövqünü tərbiyələndirən tərəqqipərvər qüvvələri səfərbər edən rus publisistikasının ən parlaq nümunələri oxucuların hər yeni nömrəsini həyəcanla, həsrətlə, səbirsizliklə gözlədikləri «Kolokol», «Sovremennik», «Russkoe slovo», «Dela» kimi jurnallarda dərc edilmişdir. Fikrimcə, özü barədə «Mən bu dünyada döyüşçüyəm» yazan V.Q.Belinski bir neçə sözlə bu dövr mətbuatını çox sərrast xarakterizə etmişdir: «Jurnalistika bizim

dövrə hər şeydir. Jurnal tribunadır» (Felixs Kuznetsov. Publisist 1860-x qodov. Jizn zameçatelnix lyudey. Moskva. «Molodaya qvardiya, 1981, 336 səh.). Rus ədəbiyyatının «cəmi 107 il» mövcud olduğu (Belinski rus ədəbiyyatının başlanğıcını Lomonosovun 1739-cu ildə yazdığı «Xotinin fəthinə dair» odası hesab edirdi) bir dövrə rus söz sənətinin böyüklüyü, gücü və qüdrətinə inanan Belinski - «əzəmətli bir qladiator» - Gertsen onu belə adlandırırdı – yazırdı: «Rusiyanı 1940-cı ildə görə biləcək nəvələrimizə və nəticələrimizə qibtə edirik, - o zaman Rusiya mədəni dünyanın başında duracaq, elmin də, sənətin də qanunlarını verəcək, bütün mədəni bəşəriyyətin dərin hörmətini qazanmış olacaqdır». (V.Q.Belinski. Rus ədəbiyyatı klassikləri haqqında. Azərbaycan Uşaq və Gənclər Ədəbiyyatı Nəşriyyatı. Bakı, 1954, 369 səh.).

XIX əsrdə rus jurnalistikasının, o cümlədən publisistikasının yarandığı qısa vaxt ərzində imperiyanın tarixində oynadığı rolu dəyərləndirmək üçün bir neçə fakta diqqət yetirmək kifayətdir. XVIII əsrdən XIX əsrin əvvəlinədək rus jurnalistikasının təşəkkül tapdığı dövrüdür. Həmin vaxt ərzində çox az tirajla bir neçə mətbu orqan (ilk qəzet 17 dekabr 1702-ci ildə, «Vedomosti», 1751-ci ildə ilk jurnal «Yejemesyaçniye soçineniya, k polze i uveseleniyu slujaşie» adı ilə nəşr edilir. Bundan əlavə, M.M.Xeraskovun, D.İ.Fonvizinin, prof.İ.Q.Reyxelin, H.İ.Novikovun, E.K.Daşkovun, İ.A.Krılovun, A.İ.Kluşinin və H.M.Karamzinin iştirakı, redaktorluğu, nəşirliyi ilə bir neçə qəzet və jurnal buraxılmışdır) nəşr edilsə də, XIX əsrin əvvəlləri rus jurnalistikasında bir sıçrayış baş verdi. Əlbəttə, bu təzahüratı labüd edən dövrün ictimai-siyasi hadisələri, təbəddülatları, müharibələri, maarifçi rus ziyalılarının cəmiyyətdə daha fəal mövqe tutmasına təkan verirdi. XIX əsrin ilk onilliyində artıq 77 dövrü nəşr fəaliyyət göstərirdi. V.V.Voroşilovun təbirincə desək, XIX əsrin ikinci yarısı rus jurnalistikasının tam formalaşması dövrü idi. Bu vaxt artıq «Russkaya mısl», «Vestnik Yevropı», «Russkoe boqatstvo», «Russkiy vestnik», «Mir bojiy», «Jizn», «Naçalo», «Niva», «Rodina», «Vokruq sveta», «Polyarnaya zvezda», «Kolokol», «Teleskop», «Nedelya» və s. kimi nüfuzlu qəzet və jurnallar buraxılırdı. C.H.Qlink, N.İ.Qreç, A.A.Bestujev, V.K.Kjulxelbeker, F.A.Bulqarin, A.İ.Gertsen, N.P.Oqaryev, N.L.Dobrolyubov, N.Q.Çernışevski, D.İ.Pisarev, V.Q.Belinski, İ.D.Sıtın, A.S.Suvorin kimi nəşir, redaktor və publisistlər ən müxtəlif mövzuların rus mətbuatında işıqlandırılmasını təmin edirdilər (ətraflı bax: V.V.Voroşilov. Jurnalistika. Sankt-Peterburq, 2004).

Rus jurnalistikası, o cümlədən publisistikasının yaranması və inkişaf tarixinə qısaca nəzər salmağımız təsadüfi deyil. Qaynayan, çalxalanan, ideya və cərəyanların coşduğu, toqquşduğu bir məkana, mühitə daxil olan hər kəs şübhəsiz ki, proseslərin passiv müşahidəçisi kimi qala bilməzdi, onun həyatında olduğu kimi, düşüncə tərzində də ciddi dəyişikliklərin baş verməsi labüd idi. Belə bir dövrə narahat Rusiyanın qəlbi – Sankt-Peterburq gənc İsmayıl bəy Qutqaşınılı öz qoynuna aldı və bu mühit onun taleyinə əbədi möhürünü vurdu. Feodal münasibətlərinin hakim olduğu Qəbələdən böyük ədəbi, ictimai-siyasi, tarixi hadisələrin astanasında (XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəlləri) dayanan Rusiya həyatı Qutqaşınılının maarifçi, realist yazıçı-publisist, xeyriyyəçi kimi formalaşmasında həlledici faktor olmuşdur. İstər «Rəşid bəy və Səadət xanım»,

istərsə «Səfərnəmə» ruhu, məzmunu, mövzusu baxımından Şərq məhsuludursa, ideya istiqaməti, üslubu, quruluşu, forması, problemə yanaşma tərzı rus və Qərb təmayüllüdür.

İ.Qutqaşınlının hələ «Səfərnəmə»ni qələmə almadan əvvəl müxtəlif mövzularda yazdığı məktubları onun istedadlı publisist, dərin müşahidə və məntiq sahibi olduğuna dəlalət edir. Varşavada hərbi qulluqda ikən Peterburqa – general-mayor Aleksey İllarionoviç Filosofova 1875-ci il 21 mart tarixli, Gürcüstan, Qafqaz və Zaqafqaziya diyarlarının rəhbəri general baron Qriqori Vladimiroviç Rozenə 1837-ci il 14 mart tarixli, Qafqaz canışını, Novorossiysk və Bessarabiya general-qubernatoru knyaz Mixail Semyonoviç Vorontsova 1852-ci il 19 mart tarixli məktublarının üslubu rəsmi üslubdan xeyli fərqlidir. İ.B.Qutqaşınlı general A.İ.Filosofova yazır:

«Möhtərəm cənab Aleksey İllarionoviç!

Peterburqdan bura gələn tanışlarımla söhbətlərindən qəlbən çox məmnun olaraq bildim ki, Sizin mənə xoş münasibətiniz hələ də xatirinizdədir. Bu, mənim xoşbəxt ulduz altında doğulmağımı bağlıdır, yoxsa Araz sahillərinə, Ararata, Culfa xarabalıqlarına, Təbrizə, Urmiya gölü sahilinə və başqa yerlərə səfərlərinizdə Sizinlə yol yoldaşı olduğum o gözəl və parlaq dövr haqqında xatirələrinizləmi – deyə bilmərəm. Bəlkə də Siz saqqallı iranlıları, Xaldeyli atanı, Madame La Marinieri, Məlik Qasım Mirzənin hərəmxanasını və nəhayət, Xoyda birlikdə keçirdiyimiz günləri xatırlayanda həmin adamların arasında hərdənbir mənim surətim də təsəvvürünüze gəlir, lakin necə olursa olsun, hər halda bu həssaslığınıza görə, mənı andığınıza görə Sizə minnətdarlığımı bildirirəm.

Bununla bərabər, Sizin mənə və mənim Asiyadan Peterburqa gələn həmyerlilərimə (xüsusən Abbasqulu Ağaya) dostcasına münasibətiniz və himayədarlığınız mənə cəsəret verir ki, bir xahişimlə sizi narahat edim».

O, məktubu belə bitirir: «Siz sussanız, mən çox nigaran qalacam; fikirləşəcəm ki, Siz mənim bu məktubumu, qarşısına çıxan hər kəsi yalvarış və rica məktubları ilə narahat edən bir adamın məktubu kimi qəbul etmisiniz və mən Sizin nəzərinizdə belə görünmək istəməzdim». Yazılanlar rəsmi məktubdan daha çox, əgər belə demək mümkünsə, bədii müraciətə bənzəyir.

Əlbəttə, İ.Qutqaşınlının həyatı və irsi ilə bağlı problemlər, mövzular çoxdur və onu bir məqaləyə yerləşdirmək mümkün deyil: ailəsi, Peterburqa aparılması, təhsili, müharibələrdə iştirakı, Polşa həyatı, Şamaxıdakı fəaliyyəti,.. «Rəşid bəy və Səadət xanım» əsərinin ədəbiyyatda yeri... və s. mövzular həm böyük maraq doğurur, həm də aktualdır. Bu dəfə isə biz publisistikamızın səyahət oçerki janrının ilk və klassik nümunəsi «Səfərnəmə» barədə söhbət açacağıq.

Haqlı olaraq, bir sıra müəlliflər tədqiqatçıların, xüsusi ilə AMEA-nın müxbir üzvü prof.Əziz Mirəhmədovun «Səfərnəmə»nin ideyası, dili, üslubu, əhəmiyyəti haqqında geniş bəhs etdiyini, dəyərli fikirlər söylədiklərini yazırlar. Doğrudan da, akademik Fuad Qasımzadənin 1960-cı ildə qələmə aldığı «İsmayıl bəy Qutqaşınlı (1806-1861)» adlı məqalədən (XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, 1966) aydın olur ki, həmin vaxta kimi «Səfərnəmə» haqqında ədəbi aləmdə heç bir məlumat olmamışdır. Müəllif yazır: «İsmayıl bəy Qutqaşınlının həyat və fəaliyyəti ancaq Sovet hakimiyyəti dövründə tədqiq edilmişdir. İncilaba qədər onun

şəxsiyyəti və yaradıcılığından yeganə yadigar qalan «Rəşid bəy və Səadət xanım» hekayəsi haqqında heç bir məlumat yox idi» (səh.168). Bir il sonra 1967-ci ildə isə görkəmli alim, prof.Ə.Mirəhmədov İsmayıl bəy Qutqaşının «Əsərləri»ni özünün «Qərribə tale» adlı çox sanballı, irihəcmli məqaləsi və «Qeydlər»i ilə birlikdə nəşr etdirir.

Ədəbi mühitdə hadisəyə çevrilən bu nəşrdən 20 il keçdikdən sonra – 1987-ci ildə İ.Qutqaşının əsərlərinin yeni tərtibatda çapı fikri yaranır və yuxarıda bəhs etdiyimiz kimi baş tutmur. Bu arada iki istiqamətdə – İ.Qutqaşının yeni əsərlərinin axtarılması və mövcud irsinin araşdırılması istiqamətində müəyyən işlər görülür. Qeyd etdiyimiz kimi, birinci istiqamətdə fəal, faydalı və məhsuldar fəaliyyəti ilə f.e.n.Ə.Tahirzadə fərqlənir, «Səfərnəmə»nin yeni parçalarını tapır. İ.Qutqaşınıdan bəhs edən, onun irsini təhlil edən və dəyərləndirən müəlliflərin sırasına yeniləri əlavə edilir. Salman Mümtazdan sonra Mikayıl Rəfili, Feyzulla Qasımzadə, Yaşar Qarayev, Hidayət Əfəndiyev, Əziz Mirəhmədov, Cahangir Qəhrəmanov, Famil Mehdi, Ənvər Əhmədov, Nadir Məmmədov, Nərmən Talıbzadə, Kərəm Kərəmov, Ədalət Tahirzadə, Xəlid Əlimirzəyev, Nuruəddin Kərəmov, Rəuf Kərimov, Eldar İsmayılov, Əbdül Hüseynov və bir çox digər tədqiqatçıların, eləcə də Polşa alimləri Bohdan Baranovski və Ansey Xodubskinin səyi sayəsində prof.Ə.Mirəhmədovun təbirincə desək, «başdan ayağa duman bürünmüş», «çox müəmmalı» taleyi olan İ.Qutqaşın həyatı və irsinin üzərinə xeyli işıq salınmışdır. «Səfərnəmə» Azərbaycan publisistika tarixində yalnız səyahət oçerki janrının bünövrəsi kimi yox, həm də elmi-ədəbi sanbalına görə xüsusi çəkiyə, əhəmiyyətə malikdir.

İ.Qutqaşının Məkkəyə ziyarəti ilə bağlı təmiz, aydın Azərbaycan dilində qələmə aldığı əsər şərti olaraq «Səfərnəmə» adlandırılmışdır. Doğrudur, bəzi müəlliflər əsəri «Yol qeydləri» kimi təqdim və təhlil edirlər. Əsəri «tarixi, mədəni-ictimai fikrimizin abidəsi» kimi qiymətləndirən görkəmli alim, prof.Yaşar Qarayev yazır: «İ.Qutqaşının «Yol qeydləri» bu janrda Avropa və Şərq «səyahətnamələri»nin ruhunda və məcrasında yazılıb. Doğma ana dilində, müasir, peşəkar elmi, ədəbi, nəzəri üslubda qələmə alınmış bu əsər XIX əsrin ortalarında elmi-publisist nəsr üslubunun ilk qiymətli, əvəzsiz abidəsidir». (Yaşar Qarayev. Azərbaycan ədəbiyyatı: XIX və XX yüzillər (iki min ili tamamlayan iki yüz il – XIX və XX yüzillər), Bakı, «Elm», 2002).

İ.Qutqaşın «Rəşid bəy və Səadət xanım»la bədii nəsrimizə Hidayət Əfəndiyevin təbirincə desək, yeni mövzu, yeni ideya, yeni forma, yeni üslub, yeni ifadə vasitələri gətirdi. Fikrimizcə, «Rəşid bəy və Səadət xanım»la bədii nəsrin inkişafında hansı xidməti göstərmişdirsə, «Səfərnəmə» ilə də publisistikanın formalaşmasında o rolu oynamışdır, bir az da dəqiqləşdirsək, İ.Qutqaşın bədii publisistikanın, onun ən oxunaqlı, populyar bir qolunun – səyahət oçerki janrının bünövrəsini qoymuşdur.

Əsərin mövzusu, süjeti, kompozisiyası, dil-üslub, sənətkarlıq problemləri, aktuallığı, elmi-ədəbi – tarixi-coğrafi – kartoqrafiya və etnoqrafiya, eləcə də avtobioqrafiya baxımından əhəmiyyəti əvəzsizdir, heç bir mübaliğəsiz səyahət oçerkimizin bu ilk nümunəsini həm də, klassik forması adlandırmaq olar.

Mövzu müəllifin yaxınları ilə birlikdə Həcc ziyarətinə həsr olunmuşdur. İ.Qutqaşınlı bu əsərlə müqəddəs ziyarəti qeyri-adi yaradıcılığı ilə ikiqat zənnətləndirmiş, əslində XIX əsr ədəbi irsimizin özünü obrazlı desək, ziyarətgaha çevirməyə müvəffəq olmuşdur. Tədqiqatçılar Şamaxıdan başlanan yolun – marşrutun sözlə, cizgi ilə xəritəsini yaratmışlar. «Səfərnəmə»ni oxuduqca şəhərləri, kəndləri, el-obaları, körpü, qala, liman, çay, dağları (əsərdə 300-dən çox (!) yer adı çəkilir) arxada qoyaraq irəliləyən karvan, dəyişən təbiət mənzərələri, bir-birindən fərqli məişət səhnələri, irili-kiçikli yaşayış məskənləri, onların həyat və düşüncə tərziləri ilə seçilən sakinləri, abad-xaraba maddi-mədəniyyət abidələri kino lenti kimi göz önündə canlanır. Təsvirdə mahir fırça ustası, tədqiqdə, təhlildə, dəyərləndirmədə elm adamı, insanlarla münasibət, ünsiyyət yaratmaqda peşəkar diplomat İ.Qutqaşınlıya həsəd apara bilər. «Səfərnəmə»də müəllif 120 nəfərdən çox şəxs adı (tarixi, dini, əfsanəsi, rəsmi, hərbi, mülki) çəkir ki, onların əksəriyyəti ilə təmasda olar, görüşür, söhbət edir. Publisistin qələminin qüdrəti, gücü karvanın hərəkətini daha cazibəli, oçerki daha oxunaqlı edir.

Əsərin Əziz Mirəhmədov və Ədalət Tahirzadə tərəfindən üzə çıxarılan, tərtib edilən, kirill və latın əlifbasına çevrilən, nəşr olunan «Şamaxıdan-Qutqaşınadək», «Qutqaşından Trabzonadək», «Qırmızı dəniz sahillərində», «Misirdən ta Süveyş», «Süveyşdən ta Ciddə», «Mədineyi-münəvvəradən Şamadək», «Şami-şərif», «Şamdan Beyruta qədər», «Qüdsi-şərifdən İzmirədək» adlı hissələri gedilən və qayıdılan marşrut haqqında tam təəssürat oyadır. Bu hissələrin hər biri təsvir edilən yer və hadisələr barədə kifayət qədər bilgi versə də, ümumi mövzunun təqdiminə xidmət edir. Hər bir hekayət haqqında ayrıca bəhs etməyə ehtiyac duyulur.

Səfərin 200-dən də çox gününə aid qeydləri əhatə edən «Səfərnəmə» yolüstü yaşayış məskənləri, ayrı-ayrı tarixi şəxsiyyətlər haqqında maraqlı məlumatlarla zəngindir, eyni zamanda ədibin dünyagörüşü, həyat, düşüncə tərziləri, doğma dil, el-obaya məhəbbəti, insanlarla ünsiyyət qurmaq və dərin müşahidə məharəti, hərbi və diplomatik səriştəsi haqqında geniş bilgi verir.

«**Şamaxıdan-Qutqaşınadək**» adlanan parçada müəllif məqsədini – Allahın mərhəməti ilə həcc ziyarətinə yola düşdüyünü bildirir. Məmur kimi Şamaxıda 4 il çalışdığı müddətdə böyük nüfuz, hörmət qazanan İ.Qutqaşınlını böyüklü-kiçikli şəhər əhalisi iki saatdan da çox müşayiət edir və qonşu rayonun sərhədinə qədər – Ağsu çayınadək ötürür.

Maçaxıda – İsmayılı rayonu Tircan dərəsində yerləşən kənddə müəllif öz qohumlarının qəbirlərini ziyarət edir. Publisist 2-3 cümlə ilə bu kənd haqqında geniş məlumat verir: «Maçaxı gəryəsi Qasanı mahalının bəyləri oturan kənddir. Müqəddəm abadan və gur kənd imiş. İndi həştada qədər ev həmin olur. Özünün yaxşı bol suları və qabağından cari olan Girdman adlı çay və ətrafında yaxşı bulaqları və ziyadə meyvə bağları və çəmənlikləri vardır». İ.Qutqaşınlı «kənd və ziyarətgahları», «çaylar yarmış dərələrin arasından görünən», «ətəyi qalın meşələr, göyçəmən qarlı dağları, məşəqqət qayaları» böyük məhəbbətlə təsvir edir və oxucunun diqqətini mərhum Şirvan xanı Mustafa xanın saldıdığı və indi xarabaya çevrilmiş Fit qalası və şəhərinə yönəldir.

Bu yerlərin təbiətinin dəyişkən, sərt olduğunu maraqlı epizodla təqdim edir və göstərir ki, biz Lahıcdə olan gecə dağlar tamam qar ilə örtüldü, isti məmləkətlərdə olan üçün bu çox qərİbədir ki, novruzdan bir ay keçmiş qar yağır. İ.Qutqaşınlı Lahıç əhalisinin sənətkar olduğunu vurğulayır, onların yaxşı tūfəng, tapanca düzəldiklərini qeyd edir.

Qutqaşın sərhədinə xeyli qalmış «tamam Qutqaşın Sultanzadələri səgirən və kəbirən və sair alimlər və hacılar» karvanı qarşılayır. Müəllif ona məxsus Məhəmmədəğalı, Qalacıq kəndlərini seyr edəndə, bu yerlərdə keçirdiyi günləri xəyalına gətirir, nəzəri Dəvədatan dağına sataşanda isə babası Haşı Şəfi sultanın burada Nadir şah qoşunu ilə döyüşünü xatırlayır.

Qutqaşının yaxınlığındakı Nohurqışlaq kəndində istirahət edəndən sonra karvan «tamam Qəbələnın əyan və əşxası, alim-üləması» ilə birlikdə Qutqaşına daxil olur.

«**Qutqaşından Trabuzonadək**» adlı parçada müəllif Qutqaşında keçirdiyi günlərlə bağlı həzin və kövrək hisslərini oxucularla bölüşür. «Öz əlim ilə saldığım bağda bir gün istirahət edib» təkrar yola çıxdığını yazan Qutqaşınlı bu bölgənin Hacallı kəndindən Ərəş mahalına, sonra «Kürün üstündən Mingəçevir yanında qurulmuş parom ilə keçib, öz vilayətimizdən ayrılıb Gəncə torpağına ayaq basdığı»nı yazır. Bu hissədə Qutqaşınlı həyat yoldaşının adını «zövcəmiz Hacı Bikə» - deyər ilk dəfə təqdim edir.

Gəncə generalın yadına özünün də zabit kimi iştirak etdiyi döyüş səhnələrini xatırladır. Müəllifin izah olunmaz hisslərlə qələmə aldığı «...bizi Yaradanın evinin ziyarətinə haman məkandan keçirəm» cümləsini həyəcənsiz oxumaq mümkün deyil.

Qutqaşınlı qələminin gücü, qüdrəti hər sətirdə, hər abzasda görünür. O, Nizami Gəncəviyə xitabən yazır: «Ey Şeyx Nizami, qəbrini görüb, rəhmət oxuyub ruhundan təvəqqe edirəm: kamalının nöqtə qədərini bizə bəxş edəsən. Rütbəyə çatmaq mümkün deyil».

Qədim Gəncənin təsviri də maraqlı və diqqətçəkəndir. Şəmkir, Zəyəm, Tovuz, Salahlı, Tiflis, Qori, Suram, Kartskal, Kutaisi, Minqrel, Qulab, Şəfqətli, Rizə kimi şəhər, qəsəbə və kəndlərin, çoxlu qala, körpü, çay, dağların təsviri yığcam olduğu qədər də maraqlıdır, müəllif gördüklərini elə şəkildə təqdim edir ki, oxucu yorulmur, özünü də ziyarətə gedənlərin sırasında hiss edir.

«**Qırmızı dəniz sahillərində**» adlı parçanın təəssüf ki, xeyli hissəsi cırılmış, mətndə böyük bir hissə yararsız hala düşmüşdür. Bununla belə, burada bədəvi ərəblərin məişəti, həyat tərzı, sahilboyu yaşayış məskənlərinin konstruksiyası, həddən artıq rütubətli havası barədə müəyyən təəssüratlar yaranır.

«**Misirdən ta Süveyş**» adlı hissədən məlum olur ki, zəvvarların hərəkəti üçün Misir valisi yolboyu çaparxanalar tikdirib, at və arabalar ziyarətçilərə xidmət göstərir. Burada Süveyş şəhərinin təsviri də maraqlıdır. Həcc ziyarəti dövründə şəhər izdihamlı olur. Süveyşin özündə su yoxdur, bura at-eşşəklə bir neçə kilometrlikdən tamli quyu suyu gətirilir. Havası gündüzləri isti və gecələr çox rütubətli dir.

«**Süveyşdən ta Ciddə**» adlı parçada zəvvarların gəmi ilə hərəkəti təsvir olunur. Gəminin Tur limanına yan alması ilə su, xurma, qarğıdalı, üzüm, eləcə də

dənizdən yığılmış sədəf, möhrə, xırda satan bədəvilər cəm olur: «Dərya kənarı döndü kiçik bazara. Təzə gələn gəmilərin adamları da kənara çıxdılar ki, bir qədər nəfəs alsınlar, çün oturduları gəmilər o qədər izdihamlıdır ki, dolanmağa, yatmağa və oturmağa çox zəhmətlə yer tapırlar».

Həcm, məzmun, hətta dil etibarı ilə «**Mədineyi-münəvərədən Şamadək**» adlı hissə digərlərindən xeyli fərqlidir. Ən iri həcmli bu hissədə həcc ziyarəti zamanı rituallar, müxtəlif ölkələrdən bura gələn zəvvarların marşrutları haqqında ətraflı bəhs olunur, görüşlər, söhbətlər, elmi, dini ədəbiyyata istinadən şərhlər, mülahizələr geniş yer tutur. Mədain haqqında söhbət açarkən Məhəmməd Ədib əfəndinin «Mənasük»indən, Səmut gövmündən danışanda «Təsviri-tibyan» kitabından gətirdiyi sitatlar bir tərəfdən Qutqaşının toxunduğu mövzunu açmağa yardım edirsə, digər tərəfdən müəllifin Şərq mədəniyyətinə, o cümlədən dini-sxolastik cərəyanlara bələdliyinə, Qərb, rus mühitinin təsiri ilə yetişən müəllifin dünyagörüşünün nə qədər geniş, zəngin, eyni zamanda təzadlı olduğuna dəlalət edir. Prof.Əziz Mirəhmədov «Qəribə tale» adlı məqaləsinin «Səfərnəmə» ilə bağlı hissəsində bu qənaətdə tam haqlıdır ki, İ.Qutqaşın bir yazıçı və mütəfəkkir olaraq Qərb və rus mədəniyyəti ilə nə qədər bağlı isə, bir o qədər, bəlkə daha artıq, Yaxın və Orta Şərq mədəniyyəti ilə bağlıdır; həm də bu mədəniyyətin təkcə mütərəqqi cəhətləri ilə, Firdovsi, Nizami və Sədisi ilə deyil, dini-sxolastik cəhətləri ilə də bağlıdır.

«**Şami-şərif**» f.e.n. Ədalət Tahirzadənin sonradan üzə çıxardığı parçalardandır. Məkkənin «yandırıcı gününün altında duman, bulud və yağış» arzusu ilə yaşayan zəvvarların Şamda bu istəklərinə çatdığını yazan müəllif, şəhərdə onları qarşılayan yağışdan da çox əziyyət çəkdiyini təsvir edir. Palçığa batan yüklü dəvələrin sürüşdüklerini, ora-bura ləngər vurub yıxıldıqlarını, zəvvarların həyəcan və təlaşlarını canlı dillə oxucuya çatdıran İ.Qutqaşın yaddaqalan səhnələr yaradır. «Müqəddəm Şamın tərifini çox eşitmişdik, lakin bizə o qədər xoş görünmədi» - yazan müəllif təəssüratlarında səmimidir, eyni zamanda oxucunu da qənaətdə inandırmağı unutmur: ev və dükənlər səlqəsiz, küçələr palçıqlı, divarları sadə, bəzi yerdə uçub-dağılmış vəziyyətdə. Lakin müşahidələrini oxucudan gizlətməyən yazıçı həyət-bacaların, evlərin içərisinin fərqli – gözəl görkəmli olduğunu vurğulayır: çarhovuzlu, fəvvarəli həyətlər mərmər və digər yonma rəngbərəng daşlarla döşənmişdir, nəqqaşlı, əlvən şüşəli pəncərələr göz oxşayır...

Bu parça digər bir cəhəti ilə də yadda qalır. İ.Qutqaşın Şamda bir sıra tanınmış insanlarla – Rusiyanın Şamdakı vəkili Leonid Telatenidi, Şamın qaim-məqamı İshaq Paşa, dəftərdar Xəlil bəy, ordu müşiri Məhəmməd Paşa, Ərəbistan ordusu məclisinin rəisi Fərid Davud Paşa, türbədər Şeyx İbrahim əfəndi Fəraqi, miralay Həmid bəy Qarslı və digərləri ilə görüşür, ən müxtəlif mövzularda fikir mübadiləsi edir. Qədim Şamın tarixi abidələrinə, ziyarətgahlarına tükənməz sevgi və maraqla tamaşa edən İ.Qutqaşın seyrici, təsvirçi deyil. O, gördüklərinə, müşahidə etdiklərinə münasibət bildirir. Yezidin xaraba qalmış imarətini «murdarlığa» bənzədən və bura nifrət edən müəllif yazır: «Ata-anasından küsən və hərzə gəzən zükur-ünas qumar oynamağa və fəna işlərə cəm olan yerdir və xeyli daldalanacaq yerləri dəxi vardır. Biz ordan keçərkən dəxi çox qumar oynayan

uşaqlar gördük və hərzə gəzən övrət və yanlarında kişilər gördük». Şamın mövcud vəziyyəti yazıçının ürəyini göynədir, şəhərin keçmiş şan-şöhrətini bərpa etmək arzusunu gizlətmir: «Şami-şərif qədim şəhərdir və çox şərəfətli məkandır və ziyadə iyi kəsləri olmuş, amma şimdi hər xüsusda köhnəlmiş kibi görünür və xalqının təbiəti nəfsaniyyətdə ziyadədir. Qüdrəti-ilahidən iyi kəslər və mövsim istər ki, bir qədər Şamı oynaga salsın. Və iyi qalası varmı: şimdi xarabadır və özləri sərəncamsız...».

«**Şamdan Beyruta qədər**» adlı hissə səfərin 3 gününü əhatə edir. İ.Qutqaşınlı burada əsasən Beyrutun təsvirinə, şəhərdəki ziyarətgahlara və bir sıra rəsmi şəxslərlə görüşə aid təəssüatlara yer ayırır.

«**Qüdsi-Şərifdən İzmirədək**» adlı parça «Səfərnəmə»nin əldə olan nüsxəsinin son, həm də tam olmayan hissəsidir. Burada səfərin təxminən ay yarımliq dövrü qələmə alınıb. Diqqətçəkəndir ki, müəllif rus dilində «Yerusəlimdə» adı altında Qüdsə səyahətlə bağlı plan da tutmuşdur.

Bu hissə İ.Qutqaşınlının təbii gözəlliyə məftunluğunu, vurğuluğunu, təbiətin təsvirinə marağını bir daha təsdiqləyir. Hələ Şamaxıdan – səfərin ilk günündən oxucu yazıçının çəmənlərə, çaylara, dağlara, dərələrə necə heyranlıqla tamaşa etdiyinin və gözəlliyi məhəbbətlə qələmə aldığıın şahididir.

İfadə vasitələrinin şirinliyi, zənginliyi və təbii gözəlliyi təsvir üsulu oxucunun gözləri qarşısında təsirli səhnələr yaradır: «Yafədə söhrü qılıb, konsul vəkil cənab Mir Əbut hazır edən atlara süvar olub şəhərdən çıxdıq. Bağçalar arasıyla və kəndlər kənarından – gözəl çəmənqah və lələzar düz ilə dörd saat yol edib, axşama Rəmlə qəsəbəsinə çatdıq. Rum monastırına düşdük. Ay işığı və hava gözəl olduğuna, dam üstə oturub ətraf cəvanili (tərəfləri – T.A.) seyr etdik. Bizim məmləkətdə çillənin otuz beşində kürksüz evdə oturmaq mümkün deyil. Şimdi biz böylə, çöldə oturmuşuq».

Bu parçada müəllifin «dərə arasına düşüb başladıq dağa çıxmağa», «bulaq üstə düşüb namaz qıldıq», «Yusifət dərəsindən çıxıb, Turi-Zeyta dağının qible tərəfindən keçib», «incir və zeytun ağaclarının altında durub seyr etdik», «çəmənqah və ağacları seyr etdikcə insanın qəlbi müfərrih olur», «Qışın ortasında tənəkdə saxlanmış üzüm gördük», «...çeşmədən və həm yağmur suyundan bərgəni doldurub..., dağları, təpələri dolandıra-dolandıra», «üzüm və zeytun bağçaları ilə gəlib... dağa çıxıb, oradan derya... və dağın dibindəki köylər və ətrafında bağçaları və keçi və mal sürüləri və çəmənqahlar qayətdə müfərrih etdi bizi», «Gecə külək əsib və bərk yağış yağıb həyatımız göl kimi oldu və deryanın ləpəsinin sədası bizi əyləndirdi», «bağçaları qərībədir, ...ətrafında çəpər yerinə firəng incili o qədər sıx əkilibdir ki, arasından keçmək olmaz – xüsusən tikan olan vaxt, ...bir əncir üstündə 24 ədəd əncir saydım. Portağal və limon, şirin limu və narınc və türünc və ağacgavanı qayətdə sıx əkilmiş; sıxlığından dili kölgədir. Üstündə hədsiz meyvələri vardı. Bir budaq kəsdim. Üstündə üzüm salxımı kimi on yeddi portağal vardı. Bizim yerdə qızıləhmədi alma gətirəndə ona ağacdən dayaq vuran kimi burda da vurmuşdular. Və qeysi və ərik və badam ağacları da çoxdur. Bəzi badamlar çiçək açmışdı. Özümüz necə yüz portağal seçib qırdıq», «və bir qədər getdikdə dağın dibində və derya kənarında qədim Dura (şimdi Fantur) və Ataliyə xarabaları görünür» kimi ifadələr, cümlələr, mətnlər, lövhələr, təsvirlər bir

tərəfdən İ.Qutqaşınlı dilinin zənginliyinə, digər tərəfdən də onun təbiətə vurğunluğuna dəlalət edir. Yeri gəlmişkən, buradaca Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülü və inkişafı ilə, eləcə də publisistika tarixi ilə bağlı bəzi tədqiqatlarda, İ.Qutqaşınlının «Səfərnamə»sinin xatırlanmadığını, ondan bəhs edilmədiyini təəssüf və təəccüblə qarşıladığımızı gizlətməyəcəyik.

XIX əsrin ortalarında, həm də dil hadisəsi kimi təzahürat edən «Səfərnamə»nin bu istiqamətdə – ədəbi-bədii dilimizin keyfiyyət baxımından yeni mərhələ kimi geniş araşdırılması və dəyərləndirilməsinin də zəruri olduğunu təkrar vurğulayıb mətləbə qayıdırıq.

Həmcə ikinci olan «Qüdsi-Şərifdən İzmirədək» olan parçada da ayrı-ayrı məntəqələrin, qala, ziyarətgah, məscid, kilsə və monastırların, meydan və bazarların, qədim mədəniyyət məskənlərinin rəvan, axıcı, aydın ana dilində təsvirinə geniş yer ayrılıb, müsəlman, xristian və müsəvilərin cəm olduğu müqəddəs dini mərkəzin özünəməxsus xüsusiyyətləri, dindarların ritualları, tarixdə, dini kitablarda rast gəlinən hadisə, rəvayətlər şərh edilir.

İ.Qutqaşınlı bu bölgədə də nüfuzlu insanlarla görüşür, danışqlar aparır və ən müxtəlif mövzularda fikir mübadiləsi aparır.

Qələmə alındığı dövrdə təmizliyi, zənginliyi, anlaşıqlığı, ifadə imkanlarının genişliyi baxımından «Səfərnamə»nin lüğəti bənzərsizdir. Obrazlı desək, XVIII əsrdə poeziyada Vaqif ədəbi-bədii dili hansı yüksəkliyə qaldırmışdırsa, XIX əsrdə Qutqaşınlı həmin zirvəni nəsrə fəth etmişdir. Filologiya elmləri doktoru, prof.N.Xudiyev dilimizin təşəkkülü və inkişafı mərhələlərini fundamental şəkildə araşdırmış və tədqiqatlarını «Azərbaycan ədəbi dili tarixi» adlı sanballı əsərində təqdim etmişdir (Ankara, 1997, 491 səh.). Burada müəllif milli dildə elmi üslubun formalaşması prosesindən bəhs edərkən yazır: «Tədqiqatçılar çox doğru olaraq göstərirlər ki, Azərbaycan dilində əsər yazanlarımız Nəsimi, Füzuli, M.Fətəli elmində, səviyyəsində olmamışlar. Onların səviyyəsində olan azərbaycanlılar elmi əsərlərini ərəb və fars dilində yazmışlar; XIX əsrdə buraya rus dili də əlavə olunmuşdur, məsələn, A.Bakıxanov, M.Kazım bəy kimi əsrin böyük alimləri elmi əsərlərini ana dilində yazmayıblar. Buraya onu əlavə etmək lazımdır ki, XIX əsrdə M.Fətəli elmi əsərlərini – traktat və məqalələrini, əsasən Azərbaycan türkcəsində yazır və ana dilinin ən müasir elmi müləhizələri, mühakimələri ifadə etməyə qabil bir dil olduğunu təsdiqləyir» (səh.379).

Burada qeyd etmək yerinə düşərdi ki, elmi publisistikada M.Fətəli dilimizin nəyə qabil olduğunu təsdiqləmişdirsə, İ.Qutqaşınlı «Səfərnamə» ilə bədii publisistikamızın nəyə qadir olduğunu – dilimizin obrazlılığını, oynaqlılığını, canlılığını ifadə, təsvir qüdrətini, lüğət zənginliyini göstərmişdir. Elə buna görə də prof.N.Xudiyev kimi görkəmli bir tədqiqatçının nəzərindən bədii publisistikamızın ən bariz, parlaq nümunələrindən birinin, həm də birincisinin diqqətindən kənarda qalması inandırıcı olmasa da... faktdır. Təbii ki, ötən əsrin 70-ci illərində isə publisistika barədə yazılan tədqiqatlardan bunu gözləmək, ummaq olmazdı, çünki «Səfərnamə»nin əlyazması hələ «yol gəlirdi».

Beləliklə, Azərbaycan tarixində ədəbi, hərbi, maarifçi və xeyriyyəçi fəaliyyəti ilə silinməz, əbədi iz buraxmış İ.Qutqaşınlının bizə məlum olan irsindən – xüsusi ilə «Səfərnamə»dən, onun ideya, məzmun, kompozisiya, dil, üslub,

sənətkarlıq problemlərindən, əsərin əlyazmasının tapılması və tədqiqi tarixindən, aktuallığı və əhəmiyyətindən bəhs etdik. Bununla da, böyük tarixi simanın – xarici dildə yazılmış və xarici ölkədə nəşr olunmuş ilk yeni məzmunlu, yeni formalı hekayənin müəllifinin - çağdaş bədii nəsrimizin və publisistikanın səyahət oçerki janrının banisinin, Qafqazşünasın, Şərqsünasın, coğrafiyaşünasın, Azərbaycanın ilk generalının 200 illik yubileyi ərəfəsində ictimaiyyətin və söz sahiblərinin diqqətini İ.Qutqaşınli irsi və şəxsiyyətinə yönəltməyə çalışdıq.

02.02.08

«Ulduz» jurnalı № 3, 2008

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Mümtaz Salman. «Rəşid bəy və Səadət xanım» hekayəsi mühərriri Qutqaşınli İsmayıl bəyin həyatı. «Ədəbiyyat qəzeti», 8 iyun 1936.
2. V.Q.Belinski. Rus ədəbiyyatı klassikləri haqqında. Azərbaycan Uşaq və Gənclər Ədəbiyyatı Nəşriyyatı, Bakı, 1954.
3. Əfəndiyev Hidayət. Azərbaycan bədii nəsrinin tarixindən. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1963.
4. Feyzulla Qasımzadə. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. «Maarif» nəşriyyatı, Bakı, 1966.
5. İsmayıl bəy Qutqaşınli. Əsərləri. Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, Bakı, 1967. Redaktə, müqəddimə və qeydlər Əziz Mirəhmədovundur.
6. Kuznetsov Feliks. Publisistı 1860-x qodov. Moskva, «Molodaya qvardiya», 1981.
7. Mehdi Famil. Bədii publisistika. «Maarif» nəşriyyatı, Bakı, 1982.
8. Məmmədli Cahangir. Jurnalistikaya giriş. Bakı Universitetinin nəşriyyatı, Bakı, 2001.
9. Qarayev Yaşar. Azərbaycan ədəbiyyatı: XIX və XX yüzillər (iki min ili tamamlayan iki yüz il – XIX və XX yüzillər), Bakı, «Elm», 2002.
10. Qutqaşınli Hacı İsmayıl bəy. Əsərləri. Tərtibçi və elmi redaktor Ədalət Tahirzadədir.
11. Məmmədov Xalis. İsmayıl bəy Qutqaşınlinin xatirə ev-muzeyi. Bakı, «Şirvanəşr», 2004.
12. Voroşilov V.V. Jurnalistika. İzdatelstvo Mixaylova V.A. Sankt-Peterburq, 2004.
13. İsmayılov E.E. Georgiyevskiye kavaləri-azerbaydjansı. Moskva, «Geroyi Oteçestva», 2005.
14. Quseynov Abdul. Azerbaydjansı v istoriyi Rosiyi. İzdatelstvo «Overley», Moskva, 2006.
15. Kavkazskiy kalendar na 1861 qod. Tiflis, 1860, səh.24.

16. Aktı Kavkazskoy arxeografiçeskoy komissiyi. Tiflis, 1885, 10-cu cild, səh.49.

17. Jan Reycnman. Stosunki Literackie polsko-azerbeydzanskie w XIX wieku. <http://www.polska.internet.az/index.php?moc=zasobyxid=28>.

(Məqalə «Przeqlad Humanistyczny» jurnalından (№ 6 (39), 1963) götürülmüşdür).

18. İ.Qutqaşının mülkiyyət hüququnu təsdiq edən bəzi sənədlər. ARDTA, fond 69, siy.1, iş 71, vər. 16, 17, 18, 19; fond 44, siy.1, iş 590^a, vər.1.

19. Kratkaya Literaturaya Ensiklopediya. III tom, Moskva, 1966.

Çəkilməyən çən, dağılmayan duman

İsmayıl bəy Qutqaşının həyat və yaradıcılığı barədə qələmə aldığımız eyni adlı (“525-ci qəzet”, 30 mart 2008) və «Bir səfərin ədəbi və əbədi sədası» («Ulduz» jurnalı, № 3, 2008) sərlövhəli yazılarda qutqaşınışünaslığın qarşısında duran çox ciddi vəzifələrin bir qismini sadalamışdıq. Onların sırasında generalın fotosunun əldə edilməsinin vacibliyi də qeyd olunmuşdu. Məlum olduğu kimi, hələlik bu sahədəki təşəbbüslər təəssüf ki, uğurla nəticələnməmişdir. Bununla belə, biz də fotonun əldə olunması üçün səylər göstərdik. Generalın əksinin tapılmasının bəzi qaranlıq mətləblərə də aydınlıq gətirəcəyinə tam əminik. Ən azı İsmayıl bəyin zahiri, fiziki görkəmi, boyu ilə bağlı bir sıra tədqiqatçıların söylədiyi əsassız fikirlər döviyyədən çıxarılacaq. O zaman gənc yaşlarında Peterburq kadet məktəbinə daxil olan, hərbi sənətinin yüksək inkişaf etdiyi Rusiyada (o vaxtlar Rusiya imperiyasını «Avropa jandarmı» adlandırıdılar) qısa müddət ərzində hərbi elminin incəliklərinə yiyələnən, at belində Böyük Qafqazın qarlı, əlçatmaz, ünyetməz zirvələrini, gözqaraldan dərələrini, sərt, sıldırım qayalarını aşan, Polşanı qarış-qarış qət edən, döyüş zəfərlərinə görə orden-medallarla layiq görülən, az vaxtda general rütbəsinədək yüksələn İsmayıl bəy Qutqaşının əsl obrazını yaratmaq, xarakterizə etmək mümkün olacaqdır... Başqa bir tərəfdən isə, əgər İsmayıl bəyin qoşa, yaxud kollektiv arasında olan fotosu tapılırsa, bu zaman da bir çox suallara aydınlıq gətiriləcək. Əlbəttə, fotonun nə vaxt, harada, kimlərlə birgə və nə münasibətlə çəkildiyi məlum olduqdan sonra, ola bilsin ki, «Rəşid bəy və Səadət xanım»ı qələmə almaq ideyasının haradan gəldiyi, yaxud İ.Qutqaşının Moskvada yaşayıb yaşamadığı və s. kimi çoxsaylı sualların da cavabı tapılsın...

Bir sıra tədqiqatçıların haqlı olaraq «müəmmalı», yaxud «dumanlı» adlandırdıqları İ.Qutqaşının tərcümeyi-halının ən böyük sirlərindən biri məhz generalın fotosunun tapılmamasıdır. XIX əsrin ortalarında Rusiyada çap mədəniyyətinin, kitab və mətbu orqanların geniş inkişaf etdiyi, hərbi, hərbiçilərin rus cəmiyyətində çox böyük nüfuz qazandığı bir dövrdə rus generalının (!) fotosunun yoxluğu, heç olmazsa kalendarlarda, ensiklopedik nəşrlərdə «işıb-qalmaması», hətta kollektiv fotolardan birində olmaması mümkünsüzdür, möcüzədir, inanılası deyildir...

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, biz də imkanlarımız daxilində İ.Qutqaşının fotosunu ayrı-ayrı adamlardan, arxiv və muzeylərdən soraqladıq. Yazıçı-generalın həyatı və irsinə dair bir sıra çox maraqlı materiallar əldə etsək də, təəssüf ki, hələlik onun fotosu ilə bağlı nəticə əldə olunmayıb. Polşanın Azərbaycan Respublikasındakı Səfirliyi ilə əlaqə saxlamaq və Varşavadakı arxivlərdən nə isə öyrənmək cəhdlərimiz nəticəsiz qaldı. İnternet axtarışlarımız da fayda vermədi. Moskvada, Peterburqda, Tiflisdə nəşr olunan bəzi kitab – təqvim və mətbu orqanlarda da həmin dövrdə və sonralar mövzu ilə az-çox əlaqədar ümidverici işarələrə belə rast gəlmədik. Xahişimlə Peterburq arxivlərində axtarış aparan yaxın qohumum Zakir Abdullayevi də «bizdə bu ad-familiyaya aid heç nə yoxdur» - deyə naümid etmişlər. Hələ bu harasıdır? Xahişimə böyük məmnuniyyətlə razılıq verən Milli Arxiv İdarəsinin rəisi Ataxan Paşayev Rusiya Federasiyası Mədəniyyət Nazirliyi Federal Arxiv Agentliyinin Rusiya Dövlət Hərbi-Tarix Arxivinə rəsmi məktubla müraciət etdi. Həmin arxivin sənədləri arasında İ.Qutqaşınla aid çox sayda sənədlərin olduğunu dəqiq bildiyim halda, yuxarıda adı çəkilən arxivin direktor müavini N.Y.Yeliseyeva Milli Arxiv İdarəsinin rəisi A.Paşayevin 14 yanvar 2009-cu il tarixli 1/15 nömrəli məktubuna bir cümlə ilə cavab verməklə kifayətlənməyi nədənsə, özünə rəva görmüşdür: «Bildiririk ki, arxiv sənədləri arasında İsmayıl bəy Qutqaşınla bağlı heç bir məlumat tapılmamışdır. 3 mart 2009-cu il». 2010-cu ilin avqust ayında Yesentukidə - sanatoriyada tanış olduğum Lomonosov adına Moskva Dövlət Universitetinin dosenti İvan İvanoviç Şevçukla ilk söhbətdən sonra onun yazıçı-generalın həyat və yaradıcılığına böyük maraq göstərdiyini hiss etdim. Sonda ona dedim:

- Təəssüf ki, nə bütün həyatını həsr etdiyi Rusiyada, nə də doğma Vətəni Azərbaycanda onun irsi, həyatı kifayət qədər araşdırılmayıb.

Bundan təsirlənən dosent çox təəssüf və təəccüblə başını buladı:

- Eh, biz, biz... Tariximizin qədrini bilmirik ki, - dedi.

İ.Şevçukun xoş məramına, mövzu ilə ürəkdən maraqlandığına əmin olduğumdan ona rus atalar sözünü xatırlatdım:

- Luçşe pozdno, çem nikoqda.

O, dərhal reaksiya verdi:

- Mənim sahəm deyil, mən filosofam. Amma nə bacarıramsa, əsirgəmərəm. Nədən başlayaq?

- Elə fotosundan! – dedim.

- Bəyəm, o da problemdir, generalın fotosu yoxdur ki? – həmsöhbətimin alnını sual dolu qırıqlar bürüdü.

- Bəli, bəli, yoxdur, varsa da, tapılmır, - dedim.

- Bax, mən onu tapmağa kömək edəyəm, yəqin Moskva arxivlərinin birində generalın fotosu mütləq var, - deyə İ.İ.Şevçuk inamla bildirdi.

Hər dəfə sanatoriyanın həyətidə qarşılaşanda İ.İ.Şevçuk mehribanlıqla «Mən sizə kömək edəcəyəm» deyirdi. O, ev, mobil, iş telefonlarını mənə verdi. Düz 2 ay sonra onun dediyi vaxt – noyabrın 1-də Moskvaya zəng vurdum. İvan İvanoviç səsimi dərhal tanıdı. Sağ olsun. Hal-əhvaldan dərhal sonra İ.Qutqaşınla haqqında sənədlərlə, xüsusilə fotosu ilə maraqlandığını, qısa bioqrafiyasından başqa hələ heç nə tapmadığını üzrxahlıqla söylədi. Beləliklə, növbəti cəhdlərimin

biri də boş çıxdı. Amma bu o demək deyil ki, ümidlər tükəndi. Növbəti addımı atdıq. Bu dəfə Yoşkar-olada fəaliyyət göstərən Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzinin rəhbəri, həmvətənimiz Namiq Muradova məqsədimizi bildirdik. O da, çox böyük həvəslə bu işə qoşulacağını, Moskvadakı, Rusiyanın digər şəhərlərindəki dostlarını da bu işə cəlb edəcəyini bildirdi...

...Hər dəfə xarici ölkələrdə yaşamış həmvətənlərimizin – bir sıra böyük xadimlərimizin irsi, həyat, fəaliyyətləri haqqında düşünəndə onlarla birlikdə Ramiz Abutalıbovu da böyük minnətdarlıq hissi ilə xatırlayıram. Bu gün həmin tarixi şəxsiyyətlərə Azərbaycanın ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni, mətbu həyatında layiq olduqları diqqətin göstərilməsində onların arxivlərinin Bakıya gətirilməsi üçün fədakarlıq etmiş Ramiz Abutalıbovun xidməti şəksizdir. Həsən Həsənovun yazdığı kimi, məhz Ramiz müəllim siyasi mühacirlərimizin məzarları, Fransa və Avropanın ali məktəblərində təhsil olan tələbələr, Fransa Müqavimət Hərəkatında azərbaycanlıların iştirakı, doğma vətəninə unudulmuş heykəltəraş Zeynal Əliyev, Parisdəki rus ağ mühacirləri, Fransada Azərbaycan neftinə maraq, «Arşın mal alan» operettasının 1925-ci ildə Parisdə səhnəyə qoyulması barədə unikal informasiyaları Azərbaycan cəmiyyətinə çatdırmışdır. Ramiz Abutalıbov Parisdə Nizami Gəncəvinin «Yeddi gözəl» poemasının 1741-ci ildə türkoloq Klerambol tərəfindən fransız dilinə tərcüməsini əldə etmiş və fotosurətini Bakıya ötürmüşdür. O, Yusif Vəzir Cəmənzəminlinin kitabını, M.F.Axundovun 1904, 1906-cı illərdə Parisdə nəşr olunmuş iki komediyasını, Nəriman Nərimanov haqqında 1925-ci ildə Parisdə dərc olunmuş məqaləni, Məmməd Əmin Rəsulzadənin və Ceyhun Hacıbəylinin məktublarını, Ə.M.Topçubaşovun Azərbaycanın Avropada tanıtılması istiqamətində coşqun fəaliyyətini əks etdirən sənədləri də Azərbaycana çatdırmışdır (ətraflı bax: Ramiz Abutalıbov. Parisdə keçən illər və görüşlər (rus dilində). Moskva. «SJS Media» nəşriyyatı, 2006, 222 səh. Kitaba ön söz əvəzi. Həsən Həsənov. Xoşbəxt taleli insan). Yenicə müstəqilliyə qədəm qoyan Azərbaycanı Avropada tanımaq üçün Fransaya – Versal sülh konfransına yola düşən nümayəndə heyətinin bu sahədəki işi – xüsusilə nəşri fəaliyyəti, Ə.M.Topçubaşının, Y.V.Cəmənzəminlinin, Umm-ül-Banunun, Səlim Turanın, C.Hacıbəylinin, M.Ə.Rəsulzadənin, neçə-neçə digər həmvətənimizin həyatına, irsinə dair nadir sənədlər Ramiz Abutalıbovun səyi sayəsində üzə çıxarılmışdır.

Əhməd Ağaoğlu, Səməd Ağaoğlu, Əhməd Cəfəroğlu, Məmməd Sadiq Aran, türk ordusunun generalları – Məmməd Nuri və Mahmud Bərköz qardaşları, Nazan Ölçər kimi dünya şöhrətli azərbaycanlıların ölkəmizdə tanıtılmasında prof.Vilayət Quliyevin söylərini, mübaliğəsiz deyirəm, tarixi xidmət adlandırmaq olar (ətraflı bax: Vilayət Quliyev. Son illərin yazıları. Bakı, “Ozan”, 2009, 600 səh.). Filologiya elmləri namizədi Asif Rüstəmli adını indicə çəkdiyimiz kitaba ön söz kimi yazdığı «Tale yazıları» adlı məqaləsində qədirbilənləklə qeyd edir: “V.Quliyevin bir vətəndaş-alim fədakarlığının nəticəsində Türkiyədə yaxşı tanınan Azərbaycan əsilli, ədəbiyyatşünas-alim, türkoloq Əhməd Cəfəroğlunun «Seçilmiş əsərləri» (2008), görkəmli ictimai-siyasi xadim, modern yazıçı Səməd Ağaoğlunun «Hekayələr, memuarlar» (2008), «Behbud Xan Cavanşirin məhkəmə prosesi» (2008) və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Milli Məclisinin sədri, Paris sülh konfransında nümayəndə heyətimizin rəhbəri Əli Mərdan Bəy Topçubaşovun

«Azərbaycan Paris sülh konfransında» (2008) kitabları Azərbaycan oxucusuna ilk dəfə təqdim edilmişdir. Bu kitabların tərtibi, çapa hazırlanması, onlara geniş müqəddimə, izah və şərh yazılması və geniş ədəbi-elmi ictimaiyyətə çatdırılması Vilayət müəlliminin böyük əzmkarlığı və yorulmaz səyi sayəsində mümkün olmuşdur» (səh.5).

Vaxtı ilə prof.Cahangir Qəhrəmanov İsmayıl bəy Qutqaşını, onun irsini ilk dəfə Azərbaycan ictimaiyyətinə təqdim edən Salman Mümtazı insanları qaranlıqdan işığa çıxaran simurqa bənzətmişdi.

Ramiz Abutalıbovun, Vilayət Quliyevin və onlar kimi çalışan digərlərinin də fəaliyyəti göstərir ki, Salman Mümtaz ənənəsini, fədakarlığını yaşadanlar, simurq missiyasını daşıyanlar bu gün də var. Odur ki, hələ İ.Qutqaşını ilə bağlı yeni-yeni materialların, o cümlədən generalın fotosunun da üzə çıxacağına, 200 illik çənin çəkiləcəyinə, dumanın dağılacağına hələ ümid etmək olar...

30.11.2010

C.Hacıbəylinin publisistikasında xeyriyyəçilik, maarifçilik və məktəb problemi

Xeyriyyəçilik xalqımızın yol yoldaşdır, onun tarixi əsrlərlə ölçülür. Folklorumuzda, digər ədəbi nümunələrimizdə xeyriyyəçiliklə bağlı küllü miqdarda misallar var. Lakin xeyriyyəçiliyin təşkilatlanma tarixi XIX əsrin əvvəllərindən başlayır. 1899-cu ilin avqust ayında Şuşada Ə.Haqverdiyevin «Dağılan tifaq» əsəri oynalınır və tamaşadan əldə olunan vəsait şəhərin rus-müsəlman məktəbi şagirdlərinin təhsil haqlarını ödəməyə sərf olunur. Həmin dövrdə «Şərqi-Rus», «Kaspi» qəzetlərində xeyriyyəçiliklə bağlı xəbərlər dərc olunur, xeyriyyə cəmiyyətlərinin təşkilinin vacibliyi vurğulanırdı.

Azərbaycan mətbuatı tarixində silinməz iz buraxmış «Şərqi-Rus» qəzeti 1903-cü ildə yazırdı ki, Bakıda kasıbların ev-bə-ev, dükan-ba-dükan gəzib dilənmələrinin qarşısını almaq üçün xeyriyyə cəmiyyətlərinin təşkili vacibdir. «Kaspi» qəzeti həmin ilin aprel ayının 3-də xəbər verirdi ki, Bakıda-müsəlman qiraətxanasında Novruz bayramı münasibətilə yığılan 833 rubl pul kasıb və ehtiyacı olan şagirdlərə paylanmışdır. «İrşad» qəzeti Bakıda xeyriyyəçiliyin yayılması, təşkilatlanması sahəsində əvəzedilməz rol oynamışdır. Xalqın tərəqqisini maariflənməkdə görən ziyalılar xeyriyyə cəmiyyətlərinin rolunu yüksək qiymətləndirir, «millətin diriliyinə səbəbi elmdə görünür və xalqa xitab edirdilər: «Düşmən qabağına düşmən əlində olan yaraqla çıxarlar. Tüfəng qabağında qılınc, elm qabağında nadanlıq, həmiyyət qabağında yalquzluq yaramaz». («İrşad» qəzeti, 1906-cı il, 6 yanvar, № 12).

Göstərilən səy və təşəbbüslər nəticəsində əsrin əvvəllərində bir-birinin ardınca xeyriyyə cəmiyyətləri fəaliyyətə başlayırdı. «Cəmiyyəti-xeyriyyə», «Səadət», «Nicat», «Nəşri-maarif» cəmiyyətləri qiraətxana və kitabxanalar, məktəblər açır, kitablar nəşr edir, daha istedadlı şagirdləri nüfuzlu məktəblərə göndərir, təcrübəli müəllimləri toplayır, ədəbi müsəmirələr təşkil edir, tamaşalar göstərir, əlsiz-ayaqsızlara, ehtiyacı olanlara yardım edirdi.

Əgər H.Z.Tağıyev, İ.Hacıyev, İ.Səfəraliyev, Ə.Əhmədov, A.Aşurov, M.Muxtarov, İ.Aşurbəyov, M.Nağıyev, İ.Əsədullayev və başqaları xeyriyyə cəmiyyətlərini maliyyələşdirirdilərsə, Ə.Ağayev, H.Zərdabi, S.Qənizadə, Üzeyir və Ceyhun Hacıbəyov qardaşları, Ə.Haqqverdiyev, H.Vəzirov, N.Nərimanov, Ə.Topçubaşov və b. ziyalılar bu cəmiyyətlərin mənəvi dayaqları idilər.

Şübhəsiz, xeyriyyə cəmiyyətlərinin fəaliyyəti C.Hacıbəylinin daim diqqət mərkəzində saxladığı mövzulardandır. C.Hacıbəyli bir tərəfdən xeyriyyə cəmiyyətlərinin fəaliyyətində, tədbirlərində yaxından iştirak edirdisə, digər tərəfdən bu cür cəmiyyətlərin gördüyü işlərdən, qarşısında duran vəzifələrdən yazır, geniş oxucu kütləsinin diqqətini bu sahəyə yönəltməyə səy göstərirdi. Onun xeyriyyəçilik mövzusunda yazdığı məqalələr, toxunduğu problemlər bu gün də aktual səslənir. Bazar iqtisadiyyatına keçidin çətinlikləri, Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü bir çox problemlər yaratmışdır. 1988-ci ildə yüz minlərlə azərbaycanlı Ermənistandan-ata yurdundan didərgin salınanda, daha sonralar Dağlıq Qarabağdan və ona yaxın bölgələrdən həmvətənlərimiz qaçqın düşəndə hökumət onların bütün məsələlərini həll etməyə qadir deyildi. Bu zaman ayrı-ayrı xeyriyyəçilər, bir qədər sonra xeyriyyə cəmiyyətləri dara düşmüş həmvətənlərimizə qayğı göstərir, onları ərzaq və geyimlə təmin edirdilər. XX əsrin əvvəllərində də mənzərə acınacaqlı idi. Ağır iqtisadi şərait, I Dünya müharibəsindən Bakıya pənah gətirmiş on minlərlə qaçqın xeyriyyəçilik hərəkətini zəruri etmişdi. Məhz belə bir vaxtda C.Hacıbəyli qələmi ilə xeyriyyəçiliyin inkişafına təkan verir, imkanlıların bu işə səfərbər olunmasına çalışırdı.

«Baku» qəzeti «Yeni cəmiyyət» (1909-cu il, 29 mart, №70) adlı məqalədə xəbər verirdi ki, Çəmbərəkənddə yaşayan bir qrup müsəlman, «Səfa» maarifçi cəmiyyəti açmağa təşəbbüs göstərmişdir. Məqsəd yeni məktəb və mədrəsələrin açılması, xalq tamaşalarının səhnəyə qoyulması, rus və tatar dillərində kitabların nəşri, habelə şagirdlərə yardım göstərilməsidir. Cəmiyyətin Nizamnaməsi hazırlanmış və yaxın günlərdə təsdiq ediləcəkdir.

Ceyhun Hacıbəyli, «1912-ci il müsəlman həyatı» adlı məqaləsində («Kaspi» qəzeti, 1913-cü il, 1 yanvar, №1; 3 yanvar, №2; 4 yanvar, №3) göstərirdi ki, yenicə yaranmış «Nicat» və «Səfa» cəmiyyətləri fəaliyyətlərini genişləndirmiş, məktəblər açmış, səhnəyə yeni tamaşalar qoymuşlar. «Nəşri-maarif»in məktəbləri» («Kaspi» qəzeti 1913-cü il, 17 iyul, №153) adlı məqalədə C.Hacıbəyli yazırdı ki, hazırda bu cəmiyyətin məktəblərində 600 nəfər uşaq təhsil alır. Fərəhləndiricidir ki, son vaxt qızların təhsilə yiyələnmələri geniş yayılır. «Nəşri-maarif»in məktəblərində 30 nəfər qız təhsil alır. Müəllif mövcud vəziyyəti işıqlandırmaqla kifayətlənmir, cəmiyyətin vəzifələri haqqında bəhs edir.

C.Hacıbəyli cəmiyyətdəki tərəqqipərvər qüvvələrin birləşməsi, onlar arasındakı fikir ayrılığının ümumi işə ziyan verməməsi naminə var qüvvə ilə çalışmışdır. Müəllif həmişə xeyriyyə cəmiyyətlərini əməkdaşlıq etməyə, birləşməyə səsləmişdir («Kaspi» qəzeti, 1912-ci il, 21 noyabr №264). Onun «Aydın deyil» («Kaspi» qəzeti, 1913-cü il, 14 mart, №106) adlı məqaləsi də bu təmiz niyyətə xidmət edir. Müəllif xeyriyyəçilik, xüsusilə maarifçilik sahəsində «Səfa» və «Nicat» cəmiyyətlərinin xidmətini təqdir edir. Sonra qeyd edir ki, hər iki cəmiyyət eyni məqsədə qulluq edir, eyni vəzifələri həyata keçirir. Onların

birləşməsinə nə mane olur? Axı, bu iki qüvvə birləşərsə, birgə hərəkət edərsə, daha böyük uğurlar qazanılar.

Salnaməçi-jurnalist öz əənənəsinə sadıq qalaraq, 1914-cü ildə qələmə aldığı «1913-cü ildə müsəlman həyatı» («Kaspi» qəzeti, 1 yanvar, №1; 3 yanvar, №2; 4 yanvar, №3; 5 yanvar, №5) adlı məqaləsində ədəbiyyat, teatr, incəsənət, mədəniyyət və s. sahələrlə yanaşı maarif sahəsindəki nailiyyətlərdən, o cümlədən «Nəşri-maarif»in fəaliyyətindən ətraflı bəhs etmişdir.

«İşığın şüası» adlı məqaləsində («Kaspi» qəzeti, 18 noyabr, №259) müəllif mövzu dairəsini bir qədər genişləndirmiş «Cəmiyyəti xeyriyyə», «Səfa», «Nicat», «Nəşri-maarif» haqqında sanballı məqalə yazmışdır. Müəllif maarifçiliyi yaymaq, məktəblər açmaq sahəsində bu cəmiyyətlərin rolunu yüksək qiymətləndirməklə, təqdir etməklə yanaşı daha böyük nəticələrə nail olmaq yollarından söhbət açır.

«1914-cü il müsəlman həyatı» («Kaspi» qəzeti, 1915-ci, 1 yanvar, №1; 6 yanvar, №4; 9 yanvar, №6) adı ilə dərc olunmuş məqaləsində Ceyhun bəy yazırdı ki, xalq arasında maarifi və mədəniyyəti yayan maarif cəmiyyət və təşkilatlarının sayı artmışdır. «Səadət», «Səfa», «Nicat» cəmiyyətləri xeyli iş görmüşdür. İlk qadın xeyriyyə cəmiyyəti yaradılmışdır.

C.Hacıbəyli «Nəşri-maarif»in məktəbləri» («Kaspi» qəzeti, 1915-ci il, 26 may, №114; 2 iyun, №120) adlı məqaləsində Cəmiyyətlə Bakı quberniyası və Dağıstan vilayəti xalq məktəblərinin direktorluğu arasındakı mübahisə doğuran məsələlərdən bəhs edir. Müəllif «Nəşri-maarif»in Bakı və ümumiyyətlə, Qafqazın həyatında oynadığı müsbət rolu yüksək qiymətləndirir, göstərir ki, özünün 8 illik fəaliyyəti dövründə Cəmiyyət müsəlman kütlələrinin savadlanmasında misilsiz rol oynamışdır. Müəllif 5-6 il əvvəlin mənzərəsini təsvir edir, xatırladır ki, həmin vaxt «məktəb» adı çəkildə onun əleyhdarları qıcıqlanır, məktəbə, maarifə az qala şeytan əməli kimi baxırdılar. «Nəşri-maarif» məhz belə bir şəraitdə fəaliyyətə başlamışdı. Böyük səy, iş alovlu məhəbbət maarifçilər qarşısına çəkilmiş süni, təbii maneələri məhv etdi. Onlar ötən illər ərzində parlaq nəticələr qazandılar. Fəaliyyətinin ilk dövründə «Nəşri-maarif» təkcə Bakıda iş görürdüsə, sonradan o kənddə maarifi yaymağa başladı. «Rus-tatar məktəblərindən başqa şəhərdə elə bir məktəb yox idi ki, az, ya çox dərəcədə müsəlman uşaqları sözün müasir mənasında təhsilə yiyələnsinlər». Belə bir vəziyyətdə Cəmiyyət Bakıda üç yerdə – Hacı Banu məscidinin yanında, Hacı İmam Əli məscidinin yanında və Hacı İbrahim məscidinin yanında məktəblər açdı.

Məktəbləri əhali böyük rəğbətlə qarşıladı. 1907-11-ci illərdə həmin məktəbləri 275 nəfər şagird bitirmişdir. Təqdirəlayiqdir ki, Cəmiyyətin məktəblərində təhsil yeni metodla aparılırdı.

Cəmiyyətin rəhbərləri gözəl bilirdi ki, təhsil işinin düzgün həyata keçirilməsi üçün təkcə məktəbin olması kifayət deyil. Hazırlıqlı müəllimlərin olması zəruridir. Seminariya və institut təhsilli müəllimlər azlıq edir, onlar da xidmət şərtləri daha sərfəli olan dövlət müəssisələrində işləməyi üstün tuturdular. Odur ki, «Nəşri-maarif» müəllim hazırlığı üçün əməli tədbir görürdü. «Darülmüəllim» 3 illik fəaliyyəti dövründə 28 nəfər müəllim buraxmışdı. Həmin müəllimlər «Nəşri-maarif»in, «Səadət» və başqa cəmiyyətlərin məktəblərində dərs deyirdilər.

Kənddə fəaliyyətini genişləndirən «Nəşri-maarif» ilk vaxtlar ciddi müqavimətə rast gəldisə də, işin düzgün təşkili, adamlarla yaxın münasibət tezliklə öz faydasını verdi. Qısa müddətdə 14 kənddə 16 ibtidai məktəb açıldı ki, bu maarif müəssisələrində 1200 nəfər kəndli uşağı təhsil alırdı. Əlamətdar faktdır ki, təhsil alanlar arasında qızlar da (130 nəfər) vardı. Elə təkcə bu faktın özü Cəmiyyətin kənddə etibarına, nüfuzuna dəlalət edir.

«Nəşri-maarif»in müəllimləri əvvəlcədən xəbərdar edilirdilər ki, onlar təhsil məsələlərində yalnız direktorluğa, bütün digər məsələlərdə, o cümlədən maliyyə-təsərrüfat işində Cəmiyyətə tabedirlər.

C.Hacıbəyli direktorluq və Cəmiyyət arasındakı ixtilafa işarə vuraraq göstərirdi ki, məktəblərin açılması, fəaliyyəti ilə bağlı bütün təşəbbüs və məsuliyyət Cəmiyyətin üzərinə düşür. Direktorluğun fəaliyyəti onunla məhdudlaşır ki, qanunlar çərçivəsində məktəblərə cüzi maddi yardım göstərir. Həmin vəsait Cəmiyyətin büdcəsinə daxil edilir və ehtiyaca uyğun sərf olunur.

Beləliklə, C.Hacıbəyli özünün güclü məntiqi, ağıllı dəlillərlə direktorluqla Cəmiyyət arasındakı münaqişənin mənasız olduğunu, Cəmiyyətin fəaliyyətini məhdudlaşdırmağa yönəldilən cəhdlərin işə ziyan gətirdiyini üzə çıxarır.

Qafqazın ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni həyatında misilsiz xidmətləri olan xeyriyyə cəmiyyətlərinin fəaliyyəti C.Hacıbəyli publisistikasının aparıcı mövzularındandır. Bu baxımdan onun «Xeyriyyəçiliyimizin 10 illiyi» adlı məqaləsi («Kaspi», qəzeti, 1915-ci il, 15 noyabr, №256) böyük əhəmiyyət kəsb edir. Məqalə bir tərəfdən 10 illik tarixə malik xeyriyyəçilik hərəkətinə baxışdırsa, digər tərəfdən xeyriyyə cəmiyyətləri qarşısında duran vəzifələri göstərən dəyərli mənbədir.

«Bu gün ehtiyacı olan qardaşlarına təşkilatlanmış qaydada yardım etmək istəyən Bakı müsəlmanlarının arzusunun həyata keçməsinin 10 ili tamam olur». Ceyhun bəy göstərir ki, müsəlmanlar xeyriyyə cəmiyyətləri yaratmağa dəfələrlə cəhd göstərmişlər. Amma buna mane olmuşlar. Erməni, yəhudi, gürcü xeyriyyə cəmiyyətlərinin tarixi isə on illərlə ölçülür. İlk dəfə «Cəmiyyəti-xeyriyyə» fəaliyyətə başlamışdır. Onun qarşısında kasıb müsəlmanlara yardım etmək, həmçinin müsəlman şagirdlərin orta və ali təhsil almasına kömək etmək vəzifələri dururdu.

Cəmiyyətin təsisçiləri həm varlılar, həm də ziyalılar idi:

1. Kommersiya məsləhətçisi - Hacı Zeynalabdin Tağıyev;
2. «Əkinçi»nin sabiq redaktoru, «Kaspi» və «Həyat»ın əməkdaşı -Həsənbəy Məlikov;
3. «Həyat» qəzetinin sabiq redaktoru-Əhməd bəy Ağayev;
4. «Həyat» qəzetinin redaktoru-Əli bəy Hüseynzadə;
5. İsmayıl bəy Səfərəliyev;
6. Hacı Aslan Aşurov;
7. Tacir İsa bəy Hacinski;
8. Bakı şəhər upravdomunun üzvü-Kamil bəy Səfərəliyev;
9. Doktor-Abdul Xalıq Axundov;
10. Doktor-Həsən bəy Ağayev;
11. Şəhər Dumasının iclasçısı-Kərbəlayı Nəcəfqulu Sadıqov;

12. Şəhər Dumasının iclasçısı-Kərbəlayı İsrəfil Hacıyev;
13. Şəhər Dumasının iclasçısı-Həsən Ağa Həsənov;
14. Doktor-Məmməd Rza bəy Vəkilov;
15. Tacir-Mirzə Əsədullayev;
16. Praporşik-Əsəd bəy Səlimxanov;
17. Tacir-Ağabala Quliyev;
18. Şəhər Dumasının iclasçısı-Əsədulla Əhmədov;
19. Şəhər Dumasının iclasçısı-Hacı Həsən Atamalıyev;
20. Tacir-Nəcəf Əmiraslanov;
21. «Kaspi» qəzetinin redaktor-naşiri Əlimərdan bəy Topçubaşov.

Cəmiyyətin Nizamnaməsi 1905-ci il, oktyabrın 10-da təsdiq edilmiş, təsis yığıncağı noyabrın 15-də keçirilmişdir. Tədbirdə 136 nəfər Cəmiyyətə üzv olmaq və üzvlük haqqı vermək niyyətində olduğunu bildirmişdir. Təsis yığıncağında Cəmiyyətin idarə heyətinin üzvləri (H.Z.Tağıyev (sədr), Kərbəlayı İsrəfil Hacıyev (müavin), Ə.Ağayev (katib), H.Rəsulov (kassir), İsmayıl bəy Səfərəliyev, Ə.Əhmədov, Ə.Topçubaşov (üzvlər) seçilmişlər. İdarə heyətinin ilk iclası 1905-ci ilin 20 dekabrında olmuşdur. 10 ildə idarə heyətinin cəmi 36 iclası keçirilmişdir. İdarə heyətinin tərkibi 3 dəfə dəyişilmişdir. H.Z.Tağıyev 1905-1910-cu illər, A.Nağıyev 1911-ci il, Ə.Əsədullayev 1912-ci ildən İdarə Heyətinin sədri seçilmişlər.

«Cəmiyyəti-xeyriyyə»nin 10 illik fəaliyyəti haqqında danışanda heç şübhəsiz, onu digər xalqların bu cür təşkilatları ilə eyniləşdirmək olmaz. Bununla belə, «Cəmiyyəti-Xeyriyyə» də xalqın həyatında müəyyən iz qoymuşdur. 1914-cü ildən-müharibə başlayandan sonra Cəmiyyətin fəaliyyət dairəsi xeyli genişlənmişdir. «1915-ci il müsəlman həyatı» («Kaspi» qəzeti, 1 yanvar, № 1; 3 yanvar, № 2; 8 yanvar, № 5; 9 yanvar, №6; 13 yanvar, № 9; 15 yanvar, №11) adlı məqaləsində C.Hacıbəyli həyatın digər sahələri kimi maarifçilikdə, xüsusilə qızların təhsilə cəlb olunması sahəsində görülən işləri qiymətləndirir, qeyd edir ki, bu sahədə fəaliyyət gücləndirilməlidir.

Ceyhun Hacıbəyli xeyriyyə cəmiyyətlərinin mədəni-maarif sahəsindəki fəaliyyətləri ilə yanaşı digər tədbirlərindən də müntəzəm yazmışdır. Təəssüflər ki, ayrı-ayrı xeyriyyəçilərin və xeyriyyə cəmiyyətlərinin işi heç də həmişə təqdirəlayiq olmamışdır. Ceyhun bəy belə hala göz yummamış, həyəcan təbili vurmuş, cəmiyyətin diqqətini müşahidə etdiyi nöqsana tərəf yönəltməyə çalışmışdır. «Aktyora kömək edin» («Kaspi» qəzeti, 1912-ci il, 31 oktyabr, №246) adlı məqalədə şöhrətli komik aktyor Mirzə Ağa Əliyevin böyük maddi köməyə ehtiyacı olduğunu yazır və xeyriyyəçiləri yardıma çağırır. «Cəmiyyətin artistə «ehtiramı»nda» («Kaspi» qəzeti, 1912-ci il, 14 noyabr, №258) müəllif yenidən bu mövzuya qayıdır. Kədərlə qeyd edir ki, çağırışlarımıza baxmayaraq, istedadlı artistə indiki vəziyyətdə əl tutan yoxdur. Müəllif qəzəblə yazır ki, M.Əliyevə yardım niyyəti ilə səhnəyə qoyulan «Nadir şah» tamaşasına da dəvət edilənlərdən savayı heç kim gəlməmişdir. C.Hacıbəyli məqaləsini belə bitirir: «Buna nə ad vermək olar, diqqətsizlik, yoxsa bundan daha pis?»

Bundan təxminən bir il sonra C.Hacıbəyli taleyin hökmü ilə yenə bu mövzuya toxunmalı olur. Bu dəfə o, vərəm xəstəliyinə tutulan şöhrətli səhnə ustası

H.Ərəblinskinin təcili köməyə ehtiyacı olduğunu yazır. Üzünü «Xeyriyyə cəmiyyətlərinə, varlılara, gənclərə» tutur, onlara müraciət edir ki, ilk artistimizə yardım etsinlər. Sonra gec olar. («Kömək lazımdır», «Kaspi» qəzeti, 1913-cü il, 24 avqust, №190). Amma bu dəfə də jurnalistin harayına cavab verən tapılmadı. «Müsəlman səhnəsinin ilk istedadlı artisti ağır xəstələnib əlini cəmiyyətə uzatmışdı. O Cəmiyyətə ki, ona çox əl çalmışdı». Bəs Cəmiyyət artistin müraciətinə necə cavab verdi? Biganəliklə, laqeydliklə. Cəmiyyət susdu. Tək-tək adamlar kömək əli uzatdı. C.Hacıbəyli üzünü oxuculara tutub təəssüflə soruşur: «Belə vəziyyətdə yaşadığımız mühiti cəmiyyət adlandırmaq olarmı?». («Kaspi» qəzeti, «Bizdə cəmiyyət varmı?», 1913-cü il, 8 sentyabr, №202).

Cəmiyyətdə bir qism adamlar var ki, onlar hay-küysüz, səssiz-səmirsiz iş görməklə, xalqa fayda verməklə məşğuldurlar. Onlar şan-şöhrət naminə yox, xalqın tərəqqisi, maariflənməsi üçün ömür-günlərini şama döndərirlər. C.Hacıbəylinin fikrincə, bu cür şəxsiyyətlərdən biri, «xalqın xilaskarı», «xalq ziyalı» İmran Qasimovdur. («Xalq xadiminin xatirəsi», «Kaspi» qəzeti, 1914-cü il, 11 fevral, №34).

C.Hacıbəylinin qəti qənaətinə görə «... İmran Qasimovun sayəsində ilk müsəlman operası işıq üzü görmüşdür». İndi çox populyar olan ziyalılardan biri ilk opera haqqında söhbət düşəndə demişdi: «- Cənablar, bir baxın, heç ermənilərin öz operası yoxdur, biz onu necə səhnəyə qoya bilərik?». İ.Qasimov çoxları kimi «bundan heç nə olmaz» deməmişdi. Əksinə, o, həvəsləndirir, «hər cür süni və təbii maneələrə sinə gərirdi». Operanın ilk məşqi də mərhumun mənzilində keçmişdi. Məqalənin sonunda C.Hacıbəyli xalq qarşısında böyük xidməti olan belə bir şəxsiyyətin adının əbədləşdirilməsinin zəruri olduğunu söyləyir.

Mətbuat və mədəniyyət tariximizdə silinməz iz buraxan «Əkinçi» qəzetinin redaktoru H.Məlikovun vəfatının beş illiyi münasibətilə C.Hacıbəyli yazırdı ki, hər bir jurnalistin borcudur ki, bu əlamətdar tarixi günü qeyd etsin. Bu ictimai və mənəvi şüura təsir edir, onu dirçəldir («Həsən bəy Məlikovun xatirəsinə», «Kaspi», 1912-ci il, 28 noyabr, №269).

C.Hacıbəyli H.Məlikovu «nəhəng» adlandırırdı və yazırdı: «O, bizim Cəmiyyəti belə xarakterizə edirdi: «Çağırırəm-gəlmir, göstərirəm-görmür, deyirəm-əşitmir». C.Hacıbəyli öz müəlliminin dedikləri ilə razılaşır və bu qənaətə gəlirdi ki, istəyə nail olunanadək çalışmaq lazımdır. Verdiyi sözə sadıq olan Ceyhun bəy böyük alim və maarifçi mühərrir Həsən bəy Zərdabinin vəfatının 7 illiyi münasibəti ilə yazırdı: «Bü gün müsəlman maarif işinin pioneri sayılan H.Məlikovun ölümündən 7 il keçir. Gurultulu nitq və təntənəli mərasimlə dəfn olunan Məlikovun vəfatından 7 il keçir». («Kaspi» qəzeti, 1914-cü il, 28 noyabr, №267). Mərasimdən sonra H.Məlikova münasibətlə bağlı hansı işlər görüldüyünü araşdırmaq istəyir. Bu qənaətə gəlir ki, deyəsən, o çıxışları elə həmin gün külək aparmışdı.

Böyük xalq xadimi təntənə ilə dəfn olundu, qəzetlər iki-üç gün yazdı, şəkil və tərcüməyəi-halı dərc edildi. Vəssalam. Müsəlman Cəmiyyəti bu nəhəng şəxsiyyəti unutdu. Həsən bəyə abidə qoymadı. Mərhumu baş daşı qoymaq üçün onun xanımına yardım belə etmədi. C.Hacıbəyli bu münasibətin təsirilə hiddətlə yazırdı ki, vəhşilər belə öz rəhbərlərinin qəbrini abadlaşdırır, bəzəyirlər. Görünür, C.Hacıbəyli bir qədər əvvəl «Müsəlmanın qeydləri»ndə («Kaspi» qəzeti, 1914-cü

il, 29 yanvar, № 10) Cəmiyyətin diqqətini bu məsələyə yönəldəndə ümid edirdi ki, Xeyriyyə cəmiyyətləri onun dediklərindən nəticə çıxaracaq.

«Bütün həyatını xalqına həsr etmiş, xalq naminə şəxsi səadətdən imtina etmiş, bir çox sahələrdə pioner olan bu şəxsə müsəlman cəmiyyətində adi baş daşı qoymağa pul tapılmadı».

Ceyhun bəy böyük satira ustası M.Ə.Sabir və xalqın tərəqqisi, maariflənməsi yolunda ömrünü şama döndərən H.Vəzirovun da irsinin toplanması, gələcək nəsllə çatdırılması, adlarının əbədləşdirilməsini çox zəruri vəzifə kimi irəli sürürdü. («Bir ölüm ətrafında». «Kaspi» qəzeti, 1913-ci il, 20 aprel, № 87; «Kədərli ildönümü», «Kaspi» qəzeti, 1917-ci il, 5 fevral, № 29).

«Bir ölüm ətrafında» adlı məqaləsində Volqaboyu müsəlmanlarının adlı-sanlı söz ustası Abdulla Tukayevin vəfatının adamları nə qədər sarsıtdığından bəhs edən C.Hacıbəyli göstərir ki, biz istedadlı şair Sabiri ləyaqətlə dəfn edə bilmədik. Onun əsərlərinin çapı üçün isə qəpik-qəpik vəsait toplamaq məcburiyyətində qaldıq.

H.Vəzirovun fəaliyyətini ehtiramla yad edən C.Hacıbəyli təlaşla soruşur: «Haşım bəyin adı Qafqaz müsəlmanlarının ictimai-milli dirçəliş tarixinə düşəcəkmi?». Cəmiyyətdə hökm sürən etinasızlıq müəllifi kədərləndirir. Müəllif H.Vəzirovun əsərlərinin çapını, tərcümeyi-halının tərtib edilməsini, xidmətlərinin qələmə alınmasını günün təxirəsalınmaz vəzifəsi hesab edir.

C.Hacıbəyli xeyriyyə cəmiyyətlərinin təkcə maarifi yaymağa, məktəblər açmağa, ziyalılara yardım etməyə yox, həm də kasıblara, müharibə nəticəsində Bakıya pənah gətirmiş on minlərlə qaçqına kömək etməyə səsləyirdi.

«1914-cü ildə müsəlman həyatı»nda («Kaspi» qəzeti, 1 yanvar, №1; 3 yanvar, № 2; 6 yanvar, № 4; 9 yanvar, № 6) Ceyhun bəy göstərir ki, xeyriyyəçilər əvvəlki illərə baxanda nisbətən fəallaşmış, müharibədən qaçqın düşən müsəlmanlara yardımını artırmışlar. Bununla belə, müəllif göstərir ki, yerlərdə qaçqınlarla məşğul olacaq bir təşkilatın yoxluğu ucbatından bu iş yarıtmaz həyata keçirilir. Qaçqınların sayı, onların ehtiyacının dərəcəsi məlum deyil. Harada nə qədər qaçqın yerləşdirildiyi də bilinmir. Heç kim onlara heç adi məsləhət belə vermir». Bütün bunları işıqlandırmamaqda Ceyhun bəy mətbuatı da qınayır. Müəllif müşahidə etdiyi bir hadisəni təsvir edir. Qars vilayətindən Bakıya pənah gətirmiş bir neçə yüz ailə şəhər rəhbərliyinə müraciət etmişlər. Onlar yardım üçün vəd versələr də, hələlik qaçqınlara heç bir yardım göstərilməmişdir. Müəllif bu qənaətə gəlir ki, qaçqınlara «geniş ictimai kömək lazımdır». C.Hacıbəyli yazır ki, Bakıda öz millətinə yardım məqsədilə ermənilərin, gürcü və polyakların «Qaçqınlara yardım komitəsi» yaradılmışdır. Müəllif haqlı olaraq, bəs biz müsəlmanlar nə üçün belə komitə yaratmamalıyıq? – sualını verir və ictimaiyyəti tezliklə belə bir təşkilat yaratmağa çağırır.

«Bacarıqsızlıq, yoxsa cinayət» («Kaspi» qəzeti, 1916-cı il, 25 yanvar, №20) məqaləsində qaçqınlar probleminə çox kəskin toxunan, müəllif göstərir ki, 10 aydan çoxdur ki, Qars qaçqınları bizə pənah gətirmişdir. Ceyhun bəy öz doğma yurd-yuvasından, isti ocağından didərgin düşən müsəlmanların son dərəcə ağır vəziyyətini təsvir edib yazır: «Soruşulur: Biz öz can verən qardaş, bacı, ana və arvadlarımızın vəziyyətini yüngülləşdirmək üçün nə etmişik? Bu müddət ərzində onların heç olmazsa, acından ölməməsi üçün nə etmişik?» Müəllif sonra soruşur:

hanı bizim xeyriyyəçilər? Hanı bizim ziyalılar? Ötən müddətdə biz ətrafda baş verən fəlakəti müşahidə etmişik. Fikirləşməmişik ki, ağır xəstənin təcili yardıma ehtiyacı olduğu kimi, indiki vəziyyətdə zərərçəkənlərə də dərhal kömək göstərməlidir. Xilas olmaq ümidi ilə öz Vətənini tərk edən neçə-neçə bədbəxt burada acından həlak olmuşdur. Ceyhun bəyin fikrincə, bütün bunlarda biz günahkarıq. Müəllif biganəliyi, laqeydliyi, etinasızlığı, şəxsi mənfəəti hər şeydən üstün tutmağı tənqid edir və sonra bu sualı verir: «Bu nədir, bacarıqsızlıq, yoxsa sadəcə olaraq, cinayət?».

C.Hacıbəyli publisistikasının səciyyəvi cəhətlərindən biri də budur ki, müəllif gördüyü, müşahidə etdiyi hadisəni, problemi qələmə almaqla kifayətlənmir, cəmiyyət üçün ləkə sayılan nöqsanların aradan qaldırılması yollarını araşdırır. «Biz nə etməliyik» adlı məqalə də («Kaspi» qəzeti, 1915-ci il, 7 fevral, №29) bu baxımdan xarakterikdir. Məqalədə göstərilir ki, Bakı müsəlman xeyriyyə cəmiyyətləri Qars zərərçəkənlərinə ianə toplamaq üçün icazə almışlar. İndi iş görmək vaxtı çatmışdır. Ac və köməksiz qaçqınların göz yaşını qurutmaq, öz qayğı və nəvazişimizlə onların dərdlərini yüngülləşdirmək vaxtı çatmışdır.

C.Hacıbəyli ianə toplayan komitənin tərkibinin genişləndirilməsinin, buraya bütün sinif və təbəqələrin nümayəndələrinin cəlb olunmasının vacibliyini qeyd edirdi. Yalnız belə bir tərkiblə faydalı iş görmək, adamlarla ümumi dil tapmaq olar. Bu, həm də ona görə zəruridir ki, əhalinin 80-90 faizi qəzet oxumur, 60-70 faiz isə ətrafda baş verən hadisələrdən, onun mahiyyətindən xəbərsizdir. Odur ki, ianə toplayan komitənin əməkdaşları yerlərdə güclü təbliğat işi görməli, adamlarla işləməlidirlər. C.Hacıbəyli bu işdə ziyalıların da üzərinə böyük vəzifə düşdüyünü qeyd edir və təəssüflənir ki, ziyalıların böyük əksəriyyəti hadisələrə passiv müşahidəçi mövqeyindən yanaşır, bu məsul, milli işdə iştirak etmirlər. Sınıfı birlik, barışıq naminə qarşılıqlı güzəşt vacibdir. Ambisiyalı ziyalılar unutmamalıdır ki, məsul ictimai-milli məsələlərdə «şəxsi münasibətlər» arxa plana çəkilməlidir. «Biz nə etməliyik» adlı məqalənin II hissəsində («Kaspi» qəzeti, 1915-ci il, 13 fevral, №34) müəllif göstərir ki, artıq müsəlman qaçqınlara yardım komitəsi yaranmışdır. Bundan əlavə Qadın xeyriyyə cəmiyyətləri də Qars zərərçəkənlərinə yardım etmək üçün ianə toplamağa icazə almışlar. C.Hacıbəyli bununla kifayətlənmək, arxayınlaşmaq «olmaz» deyir. «İanə verən əvvəlcədən bu işə hazırlanmalıdır, o, bilməlidir ki, onun pulu hansı məqsədlə toplanır, hara xərclənəcək? Qoy hər kəs bu işi şüurlu görsün». C.Hacıbəyli qəti əmindir ki, «belə olmazsa, ianənin miqdarı onu toplayana şəxsi münasibətdən asılı olacaqdır». Müəllif hesab edir ki, ianə toplayan adamları «divara söykəməməli», «ey filankəs, əlini cibinə sal, deməməlidir». Ceyhun bəy qeyd edir ki, bu cür hallara yol verməmək üçün yerlərə getmək, adamlarla işləmək, onları başa salmaq, ianəni könüllülük əsasında, şüurlu şəkildə yığmaq lazımdır. «Az da olsa, şüurlu verilən ianə, pis niyyətlə verilən böyük məbləğli vəsaitdən daha qiymətlidir».

C.Hacıbəyli Qadın Xeyriyyə cəmiyyətinin də bu işə – zərərçəkənlərə yardım kompaniyasına qoşulmalarını alqışlayır, lakin onun qaçqınlara yardım komitəsi ilə birgə, əməkdaşlıq şəraitində çalışmasının vacibliyini qeyd edir. «Bu işdə məqsəd vacibdir. Ona nail olmaq vasitəsi yox». Qadınların müstəqil fəaliyyəti, ictimai hərəkətdə iştirakı təqdirəlayiq olsa da, ümummilli mənafe birgə fəaliyyəti tələb

edir. «Bizim üçün kimin işləməsi yox, necə işləməsi vacibdir». Bunun üçünsə, qüvvələrin birləşdirilməsi, hərəkətin əlaqələndirilməsi, razılaşdırılması zəruridir.

C.Hacıbəyli zərərçəkənlərə yardımla bağlı daha bir vacib məsələyə toxunur. O qeyd edir ki, qaçqınlara yardım yalnız Bakı, Nuxa, Yelizavetpolda toplanır. Qafqazın digər iri şəhərlərində hələlik hərəkət yoxdur. Müəllifin fikrincə, eyni məqsədə yönələn qüvvələri bölməmək üçün müxtəlif şəhərlərdəki komitələr birləşməlidir. Qafqazın digər şəhərlərində də belə komitələr yaradılmasına nail olmaq lazımdır. «Beləliklə, ona çalışmaq lazımdır ki, zərərçəkən qardaşlarımıza yardım bütün Qafqazı əhatə etsin. Bu yardım planlı, nizamlı olsun, hisslərdən yox, şüurdan yaranan olsun».

C.Hacıbəylinin irsi, publisistikası həm də ona görə böyük maraq doğurur və əhəmiyyətlidir ki, o, toxunduğu problemlərə kompleks yanaşmağı, bütün tərəflərdən ona nəzər salmağı bacarır. «Biz nə etməliyik» adlı məqaləsinin üçüncü hissəsi («Kaspi» qəzeti, 1915-ci il, 14 fevral, №35). Qars qaçqınlarına yardımla bağlı daha bir vacib məsələnin araşdırılmasına həsr olunmuşdur. Bu «yardımın zərərçəkənlər arasında bölüşdürülməsi» məsələsidir. Müəllifin qənaətinə görə, «zərərçəkənlərə yardımın paylanmasına daha çox diqqət yetirməli və daha çox qüvvə sərf etməliyik» Ceyhun bəy yazır ki, Komitənin yerlərdə komissiyaları işləməlidir, onlar ilk növbədə qaçqınların sayını, ehtiyacını öyrənməli, dəqiq, müfəssəl məlumat verməlidir. Məhz bundan sonra yardım paylanmalıdır. Əks təqdirdə hər cür kömək təsadüfi olacaq, istənilən nəticəni verməyəcək.

Yazılarında mənəviyyat, tərbiyə məsələlərinə həmişə geniş yer verən C.Hacıbəyli bu işdə də maddi yardımla kifayətlənməməyi tövsiyyə edir. Müəllif hesab edir ki, zərərçəkənlərə mənəvi cəhətdən mütləq yardım göstərilməlidir. Bundan başqa, Ceyhun bəy Qars qaçaqları ilə işin çox mühüm bir hissəsi kimi statistika ilə məşğul olmağın vacibliyini qeyd edir. İllər keçəcək, yaralar sağalacaq. Lakin tarixin unudulmaması, hadisələrin izinin silinməməsi üçün statistik müşahidələr aparmaq zəruridir.

Böyük publisist adamlara təsir etmək, onların hisslərinə toxunmaq, onları hərəkətə gətirmək üçün sözün qüvvəsindən çox məharətlə istifadə edirdi: «Bizim üçün adət və ənənələrimiz nə qədər əziz olsa da, real həyatda baş verən təzahurlərə göz yuma bilmərik və göz yummamalıyıq». Bu, Novruz bayramı ərəfəsində Ceyhun bəyin qələmə aldığı «Qarşıdan gələn bayram haqqında» («Kaspi» qəzeti, 1915-ci il, 4 mart, №50) adlı məqaləsindən götürülmüşdür. Məqalənin müəllifi yazır ki, öz uşaqlarımız və qonaqlara müxtəlif şirniyyat, bayram hədiyyələri üçün xeyli pul xərcləyəndə digər övladlarımızı – şirniyyat üçün yox, bir tikə çörək üçün göz yaşı axıdan balalarımızı unuda bilərikmi? Öz ailə üzvlərimizə təzə, təmiz, isti paltar geyindirəndə qar və şaxtada çılpaq bədənlərini cındırıla belə örtmək iqtidarında olmayan arvadları, körpələri unuda bilərikmi? Biz qonaqlarımızı zəngin bayram süfrəsi arxasında əyləndirərək rütubətli torpaqda, mağaralarda acından ölən, zarıyan, inləyən qardaşlarımızı unuda bilərikmi? Çoxsaylı qadın və uşaq harayına, ah-naləsinə biganə qalıb şən musiqiyə qulaq asa bilərikmi? On minlərlə qaçqına yeni ilə çıxmaq nəsim olmayacağı təqdirdə biz qapı-qapı gəzib dost-tanışlarımızı yeni il münasibəti ilə təbrik etməliyikmi?

Ceyhun bəy bu ritorik suallarla oxuculara müraciət edir, onları Qars qaçqınlarına ianə toplanması məqsədilə martın 8-də görülmək tədbirə çağırır. «Aldanılmış gözləmə» məqaləsində («Kaspi» qəzeti, 1915-ci il, 13 mart, №58) yenidən bu mövzuya qayıdan müəllif Qars qaçqınlarına yardım niyyəti ilə nəzərdə tutulan tədbirə işarə vuraraq təəssüflə yazırdı: «Bizim tədbir baş tutmadı. Bu acı həqiqəti etiraf etməliyik». 80 minlik müsəlman əhalisi olan şəhərdə cəmi 5 min rubl toplanmışdı. Buraya digər xalqların nümayəndələrinin verdiyi vəsait də daxildir. Müəllif yazır ki, istər-istəməz düşünməli olursan: ah-zar edən, əzab-əziyyət çəkən, fəryad qoparan, acından ölən bizim qardaşlarımız deyilmi? Fayton və avtomobillərin səsi, şənlik edən adamların qəhqəhəsi, xoş musiqi sədaları... bir sözlə, adi Novruz bayramlarından biri. C.Hacıbəyli bütün bunlardan belə nəticə çıxarır: «Bu, ümumi iş naminə bizim hazırsızlığımızı, təşkilatlanmağı bacarmamağımızı bir daha üzə çıxardı: «Bizim xəbərimiz olmayıb» - belə söyləyənlərin dediklərində də bir həqiqət var, axı qəzetlər yazmamış, adamlar tədbirə əvvəlcədən hazırlanmamışlar.

C.Hacıbəylinin toxunduğu mövzuları, onun publisistikasını maraqlı edən cəhətlərdən biri də faktları, hadisələri müqayisələrlə təqdim etməsidir. Bu, bir tərəfdən yazını oxunaqlı edir, digər tərəfdən oxucunu inandırır.

«Biz nə etməliyik» adlı məqaləsinin dördüncü hissəsində («Kaspi» qəzeti, 1915-ci il, 28 mart, №67) Ceyhun Hacıbəyli hiddətlə yazır ki, Qarsın 200 minlik müsəlman əhalisinə baş verən faciə rus mətbuatında özünə yer tapmadı, halbuki, onlar ermənilərin, polyakların, yunanların, asurların əzablarına böyük canfəşanlıqla öz səhifələrində tez-tez yer ayırırlar.

Digər xalqlar həyatın bütün elementlərini ölçüb-biçir, müəyyən proqramlar əsasında hərəkət edir, bizsə, özümüzü həyatın axarına tabe etdiririk. Ətrafda möhkəm, dözümlü dayaq tapmadan gözüümüzü yumub güclü axına atılırıq. Təşkilatlanmaq mədəniyyətimiz aşağıdır. Ceyhun bəyin 80 il bundan əvvəl təsvir etdiyi mənzərə bu gün nə qədər aktual səslənir. Elə bil heç nə dəyişməyib! İnformasiya blokadası, təklənmək təhlükəsi Ceyhun bəyi elə o vaxtdan narahat edirdi. Petroqraddakı və Rusiyanın digər şəhərlərindəki müsəlman ziyalıları, Rusiya Dumasındakı müsəlman fraksiyasının üzvlərini fəal olmağa səsləyirdi.

C.Hacıbəyli publisistikasını cəsarətlə ideyalar publisistikası adlandırmaq olar. Onun qələmə aldığı elə bir mövzu, toxunduğu elə bir problem yoxdur ki, müəllif təklifsiz keçinsin. Elə «Biz nə etməliyik» məqaləsinin beşinci hissəsində («Kaspi» qəzeti, 1915-ci il, 29 mart, №68) C.Hacıbəyli Petroqradda qəzet nəşr etməyi, bununla da müsəlmanların problemlərinin paytaxta çatdırılmasına nail olmağı günün tələbi sayırdı. O, qeyd edirdi ki, bu məsələ ziyalılarımızı 1905-ci ildən düşündürür. Müəllif paytaxtda müsəlmanların mənafeyini müdafiə edən qəzetin nəşrə başlamasının əhəmiyyətini dönə-dönə təkrarlayır və yazırdı: «Təkrar edirəm, əgər nə vaxtsa, belə bir qəzetin nəşri yalnız arzu olunurdusa, bu gün, bu, zəruridir».

C.Hacıbəyli publisistikasında Qars qaçqınları, onlara yardım edilməsi, didərginlərin yerləşdirilməsi məsələsi mühüm yer tutur. O, istər dini, istərsə milli bayramlar haqqında, yaxud hər hansı bir adət-ənənəmiz barədə yazanda hökmən onu Qars qaçqınları ilə əlaqələndirir və adamları zərərçəkənlərə kömək etməyə səsləyir. «Müsəlmanlara müraciəti»ndə («Kaspi» qəzeti, 1915-ci il, 8 aprel, №76)

C.Hacıbəyli öz din və dil qardaşlarına üz tutur ki, Quranda buyurulanlara əməl edin, həlak olmuş qardaşlarımızın balalarını taleyin ixtiyarına buraxmayın, onları evinizin bir küncündə yerləşdirin. C.Hacıbəyli «Böyük ehtiyac», «Cəmiyyətlərin birləşməsinə dair» adlı məqalələrində («Kaspi» qəzeti, 1915-ci il, 10 aprel, №78) gürcü və müsəlman xeyriyyə cəmiyyətlərinin Qars qaçqınlarına yardım məsələsində birləşməsinin əhəmiyyətindən bəhs edir.

«Qadın qaçqınların məsələsi haqqında» məqaləsi («Kaspi» qəzeti, 1915-ci il, 18 aprel, №85) müəllifin bu mövzunu nə qədər dərinlən mənimsədiyinə, qaçqınların problemlərinə nə qədər məsuliyyətlə yanaşdığına parlaq misaldır. C.Hacıbəyli qadın qaçqınlara xüsusi diqqətlə yanaşmağı, onların yerləşdirilməsində ehtiyatlı tərپənməyin vacibliyini qeyd edir.

«Qardaş köməyi» («Kaspi» qəzeti, 1915-ci il, 6 may, №99; 9 may, №102 məqaləsindən məlum olur ki, Bakı müsəlman xeyriyyə cəmiyyəti ilə Qadın xeyriyyə cəmiyyətinin «Qardaş köməyi» adı ilə keçirdiyi tədbir uğurlu olmuşdur. Bu barədə fərəhlə öz oxucularına məlumat verən C.Hacıbəyli tədbirin ümidləri doğrultduğunu yazır.

«Nəhayət, nə vaxt?» («Kaspi» qəzeti, 1915, 9 may, №102) adlı məqalə isə tənqidi ruhda qələmə alınmışdır. Bakı xeyriyyə cəmiyyətlərinin Qars zərərçəkənlərinə yardım etmək üçün rəsmi icazə aldığı vaxtdan 2 ay keçir. C.Hacıbəyli həmin müddət ərzində görülmə işlərə nəzər salır və bu yardımın son dərəcə cüzi olduğuna işarə vuraraq yazır: «Təkcə moskvalı ermənilər öz qaçqınları üçün 120.000 rubl toplamışlar. Başqa sözlə, bütün Rusiya müsəlmanlarının öz zərərçəkənlərinə topladıqlarından 2 dəfə çox!» Müəllif qeyd edir ki, 15 nəfər petroqraddlı yəhudi öz qaçqınları üçün nə az, nə çox 265.000 rubl toplamışlar. Ceyhun bəy bizdəki acınacaqlı vəziyyəti məyus halda bildirir və nə üçün belə olduğunu araşdırmağa çalışır. Göstərir ki, bizimkilər «Biz də toplayırıq, 60 min rubl toplamışıq» deyərə hay-küy qaldırırlar. Digər millətin nümayəndələri pul haqqında yox, düşər olduqları fəlakətdən, bəladan elə kədərlə danışırlar ki, bizim heç mərsiyəxanlarımız belə bacarmazlar. C.Hacıbəyli məqalənin sonunda qeyd edir ki, iki aydan çoxdur ki, zərərçəkənlərə yardım üçün hesab açılmışdır. Yardıma ehtiyacı olanların gözü hələ yoldadır. Pessimistlər yardımdan əl üzmüşlər, optimistlər isə varlıların, xeyriyyəçilərin böhran anında hərəkətə gələcəkləri ümidi ilə yaşayırlar. Amma nə vaxtadək?

Maraqlı və təqdirəlayiqdir ki, C.Hacıbəyli eyni mövzuya nə qədər müraciət edir-etsin, oxucunu yormur. Təsvir, ifadə, ona yanaşma tərzi rəngarəng, müxtəlif olduğundan məqalə oxucunu cəlb edir. Bu mənada qaçqınlara yardım mövzusuna həsr olunmuş «Bu bayramın fitrəsi» («Kaspi» qəzeti, 1915-ci il, 31 iyul, №170) istisna deyil. Məlum olur ki, Zaqafqaziya müftisi və şeyxül-islamı bu ilki bayram fitrəsini qarşılıq qaçqınlara verməyi məsləhət bilmişlər. Müəllif bu təşəbbüsü alqışlayır və arzu edir ki, təkcə Qafqaz yox, bütün Rusiya müsəlmanları gərək bu nəcib işə qoşulaydı. Məqalə belə qurtarır: «Qoy Oruc bayramı günü hər bir müsəlman yalnız bir sözü yada salsın: Qars! Sonra vicdanı necə məsləhət bilərsə, o cür hərəkət etsin».

C.Hacıbəylinin publisistikasında ilk baxışda çox adi görünən, diqqətdən kənarda qalan mövzu elə təqdim edilir ki, heyretəminiz mənərə yaranır. «Dəri

məsələsi» («Kaspi» qəzeti, 1915-ci il, 4 oktyabr, №220) belə məqalələrdəndir. Qurban bayramında qoyun kəsilir, dərisi soyulur. Dərinin qiyməti 50-60 qəpikdir. Bu dəri insan taleyini həll edə bilərmə, onu ölümdən qurtara bilərmə? C.Hacıbəyliyə görə, bu suala məsələnin mahiyyətinə varmadan «yox» demək olar. Lakin ... əgər qurban kəsən hər kəs desə ki, 50 qəpik dəyəri olan dəri ehtiyacı olan bədbəxtə, qaçqına nə verəcək? Yaxud, hər kəs düşünsə ki, qaçqınlara yardım məqsədilə minlərlə dəri toplanacaqsa, mənim verəcəyim bir dəriyə ehtiyac qalır mı? Lakin fikirləşmək lazımdır ki, həmin minlər sizin verəcəyiniz birlərdən əmələ gəlir. Əgər hamı yuxarıdakı kimi fikirləşsə, onda nəinki min, yüz, heç on da düzəlməz.

C.Hacıbəyli qurbanlıq qoyunların dərisi ilə Qars zərərçəkənlərinə böyük miqdarda yardım etmək mümkün olduğunu statistika vasitəsi ilə sübuta yetirir: Rusiyada 20-25 milyon nəfər müsəlman yaşayır. Hər ailədə orta hesabla 5 nəfər olduğunu nəzərə alsaq, bu 4-5 milyon ailə edər. Tutaq ki, 1 milyon ailənin qurban kəsmək imkanı yoxdur. Hər ailədə kəsilən qoyunları hesablasaq, bu ən azı 3-4 milyon dəri edər. Elə imkanlı bəy, xan var ki, bir yox, bir neçə qoyun kəsir. Kəsilmiş qoyunların dərisini pula çevirəndə bu 1,5 milyon-2 milyon rubl edər. Müharibədən zərər çəkənlərə həmin vəsaitin bir hissəsi uzun müddət kifayət edər. C.Hacıbəyli bütün bunlardan sonra oxucusuna müraciət edir ki, Qurban bayramı günü qoyun kəsəndə bunu unutmasın.

«Yetimləri unutmayın» («Kaspi» qəzeti, 12915-ci il, 5 oktyabr, №222) məqaləsini də böyük publisistin harayı adlandırmaq olar. Siz bu gün (Qurban bayramı nəzərdə tutulur – T.A.) şəriətin buyurduğu kimi 10-20 rubl xərcləyir, qurbanlıq qoyun alırsınız. O zaman yetimləri yedirməyə 50-60 qəpik xərcləməyə də təəssüflənməyin. Axı, belələrinə əl tutmağı da şəriətimiz bizə buyurur. C.Hacıbəyli publisistikasında inandırmaq məharəti, dəmir məntiq çox böyük gücə malikdir.

Böyük publisist ehtiyacı olanlara, xüsusilə Qars qaçqınlarına maddi yardımla kifayətlənməməyi, onlara mənəvi dayaq olmağı vacib məsələlərdən sayır. Müəllif hesab edir ki, əgər müharibədən zərər çəkən uşaqlarsa, o zaman onun mənəvi dayağa, tərbiyəyə ehtiyacı iki qat artıqdır. C.Hacıbəylinin «Uşaq evləri» adlı məqaləsi («Kaspi» qəzeti, 1915-ci il, 8 oktyabr, №223) bu məsələyə həsr olunmuşdur. Qars qaçqınları bizə üz tutduqda onları qəbul etməyə hazır deyildik. Mətbuat vasitəsilə bu barədə ictimaiyyət məlumatlandırıldıqdan sonra Qafqazın müxtəlif bölgələrindən adamlar yetim uşaqlara yardım etməyə, bəziləri isə övladlığa götürməyə hazır olduqlarını bildirirdilər. C.Hacıbəylinin fikrincə, bu təqdirəlayiq olsa da, uşaq evləri şəbəkəsini genişləndirmək lazımdır.

Qafqazda Bakı və Tiflisdən başqa yetim uşaqlara yalnız ailələrdə baxılır. Müəllif hesab edir ki, uşaq evləri pansionat funksiyasını yerinə yetirməməlidir: yemək, içmək, yatmaq, geyindirməklə kifayətlənməməlidir. Uşaq evləri, həm də tərbiyə ocağı olmalıdır. Körpələrə mənəvi qida verməlidir. Ceyhun bəy uşaq evlərində böyüməkdə olan nəslin tərbiyəsində ziyalıların böyük rol oynaya biləcəklərini qeyd edir.

«Müvəqqəti Müsəlman Komitəsində» («Kaspi» qəzeti, 1915-ci il, 19 sentyabr, 208), «Cəmiyyətimizin borcu» («Kaspi» qəzeti, 1915-ci il, 20 noyabr,

260). «Kəndə kömək» («Kaspi» qəzeti, 1917-ci il, 5 mart, 51) və b. məqalələrində C.Hacıbəyli ehtiyacı olanlara, xüsusilə müsəlman qaçqınlara yardım göstərilməsi sahəsindəki nöqsanlardan bəhs edir, xeyriyyəçiləri fəallığa çağırır.

İstedadlı publisist C.Hacıbəylinin yaradıcılığında əhəmiyyətli yer tutan xeyriyyəçilik mövzusu bu gün də çox aktualdır. Onun bu mövzudakı əsərləri:

- tariximizi, ənənələrimizi öyrənmək, tədqiq etmək baxımından zəngin, maraqlı mənbədir;
- tariximizin müəyyən bir dövrünün mənzərəsini əks etdirən faktlar toplusudur;
- xeyriyyəçilik mövzusunda yazan jurnalist-publisistlər üçün məktəbdir;
- indiki dövrdə xeyriyyəçilik hərəkatının güclənməsinə, ona təkan verilməsinə təsir edən amil kimi dəyərlidir;
- iş adamlarını, biznesmenləri müəyyən bir məsələ ətrafında səfərbər edə biləcək qüvvədir;
- böyüməkdə olan nəslin mənəvi tərbiyəsində güclü vasitədir;
- nəhayət, həyatın ibrət dərslidir.

“Respublika” qəzeti, 27 noyabr 1997

C.Hacıbəylinin publisistikasında mənəviyyat, maarif məsələləri

Xalqımızın ictimai fikir tarixində müstəsna iz buraxmış XX əsrin əvvəlləri ziddiyyətli, mürəkkəb, həm də çox zəngin ədəbi proseslər dövrüdür. Əsrin əvvəllərində fəaliyyət göstərən «Şərqi-Rus», «Təkamül», «Yoldaş», «Dəvət-Qoç», «Bakinski raboçi», «Bakinski proletari», «İskra», «Novoye slovo», «Qolos raboçeqo», «Ryadovoy», «Qudok», «Priziv», «Baku», «Proqress», «Molla Nəsrəddin», «Zənbur», «Məzəli», «Həyat», «Fyuzat», «Şəlalə», «Dirilik», «Qurtuluş», «Kaspi», «Dəbistan», «Rəhbər», «Məktəb», «İrşad», «Yeni İrşad», «Açıq söz», «Azərbaycan», «İşıq», «İstiqlal» və s. kimi qəzet, jurnallar müxtəlif qüvvə və təbəqələrin cəmiyyətdəki yerini, rolunu, ziyalılar arasında ictimai-siyasi-ədəbi fikrin istiqamətini, məslək, əqidə mübarizəsini, amal, məramını parlaq əks etdirməklə yanaşı tərəqqi, təkamül amili idi.

Mətbuat cəmiyyətdə gedən proseslərin güzgüsü, həm də təkanverici qüvvəsidir. Mətbuatla yanaşı məktəb, maarif müəssisələrinin sayı artır, bir-birinin ardınca məktəblər açılır, dünyəvi elmlər tədris edilirdi. Böyüməkdə olan nəslin təlim-tərbiyəsi, onların maariflənməsi, tərəqqiyə meyl etməsi hər bir ziyalını düşündürürdü.

Belə bir dövrdə, mühitdə ilk yaradıcılığa başlayan C.Hacıbəyli (1893, Şuşa, 1962, Paris) xalqın maarifə, mədəniyyətə, tərəqqiyə yiyələnməsi üçün böyük sevinc və coşğunluqla mübarizəyə atılır. O, cəhaləti, nadanlığı amansız tənqid atəşinə tutur, xilas yolunu maariflənməkdə görürdü. «İncəsənət və müsəlmanlar» adlı məqaləsində («Bakı», 1909, 2 sentyabr, №196) gənc qələm sahibi yazırdı: «Avropada yalnız güc və qılınc meydan sulayanda, Şərqdə poeziya və incəsənət

hakim idi». Sonra müəllif indiki acınacaqlı vəziyyətə son qoymağın vaxtı çatdığını və bunun mümkünlüyünü qeyd edir. C.Hacıbəyliyə görə, mövcud cəhalətdən bir çıxış yolu var: maariflənmək. O, yazır: «Qələm – qələbənin və təntənənin simvoludur». Məqalənin müəllifi təəssüf və kədərlə qeyd edir ki, həkim, hüquqşünas, mühəndis, aqronomlarımız olsa da, bir nəfər belə rəssamımız, heykəltəraşımız, artistimiz yoxdur. Yazıçı və şairlərimiz çoxdurmu? C.Hacıbəyli məqalənin sonunda bu qənaətə gəlir ki, maarifsiz, incəsənətsiz xalq məhvə məhkumdur. Odur ki, bu vəziyyətə son qoymaq lazımdır.

C.Hacıbəyli böyük yangı və kədər hissi ilə xalqın müəyyən təbəqələrində hiss etdiyi, gördüyü passivliyi, durğunluğu, naqis cəhətləri qamçılıyır, onları əsrin tələbi ilə ayaqlaşmağa dəvət edir, maarifə, mədəniyyətə, xeyriyyəçiliyə səsləyirdi. Bu zaman müəllif publisistikanın bütün imkanlarından məharətlə, maksimum istifadə edir, oxucunu inandırır, onu silkələyir, ayıldır. «Bizim sentimentalizmimiz» adlı məqaləsində («Kaspi» qəzeti, 1912-ci il, 7 aprel, №78) müəllif yazır: «Bizim yalançı xeyirxahlığımıza lazımsız sentimentalizmimizi də əlavə etmək olar. Mən müsəlmanların (Azərbaycan türkləri nəzərdə tutulur - A.T.) sentimentalizm haqqında düşünəndə yadıma çox yayılmış bir lətifə düşür. Bir varlı dərddən ağlayan kasıba yardım etmək, onun əlindən tutmaq əvəzinə, bu bədbəxtin halına ağlayır. Məsələ burasındadır ki, ağlayanın hər ikisi – kasıb da, varlı da bizim xalqın nümayəndəsidir. Hər ikisi kasıbdır. Ağlamaq əvəzinə hər ikisinin mübtəla olduqları kasıblıqdan xilas yolu var. Ağlamağa nə var ki... Çıxış yolu isə «mənəvi gümrəhlik, cəsarət, fəallıq enerji tələb edir».

Müəllif varlığının mənəvi, lütün maddi kasıblığını üz-üzə qoyur, hər ikisinin xalqa, onun tərəqqisinə zərbə olduğunu söyləyir.

C.Hacıbəyli bir tərəfdən lüt-üryanlara yardım etməyə səsləyirsə, digər tərəfdən cəmiyyətin yarasına çevrilmiş bu cəhətin səbəblərini araşdırmağa səy göstərir, onu sağaltmaq yollarından bəhs edir. Adı çəkilən məqalədə müəllif cəsarətli bir misal çəkir. Göstərir ki, ilk operamız «Leyli və Məcnun»un çox böyük uğur qazanması qələm dostum, cənab Avaranın hesab etdiyi kimi, heç də əsərin təkmil musiqisində deyil. Məlumdur ki, bu opera gənc bəstəkarın ilk təcrübəsidir və musiqi də çox sadədir. Şübhəsiz, bəstəkarın sonrakı əsərləri daha təsirlidir. Bəlkə, qələm dostum cənab Qubalının dediyi kimi, Füzulinin operadakı qəzəlləri tamaşaçıları rıqqətə gətirmişdir? Xeyr! Məlum operada Füzulinin poemasından cüzi istifadə edilmişdir. C.Hacıbəyli maraqlı nəticəyə gəlir: qələmin əbədi matəmi bizim tərbiyəmizdədir. O da bizə farslardan keçmişdir. Digər müsəlman xalqlarında ərəb, türk və başqalarında bu yoxdur. Farslarda isə bu cəhət ədəbiyyat və ruhanilik vasitəsilə formalaşmışdır. Əlbəttə, müəllifin bu qənaəti ilk baxışda inandırıcı görünsə də, xeyli mübahisəlidir.

C.Hacıbəyli fikrini sübuta yetirmək üçün faktlara müraciət edir. İl ərzində 10 ay ağlamağa məhkum olan müsəlman sentimentalist olmaya bilərmi? Üç ay – Məhərrəm, Səfər və Ramazanda ağlayırıq. Üç ay hissə-hissə digər müqəddəs günlərə təsadüf edir, yenə ağlayırıq, 4 ay öz ölülərimizə ağlayırıq. Normal vəziyyətdə 2 ay oluruq, ondan da öz günümüzə ağlamalıyıq. Müəllif yazır: «Biz matəm içində doğulur, matəm içində ölürük. Anamız bizə süd əvəzinə göz yaşı əməzdirir». Əlbəttə, müəllifin qəzəbini, hiddətini başa düşmək olar. «Anlamaq

dərdi» ona öz oxucusunu C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir kimi qamçılamağa sövq edirdi.

Müəllifin toxunduğu mövcud problemlər niyə yaranmışdır? Niyə cəhalət, nadanlıq, ağlamaq əhval-ruhiyyəsi maarifi, tərəqqini, mədəniyyəti üstələmişdir? C.Hacıbəylinin fikrincə, məktəblərin yoxluğu, mədəni-kütləvi tədbirlərin təşkil edilmədiyi bir mühit bu vəziyyətə məhkumdur.

C.Hacıbəyli yazılarında qonşu xalqlarda maarifin geniş yayıldığını, nəticədə onların xeyli tərəqqi etdiyini həsədlə göstərmişdir. Maarifin məqsədyönlü, sistemli, daimi olmadığı bir cəmiyyətdə mənəvi şikəstlik üçün zəmin yaranır. Müəllifin gəldiyi qənaət budur. C.Hacıbəyli müşahidə etdiyi naqis cəhətləri ört-basdır etmir, gizlətmir, əksinə onu cəsarətlə mətbuat səhifəsinə çıxarır və tənqid edir. «Paxıllıq» adlı məqaləsində («Kaspi» qəzeti, 1913-cü il, 17 mart, № 62) bu xasiyyəti «tərəqqiyə mane olan səciyyəvi cəhətlərimizdən biri» hesab edir, ondan əl çəkməyin vacibliyini vurğulayır.

«Bizim degeneratlarımız» adlı məqalədə («Kaspi», 1912, 8 aprel, №79) müəllif göstərir ki, bir nəfər 13 yaşlı qızı qaçıрмаq istəyəndə xoşbəxtlikdən hay-küyə polis gəlir və zorakılıq baş tutmur. Müəllif bu xuliqanlığın arxasında böyük ictimai bəlanın durduğunu məharətlə açıqlayır. Məlum olur ki, qızı qaçıрмаğa cəhd göstərən elə qızın öz nişanlısıymış. Kəbin pulunda valideynlər razılaşırlar və oğlan qızı qaçıрмаğı qərara alır.

«- Qızınızı mənə verin.

- Çox gözəl. Kəbinə nə verəcəksiniz?
- 300.
- Razi deyiləm. 1000 ver».

Bu dialoqu verməklə C.Hacıbəyli acınacaqlı bir səhnə təsvir edir. Burada sanki insan taleyindən yox, mal alverindən danışirlar. Ərə gedənin özünün razı olub-olmaması barədə düşünən yoxdur. Buna ehtiyac da yoxdur. Qız ata-anasının iradəsini sözsüz qəbul etməlidir. Ceyhun bəy həyatda təsadüf olunan bu cür hadisəni təsvir etməklə kifayətlənmir. O, cəmiyyətin və ruhanilərin belə hallara münasibətini araşdırır. Dolğun faktlarla sübut edir ki, İslamda qadına qarşı bu cür alçaldıcı münasibət yoxdur, bunlar sonradan formalaşmışdır. Cəmiyyət, mövcud mühit belə halların baş verməsinə səbəb olur. Nə qədər ki, təhsil, maarif, tərəqqiyə biganəlik var, bizim cismani və ruhani pozğunluğu olan adamlarımız-degeneratlarımız da olacaq.

C.Hacıbəyli ilk publisistika yaradıcılığında maarif, tərbiyə, mənəviyyat, mədəniyyət məsələlərinə geniş yer verirdi. Bu təsadüfi deyildi. Peterburqda, daha sonra Parisdə təhsil alan gənc qələm sahibi doğma Vətəndə cəhalətlə barışmaq istəmir, ona qarşı mübarizə aparırdı. «Etinasızlığımız» adlı məqalə («Kaspi» qəzeti, 1912-ci il, 28 aprel, № 96) bu cəhətdən çox ibrətamizdir. Müəllif təəssüf hissi ilə qeyd edir ki, etinasızlığımız, laqeydliyimiz daha çox mənəvi sahədə üzə çıxır. O, yazır: «Ədəbiyyatımız var-oxuyarıq, yoxdur-oxumarıq. Rəsmimiz var-baxarıq, yoxdur-baxmarıq. Musiqimiz var – qulaq asarıq, yoxdur-asmarıq. Təhsilli adamlarımız var-lazımdır, yoxdur-lazım deyil». Bu düşüncə tərzilə barışmayan müəllif kədərlə yazır ki, nəyəsə nail olmağa çalışmaq hissi bizdə yoxdur. Biz ancaq hay-küy salmağı bacarıyıq. C.Hacıbəyli toxunduğu mövzunu «Ev tərbiyəsi

haqqında bəzi qeydlər» məqaləsində («Kaspi» qəzeti, 1912-ci il, 2 may, № 99) bir qədər də inkişaf etdirir, etinasızlığın, biganəliyin ailə tərbiyəsi ilə sıx bağlı olduğunu göstərir. «Tərbiyə-insan həyatında başlıca amildir» – yazan müəllif qeyd edir ki, mədəni xalqlar uşaqların tərbiyəsinə çox erkən başlayırlar. Hələ körpə ikən onların gələcək həyatlarının proqramları müəyyənləşdirilir. Biz isə uşağın tərbiyəsi ilə o, 7-10 yaşına çatanda – məktəbə gedəndə başlayırıq. Həmin vaxta kimi ailədə uşağa «pərəstiş edilən zərif predmet» kimi baxırıq. 7 yaşa qədər uşaq hər şey edə bilər. Məktəb yaşından isə onun həyatında kəskin dəyişiklik baş verir.

«Ata uşağı mədrəsəyə verəndə deyir:

- Molla, bu uşağı al, özünü pis aparsa, döy, öldür».

Bəzi hallarda isə valideyn mövqeyini lap kəskinləşdirir:

« – Al, bu sənin şagirdindir. Əti sənin, sümüyü mənim».

Şübhəsiz, fallaqaya hər uşaq dözmür və onun tərbiyəsi ilə «küçələr məşğul olur». Bu uşaqdan nə olacaq?

C.Hacıbəyli cəmiyyətdə baş verən cinayət hadisələrini bu cür tərbiyənin nəticəsi hesab edir. Məqalənin sonunda müəllif yazır ki, səhv tərbiyənin sonunu daim artan cinayət statistikasına daha parlaq əks etdirir.

C.Hacıbəyli uşaqların milli ruhda tərbiyə olunmasının, öz dilinə mükəmməl yiyələnməsinin, ədəbiyyatına, mədəniyyətinə sahib olmasının vacibliyi məsələsini məqaləsində dəfələrlə qaldırmışdır. Bu mənada onun «Özümüzünkülər» adlı məqaləsi («Kaspi», 1912-ci il, 24 aprel, № 92) diqqəti cəlb edir. Müəllif Zaqafqaziya şəhərlərinin birində maarifçi-müəllim ailəsində qonaq olur. Ev sahibinin körpə qızına tatarca müraciət edən müəllif qızın ona təəccüblə baxdığını yazır. Qızcağazın «köməyinə» atası gəlir: «Mənim Hellim tatarca bilmir». Müəllif qonaq qıza rusca müraciət edir. O, bülbül kimi ötür. C.Hacıbəyli yazır ki, mən ondan nə üçün tatarca bilmədiyini soruşanda qız sifətini turşutdu:

«- Fu, tatarca istəmirəm, bu ayıbdır. Düzdürmü, ata?»

C.Hacıbəyli maarifçi-müəllif ailəsində rast gəldiyi bu hadisəni bədii əsər yox, fakt adlandırır. Qeyd edir ki, bu cür tərbiyənin nəticəsidir ki, Nigar Şelli olmuşdur. Onlar müsəlman teatrına getməyi özlərinə təhqir sayırlar: «Fu, düz-əməlli adam da müsəlman teatrına gedər? Bu cür ailə tərbiyəsi alan uşaq böyüdükcə yad təsirlər altına düşür, öz mədəniyyətindən, maarifindən xəbərsiz olur. C.Hacıbəyli toxunduğu mövzuları, problemi taleyin ixtiyarına buraxmır, ona dönür, ondan bir də bəhs edir. Elə bu mövzunun davamı kimi, «Ordan-burdan» adlı məqaləsində («Kaspi» qəzeti, 1913-cü il, 7 aprel, № 79) də müəllif dil və mədəniyyətimizə ögey münasibətin acı, ağır nəticələrini göz yaşı ilə qələmə alır. Peterburqda İmperator kütləvi kitabxanasının dövrü mətbuat şöbəsində bir qafqazlının erməni qəzeti oxuduğunu görür. «İqbal» sözü yazılmış vərəqi şöbə müdürinə uzadanda o xeyli təəccüb edir:

«Bu ki, müsəlman qəzetidir! Bizdə müsəlman qəzeti olmur-deyə o, dərhal qəzeti qaytardı.

- Niyə erməni, gürcü, yəhudi, latış, polyak qəzeti olur, lakin...?

- Çünki, müsəlman qəzetini heç kim soruşmur. Siz birinci adamsınız ki, müsəlman qəzeti ilə maraqlanırsınız. Nahaq yerə qəzeti saxlamağın mənası nədir?» C.Hacıbəyli yazır ki, kitabxananı acı hisslərlə tərk etdim, iki sual mənə

rahat buraxmırdı: nə üçün Peterburqda belə mötəbər kitabxanaya müsəlman tələbələr gəlmir? Nə üçün onlar doğma dildə oxumurlar? Ümumiyyətlə, tələbələrin təhsilə, doğma adət-ənənəyə, mədəniyyətə münasibəti mövzusu C.Hacıbəylinin tez-tez üz tutduğu məsələlərdəndir. «Tələbələrımız barədə» («Kaspi» qəzeti, 1913-cü il, 23 aprel, №69). «Bir etirazla bağlı» («Kaspi» qəzeti, 1913-cü il, 7 may, № 101) məqaləsində petersburqlu müsəlman tələbələrin həyatından bəhs edilir. Birinci məqalədə müəllif göstərir ki, Novruzda tələbələr üçün kiçik məclis düzəltmək niyyəti ilə onlara müraciət etdim. Təklifimi hamı ürəkdən bəyənsə də, həər bir bəhanə gətirirdi. C.Hacıbəylinin fikrincə, bu cür mədəni-kütləvi tədbirlərin birgə keçirilməməsi də tələbələrin təlim-tərbiyəsinə təsir edən amillərdəndir.

C.Hacıbəyli daha bir acı faktı qələmə alır. Gimnaziya tələbəsindən hansı millətə mənsub olduğunu soruşsan, o, nə isə oğurlayıbmış kimi, qızaracaq, sonra cavab verəcək: müsəlman. O, heç vaxt «tatar» deməyəcək. Belə bir ictimai mühit, tərbiyə üsulu cəmiyyətin tərəqqisinə nə dərəcədə təkan verir?

Müəllif sanki bütün bunların nəticəsi kimi sual verir ki, belə bir şəraitdə bir ziyalımız ad-san çıxarsa, cəmiyyət onu necə qarşılayar? Daş-qalaqla. Cəmiyyətin ziyalıya cinayətkar münasibəti nəticəsində heç bir istedad, o hətta dahi olmağa layiqdirsə belə, inkişaf edə bilməz.

Ziyalı, maarif, mədəniyyət, sivilizasiya bizə yad olmayanda başqa xalqlarla ayaqlaşa biləcəyik. Müəllifin fikrincə, biz geyimimizi avropalılara oxşatmışıq, lakin həm də həyatımızı avropalaşdırmalıyıq.

Dil və məktəb mövzusu C.Hacıbəyli yaradıcılığında xüsusi yer tutur, müəllif bu məsələyə dönə-dönə qayıtmışdır. «Dil və məktəb» məqaləsində («Kaspi» qəzeti, 1917-ci il, № 11) müəllif yazırdı ki, son illər yerli xalqların ruslaşdırılması sürətlə, maneəsiz həyata keçirilirdi. Lakin xalqların özünüdərk hissi, milli şüuru inkişaf etdikcə, bu ziyanlı, zərərli proses ləngiyir. C.Hacıbəyli haqlı olaraq sual verir: Nə üçün biz öz doğma dilimizdə danışmamalıyıq? Nə üçün doğma dilimizin öyrənilməsinə sədd çəkilməlidir? İnanmaq olmur ki, yerli xalq öz dilini bilərsə, o pis vətəndaş kimi yetişəcək. Tutaq ki, yerli xalq süni yolla öz dilini öyrənməkdən məhrum edildi, bu o deməkdir ki, o, cəmiyyətin bütün qüsurlarına, problemlərinə göz yumacaq, kor kimi hər şeyə boyun əyəcək, özünükülərdən imtina edəcək? Bu cür ənənə bir dəfə uğur gətirsə də, gec-tez məhvə məhkumdur. «Ruslaşdırma» siyasətini müəllif kinayə ilə «müdrək siyasət»- deyə damğalayır.

Məqalədə müəllif məktəbin qarşısında duran vəzifələrdən bəhs edir. Məktəb həyatla ayaqlaşmalı, onun tələbatını ödəmək vasitəsi olmalıdır. Əgər əvvəllər məktəb öz üzərinə düşən vəzifənin öhdəsindən gəlmirdisə, buna göz yumulurdu. İndi isə bu cəhət edilir və etirazla qarşılanır. C.Hacıbəyli yazırdı ki, Qafqaz xalqlarından erməni və gürcülərdə öz dillərini öyrənməyə meyl daha güclüdür. Son vaxtların müşahidəsi göstərir ki, müsəlmanlarda da öz dillərini öyrənməyə maraq artmışdır. Lakin mövcud təlim-tərbiyə üsulu ilə bu sahədə tezliklə böyük uğur qazanılacağına da ümid etmək olmaz. Ana dilinin tədrisində əsaslı islahatlar etməklə indiki vəziyyəti düzəltmək olar.

C.Hacıbəyli yalnız şagirdlərin ev-məktəb tərbiyəsi haqqında yox, həm də müəllimlərin təlim-tərbiyə metodundan yazır, onların istək-arzularından, maddi çətinliklərindən, dərş vəsaitlərinin olmamasından, yaxud indiki tələblərlə

ayaqlaşmamasından da yazırdı. Müəllifin «Müəllimlərin təqdimatı» («Kaspi» qəzeti, 1912-ci il, 17 may, № 109), «Tiflisdəki Xeyriyyə Cəmiyyətinin qadın gimnaziyası açmasına dair» («Kaspi» qəzeti, 1912-ci il, 4 aprel, № 75), «Şəhər ibtidai məktəblərinin müəllimləri haqqında» («Kaspi» qəzeti, 1912-ci il, 23 dekabr, № 290), «Xanımlarımız haqqında» («Kaspi» qəzeti, 1912-ci il, 6 dekabr, № 276), «Vacib məsələ» («Kaspi» qəzeti, 1912-ci il, 3 noyabr, № 249) məqalələrində maarifin aktual problemlərinə toxunulur, cəmiyyətin və dövlətin diqqətini bu sahəyə yönəltməyə səy göstərilir.

C.Hacıbəyli mənəvi şikəstliyin ayrı-ayrı fərdlərə yox, bütövlükdə cəmiyyətə bir zərbə olduğunu deməkdən, yazmaqdan usanmır, maariflənməyi ilə bu bələdan xilas olmağı, yeganə düzgün vasitə hesab edir.

«Sərlövhəsiz» adlı məqaləsində («Kaspi» qəzeti, 1912-ci il, 30 noyabr, №271) qeyd edir ki, Bakı kəndlərinin birində toyda cahillik ucbatından mübahisə düşmüş, atışma olmuş, nəticədə 9 nəfər ölmüşdür. Nadanlığın, cəhalətin nəticəsində bir evdəki şadlıq, 9 ailəyə yas gətirmişdir.

Mətbuatın cəmiyyətdəki rolunu yüksək qiymətləndirən C.Hacıbəyli qəzet mövzusunda tez-tez yazır, maarifin yayılmasında onun xüsusi rolunu qeyd edirdi. «Qəzet işi haqqında» adlı məqaləsində («Kaspi» qəzeti, 1912-ci il, 7 oktyabr, № 226) yazırdı: «Əgər xalqın mədəni səviyyəsi onun mətbuat orqanının sayı ilə ölçülsəydi, o zaman biz yalnız amerikalı hindularla bəhsə girə bilərdik». O, acı təəssüf hissi ilə yazırdı ki, Rusiyada yaşayan 20 milyon müsəlmanın cəmi 8 qəzeti və 3 jurnalı var. 2,5 mln. nəfərə 1 jurnal!

Bu mövzuya həsr etdiyi ikinci məqalədə («Kaspi», 1912-ci il, 12 oktyabr, № 230) müsəlman mətbuatının ağır vəziyyətə düşməsinin səbəblərini araşdıran C.Hacıbəyli bu qənaətə gəlir ki, qəzetlərin dilini xalq anlamır. Fikrimizcə, dildə dəyişikliyi qəzet yox, məktəb etməlidir. Elə məktəblər yaradı ki, orada ali müsəlman ədəbiyyatı tədris edilsin, sonra da qəzetlər həmin dildə danışsın. Nə qədər ki, belə məktəblər yoxdur, qəzetlər kütlə başa düşən dildə yazmalıdır. C.Hacıbəyli kinayə ilə qeyd edir ki, bəzi qələm sahibləri beynəlxalq terminləri bəyənmir, söz qondarmaqla məşğul olur. «Sosialist», «teleqraf», «telefon» sözlərini tərcümə etməyə cəhd göstərmək çox gülüncdür. C.Hacıbəyli israr edir ki, jurnalist qəzet etikasına riayət etməlidir, nəşir redaksiyasının daxili işinə qarışmamalıdır. Məqalədə müəllif «həyat», «İrşad», «Tərəqqi» və s. nəşrlər haqqında, onların qüsurları barədə ətraflı bəhs edir.

Maarifçiliyin, maarifin yayılmasına, tərəqqiyə əngəl olan alimlərdən biri də, C.Hacıbəylinin fikrincə, ərəb əlifbasının mövcud vəziyyətidir. Elmi və texniki tərəfdən ərəb əlifbası indiki vəziyyətində bir çox çətinliklər törədir. «Mətbəə işinin təkmilləşdirilməsi» («Kaspi» qəzeti, 1914-cü il, 21 mart, № 66) məqaləsində müəllif göstərir ki, ərəb əlifbasında islahat aparmaq vaxtı çatmışdır və təklif olunan bir neçə variantdan biri həyata keçirilməlidir.

C.Hacıbəyli Azərbaycan mətbuatı tarixində yeganə jurnalistdir ki, 1913-cü ildən başlayaraq, 1917-ci ilədək hər ilin başlanğıcında Rusiya müsəlmanlarının ictimai-siyasi, mədəni-maarif ədəbi və s. sahələrdəki nailiyyətlərini sadalayır, təhlil edir, növbəti ilin vəzifələri haqqında geniş bəhs edir. Bu mənada onun «1912-ci il müsəlmanlar həyatı» («Kaspi» qəzeti, 1913-cü il, 1 yanvar, № 1; 3 yanvar, № 2;

4 yanvar, №3) və «Yeni ildə vəzifələrimiz» («Kaspi» qəzeti, 1913-cü il, 8 yanvar, № 6, 11 yanvar, № 9) adlı silsilə məqalələri həmin dövrün maarif, təhsil sahəsindəki mənzərənin təsəvvür edilməsi üçün əvəzolunmaz mənbədir.

Bu məqalələrdə müəllif digər sahələrdəki nailiyyətləri qeyd etməklə yanaşı, xalq təhsilinin, o cümlədən qadınların təhsilinin kəmiyyət və keyfiyyət etibarilə yeni mərhələyə qədəm qoyduğunu, «Səadət» məktəbinin, «Səfa» Xeyriyyə Cəmiyyətinin, «Nicat» və «Səfa» Xeyriyyə cəmiyyətləri tərəfindən bir çox əsərlərin səhnələşdirildiyini, Ü.Hacıbəyovun iki yeni operasını «Şah Abbas» və «Əsli və Kərim»in yarandığını qələmə alır.

Maarif sahəsində qarşıda duran vəzifələrdən bəhs edən müəllif göstərir ki, ümumiyyətlə, maarif, xüsusilə məktəb işi sahəsində iki vəzifə yerinə yetirilməlidir: birinci, məktəblərin sayını artırmaq, ikinci, müsəlman şagirdlərin öz dillərində təhsilə yiyələnmələrinə nail olmaq.

C.Hacıbəyli yazır: «Təhsil müəssisələrinin artırılmasına səy göstərilməsi ilə yanaşı, müsəlman şagirdlərin öz dillərini öyrənməsinə diqqəti artırılmalıdır... Ana dilinin tədrisi sistemini təkmilləşdirməliyik» («Kaspi» qəzeti, 1913-cü il, 11 yanvar, №). Müəllif hər vasitə ilə köhnəlmiş təlim-tərbiyə üsullarından əl çəkməyə, xalq müəllimi buraxan öz seminariyalarımızı açmağa səsləyir.

Maarif işini diqqətlə izləyən, bu sahədəki hər bir yeniliyi alqışlayan C.Hacıbəyli böyük xeyriyyəçi H.Z.Tağıyevin Aleksandrinsk qadın uçilişinin açılışını maarifçilik tariximizdə «Yeni dövr» kimi dəyərləndirir. («Yeni dövr» məqaləsi, «Kaspi» qəzeti, 1913-cü il, 28 fevral, № 47). Təkcə Bakıda yox, digər şəhər və kəndlərimizdə məktəb, gimnaziya açılmağın vacibliyini təşviq, təbliğ edən C.Hacıbəyli Nuxada gimnaziya açılması məsələsində ortaya çıxan problemlərin həlli yollarını göstərir. («Nuxada gimnaziya haqqında», «Kaspi» qəzeti, 1913-cü il, 3 mart, №50). Müəllif maarif sahəsindəki uğurları alqışlamaqla yanaşı, təhsilin, o cümlədən qadınların təhsilinin ehtiyacları haqqında ətraflı yazır: («Qadın təhsilinin ehtiyacları», «Kaspi» qəzeti, 1915-ci il, 5 iyun, № 123) «Artıq müsəlman qadınlarının təhsil sahəsindəki böyük uğurlarını inkar etmək ağlabatan deyil». Aleksandrinsk qadın uçilişindən sonra qısa zamanda 4 rus-tatar qadın məktəbinin açıldığını da fərəhlə oxucuya çatdıran C.Hacıbəyli öz sevincini onunla bölüşür.

C.Hacıbəyli maarif, mənəviyyat, mədəniyyət sahəsindəki qüsurları maarif ocaqlarının olmaması ilə əlaqələndirir. «Səhnəmiz haqqında» («Kaspi» qəzeti, 1913-cü il, 12 avqust, № 181, 23 avqust, № 189) məqaləsində C.Hacıbəyli mədəniyyətimizin mühüm bir sahəsi haqqında geniş bəhs edir və bu nəticəyə gəlir: «Xüsusi məktəbimiz olmazsa, diplomlu artistlərimiz olmayacaq». Yaxud başqa bir misal. «Mətbuat haqqında qanun layihəsi və müsəlman redaktorlar haqqında» («Kaspi» qəzeti, 1914-cü il, 4 aprel, № 77) məqaləsində C.Hacıbəyli çox cəsarətlə onu düşündürən məsələni qəzet səhifəsinə çıxarır: «Bir sual ortaya çıxa bilər. Elə bir müsəlman orta təhsil müəssisəsi varmı ki, oranı bitirdikdən sonra məzunun redaktor olmaq hüququ olsun?» Məlum olur ki, yoxdur. Publisist məqalənin sonunda bu qənaətə gəlir: «Deməli, qanun layihəsi real həyatdan çox uzaqdır».

C.Hacıbəylinin publisistikasının səciyyəvi cəhətlərindən biri onun faktlara, statistik rəqəmlərə daha çox meyl etməsidir. Bu faktlar o qədər maraqla seçilir ki, o oxucunu yormur, əksinə toxunulan mövzu haqqında daha dolğun təsəvvür yaradır,

təsvir edilən mənzərə daha qabarıq təqdim olunur. «Qafqaz müsəlmanlarının maarifi» («Kaspi» qəzeti, 1914-cü il, 22 aprel, № 89) məqaləsində faktlar müddəaları müşayiət edir, odur ki, deyilənlər inandırıcı, əsaslı olur. Adı çəkilən məqalə 1908-12-ci illər ərzində Qafqaz müsəlmanlarının təhsilə yiyələnmə səviyyəsi göstərilir. Həmin dövrdə 3 milyona yaxın müsəlman əhalisindən vur-tut 17.725 nəfəri ümumi təhsil almışdır. O zaman hər 100 rus uşağından 58 nəfəri təhsilə yiyələnmişsə, bu rəqəm müsəlmanlarda 7 nəfər olmuşdur. Digər millətlərlə müqayisədə təhsilimiz çox geri qalır – müəllifin gəldiyi kədərli nəticə budur. Hələ 1912-ci ildə isə C.Hacıbəyli yazırdı: «Böyüməkdə olan nəslə isə daha çox məktəb, daha çox maarif lazımdır». («Yaralı yerimiz haqqında») («Kaspi» qəzeti, 1912-ci il, 24 oktyabr, № 240).

Maarifin yaranmasında məktəblərin rolunu qiymətləndirən C.Hacıbəyli hesab edirdi ki, müəllimlərin özlərinin yetişdirilməsi, hazırlanması vacib məsələlərdəndir. Bu mənada o, Qori və İrəvan seminariyalarının artan tələbatı ödəmədiyini dəfələrlə qeyd etmiş, Bakıda seminariya açılmasının zəruriliyini göstərmişdir. «Müəllim seminariyası haqqında» («Kaspi» qəzeti, 1915-ci il, aprel, №73) məqaləsində müəllif xəbər verir ki, Xalq Təhsili Nazirliyi Bakıda müəllim seminariyası yaratmağa icazə vermişdir. Bu faktın əhəmiyyətini şərh edən müəllif göstərir ki, son vaxtlar Bakıda məktəblərin sayı artmışdır. Lakin hər il rus-tatar məktəbləri üçün 8 müəllim buraxan Qori müəllimlər seminariyası və ildə 2-3 nəfər müəllim yetişdirən İrəvan seminariyası indiki tələbatı ödəmir. Odur ki, vaxtı əldən verməmək, Bakıda müəllim seminariyasının açılmasını sürətləndirmək lazımdır.

Bu mövzuya bir müddət sonra yenidən qayıdan C.Hacıbəyli («Sabunçu seminariyası haqqında», «Kaspi» qəzeti, 1915-ci il, 25 oktyabr, № 238) yazırdı: «Maariflənmək ehtirası, yanğısı – indiki dövrdə müsəlmanların böyük əksəriyyətini əhatə edən əhval-ruhiyyəni dəqiq ifadə üçün bundan başqa söz seçmək çətindir... Avropa təhsilinə qarşı çıxmaq dövrü keçmişdir». Görünür, kütlədəki yüksək əhval-ruhiyyə müəllifə də sirayət etmişdir. Bir tərəfdən xalqın maariflənməyə meyli, digər tərəfdən cəhalət, nadanlıq, zülmət tərəfdarlarının geri çəkilməsi C.Hacıbəyli ruhlandırmışdır. O, coşğun ehtirasla yazırdı: «Buna qarşı (təhsilə qarşı çıxanlar nəzərdə tutulur – A.T.) çıxan cənablar anlamırlar ki, saman çöpü ilə güclü selin qarşısını kəsmək mümkün olmadığı kimi, həyatın tələbindən irəli gələn bu təbii prosesin önünə də sədd çəkmək mümkün deyil».

Müəllif yazır ki, 5-6 il əvvəl Bakı kəndlərində «müəllim» kəlməsini ehtiyatla işlədirdik. Bu gün isə kəndlilər məktəb açmağı təkidlə xahiş edir, bu işə maddi yardım göstərməyə hazır olduqlarını bildirirlər. «İndi əhali daha irəli baxır. Adamlar yalnız özləri haqqında fikirləşmir, qardaş, qonşusu barədə də düşünür, onların da maarifə can atmasına çalışır».

C.Hacıbəyli göstərir ki, bu mənada Sabunçu əhalisi xüsusi fəallıq göstərir. Qori və İrəvan müəllimlər seminariyalarının tələbatı ödəmədiyi üçün, yeni seminariya haqqında düşünülür.

C.Hacıbəyli məktəb, maarif işi sahəsində dövlətin həyata keçirdiyi tədbirlərlə, ziyalıların bu sahədəki səy və təşəbbüsləri ilə yanaşı ayrı-ayrı mesenatların, xeyriyyə cəmiyyətlərinin fəaliyyətinə də böyük əhəmiyyət verirdi. Xeyriyyə

cəmiyyətlərinin maarif, məktəb sahəsindəki işinə dair C.Hacıbəylinin yaradıcılığı haqqında ayrıca bəhs ediləcəkdir.

“Azərbaycan müəllimi” qəzeti, 8 oktyabr 1996

Ceyhun Hacıbəylinin dini görüşləri

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın ədəbi-mədəni, ictimai-siyasi həyatında baş verən təbədüllətləri cəmiyyətdə cərəyan edən proseslərin inikası adlandırmaq olar. Bütün sahələrdə həyat sanki qaynayır, çalxalanır, tərəqqi ilə tənəzzülün mübarizəsi daha qabarıq forma alır, bəzən toqquşmalarla müşayiət olunurdu.

Din sahəsində baş verən dəyişikliklər daha aydın şəkildə özünü göstərirdi. Əlbəttə, bunun səbəbləri çoxdur. Fikrimizcə, dində baş verən proseslərə təsir edən amillər aşağıdakılardır:

- XX əsrin əvvəllərində Avropada və Rusiyada təhsil görmüş dünyəvi ziyalıların yetişməsi;

- maarifçiliyə meylin artması;

- qəzet, jurnalların kütləvi nəşri;

- iqtisadi münasibətlər. Sənayenin inkişafı;

- sinfi mübarizənin güclənməsi və s.

Heç şübhəsiz, xalqının tarixinə və taleyinə bütün varlığı ilə bağlı olan C.Hacıbəyli ətrafında baş verən proseslərə biganə qala bilməzdi. Təsadüfi deyil ki, gənc yaşlarından qələmə sarılan Ceyhun bəyin daha tez-tez toxunduğu mövzulardan biri də din idi. Hələ 10-cu illərin əvvəllərindən o, mətbuatda, xüsusilə, daha çox əlaqə saxladığı, əməkdaşlıq etdiyi «Kaspi»də dönə –dönə bu mövzuya müraciət edir, islamın dəyərləri, qanunları, dini ayinlər haqqında, habelə cəmiyyətdə dinin yeri və rolu barədə sanballı məqalələrlə çıxış edirdi.

«Quranın tərcüməsinə dair» adlı məqaləsində («Kaspi» qəzeti, 1912-ci il, 12 aprel, № 82) C.Hacıbəyli çox mühüm bir məsələyə toxunur. Müəllifin qəti qənaətinə görə, «nöqsanlarımızın bir səbəbi Quranı hərənin bir cür şərh etməsi, onun tərcüməsinin olmamasıdır». C.Hacıbəyli haqlı olaraq sual verir ki, əgər Quranın tərcüməsi yoxdursa, müsəlman öz müqəddəs kitabının məzmununu necə öyrənməlidir? Müəllif kinayə ilə cavab verir ki, bəlkə ərəb dilini bilməyən «qara mollalardan?!». Quranın uzun müddət doğma dilə tərcümə edilməməsi cəmiyyətdə bir sıra bəlalar yaratmışdır ki, xalq uzun illər ondan əzab çəkmişdir.

Quranın tərcümə edilməməsi, doğru-düzgün şərh olunmaması bəzən bilməyərəkdən islamın özünün əleyhinə çevrilən fikirlər doğurur, digər tərəfdən, nadanlıq, cəhalət, fırıldaqçılıq üçün münbit zəmin yaradırdı. C.Hacıbəyli yazırdı: «Xalqa öz dilində təqdim olunan Quran, şübhəsiz, tədricən onun dünyagörüşündə dəyişiklik edəcək». Çox təəssüflər ki, islamın böyük təəssübkeşi C.Hacıbəylinin bu istəyi, arzusu illər uzununu həyata keçirilməmişdir. Xalq, millət. Elə islamın özü də bundan ziyan çəkmiş, zərbələr almışdır.

İslama edilən yersiz hücumlar, bəsit şərh və təfsirlər də C.Hacıbəyli narahat edirdi. Gənc publisistə görə dini hay-küylə müdafiə etmək mənasızdır və əks təsir verə bilər. Dinə, onun tarixinə. İslamın qayda, qanunlarına dərinlən bələd olmaq. Sonra opponentlə hər cür mübahisəyə girişmək olar. Məhz, buna görə C.Hacıbəyli tez-tez dini mərasimlər, onların qeyd olunması haqqında maraqlı məqalələr yazırdı.

Ceyhun bəy cəmiyyətdə hökm sürən cəhalət və cahilliyyətin, mövhumatın bir səbəbini də dini savadsızlıqda görür və İslam ümmətini maarifləndirmək niyyəti ilə çoxsaylı məqalələr çap etdirirdi.

«Mövlud» («Kaspi» qəzeti, 6 noyabr, 1995-ci il, № 248) «Ruhanilərin ehtiyacı» («Kaspi» qəzeti, 20 noyabr, № 267; 3 dekabr, № 270; 8 dekabr № 274, 1915-ci il) adlı məqalələrini, habelə Ramazan, Qurban bayramları haqqında yazılarını bu məqsədlə yazmışdır.

C.Hacıbəyli məhərrəmlik və aşura mövzusuna da dəfələrlə müraciət etmişdir. Dövrün nüfuzlu qəzetlərindən sayılan «Kaspi»də dərc olunan «Məhərrəmlik yaxınlaşır» (20 oktyabr, №223, 1915), «Aşura» (5 noyabr, №247, 1915), «Məhərrəmlik günlərində» (12 noyabr №252, 1915) məqalələri bu gün də aktuallığını itirməmişdir.

Mədrəsə və mollaların kifayət qədər olduğu Azərbaycanda məhərrəmlik və aşura barədə dalbadal məqalə yazmağa Ceyhun bəyi nə vadar edirdi? Ən əvvəl qeyd olunmalıdır ki, mövhumat və cəhalət tərəfdarları bəzən İslamı əldə bayraq edir, ondan özlərinə sərfəli şəkildə yararlanmağa çalışırdılar.

Digər tərəfdən, bu mövzudan «ilhamlanan» qələm sahibləri, o cümlədən «Molla Nəsrəddin» mollalara «hücumu» genişləndirirdi. Avropadan gələn səyyahlar, tacirlər, jurnalistlər isə İslama bu ikili münasibətə «mat» qalır, öz məqsəd və düşüncə ölçüləri ilə İslama qiymət verirdilər. Məhz belə bir dövrdə C.Hacıbəylinin məhərrəmlikdən bəhs edən yazılarla mətbuatda çıxış etməsi çox əhəmiyyətli idi. «Məhərrəmlik yaxınlaşır» məqaləsində müəllif məhərrəmliyin tarixini oxuculara təqdim edir, azadlıq və qəhrəmanlıq simvolu olan imam Hüseynin və onun 72 qohum və silahdaşlarının xatirəsinin anılmasını təqdir edir.

Lakin Ceyhun bəy bu zaman ifrata varılmasının, özünə işgəncə verərək Qurana zidd hərəkətlərin edilməsinin qatı əleyhdarı kimi çıxış edir. O, yazır ki, dindarlarımız və ziyalılar bu cür adətlərə qarşı amansız, barışmaz mövqe tutmağı, özünə işgəncə verənlərə və onları şirnikləndirənlərə bu zərərli, ziyanlı ənənəyə son qoymağın vaxtı çatdığını başa salmalıdırlar.

C.Hacıbəyli qeyd edir ki, ictimaiyyət mərsiyəxanlara, onların bəzən əks-təsirə, əks-təbliğata çevrilən mərsiyələrinin məzmununa da fikir verməlidir. Qoy mərsiyəxanlar əsl həqiqətdən, Kərbəla hadisəsinin mahiyyət və məzmunundan bəhs etsinlər. Bu faciənin qəsdən şişirdilməsinə ehtiyac yoxdur, faktların sadalanması kifayətdir. Əgər mərsiyəxan «gün 74 saat davam etdi», «Fərat öz başlanğıcını göylərdən götürdü», yaxud «70.000 qanadı, başı olan əlli mələk» deyirsə, bütün bunlar inandırıcı deyil və kiminsə qəlbinə şübhə toxumu səpir.

Məqalə müəllifinin fikrincə, mərsiyəxan çox böyük məsuliyyət götürüb, «günahkar adam belə imamın xatirəsinə gözündən bir gilə yaş tökərsə, onun bütün pis əməlləri bağışlanar» deyirsə, bunun nəticəsi çox zərərli ola bilər.

«Məhərrəmlik günlərində» məqaləsində müəllif Aşuradan sonra davam edən mərasim və adətlər haqqında bəhs edir. Göstərir ki, həmin günlər toy, sünnət və digər təntənəli mərasimlərin keçirilməsinə qəti yol verilmir. Məqalədə müəllifin maraqlı, həm də mübahisəli fikirləri də var. O, qeyd edir ki, indiki vəziyyətdə uzun müddətə mədəni həyatın dondurulması məqsədəuyğun deyil və yaxşı olar ki, ikiaylıq məhərrəmlik mərasimi xeyli azaldılsın, daha münasib müddətdə tələblərə riayət olunsun.

C.Hacıbəyli məqalədə əvvəlki illərə nisbətən mərsiyəxanların reallıqlarla nisbətən barışıqları, öz mərsiyələrində fantastik, tamamilə yersiz və artıq, əsassız hay-küyə az yer verdiklərini qeyd edir və yazır ki, hər il 70 min qanadlı mələkdən, div və cindən bəhs edən mərsiyəxanlar bu il maarifdən peyğəmbərimizin təhsillə bağlı dediklərindən, bəzi müftəxor, tüfeyli dərviş və seydilərin ikrah doğuran hərəkətlərindən danışırlar. «Əsl Peyğəmbər övladı heç vaxt əlini açıb dilənməz» yazan C.Hacıbəyli mərsiyəxanların bu mövqeyini təqdir edir.

Publisist yazır ki, bu il məhərrəmlik daha bir hadisə ilə əlamətdar olmuşdur. Mərsiyə gecələrində müharibədən zərərçəkənlər üçün xeyli yardım toplanmışdır. Beləliklə, müəllif göstərir ki, bu ilki mərasimdən iki nəticə alınmışdır: birincisi odur ki, mərsiyəxanlar yalançı, fantastik hay-küydən əl çəkmiş. İmamı və onun silahdaşlarını ləyaqətlə yad etmişlər, ikincisi isə zərərçəkənlər üçün xeyli pul toplanmışdır.

C.Hacıbəyli məqalənin sonunda yazır: «Ümid edirik ki, gələcəkdə bizdə imamın təziyyəsinə ləyaqətlə saxlamağa nail olmaq üçün bu işlə məşğul olanlar böyük həvəs və enerji ilə məhərrəmliyə aid problemi nizama salacaqlar».

C.Hacıbəylinin «Aşura» adlı məqaləsi bu mərasimin mahiyyət, məna və həmçinin tarixini öyrənmək baxımından gözəl mənbə olmaqla yanaşı, həm də aşuraya «yamaq vuranlara», əndazəni aşanlara, eyni zamanda aşura mərasimlərini mətbuatda ifşa edənlərə tutarlı, dolğun cavabdır. «Aşura» məqaləsi geniş oxucu kütləsi-ictimaiyyət üçün nəzərdə tutulub və təbliğat xarakterlidir. Ceyhun bəy bu səpgili məqalələri yazmaqla mövhumat və cəhalət «xəstələrini» məlumatlandırır, dindarlar arasında əsl həqiqətin ortaya çıxmasına çalışır.

Məqalədə müəllif yazır: «Min iki yüz yetmiş bir dəfədir ki, müsəlmanlar insanın azadlığı və hüquqları uğrunda əzabla qətlə yetirilmiş imamın xatirəsini ehtiramla yad edirlər». C.Hacıbəyli bu tarixin uzun müddət olmasına baxmayaraq, adamların bu yası əvvəlki kimi zəifləməyən, azalmayan tərzdə saxlanılmasını xüsusi qeyd edir və dərhal da yazır: «Əlbəttə, mən «yas» sözünü əsl mənada qəbul edirəm; qəlbin yası, bədənin yox, daxili yas, nümayişkarənə yox!»

C.Hacıbəyli göstərir ki, imamın və onun 72 yaxınının əzablı ölümünə uzun müddət (2 ay) yas saxlanılmasının səbəblərini araşdırmaq lazımdır. Axı, imamların əksəriyyəti, elə İmam Hüseynin atası İmam Əli də qətlə yetirilmişdir. Onlara bir-iki gün yas saxlanılır. Həm də bu zaman ümumxalq kədəri hiss olunmur. Deməli, imam Hüseynin qətlə ilə bağlı xalqın hafizəsinə və qəlbinə əbədi hakim kəsilmiş daha təsirli hisslər hopmuşdur. Müəllif sual verir: «Bu hansı hisslərdir?». Sonra yazır: «Bu bütün insanlar üçün həyatın o müqəddəs nemətidir ki, indi də milyonlarla insan öz həyatlarını onun yolunda qurban verirlər.

Bu, insanın azadlığı, ləyaqət və hüququdur ki, bunların naminə imam Hüseyn könüllü olaraq öz həyatını, uşaqlarının, qardaşlarının, qohum və yaxınlarının həyatını qurban vermişdir».

Hakimiyyət hərisləri və qəsbkarların iradəsi və zorakılığı ilə yaşamaqdansa, həlak olmağı üstün tutan imam bilirdi ki, onun hərəkəti despotizmə bir zərbə olacaqdır. Beləliklə, imam Hüseyn özünün və yaxınlarının qanı ilə insanın azadlığı və hüquqlarını əldə etdi. C.Hacıbəyli yazır: «Bax, Kərbəla faciəsinin əsl mahiyyəti bundadır. Bu, bizlərdən çoxunamı məlumdur?». Müəllifin təəssüflə verdiyi və məqaləni bitirdiyi bu sual oxucunu uzun müddət düşündürür və məhərrəmlik mərasiminin, o cümlədən aşuranın məqsəd və əhəmiyyətini dərinlən dərk etməyə vadar edir. Tarixi hadisələrdən ibrət dərsi alan, azadlıq, müstəqillik və insan hüquqlarını dəyərləndirmək əvəzinə özünə işgəncə, əzab vermək yolverilməzdir.

Məhərrəmliklə bağlı C.Hacıbəylinin müraciət etdiyimiz yazıları Azərbaycan publisistikasının gözəl nümunələri olmaqla yanaşı, yazıldığı dövrdə də, bu gün də, güman etmək olar ki, sabah da aktuallığını, əhəmiyyətini itirməyən əsərlərdir. Onları toplayıb, tərcümə edib çap etmək bir çox cəhətdən faydalı olardı. Ən əvvəl, burada məhərrəmliyin mahiyyət və tarixi mükəmməl araşdırılmışdır. İkincisi, dini ədəbiyyat adı ilə adamlara sızınan zərərli, ziyanlı bəzi nümunələr öz-özünə aradan çıxar. Üçüncüsü, məhərrəmlik və aşura zamanı qarşı əks-təbliğata rəvac verəcək hərəkətlərə yol verilməz.

«Mövlud» («Kaspi», № 11-15 yanvar, 1915-ci il) adlı məqalə ilə C.Hacıbəyli, bir tərəfdən, Məhəmməd Peyğəmbərin mübarək ad gününü qeyd edir, digər tərəfdən, bu əziz gündə o, dindar qardaşlarını müharibədən əziyyət çəkən, köməksiz adamlara, xüsusilə, Qars qaçqınlarına yardım etməyə çağırır. Yazır ki, bizlərdən kimsə bu günü bayram kimi qeyd etmək istəsə, o zaman bizə pənah gətirən qaçqınlara kömək etsin.

Ceyhun Hacıbəyli qələmi ilə həmişə millətin, dinin təəssübkeşi, müdafiəçisi rolunda çıxış etmişdir. Bu mənada onun «Sərhəddə» adlı məqaləsi çox ibrətamizdir. Məqalədən aydın olur ki, bir sıra Qafqaz qəzetləri İranla sərhəddə yerləşən xristian əhalisinin silahlandırılmasını, yerli müdafiənin təşkilini canfəşanlıqla təbliğ və müdafiə edirlər. «Həm rus dilində, həm də başqa xalqların (ermənilər nəzərdə tutulur – T.A.) dilində çıxan bir sıra qəzetlər ali hakimiyyət orqanlarını bu məsələnin müsbət həllinə çağırır, bu zaman onu əsas tuturlar ki, İranın vəhşi tayfaları bizə hücum edən təqdirdə, sərhəd vilayətlərdəki xristian əhali basqınçıların zərbəsinə məruz qalacaqlar». C.Hacıbəyli təəccübləndirən, təəssüfləndirən həm də odur ki, Arazın o tayından gözlənilən təhlükəyə daha çox məruz qala biləcək əhalinin həyəcanı «ba çalınan səslər arasında» eşidilmir. Müəllif yazır ki, qəzetlərin xristian pərdəsi ilə təqdim etdiyi əhali əsasən ermənilərdən ibarətdir. Onların yerləşdiyi yaşayış məntəqələri üçün heç yerdə real təhlükə yoxdur. Bu kəndlərin əksəriyyət dağlarda yerləşir və ora getmək üçün hökmən müsəlman kəndlərindən keçmək lazımdır. «Bax, bütün bunlar silahlanmağa. Xristian əhalisini özünümüdafiəyə hay-küylə çağıran qəzetlərin diqqətindən niyə yayınmışdır? Yoxsa, yenə «müsəlman həmrəyliyi» ifadəsi rəhbər tutulur? Doğrudanmı, belə fikirləşirlər ki, münasib məqamda sərhədi keçən şahsevənlər öz müsəlman qardaşlarının başlarını sığallayacaqlar?» C.Hacıbəyli çox

böyük cəsarətlə opponentlərinin mənfur niyyətlərini faş edir. Bu zaman o hay-küydən, pafoslu ifadələrdən yox, ağıl, məntiqin, faktların gücündən istifadə edir: «Hər hansı Qafqaz qəzetini götürün və sərhəd komissarlığının məlumatlarını izləyin: şahsevənlərin hücumuna məruz qalan müsəlman kəndidir. Öldürülən müsəlmandır. Əmlakı talan edilən müsəlmandır, mal-qarası sürülüb aparılan müsəlmandır. Ən əvvəl yaxşı coğrafi mövqedə yerləşdiklərinə görə, ikincisi isə xeyli yaxşı müdafiə işi görüldüyünə görə bu günə kimi erməni kəndlərinə heç bir ziyan dəyməmişdir».

Müəllifin fikrincə, quldur üçün heç bir din, dil fərqi yoxdur. O, yolunun üstündəki kəndin-xristian, ya müsəlman əhalisinin olduğunun fərqinə varmayacaq. Onun bir şüarı var:

«Talan etmək». Quldurda başqa stimül, ideya axtarmaq ən azı sadələşmədir. Quldurların basqınında müsəlman «həmrəyliyi», «düzümsüzlüyü» axtarmaq ən azı gülüncdür. C.Hacıbəyli böyük kədərlə yazırdı:

«Erməni-tatar qırğını zamanı qarışıqlıqdan istifadə edən şahsevənlər Arazdan bu tərəfə keçmiş və Arazboyu kəndləri talamışlar. Hətta onların silahlarını da almışlar. Budurmu, müsəlman həmrəyliyi».

Müəllifin qənaətinə görə, bütün deyilənlər onu göstərir ki, bəzi Qafqaz qəzetlərinin söylədikləri təhlükə daha çox sərhəddəki müsəlman əhalisi üçün realdır və ən əvvəl zərər çəkən onlar olacaqlar. Xristianları əslində təhlükə gözləmir.

C.Hacıbəyli məqaləni belə yekunlaşdırır: Əgər ali hakimiyyət orqanları sərhəddəki xristian əhalisinin silahlanmasına razılıq versə, həmin tədbir müsəlmanlara da şamil edilməlidir. Yalnız bu şərtlə sərhəd əhalisinin silahlandırması deyilən ideya məqsədə xidmət etmiş olardı.

Bu məqalə ilə Ceyhun bəy islam «fanatizmi», «həmrəyliyi», «düzülməzliyi» ibarələri ilə hay-həşir salan, mətləbə daxil oldu-olmadı islama hücum edənlərə layiqi cavab vermişdi. Maraqlı və təqdirəlayiqdir ki, C.Hacıbəyli öz fikrində, mövqeyində möhkəm, əməlinə ardıcıldır. Toxunduğu mövzunu «taleyin ixtiyarına» buraxmır. Mətbuatda və ictimaiyyətdə onun əks-sədasını izləyir. Lazım gələndə mövzuya yenidən müraciət edir.

«Kaspi» qəzetinin 1915-ci il 6 mart tarixli 52-ci nömrəsindəki «Ordanburdan» adlı məqaləsində oxuyuruq: «Əgər oxucu xatırlayırsa, sərhəd əhalisinin bir qismini silahlandırmağa həsr olunmuş məqalədə demişdik ki, şahsevənlərin «panislamist» ideyasından qorxub əhalinin bir hissəsini silahlandırmaq, digər hissəsini taleyin ixtiyarına buraxmaq sadələşmədir olardı. Sanki mənim o vaxt dediklərimi sübut etmək üçün qəzet səhifələri şahsevənlərin quldurluğundan bəhs edən materiallarla doldurulmuşdur».

C.Hacıbəyli «müsəlman həmrəyliyi» deyə hay-küy qaldıranlara qəzəbli suallarla müraciət edir: «Quldarlar öz qurbanlarını seçmişlərmidi?». «Müsəlman həmrəyliyi, onlarda öz dindaşlarının həyatına və əmlakına qarşı az da olsa, mərhəmət hissi oyatmışdırmı?».

Daha sonra, müəllif öz fikrini faktlarla möhkəmləndirir. Aydın olur ki, bir gün ərzində quldurların basqını zamanı müsəlmanlar 21 at, 1 samovar, 1 xalça, 1 yəhər, 4 qatır, 1 xurcun, 12 inək, 17 öküz, 4 çuxa, 4 arxalıq, 1436 rubl, 10 döyüş patronu,

6 dəvə, 1220 baş qoyun, 1 buzov, 60 pud un, 1400 rublluq zinət əşyaları, 6 keçi. 1818 rublluq digər əşya itirmişlər. Bir nəfər öldürülmüş, iki nəfər yaralanmışdır. Bir mülk dağıdılmış, 10 desyatın meşə qırılmışdır. Məqalədə müəllif zərərçəkən müsəlman kəndlərinin adını sadalayır. Aydın olur ki, zərərçəkən yaşayış məntəqələri arasında erməni kəndi yoxdur. «İndi baxaq ki, xristian əhalisi nə qədər zərər çəkib?

Şahsevənlərin basqın etdiyi bütün müddət ərzində yoldan keçən bir erməninin 60 rublluq malı qarət edilmişdir».

C.Hacıbəyli bütün faktları sadaladıqdan sonra nəticə çıxarmağı oxucunun ixtiyarına buraxır: «İndi ədalət naminə oxucu hökm çıxarsın: sərhəd quldurlarından daha çox kimin müdafiəyə ehtiyacı var?»

C.Hacıbəyli təkcə islamın cari problemləri ilə yox, həm də bu dinin tarixi, digər dinlərlə münasibəti, dünya mədəniyyətindəki yeri və rolu barədə sanballı məqalələr yazmışdır. Bu yazılarında müəllif təkcə öz mühakimələri ilə kifayətlənmir, yeri gəldikcə Şərqi və Qərbi tanınmış din tədqiqatçılarına müraciət edir. İslamın qüdrətli təəssübkeşi C.Hacıbəyli müsəlman qayda-qanunlarını əxlaq və hüquq normalarını təftiş edən, yaxud qərəzli təhrif edənlərə qarşı amansız mövqe tutur, özünün kəsərli dəlilləri ilə həqiqətin meydana çıxmasına çalışır.

«Avropalılar islam haqqında» məqaləsində («Kaspi» qəzeti, 1913-cü il, 12 iyun, № 129) C.Hacıbəyli C.Filipatin «La Revue bleue» jurnalında «Nə üçün fransızlar islamı öyrənməlidir» adlı yazısına münasibətini bildirir. Müəllif məqalədəki «Avropalılar islamı kifayət qədər bilmir» fikrini təsdiqləyir və islama münasibətdə bir sıra yanlışlıqların da yaranmasının səbəbini bunda görür. Qraf de-Bulanvilin «Məhəmmədin həyatı» əsəri islamı dərinlən öyrənmək baxımından yaxşı mənbədir. C.Hacıbəyli oxucularını inandırır ki, yalnız islamı mənimsəməklə həqiqəti ortaya çıxarmaq olar.

«Ərəblərin fəthi və hökmranlığı dövründə islam» («Kaspi», 6 noyabr 1915-ci il, №248) adlı məqaləsi Ceyhun bəyin islamı dərinlən mənimsədiyinə dəlalət edir. Məqalədə qraf Anri de Kastrinin 1907-ci ildə çap olunmuş (dördüncü nəşr) «İslam» adlı tanınmış əsərinin ikinci hissəsinin Qirey Metsxal tərəfindən fransız dilindən ixtisarla tərcüməsindən danışılır. Bəri başdan deyək ki, müəllif Q.Metsxalın bu təşəbbüsünü alqışlayır və başqalarını da belə təcrübələrdən bəhrələnməyə dəvət edir. Q. Metsxal tərcüməyə yazdığı ön sözdə qeyd edir ki, fransız müəllifinin toxunduğu bütün problemlər rus oxucusu, rus müsəlmanları üçün böyük əhəmiyyət daşıyır. Çünki islamın cəmiyyətdə yeri və rolu barədə xoşagəlməz fikirlər hakimdir, həm də onun digər dinlərlə o cümlədən, xristian dini ilə münasibətləri haqda bəzən qeyri-obyektiv mülahizələr yürüdülər.

İslam yaranandan Avropada belə bir ədalətsiz fikir formalaşmışdı ki, guya bu dinin yayılması üçün hakimiyyətdən və qılıncdan istifadə olunur. C.Hacıbəyli təəssüflə qeyd edir ki, «müsəlman «dözülməzliyi» və «müsəlman fanatizmi» ifadələri bu gün də bəzi publisistlərin səxavətlə işlətdikləri sözləridir. Bunu onların öz vicdanlarının mühakiməsinə buraxaq. C.Hacıbəyliyə görə, çox hallarda «islam fanatizmi», «həmrəyliyi» barədə rəy qəsdən, qərəzli yaradılır; sadəcə olaraq islam barədə məlumatın azlığı buna şərait yaradır. Odur ki, vacib məsələyə islam-xristian

münasibətlərinə həsr olunmuş təşəbbüslər təqdir olunmalıdır. Müəllif əmin olduğunu bildirir ki, bu mövzuda əsaslandırılmış, qərəzsiz yazılar islam barədə cəmiyyətdə cərəyan edən pis fikirləri alt-üst edəcək. Ceyhun bəy hesab edir ki, hər bir müsəlman ziyalı da bu sahədə bacardığını etməlidir, hər kəs öz ətrafındakı rus vətəndaşını xalqının həyatı, adət-ənəsi. İnanc, mənəviyyəti, tarixi ilə tanış etməyə səy göstərməlidir. Əgər bunu öz qüvvəmizlə edə bilmiriksə, bacarmırıqsa, o zaman əcnəbi müəlliflərdən bizim üçün daha əhəmiyyətli əsərlərini yaymağa çalışmalıyıq.

«İslam»ın Q.Mextsalın tərcüməsində təqdim olunan hissəsində əsas ideya ondan ibarətdir ki, islamı və onun nümayəndələrini fanatizmdə, dözülməzlikdə günahlandırmaq üçün heç bir əsas yoxdur. İslam barədə bu iradların müqabilində müəllif islamçıların qeyri-müsəlmanlara qarşı xeyirxah, insani münasibətindən misallar göstərir. İslamın yayılması tarixi belə nümunələrlə zəngindir.

İslamın qısa zamanda belə sürətlə yayılmasının başqa bir səbəbi islam rəhbərlərinin böyük zəkası və bacarığıdır. Məhz bunun sayəsində islam az müddətdə Şimali Afrikaya, Qərbi Avropaya ayaq açmışdır.

632-ci ildə Məhəmməd Peyğəmbər vəfat edəndə islam Ərəbistanın az hissəsində yayılmışdı. «Lakin ilk islam rəhbərləri arasında nadir zəkaya və fitri istedadla malik olanlar çox idi» - bu fransız alimi Abbat de Brolinin qəti qənaətidir. O yazırdı: «Məhəmmədə iman gətirənlər səmimi, cəsarətli, ağıllı və hissiyyatlı adamlar idi. Bunlar Abu Bəkir və Ömər idi. Bu dözümlü, ədalətli, bacarıqlı, enerjili iki ərəb nəhəng imperiyanı idarə etməyə qadir idi və onlarla mübarizə aparan xristian imperatorlarından, xristian hökmdarlarından yüksəkdə dayanırdılar».

Başqa bir Avropa alimi Robertson özünün «V Karlın tarixi» əsərində yazırdı ki, Məhəmmədə inam gətirənlər böyük ruh yüksəkliyi və ardıcılıqla, dözümlülük ruhu ilə prozelitizmin vəhdətini yaratmışlar.

Ərəblərin Suriya və Şimali Afrikaya yürüşləri Roma və Vizantiya imperiyasının basqını ilə müqayisədə sülh məramlı olmuşdur. Bu zaman əslində zorakılıq və qəddarlığa yol verilməyib.

C.Hacıbəyli əsərin daha aktual səslənən, dövr üçün zəruri hesab etdiyi hissələrin şərhinə daha geniş yer verir və islamın bəşəri, humanist dəyərlərini qabarıq göstərməklə, «müsəlman fanatizmi»nin, «dözülməzliyi»nin ideoloq və təbliğatçılarına öldürücü zərbə vururdu. Müəllif məqalədə əsərin belə bir hissəsinə oxucunun diqqətini yönəldir. Müsəlmanlar yürüş zamanı yollarına çıxan xalqlara təkliflərlə müraciət edirdilər:

- ya Quranı qəbul etməli;
- ya öz din və adətlərini saxlamaqla vergi verməli;
- ya da silahının gücünə arxalanmalı.

Nəzərə alsaq ki, imperiyalar tarixində amansız müharibələr, qırğınlar, qəddarlıqlar, dağıntı və min bir cür digər fəlakətlər bir norma olmuşdur. O zaman ərəblərin bu cür hərəkəti çox humanist görünür.

Quranda islamın dəyərləri, aliliyi, humanizmi, bəşəriyyəti daha parlaq şəkildə öz əksini tapmışdır. Bu müqəddəs kitabın başlıq və surələrindən bəzi nümunələri misal göstərməklə deyilənləri təsdiqləmiş olardıq.

II surə, 256-cı ayədən: Dində zorakılıq yoxdur. Doğruluq azğınlıqdan aydın fərqlənir. Hər kəs şeytanı və bütleri inkar edib, Allaha iman gətirərsə, o artıq ən möhkəm bir dəstəkdən yapışmış olur.

VI surə, 108-ci ayədən: Allahdan başqalarına tapınları söyməyin. Yoxsa, onlar da bilmədikləri üzündən Allahı düşməncəsinə söyərler.

XXV surə, 63-cü ayədən: Rəhmanın bəndələri o kəslərdir ki, onlar yer üzündə təmkinlə, təvazökarlıqla gəzər, cahillər onlara söz atdıqları zaman onlarla gözəl, yumşaq danışarlar.

Əgər bir tərəfdən, Şərq xalqları üçün ərəblərin yürüşü Vizantiya tərəfindən onlara verilən fiziki, maddi və mənəvi məhrumiyyətlərdən azad edilməsidirsə, digər tərəfdən, islamın sürətlə yayılmasını şərtləndirən amillərdəndir. Roma imperiyasının despotizmini əvəz edən islam liberalizmi insanların qəlbində əbədi yuva salırdı.

Məşhur fransız alimi Dozi yazırdı ki, ərəblərin hökmranlığının dinc dövrü digər dinlərə ibadət edənlərə münasibətdə daha humanist xarakter daşıyırdı. Qeyri-müsəlmanlar zorakılıqla yox, məhz inama görə islamı qəbul etmişlər. Bu münasibətlə II Ömər in yerli nümayəndəsi Xəyyamın ona yazdığı məktub çox ibrətamizdir.

«Əgər Misirdə işlər bu cür davam etsə, heç şübhəsiz, bütün xristianlar bir nəfər kimi islamı qəbul edəcək, bununla da dövlət onlardan xəzinəyə daxil olan gəlirdən məhrum olacaq».

II Ömər in cavabı daha maraqlıdır:

«Allah Məhəmməd Peyğəmbəri öz elçisi kimi göndərib, dilənçi payı yığan kimi yox».

İslamdan sonra, İspaniyada xristianlar, xüsusilə azad yaşamağa başladılar. Avropada izlənen, təqiblərə məruz qalan yəhudilər xilafətdə təhlükəsiz sığınacaq tapırdılar. Tarixdə belə təkzibolunmaz faktlar çoxdur.

C.Hacıbəyli islamı təhrif edənlərə, onu ədalətsiz hücumlarla gözdən salmağa çalışanlara cavab olaraq, məqaləsini belə itirir: «Müsəlman fəhmlərinin inama dözümlülüüyü müqabilində «xaç yürüşlərinin» qəddarlıq nümunələrindən misal gətirsək, müsəlmanların zorakılıq və fanatizm daşıyıcıları kimi təqdim olunması ən böyük və ciddi səhv olardı».

C.Hacıbəyli təkcə islamın tarixinə və müqəddəs kitab Qurana əsaslanaraq, müsəlmançılığı müdafiə etmir, həm də dində baş verən dəyişiklikləri, ruhanilərin problemlərini cəsarətlə mətbuat səhifəsinə çıxarır. Geniş ictimaiyyətlə öz fikir və mülahizələrini bölüşdürürdü.

Bu mənada «Kaspi» qəzetinin üç nömrəsində (29 noyabr, № 267; 3 dekabr, № 270; 8 dekabr, № 274) dərc olunmuş «Ruhanilərin ehtiyacı» adlı iri həcmli məqalə diqqəti xüsusilə cəlb edir. Məqalə belə başlayır:

«Bəzi istisnaları nəzərə almasaq, bizim jurnalistlər müsəlman ruhaniləri haqqında çox amansız, sərt mövqe tuturlar. Onlar «cəhalət, qaranlıq elçilərini», «zərərli elementləri», xalqın ziyanlı instinktlərini qızıışdıranları, elm və maarifin yayılmasına qarşı duranları «yerlə yeksan edir», «biçirlər».

Bir sözlə, bizdə ruhaniləri söymək dəbdədir. Mollalar barədə hər hansı bir müsəlmanla söhbət et, o mollaları bütün bələlərin mənbəyi, qatı düşməni adlandıracaq.

Məsələ burasındadır ki, mollalar haqqında C.Hacıbəylinin qeyd etdiyi bu ictimai rəy birdən-birə, əsassız yaranmamışdır. Bir tərəfdən, cəmiyyətdə Qərbin uydurduğu «müsəlman fanatizmi», «dözülməzliyi» pərdəsi ilə islamla mübarizəsi. Digər tərəfdən, xalqını bütün varlığı ilə sevən qələm sahiblərinin – M.Ə.Sabirin, C.Məmmədquluzadənin öldürücü satirası, felyetonları adamlar arasında mollalar barədə mənfəi fikrin formalaşmasına xidmət etmişdir.

C.Hacıbəylinin fikrincə, ruhanilər haqqında xoşagəlməz rəyin əmələ gəlməsinin bir səbəbi də, onların süstlüyü, soyuqluğu, fəaliyyətsizliyidir. Bunun özünün də səbəbləri var. Başlıcası isə ruhani təhsili verən mütəşəkkil ali müəssisələrin olmamasıdır. C.Hacıbəyli bu barədə – Bakıda ruhani seminariyasının açılmasının vacibliyi haqqında hələ 1913-cü ildə «Kaspi»də yazmışdır. O vaxt da, müəllif qeyd etmişdir ki, ruhani seminariyasının olmaması xalqın tərəqqisi və maariflənməsi yolunda ciddi maneədir. Bu zaman C.Hacıbəyli həm də ona əsaslanırdı ki, bizdə seminariyanın olmadığından, adamlar ruhani təhsili almaq üçün İran və Türkiyənin müxtəlif şəhərlərinə gedirlər. Başqa həyat tərz, yad mühit onları öz xalqından uzaq salır. Belə tərbiyə və təhsillə geri dönmən «mədəniyyət ataları» xalqa necə fayda verə bilərlər? Amma xalqın öz içərisində yetişən ruhani xalqın ideya və mədəni ehtiyaclarını daha yaxşı bilər, xalqdan uzaq düşməzlər. Məsələ burasındadır ki, Qafqazın ali ruhani nümayəndələri də seminariyanın açılmasına ehtiyac olduğunu etiraf etməyə başlamışlar. Belə təhsil müəssisəsinin vacibliyini Zaqafqaziya şeyxülislamı Abdusalam Axundzadə qeyd etmiş, ilk addım kimi ali hakimiyyət orqanları qarşısında məsələ qaldırmışdı. Onlar razılıq versə də, Şeyxin vəfatı bu işin davam etdirilməsinə mane olmuşdur.

Sonralar bu məsələ ilə şeyxülislam axund Pişnamazzadə məşğul olsa da, vəsait çatışmazlığı ucbatından seminariyanın açılmasına nail ola bilməmişdir.

C.Hacıbəyliyə görə, vəsait tapmaq, vəqfin və məscidlərin yardımı ilə, şübhəsiz, seminariya açmaq olardı. Müəllif göstərir ki, ruhanilərimizin kədərli, ağır vəziyyətə düşməsinə seminariyanın olmamasından başqa səbəblər də var.

Qəzetin növbəti nömrələrindən birində verilmiş məqalədə bu səbəblərdən bəhs etməzdən əvvəl, C.Hacıbəyli oxucunun diqqətini «Kaspi»nin 264-cü nömrəsində Tiflisdən verilmiş bir xəbəre cəlb edir. Xəbərdə bir seminariyanın açılması ilə bağlı görülən tədbirlərdən bəhs olunur. Göstərilir ki, ruhani və dünyəvi şəxslərdən ibarət Komissiya Tiflis seminariyasının proqramını, Nizamnamə və ştat cədvəlini hazırlamaqla məşğuldur. Komissiyanın qənaətinə görə, seminariya iki yolla yarana bilər: ya müstəqil, ya da hansısa dini məktəbin yenidən qurulması ilə. Komissiya ikinci yolu seçmişdir.

C.Hacıbəyli əmindir ki, Komissiyanın işinə Tiflisdən başqa Qafqazın digər şəhərlərindən də ziyalı müsəlmanlar cəlb edilməlidir. Yalnız Tiflisin Komissiya üzvlərinin iştirakı ilə indiki tələblərə cavab verə bilən dini mərkəzin açılması müşkül məsələdir.

Xalqını, onun mədəni, maddi dəyərlərini yüksək qiymətləndirən, tərəqqi və maarif naminə yorulmadan çalışan C.Hacıbəyli ayrı-seçkiliyin, müxtəlif

təriqətlərin qərəzli mübarizəsinin qatı əleyhdarı olmuşdur. Təsadüfi deyil ki, seminariyanın açılması ilə bağlı məsələlərdən bəhs olunarkən tez-tez «şia» sözünün işlədilməsi Ceyhun bəyi narahat edir. Böyük qələm sahibi yazırdı ki, seminariyaya bütün müsəlmanların – həm şiələrin, həm də sünnilərin ehtiyacı var. Seminariyanın açılmasına münasibət bu cür olsa, ruhanilərin tərbiyəsindəki nöqsanları aradan qaldırmaq, Avropada islam barəsində yayılan qərəzli söz-söhbətlərin qarşısını almaq olar.

Məqalənin sonuncu hissəsində (8 dekabr, № 274) müəllif ruhanilərin vəziyyətini qeyri-qənaətbəxş olması səbəblərini izah etmək üçün, onların gəlir mənbəyinin açıqlanması vacibliyini göstərir.

O yazır: «Ruhanilərin müəyyən gəlir mənbəyi yoxdur. Onlar təsadüflərin hesabına yaşayırlar». C.Hacıbəyli təsadüflərin nədən ibarət olduğunu da qeyd edir ki, oxucuda mollanın həyat tərzini, gəlir mənbəyi barədə tam təsəvvür əldə etsin. Molla gözləməlidir ki, xeyir və ya şər məclisində kimsə ona müraciət edəcək, yaxud yoldan ötən bir kəs uzun Ramazan gecəsində atasının ruhunu şad etmək xəyalına düşəcək, ya da ki, məhərrəmliyin sonunda mərsiyəxandan sonra növbə mollaya çatacaq. Bunlardan başqa həm də, pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olan mollalar da var ki, onun gəlirinə qəpik-quruş əlavə etmək olar.

C.Hacıbəyli göstərir ki, tək mollanın yox, ruhanilərin bütün təbəqəsinin, hətta şeyxülislamın belə gəliri azdır.

İqtisadi çətinliklər istər-istəməz mollada da «yaşamaq uğrunda mübarizə» şüarı ilə çalışmaq keyfiyyəti aşılır. Təbii ki, belə vəziyyətdə ümumxalq mənafeyinin şəxsi mənafeyə qurban verilməsi şansı çoxalır.

Molla təbii olaraq, məktəb açan elmə səsləyən dünyəvi ziyalıların timsalında öz rəqibini görür. Ziyalıların əsl niyyətlərindən xəbərsiz mollalar mədəni-maarifçilik işini onlara qarşı çevrilmiş akt kimi qəbul edirlər. Mollanın yaşadığı, işlədiyi ərazidə məktəbin açılması, «mədrəsədən, axına səbəb olur ki, bu da, onun cibinə zərbə vurur. Şübhəsiz, belə vəziyyət mollanı haldan çıxarır. Əgər molla iqtisadi cəhətdən tam təmin olsaydı, heç şübhəsiz, minlərcə məktəbin açılması onu qıcıqlandırmaz və «rus işqolu»nun ünvanına söyməzdi.

C.Hacıbəylinin fikrincə, vəziyyət bu cür davam etsə, kütləvi, mənəvi, fiziki şikəstliklər baş verə bilər. Bu gün ruhanilərin iqtisadi təminatı birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdəndir.

Bu, 1914-cü ildə keçirilmiş müsəlmanların qurultayında da qeyd olunmuşdur.

Böyük publisist ruhanilərin ehtiyacından bəhs edərkən çox vacib bir məsələni də vurğulamışdır. Onun qənaətinə görə şəxsi və əmlak münasibətlərində müsəlman ruhanilər də xristian ruhanilərə aid hüquq və imtiyazlardan istifadə etməlidirlər.

C.Hacıbəyli məqalənin sonunda ruhani dünyasında ediləcək dəyişikliklərin rəhnini iki məsələnin təxirə salınmadan həll olunmasında görür: təlim-tərbiyə və təminat.

Cəmiyyətdə bəziləri də mollaların iqtisadi mübarizəsinin dinlə elmin, köhnəliklə yeniliyin, cəhalətlə işığın mübarizəsi kimi qiymətləndirir.

Göründüyü kimi, islamın mahir bilicisi və istedadlı qələm sahibi C.Hacıbəyli ruhaniliyin mövcud problemlərini çox obyektiv şəkildə araşdırmış, çıxış yolunu göstərmiş, bununla da, həm yalnız «ifşa etməklə» məşğul olan qafqazlı

həmkarlarını qınamış, həm də, Avropada «fanatizm», «dözülməzlik» kimi ibarələrlə aləmə car çəkən ideoloqlara tutarlı cavab vermişdir.

C.Hacıbəylinin gənc yaşlarından islamdan bəhs edən yazılarını sonrakı illərdə-xüsusilə, mühacirət dövründəki fundamental tədqiqatların bünövrəsi hesab etmək olar.

*“Meydan” qəzeti, 6,13,20 oktyabr 1995,
“Xalq qəzeti” 3 fevral 1999*

ÖZÜNÜ TÜRK VƏ MÜSƏLMAN SAYAN HƏR KƏS., YAXUD C.HACIBƏYLİ QASPRİNSKİ HAQQINDA

*(İSMAYIL QASPRİNSKİNİN VƏFATININ 80 İLLİYİ
MÜNASİBƏTİLƏ)*

Türk dünyasının mədəni, mətbu-ictimai-mənəvi tarixində misilsiz rol oynamış İsmayıl bəy Qasprinski ideyaları taleyin hökmü ilə dünyaya səpələnmiş böyük bir millətin illər uzununu arzu və istəklərini əks etdirməklə bərabər, tərəqqi, dirçəliş, xilas yoluna işıq saçmışdır. Bu ideya çox yığcam şəkildə belə ifadə olunmuşdur: «Dil, fikir və iş birliyi». Bu ideyanın formalaşmasına, sonralar isə alovlu təbliğinə İ.Qasprinski bütün həyatını həsr etmişdir.

İ.Qasprinski 1851-ci ildə Krımın Bağçasaray şəhəri yaxınlığındakı Avcı kəndində dünyaya göz açmışdır. Atası Mustafa ağa Qaspiralı kəndindən olduğu üçün İsmayıl bəy özünə Qasprinski soyadını götürmüşdür. İlk təhsilini Ağmeçiddə alan İsmayıl bəy Moskva şəhərində hərbi liseydə oxumuş, 1868-ci ildən isə müəllimliyə başlamışdır. Moskva, sonralar Paris (1871-74-cü illərdə İsmayıl bəy Fransada yaşamışdır) mühiti gələcəyin böyük ziyalisində bu qənaəti formalaşdırmışdır ki, xalqın cəhalətdən xilas, tərəqqisi üçün onun maariflənməsi yeganə yoldur. İsmayıl bəy bu yolda yorulmadan çalışır, məktəblər açır, qəzet buraxmağa səy göstərir. Araşdırmalarının, müşahidələrinin və səfərlərinin nəticəsi kimi bu illər iki kitab yazır: «Avropa mədəniyyətinə bir nəzəri-müvazinə», «Rusiya müsəlmanları».

İnadkarlığı, gərgin zəhməti bahasına İsmayıl bəy əvvəlcə «Tonğuc» (1881), «Mirati-cədid» (1882) qəzetlərini, sonra isə Rusiya müsəlmanlarının mətbuat, mədəniyyət tarixində parlaq rol oynamış «Tərcüman»ı (1883-cü il, 10 aprel) buraxmağa nail olur.

Hec şübhəsiz, Bağçasaraydan parlayan – bütün türk dünyasına işıq salan bir ulduz – İsmayıl bəy Qasprinski şəxsiyyətinə Azərbaycan ziyalıları da böyük maraq göstərir, onunla əməkdaşlıq edirdilər. Xalqımızın Əli bəy Hüseynzadə, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Əhməd bəy Ağayev kimi simaları İsmayıl bəylə, onun qəzeti «Tərcüman»la müntəzəm əlaqə saxlamışlar. Dövrünün fəal, məhsuldar və mütərəqqi ziyalılarından sayılan Ceyhun bəy Hacıbəyli üçün də İsmayıl bəy Qasprinski nümunə, öndər idi. Bunu Hacıbəylinin İsmayıl bəy Qasprinskinin vəfatı

münasibətilə «Kaspi» qəzetində dərc etdirdiyi «İsmayıl bəy Qasprinski xatirəsinə» adlı yazısında («Kaspi», 1914, № 204, Cey Dağıstanı) aydın görmək olur. Ceyhun bəy 1914-cü ilin əvvəllərində Petroqradda İsmayıl bəylə görüşmüş və bu görüş C.Hacıbəyliyə böyük təəssürat oyatmışdır: «Onun işləmək ehtirası ilə nəfəs alan simasına, canlı, ağıllı gözlərinə baxdıqca qocalıqdan uzaq, qüdrətli, güclü səsinə qulaq asdıqca, mən öz-özümə demişdim: bax, bu insan öz zəhmətinin bəhrəsini görəcəkdir. Və mən o zaman yanılmamışdım».

İsmayıl bəyin xəstələnməsi xəbəri bütün müsəlman dünyasını həyəcanlandırmışdı, qəzetlər «nəhəng publisistin» səhhəti barədə xəbərlər dərc edir, adamlar ibadət zamanı «əziz xəstənin» sağlamlasını dua edirdilər. Müsəlman mətbuatının və ictimaiyyətinin bu həyəcanı İsmayıl bəyə olan məhəbbətin təzahürü idi. «Və həqiqətən də İ.Qasprinski kimi xadimi qiymətləndirməmək mümkün deyildi. Özünü müsəlman sayan kəs bütün həyatını xalqa həsr etmiş, 35 il ərzində xalqın maddi, mənəvi keşiyində durmuş insanın taleyinə laqeyd qala bilməzdi.

Özünü müsəlman sayan kəs bəzən həyata keçməyən, lakin nəcibliyini, faydalılığını az da olsa itirməyən böyük fikir və ideyalar sahibinin ölümünə bütün qəlbi ilə yas saxlamaya bilməzdi».

Ceyhun bəy «Tərcüman»ın redaktorunun xatirəsinə həsr etdiyi məqalədə oxucunun diqqətini İ.Qasprinski kəlamının, nüfuzunun təkcə öz xalqı arasında yox, bütün Rusiya, dünya müsəlmanları, Avropa mətbuatı və şərqşünasları arasında hakim, həlledici olduğuna yönəldir: «...Onun sahib olduğu erudisiyaya nəinki bütün dünyanın tək-tək müsəlmanları, hətta hər hansı bir avropalı həsəd apara bilərdi». «...Şərq dünyası ilə məşğul olan Avropa mətbuatı etiraf etmişdir ki, İ.Qasprinski hər bir sözü və fikri onların arasında böyük çəkiyə sahibdir». «Onun səsinə demək olar ki, bütün dünya müsəlmanları eşidirdi». «...Onun Hindistanda, Misirdə, Türkiyədəki mühazirələrinin bəhrəsini görürük».

C.Hacıbəylinin fikrincə, İ.Qasprinski siyasətçi deyildi, siyasət məsələləri, beynəlxalq münasibətlər, bu və ya başqa qrupun hüquqi vəziyyəti onu yalnız bir jurnalistə lazım olan səviyyədə maraqlandırır. C.Hacıbəyliyə İ.Qasprinski fikri və ideyaları çox yaxın, doğma idi. Odur ki, Ceyhun bəy İsmayıl bəyi düşündürən, narahat edən problemləri, onun məqsəd və məramlarını çox məharətlə açıqlayırdı: «Uşaq doğulduğu mühitdə öz mənsubiyyətini ən əvvəl dili ilə izhar edir. Onu əhatə edən mühiti digərlərindən fərqləndirən dini və sair münasibətlər hələlik uşağa məlum olmasa da, körpə başqalarından fərqlini özünəməxsus vasitə ilə – dillə bildirir».

C.Hacıbəyliyə görə, sadə və ilk baxışdan diqqəti cəlb etməyən bu amil – dil bəşəriyyət üçün böyük və birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb edir. İnsanları bir-birinə bağlayan, onlar arasında əlaqə, ünsiyyət vasitəsi rolunu oynayan dildir. Məhz bu amil eyni dildə danışanların qohumluğuna, birliyinə dəlalət etmirmi? C.Hacıbəyli göstərir ki, İ.Qasprinski bu fikri rəhbər tutaraq, Rusiya türklərinin dilində «Tərcüman» qəzetinin nəşrinə başlamışdır. Qəzet bütün türklərin dilinin cəllalanmasına, ortaq variantla gətirilməsinə və birləşməsinə xidmət etməli idi. Ceyhun bəy yazırdı: «O, (İ.Qasprinski nəzərdə tutulur – T.A.) deyirdi: Rusiya tatarları adlandırılanlar hamısı bir ailədənir: uyğur türk ailəsindən. Onların bir ümumi dili var – türk dili. Ayrı-ayrı ailələrdə bu dildə baş verən dəyişikliklər, türk

dilinin dialektlərə bölünməsi tarixi-siyasi hadisələrin nəticəsində baş vermişdir». İ.Qasprnskinin fikrincə, bütün türklər onlar üçün nə vaxtsa, ümumi və doğma dil olmuş türkcədə birləşməyə çalışmalıdırlar. Böyük idealistin bu mütərəqqi, bəşəri ideyasının həm müsəlmanlar, həm də rus şərqşünasları arasında əleyhdarları vardı. Lakin İsmayıl bəy öz fikrindən dönmür və bu yolda fədakarlıqla çalışırdı. C.Hacıbəyliyə görə İ.Qasprnski bu sahədə çox şeyə nail olmuşdu: «Onun «Tərcüman»ını – Rusiya müsəlmanlarını dillə birləşdirən orqanını Volqaboyunda və Sibirdə, Türkmənistanda və Krımda, bizim Qafqazda oxuyurlar. Və başa düşürlər. Mərhum idealist də bunu arzulayırdı».

C.Hacıbəyli məqaləsinin sonunda göstərir ki, 32 il ərzində Rusiyanın türk müsəlmanlarını birliyə çağıran İ.Qasprnski ölümü ilə də onları birləşdirdi. İsmayıl bəyin vəfatı onların ümumi kədərinə çevrildi.

İllər uzunluq Sovet təbliğat maşını ilə «panislamist», «pantürkist», «millətçi» kimi ibarələrlə gözdən salınan, ideya və istəkləri xalqdan gizlədilmiş İ.Qasprnski haqqında C.Hacıbəylinin yazdıqları iki cəhətdən qiymətli. Bu məqalə bir tərəfdən İ.Qasprnskinin türk dünyasındakı yeri, xidməti və nüfuzu haqqında məlumatları zənginləşdirirsə, digər tərəfdən C.Hacıbəylinin özünün mövqeyi, idealları, məram və istəkləri barədə təsəvvürü genişləndirir.

Əlimərdan bəy Topçubaşov İ.Qasprnskinin ölümü münasibətilə yazırdı: «İnsan kimi doğuldun, insan kimi yaşadın, insan kimi vəfat etdin». («Kaspi», 1914, № 204). Ə.Topçubaşovun bu sözlərini tərəddüdsüz olaraq türk dünyasının hər iki böyük oğluna şamil etmək olar.

*“Azərbaycan” qəzeti,
18 yanvar 1995*

C.Hacıbəyli A.Bakıxanov haqqında

Mühacirətdən sonra da Ceyhun Hacıbəyli qələmədən ayrılmamışdır. Bu dəfə isə öz fəaliyyətini daha çox xaricdə Azərbaycanın ədəbiyyat, mədəniyyət və incəsənətini təbliğ etməyə yönəlmişdir. Bu mənada onun fransız mətbuatında – qəzet və jurnallarında dərc etdirdiyi məqalələri daha çox diqqətəlayiqdir.

Cəsarətlə mədəniyyətimizin fədaisi adlandırıla biləcəyimiz Ramiz Abutalıbovun Parisdən gətirərək Mərkəzi Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivinə (MDƏİA) təhvil verdiyi C.Hacıbəylinin arxivində belə sənədlər çoxdur. Onlardan biri – Abbasqulu Ağa Bakıxanov haqqında 1934-cü ildə «İki dünyanın jurnalı»nda dərc etdirdiyi məqalə (MDƏİA, fond 649, iş № 20) bu gün də aktual və əhəmiyyətli.

Ceyhun Hacıbəyli məqalənin əvvəlində göstərir ki, Qafqaz xalqlarının tarixinə həsr edilmiş əsərlər çox azdır. Qədim tarixçilər, xüsusilə ərəb, yunan və farslar bu barədə təsadüfdən-təsadüfə, daha çox müdaxilə və basqınları təsvir edərkən bəhs etmişlər. Ceyhun bəy təəssüflə yazırdı ki, biz öz tariximizi, xüsusilə monqol müdaxiləsindən başlamış rus işğalınadək olan dövr haqqında çox az bilirik.

Azərbaycan XX əsrin sonunda ikinci dəfə müstəqillik əldə etdikdə C.Hacıbəylinin 30-cu illərin ortalarında xarici mətbuatda qaldırdığı problem bütün çılpalığı ilə özünü göstərdi. «Tarix» ideologiyaya xidmət etdiyi üçün yaşamadı. Sovet tarixçiləri həm son 70 ilin saxta tarixini yazmışlar, həm də əvvəlki dövrləri təhrif etmiş, bir çox tarixi faktlara qəsdən, bilərəkdən göz yummuşlar. SSRİ dağıldıqdan sonra Azərbaycan xalqı qarşısında bütün çətinliyi ilə duran suallardan biri də tariximiz oldu. İş o yerə çatmışdı ki, xalqımızın, dilimizin adı, Konstitusiyada onların necə adlandırılması referendumla çıxarılmışdı. Bütün bu problemlər şübhəsiz ki, tariximizdəki, daha dəqiq desək, tarix haqqında yazılan əsərlərimizdəki boşluqların, çatışmazlıqların nəticəsi idi. C.Hacıbəyli 1934-cü ildə yazırdı ki, «bu boşluğu, qismən də olsa, Abbasqulu Ağa Bakıxanov adlı bir azərbaycanlı alimin «Gülüstanı-İrəm» adlı əsəri doldura bilər».

Ceyhun bəy əsərin əhəmiyyətini qeyd etdikdən sonra «Gülüstanı-İrəm»in nəşr olunub-olunmaması barədə fikir və mülahizələrini bölüşür. Qeyd edir ki, onun bəhs etdiyi variant rus dilindədir və 320 səhifədən ibarətdir. Müəllifin fikrincə, «Şirvanın və Dağıstanın tarixi» adlanan rus variantı stilistik və qrammatik cəhətdən zəifdir, bununla belə əhəmiyyətini itirmir. Məlum olur ki, rus variantında müqəddimədən sonra 21 səhifə ölkənin coğrafi təyini və təsvirini verir. Əsər beş dövrə həsr olunmuş beş hissəyə bölünüb: I hissə «Qədim dövrdən ərəblərin Qafqazda peyda olmasına kimi» adlanır və burada həmin dövrə toxunulur. O, 30 səhifədən ibarətdir. 40 səhifəlik II hissə ərəblərin peyda olmasından (VII əsrin ortaları) monqol işğalı (VIII əsrin ortaları) arasındakı dövrə həsr olunub. 27 səhifəlik III hissə monqol-tatar müdaxiləsindən İranda Səfəvilər sülaləsinin taxta çıxmasınadək (XV əsr) tarixi əhatə edir və bu sülalənin bütün hökmdarlarının siyahısını nəzərə çatdırır. Ən böyük, 96 səhifəlik IV hissə XV əsrdən Nadir şahın ölümünə qədərki dövrdən bəhs edir (XVIII əsrin ortaları). Nəhayət, 75 səhifədən ibarət olan V hissə ölkənin Nadir şahın ölümündən Rusiya və İran arasındakı Gülüstan müqaviləsinədək (XIX əsrin əvvəli) olan dövrü təsvir edir. 17 səhifəlik əlavə Şirvan və qonşu ərəblərin «diqqətəlayiq adamların, ziyalı və alimlərin həyatına aid kiçik qeydlərə həsr olunub. Bu əlavə bütün müsəlman aləmində məşhur olan Xaqani, Fələki, Çələbi, Nizami, Əbül-ula və s. kimi 20-yə yaxın şəxsin tərcümeyi-halından ibarətdir.

C.Hacıbəyli göstərir ki, A.Bakıxanov bunlardan başqa daha 30 nəfərə yaxın Şirvan mənşəli yazıçının adını çəkir. Müəllif yazır: «O, əsəri öz şəxsi həyatına aid bəzi detalları verməklə bitirir və deyir ki, «bu onun qürur hissindən deyil, adətə hörmətdən və onun məhz bu ölkədən çıxmasından doğan məğrurluqdan irəli gəlir». «Başqaları qızılgül və jəsmın, mən isə yalnız itburnu gülü olsam da, bu bizə eyni gül bağından olmağımıza mane olmur».

Daha sonra C.Hacıbəyli A.Bakıxanovun tərcümeyi-halından bəhs edir. Ədəbi təxəllüsü «Qüdsi» olan Abbasqulu Ağa Bakıxanov 1794-cü ildə Bakı xanlığının Əmirhacıyan kəndində anadan olmuşdur. Özünün dediyinə görə, 7 yaşında təhsilə başlamasına baxmayaraq, gənclik çağına qədər fars dilindən başqa heç bir şey öyrənmə bilməmişdi, aramsız müharibələr və təhlükəsizliyin təmin olunmaması müntəzəm təhsil almağa mane olub. 17 yaşında o, ərəb dilini və elmləri öyrənməyə başlayıb və on il tamamilə ziyalı adına müəyyən dərəcədə nail

olub. Bu vaxt rus ordusunun baş komandiri Yermolov onu Tiflisə, öz yanına çağıraraq apardı. Məhz bu vaxtdan etibarən Abbasqulu Ağa rus dilini və onun vasitəsilə, qərb elmlərini və ədəbiyyatını öyrənməyə başlayır. O, özünün ilk səyahətinə başlayır və Şirvanı, Ermənistanı, Dağıstanı, Çerkeziyanı, Gürcüstanı, Anadolunu dolanaraq adamları və digər gördüyü hadisələri müşahidə edir. Rus-türk, rus-İran müharibələri və sülh bağlanması vaxtı o, rus şahzadə generalı Paskeviçin yanında idi. 1833-cü ildə Abbasqulu Ağa özünün son tədqiqat səyahətinə çıxır. Şimali Qafqaz, Don hövzəsi, Ukrayna, Rusiya, Latviya, Litva və Polşanı gəzərək, hər yerdə ədəbiyyat və elm adamları ilə münasibətə girir.

Mühacirətə qədərki dövrdə C.Hacıbəylinin toxunduğu başlıca mövzulardan biri əcnəbi oxucuları Azərbaycan təfəkkür və həyat tərzini ilə maarifləndirmək idi. Bu mənada «yalnız elm və ziya bizə yer üzündə xoşbəxtlik gətirə bilər və ölümdən sonra bizim mövcudluğumuzu təmin edər» - deyən A.Bakıxanovla C.Hacıbəyli bir-birinə bağlayan mənəvi tellər parlaq təzahür edir. Vətəndə olarkən doğma xalqını elmə, tərəqqiyə, maarifə səsləyən Ceyhun bəy qütbətdə xarici oxucuları tarix, mədəniyyətimizin zəngin mənəvi xəzinəsi ilə maarifləndirirdi.

Adı çəkilən məqaləsində C.Hacıbəyli A.Bakıxanovun qələmə aldığı daha on bir əsərini qeyd edir və hər birinin mövzusu haqqında bir-iki cümlə ilə məlumat verir.

«I. «Riyaz-ül-Qüds», türk dilində; islamın müqəddəs şəxsiyyətlərinin qısa həyatı, 14 başlıqda.

2. «Qanun-i-Qüdsi», fars qrammatikası, 3 başlıqda. Müəllifin özü tərəfindən rusçaya tərcümə olunmuş bu əsər, çarın əmri ilə Tiflisdə çap olunub.

3. «Kaş-ül-Qarab», fars dilində. Amerikanın kəşfinin tarixi və təsvirindən ibarətdir.

4. «Təhzi-i-Əxlaq», farsca, girişdən, 12 başlıqdan və yunan, ərəb və Avropa müəlliflərinin əxlaq və fəlsəfə barədə fikirlərinin xülasəsindən ibarətdir.

5. «Ayn-ül-Mizan», ərəbcə, məntiq və sxolastika barədə.

6. «İsrar-ül-Məlkut», fars və ərəb dillərində, astronomiya, o cümlədən, Ptolomey və Kopernikin sistemlərindən bəhs edir. Bu əsərində müəllif sübut etməyə çalışır ki, Quran Kopernik sisteminin doğruluğunu qabaqcadan göstərər.

7. «Dünya coğrafiyası» fars dilində.

8. «Müşkət-ül-Ehrrar», farsca şeir şəklində əxlaqi nəsihətlər.

9. Nəhayət, ərəb, fars, osman və azəri türk dillərində bir neçə şeir.

Şərq dilləri məktəbi kitabxanasında biz Abbasqulu Ağanın «Bakılı Qüdsi» adı altında aşağıdakı əsərlərini tapdıq.

10. «Əsrar-əl-Mələküt» («Mələklər dünyasının sirləri»). Həyatı Zadə Seyid Şərif Xəlil tərəfindən «Əfkar-əl-Cabarut» - Ali dünya haqqında düşüncələr» (Kosmoqrafiya, coğrafiya) adı altında türk dilinə tərcümə olunub. Konstantinopol, 1848, İmperiya Nəşriyyatı.

11. «Hədisi-Qüdsi» (ərəbcədən türkcəyə Məhəmməd xan tərəfindən tərcümə olunub). Peyğəmbərin şiələrə təyin edilmiş adətlər barədə, litoqrafiya, 1862.

C.Hacıbəyli məsləkinə, məramına sadıq olan, qələminə hörmət edən publisistlərdəndir. Nəyinsə xatirinə olanı şişirtmək, yaxud azaltmaq onun təbiətinə yaddır. Təsədüfi deyil ki, böyük qələm sahibi A.Bakıxanovun əsərinin müsbət

keyfiyyətlərini qeyd etməklə yanaşı, onun nöqsanlarını da deməkdən çəkinmir. Ceyhun bəy bəzən faktların azlığını, bəzən də hadisələr arasında əlaqələrin olmadığını xüsusilə vurğulayır. Həm də böyük mədəniyyət, mərifət sahibi olan Ceyhun bəy bunu A.Bakıxanovla yox, dövrün, dövrünün obyektiv, subyektiv amilləri ilə bağlayır. Müəllif A.Bakıxanovun bir etirafını təqdim etməklə onu oxucunun nəzərində daha da yüksəldir. C.Hacıbəyli yazır: «Bununla belə, müəllif etiraf edir ki, «onun sadə gücü və mümkünatı müqabilində girişdiyi iş çox ağırdır; məhz buna görə o, öz oxucusundan, başqasının səhvini müdafiə etməyin tərifiəlayiq keyfiyyət olduğunu xatırladaraq öz şəxsi çatışmazlıqlarına görə iltifat istəyir». Kitabın müqəddiməsində o, haqlı olaraq deyir: «Nə səlnamə, nə xronika, nə adət, nə də abidələr bizə Qafqazda baş verən tarixi hadisələri bütün dolğunluğu ilə tanıdılar. Çoxsaylı basqınlar, arasıkəsilməyən müharibələr, viranlar tarixçilərin istifadə edə bildiyi sənədlərdən daha çoxunu yoxa çıxarıb. Qonşu xalqların səlnamələri və ənənələri bu mövzuda bizi məmnun edən heç bir şey özündən təsvir etmir. Bununla belə, «işin çətinliyi onu görməyə cəhd etməkdən boyun qaçıрмаğa bəhanə vermir» ərəb atalar sözünü yadıma salaraq bütün məkan daxilində material toplamağa, pərakəndə faktları müqayisə və analiz etməyə, abidə və mətnlərin vasitəsi ilə ənənələri yoxlamağa çalışdım. Beləliklə, səlnamələr, sənədlər, pul sikkələri, əlyazmalar və sələflərin və müasirlərin cürbəcür şəhadətlərini ələ keçirərək, tarixçinin başlıca vəzifəsinə uyğun gəlməyə səy edərək bu əsəri yaratmağa nail oldum: faktları elə ardıcılıq və metodla göstərmək ki, dindəşlarıma və əcnəbilərə qarşı qərəzsizliyi tam saxlayım və unutmayım ki, bəşər övladı bütövlükdə vahid bir ailə təşkil edir və Yer kürəsi ümumi vətəndir».

01.01.1994

Ceyhun Hacıbəylinin əsərləri ana dilində

«Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının və publisistikasının görkəmli nümayəndəsi, adı Məmmədəmin Rəsulzadə, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağayev, Əkbər ağa Şeyxülislamov kimi məşhur ictimai-siyasi xadimlərlə bir sırada çəkilən Ceyhun Əbdülhüseyn oğlu Hacıbəyli 1891-ci il fevralın 2-də Şuşada anadan olmuşdur. O, ibtidai təhsilini Şuşada Haşimbəy Vəzirovun ikisinfli rus-tatar məktəbində alır, sonra Bakıda realni məktəbdə oxuyur. Dövrünün məşhur milyonçusu, xeyriyyəçi Murtuza Muxtarovun maddi və mənəvi dəstəyi ilə 1908-ci ildə Peterburq Universitetinin hüquq fakültəsinə qəbul olunur. 1909-cu ilin yayında təhsilini davam etdirmək üçün Parisə gedir. Əvvəl Sorbon Universitetində, sonra Ali Politeknik Elmlər Məktəbində təhsilini davam etdirir. 1915-ci ildə təhsilini başa vuran Ceyhun bəy Vətənə qayıdır».

Bu sətirələr tədqiqatçı-tərcüməçi Mirzəbala Əmrahovun tərtib etdiyi «Ceyhun Hacıbəylinin seçilmiş əsərləri» adlı kitaba (Bakı, «Elm», 2006) yazdığı «Ön söz»dən götürülmüşdür. Kitabda C.Hacıbəylinin mühacirətdə fransız dilində qələmə aldığı 4 hekayəsi – «Müəzzinin lənəti», «Baş tutmayan ziyarət», «Stalinin

öpüşü və ya staxanovçu Fatimə», «Nejdanovun işi» və 2 məqaləsi – «XIX əsrin azərbaycanlı tarixçisi Abbasqulu ağa Bakıxanov», «SSRİ-də ziyalılar» kimi əsərlər verilmişdir. Respublikada fransız dili üzrə yüksək səviyyəli tərcüməçi-mütəxəssis kimi tanınan Mirzəbala Əmrahov həm də AMEA Ədəbiyyat İnstitutunun dissertantıdır və hazırda Ceyhun Hacıbəylinin mühacirət dövrü həyat və yaradıcılığı mövzusunda namizədlik işini davam etdirir.

Uzun illər xarici ölkədə çalışan M.Əmrahovun C.Hacıbəyli yaradıcılığına müraciət etməsi təsadüfi deyil. Hələ ötən əsrin 80-ci illərinin sonu – 90-cı illərin əvvəllərində Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyasında pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olduğu dövrdə Ceyhun Hacıbəyli haqqında respublika mətbuatında ara-sıra dərc olunan məqalələr elmi-tədqiqat işinə maraq göstərən M.Əmrahovun diqqətini çəkirdi. Sonradan xarici ölkəyə uzunmüddətli ezamiyyəti bu məsələni bir qədər arxa plana çəkdi. Lakin qürbət həyatını yaşayan M.Əmrahov Vətənə dönər-dönməz mühacir həmvətənimizin həyat və yaradıcılığını araşdırmağa başladı. Artıq tədqiqatçı C.Hacıbəyli irsindən bu günə qədər Azərbaycan elmi ictimaiyyətinə məlum olmayan bir sıra bədii və publisistik əsəri fransız dilindən doğma dilə çevirmiş, elmi məqalələr yazıb dərc etdirmişdir.

C.Hacıbəylinin anadan olmasının 115-ci ildönümü ərəfəsində M.Əmrahovun buraxdığı «Ceyhun Hacıbəylinin seçilmiş əsərləri» kitabı isə mühacirətsünaslığa, ceyhunşünaslığa dəyərli töhfədir. Kitabın «Ön sözü»ndə tədqiqatçı C.Hacıbəylinin həyat və yaradıcılıq yoluna işıq salır. C.Hacıbəylinin XX əsrin əvvəllərində Bakıda buraxılan «Kaspi», «Bakı», «Proqres», «İrşad» və s. qəzetlərlə, Parisdə nəşr edilən bir sıra mətbu orqanlarla əməkdaşlıq etdiyinə, 1917-ci ildə «İttihad», sonralar Müsəlman Milli Komitəsinin «Kaspi» qəzetinə əlavə kimi buraxdığı «İzvestiya» qəzetinin, 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin rəsmi orqanı «Azərbaycan» qəzetinin redaktoru olduğuna diqqəti yönəldən M.Əmrahov göstərir ki, C.Hacıbəyli 1919-cu ilin yanvar ayında Əlimərdan bəy Topçubaşovun rəhbərliyi altında Azərbaycan nümayəndə heyətinin tərkibində Fransaya – Versal Sülh Konfransına gedənədək böyük həyat və yaradıcılıq yolu keçmişdi.

1920-ci ilin aprel ayında Azərbaycan qırmızı rus ordusu tərəfindən işğal olunur və istiqlal aşiqi, sarsılmaz əqidə, məslək sahibi C.Hacıbəyli bir daha Vətənə dönə bilmir, 1962-ci ildə Parisdə vəfat edir. Mühacirət illərində böyük qələm və kəlam sahibi C.Hacıbəyli zəngin ideoloji-mənəvi irs yaradır. Onun rus, Azərbaycan və fransız dilində qələmə aldığı bədii və publisistik əsərlər həm ideya-məzmun, həm də sənətkarlıq baxımından diqqətəlayiqdir.

C.Hacıbəyli erkən yaradıcılıq dövründən ona yaxın olan milli, mənəvi, didaktik, dini mövzularda yaradıcılıq axtarışlarını mühacirətdə də davam etdirir. Parisin ən nüfuzlu jurnalları ilə sıx əməkdaşlıq edən C.Hacıbəylinin yaradıcılığının başlıca mövzusu bolşevizmə və rus imperializminə qarşı amansız ideoloji mücadilə olmuşdur.

C.Hacıbəylinin mühacirətdəki məhsuldar və fədakar fəaliyyətindən bəhs edən M.Əmrahov «Ön söz»də yazır ki, mühacirətdə yaşadığı dövrdə ictimai-siyasi fəaliyyətlə yanaşı, o, çoxşaxəli yaradıcılığını da davam etdirir, ədəbiyyat, tarix, mədəniyyət, etnoqrafiya sahəsində müxtəlif əsərlərlə fransız mətbu orqanlarında çıxış edirdi. 1925-ci ildə «Societe Asiatique» cəmiyyətinin «Journal Asiatique»

məcmuəsində «XVIII əsrin əvvəllərinin Azərbaycan tarixçisi Abbasqulu ağa Bakıxanov» məqaləsi, 1933-cü ildə həmin məcmuədə «Qarabağ dialekti və folkloru», 1930-cu ildə Londonda «Asiatie Review» məcmuəsində «Azərbaycan mətbuatı tarixi» və b. əsərləri çap olunur. C.Hacıbəyli «Kavkaz» jurnalının fransız nəşrinə Parisdə, «Azərbaycan» jurnalına Paris və Münxendə redaktorluq etmişdir.

Fransız dilini mükəmməl bilməsi ona bu dilə öz vətəninin folkloru, tarixi, ədəbiyyatı, musiqisi və s. mövzularında tərcümələr etməyə, həm də bu dildə ciddi əsərlər yazmağa, onları dərc etdirib öz düşüncələrini Qərb oxucuları ilə bölüşməyə imkan vermişdir.

Yazıçı-publisist Qafqaz mühacir mətbuatında fəal iştirak etmiş, «La Revue du monde musulman» (burada o digər məqalələri ilə yanaşı, «Pervaya musulmanskaya respublika – Azerbaydjan» əsərini çap etdirmişdir), «Le bulletin du comite France-Orient», «La Revue contemporaine», «La Revue Politique et Parlamentaire», «La Revue des Jeunes», «Le Figaro» və s. kimi mətbu orqanlarla birgə işləmiş, bir neçə il ərzində məşhur «La Revue de deux Mondes» fransız jurnalının əməkdaşı olmuşdur.

C.Hacıbəyli irsini böyük həvəs və tükənməz enerji ilə araşdıran Mirzəbala Əmrahov «Seçilmiş əsərlər»də oxuculara təqdim olunan yazıları da geniş tədqiqata cəlb edir. O, həmin əsərlərin mövzusu, məzmunu, ideya istiqaməti barədə ciddi elmi-nəzəri mühakimələr söyləyir, işin aktuallığı və əhəmiyyəti barədə maraqlı mülahizələr irəli sürür.

İstedadlı tədqiqatçı M.Əmrahovun gərgin əməyi, faydalı axtarışlarının bəhrəsi kimi ərəsəyə gələn bu kitab C.Hacıbəyli yaradıcılığının, bütövlükdə mühacirət irsinin tədqiqi sahəsində növbəti uğurlu addımdır.

“Xalq qəzeti”, 12 aprel 2006

Həsən bəy Zərdabinin vurğunu

Azərbaycanın ədəbi, mədəni, mətbu, ictimai-siyasi həyatında, ölkənin azadlığı və müstəqilliyi uğrunda mücadilə tarixində parlaq iz qoymuş yazıçı-publisist, tərcüməçi, diplomat, tədqiqatçı Ceyhun Hacıbəylinin bir sıra görkəmli yazıçı və şairlərimiz haqqında yazdıqları da son dərəcə dəyərlidir, əhəmiyyətlidir və aktualdır. Bu mənada böyük qələm sahibinin milli mətbuatımızın banisi Həsən bəy Zərdabi haqqında qələmə aldıkları onun jurnalist fəaliyyətində xüsusi yer tutur. «Kaspi» qəzeti ilə məhsuldar əməkdaşlıq edən C.Hacıbəyli (Dağıstani) H.Zərdabinin həyat və fəaliyyəti ilə bağlı bir neçə sanballı, ibrətamiz məqalə yazmışdır.

Azərbaycanda milli mətbuatın yaradılmasının 125 illiyi münasibəti ilə respublika Prezidenti Heydər Əliyevin jurnalistlərlə görüşü neçə il əvvəl arxivdə rast gəldiyim «Kaspi» qəzetində dərc olunan (1912-ci il, № 269 və 1914-cü il, № 267) Ceyhun Hacıbəylinin «Həsən bəy Məlikovun xatirəsi» və «Müsəlmanın qeydləri» rubrikası ilə «Yeddi il» adlı məqalələrini yadıma saldı. Mənə elə gəldi ki, görüşdə Səttar Zərdablı «Əkinçi»nin nəşr olunduğu mətbəə, H.Zərdabinin yaşadığı

bina, mərhumun qəbri mövzusunda danışanda qürbətdə dəfn olunan C.Hacıbəylinin narahat ruhu o zalda idi və acı təbəssümlə deyirdi: bunları mən hələ o vaxtlar demişdim və ümid edirdim ki, sonrakı nəsil bizim qüsurlarımızı düzəldəcək. Təəssüf, min təəssüf...

Aktuallığını nəzərə alaraq, C.Hacıbəylinin həmin yazılarını oxucuların diqqətinə təqdim edirəm.

Həsən Bəy Məlikovun xatirəsi

Bu gün 28 noyabrdır. Düş beş ildir ki, Qafqaz müsəlmanları Həsən bəy Məlikovu itirmişlər.

İctimai özünüdərk, ictimai ruhu oyatmaq üçün hər bir jurnalistin borcudur ki, hər il bu mühüm tarixi günü qeyd etsin.

Bu itkidə, bu sirli, müəmmalı misteriyada insan psixikasının, təxəyyülünün çevik hərəkəti üçün müxtəlif mənbələr mövcuddur. Bəzən belə olur. Başçı həlak olduqda onun döyüşçülərinə yetimlik, kimsəsizlik, köməksizlik hissi hakim kəsilir, ruh düşkünlüyü, cəsarətsizlik sağlam düşüncəyə qalib gəlir və döyüşçülər qaçmağa başlayırlar. Belə də olur ki, başçının ölümü döyüşçülər arasında panika yaratmır, əksinə onları səfərbər edir, döyüşə səsləyir. Döyüşçülər başa düşürlər ki, başçı onlar üçün müqəddəs olan ideya uğrunda həlak olmuşdur. Odur ki, bu amil döyüşçülərin ruhunu dirildir və onlar nəyin bahasına olursa-olsun başçının ideyasını həyata keçirməyə çalışırlar.

Biz (müsəlmanlar – azərbaycanlılar – T.A.) öz başçımızı itirəndə bu iki hissdən hansını yaşayırıq? Bu barədə danışmayacağam – özlüyündə aydındır. 28 noyabr tarixi təkcə Həsən bəy Məlikovu itirdiyimiz matəm günü kimi yox, həm də mənəvi borcumuzu, əqli duyğularımızı oyadan, xatırladan gün kimi yaddaşlara həkk olunmalıdır.

Məhz buna görə də bir də təkrar edirəm ki, hər bir jurnalist hər il 28 noyabrı qeyd etməlidir. Və bu zaman Həsən bəyin özünəməxsus frazası rəhbər tutulmalıdır: «Bir damla su vaxt keçdikcə böyük qayanı deşir, söz də, həqiqi söz də tədricən insanın başını deşir, nəhayət, onun beyninə işləyir, ona təsir edir».

Həsən bəyin bütün ömrü öz xalqının tərəqqisinə həsr olunmuşdur, ictimai hərəkətin, həyatın bir çox sahələri də onun xatirəsi ilə bilavasitə bağlıdır.

Mərhumu xatırlatmaq – onun adı ilə sıx bağlı olan bir sıra ictimai məsələlərə toxunmaqdır.

İndi biz – mədəniyyətsiz ataların mədəni övladları hər hansı xeyirxah ictimai məqsədlə keçirilən tədbir zamanı qarşıya çıxan azacıq maneəyə rast gələn kimi qaynar xörəkdən ağzı yanan adamın görkəmi ilə geri çəkilir və oradan uzaqlaşırıq. Bizdə başlanan işi başa çatdırmaq üçün mətinlik, mənəvi qüvvə, qüdrət çatmır. Biz yalnız birinci səddə kimi gələ bilirik. Bundan əlavə, bizim ambisiyamız, «mən»imiz digər hisslərimizə üstün gəlir. «Mən»in uğrunda biz şücaət də göstərə bilirik, kollektiv fəaliyyətin məhsulunu alt-üst də edə bilirik.

Bizim qurbanlar ictimai həyatın nəfinə bundan o yana keçmir.

Ona görə də, hətta bir dəfə yaradılmış, mükəmməl bir işi inkişaf etdirə bilmirik.

Hələ təşəbbüs tələb edən yeniliyin yaradılmasını demirəm.

O zaman təsəvvür edin ki, mədəni səviyyəsi çox aşağı olan bir cəmiyyətdə, tərəqqiyə hazırlanmamış bir cəmiyyətdə insan nə qədər nəhəng və azman, mətin olmalıdır ki, öz təşəbbüsünü həyata keçirə bilsin.

Haqqında bəhs olunan cəmiyyəti bu titan özü belə xarakterizə edirdi: «çağırırəm gəlmir, göstərirəm görmür, deyirəm eşitmir».

Həsən bəydə yoxsul, kasıb və yetimlərə, özü də elm və maarifçiliyə meyilli adamlara digər qonşu xalqlarda olduğu kimi ictimai kömək göstərmək fikri yaranır.

Sonra nə edir? O, öz məqsədinə çatmaq üçün Nizamnamə tərtib edir, onun təsdiqinə nail olur. Daha sonra əlində qəbz Şuşa bəy və xanlarının, Şamaxı mollalarının, Dərbənd tacirlərinin, Nuxa kəndlilərinin qapısını döyür, onları Qafqaz müsəlmanlarının ilk qəzetinə yardıma çağırır.

Şübhəsiz, xeyirxah missioner onun müasiri olan cəmiyyəti yaxşı tanıyırdı.

Odur ki, Həsən bəy təhqir, kinayə, istehzalardan küsmür, soyuq qəbullardan, saxta gülüslərdən incimir, bütün bunları feodal quruluşunun eybəcərlikləri, belə adamları isə cəhalətin qurbanları kimi qəbul edirdi.

Qaranlıqlar üzərinə əsl ziyalı kimi gedirdi. Onun məramı, məqsədi o qədər möhtəşəm, əzəmətli idi ki, hər cür şəxsi inciklik başlanan missiyanı yarımçıq qoya bilməzdi.

Həsən bəy çörək qədər həyatı məsələlərdə belə öz şəxsi mənafeyini ictimai maraqlara qurban verməyə özündə güc, qüdrət tapdı.

Qəzada ona qəti təklif edildi: ya xidməti Yekaterinoqradda – yəni Qafqazdan kənarda davam etdirməli, ya istefa verməli! Həsən bəy ikincini seçdi.

Çünki mənsub olduğu xalqdan kənarda ona həyat yox idi.

Həmin vaxtdan bizim müsəlmanların həyatında çox şey dəyişmişdir. Adamların ətrafda baş verənlərə baxışları daha real olmuşdur, fanatizm öz yerini bir qədər ağıla, səbrə vermişdir.

Lakin bütün bu dəyişikliklərə baxmayaraq, cəmiyyətin baxışlarında və münasibətlərində Həsən bəyin min bir əzabla əsasını qoyduğu müqəddəs planlarını şəərəflə yerinə yetirə bildikmi?

Fikrimcə, yox!

Həsən bəyin sayəsində 30-40 il əvvəl təkamül qanunu bizi həyat tərzimizdə bir sıra dəyişikliklərə, ictimai proqrama yeni maddələr daxil etməyə məcbur etdi.

Amma nə üçün elə həmin təkamül qanunu tələb olunan islahatları həyata keçirə biləcək yeni ləyaqətli missioner yetişdirmir?

30-40 il bundan əvvəl xeyriyyəçilik, maarifçilik cəmiyyətlərinə, teatra, mətbuata tələbat olduğu bir halda, niyə indi yeni tələbatlar yaranmır? Hətta mədəni-ictimai həyatın əsaslı inkişafına aparıcı dəyişikliklər hiss olunmur.

Mərhum Həsən bəyin şəxsiyyəti və tərcümeyi halına aid keyfiyyətlərdən danışmayacağam; bütün həyatını dogma Vətənə və ölkəyə həsr edən adamın hansı vəziyyətdə bizi tərk etdiyindən, dünyasını dəyişdiyindən danışmayacağam; müsəlman cəmiyyətinin bu insanın xatirəsinə və ondan sonra qalan ailəsinə təəccüb doğuran münasibətindən danışmayacağam. Həsən bəyin xatirəsini heç

olmasa, adi qəbir daşı ilə əbədləşdirmək fikrini dəfələrlə təkrarlayan ziyalıların nümayəndələrindən soruşmayacağam ki, bəs fikirlərinizə, ideyalarınıza nə oldu, niyə onlar söndü? Şəxsi məmnunluğun rəhnini ictimai səadətdə görən mərhumun baxışlarında qalmamaq arzusu ilə bütün bu suallardan mən sükutla yan keçirəm.

Həsən bəyin unudulmuş xatirəsində mən əksinə ucalığı, yüksəkliyi, təmiz bibliya təzahürü görürəm ki, ondan bütün həyatını xalqına həsr edən, əvəzində nə sağlığında, nə də vəfatından sonra mükafat almayan insan haqqında gözəl əfsanə yaratmaq olar. Elə bil ki, Həsən bəyin həyatı da, ölümü də cəmiyyət üçün qurbanlıq idi. Bu vəziyyətdə hansısa bir sirr, müəmma var.

Biz o xalqı ki, xan və müstəbidlərin zorakılığından bizi xilas edən cəngavər igidlərin şərəfinə şeir qoşur, onları minnətdarlıq hissi ilə yad edirik. Amma bu xalq həm də Həsən bəyin əhəmiyyətini, tarixi xidmətlərini dərk etmir, dəyərləndirmir.

Kütlə belə böyük xadiminin qiymətini verməyə hazırlanmamışdır.

Şübhəsiz, kütlə mədəniləşdikcə, insanların mənəvi sahədə göstərdiyi şücaəti qiymətləndirməyi bacaracaqdır və o zaman böyük əməkçinin xatirəsinin əbədləşdirilməsinin təntənəsi baş verəcəkdir.

Mən 28 noyabrı xatırlamaqla cəmiyyətin diqqətini ona yönəltmək istərdim ki, mədəni həyatımızın pioneri sayılan Həsən bəyin xatirəsinin əbədləşdirilməsi üçün onun əsasını qoyduğu və bütün ömrünü sərf etdiyi ideyaların həyata keçirilməsinə çalışaq.

İndi bizə elə gəlir ki, bu məsələlərin, islahatların həyata keçirilməsi qeyri-mümkündür. Lakin bunlar tamamilə realdır. Teatr, mətbuat, ictimai xeyriyyəçilik Həsən bəyin dövründə hansı vəziyyətdə idisə, bu problemlər də indi o şəkildə qarşımızdadır. Həsən bəy o vaxt həmin məsələlərin öhdəsindən gəldi. Amma indi deyəsən, şəxsi həyatın inkişafı və tərəqqisi çoxdan ictimai həyatı üstələyib. Bu isə qeyri-normal təzahürdür. Çünki şəxsi həyat etibarsız əsaslara söykənir. Şübhəsiz, xalq cəmiyyət tərəqqi edir. Əgər 30-40 il əvvəl mədəni həyat Həsən bəyin dili ilə bizə ictimai xeyriyyəçiliyin, mətbuatın, teatrın yaradılmasının zəruriliyini diqtə edirdisə, indi cəmiyyət onların daha da təkmilləşdirilməsini və digər tələbləri irəli sürür.

Bax, əhəmiyyətli 28 noyabr tarixi bizə bu yolu göstərir, bunu xatırladır.

Dağıstani

MÜSƏLMANIN QEYDLƏRİ

Yeddi il

Bu gün müsəlmanların (azərbaycanlıların – T.A.) mədəni-maarifçilik sahəsində pioneri sayılan Həsən bəy Məlikovun vəfatının 7 ili tamam olur.

Bakılıların pafoslu nitqləri və təntənəli mərasimlə öz xadimlərini dəfn etdikləri həmin gündən vur-tut 7 il keçir.

Hələ tam soyumamış meyit üzərində səslənən o çıxışlar mənim indi də qulaqlarımdadır. Aman Allah, həmin nitqlərdən necə od-alov püskürürdü, çıxışlar ürəklərdə necə bir ümid çırağı yandırır, mərhumun xatirəsi minnətdarlıq hissi ilə necə yad edilirdi. Həmin gündən cəmi yeddi il ötmüşdür.

Nə olsun? O təmtəraqlı, ibarəli nitqlərdən nə qaldı? Deyəsən, külək elə həmin gün o çıxışları sovurub apardı.

Həsən bəy təntənəli şəkildə dəfn olundu, onun haqqında 2-3 gün də orda-burda danışdılar, qəzet və jurnallar onun bioqrafiyasını dərc etdilər, portretini verdilər – vəssalam.

Müsəlman cəmiyyəti ona müxtəlif sahələrdə ilk addımı atmağı öyrədən, ona zəngin miras, irs qoyan, onu mədəni həyata alışdıran xadimi ilə beləcə üzülüşdü.

Deyəsən, hər şey bitdi...

Və müsəlman cəmiyyəti mərhumu tamamilə unutdu.

Lakin bu hələ azdır.

Digər xalqlar ona xidmət göstərən övladlarının xatirəsini əziz tutur, ona abidə qoyur, adını əbədiləşdirir, ailəsinə qayğı göstərir və s. Bizdə isə tamamilə əksinədir.

Biz nəinki Həsən bəyə abidə ucaltmadıq, heç adi qəbirüstü daş qoymaq üçün onun həyat yoldaşına kömək etməyə gəlmədik, biz nəinki Həsən bəyin adını və xatirəsini əbədiləşdirmədik, hətta onun tamamilə unudulması üçün çalışdıq, nəinki onun ailəsinə qayğı göstərmədik, əksinə elə bil ona əlavə dərd, kədər gətirmək prinsipi ilə bəhsə girdik.

Bu mənada Həsən bəyin neçə illər boyu üzvü olduğu müəssisənin münasibəti daha qəribə təsir bağışlayır.

Mən bizim şəhər özünüidarəsini, onun Uçiliş Komissiyasını nəzərdə tuturam. Elə bil ki, Məlikovlar familiyasına etinasızlıq göstərmək bu idarənin iş sisteminə daxil olmuşdur.

Bütün hallarda, iş yerinə zəmanət verməkdə də, yerə təqdim etməkdə də, vəzifədə yüksəlməkdə də Məlikovlar ailəsindən yan keçilir.

Bunu izah etmək çox çətindir. Hər halda xalq xadiminin ailəsinə nəinki yardım göstərilir, əksinə bu ailənin üzvləri sıxışdırılır, öz əməkləri hesabına yaşamağa maneəçilik törədilir, öz qabiliyyətlərini üzə çıxarmağa imkan verilmir.

Bunlar nəyə lazımdır? Nə məqsədlə edilir? Bəzilərinin bildiyi, lakin susduğu, bəzilərinin isə bilmədiyi bu vəziyyət xüsusi öyrənilməli, araşdırılmalıdır.

Yoxsa, öz canyandırımızın, himayədarımızın xatirəsinə bu cür münasibət az-çox mədəni cəmiyyətdə hələ təsadüf olunmayan xüsusiyyətlərimizi üzə çıxara bilər.

Hətta vəhşilər belə öz başçılarının məzarlarını bəzəyirlər.

Bizdə vəhşilik dövrü keçmişdirsə də, mədəni dövr hələ başlamamışdır...

Dağıstani
«Ədəbiyyat qəzeti» 28 iyul 2000.

Aktual və əhəmiyyətli tədqiqat predmeti

Azərbaycan ədəbiyyatı, mətbuatı və maarifçiliyinin inkişafında misilsiz xidmətlər göstərmiş Həşim bəy Vəzirovun həyatı kimi (sürgün, həbs, təqiblər) yaradıcılığı da təlatümlü, təzadlı olmuşdur. İstedadlı yazıçı-publisist, bacarıqlı nəşir-redaktor, mahir tərcüməçi, görkəmli pedaqoqun bütün ömrü xalqının tərəqqisi uğrunda fədakar mübarizədə keçmişdir.

Tənqid, təzyiq, təqiblər onu ömrü boyu sadıq qaldığı məfkurəsindən, əqidəsindən və amalından döndərə bilməmişdir. Xalqa xidmət etmək, onun maariflənməsinə və beləliklə, tərəqqisinə nail olmaq Həşim bəyin həyatının mənası, məğzi idi.

Xalq xadimi H.Vəzirovu sağdan da, soldan da, sağ ikən də, vəfat edəndən sonra da «vurmuşlar». Sənətkarın böyüklüyü, xoşbəxtliyi ondadır ki, o tarixin, zamanın sınaqlarına tab gətirir və ədəbi irsi ilə bir daha özünü təsdiq edir və yaşadır. Azərbaycan sovet ədəbiyyatşünaslığında H.Vəzirov «daim ideya tərəddüdləri içində olan, çox vaxt burjua məfkurəsi təsiri altında yazan tipik liberal burjua ziyalı» (Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: 3 cildə, Bakı, 1960-cı il, II cild, səh.414) kimi, yaxud buna bənzər ibarələrlə xarakterizə edilsə də, eyni zamanda onun ədəbiyyat və mətbuat sahəsindəki xidmətləri ehtiyatla etiraf olunurdu: «1905-ci il inqilabından sonrakı burjua və mütərəddid mətbuat sahəsində ən çox fəallıq göstərən jurnalist və yazıçı Həşim bəy Vəzirov idi». Yaxud «Birinci dünya müharibəsinin ilk günlərində liberal-burjua ziyalı, məşhur ədib və mühərrir H.Vəzirovun (1862-1916) redaktorluğu ilə «Məzəli» satirik jurnalı çıxırdı» (Mir Cəlal, Firudin Hüseynov: XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı, 1982, səh.48).

Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasında H.Vəzirovun xidmətləri sadalanır, eyni zamanda əlavə edilir: «Lakin ictimai-siyasi görüşlərində burjua millətçiliyi də özünü göstərmiş, sinfi sülh ideyasının tərəfdarı və panislamist olmuşdur.

Şübhəsiz ki, bugünkü tələblər baxımından «Döymə qapımı, döyərlər qapını», «Evlənmək su içmək deyil», «Xan-xan» kimi əsərlərin, yüzlərlə məqalə və publisistik yazıların müəllifi, «Təzə həyat», «İttifaq», «Səda», «Sədayi-vətən», «Sədayi-həqq», «Kafkazest», «Məzəli» kimi qəzet və jurnalların redaktoru və nəşiri olmuş H.Vəzirovun irsi həm XX əsrin əvvəli Azərbaycan ədəbi həyatının real mənzərəsini yaratmaq, həm də sovet ədəbiyyatşünaslığının qərəzli və bitərəf mövqeyini dəyərləndirmək baxımından aktual və mühüm əhəmiyyətli tədqiqat predmetidir. İstedadlı yazıçı-publisist C.Hacıbəylinin (Dağıstani) dönə-dönə, sevə-sevə «fövqəladə insan», «nadir şəxsiyyət» və «xalq müəllimi» adlandırdığı H.Vəzirovun 90 ilə yaxındır ki, bədii əsəri, kitabı çap olunmur. Bu boşluğu doldurmaq istəyənlərə xatırladıq ki, H.Vəzirovun «Döymə qapımı, döyərlər qapını» adlı dörd pərdəli komediyası M.Axundov adına kitabxanada mikrofilmdə mühafizə olunur.

H.Vəzirov Şekspirin «Otello» faciəsini və bir sıra başqa əsərləri ilk dəfə Azərbaycan dilinə tərcümə etmiş, 1908-ci ildə «Qafqaz şüəranın məşhuru

M.P.Vaqifin ələ düşən əsərinin məcmuəsi»ni (Bakı, 1908-ci il, «Təzə həyat», Kaspi mətbəəsi, 115 səh.) çap etdirmişdir.

Alovlı publisistin «İrşad», «Həyat» qəzetlərindəki sanballı yazıları dövrünün qabaqcıl ziyalıları arasında böyük əks-səda doğurmuşdu. Ümumiyyətlə, Haşım bəy Vəzirov onuncu illər ədəbiyyatı və mətbuatında nüfuzlu, qüdrətli söz sahibi idi.

Arxivdə işlərkən istedadlı qələm sahibi, Azərbaycan ədəbiyyat və mədəniyyətinin böyük təbliğatçısı və təəssübkeşi C.Hacıbəylinin (Dağıstani) H.Vəzirovun vəfatı ilə bağlı «Kaspi» qəzetinin eyni nömrəsində çap etdirdiyi iki yazısı diqqətimi cəlb etdi. Həmin yazıların oxucu və ədəbiyyatşünaslar tərəfindən maraqla qarşılanacağını, aktuallaşdığını nəzərə alıb onu diqqətinizə təqdim edirəm.

Xalq xadiminin xatirəsi

Amansız ölüm Qafqaz müsəlmanlarının (azərbaycanlılarının – T.A.) cərgəsindən bütün həyatını qəlbən sevdidi xalqının tərbiyəsi və tərəqqisinə həsr etmiş görkəmli ictimai və maarif xadimlərindən birini apardı.

Haşım bəyin öz xalqı qarşısında xidmətləri böyükdür. Təəssüf ki, mərhumun sağlığında onun fəaliyyəti layiqli təhlilini və qiymətini almamışdır.

Hətta indi, Haşım bəyin ölümündən sonra belə, mərhumun öz xalqı qarşısındakı xidmətlərini araşdırmaq, layiqincə dəyərləndirmək çətindir. Lakin gələcəkdə Qafqaz azərbaycanlılarının həyatını araşdıracaq tədqiqatçı fakt və materialları topladıqda Haşım bəyin adını xalq xadimlərinin siyahısında fəxri yerlərdən birinə yazacaqdır.

Nəinki digər həmvətənlər arasında, hətta azərbaycanlılardan bir çoxları üçün də Haşım bəyin adı qaranlıqda qala bilər. Onu olsa-olsa, kiçik bir qəzetin təvazökar bir redaktoru kimi yada salarlar.

Lakin vaxt gələcək Haşım bəyin xidmətləri, öz xalqının maraqlarını, mənafeyini qorumaq nöqtəyi-nəzərindən rəngarəng, faydalı fəaliyyəti geniş kütləyə məlum olacaq, o zaman onun adı tarixə düşəcəkdir.

Ola bilər ki, öz xalqının marağı məsələsində Haşım bəyin bəzən də ümumən qəbul edilən prinsiplərdən fərqli öz mövqeyi, öz baxışları var. Lakin məhz bu keyfiyyətləri, cəhətləri onun müstəqil, orijinal, yaradıcı istedad, zəngin zəkali natıra olduğunu sübut edir.

Odur ki, heç bir opponent cəsarət edib onun öz xalqını sevmədiyini deyə bilməz. Amma bu fikrin əksini hər kəs söyləyə bilər: Haşım bəy öz xalqının fanatiki və bu fanatik sevgi naminə o, hər cür fədakarlığa hazır olmuşdur, o, hər cür fədakarlıq etmişdir.

Xalqına olan səmimi və hərarətli məhəbbəti sayəsində Haşım bəy özünün son dərəcə böyük səyi, sözün həqiqi mənasında ecazkar enerjisi ilə, heç nəyi olmadan və heç kəsdən təmənnə ummadan yüksək mövqeyə çatmışdı. Xalq mənafeyi tələb edərkən, o, tərəddüd etmədən bu mövqeyini qurban vermiş, şəxsən

dəhşətli məhrumiyyətlərə və əzab-əziyyətlərə məruz qalmışdı. Bu, mərhumun ictimai-xəlqi fəaliyyətində keçid məqamı idi. Əvvəllər öz xalqına bir zəmində fayda verdiyi halda, sonralar belə bir zərurəti hiss etmişdi ki, fəaliyyətini dəyişdirməli, onu daha geniş, xalq şüurunun mərkəzinə, xalq hissiyyatının həssaslıqla əxz etdiyi sahəyə bilavasitə yaxınlaşdırmalıdır.

Haşım bəyin bu yolda sərf etdiyi əmək və enerji sözün həqiqi mənasında «fövqəladə insan» epiteti ilə səciyyələndirilə bilinər.

Daim tənha, başqa şəxsə köməyi olmadan, öz məğrur başını heç kəsin qarşısında əyməyən, spesifik müsəlman, xüsusilə də Bakı həyatının «qaydalarına» heç vəchlə uymadan mərhum bir çox illər ərzindəki ağır, məhrumiyyətli zəhmətdən sonra öz məqsədinə çatırdı. O, eyni zamanda müxtəlif ictimai təşkilatlarda da fəaliyyətini dayandırmır, xalqın ictimai hissiyyatına həssaslıqla və diqqətlə yanaşırdı.

Möhkəm, demək olar ki, dəmir iradəli, tükənməz enerjili və sərbəst xarakterli Haşım bəy Vəzirov bizim ictimaiyyətçi – xalq xadimlərimiz arasında nadir şəxsiyyət idi. Onun bu ecazkar keyfiyyətləri, eləcə də həqiqətin keşiyində duran heyrətamiz cəsarəti bizim üçün ibrətamiz örnək ola bilər.

Haşım bəy dünyasını dəyişdi, lakin onun enerjisi, onun iradəsi və xarakterinin sərbəstliyi xalq mənafeyinə uzun müddət təmənnəsiz xidmət nümunəsi olacaq. Mətanətlə qoruduğu ideyaları isə qəlbimizdə uzun zaman yol göstərən ulduz tək nur saçaacaq.

«Kaspi» qəzeti, 1916-cı il, № 30

MÜSƏLMAN HƏYATI VƏ MƏTBUATINDAN

Haşım bəy Vəzirovun dəfni

Fevralın 5-də bütün gün müsəlmanlar (azərbaycanlılar – T.A.) mərhum Haşım bəyin mənzilinə gəlmiş, ailəsinə dərin hüznə başsağlığı vermişlər.

Fevralın 6-da Təzə-Pir məscidinin həyəti mərhumun xatirəsinə toplaşanlarla dolu idi. Dəfn mərasiminin iştirakçıları Aşağı Təzəpir küçəsi ilə irəliləyirdilər. Öndə «Ər-rəhman» surəsini oxuyan ruhanilər, onların arxasınca orta məktəb müəssisələrinin təmsilçilərinin, «İttihad» uçilişi (mərhum bir vaxtlar həmin məktəbin müdiri idi) nümayəndələrinin əhatəsində ziyalılar, tanınmış adamlar irəliləyirdilər.

Namazdan sonra cənazə məscidə gətirildi və «Yasin» surəsi oxundu. Dualardan sonra xalq məktəbləri Bakı-Dağıstan müdiriyyətinin təlimatçısı S.M.Qəniyev xalq müəllimləri adından çıxış etdi.

O, mərhumu xalq müəllimi və pedaqoqu kimi xarakterizə etdi, onun xalq maarifi qarşısındakı xidmətlərini yüksək qiymətləndirdi.

Sonra mərasim iştirakçıları Spask küçəsi ilə irəliləyərək «Sədayi-Qafqaz» qəzetinin redaksiyası qarşısında dayandılar. Burada «Açıq söz» qəzetinin redaktoru M.Ə.Rəsulzadə mətbuat nümayəndələri adından çox emosional çıxış etdi. O, mərhumun ədəbi fəaliyyətindən ətraflı bəhs etdi. Göstərdi ki, bütün jurnalistlər H.Vəzirovun cıdırı ilə hərəkət etməli, başqalarının yardımı olmadan müstəqil mətbuat yaratmalı və məhsuldar yaradıcılıqla məşğul olmalıdırlar.

Natiq bunlarla bərabər qeyd etdi ki, mətbuatın nümayəndələri mərhumun xatirəsinə müharibədən əziyyət çəkən müsəlmanlara 50 manat yardım göstərirlər. Bu zaman çıxışçı qeyd etdi ki, Haşım bəy «Səfa» maarifçilik cəmiyyətinin sədri olarkən küçə uşaqlarını himayəyə götürmüşdü.

«Səfa» maarifçilik cəmiyyətinin nümayəndəsi təmsil etdiyi təşkilatın adından bildirdi ki, mərhumun xatirəsinə 1 nəfər kimsəsiz uşağın tərbiyəsini öz öhdəsinə götürür.

S.M.Qəniyev bildirdi ki, tacir Q.A.Rzayev mərhumun xatirəsinə ali təhsil müəssisəsində iki təqaüd təsis edir.

Mərasim iştirakçıları bundan sonra mərhumun son vaxtlar təftiş Komissiyasının sədri işlədiyi «Nicat» maarifçilik cəmiyyətinin yerləşdiyi M.Muxtarovun evinə doğru irəlilədi. Burada Q.Axundov «Nicat» Cəmiyyəti adından çıxış etdi. Natiq Haşım bəyin fəaliyyətini ictimai xadim kimi dəyərləndirdi. Çıxışçı minnətdarlıq rəmzi kimi «Nicat» Cəmiyyətinin Haşım bəy Vəzirov adına təqaüd təsis etdiyini bildirdi.

Daha sonra Bakının orta təhsil məktəblərinin nümayəndələri çıxış etdilər. Onlar Haşım bəy Vəzirovun şagirdlərinin ana dilində təhsil alması üçün göstərdiyi böyük mənəvi yardımdan minnətdarlıq hissi ilə danışdılar.

Buradan mərasim iştirakçıları Nikolayev küçəsi ilə İsmailiyə binasına – Bakı müsəlman xeyriyyə cəmiyyətinə doğru irəlilədi. Burada M.Hacınski mərhumun fəaliyyəti haqqında danışaraq qeyd etdi ki, o, Allahın hüsuruna əliboş getmir, onun xalqın rifahı naminə işlədiyini deməyə haqqı var. Haşım bəy mətbu sözün təsiri ilə əhalinin kasıb təbəqəsinin keşiyində durmuşdu.

Şəhər dumasının yerləşdiyi binanın qarşısında (rus-tatar məktəbində) qanundan dərs verənlər adından Axund Molla Zəki danışdı və mərhumun ruhuna dua oxudu. Daha sonra mərasim iştirakçıları Qırmızı Xaç küçəsi ilə yeni qəbiristanlığa doğru hərəkət etdilər və mərhumun cənazəsini torpağa tapşırdılar.

**«Ədəbiyyat qəzeti»
13 oktyabr 2000.**

ZAMANIN HÖKMÜ

3 fevral – Ceyhun Hacıbəylinin ad günüdür

«Yubiley». Adətən görkəmli adamların ad günü 50, 60, 75, 100, 200 il və s. bu kimi yuvarlaq rəqəmlərə təsadüf edəndə, bu söz daha çox və tez-tez səslənir. 50, 60, 75 illik yubileylərin sayı 80, 90 illik yubileylərdən daha çox olur. 100 illiyinin qeyd olunması isə sağlığında çoxuna qismət olmur. 500, 1000 və daha çox yubileylər isə ümumxalq bayramıdır və hər xalqın mədəni tarixində hadisəyə çevrilir. Bir sözlə, yubileylər də tarixin, zamanın süzgəcindən keçir, seyrəlir, sona millətin, dövlətin tarixində daha parlaq iz qoyanlar qalır.

Maraqlıdır ki, sağlığında, hətta vəfatından uzun müddət sonra da, yubileyi qeyd olunmayan bir çox sənətkar zamanın hökmü ilə gec də olsa, bəraət alır və xalqın hafizəsində həmişəlik yaşayır.

Taleyinə belə acı sınaq düşən və zamanın ədalətli hökmünü uzun müddət «gözləməli olan» sənətkarlardan biri də Ceyhun Hacıbəylidir.

Ceyhun Hacıbəyliyə bənzərsiz tale qismət olmuşdur. Xalqın ədəbi-mədəni, ictimai-siyasi həyatında parlaq iz qoymuş Ə.Ağayev, Ə.Hüseynzadə, B.M.Məmmədzadə və bu kimi qələm sahibləri Sovet hakimiyyəti dövründə «pis-yaxşı» xatırlanmışlar, Azərbaycan yenidən müstəqillik qazandıqdan sonra həmin adamlar layiq olduqları qiyməti almışlar. C.Hacıbəyli isə Sovet hakimiyyəti illərində ümumiyyətlə, xatırlanmamışdır. Sanki belə adam olmamışdır.

Yalnız 90-cı illərin əvvəllərindən respublika mətbuatında onun haqqında ara-sıra yazılar dərc olunmağa başlanmışdır. Şübhəsiz, bütün bu təşəbbüslər C.Hacıbəylinin xalq və millət qarşısındakı xidmətləri müqabilində çox cüzi görünür. Lakin illər ötdükcə, Ceyhun Hacıbəyli irsi ilə tanışlıq artdıqca, onun əvəzsiz xidmətləri layiqincə qiymətləndiriləcəkdir.

Çox vaxt Ceyhun Hacıbəyli bir mühacir mühərrir kimi tanıyır və təqdim edirlər. Doğrudan da, Ceyhun bəy Fransada yaşayarkən «La Revue du Mond Musulman», «La Bulletin du Comité France-Orient», «La Revue Contemporaine», «La Revue Politique et Parlementaire», «La Revue des Jeunes», «Le Figaro» kimi mətbu orqanlarla əməkdaşlıq etmiş, «La Revue des Deux Mende» adlı jurnalda çalışmış, Parisdə Fransız dilində nəşr olunan «Qafqaz» və Münhendə Azərbaycan dilində çıxan «Azərbaycan» jurnallarının redaktoru olmuşdur. Ceyhun bəy «Azadlıq» radiosunun əsasını qoyanlardan və təşkilatçılarından biri idi. SSRİ ilə bağlı fundamental tədqiqatlarına görə, Münhendəki SSRİ-ni Öyrənən İnstitutun müxbir üzvü seçilən C.Hacıbəyli həmin İnstitutun nəşr etdiyi «Qafqaz» külliyyatının redaksiya heyətinin üzvü və Azərbaycan bölməsinin redaktoru olmuşdur. Mühacirət illərində o, «Qarabağ dialekti və folkloru», «Rus demokratları bolşeviklərlə nə vaxt birləşirlər», «Moskvanın Türkiyə ilə müqaviləsi», «Söz və əməl», «İlk azərbaycan operası necə yaranmışdır», habelə Rusiyanın Azərbaycanın işğalına, qədim Azərbaycan şəhərlərinin tarixinə dair sanballı əsərlər yazmışdır. Ceyhun bəyin «İslam əleyhinə kampaniya və onun

Azərbaycanda metodları» adlı irihəcmli tədqiqat əsəri isə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bunlardan başqa, Ceyhun bəy mühacirət illərində bir sıra ədəbi-bədii, publisist əsərlər yazmış, tərcümələr etmişdir.

Mühacirət dövründəki məhsuldar, dolğun fəaliyyəti Ceyhun bəyin mühacirətə qədərki yaradıcılığını kölgədə qoymur. C.Hacıbəylinin gənc olmasına baxmayaraq, o, mühacirətə qədər istər ziyalılar arasında, istər geniş ictimaiyyətdə özünü təsdiq etmişdir.

Ceyhun bəy onuncu illərdən başlayaraq, bir sıra rusdilli mətbuatla, o cümlədən «Baku», «Proqress», xüsusilə «Kaspi» qəzeti ilə sıx əməkdaşlıq etmiş, «İttihad», «İzvestiya» («Kaspi»nin tərkibində), 1918-ci il mayın 28-dən «Azərbaycan» qəzetlərinin redaktoru olmuşdur. Ceyhun bəyin mühacirətə qədərki bədii yaradıcılığı da diqqəti cəlb edir. Onun «Hacı Kərim» povesti, hekayələri Ceyhun bəyin kamil bir yazıçı olduğuna dəlalət edir.

C.Hacıbəyli mühacirət edənədək – 1919-cu ilə kimi – XX əsrin ilk 20 ilinin Azərbaycan ədəbiyyat, mədəniyyət, din, incəsənət, maarifçilik, xeyriyyəçilik tarixini mükəmməl yazmışdır – desək yanlışdır. Onun «Kaspi» qəzetində hər ilin sonunda dərc etdirdiyi irihəcmli icmallarında həyatın bütün sahələri öz əksini tapırdı. Sənaməçi-jurnalist il ərzində görülmüş işləri təhlil edir, qarşıdakı problemləri göstərirdi. Öz əsərlərində İ.Qaspiralı, H.Zərdabi, H.Ərəblinski, A.Bakıxanov, X.Natəvan kimi sənətkarların həyat və yaradıcılığını yüksək qiymətləndirən Ceyhun bəy xalqın, millətin tərəqqisini maariflənməkdə görür, bunun üçün fədakarlıqla çalışırdı. C.Hacıbəylinin təvəllüd tarixi, imzaları, təbii ki, irsi də müəyyən mübahisələr doğurmuşdur. Son araşdırmalarda bütün bunlara bir aydınlıq gətirilmişdir.

Əsasən «C.Dağıstani», «D.D.», «Cey Dağıstani», «D-D-ni», «D.», «C.D.» imzaları ilə yazan C.Hacıbəyli 1891-ci il fevralın 3-də Şuşa şəhərində anadan olmuşdur. Bu gün Şuşa düşmən tapdağı altında, C.Hacıbəylinin qəbiri qürbətdə – Parisdədir. C.Hacıbəylinin sərgərdan ruhu isə yəqin onunla təsəlli tapır ki, R.Abutalıbovun təşəbbüsü ilə ona məxsus bütün sənədlər Fransadan Bakıya gətirilərək, S.Mümtaz adın Mərkəzi Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət arxivinə təhvil verilmişdir.

Yeri gəlmişkən, Ceyhun bəy özünün müəllimi hesab etdiyi H.Zərdabi haqqında dəfələrlə məqalə yazmış, millət qarşısında əvəzolunmaz xidmətləri müqabilində onun xatirəsinin layiqincə qiymətləndirilməməsinə ürək ağrısı ilə qeyd etmişdir. O, öz həmvətənlərini H.Zərdabının baş daşının qoyulması üçün belə vəsait toplamaqda Hənifə xanıma (C.Hacıbəyli ən böyük bədii əsəri «Hacı Kərim»i Hənifə xanımın xatirəsinə ithaf etmişdir) yardım etmədikləri üçün qınayırdı.

Həyatını bütövlükdə xalqına həsr etmiş H.Vəzirovun da lazımınca yad olunmaması Ceyhun bəyi düşündürürdü. O, Haşım bəyin xatirəsinin əbədləşdirilməsi üçün irsinin toplanması və nəşrini kifayət hesab edirdi. Bu gün istedadlı yazıçı, sənaməçi, jurnalçı, tərcüməçi, mahir redaktor Ceyhun Hacıbəylinin öz irsinin belə qayğıya ehtiyacı var.

Həyatın bütönlüklə xalqına, onun tərəqqisinə, azadlıq mücadiləsinə həsr etmiş C.Hacıbəyli qarşısında onun həmvətənlərinin borcu çoxdur. Ən əvvəl, Ceyhun bəyin dünyaya göz açdığı və mədəniyyətimizin beşiyi sayılan Şuşa nəyin

bahasına olursa-olsun, geri qaytarılmalıdır. Ceyhun bəyin irsinin bütünlüklə nəşri, nəşrinin Vətənə gətirilməsi, adının əbədləşdirilməsi də qarşıda duran vəzifələrdəndir.

Fevralın 3-ü C.Hacıbəylinin anadan olmasının 107-ci ildönümüdür. Təbii ki, bu rəqəm ənənələrə görə yubiley kimi qeyd olunmur. Lakin fikrimizcə, xalqın tarixində və taleyində C.Hacıbəyli kimi silinməz iz buraxmış hər bir kəsin ad gününü hər il xatırlamağa dəyər.

1 dekabr 1998-ci il.

• *İlyas Əfəndiyev*

Nasir və dramaturqun... lirikası

Obrazın daxili aləmini, hiss və həyəcanlarını, duyğu və fikirlərini əks etdirən lirika, onun xüsusiyyətləri haqqında Aristotel, sonralar Belinski, Hegel və başqaları ətraflı bəhs etmişlər. Oynaq, canlı dil, ekspressivlik və metaforiklik, adətən həcmcə qısa və yığcam olan lirik əsərlər – şeirlər üçün xarakterikdir. Lakin maraqlı və diqqətçəkəndir ki, Azərbaycan ədəbiyyatının klassiki, Xalq yazıçısı İlyas Əfəndiyevin (1914-1996) yaradıcılığından söhbət açan tanınmış ədəbiyyatşünas, akademik Yaşar Qarayev İlyas Əfəndiyevin şeir yazmadığını xüsusi vurğuladıqdan sonra, «İlyas Əfəndiyevin lirikası Azərbaycanda bugünkü milli ədəbi hərəkatın üslub əlvanlığını və forma zənginliyini qabarıq şəkildə əks etdirir» qənaətini cəsarətlə bəyan edir. O yazır: «Əlbəttə, mübahisə etmək olar ki, İlyas Əfəndiyev daha çox nasirdir, ya dramaturqdur? Hətta, mübahisə etmək olar ki, nəsrdə də, dramaturgiyada da o, daha çox ədibdir, yoxsa şairdir? Lakin bir şey mübahisəsizdir: İlyas Əfəndiyev hər şeydən əvvəl, bir lirikdir, şairanə istedad və üsluba malikdir».

Akademik Yaşar Qarayev İlyas Əfəndiyev yaradıcılığının təkrarsızlığını, nəsrə və dramaturgiyada onu hamıdan ayıran cəhəti məhz «poetik fərdilikdə», «vüsətli, miqyaslı fəlsəfi lirikada», «İlyas Əfəndiyev» ünvanlı poetik bir işıqda görür: «Fəal, yenilik duyğusu, təzəni, işığı, sabahı ifadə edən və hər şeyə şairanə, həssas və heyran bir münasibət bu istedadın zahiri əlaməti deyil, təbii fitri bir xüsusiyyətidir. Onun yazıçı «mən»inin ən çox və ən tam halda təzahür etdiyi keyfiyyətdir».

...İlyas Əfəndiyev haqqında çox yazılmışdır, sağlığında da, vəfat etdikdən sonra da. Onun hekayələri, povestləri, dram əsərləri müxtəlif aspektlərdən işıqlandırılmış, aktual və əhəmiyyətli tədqiqat predmeti kimi araşdırılmış, dəyərləndirilmişdir. Səməd Vurğun, Məmməd Araz, Mehdi Hüseyn, Mirzə İbrahimov, Kamal Talıbzadə, Cəfər Cəfərov, Məmməd Cəfər, Əli Vəliyev, Osman Sarıvəlli, Cəfər Xəndan, Əli Sultanlı, Mehdi Məmmədov, Əkbər Ağayev, Əzizə Cəfərzadə, Abbas Zamanov, Bəxtiyar Vahabzadə, İsmayıl Şıxlı kimi qələm sahibləri İlyas Əfəndiyev yaradıcılığına dəfələrlə müraciət etmişlər. Mübaligəsiz

desək, son 50-60 ilin bütün tənqidçiləri İlyas Əfəndiyev irsindən yazmışdır və böyük sənətkarın əsərlərinin mövzusu, ideyası, sənətkarlıq xüsusiyyətləri, aktuallığı, əhəmiyyəti barədə ən yüksək fikirlər söyləmiş, İlyas Əfəndiyev yaradıcılığını «ədəbi məktəb», ondan qidalanan teatrı «İlyas Əfəndiyev teatrı» adlandırmış, yazıçının fəaliyyətini ədəbiyyat tarixinin yeni inkişaf mərhələsi kontekstindən və elmi-nəzəri baxımdan qiymətləndirmişlər. Bu proses – İlyas Əfəndiyev irsinin tədqiqi bu gün də davam edir və sabah da dayanmayacaqdır. Son vaxtlar işıq üzü görən müxtəlif nəşrlər, KİV-də verilən materiallar qənaətimizin təbii və doğru olduğuna dəlalət edir. Lakin yazının əvvəlində toxunduğumuz mətləbə və məsələyə qayıdaraq qeyd etmək istərdik: İlyas Əfəndiyev yaradıcılığında dil, üslub problemi elə şəkildə təzahür edir ki, bu mövzunun ayrıca öyrənilməsi zərurətə çevrilir.

Ədiblər doğma dilin yaşadıcıları, təəssübkeşləri, əzabkeşləridir. Dilin işləkliyi, onun zənginləşdirilməsi söz ustalarının tale və tarixi missiyasıdır. Onlar bu vəzifəni, əgər belə demək mümkündürsə, iki yolla həyata keçirmişlər. M.F.Axundzadə və Mirzə Cəlil kimi maarifçilər dilin saflığı, təmizliyi uğrunda hər iki üsuldan istifadə etmişlər: bir tərəfdən dilin bütün zənginliyini, gözəlliyini özündə əks etdirən bədii əsərlər yaratmışlar, digər tərəfdən həmkarlarını da doğma dildə, sadə, açıq, aydın yazmağa səsləmiş, ana dilinin təmizliyi uğrunda fədakarcasına mübarizə aparmışlar. Böyük Molla Pənah Vaqif, İsmayıl bəy Qutqaşını və ulu Məhəmmədhüseyn Şəhriyar kimi sənətkarlar isə yaradıcılıqları ilə ana dilinin keşiyində durmuş, onu zənginləşdirmiş, doğma dilin bütün güc və qüdrətini qələmləri ilə nümayiş etdirmişlər. İlyas Əfəndiyevin ədəbiyyat, sənət və mədəniyyət məsələlərinə həsr etdiyi məqalələrdə dil, üslub və sənətkarlıqla bağlı dəyərli fikirlər, mülahizələr kifayət qədərdir. Lakin fikrimizcə, onun Azərbaycan dili qarşısındakı ən böyük xidməti «bulaq suyu kimi şəffaf, təmiz dağ havası kimi saf ifadə tərzii» ilə ərsəyə gəlmiş ədəbi irsidir. İlk yaradıcılığından toxunduğu mövzuları, yaratdığı qəhrəmanları ilə yanaşı, dili, üslubu ilə ədəbi mühitin diqqətini çəkən İlyas Əfəndiyev illər ötdükcə Azərbaycan ədəbi dilinə yeni-yeni naxışlar vurmuşdur. Beynəlmiləçilik və «sovet xalqı» adı altında milli sərvətlər, o cümlədən dil sıxışdırılanda İlyas Əfəndiyev ana dilinin bütün gözəlliyini, tərəvətini, zənginliyini, ecəzkarlığını təbliğ edirdi – yəni bu dildə heyrətamiz əsərlər yaradırdı. İlyas Əfəndiyevin oxucuları, tamaşaçıları ictimai yerdə bu dildə danışdıqları, övladlarını bu dildə oxutduqları üçün xəcalət çəkmirdilər.

Xatırlayıram, 70-ci illərin ikinci yarısında Bakı metrosunun sənişinləri – rus dilini biləni də, bilməyəni də vaqona daxil olar-olmaz «Pravda», «Komsomolskaya pravda», «İzvestiya» qəzetlərinə nümayişkarənə göz gəzdirərdilər. Sanki bununla «mən mədəniyəm, aristokratam, savadlıyam» deyərdilər. Bir dəfə bu səhnəni təkrar seyr edərkən tələbə dostlarıma üz tutdum: «İmkanım olsaydı, bu vaqondakıları birbaşa Azdramaya» - İlyas Əfəndiyevin «Mahnı dağlarda qaldı» tamaşasına aparar və sonra soruşardım: «Hansı dil yaxşıdır?» Bəli, bu, keçmişimizin qərribə bir epizodudur, lakin ibrətamiz tarixdir. İlyas Əfəndiyev əsərləri ilə bütöv bir sistemin ilk baxışda görünməyən və dilimizə qarşı yönəlmiş mənfur niyyətləri ilə mübarizə aparırdı.

Bu gün Azərbaycan müstəqil dövlətdir. Azərbaycan dili rəsmən dövlət dili kimi təsbit edilmişdir. Lakin bu ali status da hələlik istənilən effekti vermir. Bir tərəfdən dünyada informatikanın sürətli tərəqqisi, bizim isə elmi sahədə geriliyimiz dilçiliyin inkişafında da müəyyən problemlər yaradır. Digər tərəfdən səbatsız, milli dəyərlərə qarşı biganə insanların əcnəbi dillərə ifrat meyli, doğma dilə münasibətdə nankor, nadan mövqeyi Azərbaycan dilinin cəmiyyətdə mütləq hakim dil olmasını əngəlləyir. Müxtəlif reklamlar, elanlar hələ də xarici dillərdə təqdim edilir. Azərbaycan dilinin tətbiqi ilə bağlı ən yüksək səviyyədə qəbul edilən müxtəlif hüquqi normativ aktlar hələ də istənilən bəhrəni vermir. Bax, bu zaman ana laylası qədər şirin, əziz, doğma dilimizin ədəbi keşikçilərinin, təəssübkeşlərinin, təbliğatçılarının danılmaz xidməti bütün əzəməti ilə göz önünə gəlir. Onların cərgəsində bu gün də İlyas Əfəndiyev ön sıradadır. Bəli, bu gün böyük ədibin «Kənddən məktublar» kitabında verilmiş ilk qələm təcrübələri olan «Qızbəs xala», «Qarımış oğlan», «Mirzə İman», «Uxajor» və sonradan qələmə aldığı onlarca digər hekayəsi, «Bahar suları», «Atayevlər ailəsi», «Sən həmişə mənimləsən», «Unuda bilmirəm», «Mahnı dağlarda qaldı», «Xurşidbanu Natəvan», «Büllur sarayda», «Şeyx Xiyabani», «Bizim qəribə taleyimiz», «Hökmdar və qızı» və sair kimi pyesləri, «Qaçaq Süleymanın ölümü», «Torpağın sahibi», «Sadıqcanın nağılı» ... adlı povestləri, «Söyüdlü arx», «Körpüsalanlar», «Sarıköynəklə Valehin nağılı», «Geriye baxma, qoca» ... kimi romanlarının mövzusunun, ideyasının aktual və əhəmiyyətli olduğu qətiyyətlə söylənilir. Və bu, həqiqətdir. Eyni zamanda İlyas Əfəndiyevin əsərləri Azərbaycan dilinin saflığını, gözəlliyini, zənginliyini, qüdrətini özündə yaşadan və gələcək nəslə ötürən böyük xəzinə və dilin keşiyində ayıq-sayıq dayanan əvəzolunmaz milli mənəvi irsdir.

**«Ədəbiyyat qəzeti»
3 oktyabr 2003.**

Ədibin dramları haqqında yeni tədqiqat

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının klassiki, Xalq yazıçısı İlyas Əfəndiyevin əsərləri hələ onun ilk yaradıcılıq dövründən ədəbi ictimaiyyətin, tənqidçilərin və tədqiqatçıların diqqətini çəkmişdir. Bu marağın səbəbini akademik Kamal Talıbzadə sərrast ifadə etmişdir: «Ədib, adətən, hamı üçün aydın və məlum olan həyat problemlərinə müraciət etməyi sevmir, gerçəkliyin elə həqiqətlərini, elə məsələləri üzə çıxarmağı bacarır ki, onlar həm yeni olur, ədəbi maraq oyadır, müasir problemlər barədə düşüncələri hərəkətə gətirir və təsadüfi deyil ki, ictimai müzakirəyə, mübahisəyə səbəb olurlar» («Yazıçının ideyası və təhkiyə». «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti, 1980-ci il, 4 aprel). Elə bu səbəbdəndir ki, İlyas Əfəndiyev yaradıcılığa başladığı ötən əsrin 30-cu illərinin sonu 40-cı illərinin əvvəllərindən gənc nasirin ədəbi fəaliyyəti ilə bağlı mətbuatda məqalələr işıq üzü görməyə başlayır. İlyas Əfəndiyev haqqında istər görkəmli elm, mədəniyyət xadimlərinin, nüfuzlu ədəbiyyatşünasların, yazıçı və şairlərin elmi-nəzəri,

publisistik əsərləri, istər ən müxtəlif peşə sahiblərinin qələmə aldığı yazılar üçün səmimiyyət, gerçəklik, obyektivlik, prinsiplilik xarakterik olmuşdur.

Son illərdə böyük yazıçı-dramaturqun həyat və fəaliyyəti ilə bağlı müxtəlif janrlarda 600-ə yaxın əsər qələmə alınmışdır (ətraflı bax: Əmin Əfəndiyev, İlyas Əfəndiyev: biblioqrafik göstərici. Bakı, 2002-ci il, «Çinar-Çap», 240 səh.). Xalq yazıçısı İlyas Əfəndiyev haqqında yazılanlar sırasında sırf elmi-tədqiqat yönlü materiallar xüsusi yer tutur. «Ə.Ağayevin «Kənddən məktublar» adlı resenziyası ilə başlanan bu tədqiqat prosesində respublikamızın ən tanınmış və görkəmli ədəbiyyatşünas alimləri, teatrşünasları və jurnalistləri iştirak etmişlər» (yenə orada, səh.9).

İlyas Əfəndiyevin əsərləri hələ sağlığında həmişəyaşar statusu almışdır. Bu gün də onun zəngin və maraqlı irsi geniş oxucu kütləsi ilə bərabər tədqiqatçıların, teatr və kino rejissorlarının sevə-sevə, dönə-dönə müraciət etdikləri ədəbi sərvətdir. Gənc tədqiqatçı Səidə Şahbazovanın «İlyas Əfəndiyevin tarixi dramları» (Bakı, «Ağrıdağ» nəşriyyatı, redaktoru: prof. Himalay Qasimov, rəyçilər: prof. Şamil Salmanov, Akif Əliyev, 2002-ci il, 132 səh.) adlı monoqrafiyası fikrimizi təsdiq edən son nümunələrdən biridir. Monoqrafiyanın mövzusu yeni və maraqlıdır.

Ədəbi xəzinəmizdə tarixi dramaturgiyanın ayrı-ayrı nümunələrinin, o cümlədən Nəriman Nərimanovun «Nadir şah», Ə.Haqqverdiyevin «Ağa Məhəmməd şah Qacar», H.Cavidin «Topal Teymur», S.Vurğunun «Vaqif» əsərləri, onların ideya-məzmun, dil, üslub, mövzu və sənətkarlıq xüsusiyyətləri, aktuallığı, əhəmiyyəti ilə bağlı çox sayda tədqiqat işi işıq üzü görsə də, monoqrafiya müəllifinin fikrincə, «Azərbaycan dramaturgiyasının janr tipologiyasının bir təzahürü olan milli tarixi dramın ənənəvi sosioloji – ideoloji (! – kursiv bizimdir – T.A.) qəliblərdən təmizlənmiş bədii-estetik dərinə və qiymətləndirilməsinə, şübhəsiz ki, indi daha çox ehtiyac vardır» (səh.4). Digər tərəfdənsə, tədqiqatçının «İlyas Əfəndiyevin tarixi dramlarına yazıçının yaradıcılıq yolundan, ədəbi fəaliyyətindən bəhs edən məqalə və monoqrafiyalarda bu və ya digər şəkildə toxunulsa da, həmin problemin ciddi tədqiqat obyektinə çevrildiyini etiraf etmək çətinidir» - qənaəti tədqiqat predmetinin aktuallığına və əhəmiyyətinə dəlalət edir. Monoqrafiya iki fəsildən ibarətdir: Tarixi dramın nəzəri məsələləri. Tarixilik və müasirlik janrın problemi kimi və İlyas Əfəndiyevin dramaturgiyasında tarixi dram janrı.

Birinci fəsildə tədqiqatçı ədəbi mühitdə tarix və müasirlik kateqoriyaları, tarixi janr, tarixi həqiqət və yazıçı təxəyyülü ilə bağlı tanınmış ədəbiyyatşünasların mülahizə və mühakimələrinə yaradıcı münasibət bildirir, onları dəyərləndirir, yeni elmi-nəzəri fikirlərlə zənginləşdirir. Tarixi və bədii həqiqətin qarşılıqlı əlaqəsindən bəhs edən tədqiqatçı göstərir ki, tarixi janr, konkret halda tarixi dram sənətkara düşüncə və xəyallarını tarixlə şərtləndirmək və əlaqələndirmək imkanı verir. Bu qənaəti əsaslandırmaq üçün ilk milli tarixi dramdan və sonralar bu sahədə formalaşmış ənənələrdən söhbət açır. Təqdirəlayiqdir ki, müraciət etdiyi mənbələrdə dram janrına, onun mövzu və qəhrəman probleminə, tarixi şəxsiyyət, hadisə və faktlara dair deyilmiş fikirləri saf-çürük edən tədqiqatçı bu janrın yeni təşəkkül və inkişaf meylləri ilə bağlı maraqlı və diqqətçəkən mülahizələr söyləyir.

Əsərin ikinci fəslində İlyas Əfəndiyevin dramaturgiyasında tarixi dramda tarixiliklə müasirliyin vəhdətindən söhbət açan tədqiqatçı yazır: «Onun dramaturgiyası ən həyəcanlı məqamlarda da siyasi konyuktorlardan doğulduğunu iddia etmədi, dilinə gətirmədi, estetik idealında zahiri pafosa, sürətə, kollektiv təfəkkürə üstünlük vermədi, sosial sifarişi deyil, qəlbinin hökmünü ifadə etdi və beləliklə, sənətini layiq olduğu mərtəbəyə yüksəltdi» (səh.45).

Monoqrafiya müəllifi İlyas Əfəndiyev dramaturgiyasının milli-mənəvi keçmişimizin ideya-poetik təcrübəsinin marksist metodoloji təlimlə bir yerə sığmadığı qənaətini əsaslandırmağa çalışır və istəyinə nail olur. Yaşanan dövrün mənəvi-əxlaqi problemlərinin həlli üçün tarixi yaddaşa silahlanan İlyas Əfəndiyev tarixdə yaşamaq haqqı qazanmış hadisə və şəxsiyyətlərin izlərini bədii təsvir predmetinə çevirir, «tarixin qalın kitablarını millətin alın kitabları kimi yazırdı və beləliklə, tarixi dram janrının yeni təzahürlərini yaradırdı» (səh.46).

İlyas Əfəndiyev tarixi mövzuda ilk dramını («Mahnı dağlarda qaldı») 1971-ci ildə, sonuncunu 1994-cü ildə («Hökmdar və qızı») qələmə almışdır. Həmin dövr ərzində Azərbaycan dramaturgiyasının bütün yükünü öz çiyinləri üzərinə götürən yazıçı ümumilikdə iyirmidən çox dram əsəri yazmış, Azərbaycan teatrında «İlyas Əfəndiyev məktəbi»ni yaratmışdır.

İlyas Əfəndiyevin ictimai mühitdə iz buraxan tarixi hadisələrə söykənərək, yalnız «tarixi-xronikal səpkili», yaxud «tarixi mövzuda yazılan səhnə əsəri» yaratdığı fikirləri ilə razılaşmayan tədqiqatçı göstərir ki, dramaturq tarixin və yaddaşın dərinlikləri ilə bərabər, obrazların daxili-mənəvi dünyasına, ruhuna nüfuz edərək, tarixi mövzuda fəlsəfi-didaktik təmayüllü lirik-psixoloji dram əsərlərini ərsəyə gətirmişdir.

Tədqiqatçı bu fikrində haqlıdır ki, «Mahnı dağlarda qaldı», «Xurşidbanu Natəvan», «Hökmdar və qızı» kimi əsərlərində İlyas Əfəndiyev üçün tarixilik təkcə tarixə müraciətdə, tarixi materialda deyil, müasiri olduğu tarixlə, keçmişi indi ilə ələqələndirilməsindədir. Bax, tədqiqatçının belə bir elmi-nəzəri qənaətini həyatın özü – İlyas Əfəndiyevin həmişəyaşar irsi təsdiqləyir.

Monoqrafiya müəllifi İlyas Əfəndiyevin tarixi dramlarındakı obrazlar qalereyasına hansısa missiyanı həyata keçirən bir qrup insan kimi baxmır. Onların xarakter və düşüncələrini, hiss və həyəcanlarını, ovqatını, niyyətini, məramını, bir-birlərinə münasibətini ayrı-ayrılıqda təhlil etməyə, fərdi şəkildə dəyərləndirməyə üstünlük verir.

Bu zaman həm qəhrəmanın xarakteri qabarır, özünəməxsus cizgiləri üzə çıxır, həm də dramaturqun öz obrazı vasitəsilə cəmiyyətə ünvanladığı əgər belə demək mümkündürsə, «mesaj» bütün təfəslatı ilə aşkarlanır. Tədqiqatçı obrazlara münasibət bildirərkən, eyni zamanda həm İlyas Əfəndiyevin öz qəhrəmanları, həm də digər dramaturqların personajları ilə müqayisə edir, fərqli və oxşar cəhətlərini üzə çıxarır, onların ədəbi mühitdəki yerini müəyyənləşdirməyə çalışır.

Beləliklə, monoqrafiyada böyük dramaturqun tarixi dramlarının tarixi dram janrının ənənəvi və müasir ədəbiyyatşünaslığın tələbləri səviyyəsində araşdırıldığını söyləyə bilərik. Bununla belə, əsər nöqsansız da deyildir. Şübhəsiz ki, Ə.Ağayev, M.Arif, M.Cəfər, X.Əlimirzəyev, S.Əsədullayev, Mehdi Hüseyn, Qulu Xəlilli, Y.Qarayev, C.Məmmədov, B.Nəbiyev, Şamil Salmanov, Y.Seyidov,

K.Talibzadə kimi qüdrətli qələm sahiblərinin müraciət etdiyi İ.Əfəndiyev irsinin tədqiqinə təcrübəsiz tədqiqatçının girişməsinə onun cəsarəti kimi də qiymətləndirmək olar. Lakin fikrimizcə, ədəbi tənqiddən, xüsusilə tarixi dramların tədqiqindən bəhs edərkən, tədqiqatçının «tarixi dramın istənilən səviyyədə tədqiq olunmaması» kimi ünvansız mülahizələri, yaxud İlyas Əfəndiyevin tarixi dramlarının öyrənilməsindən danışarkən, «etiraf olunmalıdır ki, bu iş lazımi elmi səviyyədə və əhatəli aparılmamışdır» fikrinin əsaslandırılmasına ehtiyac hiss olunur. Özü də nəzərə alsaq ki, müəllif monoqrafiya boyu öz qənaətlərini, mülahizələrini İlyas Əfəndiyev irsinin tədqiqatçılarından gətirdiyi sitatlarla zənginləşdirir, möhkəmləndirir, elə bilirəm ki, onun bu iradları anlaşıqlılıqla qarşılanmır.

Tədqiqatçının predmetə yanaşma tərzə dəyişkən və fərqli təsiri bağışlayır. O, bəzən elmi üslubdan məharətlə istifadə edir, bəzən isə fikirlərini çatdırmaq üçün söz sarıdan əziyyət çəkir.

İlyas Əfəndiyevin yüksək bədii dəyərə malik tarixi dramları, əgər belə demək mümkünsə, Dövlət Akademik Dram Teatrının səhnəsindən pərvazlanmış, populyarlaşmış, nüfuz qazanmış, uzun illər sözün həqiqi mənasında Azərbaycan teatrına nəfəs vermişdir. Odur ki, fikrimizcə, monoqrafiyada qısa da olsa, tarixi dramların səhnə taleyindən bəhs etmək yerinə düşərdi. Böyük dramaturqun sovet rejimi və ideologiyasının maraqlarına zidd, lakin doğma xalqının tarixi və taleyi ilə bağlı mövzu (Cənubi Azərbaycan və s.) və qəhrəmanları (Şeyx Xiyabani, Böyük bəy və başqaları) ədəbi mühitə gətirmək cəsarəti və sözün qüdrəti ilə bu cür problemləri daha da qabartmaq, cəmiyyətin yaddaşına həkk etmək məharəti və bütün bunların əks-sədası, ictimai rəyə təsiri barədə yazmağı təəssüf ki, tədqiqatçı unutmuşdur.

Bu cür və buna bənzər qüsurlar monoqrafiyanın ümumi elmi dəyərini azaltmır.

**«525-ci qəzet»
24 iyul 2003**

Həmişəyaşar sənət və sənətkar

1996-cı il oktyabr ayının 3-də – 5 il bundan əvvəl görkəmli nasir və dramaturq, Xalq yazıçısı İlyas Əfəndiyev dünyasını dəyişmişdir. Lakin o, miras qoyub getdiyi zəngin irsində, çoxsaylı oxucuların, teatrsevərlərin qəlbində, ədəbi mühitə vəsiqə verdiyi onlarca obrazda bu gün yaşayır, yəqin ki, sabah da yaşayacaqdır. Çünki bu qəhrəmanlar Azərbaycan cəmiyyətinin, tarixinin, həyat və düşüncə tərzinin, adət və ənənəsinin, məişətinin, təbiətinin bir parçasıdır.

Böyük yazıçının vəfatının 5-ci ildönümü ərəfəsində yaşına, təhsilinə, peşəsinə görə fərqlənən müxtəlif adamların İlyas Əfəndiyev və onun irsi haqqında təəssürləri fikrimizcə, çox maraqlıdır.

Məhərrəm Qasımlı, filologiya elmləri doktoru, Milli Elmlər Akademiyası Ədəbiyyat İnstitutunun direktor müavini:

- İlyas Əfəndiyev elə qüdrətli qələm sahibidir ki, onun haqqında nə qədər deyilsə, yazılsa yenə azdır. Qısaca onu söyləmək istəyirəm ki, İlyas müəllim istər Azərbaycan dramaturgiyasına, istər teatrına təbii insan nəfəsi gətirmişdir. Məncə, teatr İlyas Əfəndiyevlə həm forma, həm də məzmunca dəyişərək yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoyur. Bundan əvvəl səhnə sanki pafoslu sözlər, qışqırıq, hay-küy meydanı idi. İlyas Əfəndiyevlə teatr-dramaturgiya ürək söhbəti etməyə başladı.

Mən cəsarətlə deyərdim ki, İlyas Əfəndiyev dramaturgiyamızda, bütövlükdə ədəbiyyatda lirik-psixoloji üslubun yaradıcısı idi. Hekayə ustası kimi orijinal yazıçı olan İlyas Əfəndiyev bu üslubu məharətlə səhnə əsərlərinə də tətbiq etmişdir.

Mənim bu yazıçı ilə şəxsi münasibətim, əlaqəm olmayıb. Amma onun yaradıcılığını müntəzəm izləmişəm. O, ədəbiyyatın qara fəhləsi idi, sakit, hay-küy salmadan ədəbiyyat yaradırdı. Bir də görürdün İlyas Əfəndiyevin aylarla səsi gəlmir: bu zaman bilirdin ki, İlyas müəllim yenidən gözəl bir əsəri ilə ədəbi mühitdə, teatrdə bir canlanma yaradacaq. Elə də olurdu.

Əminəm ki, Azərbaycan teatrını on illər boyu yaşadan İlyas Əfəndiyevi Azərbaycan teatri əbədi yaşadacaqdır. «Bahar suları», «Atayevlər ailəsində», «Sən həmişə mənimləsən», «Unuda bilmirəm», «Məhv olmuş gündəliklər», «Mənim günahım», «Qəribə oğlan», «Xurşudbanu Natəvan», «Büllur sarayda», «Şeyx Məhəmməd Xiyabani», «Sevgililərin cəhənnəmdə vüsalı» pyesləri ədəbiyyat və teatr tariximizə belə demək mümkünsə, daimi qeydiyyatda düşmüş əsərlərdir.

Qəzənfər Kazımov, filologiya elmləri doktoru, professor:

XX əsr 2-ci minilliyin son vərəqi kimi qapandı, geridə qaldı, lakin əsrin yetirdiyi böyük ədəbi simalar, nəhəng poeziya ustaları tarixin əbədi yol yoldaşları kimi gələcəyə doğru irəliləməkdədir. Bu günlərdə vəfatının 5 ili tamam olan unudulmaz yazıçımız İlyas Əfəndiyev məhz bu əsrdə məzmun və forma baxımından bənzərsiz nəsr, teatrimızda xüsusi mərhələ yaradan silsilə pyesləri ilə klassiklər sırasında yer tutdu.

«İlyas Əfəndiyev» sözündə əbədi bir işıq, bir kövrəklik, yuxu aləmində uca insanın hiss etdiyi rahatlıq, yüngüllük, ecazkarlıq var. Bunlar yazıçının insan qəlbində fırtına doğuran duyğu və düşüncələri pərdələnməməsi, pərdələməyə çalışmaması, saxtalaşdırmaması, zorla «vahid ideya»ya tabe etməməsi, hər kəsdə görünə bilməyən böyük yazıçı demokratizmi ilə bağlıdır; bunlar həyatın həqiqi poeziyasını poeziyanın şirin dili ilə daha həyati ifadə edə bilmək qüdrəti ilə bağlıdır. Zəhmətə bağlanmayan istedad qanadsız quş kimidir. «At işləməsə, ər öyünməz». İlyas Əfəndiyev ilhamının al rəngli yel qanadlı atı onun ilk hekayələrindən oxucunun başı üzərindən uçaraq əfsunlamışdır, - təbii boyası, ahəngdarlığı, insan hisslərinin, insan duyğularının dibi görünməz dərinliklərinə enən lirizmi ilə... Həqiqi nəsrin xalis poeziya olduğunu unudanlar və «Mənim nəsrim – mənim poeziyam» prinsipinə əməl edənlər sırasında İlyas Əfəndiyev ikincilərdəndir. Digər nəsr ustalarımızın böyük zəhmətinə, müqəddəs ruhuna etinasızlıq göstərmədən deyə bilərik ki, əgər nəsrin şəriyyətini öyrənmək lazım gələrsə, «Dədə Qorqud»dan sonra İ.Əfəndiyevin «Qarı dağı», «Qəhrəman ilə bülbülün nağılı», «Tar», «Kiçik bir poema», «Apardı sellər Saranı» və başqa hekayələrini öyrənmək lazım gələrdi. Bu əsərlərdəki şəriyyət tədricən genişlənərək

«Söyüdlü arx»a, «Körpüsalanlar»a, «Sarıköynəklə Valehin nağılı»na və başqa əsərlərə hopmuşdur. Bu üslub «Geriyə baxma, qoca» romanında hər kəlməsində xəlqilik, kamillik və müdriklik görünən dastanvarı cilalanma yolu ilə getmişdir.

İlyas Əfəndiyev nəsrinin dili, aparıcı keyfiyyətləri ilə, çox zaman hadisələrin birinci şəxsin dilindən söylənməsinə əsaslanan üslubi-poetik-bədii tədqiqatla bağlıdır. Lirik «mən» insan təbiətindəki bütün ziddiyyətləri gözləməyə, obrazın mümkün hissi-psixoloji aləmini vüsətlə üzə çıxarmağa imkan vermiş, yazıçı öz «mən»ini obrazın – birinci şəxsin «mən»i timsalında, bir növ, insan təbiətinə müdaxilə etmədən səciyyələndirə bilmişdir. Artıq haşiyə və dialoqların redaktəsi, təhkiyə və dialoqların ümumiləşdirmə gücü, xalq dilinə, xalqın müdrikliyinə inam hissi hadisə və obrazların təsviri prosesində yazıçıya hüdudsuz imkanlar vermişdir.

Qarşıda böyük ədiblər ordusu dururdu. Odur ki, ilk qələm təcrübələri dövründən M.F.Axundov, Mirzə Cəlil, Ə.Haqverdiyev, müasirləri Mir Cəlil, Sabit Rəhman, H.Mehdi, M.S.Ordubadi, S.Rəhimov kimi nəhəngləri göz önündə saxlamış, oxucunun zövqünü düşünmüş, sözə necə rəng vuracağını dəfələrlə götür-qoy etmiş, ədəbiyyatımızda seçilən, sevilən və insanın mənəvi aləminə nüfuz edən orijinal bir üslub formalaşdırmışdır. İ.Əfəndiyev süni obrazlılıq yaratmaq yolu ilə getməmiş, bədiiiliyi hadisənin, xarakterin sadə, təbii təsvirində görmüşdür. Nəsrindəki lirizm, psixoloji dərinlik dramaturgiyasında ona görə qabarıqdır ki, səhnədə obraz bütövlükdə görünür. Əslində, nəsr və dramaturgiyasında dilin ədəbi-estetik dəyəri eyni dərəcədə yüksəkdir; buna görə də, İ.Əfəndiyev lirik-psixoloji dram və nəsr dilinin yeni vüsətlə inkişafında dövrün banisi səviyyəli ən müqəddir sənətkarı sayılır. Dramaturgiyamızdakı ritorikliyi ustalıqla təbii insan mükəllimləri ilə əvəz edə bilmiş, sadə, sərrast, təbii-emosional replikalarla nəsihətçilik ənənəsini geridə buraxmışdır. Sözləri fraza mühitində əlaqələndirərək fikri irəlilətmə üsuluna üstünlük vermişdir. Sintaktik bütövlərdən bir-birinə usta məntiqi keçidlər poetik mətnin təşəkkülündə həlledici amil olmuşdur. Hadisələrin çox zaman kulminasiya nöqtəsindən başlanması, maraqlı və gözlənilməz başlanğıc və sonluqlar, süjet rəngarəngliyi, ahəngdarlıq və musiqilik, intonasiyanın dolğun nəfəsdərmə ilə tamamlanması, dialoq nitqinin qısa, yığcam, emosional quruluşu, poetik sintaksis – rəşional fikrin saxlanması ilə «məlum olanlar»ın ixtisarı, söz sırası, məntiqi vurğu, müxtəlif üzvlərin və mürəkkəb cümlə komponentlərinin aktuallaşdırılması üsulları, müraciət və münasibət bildirən söz və birləşmələr, presupposizisional imkanlar əsasında bir çox şeylərin xatırlanmasının oxucunun ixtiyarına buraxılması – implisit ifadə forması, xalq frazeologiyasından yeni çalardə istifadə və s. yazıçı ideyasını dəyərləndirən, əsəri ədəbi aləmin sevgi mənbəyinə çevirən əsas amillər olmaqla, özünəməxsusluğu ilə seçilir.

İlyas Əfəndiyevin dili və orijinal üslub gerçəklikləri gənc nasirlər üçün məktəb olmaqla, yüzilliklər keçidində XX əsr Azərbaycan bədii dilinin şirinliyi və gözəlliyi timsalı kimi daim heyrət doğuracaqdır.

Salehə Əmrahzadə – Bakıdakı 151 nömrəli məktəbin biologiya müəllimi:

- Ədəbiyyatçılar İlyas Əfəndiyev yaradıcılığından danışanda İlyas Əfəndiyev məktəbi, yaxud İlyas Əfəndiyev teatri ifadələrini işlədirlər. Mən isə İlyas Əfəndiyevin əsərlərini həyat dərslisi, onun özünü isə həyat müəllimi adlandırırdım.

İlyas müəllimin obrazları oxucu və tamaşaçılarda ülvî, sarsılmaz məhəbbət, saflıq, sədaqət, humanistlik, bir sözlə, nəcib hisslər yaradır, haqsızlığa, ədalətsizliyə, varlanmaq ehtirasına, acgözlüyə, əyyaşlığa, yüngül həyat tərzinə nifrət aşılayır.

Teatrlarımızın, xüsusilə Dram teatrının repertuarında İlyas Əfəndiyevin əsərlərinin tez-tez oynanılmasını arzulayırdım.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İlyas Əfəndiyevin xatirəsinin əbədiləşdirilməsi haqqında sərəncamı hamının ürəyindən olmuşdur.

Sənəddə Bakının küçələrindən birinə Xalq yazıçısının adının verilməsi, tələbələr üçün İlyas Əfəndiyev adına xüsusi təqaüd təsis edilməsi, dramaturqun «Hökmdar və qızı» əsəri əsasında iki seriyalı bədii filmin çəkilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Yazıçının oncildliyinin nəşr olunması xüsusilə təqdirəlayiqdir. Latın əlifbası ilə çap olunacaq bu kitabların on minlərlə yeni-yeni oxucusu olacaqdır.

Məhəmməd Baharlı – jurnalist:

- İlyas müəllim 82 yaşında vəfat etmişdir. Bu, böyük yaşıdır. Amma istər sağlığında və istərsə də bu gün o mənim üçün gənclik simvoludur. Çünki İlyas müəllimi mən əsərləri ilə, obrazları ilə tanıyıram. Burada hər şey təzədir, tərəvətlidir, burada həyat qaynayır, gənclik, məhəbbət mühitə hakimdir. Odur ki, İlyas Əfəndiyevin obrazlarını qocalmayan qəhrəmanlar, onun özünü ölməz sənətkar adlandırsaq, səhv etmərik.

Bir məsələni də qeyd etmək istərdim. Milli mənlilik hissinin, milli qürurun, milli şüurun formalaşması və inkişafında İlyas müəllimin rolu misilsizdir. Əlbəttə, o heç bir əsərində «gəlin milli şüurumuzu yüksəldək», yaxud «eşq olsun bizim millətə» yazmayıb. Lakin 60-70-80-ci illərdə (mən bu illəri milli özünüdərkini yeni təzahür dövrü adlandırırdım) yeni söz eşitmək ehtirası ilə yaşayan nəsə tarixçilər, elm adamları heç nə demirdi, yaxud deyə bilmirdi. Amma İlyas müəllimin qəhrəmanlarının gur səsi salonu titrədir, qəlblərə od salırdı. Səhv etmirsənsə, Xalq artisti Amalya Pənahova İlyas müəllim haqqında yazmışdı ki, heç kəsin cəsarəti çatmayanda onun qələmi qılınc kimi parlayır və həqiqəti söyləyirdi...

Dağlar Səfərov – xalça ustası, iş adamı:

- Dünyanın bir çox şöhrətli, adlı-sanlı şəxsiyyətlərinin obrazını xalçalarda əks etdirmişəm. Bu, milyonlarla insanın idealına çevrilmiş həmin adamlara məhəbbətimin, sevgimin izharıdır. Böyük dramaturq İlyas Əfəndiyevin də xalça üzərində obrazını yaratmaq niyyətindəyəm. Fikirləşirəm ki, bu sadəcə bir fotonun ilmələr vasitəsilə xalçaya çevrilməsi yox, bütün həyatını xalqına, onun çiçəklənməsinə, tərəqqisinə, maariflənməsinə həsr etmiş ədibin özünəməxsus xarakter və simasını əks etdirən portret olacaqdır. Mən öz peşəmin vurğunuyam. Amma demək olar ki, respublikanın bütün yazıçı və şairləri ilə şəxsi münasibətim var. Bu əlaqələrdə mütaliəm mühüm rol oynamışdır. İlyas Əfəndiyevi oxumaqla yanaşı, səhnə əsərlərinə də tamaşa etmişəm. Onun əsərlərindəki xarakterlər və obrazlar qalereyasını xalçanın rəngləri ilə müqayisə edərdim: bir-birindən fərqli, bir-biri ilə əlaqəli, həm də biri digərini tamamlayan, nəticədə göz oxşayan mənzərə yaradan rənglərlə.

Az-çox ədəbiyyatla maraqlandığım üçün özümdə cəsarət tapıb İlyas müəllimin dili ilə bağlı da bir fikir söyləmək istəyirəm. Vəqifin dili poeziyada

nədirsə, İlyas Əfəndiyevin dili nəsrə odur. Bir nəfər mənə söyləyəndə ki, mən İlyas müəllimin bəzi əsərlərini əzbərdən bilirəm, inanın, təəccüblənmədim. Bu dil, onun sahibi olan xalq durduqca İlyas Əfəndiyev də yaşayacaqdır...

Aygün Həsənoğlu – Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvü, Dünya Gənc Türk Yazarlar Birliyinin Baş katibi, Dövlət Gənc Tamaşaçılar Teatrının ədəbi-dram hissə rəhbəri, Beynəlxalq Münasibətlər İnstitutunun aspirantı:

- Azərbaycan dramaturgiyası nisbətən gənc olsa da, ədəbiyyatımıza M.F.Axundov, C.Cabbarlı, H.Cavid kimi nəhənglər bəxş etmişdir. Lakin bu üç böyük dramaturqdan sonra uzun müddət dramaturgiyamızda bir boşluq yarandı. Ayrı-ayrı maraqlı əsərlər yaransa da, bütövlükdə Azərbaycan teatrının ağırlığını öz çiyinlərinə götürə bilən dramaturqun nəfəsi duyulmurdu. Belə bir nəfəsi teatrımıza İlyas Əfəndiyev gətirdi. İlyas Əfəndiyev bir-birinin arxasınca səhnəmizə yeni obrazlar qalereyası təqdim etdi və tezliklə ölkəmizin aparıcı teatrı olan Akademik Dövlət Dram Teatrının repertuarında əsas yeri qazandı. Bu əsərlər böyük tamaşaçı kütləsinin teatra axınına səbəb oldu.

Mənim üçün maraqlı cəhətlərdən biri də odur ki, İlyas Əfəndiyev hətta durğunluq dövründə belə, teatrı sovet ideologiyasının tribunasına, silahına çevirmədi, süni, bir-birinə bənzər sovet obrazları ilə səhnəni doldurmadı, əksinə, sözün həqiqi mənasında maraqlı, rəngarəng, köhnə çərçivələri dağıdıb parçalayan, sosialist realizminin qəliblərindən cəsərlə kənara çıxan bilən qəhrəmanlar yaratdı, İ.Əfəndiyevin qadın qəhrəmanları özünün ziddiyyətli, möhkəm xarakterləri, axına qarşı durması ilə diqqəti cəlb edir. O, teatrı «kolxoz teatrı» anlamına sığışdırmadı, onun daha geniş məkanlarını, bu məkanlardakı qəhrəmanların daxili aləmini bütün təzadları ilə kəşf etməyə çalışdı.

İ.Əfəndiyevin yaradıcılığında dövrün sosial və siyasi problemləri çox zaman məhəbbət mövzusu fonunda verilirdi. Bununla da, onun yaratdığı əsərlər dərhal mübahisələrə və ziddiyyətli fikirlərin yaranmasına səbəb olur, bəzən qamçılanır, bəzən də sadəcə bu qəhrəmanlar amansızlıqla görməməzliyə vurulurdu. Məsələn, «Sən həmişə mənimləsən» əsərində sovet obrazlarına uyğun olmayan, əslində isə bu cəmiyyətin çirkinliklərini üzə çıxaran maraqlı qəhrəmanlar vardır. «Büllur sarayda» əsəri isə sovet cəmiyyətində baş verən sosial-mənəvi haqsızlıqları ifşa edən maraqlı bir əsərdir. İ.Əfəndiyev Cavid və Cabbarlıdan sonra yeganə dramaturqdur ki, onun yaratdığı obrazlar teatrımızda onlarla aktyorun və rejissorların yetişməsində çox mühüm bir rol oynamışdır.

«Azərbaycan qəzeti», 4 oktyabr 2001

Yazıçı ömrü, ədəbiyyat tarixi

«Gənclik» nəşriyyatının bu yaxınlarda nəfis tərtibatla çap elədiyi görkəmli yazıçı-dramaturq İlyas Əfəndiyevlə bağlı «Sən həmişə bizimləsən» adlı xatirələr toplusunu (tərtibçilər: Dilsuz, A.Tahirli, redaktoru: Dilsuz, 392 səh.) mübaligəsiz, həm də ədəbiyyat tariximizin son 60 ilinin salnaməsinə gözəl töhfə adlandırmaq

olar. Böyük ədib İ.Əfəndiyevin həyat və yaradıcılığından bəhs edən xatirələr 30-cu illərdən üzü bəri ictimai-siyasi, mədəni və xüsusilə ədəbi mühitdə baş verən prosesləri dərinlən dərk etmək, qavramaq, öyrənmək baxımından da maraq doğurur.

Əsərdə Azərbaycan ədəbiyyatının parlaq simalarından sayılan görkəmli nasir və dramaturq, Xalq yazıçısı, mədəniyyətimizin qocaman və nüfuzlu nümayəndələrindən olan İ.Əfəndiyevin vəfatı ilə əlaqədar ölkə rəhbərliyinin, tanınmış ədəbiyyat və mədəniyyət xadimlərinin nekroloqu, yazıçı ilə vidalaşma mərasiminin materialları, vəfatından sonra mətbuatda İ.Əfəndiyev haqqında yazılardan seçmələr, qələm, sənət dostlarının, onu tanıyanların xatirələri çap olunmuş, habelə dramaturqun Azərbaycan Milli Akademik Dram Teatrında tamaşaya qoyulmuş pyeslərinin siyahısı verilmişdir. Kitabda həmçinin yazıçının həyat və yaradıcılığı ilə bağlı bir sıra fotoları çap olunmuşdur.

«Özümüzdən sonra»nın ilkinə» adı ilə ön söz əvəzi yazmış Xalq yazıçısı Elçinin təbirincə desək, «bu kitab «özümüzdən sonra xalqın yadına düşəcəyik» sualına cavab yox, heç zaman yaddan çıxılmayacağı» ifadəsidir.

Müasir Azərbaycan ədəbiyyatının, mədəniyyətinin aparıcı simalarından olan Bəxtiyar Vahabzadənin, Kamal Talıbzadənin, Hüseyn Abbaszadənin, Sofa Bəsirzadənin, Süleyman Ələsgərovun, Qabilin, Nəbi Xəzrinin, Bəkir Nəbiyevin, Cabir Novruzun, Fəraməz Maqsudovun, Həsənağa Turabovun, Şəfiqə Məmmədovanın, Mirvarid Dilbazinin, Tofiq Quliyevin, Qılman İlkinin, Əziz Mirəhmədovun, Əzizə Cəfərzadənin, Ələviyyə Babayevanın, Leyla Bədərbəylinin, Tahir Salahovun, Anarın ... böyük ədib İ.Əfəndiyev haqqında ürək sözləri ustad sənətkar, dost, qələm yoldaşı, həmkar barədə xatirələr çərçivəsinə sığmır. Bu, artıq Azərbaycan ədəbi həyatının, teatrının bütöv bir dövrü haqqında, onu yaradanlardan biri barədə sanballı məxəzdir, mənbədir.

«Kənddən məktublar», «Söyüdlü arx», «Körpüsəlanlar», «Dağlar arxasında üç dost», «Geriye baxma, qoca», «Sarıköynəklə Valehin nağılı», «Üçatılan», «Bahar suları», «Atayevlər ailəsində», «Sən həmişə mənimləsən», «Qəribə oğlan», «Məhv olmuş gündəliklər», «Mənim günahım», «Unuda bilmirəm», «Mahnı dağlarda qaldı», «Xurşidbanu Natəvan», «Büllur sarayda», «Şeyx Məhəmməd Xiyabani» və s. kimi əsərlər parlaq yazıçı təxəyyülünün, fitri istedadının məhsulu olmaqla yanaşı, həm də Azərbaycan cəmiyyətinin, ona məxsus hadisələrin inikasıdır.

Qələm, sənət, ədəbiyyat, mədəniyyət xadimləri, dostları onu «çağdaş ədəbiyyatımızın klassiki» (Hüseyn Abbaszadə), «indiki zamanda gündüz çıraqla axtarılan ziyalı» (Anar), «...dramaturgiyamızda xüsusi məktəb yaradan, 40 ildən çox teatrlarımızın repertuar ağırlığını çiyində daşıyan misilsiz korifey» (Polad Bülbüloğlu), «əfsanə, möcüzə» (Ramiz Məmmədzadə), «el məhəbbəti qazanmış xoşbəxt sənətkar» (Mirvarid Dilbazi), «məhəbbətin ustad tərənnümçüsü» (Kamal Talıbzadə), «zaman çərçivəsini qırıb parçalayan nadir yazıçılardan» (Nəbi Xəzri), «qüdrətli bir sənətkar, işıqlı bir ziyalı, bütün həyatı boyu yalnız və yalnız sözünə, sənətinə fanatik bir məhəbbətlə bağlı nadir bir yazıçı» (Cabir Novruz), «böyük sənətkarlardan biri və ən görkəmlisi» (Şəfiqə Məmmədova), «xalqın taleyində, tarixində xidmətləri və izi olmuş bir şəxsiyyət» (Mövlud Süleymanlı), «millətin

yaddaşına ana dili ilə birgə həkk olunan səmimi insan, böyük ədib, unudulmaz və təkrarsız dramaturq» (Kamil Vəli Nərimanoğlu) adlandırırlar. Bunlar gəlişigözəl ifadələr yox, 20 əsəri səhnədə uğurla tamaşaya qoyulmuş, istedadlı aktyor və rejissorlar nəslinin yetişdirilməsində misilsiz xidmətlər göstərmiş, Azərbaycan ədəbiyyatı kimi zəngin bir xəzinədə «İlyas Əfəndiyev məktəbi» yaratmış bir yazıçının əməyinin tutarınca qiymətləndirilməsi üçün diqqətlə, məsuliyyətlə seçilən sözlərdir.

İ.Əfəndiyevin yaradıcılığının əsas hissəsi sovet imperiyası dövrünə təsadüf edir. Sənətkarın böyüklüyü, elə xoşbəxtliyi də ondadır ki, sovet rejimi şəraitində o, ədəbi yaradıcılığında əsrlərin sınağından çıxmış milli dəyərləri ön plana çəkə bilmiş, onlara yeni ruh vermiş, yaşatmış xalqı düşündürən, onu narahat edən problemlərdən bəhs etmiş, oxucularda, tamaşaçılarda Vətənə məhəbbət, yüksək ideyalarla yaşamaq, sədaqət, ülvilik, dözümlülük, cəsarətlilik, prinsipiallıq kimi hisslərin yaranmasına xidmət edən əsərlər yazmışdır. Elə təsadüfi deyil ki, məhz bu xidmətlərinə görə müstəqil Azərbaycanın «Şöhrət» ordenini alan ilk sənətkar da İ.Əfəndiyev olmuşdur.

Böyük dramaturqun vəfatının 3-cü ildönümü ərəfəsində «Sən həmişə bizimləsən» adlı kitabın nəşri İ.Əfəndiyevin xatirəsinə, onun pərəstişkarlarına gözəl hədiyyədir.

“Ədəbiyyat qəzeti”, 7 iyul 2000

Özündən sonra da, özü var kimi

Altı il əvvəl oktyabr ayının 3-də xalqımız özünün parlaq zəkalarından, ədəbi-mədəni fikir tariximizin qüdrətli simalarından birini, görkəmli nasir və dramaturqu, xalq yazıçısı İlyas Əfəndiyevi itirdi. Böyük qələm sahibi dünyasını dəyişdi, lakin onun dühası, irsi xalqla qaldı. Onun «Bahar suları», «Atayevlər ailəsində», «Sən həmişə mənimləsən», «Unuda bilmirəm», «Məhv olmuş gündəliklər», «Mənim günahım», «Qəribə oğlan», «Xurşudbanu Natəvan», «Büllur sarayda», «Şeyx Məhəmməd Xiyabani», «Sevgililərin cəhənnəmdə vüsalı», «Hökmdar və qızı», «Polkovnik Allahyarov» kimi pyesləri, «Söyüdlü arx», «Körpüsəlanlar», «Sarıköynəklə Valehin nağılı», «Geriyə baxma, qoca», «Üçatılan» kimi romanları, çox sayda hekayəsi ədəbi xəzinəmizin əbədi nümunələri sırasında durdu. Əslində İlyas Əfəndiyev hələ sağlığında «canlı klassik» adını, əsərləri ölməzlik statusunu almışdı.

Tanınmış ədəbiyyatşünas Vilayət Quliyev dramaturqun vəfatından bir il sonra yazırdı ki, İlyas müəllim bütün həyatı boyu üzü gələcəyə gedən sənətkar olmuşdu, «... hər şeyə qadir saydığımız ölüm də onu bu bitib-tükənmək bilməyən yoldan saxlaya bilməyib» («Ədalət» qəzeti, 1 oktyabr 1997-ci il). Ondan ayrıldığımız ötən illər bir daha göstərdi ki, doğrudan da İ.Əfəndiyev «üzü gələcəyə gedən sənətkar»dır. O, bu gün də sevilə-sevilə oxunur, onun tamaşaları bu gün də anşlaqla keçir, «İlyas Əfəndiyev teatri»nin, «İlyas Əfəndiyev məktəbi»nin gücü, təsiri bu gün də hiss olunur.

Təsadüfi deyil ki, təmirlə əlaqədar 6 illik fasilədən sonra Akademik Milli Dram Teatrı 1996-1997-ci il teatr mövsümünü öz səhnəsində dramaturqun «Hökmdar və qızı» tamaşası ilə açmışdır. 1999-cu ildə «Gənclik» nəşriyyatı böyük ədibin həyatı və irsi haqqında, qələm, sənət dostlarının, oxucularının, tamaşaçılarının xatirələri, ürək sözləri toplanmış «Sən həmişə bizimləsən» adlı kitab nəşr etmişdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin «İ.M.Əfəndiyevin xatirəsinin əbədləşdirilməsi haqqında» 2001-ci il 9 mart tarixli Sərəncamını isə İlyas Əfəndiyevə ümumxalq məhəbbətinin təzahürü adlandırmaq olar. Sənəddə Bakı şəhərinin küçələrindən və orta məktəblərindən birinə onun adının verilməsi, yaşadığı binaya xatirə lövhəsinin vurulması, Azərbaycan Mədəniyyət və İncəsənət Universitetinin tələbələri üçün İlyas Əfəndiyev adına təqaüdün təsis edilməsi, xalq yazıçısının əsərlərindən ibarət on cildliyin nəşr olunması, «Hökmdar və qızı» əsəri əsasında ikiseriyalı bədii filmin çəkilməsi kimi tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur və hazırda icra edilməkdədir.

... Xalq yazıçısı Elçin Əfəndiyev İlyas Əfəndiyev haqqında buraxılan «Sən həmişə bizimləsən» adlı xatirə kitabına yazdığı «Özümüzdən sonra»nın ilkini» adlı «Ön söz əvəzi»ndə böyük ədibin 20 ildən də əvvəl sadə, səmimi və təbii hisslərini ifadə edən «... yəni deyirsən özümüzdən sonra xalqın yadına düşəcəyik?» sualına adı çəkilən xatirə kitabına işarə vuraraq belə cavab verir: «Bu kitab «özümüzdən sonra xalqın yadına düşəcəyik?» sualının cavabı yox, heç zaman yaddan çıxmayacağıının ifadəsidir» («Sən həmişə bizimləsən», «Gənclik» nəşriyyatı, 1999-cu il, səh.4). Dəqiq, sərrast və təkzibolunmaz fakta, güclü məntiqə söykənən qənaətdir. Yalnız onu əlavə etmək olar ki, İlyas Əfəndiyevin vəfatından ötən illər də göstərdi ki, böyük yazıçı özündən sonra da özü var kimidir.

“Xalq qəzeti”, 1 oktyabr 2002

Şairin ölümü ... və faciəsi

Azərbaycan ədəbiyyat tarixində xüsusi mərhələ kimi dəyərləndirilən 60-cı illər ədəbi mühitinin yaradıcılarından, avanqardlarından biri Xalq yazıçısı Elçin bu dövrdə söz sənətinə əbədi iz salan, lakin bununla kifayətlənməyən onu genişləndirən, cilalayan, tükənməyən, əksinə, barını artıran istedadlı sənətkarlardandır. Onun hekayə, povest, roman, yaxud dram əsərləri həmişə diqqət çəkmiş, əbədi hadisəyə çevrilmiş, tələbkər tənqidçi, çoxsaylı oxucu münasibəti, rəyi ilə qiymətləndirmişdir.

«Bədii dərk duyğusu güclü və cəlbedici» (Məmməd Cəfər), «sinəsində şəfqətli sənətkar ürəyi gəzdirən» (Əziz Mirəhmədov) Elçin «rəmzdən, bədii-fəlsəfi şərtilikdən, kəskin məcazdan cəsarətlə istifadə edir, psixoloji əhvali-ruhiyyəni detalda əyaniləşdirən mizanlar və cizgilər axtarır, onlara görümlü, baxımlı, obrazlara çevirən epitetlər tapır» (Yaşar Qarayev), odur ki, «əsərlərində ən xırda, gözəgörünməz obraz belə az və ya çox dərəcədə, öz dünya tutumunda filosofdur» (Aydın Məmmədov). Bütün bunlar və onlarca bu cür qənaətlər 1959-cu ildə «O inanırdı» adı hekayəsi ilə ədəbiyyata qədəm qoyan, sonralar çox sayda hekayənin, «Toyuğun diri qalması», «Dolça», «Poçt şöbəsində xəyal», «Bir görüşün tarixçəsi» və sair kimi povestlərin, «Mahmud və Məryəm», «Ağ dəvə», «Ölüm hökmü» adlı romanların, son dövr ədəbi, mədəni həyatında əks-səda doğuran bir sıra pyeslərin müəllifi Elçinin - «Azərbaycan nəsrinin görkəmli nümayəndələrindən birinin» (Kamal Talıbzadə) özünəməxsus, təkrarsız yaradıcılığına layiqli, qədirlə münasibətin təzahürüdür.

Qeyd etdik ki, Elçin yazdıqca, dərinə nüfuz edir, daha çox çəkir, daha güclü cəzb edir. Bu fikri onun sonuncu iki əsəri - «Sarı gəlin» və «Araba» («525-ci qəzet» №78, 27 aprel 2002-ci il) hekayələri bir daha təsdiq etdi. «Sarı gəlin»lə bağlı mətbuatda müəyyən fikirlər səslənmişdir. Fikrimizcə, «Araba»nın taleyi bənzərsiz olacaqdır. Az qala hər bir hekayəsi klassik əsər səviyyəsinə yüksələn Mirzə Cəlilin «Poçt qutusu», bir-birindən gözəl hekayələr müəllifi Ə.Haqqverdiyevin «Marallarım»ı müəlliflərə adı ilə eyni vaxtda yada düşən nadir incilərdəndir. Bundan sonra yəqin ki, «Araba»nın ədəbi karvanla əbədi irəliləyəcəyi vurğulanacaqdır.

Hekayənin süjeti ilk baxışda sadə və adi görünən hadisədən - bir şairin həyatından, daha çox onun ömrünün son məqamlarından və bununla bağlı yada düşən xatirələrdən götürülmüşdür. Yazıçı bu hadisəyə elə məharətlə ştrixlər vurur ki, nəticədə oxucunun qəlbini fəth edən, onu həyəcanlandıran, düşündürən, haldan-hala salan, dünyanın mənasını anlamağa, dərk etməyə sövq edən, müəyyən zaman içində insanda formalaşan düşüncə və duyğuları təmizləyib (azad edib), onun hiss və fikirlərinə hakim kəsilən lirik-dramatik-fəlsəfi bir hekayət, bir hekayə yaranır. Bəli, əsəri janr etibarı ilə hekayə adlandırmaq olar. Amma çəkisi və yükünə görə bəxtinə «bu dünya bir pəncərədir, hər gələn baxıb keçər» qədər qısa müddətdə yaşamaq düşən, lakin onu istədiyi kimi yaşaya bilməyən şair haqqında kədərli bir

dastandır. «Araba» cilovlanmayan, sərhədsiz, ipə-sapa yatmayan, yozulması müşkülə çevrilən, sonu görünməyən, bitməyən duyğu və düşüncələrin, həyəcan və iztirabların gurultusuz, hay-küysüz, sakit, eyni zamanda canlı, yığcam, oynaq və obrazlı ifadəsidir.

Bəzən cəmiyyətdə üzə və ilk baxışda görünməyən xarakteri, onun həyat, düşüncə tərzini və psixoloji durumunu məharətlə yaradan yazıçının qələmini qiymətləndirmək üçün «o, həyatın dibinə enmiş, qəhrəmanını oradan seçmişdir» deyirlər. Fikrimizcə, «Araba»da əksinədir. Elçin burada həyatın dibinə enmir, həyatın dibindəkiləri üzə, işığa çıxarır, onlara bütün bucaqlardan baxır ...

«Araba»nın qəhrəmanı dövrün tanınmış şairlərindəndir. Onun altmış yaşda ölkədə təntənə ilə qeyd edilmiş, şair «Şərəf» ordeninə layiq görülmüşdür. İndi o, ağır xəstədir, yataqda can üstədir. Ağlı kəsəndən 6-7 yaşından, arabaya mindiyi vaxtdan üzə bu tərəfə həyatını, yaradıcılığını xatırlayır. Onun mətbuatda dərc olunan, çoxları kimi atasının da «ürəyini uçuran» ilk şeri Stalinin ölümü münasibəti ilə yazılmışdır. Şair şerdən bir parçanı yadına salır. Bir misra daha təsirlidir: «necə yaşayacağıq sənsiz?». Şair təkrar edir və çoxmənalı gülümsəyir. Elə gülümsəyir ki, «... elə bil ... o təbəssümə başqa bir dünyanın kölgəsi düşmüşdü».

Zənci qızı Ancela Devisin şərəfinə yazdığı şer də böyük əks-səda doğurmuşdur. Başqa dillərə tərcümə edilmiş, «Pravda»da dərc olunmuş, hətta dərsləklərə salınmışdır. İndi heç kim o şeri də, müəllifi də xatırlamır. Şerin qəhrəmanı indi qocalmış və eybəcərləşmiş Ancela Devis isə «yuxu ilə gerçəklik arasındakı bir görünüş» kimi təzahür edir və «həmişəlik yox olmağdan əvvəl şairə (nədənsə, rus dilində) dedi: «Durak».

Bu şerlər şairin yaradıcılığının timsalıdır. Lakin bütün yaradıcılığını əks etdirmir. Axı, onun yazılmış şerləri ilə yanaşı, yazılmamış şerləri də var. Bax, bəlkə ikinci olmasaydı, şair ömrünün qürub çağına və xəstəliyinə baxmayaraq, öz xoşbəxt ölümünü (!) «güləcəyik əvvəlki tək, sevəcəyik əvvəlki tək» - deyə qarşılayacaqdı. Lakin şairin faciəsi (faciəsimi?) bir tərəfdən onun gec də olsa, həyatı anlamağında, digər tərəfdən ətrafındakıların da onu başa düşməməsindədir. Şair puç, mənasız bir həyat yaşadığını bilir, psixoloji gərginlik, mənəvi sarsıntı keçirir. Onun əhatəsindəkilərin problem və qayğıları çox fərqlidir. Həyat yoldaşı şairin yeni il gecəsi öləcəyini fikirləşir və buna görə də «Əminə xanım səhərdən axşamacan ürəyində Allaha yalvarırdı ki, bu münasibətin son ucu Yeni il çiynlərində daşmasınlar». Şairin kiçik qızı yubileyinin Respublika sarayında keçirilməsini istəməyən atasının hərəkətindən gileylidir. Oğlu Yeni il gecəsini ölüm ilə əlbəyaxa olan atasının yanında keçirdiyini az qala qəhrəmanlıq və övladlıq borcunu şərəflə yerinə yetirmək hesab edir. Qızı Əminəşkaya heyranlığını, babasına məhəbbətini anası addımbaşı izhar etsə də, şair nəvəsinin də soyuqluğunu duyur: «... və o tamam yad adamların əhatəsində idi, yəni şair bilirdi, görürdü ki, bu - Əminə xanımdır, bu - böyük qızıdı, bu - balaca Əminəşqadı, nəvəsidir, kiçik qızı da şairin gözünün qabağına gəldi, oğlu da, amma hamısı yad idi...

yad idi...

yad idi...

yad idi...

hamısı, Məmməd müəllim kimi yad idi».

Təəssübləndirmək, düşündürmək və həm də inandırmaq ustası Elçin bütün hadisə, epizod və xatirələri, onların qəhrəmanlarını bir məcraya istiqamətləndirir - şairin ölüm çarpayısı ətrafına. Dramatizm, gərginlik son həddə çatır. Şair axırıncı anlarını yaşayır «Bu evdə hamı belə bir məqama hazır idi (əslində, bu evdə hamı belə bir məqamı gözləyirdi)». Şairin qudası Məmməd müəllim də daxil olmaqla hamı xəstənin uzandığı otağa toplanmışdır.

KQB polkovniki Məmməd müəllim dünyanın altını da bilir, üstünü də. Təcrübəli, həm də təhlükəlidir. Burada da başqalarından fərqli görünür: şairin vəsiyyəti edib-etməməsi ilə maraqlanır, «yox» cavabını alanda şairdən yavaş səsle soruşur: «Bir sözün yoxdur? Nə istəyirsən?». Hekayə boyu bir-iki məqamda oxucu ilə «üzləşən» Məmməd müəllim bitkin, tipik obraz kimi yaddaşlarda qalır. Gödək boyu, hamar yanaqları, qırmızı, yumru, daz başı ilə diqqətçəkən Məmməd müəllimin iti zəkası, hiyləgərliyi və ehtiyatlılığı, göz yaşlarından məhrum yaşıl gözləri onun zahiri və daxili portretinin spesifik cizgiləridir. Məmməd müəllimin xəstəyə təkrar müraciətindən sonra şairin «tamam arıq və qansız sifətindən güclə seziləcək bir təbəssüm ötüb keçdi və şair eləcə tavana baxa-baxa zəif səsilə:

- Araba ... dedi, - Araba istəyirəm...»

Bu zaman bütün doğmaları (yadlar!), hətta qudası Məmməd müəllim də (bəlkə ilk dəfə) yanıldı, şairin sözünə sayıqlama kimi baxdı. Amma şair özündə idi, o istədiyini bilirdi. O, arabasını, uzaqlığını istəyirdi, hədə başa vurduğu dünyanı yenidən yaşamaq istəyirdi, «o uşağı, o araba yükünün üstündən çəkib aşağı salan» dünyaya qarşı üsyan edirdi.

Elçinin hekayəsində irəli sürülən ideya ciddi olduğu qədər də əhəmiyyətli və aktualdır: qələm əhlinin, söz sahibinin ən zəif və ən zərif yeri imzasıdır. Yazıldığı dövr və şəraitdən asılı olmayaraq, müəllif hər vaxt öz imzasına sahib çıxmağı bacarmalıdır, daha dəqiq desək, elə əsərlər yaratmalıdır ki, təlatümlər və təbəddülatlar onu imzasından imtina etdirməsin. Bu ideyanın, mövzunun uğurlu bədii həlli Elçinin özünəməxsus üslubu, orijinal bədii ifadə tərz, zəngin və obrazlı dili, fərqli müşahidələri, müqayisələri, dərin, duyğulu ifadə və tərənnüm formaları fakt və hadisələri dəyərləndirmək, onlardan məharətlə istifadə etmək bacarığı sayəsində mümkün olmuşdur: «... arabanın təkəri hərdən palçıq çuxura düşürdü», ayağı qaloşlu, şalvarı əynindən tez-tez sürüşüb düşən uşaq da hər dəfə hıqqına-hıqqına güc verib «o təkəri palçıq süxurundan» çıxarırdı. Bir dəfə uşağın qaloşunun «bir tayı ayağından çıxıb palçıqda qalmışdı». Bu, faciə deyildi. Uşaq qaloşunun tayını tapır, amma günlərin bir günü təkər 9 çərxi-fələk) fırlananda arabanın üstündəki uşağı (şairi) həmin o palçıq çuxura, bataqlığa (yaşayıb-yaratdığı, Stalin və Ancela Devisi vəsf etdiyi, şan-şöhrət sahibi olduğu cəmiyyətə) salır. Uşaq öz qaloşunu palçıqdan çıxarsa da, şairi o bataqlıqdan (mövcud rejimdən) çəkən-cıraxan olmur. Əslində şair də oradan çıxmaq üçün çapalamır, təşəbbüs göstərmir (qaloş kimi), əksinə «sevir», «gülür», «yeyir», «içir».

«Araba»da Elçin kiçik bir işarə, eyhamı ilə böyük mətləbə toxunur, sözün, sənətin seyrinə söykəlib yadda qalan xarakter yaradır, 2-3 cümlə ilə göz önündə unudulmaz səhnə, mənzərə canlandırır: «həmin gün - şairin dəqiq yadındaydı - o araba yolunu da, bütün o ətrafdakıları da çən basmışdı, narın-narın çiskinləyirdi və

odunların üstündən yerə enmiş o altı yaşlı oğlan gah sinəsini, gah kürəyini, təkəri palçığa batıb yerindən tərpənməyən arabanın arxasına dirəyib hıqqına-hıqqına güc verərək, tez-tez də nazik belindən sürüşüb düşən şalvarını yuxarı çəkərək, arabanı itələyirdi və axır ki, araba yerindən dəbərdi, o altı yaşlı oğlan da dörd-beş addım arabanın dalınca gedib yenə öz yerinə - odunların üstünə dırmaşdı və bir müddət o çənin-çiskinin içi ilə eləcə getdilər, sonra birdən atasının gözü oğlunun yükün üstündən sallanmış ayağına sataşdı:

- Qaloşun hanı?»

Bu parça həтта həvəskar rəssama kifayət edər ki, fırçası ilə möhtəşəm mənzərəni bütün çalarları ilə birlikdə əks etdirsən, tabloya köçürsən. Yaxud, Ancela Devis «şairə (nədənsə, rus dilində) dedi: Durak» gəlişi gözəl, yaxud göydən düşmə, təsadüfə ifadə deyil. Ancela Devis sovet rejimi və ideologiyasının - rusun qəhrəmanı idi. Yazıçı üç sözdən ibarət və mötərizədəki «nədənsə, rus dilində»nin açılmasını haqlı olaraq oxucunun ixtiyarına buraxır. Başqa bir misal daha maraqlı, yadda qalan və düşündürücüdür: «Məmməd müəllimin gözləri axırıncı dəfə düz on yeddi il bundan əvvəl-onda gözləri konyunktivit olmuşdur - yaşarmışdır, bir də ki, bax indi, xalqın bu boyda şairinin son məqamında beləcə də araba istəməsi onu kövrəltdi». Əvvəla, Məmməd müəllimin bura qədər təsviri onun bu hisləri ətrafında oxucunu düşündürür; o, səmimiyyətdən daha çox KQB polkovnikinin mühitə uyğun görüntü yaratması fikrinə üstünlük verir. Digər tərəfdən və başlıcası bu bir cümlə Məmməd müəllimin bütün simasına, ömür yolu və taleyinə, puç və aşınmış mənəviyyətinə gur işıq salır.

Yazıçı «Araba»dakı hadisələrə birbaşa, yaxud dolayısı ilə müdaxilə etmir, münasibət bildirmir, obrazların açıq-aşkar, elə lap sətiraltı təqdirinə, yaxud tənqidinə yol vermir. Heç bir personaja «yaxşıdır», yaxud «pisdir» demir, şairin şerlərinə «zəifdir», yaxud «güclüdür» söyləmir. Hekayəyə başlamazdan əvvəl-sərlövhdən sonra «şairin ölümü haqqında hekayə» yazmaqda, o sanki belə bir öhdəlik götürmüşdür. Müəllif «vədinə» sonadək sadıq qalaraq şairin ölümü və bununla bağlı əhvalatları şərhə, lakin orijinal şəkildə, güclü bədii ifadə vasitələrindən istifadə etməklə təhkiyə üsulu ilə nəql edir, danışır. Oxucunun gözü qarşısında tədricən şairin fizioloji ölümündən daha çox mənəvi iflası, fəlakəti, faciəsi səhnəsi yaranır. Onun fiziki ölümündən isə, mənəvi məhvi daha təsirlidir, düşündürücüdür, ibrətamizdir və acı təəssüf doğurur.

Hippokrat andı həkim üçün yaddaş, «Araba»dakı şairin acı, ağır taleyi yazarlar üçün xəbərdarlıqdır: sözə və həqiqətə xəyanət etmək olmaz!

“525-ci qəzet”, 18 may 2002,

“Mədəniyyət” qəzeti, 1 iyun 2002

Elçinin səyahətnamələri: özünüifadənin parlaq nümunələri

Bədii ədəbiyyat janrlarının demək olar ki, hamısında qələmini uğurla sınayan Xalq yazıçısı Elçin həm də, publisistikamızın nadir, klassik nümunələrini yaratmışdır. Böyük, zəngin tarixə malik Azərbaycan publisistikasının ən populyar, maraqlı qollarından olan səyahət oçerkləri Elçin yaradıcılığında özünəməxsus yer tutur. Onun səyahətnamələri maraqlı görüşlərlə, unudulmaz təəssüratlarla, xarakterik, tipik hadisələrlə zəngindir.

Azərbaycanın qələm sahibləri səfərnəmə yaradıcılığına geniş yer ayırmışlar. Səbəb sadədir. Səyahətnamələr bir turistin digər milyonlarla turist kimi başqasına həvəslə, hay-küylə söylədiyi təəssüratı deyil. Səyahət oçerkində yazıçı özünüifadə üçün, əgər belə demək mümkünsə, «daha münasib münbit, fürsət» tapır, özünün müşahidə etdiyi, ondan başqa heç kimin görmədiyi, yaxud görə bilmədiyi hadisə və faktları, şahidi, iştirakçısı olduğu görüşləri, tədbirləri, xoş xatirələri, ünsiyyət qurduğu, təmas yaratdığı insanların daxili aləmini, hiss-həyəcanını gerçək, həm də canlı, obrazlı təsvir, təqdim etmək imkanı qazanır.

Publisistika tarixində belə nümunələr çox olmuşdur. Azərbaycan publisistikasının tanınmış tədqiqatçılarından biri prof.Famil Mehdi özünün «Bədii publisistika» əsərində (Bakı, «Maarif» nəşriyyatı, 1982) yazır: «Elmi mənbələrdən məlum olduğu kimi, IX əsrdən bəri Azərbaycanda məşhur səyyah və coğrafiyaşünaslar yaşamış, onlar bir sıra ölkələri gəzmiş, maraqlı əsərlər yazmışlar. Bunlardan Məkki Əhməd oğlu Əl-Bərdai (IX əsr), Əhməd Mirzə (IX-X əsr), Ömər Ərdəbili, Məhəmməd Marağalı (X əsr), Fələki Məhəmməd Şirvani (1108-1146), Səfvəddin İsa Əl-Qadiri (XVII əsr) və başqalarını göstərmək olar. Həmin müəlliflərin əsərlərində – səfərnəmələrində həm də yeri gəldikcə dövrün ictimai hadisələrinə toxunulmuşdur. Təəssüf ki, həmin əsərlərin əksəriyyəti hələlik toplanıb geniş oxucu kütləsinə çatdırılmamışdır» (səh.42). XVIII əsrin sonu XIX əsrin birinci yarısında yaşayıb-yaratmış Hacı Zeynalabdin Şirvani bir sıra məşhur səyahətnamələrin müəllifidir. Azərbaycan maarifçi-realist bədii nəsrinin və yeni dövr publisistikasının əsasını qoyan İsmayıl bəy Qutqaşının «Səfərnəmə», Zeynalabdin Marağalının «İbrahimbəyin səyahətnaməsi», Məhəmmədəğa Şahtaxtının «Buxaraya səfər», «Bakıya səfər», Firudin bəy Köçərlinin «Üç günlük səfər», eləcə də kollektiv jurnalist-publisist əməyinin məhsulu olan «Azərbaycan İnkilab Komitəsi sədri yoldaş Nəriman Nərimanovun Azərbaycan Cümhuriyyəti daxilində müsafirəti» adlı səyahət oçerkləri bədii publisistika tarixində xüsusi ilə diqqəti cəkir. Sovet dövründə Mirzə İbrahimov («Hindistan görüşləri», «Afrikada nələr gördüm»), İmran Qasimov («Fransa qobeleni», «İtaliya mozaikası»), Çingiz Hüseynov («İngiltərə dəftəri», «Fransa dəftəri», «Ölkələr gəzdim, dostlar tapdım»), Süleyman Vəliyev («Afrika xatirələri»), Mehdi Hüseyn («Bir ay və bir gün»), Bəxtiyar Vahabzadə («İki həftə»), Anar («Fransa mayı»), Həsən Seyidbəyli («On beş gün Yaponiyada», «Yuqoslaviya xatirələri»), Qasım Qasımzadə («Getdim, gördüm, düşündüm»), Cəmil Əlibəyov («Tyan-Şanın ətəklərində», «Afrika möcüzələri»), Məmməd Araz («Fransa və ... üçüncü Fransa»), Əzizə Cəfərzadə («Qızıl sahilə səyahət»), Q.Paşayev («Yeddi il Dəclə Fərat çayı

boyunca»), M.Aslan («Ərzurumun gədiyinə varanda»), M.Hacıyev («Beş il qonşu diyarda») kimi yazıçı, şair və alimlərin səyahət oçerkləri, əslində Azərbaycan oxucusunu sovet dövründə tez-tez işlənən «o dünya, onların həyat tərzini» haqqında kommunist ideologiyasının yaratdığı ehkamları, təsəvvürləri dağıtmaq və geniş auditoriyanı məlumatlandırmaq baxımından da çox dəyərli publisistik nümunələrdir.

«Dünyada «Amur» üzürdü» (1967), «Yaxın, uzaq Türkiyə» (1979), «Dyula Çak ilə söhbət» (1983), «Qabrovo görüşləri» (1983), «Palma ülfəti» (1983), «Yanan ağacın şəfəqləri» (1986) kimi kamil nümunələrlə Elçin publisistika tarixinə sanballı töhfələr vermişdir. O, həmin əsərlərlə bu janrın, eyni zamanda özünüifadə imkanlarının çərçivəyə sığmadığını, tükənməzliyini bir daha təsdiq etdi. Elçinin səyahət oçerklərinin aktuallığını, tarixi əhəmiyyətini, toxunulan mövzu barədə ictimai rəyin formalaşmasına təsirini araşdırmaq nə qədər maraqlıdırsa, həmin əsərlərin bədii məziyyətlərini təhlil etmək, sənədli əsər kimi fakt və hadisələrin təsvirində obyektivliyə sədaqətini dəyərləndirmək o qədər vacibdir.

Elçinin səyahət oçerklərində bir neçə keyfiyyət özünü daha qabarıq göstərir: yazıçı obrazının səmimiliyi, lirik «mən»in sanbalı, müəllifin dərin müşahidə bacarığı, güclü fəhmi və məntiqi, təsirli, lirik ricətləri, yeri gəldikdə kəskin, prinsipial mövqeyi, ətrafda cərəyan edən hadisələrə çevik və dəqiq reaksiyası, maraqlı mülahizələri...

Səmimiyyət, ümumiyyətlə, Elçinin həyat kredosudur. Müxtəlif illərdə KİV-ə verdiyi müsahibələrdə («Elçin: «Bir parça gün işığı», 1982; «Elçin və İlyas Əfəndiyev», 1994 və s.) insani keyfiyyətlər sırasında səmimiyyətə daha çox üstünlük verdiyini deyən müəllif səyahət oçerklərində məxsusi olaraq bu cəhəti xüsusi vurğulamasa da, yazıların hər birinə səmimi hisslərin hakim kəsildiyini söyləyə bilərik. O, qoca Avropanı istehza ilə ittiham edəndə – «Vyanada Bethovenin yaşadığı evi görmək istəyənlərin sayı yox. Buyurun cənablar, muzeyə bənzər bir şey yoxdur? Nə olar, qəminiz kəm. Yaxşı sərin pivə ki, var. Bəlkə, elə belə yaxşıdır – bir vaxt Bethovenin yaşadığı yerdə indi pivəxana? Bəlkə, bir qeyrətli adam tapıldı, Bethovenin şərəfinə qədəh qaldırdı? Hərçənd burada qədəh yox, iri parçlardır...» - yazanda da («Dunayda «Amur» üzürdü»), qara Afrikanın qaniçənlərini qəzəblə qamçılayanda da – «Hərgah son dərəcə zəngin və rəngarəng adət-ənənələrə malik Afrika xalqının milli mərasimi şnapsla icra edilsə, bu, əslində, milliyyə gülmək, millini ələ salmaq deyilmi?» - deyə soruşanda da («Yanan ağacın şəfəqləri»), bədəvi ərəbin qəlbinin közünü, gözünün atəşini, işıqlı təbəssümünü Tunisdən Azərbaycana «gətirəndə» də, eyni dərəcədə səmimidir...

«Ötən əsrin yetmişinci illərinin sonunda respublikada ən çox oxunan publisistik yazı hansı olmuşdur?» - sualı ilə sorğu keçirilərsə, ilk iki əsərdən biri, bəlkə də birincisi «Yaxın, uzaq Türkiyə» səyahət oçerkinin olacağı şəksizdir.

Bu əsər diqqəti həm yüksək sənətkarlıqla işləndiyi, həm də bizə ruhən yaxın qardaş Türkiyədən bəhs etməsi ilə cəlbedicidir. «Yaxın, uzaq Türkiyə» yalnız Elçin yaradıcılığında yox, bütünlüklə Azərbaycan publisistikası nümunələri cərgəsində xüsusi yer tutur. Odur ki, səyahət oçerkinin məziyyətləri barədə bir qədər ətraflı bəhs etmək yerinə düşərdi.

Qələmə alındığı dövrdə – Laosu, Kambocanı, Çilini, yaxud Vyetnamı Türkiyədən daha yaxşı tanıdığımız sovet vaxtı çox böyük marağa səbəb olan oçerk bu gün də – Azərbaycan-Türkiyə mədəni-ədəbi əlaqələrinin, iqtisadi əməkdaşlığın yüksələn xətlə inkişaf etdiyi, yeni keyfiyyət göstəriciləri əxz etdiyi müstəqillik illərində də aktuallığını itirməmişdir, yəqin ki, heç zaman da itirməyəcəkdir. Elçinin uzaqgörən və dərin düşüncə tərzindən, qeyri-adi fəhmindən ki, bu əsər qələmə alınandan 20 ildən də çox bir vaxt keçdikdən sonra (bu dövrdə SSRİ adlı imperiyanın dağılması və nəticədə müstəqil respublikaların, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının yaranması kimi tarixi hadisənin baş verdiyini xüsusi vurğulamağa ehtiyac var) o deyəcəkdir: «Mən 1979-cu ildə Türkiyə haqqında yazdığım kitabın bütün cümlələrinin altından bu gün məmnuniyyətlə qol çəkəram». (Hacı Azər Əbilov. «Mən insanın içərisindəki azadlığın tərəfdarıyam» (Elçinlə müsahibə), 2001).

Fikrimizcə, bu əsərə dəfələrlə müraciət edilməli, sovet dövrü kontekstində o dərinləndirilməli, dəyərləndirilməlidir. Burada müəllif dərin müşahidəsi, mütaliəsi və çoxsaylı görüşləri sayəsində Türkiyənin mövcud ictimai-siyasi həyatını, partiya, axın və cərəyanların cəmiyyətdəki rolunu, ölkəni çalxalayan terrorçuluğu, onu törədən səbəbləri obyektiv şərh edir, dəyərləndirir.

KİV Sovet İttifaqında – bir partiyalı sistemdə kommunist ideologiyasının itaətkar icraçısı funksiyasını daşıyanda Elçin cəsarətlə yazırdı: «Yeri gəlmişkən, demək istəyirəm ki, Türkiyədə qəzet institutu çox geniş yayılmışdır və qəzetin nüfuzu böyükdür. Saysız-hesabsız bulvar, maqazin qəzetlərindən tutmuş, müxtəlif siyasi amallı «Cümhuriyyət», «Milliyyət», «Hürriyyət», «Tərcüman», «Politika» və s. kimi ciddi (bizdə qəzetə şamil edilərkən bu söz qərribə səslənir) qəzetlər əhalinin məişətinə daxil olmuşdur». Bu gün, senzuranın ləğv edildiyi, söz, mətbuat azadlığının, digər demokratik dəyərlərin bərqərar olunduğu bir şəraitdə bu sətirlər rahatlıqla, həyəcənsiz, həsədsiz oxunur. Lakin 70-ci illər oxucusu həmin qəzetlərin adını yangı, sevgi ilə təkrarlayardı, təşnəli insan suyu necə içərsə, oxucu sözləri o cür ehtirasla «udardı». Qəzet, jurnal buraxmağı xəyalına belə gətirməyən təhsilindən, peşəsindən, cəmiyyətdə tutduğu mövqedən asılı olmayaraq sovet oxucusuna Elçin qocaman türk yazıçısı Yusif Ahuskalının dili ilə zarafatla söyləyir: «...indi kimin əlinə qələm keçir, qəzet, ya dərgi buraxır».

Yeri gəlmişkən, Azərbaycan mühacirlərinin həyatını, fəaliyyətini dilə gətirməyin yasaq olduğu bir dövrdə Elçin Türkiyədəki soydaşlarımızın həyatından, xüsusi ilə nəşri fəaliyyətindən geniş bəhs edir. Məlum olur ki, «Türkiyədə, əsas etibarlı ilə İstanbul və Ankarada azərbaycanlı mühacirlər də var və bunların bir qismi iyirminci ildə, Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulanda, digər bir qismi isə II Dünya müharibəsindən sonra qaçıb Türkiyəyə gedənlərdir». Müəllif Qarsda anadan olub böyümüş, hazırda İstanbulda yaşayan musiqiçi, folklorçu, jurnalist, bir sözlə, İstanbuldakı azərbaycanlıların «patriot» adlandırdıqları Erol Özaydın haqqında, onun «Həmsəhri» adlı 8 səhifəlik aylıq «mədəniyyət, sosial və aktual qəzetə»si barədə geniş bəhs edir. Qəzetin əsas amalı milli adət-ənənələri qorumaq, yaşatmaq, azərbaycanlıların birliyini təmin etməkdir.

Qəzet Azərbaycan dilinin, ədəbiyyatının, mədəniyyətinin təbliğinə böyük səy göstərir. Qəzetin bütün yükünü «mənim üçün çox çətindir, işim ağırdır, amma

çətinlik nə qədər çoxdursa, bu işin şirinliyi də bir o qədər artıqdır» - deyən E.Ozaydın çəkiri. Elçin həyatını «milli vətəndaş xidməti»nə həsr edən həmvətəni ilə qürur duyduğunu, onunla fəxr etdiyini gizlətmir, qəlbində oyanan xoş hissləri oxucu ilə bölüşür: «...heç kim onu məcbur etmir ki, sən min bir əziyyətlə, həm də əlinə keçən bütün xırda-xuruş paranın hesabına «Həmşəhri» qəzeti çıxar; bu, müqəddəs və qüdrətli bir duyğunun nəticəsidir».

1979-cu ildən İstanbulda nəşrə başlayan «Xəzər» aylıq «Ədəbiyyat dərgisi»nin (sahibi Həmid Turan, yazı işləri müdiri Kamal Güngörən, məsləhətçisi Xavər Aslanqızı, texniki katibi Cümhur Turan) başlıca məqsədi 1-ci nömrəsində verilmiş proqram məqaləsində deyildiyi kimi, Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyətini tanıtmaq, köklü, klassik ədəbiyyatımızı türk oxucularına sevdirməkdir. Jurnal xəbər verir ki, oxucular dərgidə Azərbaycan ədəbiyyatı haqqında elmi-nəzəri araşdırmalarla yanaşı, klassik və çağdaş şeir və nəsrimizdən, folklordan gözəl və dolğun nümunələrlə də tanış olmaq imkanı tapacaqlar. Bu xoş xəbərlərlə öz oxucusunu müjdələyən Elçin haşiyəyə çıxır və təəssüflə bildirir ki, Türkiyədə Azərbaycan ədəbiyyatı az çap olunur, az tədqiq və təbliğ edilir. Elçin 32 səhifəlik jurnalın ilk 3 nömrəsinin demək olar ki, bütün materiallarını təhlil edir, yüksək dəyərləndirir.

Oçerk müəllifi Türkiyədə Azərbaycana olan marağı gizlətmir, əksinə bunu gur səslə bəyan edir: «onlar Azərbaycanla maraqlanırsınız desəm, əslində heç nə deməmiş oluram; onlar bizim həyatımızla yaşayırlar...». Etiraf edək ki, SSRİ-nin ideoloji və hərbi (NATO – Varşava) düşməni olan bir ölkədəki həmvətənlər haqqında belə mehr-məhəbbətlə söz açmaq böyük cəsarət və Vətən sevgisi tələb edirdi. Elçin Türkiyəyə, «müasir mədəniyyətin mərkəzi» İstanbula sevgisini gizlətmir. Zəngin Osmanlı tarixinə müraciət edir, oxucunu «Topqapı», Aya-Sofiya, Süleymaniyyə məscidi, muzeylər, məşhur türk memarı Sinanın yaratdığı nadir incilərlə tanış edir.

Informasiya ötürücülərinin – onlarca teleradio kanallarının, yüzlərlə qəzet, jurnalın, kitabların, xüsusi ilə internet xidmətinin sədd-sərhəd tanımadığı, üstəgəl Azərbaycan-Avropa, o cümlədən Azərbaycan-Türkiyə əlaqələrinin bütün sahələrdə vüsət aldığı indiki zamanda «dəmir pərdə» dövrünün qayda-qanunlarını xatırlamaq, mənzərəsini təsvir etmək belə ağırdır...

Elçin Türkiyə həyatının ən müxtəlif sahələrindən, fərqli mövzulardan qürur, fəxarət, sevgi hissi ilə yazır: **Türkiyə tarixi.** «1921-ci il yanvar ayının 10-da İnönü kəndinin yaxınlığında 15 minlik türk ordusu 60 minlik, dövrün ən yeni silahları ilə silahlandırılmış, arxasında Antanta dayanmış yunan ordusunu darmadağın etdi və bu, türk milli-azadlıq hərəkatının gələcək parlaq qələbələrinin başlanğıcı oldu; 15 minlik, demək olar ki, silahsız, ərzaqsız, sursatsız türk ordusu azadlıq ideallarından, milli qürur hissindən qüvvət alaraq bir daha sübut etdi ki, qəsbkarlıq öz mahiyyəti etibarlı ilə ölümə məhkumdur».

Rəssamlıq. «Türkiyə karikaturası müasir dövrdə dünyanın ən yüksək bədii-estetik səviyyəli karikaturalarından biridir. Mən İstanbul Karikatura Muzeyində «İnsan hüququ» mövzusunda açılmış karikatura sərgisinə baxdım və uzun müddət bu sərginin təsiri altında qaldım».

Kino. «... «onuncu sənət» başqa ölkələri olduğu kimi, Türkiyəni də fəth etməyə başladı və hazırda Türkiyə hər il 250 bədii film istehsal edən və 300 xarici filmi türk dilinə dublyaj edən bir kino ölkəsidir: burasını da qeyd edirəm ki, Türkiyədə ilk milli film (xronika) 1914-cü, ilk bədii film (komediya) 1917-ci ildə çəkilmişdir».

Ədəbiyyat. «Bugünkü türk ədəbiyyatı, bir tam halında və sözün yüksək mənasında, özünü ifadə və təsdiq edə bilən bir ədəbiyyatdır». «Müasir türk ədəbiyyatı bir küll halında öz xalqını tanıyan, onun həyatına, arzularına, təbiətinə bələd olan psixoloji bir ədəbiyyatdır». «Türkiyədə uşaq ədəbiyyatı çox inkişaf etmiş və geniş yayılmışdır: poliqrafiya və tərtibat baxımından nəfis şəkildə buraxılan uşaq kitabları çox çap olunur, çox satılır və çox oxunur».

Atatürkə məhəbbət və əlifba islahatı: «Türkiyədə dini fanatiklərin, eləcə də həmişə hər cür yeniliyə qarşı çıxış edən reaksiyanın kəskin müqavimətinə baxmayaraq, Atatürkün polad iradəsi ərəb əlifbasını latın əlifbası ilə əvəz etdi və bu, əhəlinin savadlanmasında əhəmiyyətli rol oynadı». 70-80-ci illərin gəncləri bu sətirlərin sevgisi ilə sehlənmiş və onların qəlbinə Türkiyəyə məhəbbət közü, qılgılcımı düşmüşdür.

Elçinin Nazim Hikmətə, Əziz Nesinə, Yaşar Kamala olan sonsuz sevgisi ötən əsrin 70-80-ci illər oxucusuna sirayət etmişdir. Ümumiyyətlə, oçerk türk **ədəbiyyatı** tarixi və müasir dövrü barədə məlumatlarla zəngindir. Bu da təbiidir. Səfər Yazıçılar İttifaqı tərəfindən təşkil edilmişdir və nümayəndə heyəti Türkiyə Yazarlar Sindikasının dəvəti ilə Türkiyədə qonaqdırlar. Məqsəd müasir türk yazıçıları, mədəniyyət xadimləri ilə tanışlıq və ən müxtəlif problemlər ətrafında fikir mübadiləsidir. Maraqlıdır ki, müəllif səfərin məqsədi barədə məlumat verərkən bura «hər birimizin bir yazıçı kimi fərdi marağımız» sözlərini də əlavə etmişdir. Elçinin «fərdi marağı» təbii ki, «ictimai və milli mənafe» anlamındadır və bu maraq ədəbi-bədii, sənət çərçivələrilə məhdudlanmır. Məhz buna görə də oçerk, əslində Türkiyənin bütün mənzərəsi – ictimai-siyasi, iqtisadi, tarixi, ədəbi-mədəni həyatına bir işıq salır. Bununla belə, türk ədəbi mühiti əsərdə daha geniş əksini tapmışdır.

Elçin türk ədəbi nümunələrini dünya, o cümlədən Azərbaycan ədəbiyyatı ilə müqayisədə təhlil edir, maraqlı və qəti qənaətə gəlir: vicdanlı ədəbiyyat. Elçin Atatürkün Tofiq Fikrət haqqında söylədiyi «bütün həyatı boyu yalnız öz vicdanının sözünə baxan bir şair» fikrini o dövrdə yaşayıb yaratmış bir çox türk yazıçı və şairlərinin xarakterik cəhəti kimi xüsusi qeyd edir və yazır ki, onuncu illərin sonu, iyirminci illərin əvvəllərində türk milli-azadlıq hərəkatı və bu hərəkatın rəhbəri Atatürk qabaqcıl türk ədəbiyyatının böyük mənəvi dayaqını hiss etmişdir. Diqqətçəkəndir ki, müəllifi cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinin fikirləri də düşündürür. O, fəhlədən, taksi sürücüsündən, şəhər bələdiyyəsinin əməkdaşından da hansı əsəri oxuduğunu soruşur. Polis nəfərinin, məmurun Nazim Hikməti oxuyub-oxumadığı ilə maraqlanır. Elçinin Nazim Hikmət sevgisi suyu gözüne sığmayan, daim çağlayan bulağa bənzəyir: aşır-daşır. Gah bu qüdrətli türk şairini – «hündür boylu, sarışın, göy gözlərindən işıq və hərarət saçan yaraşıqlı insanı» ilk dəfə gördüyü günü və heç vaxt unutmadığını xatırlayır, gah Gülxanə parkında ceviz ağacı axtarır, tapmayanda içdən kədərlənir, gah bugünkü Türkiyədə

N.Hikmətin çox çap olunduğunu, çox oxunduğunu, çox sevildiyini öz oxucusuna sevinclə çatdırır, gah məhəbbətlə Nazim Hikmətin adının Azərbaycanda, Azərbaycan yazıçıları, şairləri ilə bir cərgədə çəkildiyini söyləyir, Bolqarıstanda səkkiz cildliyinin nəşr edildiyini dilə gətirir, gah da Nazim Hikmətlə bağlı dildə dastanlaşan hekayətləri nəql edir. Elçinin Dəmirdaş Ceyhun, Selnur Sezər, Adnan Özyalçınər, Tomris Uyar, Turqut Uyar, Aydın Hətiboğlu, Çingiz Bəktaş, Müjdak Gəzən, Əsən Yel, Elmil Qalib kimi tanınmış yazıçı, şair, jurnalistlərlə görüşü, fikir mübadiləsi böyük maraqla oxunur və yadda qalır. Elçin qələminin qüdrəti ondadır ki, o, oxucunu yormadan, incitmədən əsrlərdən-əsrlərə, əsərlərdən-əsərlərə, ölkələrdən-ölkələrə apara bilir. O, öz fikirlərini Yunus İmrə, Qul Hümmət, M.Ə.Sabir, Nazim Hikmət misraları, Yaşar Kamal, Lev Tolstoy, Pobindranat Taqor kəlamları, Nəsrəddin Xoca lətifələri, xalq mahnıları, nağıllar, atalar sözü, zərb-məsəllərlə zənginləşdirir, mülahizə, mühakimələrini əsaslandırır və daha təsirli edir. O, söz azadlığı və onun uğrunda türk sənətkarlarının mübarizəsi haqqında yazanda Əziz Nesinin məşhur «Cərrahların konqresi» hekayəsini, şöhrətli rəssam Səmih Balçioğlunun karikaturasını xatırladır. Ərəb əlifbası ilə bağlı Türkiyədə həyata keçirilən reforma haqqında bəhs edəndə, o, bu sahədə M.F.Axundov və F.Köçərlinin fəaliyyətini yada salır.

Elçin Türkiyənin uğurları ilə oxucunu müjdələyir, eyni zamanda oranın problemlərindən də kədərlə, təəssüf hissi ilə söz açır. O, bu mövzuda da yazanda Türkiyəyə məhəbbətini gizlədə bilmir. Terror, siyasi çəkişmələr, maoçu, xocaçı, trotskiçi, qevaraçı, qəddafici, marksçı, engelsçi adları ilə cavanların arasında yayılmış siyasi hərdəmxəyallıq, dəmdəməkilik, porno-albomlar, porno-şəkillər, pornofilmlər, seks jurnalları Türkiyə həyatının cizgiləridir və müəllifi qəlbədən üzür: «Bu gün terrorçuluq Türkiyə kimi gözəl təbiətli, qonaqcıl, mülayim və mehriban əhalisi olan, zəngin ədəbi-mədəni irsə malik dünya tarixini yaradan ölkələrdən birini tamam sarsıtmışdır».

Elçinin səyahətnamələrini müəyyən mənada səfər etdiyi əcnəbi ölkənin ədəbi oçerki də adlandırmaq olar. Bu baxımdan Qanaya («Yanan ağacın şəfəqləri»), Tunisə («Palma ülfəti»), Macarıstana («Dyula Çak ilə söhbət») səfərlər xüsusi ilə xarakterikdir. «Yanan ağacın şəfəqləri» oçerkində qədim və zəngin Afrika ölkəsi Qanada məskunlaşan xalqlar, onların həyat və düşüncə tərzini haqqında maraqlı, ibrətamiz məlumatlar verilir. Müəllifin təbirincə desək, «əbədi bir mövzu: xalq və ədəbiyyat» isə oçerkin ruhuna tam hakimdir. XIX əsrin sonlarından başlayan ingilisdilli Qana ədəbiyyatında son illərdə milli dillərdə də nümunələr yaranır. Elçin ədəbi mövzunu oxucuya hərtərəfli, detalları ilə təqdim üçün diqqətçəkən forma seçir. O, müasir Qananın ən görkəmli nümayəndələrindən biri Atukvey Okay ilə ədəbi polemikaya girir. Təxəllüs-ad seçməkdən, müstəmləkəçiliyin fəsadları və ədəbi proses, özünüifadə yolları, milli dil, təhsil, sosial problemlər, irqilər, ədəbi qəhrəmanlar və əsl sənətin kriteriyalarındanak müxtəlif səpgili məsələlər diskussiyanı daha ehtiraslı, canlı və yaddaqalan edir. Söhbət bitdikdən sonra sanki Qana ədəbiyyatının tarixi və bu günü barədə bir ensiklopedik mənbə oxumuş kimi olursan...

Eləcə də, müəllifin «Palma ülfəti» oçerkində Tunisin və ümumiyyətlə, müasir ərəb ədəbiyyatının tanınmış nümayəndələrindən biri Mustafa Əl-Farsi ilə

ədəbi söhbəti eyni təsir bağışlayır. Burada da oxucu ərəb dünyasının bir parçası Tunisin tarixi və müasir görkəmli simaları, yerli əhalinin məşğuliyyəti barədə çox maraqlı, yaddaqalan məlumatlar alır. Müəllifin də yazdığı kimi, otellərin gəldi-gedəri nömrələrində, Əbdülrəhmanın sürdüyü məşində, Mustafagilin hər küncü yazmaqdan, qələm işindən xəbər verən, başdan-başa yazıçı ovqatı ilə nəfəs alan evində, Tunis Mədəniyyət Nazirliyinin, Ədəbiyyat departamentinin keçirdiyi rəsmi tədbir və yığıncaqlarda, Tunis Yazıçılar Birliyində, eləcə də ölkənin görkəmli yazıçı və ədəbiyyatşünasları – Nurəddin Səmmudla, Ömər ben Salemlə, professor Mühəmməd Fantarla, Mədəniyyət İşləri üzrə Milli Komitənin rəisi Ömər Süxeyri və bir çox başqaları ilə bədii ədəbiyyatın predmeti, müasir dövrdə oynadığı rol və vəzifələri barədə geniş söhbətlər, ədəbi mübahisələr canlı, ehtiraslı dillə nəql edilir və böyük maraq doğurur.

«Dyula Çak ilə söhbət» adlı oçerki həm Macarıstana səfər, həm də macar ədəbiyyatına – onun tarixinə və bu gününə səyahət adlandırmaq olar. Müəllif oçerkdə Budapeştlə bağlı ilk təəssüratını, - «Yevropa» nəşriyyatı tərəfindən macar dilində «Gümüşü furqon» adı ilə kitabının nəşri haqqında xəbəri oxucu ilə məmnunluqla bölüşdükdən sonra söhbəti orijinal forma ilə davam etdirir:

«İştirakçılar: Dyula Çak, mən, tərcüməçimiz və mənim dostum Adam, bir də ki, maqnitofon.

Məkan: Budapeşt. Macarıstan Yazıçılar İttifaqı.

Zaman: 27 yanvar 1983. Saat 10³⁰».

Bu cür təqdimatdan sonra sərhədsiz sənət-ədəbiyyat mövzusunda iki yazıçının maraqlı mübahisəsi başlayır. Ədəbi cərəyanlar, mövzu, forma, söz sənətinin həyata təsiri, ədəbiyyatda milli, bəşəri problemlər, əsl sənətin göstəriciləri kimi məsələlər ətrafında ciddi müzakirələr dünya, Azərbaycan və Macarıstan ədəbiyyatının klassiklərinin irsindən nümunələr gətirilməklə aparılır. Fikir mübadiləsi nə qədər qızgın, ehtiraslı olsa da, qənaətlər bir o qədər dolğun və yaxındır: «...hər bir yazıçı qələmi ilə ağ kağızın üzərində yalnız özünü deyil, eyni zamanda, özü ilə birlikdə öz xalqını da ifadə edir»; «Milliliyin fəvqündə bəşəriyyət olmadığı kimi, cəmiyyətin də fəvqündə, ümumiyyətlə, ədəbiyyat yoxdur»; «Ədəbiyyatın vətəndaşlığı... həmin ədəbiyyatın milliliyindən asılıdır»; «Elm təbiəti, xarici aləmi dərk və izah edir, ədəbiyyat isə, - söhbət istedadından gedir! – insanın daxili dünyasını dərk və izah etməlidir»; «Tənqid bir tərəfdən ədəbiyyatı dərk etmək üçün oxucuya köməklik göstərməlidir, digər tərəfdən isə dünyanı dərk etmək üçün yazıçının özünə köməklik göstərmək iqtidarında olmalıdır»; «Yazıçı sözü oxucu üçündür. Tənqidçi isə öz sözünü həm oxucuya, həm də yazıçıya deməlidir»; «...formaya etinasız yanaşmaq da, formaya aludə olmaq kimi zərərli» və s. və i.

... «Başqa bir şəhərdən gəlmiş bir impressario zırpı bir kişini bazar başında qurduğu səhnəyə çıxarıb camaata göstərir, tərifləyir ki, ay camaat, bu kişi dünyanın ən böyük pəhləvanıdır, dünyada bundan güclü məxluq yoxdur, bir dəfə bir öküzün buynuzlarından yapışmış yerə mıxlayıb, bir dəfə də yumruğu ilə kəlin belini sındırıb, bir dəfə də filan işi görüb. Bazardakı adamlardan heç kəs onların yanında ayaq saxlamır, hərə öz işi ilə məşğul olur. Impressario yanından ötən bir nəfəri saxlayıb soruşur ki, mən bu şəhərə belə bir məşhur pəhləvan gətirmişəm, niyə heç kim

tamaşa eləmək istəmir. Şəhərli cavab verir ki, sən bir belə təriflər deyincə, elanlar verincə, qoy bu pəhləvan əl atıb bu yekə daşlardan birini götürsün, elə oynatsın ki, camaat da yığışsın başınıza». Bu qaravəllini Elçin «Dünyada amur üzürdü» adlı səyahət oçerkində xatırladır və əvvəlcədən hamının bildiyi faktlarla, hamının gördüyü hadisələrlə oxucunu yormayacağını bəyan edir: «Yəni ki, televizorda gördüklərimizdən başqa, kitablarda oxuduqlarımızdan və ya oxuya biləcəklərimizdən başqa, sən özün nə görmüsən? Nə görmüsən, yəni nə hiss etmisən, nə düşünmüsən?». «Yaxın, uzaq Türkiyə»də isə Elçin Marko Polo, Afanasi Nikitin, Zeynalabdin Şirvaninin və onlarla, yüzlərlə, minlərlə digər məşhur və qeyri-məşhur səyyahların yaşadıkları dünyanı insanlara tanıtdıqlarını, lakin bu cəsur və müdrik sələflərin əzab-əziyyətlərə sinə gərrib beş ilə, on ilə yer üzündə Şimaldan Cənuba, Şərqdən Qərbə, necə deyirlər çarıq yırtıb, dərə-təpə aşılıb gördüklərini, qələmlə təsvir etdiklərini bugünkü texnikanın bir anda etdiyini xüsusi vurğulayır. Bu qeydlər Elçinin həm bu işə girişməyin – səyahətnamə yazmağın nə qədər məsuliyyətli olduğuna, eyni zamanda bununla yanaşı, oxucuya yeni söz deyəcəyinə bir işarədir. Və bu Söz deyilir.

Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatının canlı klassiki Elçinin yaratdığı belletristika nümunələri («Mahmud və Məryəm», «Ağ dəvə», «Ölüm hökmü» romanları, «Toyuğun diri qalması», «Dolça», «Bir görüşün tarixçəsi» povestləri, «Baladadaşın ilk məhəbbəti», «Sarı gəlin», «Araba» hekayələri, «Ah, Paris, Paris», «Mənim sevimli dəlim», «Mənim ərim dəlidir», «Şekspir» dram əsərləri və s. və i.). XX əsrin 60-cı illərinin və XXI əsrin əvvəllərinin Azərbaycan bədii-estetik fikrinin təzahüratı və danılmaz nailiyyəti, səyahətnamələri bəhs olunan yerin və dövrün aynası, özünüifadənin publisistikada təkrarsız təcəssümüdür.

“525-ci qəzet”, 7 may 2008,

“Mədəniyyət” qəzeti, 9 may 2008

Dahi Şekspir, möhtəşəm “Şekspir”

Tarixi on illərlə ölçülən Azərbaycan teatrlarının cərgəsinə yenidən qoşulan “ÜNS” yaradıcılıq səhnəsi “ cəsarətli , ciddi, orijinal addımları , axtarışları ilə mədəni həyata fəal nüfuz etməkdədir. Xalq yazıçısı Elçinin “Şekspir” pyesi əsasında səhnələşdirilən tamaşa ilə isə fikrimizcə, “ÜNS” özünün səhnə tarixinə bir möhür vurdu. Təsədüf deyil ki, bu möhtəşəm tamaşanın üstün məziyyətləri-rejissor, rəssam işi, aktyorların mahir bənzərsiz ifası KİV-də böyük əks-səda vermişdir. Aktyorların hər birinin canlandırdıkları obrazların, xarakterlərin hiss və düşüncələri, “ciddi və kədərli komediya “nın probleminin və predmetinin açılmasına xidmət edən oyun tərz, rəngarəng jest və mimikaları, bir-birini əvəz edən dinamik və çevik hərəkətləri sahə mütəxəssislərinin də diqqətini çəkmişdir.

Doğrudan da, əsərin-tamaşanın ideya-istiqaməti, aktuallığı, pyesin uğurlu səhnə həlli üçün bədii rəhbər Nərgiz xanım Paşayevanın, rejissor Bəhram Osmanovun və rəssam Nüsrət Hacıyevin özünəməxsus, sadə, həm də qeyri-adi,

cox maraqlı yaradıcılıq axtarırları, tapıntıları, təşəbbüsləri, cəhdləri yüksək diqqətə layiqdir. Məkan baxımından hadisələrin cərəyan etdiyi ünvan bütün tamaşa boyu dəyişmir: ruhi xəstəliklər klinikası. Buradakı hadisələr dramatik, gərgin eyni zamanda ibrətamizdir. Cəmi 8 aktyorun iştirak etdiyi tamaşada az qala 800 adamlıq qələbəlik yaşanır. Səhnə içərisində eyni vaxtda bir-birindən diqqətçəkən 2-3 , bəzən 4-5 səhnə yaranır: veneralı öz aləmindədir: həsrətlə, həyacanla, ümidlə səmaya boylanır, Stalin törətdiklərinə görə yenə təkəbbürlə tövbə etməkdədir, Ər-Arvad öz dünyasında...

Ruhi xəstəliklər klinikasında baş verənlər – ağıllıların və dəlilərin istər ayrılıqda, istərsə də bir yerdə ehtiraslı mübahisələri, mükəllimləri, hay-küylü dialoqları əcayib-qərayib jestləri, rəqsləri, “Romeo və Cülyetta”dan səhnəcikləri, eləcə də səhnənin ekranında bir-birini əvəz edən tablolar, bütün bu mənzələrin təsir gücünü artıran işıq, tüstü fonu, digər elementlər həyatın və bəşər övladının bir sıra ədəbi və əzəli problemlərinin yazıçının təsvir etdiyi kimi təqdiminə yönəlmişdir. Ən müxtəlif səbəblərdən, xüsusi ilə klassik ədəbi nümunələrdə dəli, təlxək obrazları vasitəsi ilə yazıçı cəmiyyətdə, daha çox onun ali təbəqəsində baş verən ədalətsizliyə, haqsızlığa, çirkin əməllərə, yalana, məkrə, hiyləyə, zülmə qarşı üsyan, etiraz edir.

Bugünkü ədəbiyyatda konkret “Şekspir” pyesində “dəlinin” təyinatı “dəliliyin” anatomiyası dəyişmişdir. Söz azadlığının, digər demokratik dəyərlərin bərqərar olduğu cəmiyyətdə yuxarıda söylədiyimiz eybəcərliklərin ifşası üçün “dəli”nin tribunasına ehtiyac yoxdur. “Şekspir”də yazıçı tamamilə başqa niyyət güdür. Ən əvvəl qeyd olunmalıdır ki, burada qoyulan mövzu millidən daha çox bəşəridir, ikincisi isə əsərdə ictimai formasıyadan, quruluşdan asılı olmayaraq insanlığa, yer üzünün əşrəfi” adına ləkə gətirən xüsusiyyətlər-xəyanət, yalan, kin-küdurət, nifrət, hiylə hədəfə götürülür. Müəllif bizi klinikanın cəmi 3 nəfər personalı ilə tanış edir: Baş həkim, həkim və sanitar. Baş həkim həyatdan və işindən sanki narazıdır. Lakin işi və vəzifəsi üçün adama elə gəlir ki, baş kəsməyə də hazırdır. Qorxaq və hiyləgərdir, tərəddüdlər və şübhələr onu üzür, işçilərini ciddi nəzarətdə və itaət altında saxlayır; saxta hərəkət və təbəssümlər onun simasızlığını daha parlaq əks etdirir. Onun dəlillərlə rəftarı, ünsiyyəti olduqca maraqlı və yaddaqalandır. Məbud Məhərrəmov-baş həkim, həm də qətiyyətsiz, iradəsiz və zəif xarakterlidir. O da finalda klinikada hökm sürən mənəvi-psixoloji gərginliyə dözmür, dəlilərin təsirinə düşür, Yer kürəsindən getmək sevdası ona da sirayət edir. Həkim-Sənubər İsgəndərli danışığı, hərəkətləri, replikaları və üzünün ifadələri, ədaləti, kinayəli baxış və təbəssümləri ilə tamaşaçının ürəyinə yol tapır, hafizəsində qalır. O, da özünü xoşbəxt hesab etmir: əri ilə problemləri var, gözünü dikdiyi baş həkim kreslosu da ondan hələ çox uzaqlardadır. Həkim obrazında cəmlənmiş bütün xüsusiyyətlər təbiidir: onun həyat və düşüncə tərzinin məhsuludur, mənəvi keyfiyyətlərinin göstəricisidir. Baş həkimə nisbətən o daha səmimi görünür. Həkimin sarsıntıları, ətrafdakıların emosional rəftarı əslində klinikadakı mövcud vəziyyətin bir insan qəlbində təzahüratıdır. Məhrəm mövzularda onun həmsöhbəti yoxdur, məcbur olur “dəli”ni dindirməklə öz ehtiyaclarını ödəsin. Dəlillərlə, xüsusi ilə Sara Bernarla təması, ünsiyyəti onu da tədricən dəyişir: O, da Şekspir yaradıcılığına maraq göstərir.

Sanitar – Fuad Osmanov iş yoldaşlarından “bir baş yuxarıdır” – o həm də, oğrudur. Xəstələrin ərzağını mənimsəyir. Mövcud mühiti əsas gətirərək özünün alçaq hərəkətlərinə bəraət qazandırır. Lakin klinikada cərəyan edən hadisələr ondan da yan keçmir, o da Yer kürəsindən uzaqlaşmağı üstün tutur. Tamaşadakı dəlilərin hər biri fərdi cəhətləri ilə fərqlidir. Stalin –Siyavuş Aslan ciddi, təkəbbürlü, ağır çəkildir; Sara Bernar – Şükufə Yusupova çoxyüküklü obrazdır, - Cülyetdadır, diqqət mərkəzində olan heykəltəraşdır, Parislilərin kumiridir. Ər-Arvad –Ayan Mirqasımova zənnim məni aldatmırsa, ədəbiyyatda yeni hadisədir: Bir orqanizmdə iki nəfərin mövcudluğu. Bədii əsərdə, təsvirdə bu obrazın yaradılması Elçin kimi yazıçıya bir o qədər problem yaratmaz, lakin səhnədə bir bədəndə iki nəfəri “gəzdirmək” – bu, kişi-qadın maneraları, səs dəyişmələri əlbəttə, ifaçıdan xüsusi məharət tələb edir. Drob-13, başqa sözlə, Van-der-pran-dur-Firdovsi Atakişiyev digərlərinə nisbətən səhnədə gec görünür, lakin yaddaşlara həmişəlik həkk olunur. Sara Bernarla bal rəqsi, maraqlı fikirləri onu tamaşaçıya bağlayır. Veneralını – Rafiq Əliyevi dialoq və monoloqla səhnədə iştirakı baxımından epizodik rol hesab etmək olar: nisbətən az danışır, digər qəhrəmanlarla az təmasda olur. Lakin əvvəldən axıra kimi o, tamaşaçının nəzərində, diqqətində qalır. Veneralı səhnənin bir küncündə çox tələsən, avtobusun gəlməməsindən əndişələnən, həyəcanlanan sərnişinə bənzəyir. Əslində onun digərləri ilə danışmağa nə həvəsi, nə də vaxtı var o, bir an tez Yer kürəsini tərk etmək istəyir. Tamaşadakı hər bir aktyorun ifası ayrıca söhbətin mövzususdur. Odur ki, aktyorlarla bağlı qısaca söylənilənləri yekunlaşdırsaq, bu qənaətə gəlmək olar ki, yaradıcı heyət “ağıllı” və “dəli” personajlardan ibarət mükəmməl, bütöv ansambl yarada bilmişdir. İnsanları, bəşər övladlarını, kiçik Yer kürəsində o cümlədən bizim həmvətənlərimizi kiçik, Azərbaycanda ali dəyərlərlə yaşamağa, hər cür hiylə və məkrdən, uzaq, xeyirxah, ədalətli əməl sahibləri kimi iz qoymağa səsləyən tamaşanı mübaligəsiz, müstəqillik dövrünün ən uğurlu səhnə əsəri hesab etmək olar.

“Kaspi” qəzeti, 10 aprel 2007

Söz və sənətkar qüdrəti haqqında düşüncələr

(Elçinin 60 illiyinə)

Göydən tək-tək iri, ilıq damcılar düşməyə başlayanda dünyagörmüş qocalar üstlərindən ağır yük götürülürmüş kimi dərinə köks ötürər, uca dağların arxasından sürtlə kəndin üzərinə axışan parçalı qara buludlara işarə vuraraq, təbəssümlə dillənərdilər:

- Yer-yurd qurumuşdu. Toz, bürkü nəfəsimizi kəsmişdi. Axır ki, yağacaq. Sərinləyərik. Təbiət də dirçələr, canlanar.

Yayın uzun cırhacırından sonra yağış həsrəti ilə göyə boylanan, dua edən, qurbanlar kəsən əzabkeş, dözümlü, fədakar sakinlərin istəyi nəhayət ki, həyata keçərdi...

... «Azərbaycan cəmiyyətinin qaranlıq dövrü» (H.Zərdabi «Kəşkül»dən, «Şərqi-Rus»adək olan müddəti nəzərdə tutaraq, belə yazırdı – T.A.) başa çatdıqdan sonra «Həyat», «İrşad», «Tərəqqi», «Füyüzat», «Molla Nəsrəddin» nəşrə başladı», «Nəşri-maarif», «Nicat», «Səadət» xeyriyyə cəmiyyətləri yarandı, fəaliyyətlərini genişləndirdilər. Məhəmməd Ağa Şahtaxlı, Əlimərdan bəy Topçubaşı, Məhəmməd Hadi, İbrahim Tahir, Məmməd Əmin Rəsulzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu, Əli bəy Hüseynzadə, Nəriman Nərimanov, Cəlil Məmmədquluzadə, Həşim bəy Vəzirov, Üzeyir və Ceyhun Hacıbəyli qardaşları, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Abbas Səhhət, Mirzə Ələkbər Sabir, Ömər Faiq Nəmanzadə qələmə sarıldılar, xalqın tarixinə və taleyinə qızıl səhifələr yazdılar...

«Şərqi-Rus» nəşrə başlayandan 15 il sonra Şərqdə, türk-islam dünyasında ilk dünyəvi, demokratik respublika Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandı. Bu cəmiyyətdə gedən təbii, tarixi prosesin məntiqi nəticəsi idi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xalqın həyat və düşüncə tərzinin məhsulu, yetkinləşmiş, formalaşmış ideoloji, siyasi, ədəbi-mədəni, mənəvi mühitin yetirməsi idi.

XX əsrin ilk onuncuları 1918-ci ildə başları üzərində üçrəngli bir bayraq yüksəltdilər. Amma regiondakı təbəddülatlar, böyük dövlətlərin Qafqazda toqquşan maraqları Azərbaycan xalqına baha başa gəldi: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti süqut etdi. Sonra cəmiyyət təzadlı, bir-birinə zidd axın və cərəyanlarla, təqib, təzyiq, terror, edam, sürgün və qanlarla dolu 20-30-cu illəri yaşamağa məcbur və məhkum edildi. Həmin dövrün ədəbi mühiti bəlkə heç vaxt olmadığı kimi ictimai həyatın aynasına çevrilmişdi. Ədəbi proses cəmiyyətlə nəfəs alırdı, cəmiyyətin nəbzi ədəbi mühitdə vururdu. 30-cu illərin sonlarına doğru ədəbi çarpışmalara, əqidə və ideya mücadiləsinə son qoyuldu. Milli və istiqlalçı ədəbiyyatın, həqiqi söz sənətinin nəfəsi kəsildi. Sosializm realizmi «qələbə» çaldı, hamı «ələmdən nəşəyə» keçdi, ədəbiyyat «kolxozlaşdı», «fəhlələşdi» (staxanovçu oldu), söz çərçivəyə salındı, senzura ehkamların keşiyində ayıq-sayıq durmağa başladı. Yeni ideoloji qəliblər, mənəvi-estetik ölçülər ədəbiyyatı partiyalaşdırmış, onun proqramının bədii sözlə icraçısına çevrilmişdi. Kolxoz fermasında ictimai mal-qara yetişdirildiyi kimi, ədəbiyyat sexinin şablon bədii forma və üslub konveyerində də sovet rejimi və ideologiyasına xidmət edən ədəbi nümunələr buraxılırdı.

Böyük Vətən müharibəsindən qalib çıxan Sovet imperiyası ABŞ-ın liderlik etdiyi Qərb dünyasına soyuq müharibəni – ideoloji mübarizəni uduzmağa başladı. Qərbin təbliğat maşını – xüsusilə radiodalğaları dəmir pərdəni deşərək SSRİ-ni silkələyirdi. İmperiyadakı proses Azərbaycan SSR-dən də yan keçmirdi. Stalinin ölümü ilə ictimai mühitdə və münasibətlərdəki dəyişiklik ədəbiyyata, sənətə də sirayət edirdi. Azərbaycanın, bütün türk dünyasının şah əsəri «Kitabi-Dədə Qorqud» bəraət aldı. 50-ci illərin sonunda Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət heyəti Azərbaycan dilinin dövlət dili olduğu barədə fərman verdi. Bəxtiyar Vahabzadənin «Gülüstən»ı yarandı və ictimai rəyə təsir edəcək qədər diqqət çəkdi.

Sonradan ədəbiyyat tarixinə «60-cılar» kimi düşəcək şair və yazıçılar bir tərəfdən həmin dövrdə baş verən ictimai-siyasi proseslərin nəticəsi kimi yetişir, meydana çıxırdılarsa, digər tərəfdənsə, özləri həmin dəyişikliklərin qidalandırıcısı, sürətləndiricisi qismində iştirak edirdilər. Ədəbiyyat ideoloji silahdan, cəmiyyətin siyasi taleyini həll edən alətdən fərdin xarakter, hiss, fikir və duyğularının bədii tərənnümü olan söz sənətinə çevrildikcə sətirlər cəmiyyətə nüfuz edən, ona hakim kəsilən təbii gücə, qüvvəyə dönür. Milli nəyi varsa, hamısının – dili, adət-ənənəsi, həyat və düşüncə tərz, psixologiyası üzərinə kölgə salınmış oxucu, sovet rejiminin əsarət və inhisarından çıxmaq üçün çapalayan ədəbiyyatı narahatlıqla izləyir, kitabları sətirləti, yaxud məcazi mənə tapmaq eşqi, həvəsi ilə vərəqləyir.

Ədəbi anlamda «60-cılar» riyazi onluqda nəzərdə tutulan çərçivəyə sığmır. Azərbaycanda «60-cı illər ədəbiyyatı» istilahı adı altında anlaşılan yeni ədəbi mərhələnin rüşeymləri 50-ci illərin sonunda əmələ gəlmiş, 60-cı illərdə formalaşmağa başlamış, 70-ci illərdə ən məhsuldar dövrünü yaşamış, 80-ci illərin ikinci yarısındanak – yenidənqurma və aşkarlıq siyasətinin elan edildiyi dövrdə davam etmişdir. Bu, Azərbaycan sovet və ümumiyyətlə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində mövzusu, forması, ideyası, dili, üslubi sənətkarlığı ilə fərqli bir mərhələdir, onun spesifik xarakteristikası var.

Bu dövr ədəbiyyatının yaradıcılarından və aparıcılarından biri Xalq yazıçısı Elçindir. Elçin tarixi baxımdan 60-cı illərin əvvəllərindən ilk yaradıcılığa başladığı üçün yox (həmin vaxt yazanların, yaxud yazmağa başlayanların hamısı «60-cılar» ədəbi nəslinə mənsub deyil ki!), yeni ədəbi hərəkatın və həyatın öndərlərindən olduğuna görə, 60-cılardan sayılır. 60-cılar əslində inqilabçı yox, islahatçı, bir qədər obrazlı desək, körpüsəlanlardır. Onlar sovet dövründə (!!!) rejimin ötən illərində qırılmış milli ədəbi rəhbəri, eybəcər hala salınmış, təftiş olunmuş ənənələri bərpa etdilər. Ədəbiyyatı sənətə çevirdilər.

Elçinin qəhrəmanları yaradıldığı tarix baxımından ehkamçı və totalitar sosialist realizmin ərsəyə gətirdiyi obrazlarla çox yaxındır. Amma bu qəhrəmanlar milli xarakter, düşüncə tərz, hiss və duyğuları, davranış və danışığı ilə daha çox M.F.Axundzadə, N.Vəzirov, Ə.Haqverdiyev, Mirzə Cəlil personajları ilə qohumdurlar. Sovet dövründə qələmə alınmış Baladadaş (Baladadaşın ilk məhəbbəti) sovet ədəbiyyatının kolxozçu, komsomol, kommunist, qırmızı papaq qəhrəmanlarından ruhən və mənən Novruzəliyə (Poçt qutusu) daha doğmadır. Xatırlanan hekayələrin mövzu, məzmun, süjet, kompozisiya, obrazların reallığı, dinamikliyi, elə lap dil, üslub fərqlərindən xeyli danışmaq olar, lakin kamil bədii sənət nümunəsi olan bu hekayələri birləşdirən tellərin təbii və möhkəm olduğu fikrinə yəqin ki, etiraz edən olmaz. 60-cı illər ədəbi nəslinin bu xidməti – milli klassik ədəbiyyatla varisliyin bərpası probleminin araşdırılması, dəyərləndirilməsi müasir ədəbiyyatşünaslığın yeni, həm də aktual vəzifələrindəndir...

Sosialist realizminin ehkam və çərçivələrini darmadağın edən Elçin və qələmdaşları yeni tip əsərləri ilə, belə demək mümkünsə, ədəbiyyatı öz işi ilə məşğul olmağa vadar etmiş, milli ənənələrlə çağdaş mədəniyyətin vəhdətindən, sintezindən parlaq sənət nümunələri yaratmışdır.

Üç il əvvəl Elçin ilk yaradıcılığından ötən 32 il ərzində qələmə aldığı 40-a yaxın hekayəni «Baladadaşın ilk məhəbbəti» adı altında nəşr etdirmişdir (Bakı,

QAPP – Poliqraf, 2000-ci il, 480 səh.). Müəllif kitaba yazdığı «Mənlə mən arasında» adlı ön sözdə toplunu niyə «Baladadaşın ilk məhəbbəti» adlandırdığını açıqlayır: «Yəqin daha çox ona görə ki, Baladadaşın varlığı, onun təmizliyi, iddiasızlığı, səmimiyyəti mənim üçün bu 32 ilin daşınan yükün müqabilində çox əhəmiyyətli bir şeydir». Səmimi olduğu qədər də təvazökar bir etirafdır. «Daşınan yük»ün arxasında yuxusuz gecələr, saysız-hesabsız mütaliələr, yaradıcılıq axtarışlarından yaranan hiss-həyəcanlarla bərabər, mübarizələrlə dolu bir səhnə, həyat göz önünə gəlir. Partiya-sovet aparatının proqramlaşdırdığı, təlimatlandırdığı, istiqamətləndirdiyi sosialist realizmi, onun keşiyində və qulluğunda duran mühafizəkar, ehkamçı tənqid həqiqi sənətin buxovuna çevrilmişdi.

Qələminin qüdrəti, istedadının gücü sayəsində Elçin, yaradıcılığının 45, anadan olmasının 60 illiyini zəngin ədəbi irslə qarşılayır. «Mahmud və Məryəm», «Ağ dəvə», «Ölüm hökmü» adlı romanları, «Bir görüşün tarixçəsi», «Dolça», «Toyğun diri qalması» və başqa povestləri, onlarca hekayə və səhnə əsərləri ilə Elçin Azərbaycan ədəbiyyat tarixində silinməz iz buraxmışdır.

Elçinin yaradıcılıq fəaliyyəti bədii əsərlərlə məhdudlanmır. Filoloji araşdırmalar sahəsində ciddi, sanballı elmi-nəzəri əsərlərin müəllifi prof. E.Əfəndiyev Azərbaycan ədəbiyyatşünasları, tənqidçiləri sırasında nüfuzlu, mötəbər simalardandır. Elçinin tənqidi üçün obyektivlik, cəsarətli elmi-nəzəri mülahizələr, şablon, ehkamçı fikirlərlə bəzişməzlik, aydın, səlis dil xarakterikdir. Sovet dövründə Kommunist Partiyasının ədəbiyyat və incəsənətə dair çox sayda qərarlarında söz sənəti qarşısında partiyalılıq, tarixi hadisələr və xadimlərə sinfi mövqedən münasibət bildirilməsi əsas tələb kimi irəli sürülürdü. Elçin isə öz yolu ilə gedir, bir tərəfdən sənətin aktual problemlərini müasir tələblər baxımından dəyərləndirir, digər tərəfdən isə saxta, qərəzli, ideologiyaya qulluq göstərən tənqidin tənqidi ilə məşğul olurdu. Söz sənətinə məsuliyyətli, prinsipial münasibətin nəticəsidir ki, Elçin yazdıqlarına, söylədiklərinə həmişə sahib çıxmışdır. Qələmə alındığı vaxtdan düz otuz il (1979), ilk nəşrindən (1981) 20 ilə yaxın müddət keçdikdən sonra 1999-cu ildə Elçin «Tənqid və nəsr» adlı əsərini «vaxtıyla necə yazılmışdırsa, eləcə də bu gün onu həmin oxucuya təqdim edirəm» qeydi ilə təkrar çap etdirir (Bakı, «Günəş» nəşriyyatı, 1999). Həmin kitaba yazdığı «Bir neçə söz»də Elçin yaşadığı və yaratdığı çətin dövrün sınaqlarından şərəf və ləyaqətlə çıxdığının sevincini oxucusundan gizlətmir:

«Qürurlanıram ona görə ki, hakim və hikkəli partiya ideologiyasının fironluq etdiyi dövrdə, estetikani, sənəti, o cümlədən ədəbiyyatı «sosializm realizmi»nin cansıxıcı, boz və şablon qəliblərinə pərçim etməyə çalışan (və əsas etibarilə buna nail olan!) nəzəriyyəçiliyin hökmranlıq sürdüyü bir zamanda bu əsəri yazarkən, ədəbiyyat haqqında mülahizələr irəli sürərkən, təhlil aparıb bədii qiymət verərkən, əslində mütləq mahiyyətli bir konyunkturadan nəinki uzaq olmuşam, hətta əsas götürüb dirsəkləndiyim prinsiplər o konyunkturaya qarşı tam müxalifətdə durubdur».

Elçin həmişə ədəbiyyatşünaslığın çətin, lakin prinsipial və həlledici məsələlərinə toxunmuşdur. O, dövrün ədəbi tənqidinin Azərbaycan bədii nəsrinin müxtəlif problemlərinə – müasirlik, xarakter, sənətkarlıqla bağlı ortaya çıxardığı

qənaətlərə münasibətini bildirmişdir. Ədəbi tənqidlə bağlı yazdığı onlarca məqalədə Elçinin meyarı dəyişməz olmuşdur: həqiqi sənətə xidmət. Dünən – sovet dövründə də belə idi, bu gün də belədir.

Sovet dövründə söz sənətini ona təcavüz etmiş ideologiyadan xilas etmək uğrunda mübarizə aparan Elçin bu gün ədəbiyyatı yad və bayağı missioner «izm»lərin eybəcər hala salmaq cəhdlərindən qoruyur.

Elçinin hekayə, povest, pyes, romanları, tərcümələri, ədəbi tənqid və onun problemləri haqqında məqalələri barədə xeyli yazılmış, bədii əsərlərinin mövzusu, ideyası, dili, üslubu, sənətkarlığı, süjet və kompozisiyası ilə bağlı sanballı tədqiqatlar aparılmış, əsərləri bir çox xarici dilə tərcümə olunmuş, xarici ölkələrdə nəşr edilmiş, pyesləri respublikanın və Türkiyənin ən nüfuzlu teatrlarında oynanılmışdır. Bütün bu sahələrdə həmin işlər daha ciddi və əhatəli davam etdiriləcəkdir. Elçinin ədəbi irsi bu hüquqa sahib olmuşdur.

Son dövr ədəbi mühitində də hadisəyə çevrilən əsərləri göstərir ki, tükənməz enerji və ehtirasla yazmaqda olan Elçin hələ neçə-neçə yeni yaradıcılıq uğurlarına imza atacaqdır.

«Mars» jurnalı, № 3-4, aprel 2003

«Dəli ər» sərhəd tanımır

Sovet dövründə «Yaxın, uzaq Türkiyə» ilə qardaş ölkəyə sonsuz məhəbbətini izhar edən Xalq yazıçısı Elçin son illər Azərbaycan-Türkiyə mədəni, ədəbi əlaqələrinin genişlənməsinə, keyfiyyətə yeni mərhələyə qədəm qoymasına öz töhfəsini verməkdədir...

Ədibin Ərzurum Teatrında fevralın 3-də səhnəyə qoyulan «Mənim ərim dəlidir» adlı tamaşası şəhərin mədəni həyatında hadisəyə çevrilmişdir. Tamaşanın rejissoru Ankara Dövlət Teatrının sənətçi və rejissoru Ensar Kılincin təbiri ilə desək, «600 kişi əsəri ayaqda seyr edirdi». Premyeradan bu günədək əsər hər gün oynanılmış və hər dəfə tamaşaçılar tərəfindən hərarətlə qarşılanmışdır.

Tamaşa Türkiyənin demək olar ki, bütün kütləvi informasiya vasitələrinin – qəzet, məcmuə, televiziya şirkətlərinin diqqətini çəkmiş, əsər haqqında maraqlı resenziyalar hazırlanmışdır.

Rejissor Ensar Kılinc tamaşanın il ərzində Türkiyənin əksər teatrlarında səhnəyə qoyulacağını bildirdi və əlavə etdi:

- Əsər fevralın 20-də Qarsda, 27-də Ərzincanda, martın 1-7-də Sivasda, 20-27-də Konyada, apreldə Antalya, Adana və Ankarada oynanılacaqdır. Tamaşanın həmçinin Qazaxıstan, Özbəkistan, Qırğızıstan, Türkmənistan, habelə Çin və Yaponiyada səhnələşdirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Bu məqsədlə may ayında truppamız həmin ölkələrə 45 günlük səfərə çıxacaqdır.

Sovet imperiyası dağıldıqdan sonra keçid dövrü yaşayan adamların problemlərinin, güzəranının və həyat tərzinin bədii təcəssümü olan «Mənim ərim dəlidir» əsəri şübhəsiz, hələ minlərlə tamaşaçı qəlbini fəth edəcəkdir.

«Azadlıq» qəzeti, 11 fevral 2000

Sənətə, ədəbiyyata xidmət

Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin «Yurd» nəşriyyatı Xalq yazıçısı, Əməkdar incəsənət xadimi, filologiya elmləri doktoru, professor Elçinin həyat və yaradıcılığından bəhs edən bülleten çap etmişdir. Maraqlı tərtibatı və materialları ilə diqqəti çəkən nəşrdə Azərbaycan ədəbi-nəzəri fikrinin görkəmli nümayəndəsi Elçin haqqında tanınmış tədqiqatçıların, söz ustalarının müxtəlif dövrlərdə qələmə aldıkları yazılardan seçmələr verilmiş, yeri gəldikcə Elçinin yaradıcılıqla, sənətlə, ədəbi tənqidlə bağlı fikirlərindən sitatlar verilmişdir. Anarın, Bəxtiyar Vahabzadənin, Məmməd Cəfərin, Məmməd Arifin, Həmid Araslının, Əziz Mirəhmədovun, Kamal Talıbzadənin, Bəkir Nəbiyevin, Yaşar Qarayevin, Mirzə İbrahimovun Elçinin yaradıcılığı ilə bağlı söylədikləri onun müasir Azərbaycan ədəbiyyatındakı yeri və rolu barədə aydın, dolğun təsəvvür yaradır.

«Mahmud və Məryəm», «Ağ dəvə», «Ölüm hökmü» adlı romanları, «Bir görüşün tarixçəsi», «Toyğun diri qalması», «Dolça» və s. kimi povestləri, «Dəlixanadan dəli qaçıb, yaxud mənim sevimli dəlim», «Mənim ərim dəlidir» və s. kimi pyesləri, onlarla hekayəsi çoxlu kinossenariləri, sanballı elmi monoqrafiyaları, uğurlu tərcümələri ilə ədəbi mühitdə özünəməxsus yer tutan Elçinin təbirincə desək, bədii yaradıcılıqla, tədqiqatlarla məşğul olarkən ən əsas qayəsi, məqsədi, amalı ideologiyaya yox, ədəbiyyata, sənətə xidmət etmək olmuşdur.

Elə buna görədir ki, onun əsərlərini azərbaycanlılarla bərabər rus, ingilis, fransız, alman, ispan, macar, ərəb, türk, fars ... oxucuları da məhəbbətlə mütaliə edir, elə buna görədir ki, onun pyeslərinin tamaşaları anşlaqla keçir, elə buna görədir ki, onun ssenarilərinin əsasında çəkilən filmlər ekranlardan düşmür. Elçinin əsərləri məhz müəllifin ədəbiyyat və sənətə xidmət amalı ilə yazıldığı üçün yaşamaq hüququ qazanmışdır.

«Ədəbiyyat qəzeti», 7 iyul 2000

Senzura, yoxsa “bədii-estetik qamçı”?!

“Tarixi mərhələ, xronoloji əhatə baxımından o da (60-cı illər ədəbiyyatı nəzərdə tutulur – T.A.) “sovet ədəbiyyatı” idi, amma artıq klassik anlayışda “sovet ideologiyasına” xidmət etmirdi” (Yaşar Qarayev. Azərbaycan ədəbiyyatı XIX və

XX yüz illər, Bakı, “Elm”, 2002-ci il, səh.699). Bədii yaradıcılığı ilə sovet ədəbiyyatı, ideologiyası və rejiminə xidmət etməyən ədəbi nəslin görkəmli nümayəndələrindən sayılan Elçinin ədəbiyyatşünaslığın və ədəbi tənqidin aktual problemlərinə dair sanballı və çoxsaylı məqalələri də həqiqi ədəbiyyatın yaranması və inkişafı naminə yazılırdı. “... öz varlığı, öz mövcudluğu ilə qeyri-bəşəri, qeyri-humanist cəmiyyətə qarşı həmişə daxili bir müxalifətdə duran həqiqi ədəbiyyat”ın (Yaşar Qarayev, yenə orada, səh. 699) yaradıcılarından, təəssübkeşlərindən və nəhayət, keşiyində duranlardan və bütün bunları özünün vətəndaş-yazıçı-tənqidçi borcu bilən Elçin bu gün də – “ədəbi mühitin 80-ci illərin meydan havallığı” (Bəsti Əlibəyli. “Bastiliya” pilləkənində təzad və ya yoxluqdan tənqid, «525-ci qəzet», №92, 18 may 2002-ci il) dövründə də əqidəsinə, amalına sadıqdır, sədaqətlidir: eyni istək, eyni həvəs və eyni məsuliyyətlə həmin vəzifəni yerinə yetirməkdədir. Bu mənada Elçinin yaxınlarda qələmə aldığı «Müasir dövrdə Azərbaycan ədəbi tənqidinin yaradıcılıq problemləri» («525-ci qəzet» №224, 225, 226, 227, 26, 27, 28, 29 noyabr 2002-ci il) adlı son dərəcə ciddi elmi-nəzəri əhəmiyyət kəsb edən əsəri diqqəti çəkir. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, əgər Elçinin «Ədəbi düşüncələri» (QAPP-Poliqraf, Bakı, 2002, 295 səh.) «bədi aysberqlərin görünməyən hissəsinin duymağın yollarını öyrədir»sə (Həsən Həsənov. Elçinin düşüncələr doğuran «düşüncələr»i, «Xalq qəzeti», 11 yanvar 2002-ci il), yaxud bəşərin ədəbi irsinə kamil bir baxış, nəzərdirsə, onun bu məqaləsi ədəbi-tənqid tarixinə, ədəbi tənqidin yaranması və inkişafı yoluna, bugünkü ağır vəziyyətinə və ondan çıxış yollarına dair təcrübə və istedadın diqtəsi ilə hasil olan yazıdır, «ədəbiyyat yoxdursa, deməli millət yoxdur» söyləyən müəllifin narahatlığı, harayıdır.

Tənqidçinin təşvişi, təlaşi, həyəcanı nədənsə böyük Mirzə Cəlilin «Molla Nəsrəddin» jurnalının birinci nömrəsinə yazdığı proqram-məqaləsini, onun ilk cümlələrini xatırlatdı: «Sizi deyib gəlmişəm, ey mənim müsəlman qardaşlarım! O kəsləri deyib gəlmişəm ki, mənim söhbətimi xoşlamayıb, bəzi bəhanələrlə məndən qaçıb gedirlər, məsələn, fala baxdırmağa, it boğuşdurmağa, dərviş nağılına qulaq asmağa, hamamda yatmağa və qeyri-növ vacib əməllərə. Çünki hükəmalar buyurublar: «Sözünü o kəslərə de ki, sənə qulaq vermirlər («Molla Nəsrəddin», №1, 7 aprel 1906-cı il). Bütövlükdə cəmiyyətə xitabən deyilən bu sözlər konkret fərdlərə aiddir, onlara ünvanlanmışdır və həmin tipləri, xarakterləri hər kəs görür, tanıyır. XX əsrin əvvəllərində bu cür «fala baxdıranlar», «it boğuşduranlar» «dərviş nağılına qulaq asanlar», «hamamda yatanlar» XXI əsrin başlanğıcında elə bil ki, məşğuliyyət sahələrini, həyat və düşüncə tərzini bir qədər dəyişmişlər: indi onlar şair-ədil, yaxud tənqidçi adı ilə müxtəlif qəzet səhifələrində cürbəcür «izmlərlə» baş girləyir, dedi-qodu edir, ünvanlı-ünvansız böhtan yağdırır, vaxt keçirirlər. Bu bir yana qoçaqlar – yaratmaqdan daha çox dağıtmaq hərisləri – herişçilər, alatorandan işığa getmək əvəzinə, geriye-zülmətə qayıdanlar, «azad yazarlar» – təkəbbür və hikkə, təməlsiz iddia sahibləri «mətbuatımızın piri» (M.Ə.Rəsulzadə), «mədəniyyətimizin pioneri» (C.Hacıbəyli) H.Zərdabini, onun işinin davamçılarını – xalqın tarixində və taleyində əvəzsiz xidmətlər göstərmiş böyük xadimləri, onların irsini özlərini xarakterizə edən, öz tərbiyə və səviyyələrinə uyğun ifadələrlə yumşaq desək, təftiş edirlər.

Nadanlığın, nankorluğun, əsilsizliyin intişarı üçün münbit zəmin, şərait yaranmışdır: bazar iqtisadiyyatının problemləri sözü də divara qısnamışdır, ona təklif də, tələb də azalmışdır, qəzet səhifələri xarabazarı, yazılar bayquş ulamağını xatırladır. Savadsız müəlliflər meydan sulayır, ədəbi mühit bulanıq, çirkli suya çevrilmişdir. Reket-jurnalistlər ciblərə, «izmə»bazlar beyinlərə təcavüz edir, mədəniyyəti, şüurları zəhərləyir, zədələyirlər. Bax, belə bir şəraitdə zaman Elçinin sözünü yetişdirdi, onu zəruri etdi, Elçinin haqqında bəhs etdiyimiz əsəri bir tərəfdən dərin analitik təhlili, zəngin müşahidələri, dolğun və faydalı elmi-nəzəri mülahizə və mühakimələri, qənaətləri ilə, digər tərəfdən etik-estetik bəyimi, təmkinliliyi, müdrikliliyi və aqilanəliyi, fikirlərin aydınlığı, ardıcılığı, dilinin və üslubunun sadəliyi, eyni zamanda kəskinliyi ilə yadda qalır.

Elçin bir tərəfdən klassik irsin – istər ədəbiyyat, istərsə tənqid – fərqi yoxdur, təəssübünü çəkirsə, digər tərəfdən ədəbi mühitə yenilik gətirmək istəyənləri təqdir edir, üçüncü bir tərəfdənsə, sözün yaxşı mənasında vurnuxanlara, təzə nə isə demək istəyənlərə, istedadlara özlərini ifadə üçün meydan göstərir. O, M.F.Axundov satirası ilə «Molla Nəsrəddin» ədəbi məktəbi arasında təbii və üzvü bağlılıqdan, varislikdən bəhs etdikdən sonra yazır: «Mən yalnız kiçik bir nümunə gətirdim, ancaq klassik Azərbaycan ədəbiyyatı ilə bağlı nə qədər kəşflər, sovet ideologiyasının ört-basdır etdiyi və bu gün üzə çıxma bilməsi üçün minbir zəmin yaranmış nə qədər bədii-estetik qatlar, laylar hələ də açılmamış qifillər arasındadır».

Yaxud, Elçin «60-cılar» barədə yazanda haqlı olaraq bu istilahi «Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində daha artıq dərəcədə bədii-estetik anlayış, bədii-estetik məktəb» adlandırır və qeyd edir: «Azərbaycanda «60-cılar»dan çox yazıblar və bu gün də yazırlar (mən avam və sadələvh kin-küdurəti nəzərdə tutmuram), amma, elə bilirəm ki, bu ədəbi (və ictimai!) hadisəni vəhdətdə, xalqın XX əsrdə həm bədii-estetik, həm də ictimai-fəlsəfi və siyasi tarixi kontekstində araşdırılması, təhlil olunması da müasir tənqidimizin qarşısında dayanan məsələlərdən biridir».

60-cı illərin ədəbi tənqidi, ədəbi mühitin tələbatını kifayət qədər ödəyirdi. Bununla belə, diqqəti 80-90-cı illərin ədəbi tənqidçilərinin də daha çox 60-cılardan yazmasına yönəldən Elçin bu faktorun, hadisənin, faktın ədəbi tənqid tərəfindən obyektiv qiymətinin verilməsini, müqayisəli elmi təhlilin və bədii-estetik təsnifatın aparılmasını, ideoloji xüsusiyyətlərinin açıqlanmasını da vacib hesab edir.

Elçin ədəbi-tənqidi ədəbiyyatda kövrək addımlarını atan yazarlara diqqətlə, həssaslıqla yanaşmağa, onların hisslərinin «bədii ifadəsinə gözüyumulu «söz yığını» damğası» vurmmağa, əksinə ciddi, obyektiv, elmi, qərəzsiz təhlilə dəvət edir: «Ədəbi tənqid cavan ədəbiyyatı, cavan qələm sahiblərini qiymətləndirə bilmək üçün onları başa düşməyi bacarmalıdır və bu, cavan istedadlara münasibətdə əsas prinsiplərdən biri, bəlkə də başlıcası olmalıdır».

Ədəbi tənqidin rolu, vəzifəsi barədə çox deyib, çox yazıblar. Amma indiki şəraitdə – «bu gün bir sıra hallarda ədəbi tənqidin yerini yazıçılara qarşı nadan və qatı bir kin-küdurətin ifadəsi tutmağa başlayanda» ədəbi tənqiddə verilən tələblər də bir qədər artır: «... ədəbi tənqid yaxşıya da, pisə də qiymət vermək iqtidarında olmalı, ədəbiyyatın inkişafı naminə yaxşıdan istifadə etməyi, pisə qarşı isə mübarizə aparmağı, onu ədəbiyyata yaxın buraxmamağı bacarmalıdır».

Bəzən yaradıcılığın psixologiyasını sənətdəki psixologiya ilə qarışdırıldığını göstərən Elçin yaradıcılıq psixologiyasının öyrənilməsinin də ciddi elmi uğurlara gətirib çıxaracağına şübhə etmir. Müəllif müasir ədəbi tənqidin qarşısında duran digər ən ciddi problemlərdən biri kimi dünya elmi-nəzəri ədəbiyyatının Azərbaycan dilinə tərcümə edilməsinin vacib olduğunu yazır. Bu sözləri «ədəbi-bədii fikrimizin qarşısında duran heç bir problemi də məhdud milli çərçivədə həll etmək mümkün deyil»in (Əsəd Cahangir) təsdiqi hesab etmək, yaxud tənqid idxalının vacibliyi kimi anlaşımaq yox, elə Elçinin təbirincə desək, «...bu, əlbəttə, heç vəchlə o demək deyil ki, sənətdə və ictimai fikirdə millilik arxa plana keçməlidir».

Elçin «Tənqid xobbi deyil» – yazanda çox haqlıdır. Sözün həqiqi mənasında tənqidçi, resenzist səlahiyyət sahibidir: o, əsərin mövzusuna, məzmununa, ideyasına münasibət bildirir, obrazlar qalereyasını təhlil süzɡəcindən keçirir, onların xarakterik cəhətlərini, dialoqlarını, davranışlarını, həyat və düşüncə tərzini izləyir, əsərdə cərəyan edən hadisələrin ardıcılığını, dinamizmini, təbiiliyini dəyərləndirir, əsərin süjet və kompozisiyasını qiymətləndirir, bədii təsvir və ifadə vasitələrinə, dil-üslub xüsusiyyətlərinə, müəllifin sənətkarlıq məharətinə, yeniliklərə, fərqli, orijinal xüsusiyyətlərə diqqəti çəkir, müqayisələr aparır, nəhayət elmi-nəzəri-ədəbi qənaətlərə gəlir. Bütün bunlar üçün Elçinin təbirincə desək, tənqidçinin «baqajı», zəngin müəliəsi olmalıdır.

Əks təqdirdə «sovet vaxtı oxunmayıb söylənlər (Ə.Ağaoğlu, Ə.Hüseynzadə, Məmməd Əmin Rəsulzadə Əlimərdan bəy Topçubaşov və onların silahdaşları nəzərdə tutulur – T.A.), bu gün oxunmayıb təriflənilər» (Ə.Ağaoğlu, Ə.Hüseynzadə, M.Ə.Rəsulzadə, Əlimərdan bəy Topçubaşov və onların silahdaşları - nəzərdə tutulur – bunu təkrar yox, təkrir kimi qəbul edin – T.A.). Fikrimizcə, tənqidçi bir müəllifin ümumən yaradıcılığına müraciət edəndə də, yaxud müəllifin bir əsəri haqqında yazanda da üz tutduğu əsərlərlə, yaxud əsərlə kifayətlənməməli, müəliə dairəsini genişləndirməlidir. Belə olmayan halda uğurlu resenziyadan, tənqiddən söhbət gedə bilməz. Tutaq ki, tənqidçi, Anarın bədii yaradıcılığına müraciət edir. Heç şübhəsiz ki, o ilk əvvəl yazıcının bütün irsi ilə, onun haqqında yazılanlarla tanış olmalıdır. Bu, sanballı tənqid üçün kifayət deyildir. Tənqidçi dövrün xarakteristikasını, ictimai-siyasi-ədəbi mənzərəsini və ona aparan yolu öyrənmək, yazıcının toxunduğu mövzunun aktuallığını, əhəmiyyətini dəyərləndirmək üçün əlavə tarixi-bədii əsərlər də müəliə etməlidir.

Fikrimizcə, bunlar da kifayət deyil. Yazıcının toxunduğu mövzunun, ortaya qoyduğu problemin, yaratdığı obrazların yerli və xarici ədəbi nümunələrlə oxşar və fərqli cəhətlərini açmaq, araşdırmaq, qiymətləndirmək üçün yenə oxumağa, müəliə etməyə ehtiyac yaranır. Belə «baqaj»la Anarın, yaxud istənilən qələm sahibinin irsinə obyektiv ədəbi-elmi-nəzəri qiymət vermək olar. Bu, o demək deyil ki, belə «baqaj»ı olmadan yazıçı, yaxud əsər haqqında heç nə demək olmaz. Söhbət professional tənqiddən, Belinski tənqidindən gedir, adi oxucu rəyindən, fikrindən yox! Heç adi yox, dahi oxucunun rəyi də (Elçinin məqaləsindən: «Lev Tolstoy Şekspir haqqında kəskin tənqidi fikirlər söyləyirdi. ... İvan Turgenev əksinə, Şekspir haqqında heyranlıqla danışdı...») ictimai fikri formalaşdırmaq qüdrətində deyil – fikrini irəli sürən Elçin haqlıdır.

Elçinin «Mən son illərdə mətbuatda bircə dənə də olsa, prinsipial və səriştəli məqaləyə gəlmişəm ki, kobud şəkildə desəm, ən elementar ədəbi-estetik meyarlara söykənərək, vətəndaş cəsarəti ilə həmin müəllifin (qrafoman-yazarlar nəzərdə tutulur – T.A.) yaxasından yapışib silkələsin: Şəhidlərdən bu cür zəif şərlər, Qarabağ ağrısından bu cür primitiv hekayələr, milli hissiyyatdan bu cür dar və məhdud düşüncənin məhsulu olan esselər yazmaq olmaz» – desin» - fikri ilə razılaşmamaq olmur. Digər tərəfdən Elçinin artıq istedadlı tənqidçi kimi özünü təsdiq etmiş Tehran Əlişanoğlunun, Əsəd Cahangirin, Arif Əmrahoğlunun, Fərqanə Zülfüqarovanın ... tədqiqatlarını, tapıntılarını, təşəbbüslərini təqdir edir, dəyərləndirir. Bunu əvvəlki fikrin inkarı, yaxud təkzibi, toqquşması kimi yox, davamı kimi qəbul etmək lazımdır. Elçin tənqiddə işıq, işartı axtarır. Bununla da o, bir tərəfdən tənqidçiləri yeni axtarıslara həvəsləndirir, ruhlandırır, digər tərəfdən hərdən bir qədər də səxavətlə gözlədiyi, inandığı gələcək uğurların avansını verir...

Elçinin YB ilə bağlı qeydləri, iradları haqlı və yerindədir. Ədəbi ictimaiyyəti tənqə gətirmiş bu mövzuya ətraflı toxunmaq niyyətimiz yoxdur. Yalnız iki məsələyə münasibət bildirəcəyəm. Əvvəla, alternativ qurumların YB-nə soyuq, qısqanc, kobud münasibətinə. YB-ni söyməklə özünü təsdiq etmək təşəbbüsü perspektivsizdir. Bu, təbii seçimdən qorxanların, onun ziddinə gedənlərin - iddiası ilə istedadı arasında yerlə göy qədər fərq olanların yoludur: qaranlıq və iflasa məhkum.

Toxunmaq istədiyim ikinci məsələ. Bir neçə il bundan əvvəl səhv etmirəmsə, Pekində tarixi 100 ilə yaxın bir körpünün uçması ilə əlaqədar şəhər meri istefa vermişdir. Halbuki, əslində faciə ilə nəticələnən bu hadisədə şəhər merinin heç günahı da yox idi. Amma o, rahatlıq üçün mənəvi məsuliyyəti öz üzərinə götürdü. Bu gün ölkədə iki populyar, nüfuzlu qəzet varsa, biri «525-ci qəzet»dir, hər nömrəsində mədəniyyət, ədəbiyyat mövzusunda toxunan «Ədalət» həftədə 3 dəfə ədəbiyyat əlavəsi buraxır, «Yeni Azərbaycan» uğurlu ədəbiyyat səhifəsi ilə oxucuların böyük rəğbətini qazanmışdır və s. və i.

Bütün bunlar bir tərəfdən ədəbi mühitdəki çalxalanmaya, canlanmaya dəlalət edir, digər tərəfdən oxucularda daha ciddi mövzulara meylin, marağın artdığını deməyə əsas verir. YB-nin üzvləri, rəhbərliyi də daxil olmaqla qələm sahiblərinin böyük əksəriyyəti «525»-ə üz tutur. Bütün bunları YB-nin orqanlarının – «Azərbaycan» jurnalının, «Ədəbiyyat qəzeti»nin redaktorları görür, müşahidə edir... Lakin təəssüf ki, nəticə çıxarmırlar. Təbii sual çıxır: onların nəticə çıxaracaqlarının tənqidə təsiri və dəxli varmı?! Cavab sadə, aydın və birmənalıdır: var, özü də birbaşa, həm tənqidə və həm də ümumiyyətlə, ədəbiyyata. Əkrəm Əylislinin «Azərbaycan»-ını, Anarın «Qobustan»-ını, Sabir Əhmədovun «Ədəbiyyat qəzet»-ini xatırlamaq kifayətdir.

Elçinin müasir ədəbi tənqidin yaradıcılıq problemləri haqqında yazısı ilə bağlı təəssüratların yekunu kimi bir məsələyə də toxunmaq istərdim. Bir qism qələm əhli ədəbi xaosdan xilas olmaq üçün geriye-senzuraya, bədii şuraya, digər inzibati-cəza aparatına qayıtmağın zəruriliyindən bəhs edirlər. Təbii ki, bu haqlı qayğının, narahatlığın ifrat təzahürüdür. Elçinin haqqında bəhs etdiyimiz

məqaləsini mən həm də, müasir dövrün senzurası, bədii şurası, müəllifin öz ifadəsi ilə desək, «bədii-estetik qamçı»sı adlandırardım.

* * *

Və sonda. Elçin bu məqaləni Yaşar Qarayevin, müəllif üçün həmişə əziz olacaq xatirəsinə ithaf etmişdir. Bu fakt təqdirəlayiq olduğu qədər də ibrətamiz, düşündürücüdür, səmimi və təbii duyğuların təzahürüdür. Fikrimizcə, bu, həm də XX əsr Azərbaycan xalqının qadir olduğu təfəkkür qüdrətinin, nəhayətsiz təxəyyülünün, dərin və nadir analitik düşüncə tərzinin təzahüratı Yaşar Qarayevə başqa bir böyük sənətkarın «Nigaran qalma, rahat uyu» deməsidir.

“525-ci qəzet”, 10 dekabr 2002

Səməd Ağaoğlu və onun “Atamın dostları” kitabı

Türk-islam dünyasının parlaq simalarından sayılan Əhməd bəy Ağaoğlunun həyat və fəaliyyətindən, zəngin və dəyərli irsindən, polad xarakterindən, tükənməz enerjisindən, qeyri-adi istedadından, türk toplumu qarşısında böyük xidmətlərindən çox yazılmışdır, bundan sonra da çox yazılacaqdır. Ə.Ağaoğlu şəxsiyyətinə azalmayan maraq onun fəaliyyətinin çoxşaxəli, məhsuldar, faydalı, həyat yolunun mürəkkəb və qeyri-adiliyindən qaynaqlanır. Digər tərəfdən Əhməd bəyin tərcümeyi-halının, fəaliyyətinin öyrənilməsi dövrünün ədəbi-mədəni, ictimai-siyasi mənzərəsini işıqlandırmağa, türk tarixinə əbədi möhür vurmuş bir sıra digər qüdrətli insanları da axıra kimi, bütün cizgiləri və detalları ilə xarakterizə etməyə də imkan verir.

Bu baxımdan oğlu Səməd Ağaoğlunun Türkiyədə dörd dəfə (1956, 1958, 1969, 1998) nəşr edilmiş «Babamın arkadaşları» kitabı xüsusilə diqqəti çəkir. Burada müəllif Ə.Ağaoğlunun ünsiyyətdə olduğu, əməkdaşlıq etdiyi Mustafa Kamal Atatürkün, Ziya Göyálnın, Nuri Paşanın, Yusuf Akçuranın, Əli bəy Hüseynzadənin, Fuad Köprülünün, ümumiyyətlə, 30 nəfərədək şan-şöhrətli elm adamının, şair və yazıçının, partiya və dövlət xadiminin, millət vəkilinin, eləcə də Ağaoğlular ailəsinin bəzi üzvlərinin həyatının unudulmaz məqamlarından bəhs edir.

Yeri gəlmişkən, qısaca da olsa, Səməd Ağaoğlu haqqında. Səməd Ağaoğlu (1909 – Şuşa, 1982 – İstanbul) zəngin, mənalı olduğu qədər də çətin, ağır, əzablarla dolu şərəfli bir həyat yolu keçmişdir. Demokrat Partiyasının liderlərindən biri S.Ağaoğlu Türkiyə Cümhuriyyəti Baş nazirinin müavini vəzifəsindərk yüksəlmişdir. Mendereslə birlikdə, o da mühakimə edilmiş və ömürlük cəzaya məhkum olunmuşdur. Sonradan ona da bəraət verilmişdir.

Səməd Ağaoğlu hüquqşünas kimi Türkiyədə çox məşhur idi (bacısı Sürəyya Ağaoğlu isə türk-islam dünyasının ilk qadın hüquqşünası olmuşdur). Lakin S.Ağaoğlu yazıçı-publisist kimi də Türkiyədə böyük nüfuz qazanmışdı. O, «Aşına üzlər» (1965), «Dostum Menderes» (1968), «Mərmərdə bir ada», «Strasburq xatirələri» (1945), «Zürriyyət» (1950), «Qafur müəllim» (1953), «Böyük ailə» (1957), «Hücrədəki adam» (1964), «Qatırın ölümü» (1965) kimi əsərlərin müəllifidir.

Səməd Ağaoğlu Əhməd Muhip Dranas və Behçət Kamal Çağlarla birlikdə «Həp gənclik» adlı qəzet də nəşr etmişdir. Doğrusu, S.Ağaoğlu kimi böyük bir siyasət xadiminin, istedadlı yazıçı və mahir publisistin ölkəmizdə hələ də kifayət qədər tanınmaması acı təəssüf doğurur...

Maraqla qarşılanacağını nəzərə alaraq, əsərdən bir parçanı – Atatürk və Ziya Göyölplə bağlı hissəni oxucuların diqqətinə təqdim edirəm.

Kitabı əldə etməyimə köməklik göstərdiyi üçün Türkiyə səfirliyinin mədəniyyət üzrə müşaviri Fəthi bəy Gədikliyə minnətdarlığımı bildirirəm.

Atamın dostları

* * *

Çeşidli dostluqlar vardır: yol, məktəb, həyat dostluğu, əyləncə, səyahət, qumar dostluğu, qara gün, yaxşı gün, siyasət, fikir, ideal dostluğu!

Bir insan ömrü boyunca bu dostlardan bir və ya bir neçəsini tapa bilər. Bu bir nəsibdir, onlar bir-birlərini mütləq tapacaqlar, bir yerdə olmaları sanki əzəldən qərarlaşmışdır. Yenə hər insanın taleyinə bu dostlardan kədərlər, fəlakətlər, xəyanətlər, nankorluqlar, yaxşılıqlar, alicənablıqlar yazılmışdır. Gözlərimizi əbədi yummadan bir saat əvvəl bütün həyatımızı xatırlamaq mümkün olsaydı, bu həyatın dostluqlardan, yaxşı və puç xatirələrdən ibarət olduğunu anlaya bilərdik. Mən də indi atamın dostlarını onun həyatının bir parçası, telləri kimi görürəm. Onların əksəri vəfat etmiş, qalanları da kim bilir, harada öz ölümlərini gözləyirlər, bəziləri ilə ara-sıra rastlaşıram: küçələrdə özlərini göstərməmək üçün divar dibindən keçib gedirlər.

Vaxtı ilə küçələrə, meydanlara sığmayan onlarmı idi?! Səsləri, qəhqəhələri, hiddətləri, qəzəbləri üföqləri bürüyən qəhrəmanlar onlarmı idi?! Ən yaraşığı, ən şux, ən gözəl, ən zəki, ən bəsirətli olduqlarını aləmə car çəkən onlarmı idi?! İndi gəlinlərinin, kürəkənlərinin, nəvələrinin, məhəllə uşaqlarının ətrafında bir oyuncaq kimidirlər. Fərsət düşəndə özlərini təqdim etmək, yaxud etdirmək imkanı olsa, o zaman qarşısında sabiq baş nazir, sabiq nazir, sabiq millət vəkili, sabiq səfir, sabiq müşavir olduqlarını xatırlatmağa çalışırlar, bitib-tükənməyən xatirələrlə qarşılarındakılara necə təsir etdiklərini fərsiz, yorğun gözləri ilə anlamağa çalışırlar...

Ah həyat! Səfil, gülünc, həzin mənzərələrlə dolu qəribə macərə! Dünyaya kənardan baxan şüurlu bir varlıq nə görə bilər? Bir qarmaqarışıqlıq, bir-birinin yanında gah gülən, gah ağlayan insanlar! Doğumlarla ölümlər eyni anda olur! Səbəbsiz davalar, səbəbsiz səadətlər, səbəbsiz kədərlər...

Nifrət etdiyimiz üçün öldüyünə sevindiyimiz insanın, onu sevsəydik, arxasından ağlayacaqdıq. Nə üçün onu sevirik, nə üçün ona nifrət edirik?! Bizə etdiyi pislik onu xoşbəxt etmişsə, ona düşmən kəsilməyə haqqımız çatırmı?!

Atamın dostları kimlərdir? İlk gənclik çağlarından tanıdığı, siyasi həyatda qarşılaşdığı, ixtiyar illərini bir yerdə keçirdiyi bir çox insanlar! Onların hamısını uşaqlıqdan tanıyıram. Üzərimdəki təsirləri, izləri ta o zamandan başlayır. İndi onları düşünərkən, görürəm ki, rəsmi mahiyyətindən, sifətlərindən ayrıldıqdan sonra insan heç bir zaman yox olmur, ölmür. Onu ailə, cəmiyyət, millət içində pis insan kimi tanıdan səbəblər toplum içindəki mövqelərindən doğur. Qocalıqdan, ailə başçılığından ta dövlət rəhbərliyinə qədər cəmiyyətin verdiyi bütün rəsmi adlar insanın taleyində özü haqda yaxşı, yaxud pis hökmlərin sıralanmasına səbəb olur.

Atamın fikir adamı və filosof dostlarından biri deyir ki, nazir kürsüsü firon kürsüsüdür. Oraya mələk və ya Musa əyləşdiyi zaman firona çevrilir.

Bunu söyləyən insan indi gözlərimin önünə gəlir: alçaq boylu və şişman vücudunu bir çətinliklə iki yana sallana-sallana çəkirdi. O, siyasi və əsgər diktatorların Dövlət gəmisini qarşılıqlı ehtirasların yaratdığı tarazlıq sayəsində sürdüləri bir dövrdə öz sahəsinin tək diktatoru idi. İstanbul Universitetindəki kürsüsündə necə danışdısa, mənsub olduğu partiyanın mərkəzi təşkilatında da elə danışdı: sakit, bir qaydada, saf, tələffüzü yerində olan dil, etirazı qəbul etməyən, özününkündən başqa fikirlərin yanlış olduğunun hökmünü əvvəlcədən verən insan.

Onu yalnız əmr vermək, yol göstərmək üçün ağzını açan bir sfinksə və ya bir Buddaya bənzətmək mümkündür. Sükut içində hakimliyi təmsil edən bir heykəl də sayıla bilərdi. Türk cəmiyyətini Qərblə olmağa təşviq edən bu mürşid işini Şərqli bir şeyx metodu, zehniyyəti və ruhu ilə görürdü. Onun ruh və düşüncə tərzilə inanişləri arasındakı təzad fikirlərinin azmasına səbəb olur. Özünə aid olmayan «Qərb mədəniyyətindən, Türk millətindən, İslam ümmətindən olmaq» ideyasını təlqin edərkən, Qərb mədəniyyətinin təməli olan insan haqq və azadlıqlarını dövlətin mütləq nəzarəti altında olmasını tərəddüd etmədən «haqq yox, vəzifə var» - deyər qışqırırdı!

Onun qədər cəmiyyətə təsir edə bilən insanlar azdır. Lakin cəmiyyət içində, cəmiyyət üçün bu qədər mühüm olan bu adamın öz ailəsi içində bir kölgədən fərqi yoxdur. Şikəst bir qadın, onun doğduğu və atalarına bənzəyən qızlar! Mürşid üç uşaq və bir qadının arasında birinin şıltaqlığından digərinə qaçmaqdan halsız qaldığı zaman dincəlmək üçün bir yer döşəyindən başqa bir şey tapa bilmirdi. Bu döşəyin üstü, eyni zamanda, yazılarını yazdığı, kitablarını oxuduğu yerdi.

Evin içində bu kölgə mələyin zaman-zaman çox çətin, hiddət böhranları da olurdu. Bunlardan birini xatırladıqca, indi də heyrətlə gülməkdən özümü saxlaya bilmirəm. Ankarada, Keçiörəndə qonşu idik. Evlərimiz arasında məsafə 300 metr olardı. Bir səhər bağın içində fəryadlar yüksəldi. Gördüyümüz mənzərə: öndə mütəfəkkirin uşağı, iri yarıqarabəniz Urfalı «yetişin, bəy məni öldürür» - deyər qışqıraraq qaçır, mürşid də ayaqyalın, əlində çəlik onu qovur.

Mürşidin arvadı ondan bir neçə il sonra vəfat etdi. Ölümündən bir qədər əvvəl mənə, ailəmizin digər üzvlərini yanına çağırırdı. Hamımıza tək-tək nəzər salıb qərribə bir tərzdə gülümsədi, bir an gözlərini yumub fikrə daldı. Sonra qəfildən gözlərini açdı və ərinin adını söyləyərək qışqırdı: «Gəldi, gəldi. Məni çağırır. Xeyr, mən sənə yanına gəlmək istəmirəm»...

Maltada birgə keçirdikləri uzun əsarət həyatında mürşidin ruh sükunətini, durğunluğunu anladan səhifələr atamın bu illərə aid xatirələrinin gözəl parçalarındandır. Mütəfəkkir həbsxananın bir küncündə vaxtı ilə hökumətdə mənəsb sahibi olan əsirlərə səbir, sükunət, hüquqlarından imtina etmək dərsi deyirdi. Mürşid danışanda hər kəs sakitcə onu dinləyir, dərslərin sonunda onu dinləyənlər bu ağır əsarət həyatına bir neçə gün də dözə bilmək üçün ruhlarında, qəlblərində imkan və güc toplayırdı.

Mürşid dövrünün sahib olduğu qüdrətə rəğmən ən sadə yaşayan insanlarından biri idi. Ortabab evi öz görkəmini heç vaxt dəyişmədi. Lakin mürşid ictimai əxlaq sahəsində, dərslərinin xaricinə qətiyyətlə çıxmır, partiyasının bir sıra ikinci, üçüncü dərəcəli adamlarının göstərdiyi şəxsi mənfəət ehtirasları qarşısında səssiz-səmirsiz qalırdı. Onun bu sükutu dövrünün əsgər, mülki diktatorları üçün də davam edirdi. «Gözlərimi yumaram, vəzifəmi yerinə yetirərəm» deyimini mütləq bir intizam və itaət əmri şəklində ən əvvəl öz üzərində tətbiq edirdi.

Bu sətirlərim heç bir zaman filosof mürşidi Birinci Dünya Müharibəsi dövründəki davranışına görə tənqid deyildir. Sadəcə həyatının bir dövründəki görünüşünü yazıram. O, illərdən uzaqlaşdıqca hadisələr, hərəkətlər, sözlər sahiblərinin məqsədlərini tam ifadə edən mənalara alır. Əslində, insanın şəxsi və ictimai həyatında səbəb, əlaqə və ya şahid olduğu bütün hadisələr eyni dəyişməz qanuna tabedir. Bunların həqiqi dəyəri, əmələ gətirdikləri dedi-qodular, dalğalanmalar bitdikdən, silindikdən, sakitliyə qovuşduqdan, bir sözlə zamanın təmizləyici əli təsirini göstərdikdən sonra bəlli olur.

İndi soruşuram: əgər mürşid üzərinə düşən vəzifəni gözlərini yumaraq yerinə yetirməsəydi, ətrafının doğru-yalan müxtəlif rəvayətləri, yolsuzluqları, fənalrı ilə məşğul olaraq onları düzəltməyə çalışsaydı, istəyinə çata biləcəkdimi? Yox! Bu təqdirdə böyük mənfəət çəkişmələrinin ortasına atılacaq, mücadilədə bəlkə də ən yaxın dostlarından belə xəyanət görəcəkdə. O zaman da əsl vəzifəsini yerinə yetirə bilməyəcəkdə. O, türk millətini Qərb mədəniyyətinə qovuşdurmaq üçün yollar axtarırdı. Bu yollar tapıldıqdan sonra ona tuşlanan pisliklər öz-özünə yox olacaq.

Tarixi bir həqiqəti etiraf etmək lazımdır. Bəlkə də, mürşidin elə düşünməsi, belə hərəkət etməsi sayəsindədir ki, «İttihad və tərəqqi» dövrünün elm, sənət, düşüncə sahiblərindən fərqli mövqeyə yüksəlmişdir. Fikir və qənaətləri ilə «İttihad və tərəqqi»nin düşməni sayılan şairlər, filosoflar, yazıçılar mürşidin və rəhbərlik etdiyi «Yeni Məcmuə»nin ətrafında toplana bilmişdilər, yanında səmimi və əmin sığınma yeri tapmışdılar. Gənc istedadlar onun açdığı qapıdan şöhrət dünyasına daxil oldular. Şərdə əruzdan hecaya, səhnədə ortabab oyundan həqiqi teatra keçid, tarixdə Osmanlıdan öncə türk millətinin varlığını qəbul, dində Quranın tərcüməsi, batıl, yalan, etiqadlar ilə mücadilə, islahat hərəkətləri bütünlüklə onun rəhbərliyi ilə oldu. Dövrünün ən böyük, ən əzəmətli siyasi şəxsiyyətləri mürşidi gördükləri

zaman kiçik uşaq kimi əllərini öpür, öpdüklərini də hər kəsə nümayiş etdirməyə çalışırdılar.

Yenə bəlkə də mürşidin elə düşünməsi, belə hərəkət etməsi sayəsində «İttihad və tərəqqi» zamanında yaradılmış ictimai hərəkətlərin şərəfini siyasət adamları öz adlarına çıxarmaq istəklərini üzə çıxara bilmədilər və bunlar bir dövrün, bir partiyanın əsəri olaraq qaldılar.

Maltadan – sürgündən sərbəst buraxıldıqdan sonra Ankaraya gəldi. Ankara ittihadçıları əsarətdən milli heysiyyət düşüncəsinə görə qurtarmışdı, lakin onlardan ehtiyatlanırdı. Anadoluya gələn digərləri kimi mürşidə də çox gülər üz göstərməyərək, doğulduğu yerdə, Diyarbəkirdə yerləşməsinə tövsiyə etdi. Milliyyətçilik, Qərb dünyası, geri və irəli cəmiyyət məsələlərinin beynində bir-bir gizli, lakin çox diqqətçəkən anlayışlar halında ilk dəfə bildirdiyi bir ortaçağ şəhərinə, indi adı bütün türk dünyasında tanınmış alim kimi dönürdü. Bu dönüş onun həyatında yeni bir mərhələnin başlanğıcıdır. Diyarbəkir və ətrafı şeyxlər, müəllimlər, dərəbəylər diyarı idi. O da bu şeyxlər, hətta dərəbəylər arasında həqiqi bir şeyx kimi öz oturacağı yeri görürdü. Onun postu ceylan dərisi yox, bir məcmuə olacaqdı: şəhərdəki yeganə daşbasma mətbəəsində çap olunacaq əl içi boyda, adı boyuna uyğun bir məcmuə, «Kiçik məcmuə!» O bu məcmuədə çökmüş Osmanlı imperiyasının yerinə gələcək yeni türk dövlətinin ideoloji rəhbərliyinə cəsarətlə başlayacaqdı. Buna nail olmaq üçün yenə də eyni səmimiyyətlə, vaxtı ilə «İttihad və tərəqqi» Partiyasının digər liderlərinə qarşı seçdiyi iş prinsipini təkrar etməkdən çəkinmədi. Milli mücadilənin başçılarını bir-bir qəhrəman kimi qəbul və elan etdikdən sonra əsl vəzifəsinə qoyuldu.

Burada bir məqama işarə vurmaq yerinə düşər: mürşid türk millətinin hər zaman qəhrəmanlara heyran olduğunu, onların ətrafında və arxasınca cahanın fəthinə çıxdığını, bütün türk tarixinin də beləcə keçdiyini düşünürdü. Məşrutə inqilabından sonra imperiyanı yalnız bir qəhrəman qurtara bilərdi. O halda Ənvər bir qəhrəman olmalı idi. Onu tərəddüdsüz qəhrəman kimi tərənnüm etdi. İmperiya yıxıldı. İndi türk milləti yeni bir qəhrəmana möhtacdır. Bu da Mustafa Kamal olacaqdı. Ənvər üçün yazdığı şeirləri eynən Mustafa Kamal üçün də təkrarladı. Ona dövlət, cəmiyyət, fərd, vətəndaş olaraq türk millətini Qərb mədəniyyəti səviyyəsinə gətirmək yollarını göstərəcəkdə. Diyarbəkirdə çıxarmağa başladığı «Kiçik məcmuə»nin də vəzifəsi elə bu idi. Məcmuəni araşdırın, latın hərflərindən say adlarına qədər, dövlət anlayışından türk dilinin sadələşdirilməsinə qədər, sonralar Atatürkün bir-bir gerçəkləşdiyi islahatların nəzəri izahlarını məqalələr şəklində orada tapacaqsınız. Mürşid bu işi görərkən «İslam ümmətindən, Türk millətindən, Qərb mədəniyyətindən olmaq» düsturunun «İslam ümmətindən olmaq» hissəsinə «diqqətsizlik» göstərmiş, fikirləri türkün islamaqədərki tarixinə yönəltmək niyyətilə Xilafətin artıq türk milləti üçün əhəmiyyətini, mənasını getdikcə itirən bir müəssisə halına gəlidiyi düşüncəsini qeyri-müəyyən bir şəkildə ortaya atmışdı.

O, bütün müddəalarında əski türk tarixini, tezislərinin mənbələrini tapmaq, təqdim etmək üçün hər vasitəyə əl atırdı. Lakin bu elmi qüsurla bilməz. Türk millətçiliyini oyandırmaq, türkü bütün şərtlərlə həqiqi bir millət halında dirçəltmək üçün 18-ci əsrdə Napoleon istilalarına qarşı Alman milli şüurunun oyanması

məqsədi ilə German tarixini təhrifdən qorxmayan Alman mütəfəkkirləri kimi hərəkət edirdi. «Kiçik məcmuə»nin yazıları Ankara və İstanbul qəzet və məcmuələrinin bəzilərində olduğu kimi dərc edilir, məqalələrin təsiri bu yolla məmləkətin ziyalı mühitinə yayılırdı.

Milli mücadilə qazanıldı. Artıq İttihadçılardan çəkinmək üçün səbəb qalmamışdı. Bir çoxları kimi mürşidi də Ankarada vəzifəyə, Maarif Vəkalətində qurulan və üzvləri arasında Ağaoğlu Əhməd, Samih Rifat kimi keçmiş dostları olan Təlim və Tərbiyə Heyəti Rəisliyinə dəvət etdilər. «Hakimiyyəti Milliyyə» qəzeti də öz sütunlarını ona açdı. Bu sütunlarda «Kiçik məcmuə»də toxunduğu mövzuları bir az da genişləndirdi. İndi «Türk dövlətinin əsasları nə olmalıdır» problemi üzərində işləyirdi. Bu mövzuda ortaya atdığı fikirlərin tam tərsini Əhməd Ağaoğlu eyni qəzetin sütunlarında müdafiə edirdi. Mürşidə görə yeni dövlət hər şeyin əsası olmalıdır. Onun fikrincə, milli iqtisadiyyatı da əsgərlik kimi, «Tibb məktəbi», «Mülkiyə məktəbi» kimi dövlət yaratmalıdır. Sistemin daha sonra Konstitusiyada rəsmən qəbul ediləcək adını da «Dövlətçilik» qoymuşdu. Ə. Ağaoğlu isə yeni dövlətin tamamilə liberal prinsiplər üzərində qurulması tərəfdarı idi və yazırdı ki, türk millətinin Qərb mədəniyyətinə yetişməsinin tək çarəsi bu mədəniyyəti yaratmış sərbəst təşəbbüs prinsipinin səmimiyyətlə qəbulundan ibarətdir. Ona görə də fərdin haqları dövlətdən öncə vardır. Dövlətin vəzifəsi bu haqları mühafizə və müdafiə etməkdir.

Bu iki tezis, bu iki dost Xalq Partiyasının proqramını və yeni dövlətin Konstitusiyasını hazırlamaq üçün Qazinin başçılığı ilə toplanan heyətdə də toqquşdular. Orada da mürşidin tezisi qazandı və tətbiq edildi. Lakin sonralar tədricən iflasa uğradı.

İkinci Böyük Millət Məclisinə Diyarbəkirdən millət vəkili seçildi. Lakin bu yeni siyasi həyatına həvəssiz başladı. Özündə qəribə, yaşı ilə uyğun olmayan maddi, mənəvi yorğunluqlar hiss edir, bəzən günlərcə sürən şiddətli baş ağrılarından göz açmırdı. Daim hərəkətsiz idi. Hər dəfə danışmağa başlayanadək aramsız tərləyirdi. Onu bu halda görənlər onun məşhur adam olduğuna qətiyyənlə inanmazdılar. Lakin elə ki, danışmağa başladı, dinləyənlər onun dodaqlarından süzülən dadlı bir səsin cazibəsindən saatlara çıxa bilməzdilər. Lakin bu dəfə səs boğuq çıxır, fikirlərini pərişanlıq qədər gedən bir dalğınlıqla güclə anlada bilirdi. Atatürk mürşidin şərəfinə verdiyi bir ziyafətdən çıxarkən «bütün əsərləri, o məqalələri yazan həqiqətənmi bu adam mı?» - deyər soruşmuşdu.

Nə baş verirdi? Mürşidin ruhunda, beynində böyük bir dəyişiklikmi əmələ gəlmişdi? Hələ çox gənc idi. Böyük bir məmləkətin fikir aləmində peyğəmbər təsiri yaratmış bu insan hələ heç 50 yaşına qədər qoymamışdı.

Ətrafında olan dostları, tələbələri ondakı dəyişikliyin səbəbini araşdırarkən mürşid gizli həqiqəti bütün çılpalıqlı ilə görürdü. Bəzən gözlərini yumub ilk gənclik illərinin bir gecəsini xatırlayır: Diyarbəkirdəki evlərində yataq otağında bardaş qurub oturmuşdu. Önündə, yanında və arxasında kitablar, kağızlar, qələmlər vardı. Neft lampasının xəfif işığında görünən üzü saralmışdı. Dərin bir kədər bütün varlığına hakim kəsilmişdi, iztirabların ən qorxuncu – ətrafında mənəvi heç bir dəyərin qalmadığını görməkdən yaranan əzab onu pəncələri altına almışdı. Mənsub olduğu böyük milləti haqsız yerə məruz qaldığı diqqətsizlikdən, yaşadığı geri

həyatdan, içində olduğu cəhalətdən qurtarmaq üçün ilk və ən böyük şərtin istibdadın yıxılması olduğuna inanmışdı. Lakin buna nail olmaq üçün gücü nə özündə, nə ətrafında görürdü. Əlini yavaş-yavaş yastığın altına soxdu. Oradan çıxardığı tapançanı gicgahına dayayaraq tətii çəkdi...

O zaman beyninə girərək orada qalmış güllə bax, onu otuz il sonra öldürürdü. Sanki o intihar dəqiqəsindən indiki faciəvi baş ağrılarına qədər keçən müddət və bütün həyatı tətii çəkdiyi anda görməyə başladığı bir yuxudan ibarət idi.

Mürşid bildiyi həqiqəti bir dəfə də söyləmədi. Doktorlar xəstəliyin mahiyyətini anladıkları zaman isə iş işdən keçmişdi. Bir səhər İstanbuldakı fransız xəstəxanasının kiçik bir otağında, kim bilir, bəlkə də xəyalında, Diyarbəkirdəki o gecə, gözlərini əbədi yumdu.

İstanbul xalqı Şeyxülislam Yəhya əfəndidən sonra heç bir tabutun arxasında onun (maraqlıdır ki, müəllif yazı boyu «mürşid», «peyğəmbər» adlandırıdığı Türk dünyasının böyük ideoloqu Ziya Göyünün adını nədənsə, bir dəfə də olsun, çəkmir – T.A.) cənazə günündə olduğu qədər əzəmətli bir səssizliklə getməmişdi...

* * *

...Bir gün atamı birini tanımadığı iki adam ziyarət etdi. Bir neçə saat danışdılar. Onlar getdikdən sonra atam anamın yanına gəldi, soruşdu: «Sitarə, evdən bir neçə əşyanı, məsələn, köhnə xalıları sataraq bir qəzet çıxarmaq istəyirəm, nə deyirsən?»

Atamın işarə vurduğu xalılar anamın cehiz kimi gətirdiyi, uşaq ikən üzərində oynadığı, bütün həyatının hadisələrinə şahidlik etmiş qiymətli xatirələrdir. Bu həqiqi sənət əsərlərinin rəngarəng naxışları onun üçün keçmişdəki baxçaları idi. Buna baxmayaraq, dərhal razı oldu: «Lap yaxşı, amma sən bu qəzeti kimlərlə çıxaracaqsan?» Atam güldü: «Mənim yanıma gələnlərlə». Anam soruşdu: «Tanıyırsanmı?» Atam: «Birini tanıyıram, o biri də yaxşı adama bənzəyir» - dedi. Anam atamın əlindən tutdu, xəfif, titrək bir səslə: «Əhməd – dedi, - yaxşı tanımadığın, xasiyyətini bilmədiyin insanlarla işə girişmə».

Bax, atamın son qəzeti «Akın» belə çıxdı. Aradan bir neçə ay keçdi. Bir gecə, o aralarda İstanbulla gələn Atatürk atamı Dolmabaxçaya – süfrəsinə dəvət etdi. Xeyli müddət idi ki, görüşmürdülər. Müstəqil Partiya macərasından sonra (bu məsələ ilə bağlı aralarında ciddi mübahisə olmuşdu – T.A.). Bu Partiyanın rəhbərlərindən yenidən Xalq Partiyasına və ya dövlət xidmətinə dönməyən yalnız atam qalmışdı. «Akın» qəzeti iqtidar çevrəsinin bir qismi üçün müxalifətin səsi kimi qəbul edilirdi. Ona görə də atam Atatürklə təkrar qarşılaşmasının hansı hava içində olacağını əndişə ilə düşünürdü. Gecə yarısından bir az sonra evə döndüyü zaman son həftələrdən bəri yataqda olan anamın yanına getdi. Anam evləndikləri gündən bəri atamın simasını bu axşamkı qədər məyus və iztirablı çox az görmüşdü. Atam söhbətə başlamadan anam, «yaxşı keçmədi, eləmi?» - deyərək soruşdu. Atam, «hə, yaxşı olmadı. Paşa öncə çox iltifat göstərdi, yanında əyləşdirdi, süfrədə ...bəylərlə ...xanımlar vardı. Bir arada «Akın» qəzetini gətirin» - deyərək əmr verdi.

Gətirilən qəzetlərdən məqalələrimi bir-bir oxutdu, hər məqalədə nə demək istədiyimi soruşdu. Bütün bu yazıların ictimai tənqidlər olduğunu, cəmiyyətimizin yaxşı və qüsurlu tərəflərini işıqlandırdığını izah etdim. O zaman Atatürk ...na işarət edərək «Bəy əfəndi, bir nəfər həm Universitetdə müəllimlik edər, həm də iqtidarı tənqid edərsə, bunun nəticələri yaxşı olarmı?» - deyə soruşdu. Müraciət etdiyi şəxs, «Əlbəttə, doğru deyil» – cavabını verdi. Paşa sualı digərlərinə də ünvanladı. Bir nəfər istisna olmaqla, hamısı eyni cavabı təkrarladı. O bir nəfər ... bəy, «əgər rejim və iqtidar qüvvətli isə, bir kimsənin həm Universitetdə müəllimlik etməsi, həm də müxalifətdə olması heç bir zərər verməz. Əgər rejim və iqtidar zəif isə, bunun təhlükələri var»- dedi. Atatürk mənə dönərək soruşdu: «Bax, nə deyirlər?». «Paşam, hər kəs fərqli düşünə bilər. Mən nə edirəm?» - cavabını verdim. Atatürk birdən-birə «aydın olur» - deyə qışqırdı: «Onlara cavab verməyi özünə sığışdırmırsan, lap yaxşı, bax mən deyirəm, həm Universitetdə müəllimlik, həm də müxalifətlik olmaz». Sonra əlavə etdi: «Söylə, biz də bilək, sən bu qəzeti çıxarmaq üçün pulu haradan tapdın?» Bu zaman nə qədər qorxunc bir intriqanın yarandığını anladım. «Paşam, - dedim, - «Akın»ı bağlamağı qərara almışdım. Lakin, madam ki, belə şübhə var, müfəttişlərinizi göndərərək pulu haradan, necə tapdığımı araşdırıb elan etməyincə qəzeti bağlamayacağam». Bunu eşidəndə Qazi «Deməli, söz güləşdirirsən» - deyə qışqırdı: - Sən həm də unudursan ki, sığıntısan!»

Anam atamın əlindən tutdu – Atatürk bunu sənə söylədimi? «Hə, Sitarə, söylədi və bir andaca həyatımın ən dərin kədəri içimi doldurdu. Paşam, – dedim, – on səkkiz yaşımdan bəri türk millətinin xidmətindəyəm. Mənə bu yolda dəfələrlə bir çoxları bu sözü söylədi. Hamısına güldüm. Amma indi sizin ağzınızdan eyni sözü eşitmək məni ruhumun ən dərin nöqtəsinə qədər sarsıtdı. Sizə qədər bu sözü mənə deyənlər kiçik adamlardı. Siz isə bu məmləkəti xilas etmiş insansınız. Bir tərəfdən bütün dünyanın türk irqindən, türk millətindən yarandığı tezisini ortaya qoyursunuz, digər tərəfdən sərhədin o tayındakı, təəssüf ki, əsarət altındakı xalis türk bir yurddan, türkün hüriyyətini mühafizə etməyə müvəffəq olmuş qisminə gələn, yenə xalis bir türkə «sığıntı» deyə bilərsiniz. Bu nə qorxunc bir təzaddır və nə üçün Allah mənə sizi belə bir təzad uçurumu içində göstərmək fəlakətini nəsib etdi». Bu sözləri söylər-söyləməz ayağa qalxdım. Bu an gözləmədiyim bir hadisə baş verdi. Atatürk də ayağa qalxaraq boynuma sarıldı: «Sən məni yanlış anladın, elə demək istəmədim» - deyərək, üz-gözümü öpməyə başladı. Lakin orada duracaq halda deyildim. Bir söz demədən çıxdım.

Anam atamın əllərini dodaqlarına apardı: «Üzülmə, Əhməd, yaxşı cavab vermişən. Qazi böyük adamdır, səni sevir, ətrafında olan bir neçə nəfər aranı qarışdırıb».

Bir neçə həftə sonra «Akın» qəzeti bağlandı. Bir müddət də keçəndən sonra Universitetdə islahat aparılarkən atamın kürsüsünü də əlindən aldılar. O zaman atamın Atatürkə çox yaxın olan bir dostu atamın ortaqlarından birinin qəzetlə bağlı bütün xəbərləri, danışığı bir jurnala qeyd etdiyini xəbər verdi. Anam yenə haqlı çıxmışdı...

Bu hadisədən sonra anam onu uzun illərdən bəri müayinə və müalicə edən mərhum dr.Akil Muxtara «ölümüm yaxınlaşdı, doktor, fəqət Əhmədi düşdüyü maddi və mənəvi sıxıntılar içində tək-tənha buraxmaq çox çətindir. O, özünü

toplayana qədər yaşaya bilsəydim» - demişdi. Bu sözləri atamdan başqa ailənin bütün üzvlərinə də demişdi. Fəqət, heyhat, daha həyatını bir az da olsa, uzatmaq mümkün deyildi. Tək bir təsəllisi vardı: həmişə ərindən əvvəl ölməyi Allahdan diləmişdi. Bax, bu istəyi yerinə yetirdi. Ölüm hazırlığını özü görmüşdü: - kəfəni, tabuta örtüləcək şalı, gül sularını, yandırılacaq öd ağaclarını (tropik meşələrdə bitən, yanarkən ətrafa xoş qoxu yayılan ağac – T.A.) atamın və xalamın bildiyi bir yerə çoxdan toplamışdı.

1933-cü ilin oktyabr ayının 16-sı gecəsi süfrə başında idik. Yalnız bacım Tezər anamın yanında idi. Birdən onun «Anama bir şey olur» - deyə hayqırtısını eşitdik. Otağına girdiyimiz zaman anamın gözləri qapanmışdı. İndi olduğu kimi xatırlayıram, babam birdən özünü itirdi. Sitarənin öləcəyini çox düşünmüşdü. Fəqət bu anı əsla təsəvvür etmirdi. Hər birimizin üzünə ayrı-ayrı baxdı, sonra anamın dizlərinə qapanaraq hıçqıra-hıçqıra ağlamağa başladı...

“525-ci qəzet”, 14 , 21 iyul 2007

İdrak və irşad işığı

(Mirzə Fətəli Axundzadə haqqında oxuduğum pyesdən təəssürat)

Ədəbi-mədəni mühitin, xüsusilə teatr ictimaiyyətinin yaxşı tanıdığı Arif Mədətovun bir sıra pyeslərinin səhnədə uğurla oynanıldığını bilsəm də, etiraf edirəm ki, dramaturqun yaradıcılığına dərinlən bələdliyim yox idi. Bu yaxınlarda onun, nəşrləri ilə respublikada, eləcə də ölkəmizdən kənar da yaxşı tanınan «Çinar-çap» nəşriyyatında işıq üzə görən «Şeytan» adlı kitabı diqqətimi çəkdi.

Burada müəllifin 4 pyesi toplanmışdır: «Aylı gecə» (psixoloji dram), «Şeytan» (tragikomediya) «Sezarın taleyi» (bədi-tarixi faciə) və «İdrak işığında» (tarixi dram). Tanınmış şair - publisist Dilsuzun redaktor, Qoşqar İsmayıloğlunun nəşir olduğu kitaba sənətsüinaslıq doktoru, professor İlham Rəhimli «Psixoloji insan münasibətləri» adlı ön söz yazmışdır. İstedadlı teatrşünas İ.Rəhimli Arif Mədətovun pyeslərinin janr xüsusiyyətlərinə, hadisələrin dram prinsiplərində bədii-estetik təsvirinə, xarakterlərin əlvanlığına, tarixi reallıqlara çağdaş fəlsəfi baxışlarına görə diqqət çəkdiyini xüsusi vurğulayır, hər bir əsərin ideya-məzmunu barədə çox yığcam məlumat verir və əmin olduğunu bildirir ki, teatrlarımızın orijinal pyeslər baxımından korluq çəkdiyi bir mərhələdə «Şeytan» kitabındakı 4 yeni və maraqlı pyes bu sahədəki boşluğu müəyyən mənada doldurmuş olacaqdır.

Ön sözdən məlum olur ki, A.Mədətovun «İdrak işığında» adlı pyesi Azərbaycanın böyük mütəfəkkir yazıçısı, dramaturgiyamızın banisi Mirzə Fətəli Axundzadənin həyatından bəhs edir. Professor İlham Rəhimliyə görə, M.F. Axundzadənin həyatından bir neçə dram əsəri yazılsa da, Arif Mədətovun pyesi müəllifin tarixi həqiqətlərə yeni estetik prizmadan yanaşması və Mirzə Fətəlinin həyatının son dərəcə maraqlı epizodlarını dramaturji konfliktin mərkəzinə çəkməsi,

eyni zamanda əsərin milli meydan teatrının oyun təsvir estetikasının poetika səciyyələri əsasında işlənilməsi ilə seçilir.

Çağdaş Azərbaycan mədəniyyətinin patriarxı M.F.Axundzadənin əbədiyaşar irsinə tükənməyən marağım məni A.Mədətovun «Şeytan» kitabında sonda verilmiş «İdrak işığında» pyesini əvvəl oxumağa sövq etdi. Bəri başdan deyim ki, həyat və yaradıcılığına heç kimlə müqayisəolunmaz dərəcədə maraq göstərdiyim, meyil saldıgım, əsərlərini, xüsusi ilə məqalələrini az qala əzbərdən bildiyim M.F. Axundzadənin xalqımızın tarixində və taleyində misilsiz xidmətlərinə, milli-mədəni inkişafımızdakı yeri və roluna işıq salan bu əsəri mütaliə etməkdən çox məmnun qaldım. Dram əsərlərinin janr, forma, dil-üslub, tipologiyaları barədə çoxsaylı ədəbi materiallara, elmi-nəzəri mənbələrə istinad etmədən də, iddia etmək olar ki, A.Mədətovun «İdrak işığında» pyesi məzmun, ideya cəhətdən nə qədər aktual, maraqlı və əhəmiyyətlidirsə, forma, kompozisiya baxımından da özünəməxsus və orijinaldır. İki hissəli tarixi dramın qəhrəmanları Mirzə Fətəli, oğlu Rəşid bəy, milli mətbuatımızın banisi H.Zərdabi, Tiflisin general-qubernatoru D.Staroselski, baron Aleksandr Pavloviç, Mirzə Hüseynxan, Mirzə Yusifxan, Makulu Sahib, altı nəfər aktyor və Mirzə Fətəlinin məşhur komediyalarındakı bəzi obrazlar: Müsyö Yordan, Divanbəyi, Birinci ərizəçi, İkinci ərizəçi, Heydər bəy, Hacı Qara, kimyagər Molla İbrahim Xəlil, Hatəmxan və digərləridir.

Maraqlı və diqqətçəkəndir ki, bütün dialoq, monoloq və səhnələr M.F. Axundzadə ideyalarının daha qabarıq və canlı verilməsinə xidmət edir, ümumiyyətlə, bu pyesi M.F. Axundzadə ideallarını təcəssüm etdirən, onları sərf-nəzər edən, bir-bir göstərən ədəbi mənbə də adlandırmaq olar. Müasir və hətta gələcək Azərbaycan cəmiyyətinin seçdiyi, getdiyi yolun bütün konturları Mirzə Fətəlinin qələmində əksini tapmışdır. Demokratiya, azadlıq, insan haqları, elm, mədəniyyət, tərəqqi, təhsil, sivilizasiya M.F. Axundzadənin vəsf etdiyi, arzuladığı ali, bəşəri dəyərlərdir, mütlilik, köləlik, fanatizm, ətalət, cəhalət, yalan, fırıldaq, xəsislik, hərislik isə onun cəmiyyət üzvlərində görmək istəmədiyi məziyyətlərdir.

Dramaturq Arif Mədətov pyesdəki 6 nəfər aktyorun dili ilə Mirzə Fətəli düşüncələrini, ideyalarını bəyan edir: «Qoy bizim millətimizin də bir az gözü açılıb fanatiklikdən çıxsın, vətənpərvər olsun...; «bəşəriyyətin qələbəsi və səadəti ancaq o zaman mümkün ola biləcəkdir ki, insan ağılı tamamilə əbədi həbsdən azad edilsin, bütün işlərdə və fikirlərdə rəvayətlər deyil, insan ağılı yeganə sənəd, sübut və hakimi - mütləq kimi tanınsın»; «... təqlid boyunduruğunu boynumuzdan ataraq qaranlıqdan işığa çıxaq, azad və sərbəst fikirli yaşayaq»; «fanatik əqidələr xalqın haqqgörmən gözüne pərdə çəkir, dünya işlərində yeniliklər və yüksəlişlər yaratmasına mane olur» və s. və i.

A.Mədətov aktyorların dialoquna Mirzə Fətəlini cəlb etməklə bir tərəfdən səhnəyə bir sanballılıq, canlanma gətirir, digər tərəfdən əsl xalq xadiminin obrazını təqdim edir. Onun fəlsəfi, müdrik, uzaqqörmən kəlamları oxucunu, tamaşaçını ovsunlayır, düşündürür, səfərbər edir: «Gəlin əl-ələ verək. Xalqın xoşbəxtliyi barədə düşünək...Bilik elə bir şeydir ki, başqalarına bağışlanılmasa, onun sahibi dərdə düşər, ömrü qüسسə və kədər işində keçər...», «nəğmə oxuma, haramdır, nəğməyə qulaq asma, haramdır, rəqs etmə, məkruhdur, rəqsə tamaşa etmə, məkruhdur, saz çalma, haramdır, saza qulaq asma, haramdır, şahmat oynama,

haramdır, nərd oynama, haramdır, şəkil çəkmə, haramdır, mənzilində heykəl saxlama, haramdır, halbuki, bunların hər birisi müəyyən ölçüdə olursa, insanın düşüncəsinə cila verir, əqli saflaşdırır və artırır». M.Fətəlinin ayrı-ayrı bədii və publisistik əsərlərində irəli sürdüyü fikirləri, müddəaları A.Mədətov pyesdə onun öz dilindən səsləndirir. Mirzə Fətəliyə görə, cəmiyyətdə asayişin və səadətin bərqərar olması, ədalətin zəfər çalması üçün qanunların olması, millətin bəsirət və elm sahibi olması zəruridir. Böyük filosof-yazıçısının fikrincə, fanatizm xalqı qabiliyyət cövhərindən, insanlıq şərəfindən məhrum edir, fanatizm insanların əlindən azadlığı alır, fanatiklər yüksək fikir və sağlam ağıl sahiblərinə danışmaq imkanı vermirlər, onları mənəvi zövqdən məhrum edirlər, fanatizm qadını ömrü boyunca bədbəxt edir.

Bütün həyatını xalqın maariflənməsinə, tərəqqisinə, elmə, təhsilə, əlifba islahatına həsr edən Mirzə Fətəlinin bu işə nə qədər diqqət, enerji sərf etdiyini, eyni zamanda cəhalətlə dolu cəmiyyətə qarşı inadkar və fədakar mübarizəsini əyani göstərmək üçün dramaturq A.Mədətov maraqlı priyom işlətmişdir. O, səhnədəki aktyorlara müraciət edərək, paylamaq üçün onlara verdiyi kitabların taleyi ilə maraqlanır. Məlum olur ki, «bir müsəlman kitaba yaxın düşmür», bu azmış kimi, M.Fətəlinin - kitab müəllifinin ünvanına hədyanlar, təhqirlər yağdırılır. Hələ bu harasıdır?! Günlərin birində bir mollanın təhriki ilə kitabların bir qisminə od vurub yandırırırlar, bir qismini də ermənilərə satırlar.

Çox ibrətamizdir ki, Mirzə Fətəli bu zərbələrdən sonra sarsılmaz, sınırmır, yolundan əqidəsindən dönmür, sabaha inamını itirmir: « Camaatın avamlığına baxma, mən səpdiyim toxum münbit torpağa səpilir. Mən millətimizin gələcəyinə və xoşbəxt günlərinə xatircəməm.... Hər bir qaranlığın axırı işıqdır və mənim millətim də yaqinimdir ki, əbədi zülmət içində deyil, onun da bir işıqlı günləri var... ».

Pyesin «Bir neçə söz» adlı epiloqunda müəllif A.Mədətovun da qeyd etdiyi kimi, «əsər tarixi sənədlər əsasında qələmə alınmışdır.» M.F. Axundzadənin çoxşaxəli ədəbi, ictimai-siyasi fəaliyyəti xronoloji ardıcılıqla, konkret mənbələrə istinad edilərək təqdim olunur. Məsələn, pyesdə oxuyuruq: «İkinci aktyor. 1851-ci il 6 fevral, «Qafqaz» qəzeti bu yaxınlarda Mirzə Fətəli Axundovun iki komediyasını çap edəcəyini xəbər verir»; «Üçüncü aktyor. Ştaps kapitan Mirzə Fətəli Axundovun yazılı məruzəsi. 04.05.1853-cü il Tiflis»; «Birinci aktyor 13 may «Qafqaz» qəzeti. «Bakıdan bizə yazırlar ki, keçən aprel ayının 17-də xeyriyyəçilik məqsədi ilə ikinci teatr tamaşası vermişlər»; «Beşinci aktyor Tiflis. Qafqaz Cənibnliyi Başı İdarəsi naçalniki dəftərxanası 284 nömrəli təliqə ilə Qafqaz sensorundan soruşmuşdur...». Yeri gəlmişkən deyək ki, A.Mədətov arxiv sənədlərinə, məxəzlərə istinad etməklə, bir tərəfdən oxucunu tam inandırır, digər tərəfdənsə, Mirzə Fətəlinin iş üslubuna, sənədlərlə işləmək səriştəsinə sadıq qaldığını nümayiş etdirir. «M.F.Axundovun yeni əlifba layihələri və məktubları» adlı məqaləsində professor Həmid Məmmədşadə yazır: «Yazıçı və şairlərimizin çoxunun arxivi itib batmışdır. Bizə gəlib çatan arxivlər içində M.F. Axundovun bilavasitə özü tərəfindən yaranıb nizama salınmış arxivi zənginliyi və yaşı etibarlı ilə birinci yeri tutur... Bu fondada mütəfəkkir yazıçının, demək olar ki, bütün əsərlərinin əlyazmasını, onların müxtəlif variantlarını, onlarca məktublarının

avtoqrafı və ya katib tərəfindən ağardılmış sürətini görmək olar. Məktubların əhəmiyyətini hamıdan əvvəl özü düzgün başa düşən ədib onların səliqə ilə qorunub saxlanılması qeydinə qalmış və yaxın dostlarına da həmin məktubları gələcək nəsillər üçün qorumağı tövsiyə etmişdir.». (Mirzə Fətəli Axundov. Əsərləri III cild, «Elm» nəşriyyatı, 1988, səh. 5) Mirzə Fətəli ölümündən bir neçə ay əvvəl Mirzə Melkum xana ünvanlandığı məktubda yazırdı: «Mənim sizə göndərdiyim məktubları əvvəldən axıra qədər xüsusi bir dəftərə köçürüb saxlayın! Bu məktublar biz öləndən sonra gələcək nəsil üçün tarixi və əntiqə sənədlər olacaqdır» (yenə orada. səh. 15).

«İdrak işığında» pyesində Mirzə Fətəlinin öz qəhrəmanları, xüsusi ilə komediyalarında yaratdığı obrazlarla görüşü, dialoqu böyük maraq doğurur. Bu səhnələr hər şeydən öncə Mirzə Fətəlinin feodal əsarəti və orta əsr geriliyinə, fanatizmə, cəhalətə qarşı neçə ardıcıl və amansız mübarizə apardığını göz önündə canlandırır. Kimyagər Molla İbrahim Xəlil öz əməllərindən əl çəkməmişdir, əksinə, daha da quduzlaşmış, həyasızlaşmışdır, o, Mirzə Fətəliyə hücum çəkir, onu təhqir edir, fırıldaqlarını «peyğəmbərlərdən qalan elm»lə ört-basdır etməyə çalışır. O, hay-küylə cahil və avamları Mirzə Fətəliyə qarşı qaldırır. Mirzə Fətəli təmkinini pozmur, Molla İbrahim Xəlilin hədə-qorxularından çəkinmir, əksinə, onu yeni faktlarla ifşa edir və sonda deyir: «Get, nə edəcəksən, et! (Stolun üstündəki bir dəstə kağızı göstərir). Budur, bax, Gəncədən təkfir, Nuxadan nifrin, Qarabağdan donos, Bakıdan təlin, Şirvandan həcv, Dərbənddən fəhş! Get, sən də təkfir et, qəbulumdur». Bunları dinlədikcə, cəhalətin nə qədər dərinə işlədiyinə, zülmətin qalınlığına, zalımın nadanlığına heyran edirsən, eyni zamanda Mirzə Fətəli mübarizəliyinə, əzmkarlığına, dönməzliyinə, əzəmətinə valeh olursan. Digər tərəfdən isə böyük demokrat-yazıçının nikbinliyinə, sabaha inamına, məsləkinə, sədaqətinə heyran qalırsan: «Hamı məndən üz döndərib və buna da səbəb mənim həqq yazmağım, həqq danışmağım və camaatın ayıbını açıb üzünə deməyimdir. Həqq acı isə də meyvəsi şirin olar!» Gələcəyə inam Mirzə Fətəlini dindən-imandan uzaqda olmaqda, «bir nəfər çör-çöp yığan kafir firəngi» onun evində qonaq saxlamaqda, «övrətinin, qızının adını camaata bildirməkdə» qınayan, bununla da kifayətlənməyib onu donosla, Sibirlə, sürgünlə hədələyən Hətəmxanla dialoqda daha qabarıq üzə çıxır: «Hətəmxan ağa! Mən əlimə qələm alanda rüsvayi-cahan olmağı, təkfiri, vəhsü, hətta ölümü qəbul etmişəm. Sən nə deyəcəksən, de! Hamısı qəbuldur və nə səbəbə də qəbul etmişəm, onu sən anlamazsan. Ancaq bir vaxt olar, sənin oğlun və nəvən anlar. Sən məni söyürsən, amma sənin oğlun və nəvən mənə rəhmət oxuyacaqlar, yəgin bil!»

Mirzə Fətəlinin məşhur «pulu batan, malı tutulan, evi yıxılan», həm də məsxərəyə qoyulan Hacı Qara ilə görüşü də diqqəti çəkir. Hacı Qara öz əməllərinə məharətlə don geyindirir, «rus malı alıram, solğun çıxır, qızılbaş malı alıram, çürük çıxır» - deyərək sızıldayır, «saqqal gətirməyə gedəndə bıqı da qoyub gəldiyini» göz yaşları ilə bəyan edir, Mirzə Fətəlidən kömək umur, ona dua edir...

Dərviş Məstəli şah isə qəzəblidir, ağzından od püskürür: «Ya hu, ya haqq! Sənsən biz dərviş sinfini, məsxərə edən? Sənsən caduya, sehrə şəkk gətirən? Sənsən cəmi əcinnə taifəsinin mənim həyətimdə olmağını inkar edən? Sənsən mənim Parisi dağıtmağıma inanmayan?» M.Fətəlinin kimyagər Molla İbrahim

Xəlil, Hətəmxan və Hacı Qara ilə sərt dialoqu dərvişlə söhbətdə istehzaya, kinayəyə çevrilir: «Səbr et, ağa dərviş, səbr et! Mən sənə barəndə səhv etmişəm və kitabımda da səndən yazmağıma peşman olmuşam.» Əlbəttə, bununla dramaturq A.Mədətov həm bütövlükdə əsərə, həm də dialoqlara bir çalar, rəngarənglik gətirmişdir. Əsərdə Mirzə Fətəlinin Həsən bəy Zərdabi, general-qubernator D. Staroselski, Qafqaz Canişini dəftərxanasının direktoru A.F. Kruzenştern, akademik Dorn, Mirzə Hüseyn xan, Qafqaz Canişinliyi Baş idarəsinin direktoru N.İ. Baranovski, Osmanlı dövlətinin sədr əzəmi, Manuklu, oğlu Rəşid bəy və digərləri ilə təmaslarını, əlaqələrini münasibətlərini əks etdirən yazışmalar, teleqramlar, məktublar, dialoqlar böyük mütəfəkkir-yazıçının həm həyatının, həm də bədii yaradıcılığının, sosial fəlsəfi düşüncələrinin, tənqidi görüşlərinin, əlifba islahatı uğrunda fəaliyyətinin və sensura ilə inadkar, fasiləsiz və fədakar mübarizəsinin işıqlandırılmasına xidmət edir. Mirzə Fətəlinin Mirzə Yusif xanla mükəliməsi gərgin olduğu qədər də səmimi və mənalıdır. İranın viran qalması, əlifba islahatı və digər problemlərlə bağlı Mirzə Yusif xanın Mirzə Fətəliyə ünvanladığı saysız-hesabsız suallara böyük maarifçi-filosof-reformator inandırıcı, təkzibolunmaz fakt və dəlillərlə, dəmir məntiqlə cavab verir. Onun fikrincə, İran xalqının Allahın verdiyi nemətlərdən faydalanması üçün «İran camaatı istər şəhərli, istər kəndli, istər elat olsun, istinasız, qadınli-kişili, Rusiya ölkəsinin əhalisi kimi, başdan-başa savadlı olmalı, təbiətin sirlərini öyrənməli, elmin gücü və qüdrətinə arxalanmalı», «hər bir məsələ də avropalıların təcrübəsini tətbiq etməyi» bacarmalıdır.

Azərbaycan mədəniyyətinin iki nəhəng, parlaq siması Mirzə Fətəli və Həsən bəy Zərdabinin əlaqəsi, əməkdaşlığı da pyesdə epizodik, lakin yaddaqalan əksini tapmışdır. Müəllif A.Mədətov bunu, həm dahilərin məlum məşhur, tarixi məktubları ilə, həm də mükəlimələri ilə tamaşaçıya, oxucuya təqdim edir. Xalqın iki böyük xadimi savadsızlığa, fanatizmə qarşı mübarizə yolları barədə düşünür, problemlərin həlli üçün fikir mübadiləsi edir, qarşılıqlı tövsiyələr verir, bir-birini ruhlandırırlar.

Mirzə Fətəli H.Zərdabiyə bildirir ki, qəzetinizin şriftindən razıyam. Amma türk dilində mətnləri hazırlayan mühərririn işindən çox narazıyam. O, kiçik bir elanda bağışlanılmaz səhvlərə yol vermişdir. Onu başqa bir savadlı adamla əvəz edin. Sizin qəzetinizin əsas vəzifələrindən biri ifadənin gözəlliyi, ibarələrin zərifliyi və aydınlığı, orfoqrafiyanın düzgünlüyü olmalıdır. Qəzetiniz dilimizi yad ifadələrdən təmizləməyə çalışmalı, bu dildə yazan bütün adamlar üçün nümunə olmalıdır. H. Zərdabi də Mirzə Fətəliyə xalqa xidmət yolunda yorulmamağı, mübarizədən geri çəkilməməyi, ruhdan düşməməyi məsləhət bilir: «Boynuma alım ki, təəccüb eyləyirəm, nədən başqaları yaşa dolduqca da təcrübələri artır, əsərləri daha ciddi olur. Siz isə etiraf edirsiniz ki, əksinə, heç əlinizə qələm ala bilmirsiniz». Azərbaycan mədəniyyətinin iki korifeyinin həyatı və irsi bugünkü və gələcək nəsillər üçün örnək, məktəb, beyinlərə qida, gözlərə nur verən tükənməz enerji mənbəyi, idrak işığıdır.

Pyesdə müəllif A.Mədətov Mirzə Fətəlinin çoxşaxəli, eyni zamanda maraqlı və mürəkkəb işini daha qabarıq vermək üçün diqqətçəkən üslubdan istifadə etmişdir. Mirzə Fətəli - əsərlərinin qəhrəmanları, Mirzə Fətəli - müasirləri, Mirzə Fətəli - aktyorlar, Mirzə Fətəli - oğlu Rəşid bəy kimi xətlər böyük demokratın,

qüdrətli maarifçinin, görkəmli filosofun, qayğıkeş atanın siyasi - fəlsəfi ideyalarının, müdrik düşüncələrinin, valideynlik duyğularının təcəssümünə xidmət edir. Əsərdə Mirzə Fətəli - akademik Dorn əlaqəsi cəmi 2 məktubda öz əksini tapır. Bununla belə, təkcə bu məktublar həm münasibətlərin səmimiyyəti, həm də Mirzə Fətəlinin idealları və xidmətləri barədə kifayət qədər təəssürat yaradır. Akademik Dorn Mirzə Fətəliyə yazır: «... mən belə qərara gəldim ki, müsəlman ədəbiyyatı zənginliklərini ümumin malı etmək arzusundan doğan yeni sisteminiz sizin bu məsələni hərtərəfli bilməklə qeyri-adi zəka sahibi olduğunuzu sübut edir».

Əsərin finalını da Arif Mədətov Mirzə Fətəli ruhu, inamı ilə tamamlayır. İdeyalarının, başladığı işlərin həyata keçiriləcəyinə bütün varlığı ilə inanan böyük maarifçi - demokrat, dahi filosof-yazıçı əsən küləyə - müqavimətə, qaranlığa sinə gərərək işığa doğru irəliləyir, üzünü bütün xalqa tutub gur səslə xitab edir: « ... Mən millətimin sabahına inanıram. İdrak işığında azad Azərbaycan bizi səsləyir. Elə bilməyin ki, mən uzaqdayam. Mən bu cahanda, bu torpaqda, sizin aranızdayam! »

*“525-ci qəzet”, 1 noyabr 2008,
“Xalq qəzeti”, 23 noyabr 2008*

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının tədqiqində uğurlu addım

Filologiya elmləri doktoru Elməddin Əlibəyzadənin «Kitabi-Dədə Qorqud: Tarixi hadisələri bədii təsdiq abidəsi» (Bakı, Azərbaycan Tərcümə Mərkəzi, 1999, səh.332) əsəri yenidən çapdan çıxmışdır. Əsər müəllifin uzunmüddətli axtarışları və ciddi tədqiqatının uğurlu nəticəsidir, qarşıdakı yubileyə ən yaxşı töhfələrdən sayıla bilər.

Ciddi axtarışların əsasında yazılmış bu kitab Azərbaycan xalqının islamaqədərki VI-VII əsrlər tarixini bədii şəkildə əks etdirən parlaq səhifələri kimi təqdim olunur. Müəllif tədqiqatı məhz bu istiqamətdə aparır, elmi faktlar və məntiqi mühakimələrlə oxucunu inandırmağa çalışır, məqsədinə də nail olur.

«Kitabi-Dədə Qorqud» 100 ildən artıq bir müddətdir ki, öyrənilir, araşdırılır. Uğurlarla yanaşı yanlış, ziddiyyətli və mübahisəli fikirlər də söylənilir. Xüsusilə, «Dədə Qorqud kitabı»nın yaranma tarixi, coğrafiyası, hansı xalqa mənsubluğu, islamla bağlılığı, Dədə Qorqudun şəxsiyyət olub-olmadığı və s. barədəki fikir və rəylər dəqiqləşdirilir. Bu barədə dünya fikri tədqiqat mərkəzinə çəkilir, araşdırılır, müvafiq elmi nəticələr çıxarılır.

Budur: «Dədə Qorqud kitabı» mətninin birinci cümləsi, başlanğıcı: «Rəsul əleyhissəlam zamanına yaxın Bayat boyundan, Qorqud Ata derlər bir ər qopdı. Oğuzun ol kişi tamam bilicisi idi...» (dastan, səh.2). Tədqiqatçı qarşıya haqlı sual qoyur: bu «Rəsul əleyhissəlam, yəni Məhəmməd peyğəmbərin zamanına yaxınlıq» nə qədər ola, düşünülə bilər? 50 ilmi, 100 ilmi?!

Amerikalı alimin tədqiqatında deyilir: «Dastanların tarixi çox qədimdir; İslam tarixindən xeyli əvvəl yaranmış bu dastanlar köçəri Oğuzların həyat tərzilə islam mədəniyyətini birləşdirir» (Bax: The Book of Dede Gorgud, University of Texas Press, Austin-London, 1972). Tədqiqatçı yenə qarşıya sual qoyur: «İslam tarixindən xeyli əvvəl», «Çox qədim tarix» nə qədər ola, düşünülə bilər?! 50 ilmi, 100 ilmi?!»

İngiltərə aliminin tədqiqatında deyilir: «Çadra, hərəm, çoxarvadlılıq ərəblərin islam dinini qəbul etdirdikləri vaxtdan sonra başlanır. Dastanlarda qadınlara bir ana kimi sitayiş edilir: bir arvad, bir həyat yoldaşı kimi hörmət göstərilir...» (Bax: The Book of Dede Gorgud, Penguin Books, London, 1974).

Rus tədqiqatında deyilir: «Eposda çoxarvadlılıqdan əsər-ələmət yoxdur. Hər bir igidin «Göz açıban gördüyü», «Könül verib sevdiyi» ancaq bir həyat yoldaşı var» (Bax: V.V.Bartol'd, «Kniqa moeqo deda Korkuda, M.-L., 1962, str.115). Bu məsələdə ingilis alimi L.Cöfrey də eyni mövqedən çıxış edir və deyir: hər cür imkan və şəraitə baxmayaraq, «Oğuz bəylərinin ancaq bir arvadı olur» və ömürlərinin sonunadək ona sadıq qalırlar (Bax: The Book of Dede Gorgud, Penguin Books, London, 1974).

Yunan tarixçisi F.Simokatta və b. rəyləri də bu fikirlərlə səsleşir və s.

Tədqiqatçı E.Əlibəyzadə yazır ki, bütün bu fikir və rəylər «Dədə Qorqud kitabı»nın öz mətnindən, oradakı real həyat və hadisələrdən çıxış edilərək söyləndiyi üçün bizi dastanın tamamlanma tarixinin ən gec islamıyyətin ilk əsrinə aid etmək qənaətinə gətirir və onun müəllifinin indi azı 1500 yaşı olduğuna inan yaradır.

«Dədə Qorqud kitabı»ndakı VI-VII əsrlərə aid hadisə və əhvalatlarda Azərbaycan dövlətçilik ənənəsi öz əksini tapmışdır. Bu, tamamilə yeni bir problem kimi qoyulur və ilkin həllini tapır. Bu ənənənin əsasları çox qədim dövrlərlə bağlanır. Dastanda dönə-dönə xatırlanan, təsviri verilən dövlət qurumu və ənənəsi Göy Türk xaqanlığının dövlət qurumuna tam uyğun gəlir. Aşkar olur ki, o vaxtlar, yəni V-VI əsrlərdə Azərbaycan torpağı, bütövlükdə Qafqaz Göy Türk xaqanlığına daxil idi (Bax: Lev Nikolayeviç Qumilyovdan götürülüb, kitabda verilən xəritə, səh.46). Azərbaycan müstəqil dövlət olaraq fəaliyyət göstərirdi.

Azərbaycan tarixinin bu istiqamətdə tədqiqi çox gərəqli bir işdir və gələcəkdə ön plana çəkilməlidir, tədqiqat bu istiqamətə yönəlməlidir.

Tədqiqatda «Oğuz elinin igidləri» bölməsi məhz bu dövləti yaşadan, onu xarici düşmənlərdən qoruyan bahadırların fəaliyyətinə həsr olunub. Qəhrəmanların xəlqi-milli xarakteri, dönməzliyi, mübarizliyi, vətənə, elə sədaqəti Qorqud Atanın ağılı, zəkası və məntiqinin qüdrətilə açılır, təsdiqlənir. Dastanlarda Bayandır xan, Qazan xan, Beyrək, Bəkil, Qaragünə, Bükdüz Əmən, Əmran, Əkrək və b. xalqımızın VI-VII əsrlər tarixinin yaradıcıları, əsl oğulları, kamil insanları kimi tədqiq və təqdim olunur.

Bu, tədqiqatçının ciddi elmi qənaəti, tədqiqatın uğuru və nailiyyətidir.

Kitabda «Oğuzlarda ailə-məhəbbət mənəvi aləmi» (səh.125-139), «Oğuz elinin qadınları» (səh.148-157) bölmələri xalqımızın bəşəri-insani keyfiyyətlərindən bəhs edir.

Kitabın «Dədə Qorqud»un dili və üslubu» adlı bölməsi xüsusi diqqət cəlb edir; burada «Drezden» əlyazma nüsxəsinin imlası üzərində dayanılır. «Orxan-Yenisey» kitabələrinin əlifbası, imlası və dili ilə müqayisələr aparılır.

Azərbaycan türk dilinin inkişaf səviyyəsi, poetik qüdrəti, saz-söz sənətinin vəhdəti, xalq danışığı dili və nitq mədəniyyəti, onun ətraf mühitə təsiri və s. məsələlər kitabda öz elmi həllini tapır. Frazеoloji ifadə və vahidlərə ayrıca yer verilir. Əsir-bə-əsir dastanlar yazıya alınıb köçürüldükcə, ora daxil olan «yad qatlar», ərəb-fars sözləri, islam dini təsir və təsəvvürlərinin şərhı və təhlili diqqət mərkəzinə çəkilir.

«Dədə Qorqud kitabı» öyrənilməkdə davam edir. Bu tarixi abidə elə bir mənəvi xəzinədir ki, onu tədqiq edib sona varmaq mümkün olan iş deyil.

**«Dədə Qorqud» bülleteni, Bakı, 1999,
«Ozan» nəşriyyatı**

Bir kitab, 99 sual

Mərhum məşhur tarixçi alim, professor Xəlil Əlimirzəyevi tanıyanlar onu bir çox cəhətləri ilə yanaşı tədqiqatçılar barəsində maraqlı fikirləri ilə də yəqin ki, xatırlayırlar. O, alimləri bir neçə kateqoriyaya bölərdi: I qrupa daxil olan alimlər sahəsinin mükəmməl mütəxəssisidir və bildiklərini həm gözəl nitqi, həm də qələmi ilə izhar edir; II qrupa daxil olan alimlər öz sahəsinə dərinlən bilir, bildiklərini yaxşı yazı ilə ifadə edir, lakin nitqində bədrəyir; III qrup alimlər isə əksinə, öz sahəsinə dərinlən bilsə də, yazıda axsayır, bildiklərini daha çox natiqlik məharəti hesabına çatdırır. Professor X.Əlimirzəyev birincilərə üstünlük verər, digərləri haqqında söz düşəndə susar və bu zaman onun nurlu çöhrəsinə özünəməxsus təbəssüm qonardı...

Professor Nizami Məmmədov (Tağısoy) haqqında düşünəndə sövq-təbii bu təsnifatı xatırladım. Doğrudan da, bu gün ölkədə minlərlə alim olsa da, həm yazısı, həm də yüksək nitq mədəniyyəti ilə geniş ictimaiyyət arasında tanınanlar seyrəkdir. N.Məmmədov tədqiqat sahəsinin genişliyi, zənginliyi, qələminin itiliyi, natiqlik məharəti ilə fərqlənən araşdırıcılardandır. Mətbuatda onun bir-birindən maraqlı, mövzu baxımından rəngarəng, müasir tələblər nöqtəyi-nəzərindən aktual və əhəmiyyətli yazılarını izlədikcə, elə təəssürat yaranır ki, bu tədqiqatçı gecə-gündüz işləyir, yazır, daim axtarırdadır. Professorun bir-birinin ardınca mətbuatda dərc olunan məqalələri ilə yanaşı bu yaxınlarda nəşr edilən «Qaraqalpakskaaya literatura» adlı dərs vəsaitini (Bakı Slavyan Universiteti, «Kitab aləmi» nəşriyyat-

poliqrafiya mərkəzi, Bakı-2007, 292 səh.) görəndə, qənaətimdə yanılmadığıma bir daha əmin oldum. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin tövsiyəsi ilə nəşr edilən bu əsərin redaktoru f.e.n. dos. R.Rəsulov, rəyçiləri f.e.d. prof. M.Qasımlı, f.e.n. dos. Ə.Nəzərova, f.e.n. dos. F.Məmmədovdur.

Adından da göründüyü kimi, dərs vəsaiti Azərbaycan oxucusu, auditoriyası üçün maraqlı olduğu qədər də qaranlıq bir sahəyə tarixi, mədəni dəyərləri, soy kökü ilə xalqımıza doğma olan qaraqalpaqların ədəbiyyatına həsr edilmişdir. Ümumiyyətlə, türkologiyada bu sahə, nədənsə, həmişə bir qədər diqqətdən kənar qalmışdır. F.e.n. dos. Rüstəm Rəsulovun əsərə ön söz əvəzi yazdığı «Türkologiyamızda qaraqalpaq ədəbiyyatı haqqında yeni söz» adlı məqaləsində dedi ki, qaraqalpaq ədəbiyyatı Azərbaycan alimlərinin dərin analitik tədqiqat predmeti olmamışdır. Məqalə müəllifi göstərir ki, oxucuların diqqətinə təqdim edilən kitabda onlar bir tərəfdən qaraqalpaq ədəbiyyatının folklordan qaynaqlanan milli özünəməxsusluqlarını hiss edə bilər, digər tərəfdən isə müasir yazıçıların xalq həyatından qidalanan folklora meylini görə bilər. Buradaca qeyd etmək yerinə düşər ki, Azərbaycan oxucusu qaraqalpaq şair və yazıçılarının həyat və yaradıcılığı, ədəbi nümunələri ilə tanışlıqla həm də, xalqlarımızın məişət və düşüncə tərzlərindəki yaxınlığın, çox vaxt eyniliyin də şahidi olacaqlar.

Professor N.Məmmədov haqlı olaraq qaraqalpaq xalqının ədəbi həyatını bu ulusun tarixində və daxilində baş verən ictimai-siyasi proseslərlə, azadlıq uğrunda mübarizə ilə vəhdətdə götürür. Məhz bu yanaşma tədqiqatçıya ədəbi prosesi də düzgün, obyektiv izləməyə, nəticədə onun inkişaf mərhələləri barədə dolğun, sanballı elmi-nəzəri qənaətlər hasil etməyə imkan vermişdir. N.Məmmədov tədqiqat predmetinə bir neçə rəqəsdən baxmağı, onu dərinlən təhlil etməyi, dəyərləndirməyi, müvafiq nəticələr çıxarmağı bacaran səriştəli alimlərdəndir. «Qırx-qız», «Şəryar» kimi epik dastanların, digər şifahi xalq ədəbi nümunələrinin, XVIII əsrdən müasir dövrə qədər yaşayıb yaratmış, bu gün də fəaliyyətini davam etdirən bir sıra şair və yazıçıların əsərlərinin çağdaş ədəbiyyatşünaslığın tələbləri baxımından tədqiqat müstəvisinə cəlb etməsi və məqsədinə uğurla nail olması dediklərimizi bir daha təsdiqləyir. Bir qədər obrazlı desək, N.Məmmədov az qala bir elmi-tədqiqat institutunun işini öz çiyinləri üstünə götürmüşdür. O, şifahi xalq ədəbi nümunələrini, 20 nəfər yazıçı və şairin həyat və yaradıcılığını öyrənmiş, onların əsərlərini mövzu, kompozisiya, janr, sənətkarlıq baxımından dərinlən, hərtərəfli təhlil etmiş, qaraqalpaq ədəbiyyatının bel sütununu təşkil edən Jien Jıray, Hunxoca, Hacıniyaz, Berdah, A.Musayev, A.Dabilov, S.Məcıdov, A.Bəyimov, İ.Yusupov, T.Kabulov, T.Kaipberqov, X.Əhmədov, G. Aymirzəyev və digərlərinin irsini fundamental şəkildə araşdırmışdır.

Əsərin üstün keyfiyyətlərindən biri də budur ki, müəllif tədqiqat sahəsinin yeniliyini nəzərə alaraq, Qaraqalpaq xalqının tarixinə qısaca nəzər salır, onun coğrafi mövqeyi, əhalisi, kompakt şəkildə yaşadığı ərazilər, iqtisadiyyatı, iqlimi, qədim mədəni-memarlıq abidələri haqqında məlumat verir, Qaraqalpaq Respublikasının dövlət quruluşu, bayrağı, himni, gerbi, hətta ayrı-ayrı rayonlar, şəhərlər, qəsəbə və aulları barədə müəllifin yazdıqları oxucunun bir tərəfdən tədqiqat predmetinə marağını artırır, digər tərəfdənsə, mövzuya daha dərinlən nüfuz etməyə həvəsləndirir, hazırlayır. Türk xalqlarından olan Qaraqalpaqların

mətbəxi, milli geyimi, xalq sənətkarları, yurtların özünəməxsus konstruksiyası, adət-ənənələri böyük maraqla, məhəbbətlə təqdim edilir.

Özü də bu zaman prof.N.Məmmədov mötəbər mənbə və məxəzlərə istinad edir, qaraqalpaqşünaslığın ən dəyərli nümayəndələrinə üz tutur, ən etibarlı nümunələrdən sitat gətirir. Prof.N.Məmmədov Qaraqalpaq, Azərbaycan türk, rus dillərində olan müxtəlif mənbələrdən, internet saytlarından istifadə etməklə toxunduğu problemin hərtərəfli, həm də sanballı elmi-nəzəri həllinə nail olmuşdur. 200-ə yaxın məxəzin hər birinə diqqətlə, eyni zamanda yaradıcı şəkildə yanaşan tədqiqatçı mövzu ilə bağlı mövcud fikirlərə, mühakimələrə, mülahizələrə münasibət bildirmiş, öz mövqeyi, rəyini əsaslandırmaq üçün tutarlı faktlardan, sitatlardan, nümunələrdən yerli-yerində istifadə etmişdir. Bir sözlə, tədqiqat predmeti ilə bağlı söylənilənləri yeni baxışlarla, müasir tələblərə uyğun şəkildə daha da zənginləşdirmişdir. P.İvanov, H.Baskakov, C.Malov, C.Tolstov, C.Tolstova, T.Jdanko, E.Bertels, Y.Qulamov, A.Sadiqov, İ.Möminov, M.Nurməhəmmədov, A.Ərcilasun, Z.Bünyadov, C.Qasımova kimi alimlərin tədqiqatları Qaraqalpaqların tarixi, mədəniyyəti barədə dolğun, geniş təsəvvür yaratmağa imkan verir. Bütün bu hazırlıqlardan sonra müəllif əsas mətləbə – Qaraqalpaq yazarlarının, ədəbi nümunələrinin təqdiminə və tədqiqinə başlayır.

Prof. N.Məmmədov Qaraqalpaq ədəbiyyatı barədə tam təsəvvür yaratmaq üçün uğurlu, münasib metoddan – tədqiqat predmetinə tarixi-xronoloji yanaşmadan məharətlə yararlanmışdır. O, əvvəlcə, ilk Qaraqalpaq ədəbi nümunələrindən – lirik-epik poema, xalq mahnıları, nağıllardan bəhs edir, sonra XVIII-XIX əsr ədəbi nümunələrinə müraciət edir, daha sonra XX əsr ədəbiyyatını təhlilə başlayır. Beləliklə, Qaraqalpaq ədəbiyyatının bütün səhifələrini vərəqləyir, onlara münasibət bildirir, bir sözlə, türk xalqları cərgəsində Qaraqalpaq ədəbiyyatının yeri və rolunu dəqiq müəyyənləşdirir, onun özünəməxsus məziyyətlərini məharətlə açıqlayır. Prof. N.Məmmədovun təqdim edilən kitabı dərslik kimi nə qədər dəyərlidirsə, elmi mənbə kimi türkologiyaya əvəzsiz töhfədir.

Prof. N.Məmmədov bu əsərinə qədər uzun, gərgin və qeyd etdiyimiz kimi, məhsuldar yaradıcılıq yolu keçmişdir. «XX əsr rus poeziyası Azərbaycan tərcümələrində» (1992), «Qazax ədəbiyyatı» (1993), «Orijinalın milli özünəməxsusluğu və tərcümə» (1998), «Səməd Vurğun dramaturgiyası rus dilində» (1999), «Poetik tərcümə» (2001), eləcə də «Məni axtaracaqsan» (2000), «Bəlkə dünya yolunu azıb» (2004) kitabları, onlarca sanballı məqaləsi, tərcümələri, ali məktəb tələbələri üçün tədris proqramları alimin, tərcüməçinin, şair və publisistin yaradıcılıq tərcümanıdır.

Dünyada baş verən ictimai-siyasi proseslər fonunda, xüsusilə türk xalqları arasında əlaqə və əməkdaşlığın tarixi zərurətə çevrildiyi bir zamanda öz ulusumuzdan olan bir qövmin ədəbiyyat tarixinə həsr edilmiş möhtəşəm əsərin ərəşəyə gəlməsi onun dəyərini dəfələrlə artırır, desək – burada mübaliğə axtarmayın. Xüsusi ilə yetişməkdə olan gənc nəslin – ali məktəb tələbələrinin böyük türk xalqının bəşər sivilizasiyasındakı xidmətlərini, rolunu, yerini bilməsi əlbəttə, zəruridir, təqdirəlayiqdir. Tənqidçi, ədəbiyyatşünas alim N.Məmmədov həm də, təcrübəli pedaqoq olduğundandır ki, tələbələrin qəlbinə və beyninə təsir etməyin yolunu bilir, bu işin mahir ustasıdır.

Əsərə elmi üslub hakim olsa da, o müasir gənclərin tələblərinə, qavrama və dərk etmə keyfiyyətlərinə hesablanmışdır. Sadəlik, lakoniklik, fikrin tam, eyni zamanda ardıcıl çatdırılması əsəri oxunaqlı edir. Digər tərəfdən bölmələrin sonunda mövzu ilə bağlı tərtib edilmiş suallar olduqca ustalıqla hazırlanmışdır və mövzunun mənimsənilməsini asanlaşdırır. Tələbələrin öz biliyinin yoxlaması üçün onlara ünvanlanan sualların sayı 99-dur və bu rəqəm şərtidir. Mövzulara istinad edib bu qəbildən ən azı on dəfə çox sual tərtib etmək, o qədər suala da cavab tapmaq mümkündür. Əsas və təqdirəlayiq odur ki, artıq Qaraqalpaq ədəbiyyatı ilə bağlı bütün suallara cavab verəcək bir mənbə – ensiklopedik nəşr, dərslik var.

“Ədəbiyyat qəzeti”, 28 dekabr 2007

Ehkamın uçuunu

Tanınmış şair, publisist, tərcüməçi Dilsuzun müasir Türkiyə ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri Tuncər Cücənoğlunun «Uçqun» («Çığ») əsərini tərcümə etdiyindən xəbərdar idik. Bilirdik ki, əsərin Azərbaycan səhnəsində tamaşası nəzərdə tutulmuşdu. Bir sözlə, neçə müddət idi ki, «Uçqun»u gözləyirdik. Onun səsinə-sədasını eşidir, amma özünü görmürdük. Nəhayət, dekabrın 8-də Akademik Milli Dram Teatrının səhnəsində «Uçqun» oynanıldı...

Bəri başdan deyək ki, tamaşa böyük uğur qazandı, artistlərin ifası dəfələrlə alqışlandı. Səhnədə cərəyan edən hadisələr, obrazların yaratdığı dinamizm və drammatizm, hərəkət və ehtiraslar, qızgın dialoqlar tamaşaçı alqışları və göz yaşları ilə izlənirdi. Finalda isə səhnənin dekorasiyası başqa görkəm almışdı: sadə və kasıb kəndli koması artistlərə, yaradıcı kollektivə tamaşaçıların bəxş etdiyi gül-çiçəyə qərq olmuşdu.

Bu tamaşa haqqında resenziyaya nədən başlamalı? Əsərin maraqlı və mükəddər məzmunundan, bəşəri ideyasından, mövzunun aktuallığından, əhəmiyyətindən, yoxsa uğurlu rejissor (Əməkdar incəsənət xadimi Bəhram Osmanov), rəssam (Əməkdar incəsənət xadimi Ağarəhim Əliyev) işindən, səhnənin sadə, lakin yaddaqalan tərtibatından, münasib musiqi (Xalq artisti Səyavuş Kərimi) seçimindən, obrazların xarakterini tamamlayan rəngarəng libaslarından?! Fərqi yoxdur! Nədən və necə başlasan son qənaət, nəticə bir olacaqdır: «Uçqun» uğurlu səhnə həyatı yaşadı, qar uçqunu yox, qorxuların, ehkamın uçqunu baş verdi!

Başı qarlı uca dağların ağuşuna sığınmış kiçik bir kənddə sakinlər ilin 9 ayında səssiz-səmirsiz yaşamağa məhkumdurlar. Səbəb sadədir: ucadan çıxan hər hansı səs – atəş, asqırmaq, bağırmaq dağlarda güclü əks-səda, titrəyiş yarada və güclü buz-qar uçqunu törədə bilər. Nəticədə bütün kənd uçqun altında qala və sakinlər məhv ola bilər. Odur ki, onlar sakit-səssiz yaşamaq qaydalarına ciddi riayət edirlər. İllərlə sürən bu cür həyat və düşüncə tərzini kəndin özünəməxsus qanunlarını yaratmışdır. Ehkama çevrilmiş bu adətlərə hər kəs əməl etməlidir. Yalnız üç ay ərzində kənddə toy etmək, atəş açmaq, qışqırmaq, uşaq dünyaya gətirmək olar. Əks təqdirdə qaydanı pozanı kəndin «məhkəmə»si ən ağır cəzaya

məhkum edir: diri-diri torpağa gömür. Kənd növbəti faciə ərəfəsindədir: hamilə Gənc qadını (Vəfa Rzayeva) vaxtından əvvəl doğuş sancısı tutmuşdur. Lakin hələ qar uçqunu təhlükəsi sovuşmamışdır. Doğmaq olmaz: yenicə dünyaya göz açan körpə də, sancılardan əziyyət çəkən ana da qışqıracaq. Bu isə böyük faciə ilə – uçqunla nəticələnəcəkdir. Hamı təlaş, həyəcan içərisindədir. Dünyanın bütün kədəri, qüssəsi, hüznü Gənc qadının – Vəfa Rzayevanın çiyninə, çöhrəsinə çökmüşdür. O, körpəsini itirəcəyindən, ailəsinin dağılacağından əndişələnir. İstedadlı aktrisa V.Rzayeva təbii ah-naləsi, təsirli, qırıq-qırıq ifadələri, hıçqırıqları, çırpıntıları ilə tamaşaçını sehləyir, onu ətrafdan təcrid edir, öz təsir dairəsinə salır. O, Gənc qadının mənəvi-psixoloji durumunu, sarsıntı və iztirablarını yaşayır qədər məharətlə ifa edir: tamaşaçını fəlakətin, faciənin böyüklüyünə inandırır. Əslində, Gənc qadını təbiət hadisəsi – uçqun yox, ətrafındakıların qəddarlığı, amansızlığı daha çox qorxudur. V.Rzayeva yaratdığı bu obrazla öz aktyorluq istedadını daha parlaq şəkildə nümayiş etdirdi. Nəticədə Gənc qadın mükəmməl və özünəməxsus məziyyətləri ilə yaddaşlara həkk olundu.

Gənc kişi (İlyas Əhmədov) həyat yoldaşının və gələcək övladının xilasını üçün vurnuxur, atasına (Əməkdar artist Kazım Abdullayev), anasına (Əməkdar artist Mətanət Atakişiyeva), əvəci-mamaçaya (İradə Həsənova), baş hakimə (Əməkdar artist Sadıq İbrahimova) – hər kəsə yalvarır, yaxarır. Lakin kəndin qanunları müdhiş, hakimin hökmü qətidir: hamilə qadın diri-diri tabuta qoyulmalı və torpağa basdırılmalıdır. Səhnədə gərginlik, tamaşaçıda həyəcan son həddə çatır: mühafizəçilər (Elnar Qarayev, Elnur Qədirov) hökmün icrasına başlayırlar: Gənc qadının ağzını əski parçaları ilə tıxayır, əl-qolunu bağlayırlar. Bu zaman Gənc kişi tufəngi əlinə alır, tətiiyi çəkmək üçün hazır vəziyyətə gətirir və qərarın icrasının dayandırılmayacağı təqdirdə atəş açacağını bildirir. Hər kəs bunun daha ağır nəticə verəcəyini – dərhal uçqun olacağını düşünür. Odur ki, heç kim tərpənmir, hər kəs atəş açmaması üçün Gənc kişiye yalvarır. O isə fikrində qətidir. Hökmün icrası dayandırılmasa, atəş açılacaq. Bu zaman Gənc qadının sancıları yenə başlayır. Gənc kişinin tələbi ilə onu doğdurmaq üçün qonşu otağa aparırlar. Həyəcanlı anlar yenidən başlanır. Dünyaya gələcək körpənin qışqırtısı da uçquna səbəb ola bilər. Odur ki, onu ana bətnindən çıxan kimi boğmaq, qışqırmağa macal verməmək təklif edilir. Gənc kişi isə buna da imkan vermir. O biri otaqdan doğulan uşağın qışqırığı gəlir, hamı dəhşətlə yerə sərilir, uzanır, uçqunu gözləyir, lakin faciə baş vermir, uçqun olmur. Tamaşanın lap əvvəlindən təbii hərəkətləri və danışiq tərzilə diqqəti çəkən yaşlı kişi (Əməkdar artist Telman Əliyev) nəvəsinin əlindən tufəngi alır, dünyaya yenicə göz açan nəticəsi ilə fəxr etdiyini uca səslə bildirir və dayanmadan atəş açır. Beləcə, kəndin illərdən bəri formalaşan əhkamlarına, zərərli adətlərinə, həm də qorxu və həyəcan, təlaş dolu günlərinə son qoyulur. Yaşlı kişi müəllifin uğurlu tapıntısıdır. Rejissor da bu obrazdan əsərin ideyasını qabartmaq, tamaşaçıya çatdırmaq üçün məharətlə istifadə etmişdir. Əslində, Yaşlı kişi səhnədə cərəyan edən hadisələri idarə edir, istiqamətləndirir, qardaşının qətli ilə bağlı fasilələrlə davam etdirdiyi rəvayəti ilə Gənc kişinin üsyanına, etirazına təbii zəmin hazırlayır: Uçqun təhlükəsi törətdiyinə – bağırmaq istədiyinə görə mühakimə edilən və qətlə yetirilən qardaşının faciəsini göz yaşları ilə ətrafındakılara söyləyən Yaşlı kişi mühafizəçilərin üstünə cumur, məhkəməni ittiham edir. Tamaşaçı hər an onun

indicə bağıracağını gözləyir. Onun qəlbində kükrəyən etiraz hissləri Gənc kişidə üsyan kimi təzahüratını tapır.

Maraqlı və diqqətçəkəndir ki, tamaşada ənənəvi baş qəhrəman, yaxud epizodik rollar kimi bölgü aparmaq qeyri-mümkündür: tamaşanı həтта çox az görünən mühafizəçilərsiz, yaxud demək olar ki, heç səsi belə çıxmayan hakimlərsiz (Əməkdar artistlər Firuz Xudaverdiyev, Məzahir Cəlilov) təsəvvür etmək çətindir. Səhnədə sözün həqiqi mənasında bir ansambl işləyirdi, bitkin və bütöv bir kollektiv çalışırdı.

Baş hakim rolunu Sadıq İbrahimov özünəməxsus ifa edir. Geyimi, ədaləri, amansızlığı, yalançı humanizmi, riyakarlığı ilə yadda qalan baş hakim tamaşanı daha baxımlı, daha məzmunlu edir. S.İbrahimov – baş hakim ətrafındakılara hakim kəsilmək üçün dim-dik yerisdən, amiranə göstərişlərdən, kəskin baxışlardan, qəti hökmlərdən ustalıqla istifadə edir. Tamaşaçının gözləri qarşısında tipik ədalətsiz, yekəxana, zalım və qorxaq hakim obrazı canlanır. Tamaşada digər obrazlar kimi gah gəlinindən, gah ərindən giley-güzar edən yaşlı qadın (Əməkdar artist Səidə Quliyeva), arvadını yaxşı gəlin və yaxşı qaynana olmamaqda qınayan, zəif xarakterli kişi də (Əməkdar artist Kazım Abdullayev) təbii və səmimi simaları, özünəməxsus xarakterləri ilə tamaşasında böyük təəssürat oyadır.

«Uçqun» Bakıya qışda gəldi – 2007-ci ilin son ayında. Və ilin Bakıda keçirilən və yaddaqalan mədəni hadisələrdən birinə çevrildi. Azərbaycan-Türkiyə ədəbi-mədəni əlaqələrinin inkişafında, möhkəmləndirilməsində növbəti uğurlu addım kimi də tarixə düşdü.

Müstəqilliyin ilk illərindən, hələ ondan bir qədər də əvvəl Xalq yazıçıları İlyas Əfəndiyevin, Bəxtiyar Vahabzadənin, Elçinin, Anarın əsərləri və söyləri sayəsində Azərbaycan-Türkiyə ədəbi-mədəni əlaqələri yaranmağa və inkişaf etməyə başlamışdı. Qardaş ölkədə Azərbaycan dramaturqlarının əsərlərinin oynanılması bu işin daha canlı və həyəcanlı olmasını, həyata keçirilməsini təmin edirdi. Son vaxtlar teatr sahəsindəki əməkdaşlıq xüsusi ilə diqqəti çəkir. Xalq yazıçısı Elçinin «Qatil» pyesinin İstanbul Böyük Bələdiyyə Teatrı tərəfindən Azərbaycan Musiqili Dram Teatrının səhnəsində çox böyük uğurla oynanılması dediklərimizə parlaq misaldır. Tuncər Cücənoğlunun «Uçqun» əsərinin tamaşası da Azərbaycan-Türkiyə teatrları arasında əməkdaşlığın bundan sonra da davam etdiriləcəyindən, daha da möhkəmləndiriləcəyindən xəbər verirdi. «Uçqun» tamaşası bitdikdən sonra tamaşaçıların və yaradıcı heyətin alqışları ilə səhnəyə qalxan T.Cücənoğlu çox həyəcanlı görünürdü, amma ürəyindən keçənləri söyləyə bildi:

- Mənim əsərlərim dünyanın onlarca ölkəsinin səhnəsində oynanıb. Lakin rejissor Bəhram Osmanovun quruluşunda o daha möhtəşəm idi...

Beləliklə, Akademik Milli Dram Teatrında oynanılan «Uçqun» Azərbaycan-Türkiyə mədəni əlaqələrin inkişafına da təkan verən uğurlu bir addım oldu.

“525-ci qəzet”, 11 dekabr 2007

Məhəbbət və səriştə ilə yazanda

XIX əsrin sonları, daha çox isə XX əsrin əvvəlləri Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında, milli-maarifçilik hərəkatında olduğu kimi ədəbi, mədəni, mətbu mühitində də bir canlanma, oyanış hiss olunurdu. Bu intibah, dirçəliş eyni dərəcədə musiqi sahəsinə də aid idi. XIX əsrin sonlarında Rusiya və digər xarici ölkələrdən Bakıya qastrol səfərlərinə gələn çoxsaylı musiqi truppaları şəhərdə opera və operettalar, müxtəlif konsert proqramları ilə çıxış etməyə, simfonik, kamera musiqi gecələri keçirməyə başladı. Təsadüfi deyil ki, ilk musiqi məktəbinin açılışı da həmin dövrə təsadüf edilir (1896). Xalq mahnılarının, rəqs musiqilərinin və muğamların səsləndirildiyi musiqi axşamlarının keçirilməsi ənənə halını alırdı. Mirzə Mənsur Mənsurov, Mirzə Fərəc Rza oğlu, Məmmədrza bəy Bakıxanov, Qurban Pirimov (tarzən), Mirzə Səttar (kamançaçı), Ağabala Səidoğlu, Kərim Hacı Zeynaloğlu, Kərimağa Salik Rəsulov, Əlağa Zöhrabov, Seyid Mirbabayev, Cabbar Qaryağdıoğlu (xanəndə) kimi sənətkarların fəaliyyəti mədəni həyatı maraqlı və zəngin edirdi. Professor Minirə Dilbazi «Bakının musiqi həyatı: XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin əvvəlləri» adlı fundamental əsərində (Bakı, «Mütərcim» nəşriyyatı, 2007, 256 səh.) haqlı olaraq qeyd edir ki, XIX əsrin ikinci yarısı və XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan musiqi tarixinin çox mühüm mərhələsi idi və məhz bu mərhələ sonralar musiqi mədəniyyətinin inkişafında böyük əhəmiyyət kəsb etdi. Bu, bir tərəfdən, milli incəsənətin (xalq musiqisi, aşiq yaradıcılığı, şifahi ənənəli professional musiqi-muğam sənəti) yüksəliş dövrü, digər tərəfdən, mütərəqqi ruhlu rus və Avropa incəsənətinin Azərbaycan mühitinə sirayət etdiyi bir dövr idi. Belə bir mühitin dahi Ü.Hacıbəyov tərəfindən milli bəstəkarlıq məktəbinin yaradılması üçün zəmin olduğunu qeyd edən professor M.Dilbazi yazır: «XX əsrin əvvəllərində Bakıda peşəkar musiqinin yeni formaları meydana gəldi: ilk Azərbaycan operasının yaranması da bu dövrə təsadüf edir. Bu dövrdə Üzeyir Hacıbəyov və onun silahdaşları – Müslim Maqomayev, Zülfüqar Hacıbəyov, Hüseynqulu Sarabski, Cabbar Qaryağdıoğlu, Qurban Pirimov və başqaları Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin quruculuğu yolunda çiyin-çiyinə əzmlə çalışırdılar. Bu sənətkarlar sonrakı illərdə də, yəni Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti dövründə də musiqi mədəniyyətinin ön sıralarında gedərək, onun yüksəlişi yolunda öz qüvvələrini əsirgəməirdilər» (yenə orada, səh.10). Musiqi xadimlərinin milli mədəniyyətin inkişafı yolundakı fədakar fəaliyyətinin nəticəsi kimi həmin dövrdə yuxarıda adı çəkilən əsərdə deyildiyi kimi, Bakıda ictimai musiqi həyatı öz axarını tapır, peşəkar milli musiqiçi kadrlar yetişir, dövlət tərəfindən musiqi müəssisələri və kollektivləri, ilk Azərbaycan musiqi məktəbi, konservatoriya, opera truppası, simfonik orkestr təşkil olunurdu.

Bax, belə bir dövrdə və mühitdə Azərbaycan professional musiqisinin klassiklərindən biri, görkəmli bəstəkar, pedaqoq və ictimai xadim Asəf Zeynallı yetişmiş və fəaliyyət göstərmişdir. Azərbaycan bəstəkarlıq məktəbinin yaradıcılarından və parlaq simalarından olan Asəf Zeynallının həyat və yaradıcılığından bəhs edən professor Nazim Kazımovun «Asəf Zeynallı» adlı

dəyərli monoqrafiyası (Bakı, «Elm və təhsil nəşriyyatı», 2009, 110 səh., elmi redaktoru Əməkdar incəsənət xadimi, fəlsəfə elmləri doktoru, professor Gülnaz Abdullazadə, rəyçilər AMEA-nın müxbir üzvü, SSRİ Xalq artisti, professor Arif Məlikov, Əməkdar incəsənət xadimi, sənətsünaslıq namizədi, professor Vaqif Əbdülqasımov) musiqi tarixinin tədqiqi, eyni zamanda tədrisi baxımından da çox aktual və əhəmiyyətli. Kitab yazdığı «Asəf Zeynallı haqqında ilk monoqrafiya» adlı ön sözdə akademik Arif Məlikov Asəf Zeynallının yaratdığı bütün əsərləri Azərbaycan klassik musiqi irsinin «ən dəyərli bədii inciləri» adlandırır və haqlı olaraq yazır ki, professor N.Kazımovun Asəf Zeynallı yaradıcılığına peşəkar, təcrübəli musiqi xadimi və pedaqoqu kimi diqqət göstərməsi, ilk böyük həcmli monoqrafiya yazması çox vacib və təqdirəlayiq işdir. Prof. Nazim Kazımov da öz növbəsində bu vaxtadək böyük sənətkarın irsinə dair mətbuat səhifələrində dərc olunmuş məqalə və xatirələri, digər nəşrləri, xüsusi ilə görkəmli musiqişünas-alim Xanlar Məlikovun 1956-cı ildə rus dilində çapdan çıxmış kiçik həcmli broşurasını qədirbilənliklə xatırlayır, bununla belə Asəf Zeynallının həyat və yaradıcılığının layiqincə tədqiq və təhlil edilib musiqi ictimaiyyətinə, xalqa çatdırılmağını vurğulayır.

Monoqrafiyanın elə ilk səhifəsindən prof. Nazim Kazımov oxucuda ustalıqla Asəf Zeynallının həyat və irsinə böyük maraq oyadır. Əsərin «Müəllifdən» adlı hissəsində Nazim Kazımov Asəf Zeynallının parlaq və tükənməz istedadı, musiqi sənətinə sonsuz məhəbbəti, güclü həyat və yaradıcılıq eşqi sayəsində yazdığı əsərləri ilə öz adını əbədi olaraq Azərbaycanın mədəniyyət tarixinə həkk etdiyini vurğulayır və 23 illik ömrü, 7 illik yaradıcılığı ərzində özündən sonra qərinələrin, əsrlərin sınağından cəsarətlə çıxan, gənclik tərəvətini, sənət dəyərini saxlayan bir irs yaratdığını yazır.

Asəf Zeynallının çox qısa ömür yolu, zəngin və dəyərli irsi haqqında qələmə alınan monoqrafiyanın strukturu uğurludur və 7 hissədən ibarətdir. Əsərdə bəstəkarın həyatı, simfonik, kamera-instrumental, kamera-vokal yaradıcılığı, eləcə də folklorşünaslıq və pedaqoji fəaliyyəti geniş araşdırılmış, hərtərəfli təhlil olunmuş, layiqincə dəyərləndirilmişdir. Tədqiqatçının maraqlı elmi-nəzəri qənaətləri musiqişünaslıq xəzinəsinə qiymətli töhfədir. Asəf Zeynallının həyat və fəaliyyətindən bəhs edən fotosəkillər, eyni zamanda bəstəkarın yaradıcılığına dair digər sənədlər, materiallar kitabı daha sanballı, daha maraqlı edir.

Asəf Zeynallının çox qısa ömür yolundan bəhs edən müəllif onun 1909-cu il aprel 5-də qədim Azərbaycanın mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan Dərbənddə anadan olduğunu, şəhərdəki realni məktəbində ilk təhsilini aldığını yazır. Atasını erkən yaşlarından itirən Asəfgilin ailəsində ciddi maddi problemlərinin yaranmasına baxmayaraq, mütərəqqi görüşlü, xalq musiqisinin vurğunu və qarmonun mahir ifaçısı olan Asəfin anası Əsbənd xanım oğlunda da musiqiyə böyük marağın olduğunu hiss etdiyindən onu realni məktəbdəki nəfəs alətləri və orkestr dərnəklərinə qoyur. Dərbənddəki ağır, dözülməz həyat şəraiti 1920-ci ildə Əsbənd xanımın ailəsinin Bakıya köçməsi ilə nəticələnir. Bu vaxt 11 yaşlı Asəf Bakıda 9 illik məktəbdə təhsilini davam etdirməklə yanaşı, hərbi məktəbdəki orkestrdə də özünü sınayır, tezliklə burada kornet və truba ifaçısı kimi tanınır. Asəf 1923-cü ildə musiqi təhsilini davam etdirmək üçün Bakıda 1898-ci ildə Moskva

Konservatoriyasının məzununu, məşhur pianoçu A.N.Yermolayeva tərəfindən açılan ilk musiqi məktəbinə daxil olur. Həmin dövrdə məktəbə dahi Azərbaycan bəstəkarı Ü.Hacıbəyov rəhbərlik edirdi. N.Kazımov qeyd edir ki, böyük bəstəkarla Asəfin ilk görüşü təsirli və unudulmaz olur. Asəfin istedadını yüksək qiymətləndirən Ü.Hacıbəyov fəhmində yanılmamışdı. Asəf hələ I kursda oxuyarkən – 1923-cü ildə «Truba üçün marş» yazır, elə həmin il «Azərbaycan musiqi məktəbi şagirdlərinin ilk baxış-konsertində» uğurla çıxış edir. İstedadlı tədqiqatçı Nazim Kazımov Asəf Zeynallının təhsil və musiqi sahəsindəki fəaliyyətini və ilk uğurlarını qeyd edərkən maraqlı üsul seçir. O, nadir istedadı ilə hamını heyran edən Asəf Zeynallı haqqında böyük məhəbbətlə söz açan Xalq artistləri Əfrasiyab Bədəlbəylinin, Səid Rüstəmovun, Bülbülün, Tofiq Quliyevin böyük təəssürat oyadan xatirələrinə müraciət edir. Bununla, N.Kazımov bir tərəfdən öz mülahizələrini sənədlərlə əsaslandırırsa, digər tərəfdən də sənətkarlıq baxımından əsərin daha oxunaqlı, maraqlı olmasına çalışır və istəyinə nail olur. 1926-cı ildə Musiqi Texnikumu Konservatoriya ilə birləşdiriləndə Asəf Zeynallı Konservatoriyanın orkestr sinfinə daxil olur, lakin çox çəkmir ki, A.Zeynallının təbiri ilə desək, «bizim mənəvi atamız» Ü.Hacıbəyovun məsləhəti ilə təhsilini bəstəkarlıq şöbəsində davam etdirir (1926-1931). Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bu addımı ilə də Asəf Zeynallı ilk professional ali musiqi təhsili olan Azərbaycan bəstəkarı kimi tarixə düşür.

Asəf Zeynallının ömür yolunu izləyən müəllif N.Kazımov onun konsertlərdə, müxtəlif mədəni-kütləvi tədbirlərdə fəal iştirakını işıqlandırmaqla yanaşı, gənc bəstəkarın yetişdiyi mühitin xarakteristikasını da verməyi unutmur. Konservatoriyanın müəllimləri B.V.Karaqiçev, L.E.Ab, L.P.Yablonko Asəf Zeynallıya dirijor və bəstəkar kimi yetişməsində, dahi Ü.Hacıbəyov onun xalq musiqisinin əsaslarını dərinlən mənimsəməsində, Leopold Rastropoviç (Mstislav Rastropoviçin atası) isə violonçeldə mahir ifaçı kimi formalaşmasında böyük rol oynamışlar.

Nazim Kazımov qeyd edir ki, A.Zeynallı hələ tələbə ikən Azərbaycan bəstəkarlıq məktəbinin inkişafı və formalaşmasına təsir göstərən əsərlər yazır, özünəməxsus üslubu, fərdi yaradıcılıq manerası ilə milli və klassik incəsənətin klassiklərindən birinə çevrilir. Maraqlıdır ki, tədqiqatçı A.Zeynallının professional məşğuliyyətindən kənar fəaliyyətini də araşdırmağı, işıqlandırmağı unutmur. O, Azərbaycan aşığılarının 1928-ci ildə keçirilən I qurultayının işində yaxından iştirak edir, Türk İşçi Teatrı ilə sıx əməkdaşlıq edir, Proletar Musiqiçiləri Assosiasiyasının, Sovet İncəsənət İşçiləri İttifaqının tədbirlərinə qatılır, musiqi sahəsində zərərli cərəyan, təmayül və axınlara qarşı kəskin tənqidi mövqe tutur, musiqiyə sinfi, partiyalı münasibətin əleyhinə çıxır, muğamın, xalq çalğı alətlərinin, o cümlədən tarın qızğın müdafiəsi kimi edirdi.

Səriştəli tədqiqatçı N.Kazımov fikirlərini tarixi sənədlərə, ciddi, mötəbər mənbələrə istinadən əsaslandırır, Asəf Zeynallının «Tarın müdafiəsinə» adlı cəsarətli məqaləsinə müraciət edir. Məqalədə artıq fərdi yaradıcılıq üslubu və dəst-xətti ilə böyük nüfuz qazanmış A.Zeynallı milli musiqiyə, xüsusilə muğama qarşı inkarçı mövqe tutan Xalq Maarif Komissarını çox kəskin tənqid edir və heç nədən çəkinmədən öz qəti, prinsipial sözünü deyir: «Bizim təbiətən xalqın özünəməxsus olanı müsadirə etmək hüququmuz yoxdur». Təsədüfi deyil ki, dahi Ü.Hacıbəyov

Asəf Zeynallı haqqında danışanda deyirdi ki, o, diletantizm xarakteri daşıyan hər cür çıxışa nifrət edir, istər Konservatoriyada, istərsə də başqa yerlərdə lazımi musiqi hazırlığına ciddi yanaşılmamasına amansız münasibət bəsləyirdi. N.Kazımov Asəf Zeynallının xalq musiqisinin, xalq çalğı alətlərinin keşiyində necə cəsarətlə durduğunu bütün gücü ilə göstərmək üçün Xalq artisti Səid Rüstəmovun xatirələrinə üz tutur. Professor S.Rüstəmov tələbə dostu haqqında söhbət açanda xatırlayır ki, Asəf Zeynallı Azərbaycan musiqisinin tezliklə dünya şöhrəti qazanacağını deyir və əlavə edirdi ki, bizim yeni musiqi alətinə deyil, yeni inkişafa, yeni zirvələrə ehtiyacımız var.

Təqdirəlayiqdir ki, əsərdə tədqiqatçı-alim Nazim Kazımov A.Zeynallının vəfatından sonrakı illərdə dahi bəstəkar haqqında mətbuatda dərc olunan materialların, unudulmaz bəstəkarın xatirəsi ilə əlaqədar keçirilən tədbirlərdəki çıxışların təhlil edilməsinə də kifayət qədər yer ayırmışdır. Bu baxımdan A.Zeynallının vəfatının birinci ildönümü münasibəti ilə 1933-cü il noyabrın 11-də Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasında keçirilən gecədə Ü.Hacıbəyovun öz tələbəsi haqqında etdiyi məruzə, görkəmli ədəbiyyatşünas-alim prof. Mikayıl Rəfilinin 1933-cü il dekabrın 18-də «Bakinskiy raboçiy» qəzetində dərc etdirdiyi «Asəf Zeynallının xatirəsinə» adlı məqaləsi təsirlidir və böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Musiqişünas-alim Xanlar Məlikovun «Asəf Zeynallı» adlı rus dilində broşurası (Bakı, Azərnəşr, 1956), bəstəkarın anadan olmasının 50 illiyi münasibəti ilə Xalq artisti Süleyman Ələsgərovun «İstedadlı bəstəkar» («Bakı» qəzeti, 4 aprel, 1959, № 80), Xalq artisti Əfrasiyab Bədəlbəylinin «Kommunist» qəzetinin 1959-cu il 5 aprel tarixli nömrəsində dərc etdirdiyi «Asəf Zeynallının xatirəsi», Xalq artisti Səid Rüstəmovun «Biz dost idik» («Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti, 19 aprel 1969), Xalq artisti Tofiq Quliyevin «Mənim ilk müəllimim», Cəfər Zeynallının «Asəf yada düşür», Elmira Zeynallının «O, mənim bacılarıma musiqi əsərləri həsr etmişdi» adlı məqalələri, jurnalist Qvami Məhəbbətoğlu ilə Məmmədza Bakıxanovun «Qısa ömrün uzun akkordları» adlı müsahibəsi («Zaman» qəzeti, 24 oktyabr 2002), eləcə də Azərbaycan televiziyasının Asəf Zeynallının həyat və yaradıcılığından bəhs edən sənədli filmi də Azərbaycan romansının, simfonik musiqisinin banisi Asəf Zeynallının həyatı və irsi barədə maraqlı mənbələrdir.

1923-cü ildə Asəf Zeynallı 14 yaşında ikən Azərbaycan musiqi məktəbi şagirdlərinin Ü.Hacıbəyov tərəfindən keçirilən ilk baxış-konsertini Əfrasiyab Bədəlbəyli yuxarıda adı çəkilən məqalədə belə xatırlayır: «O vaxta kimi trubanı əsas etibarlı ilə hərbi marş aləti kimi tanıyan bir çox dinləyici Asəfin «Rast» muğamı əsasında bəstələdiyi musiqi pyesinin gözəl təranəsindən vəcdə gəldilər. Asəf öz çalğısını bitirincə, bütün salon onu sürəkli alqışlarla qarşıladı, əsərin bir daha təkrar çalınmasında israr etdi. 3-4 dəfə səhnəyə gəlib utana-utana salondakılara baş əyən Asəf öz əsərini bir daha ifa etdi».

Xalq artisti, bəstəkar Tofiq Quliyev özünün, eləcə də Qara Qarayev, Cövdət Hacıyev və Zakir Bağirovun da müəllimi olmuş Asəf Zeynallını bir müəllim və bir insan kimi güclü cazibə qüvvəsi olan adam kimi xarakterizə edir. Səid Rüstəmov Asəf Zeynallının ömrünü bitməmiş, yarımçıq, lakin gözəl bir musiqi əsərinə, mahnıya, romansa bənzədir. Süleyman Ələsgərov A.Zeynallının əsərlərinin

həmişəyaşarlığının, geniş yayılmasının səbəbini onun melodialarının orijinallığı, sadəliyi, xalq mahnıları və musiqisi ilə qırılmaz tellərlə bağlı olmasında görür. Mikayıl Rəfili Asəf Zeynallının musiqi irticasına, ekzotik xalturaya qarşı mübarizə apardığını qeyd edir və onu muğamların və türk mahnılarının ardıcıl qammasında yeni Azərbaycan musiqisi yaratmaq üçün zəmin axtardığını yazırdı.

Bütün bu mənbələri xatırladan, onlara müraciət edən müəllif Nazim Kazımov Asəf Zeynallının xatirəsinin əbədləşdirilməsi üçün mühüm addımlar atıldığını da qeyd edir. 1933-cü ildə Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasına Asəf Zeynallının adı verilmiş (Ü.Hacıbəyovun vəfatından sonra onun adı 1953-cü ildən Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasına, tələbəsi Asəf Zeynallının adı isə vaxtı ilə təhsil aldığı Dövlət Musiqi Texnikumuna verildi), 1942-ci ildə onun adına təqaüd təsis edilmiş, bəstəkarın bir çox əsəri nəşr olunmuş, Asəf Zeynallının yubileyləri, xatirə gecələri, elmi-praktik konfranslar, «Azərbaycan Respublikasının gənc musiqi ifaçılarının Asəf Zeynallı adına I müsabiqəsi» keçirilmiş (1993), konsertlərdə bəstəkarın əsərləri ifa olunmuşdur.

Asəf Zeynallının simfonik musiqi yaradıcılığını araşdıran N.Kazımovun fikrincə, onun irihəcmli simfonik janra müraciət edərək məşhur «Fraqmentlər» süitasını yazması təsadüfi deyil. O, artıq özünü dram əsərləri üçün yazdığı simfonik musiqi parçaları ilə sınaşırdı. Asəf Zeynallı 1928-1931-ci illərdə – Türk İşçi Teatrında çalışdığı dövrdə bir çox dram tamaşalarına, o cümlədən «Sevil», «Dönüş» (C.Cabbarlı), «Hind qızı» (Ə.Həmid), «Gizli əl», «Qanlı səhra» (Cəfər Xəndan) və s. kimi çox sayda tamaşalara musiqi bəstələmişdir. Həmin musiqi parçalarını yüksək qiymətləndirən N.Kazımov yazır: «Bəstəkar tamaşalara yazdığı musiqidə onların mövzu və dramaturgiyasını, hadisələrin və obrazların xarakterini açmağa, təsvir və ifadə etməyə nail olmuşdur». 7 fraqmentdən ibarət «Fraqmentlər» simfonik süitası 7 tamaşaya yazılmış parçalardan ibarət olsa da, süitanın hissələri arasında ustalıqla məzmun, forma vəhdəti yaradılmış və simfonik musiqi kamil əsər təsiri bağışlayır. N.Kazımov «Fraqmentlər»in, eləcə də A.Zeynallının digər simfonik janrda yazdığı əsərlərin təhlili zamanı Ü.Hacıbəyovun, görkəmli musiqişünas D.Danilovun, professor Validə Şərifovanın bəstəkarın yaradıcılığı ilə bağlı fikirlərinə də istinad edir. Qeyd etmək lazımdır ki, A.Zeynallının Bakının tarixi və müasir dövrünü tərənnüm edəcək «Bakı» simfoniyası üzərində işi yarımçıq qalmışdır. Qəfil ölüm bəstəkarın planlarını yarımçıq qoymuşdur.

Nazim Kazımov A.Zeynallının kamera instrumental yaradıcılığından bəhs edərkən göstərir ki, bəstəkarın bu janrdakı əsərləri sənətkarın fərdi yaradıcılıq üslubunun, milli kolorit və özünəməxsusluğun, melodik və harmonik dilinin, güclü bədii təxəyyülünün və novatorluğunun daha qabarıq üzə çıxması ilə xarakterikdir. Tədqiqatçı bəstəkarın kamera-instrumental yaradıcılığındakı əsərlərə aşağıdakı kimi təsnifat verir:

- fortepiano əsərləri;
- simli-kamanlı alətlər üçün pyeslər.

Belə bölgüdən sonra N.Kazımov A.Zeynallının fortepiano üçün yazılmış əsərlərini – 6 hissədən («Kuklaların yürüşü», «Uşaq və buz» (mahnı), «Oyun», «Rəqs», «Qoyunlar» (xalq mahnısı), «Deyişmə») ibarət «Uşaq» süitası, «Durna»,

«Cahargah» pyesləri və mürəkkəb polifonik formanın səciyyəvi olduğu 9 fuqanı sənətkarlıq baxımından təhlil edir, dəyərləndirir və onların Azərbaycan kamera musiqisindəki yerini müəyyənləşdirir. Xüsusi ilə vurğulanır ki, A.Zeynallı «Uşaq süitəsi» ilə Azərbaycanda uşaq fortepiano miniatürünün əsasını qoymuş, milli fortepiano musiqi üslubunu yaratmışdır.

Asəf Zeynallının yaradıcılığının janr etibarı ilə rəngarəng olduğunu qeyd edən N.Kazımov sənətkarın kamera-vokal yaradıcılığı barədə də geniş söhbət açır və göstərir ki, vokal musiqi onun yaradıcılığının əsasını təşkil edir. Bəstəkarın 5 romansından («Ölkəm», «Sual», «Seyran», «Sərhədçi», «Çadra») birincisi A.Zeynallıya sənətkar həmişəyaşarlığı bəxş etmiş, ona əbədi şöhrət qazandırmışdır. Bu əsərlə, eyni zamanda o, Azərbaycan klassik romans janrının əsasını qoymuşdur. Romansın sözləri böyük Azərbaycan dramaturqu Cəfər Cəbbarlıya aiddir. Bu şeir dilinin sadəliyi, səmimiliyi, canlılığı, oynaqlığı, obrazlılığı ilə, eyni zamanda Vətənə yüksək məhəbbət ruhu ilə seçilir. Asəf Zeynallının ona bəstələdiyi musiqi isə şeirin təsir gücünü daha da artırmış, onu dillər əzbəri etmişdir. N.Kazımov yazır: «Az qala bir əsrə yaxın müddət ərzində vokalçıların, müğənnilərin repertuarından və tədris-vokal repertuarından düşməyən məşhur «Ölkəm» romansı bu gün də sevilə-sevilə ifa olunur və dinlənilir». Tədqiqatçı romansın forma, lad, tonallıq xüsusiyyətlərini təhlil edir, onun bədii məziyyətlərini araşdırır və bu qənaətə gəlir ki, əsərin bu qədər sevilməsinin, populyarlığının kökündə onun milli ruhunda, eyni zamanda bəşəri dəyərindədir.

Asəf Zeynallının digər romanslarını da təhlil edən N.Kazımov sənətkarın vokal yaradıcılığında mühüm yer tutan mahnı janrında yazdığı əsərlərə diqqəti çəkir və S.Rüstəmin sözlərinə səs ilə fortepiano üçün «Qızıl bayraqlı Türk İşçi Teatrosu marşı», M.S.Ordubadının sözlərinə ikisəsli xor ilə fortepiano üçün «10 il» mahnıları, Rəsul Rzanın sözlərinə soprano və messa-soprano ilə simfonik orkestr üçün «Araz» mahnı-romansı, səs ilə simfonik orkestr üçün «Seyran» mahnı-romansı ilə peşəkar vokal incəsənətini zənginləşdirdiyini, milli vokal ifaçılıq imkanlarını genişləndirdiyini qeyd edir. Asəf Zeynallı eyni zamanda «Sarı gəlin», «Səndən mənə yar olmaz», «Durna», «O qara qaşlar» kimi xalq mahnılarını da fortepiano üçün işləmiş və onların hər birini yüksək səviyyəli romans-mahnı kimi də musiqi xəzinəmizə bəxş etmişdir.

Təqdirəlayiqdir ki, tədqiqatçı N.Kazımov A.Zeynallının qısa – 23 illik həyatındakı çoxşaxəli fəaliyyətini bütün istiqamətlərdə araşdırmağa səy göstərmiş, bu işi peşəkarlıqla yerinə yetirmişdir. Bəstəkarın folklorşünaslıq və pedaqoji fəaliyyəti də izsiz qalmamışdır. A.Zeynallı xalq musiqi nümunələrinin toplanılmasına, notlaşdırılmasına böyük əhəmiyyət verirdi və bu işdə özü nümunə göstərirdi. O, xalq nəğmələrini, əmək, mərasim mahnılarını, aşiq mahnılarını, rəqs havalarını toplamaq üçün Qarabağa ezamiyyətə gedən ilk ali təhsilli bəstəkardır. Bu səfər ona həyatı bahasına başa gəlsə də (o, ağır xəstəliyə düşər olmuş və vəfat etmişdir) o, onlarca xalq mahnısına, rəqs və diringələrə, təsnifə, mərasim nəğmələrinə yeni həyat vermiş, onları notlaşdırmışdır. N.Kazımov nota alınmış bu cür əsərlərin bəzilərinin – 60-a yaxınının adını çəkir.

Hələ Konservatoriyada təhsil alan vaxt ora müəllim kimi işə götürülən A.Zeynallının pedaqoji fəaliyyəti barədə N.Kazımov yazır: «O, müəllimi

Ü.Hacıbəyovla, digər müəllimlərlə əlbir şəkildə peşəkar musiqiçi kadrlarının yetişməsi işində fəal iştirak edirdi. Pedaqoji fəaliyyətinin az müddət davam etməsinə baxmayaraq, onun müəllimliyi musiqi incəsənətimiz üçün faydalı və səmərəli olmuşdur. Belə ki, dərs verdiyi tələbələr arasında sonrakı illərdə Azərbaycan musiqisinin görkəmli simaları yetişmişlər: Q.Qarayev, C.Hacıyev, S.Rüstəmov, T.Quliyev, Z.Bağirov, M.S.İsmayılov, Əminə Dilbazi...

Musiqi nəzəriyyəsindən, solfeciodan Konservatoriya və Musiqi Texnikumunda dərs deyən A.Zeynallı, həm də musiqi nəzəriyyəsinə dair Azərbaycan dilində ilk kitabın («İbtidai not savadı») həmmüəllifidir (müəlliflər: A.Zeynallı, S.Rüstəmov, F.Əfəndiyev, Ə.Həsənov). Asəf Zeynallının Konservatoriyada dərs verən ilk azərbaycanlı bəstəkar kadrlardan biri olduğunu göstərən N.Kazımov sənətkarın təkcə yaradıcılıqla yox, həm də pedaqoji fəaliyyəti ilə Azərbaycan musiqi incəsənətinin və təhsilin inkişafında da böyük rol oynadığını xüsusi qeyd edir.

Professor N.Kazımovun böyük və nakam bəstəkar Asəf Zeynallının həyat və yaradıcılığı haqqında yazdığı monoqrafiya ilə bağlı dediklərimizi yekunlaşdırsaq, bir cümlə ilə bu qənaətə gəlmək olar: istedad haqqında məhəbbət və səriştə ilə yazanda ortaya sanballı və kamil əsər çıxır.

Elə buradaca qeyd etmək yerinə düşər ki, zəngin elmi-pedaqoji təcrübəsi olan tədqiqatçı, Əməkdar incəsənət xadimi, pedaqoji elmlər namizədi, professor Nazim Kazımov «Asəf Zeynallı» adlı monoqrafiyasınadək özünü istedadlı musiqişünas kimi təsdiq etmişdir. 1997-ci ildə o, «Ümumtəhsil məktəblərində şagirdlərin musiqi qabiliyyətlərinin inkişafında muğam nümunələrindən istifadə üzrə işin sistemi» mövzusunda namizədlik dissertasiyasını müdafiə etmişdir. N.Kazımov «Tar ilə fortepiano üçün pyeslər» (1999), «Ümumtəhsil məktəblərində muğamların tədrisi məsələləri» («Çaşıoğlu», 2000), «Səid Rüstəmov» («Çaşıoğlu», 2007), «Azərbaycan Milli Konservatoriyası xalq çalğı alətləri fakültəsinin bakalavr pilləsi və orta ixtisas musiqi məktəbləri üçün «Pedaqoji təcrübə» (2007), «Musiqi Kolleci – 110» («Nurlan», 2008) kimi dərs vəsaitlərinin müəllifi, ümumtəhsil məktəblərinin rus bölməsinin 7-ci, 8-ci sinifləri üçün «Muzıka» («Olaylar», 2006; «Maarif», 2006), ümumtəhsil məktəblərinin Azərbaycan bölməsinin 5-ci, 7-ci, 8-ci sinifləri üçün «Musiqi» («Kövsər», 2007; «Maarif», 2007) kimi dərsliklərin həmmüəllifidir. Alimin onlarca elmi-metodik vəsaiti, elmi, elmi-publisistik məqaləsi nəşr olunmuşdur. Haqqında bəhs etdiyimiz «Asəf Zeynallı» monoqrafiyası da Təhsil Nazirliyinin əmri ilə dərs vəsaiti kimi çap olunmuşdur.

“Qobustan” sənət toplusu, 2-ci nömrə 2010

Düşündürən və qürur verən «ilk»lər

Məlum həqiqətdir ki, problemin, məsələnin mahiyyətinə varmaq, daha dərin qatlara nüfuz etmək, ilk məxəzdən, mənbədən qidalanmaq tədqiqatçıya nüfuz,

tədqiqata sanbal gətirir. Akademik Hüseyn Əhmədovun və mərhum professor Xeyrulla Məmmədovun təmsalında arxiv sənədləri, mətbu orqanlarla – qəzet və jurnalların dəstləri ilə işləmək ehtirasının, həvəsinin, eyni zamanda bu sərvətə münasibətdə diqqət və həssaslığın, qayğının parlaq nümunəsini görmək olar və bu, qibtəediləndir. Akademik H.Əhmədov keçmiş SSRİ-nin Moskva, Sankt-Peterburq, Kazan, Həştərxan və sair kimi iri şəhərlərinin kitabxana və arxivlərindən gen-bol istifadə ilə kifayətlənməmişdir. O, həmin mərkəzlərdən əldə etdiyi minlərlə sənədin surətini hər biri 500-600 səhifə olmaqla, 50 (!!)) cildə ibarət toplu halında hazırlamışdır. Yolu Respublikanın Dövlət arxivlərinə düşən hər kəs orada prof.Xeyrulla Məmmədovun izini görəcəkdir. Tanınmış tədqiqatçı qəzet-jurnal dəstləri, arxiv sənədləri ilə işləməkdən yorulmazdı.

Minirə xanım Dilbazinin qələmə aldığı «XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin əvvəllərində Bakının musiqi həyatı» adlı kitabı ilə ilk tanışlığım mənə qeyri-ixtiyari yuxarıda adlarını çəkdiyim alimləri xatırlatdı. M.Dilbazi də eyni həvəs və maraqla arxiv və kitabxanalarda işləmiş, minlərlə sənədin içərisindən ən dəyərlisini, faydalısını, ümumiləşdirmələr üçün xarakter, tipik olanı seçmiş, qruplaşdırmış və özünün fikir və mülahizələrini, qənaətlərini əsaslandırmaq üçün onlardan bacarıqla istifadə etmişdir. Professor M.Dilbazi XIX əsrin ikinci yarısı, XX əsrin əvvəllərində Bakının musiqi həyatının tam mənzərəsini əks etdirmək, qastrol səfərləri, simfonik və opera mövsümləri, şəhər musiqiçilərinin maarifçilik fəaliyyəti, musiqi təhsili, yerli sazəndə və xanəndələrinin mədəni həyatdakı yeri və rolu, milli musiqi ilə rus-avropa klassik musiqisinin qarşılıqlı təsiri haqqında geniş təəssürat yaratmaq üçün arxiv sənədləri və qəzet, jurnal materiallarından yerli-yerində istifadə etmiş, öz mülahizə və mühakimələrini əsaslandırmaq, mövcud tədqiqatlara münasibətini bildirmək üçün tutarlı, sanballı sitatlardan faydalanmışdır. Bütün bunlar problemlə bağlı qəti rəyin formalaşmasına, tədqiqatın elmi çəkisini və dəyərini artırmağa xidmət etmişdir. Mədəni həyatın bir parçasını öyrənmək baxımından bu əsərin qiyməti böyükdür, ölçüyəgəlməzdir.

Mən prof.M.Dilbazinin əsərinin başqa bir cəhəti üzərində xüsusi dayanmaq istərdim. Bu gün – müstəqillik dövründə milli-mənəvi-mədəni sərvətimizin müasir tələblər baxımından, obyektiv araşdırılması son dərəcə aktualdır, əhəmiyyətlidir. İctimai-siyasi, ədəbi-mədəni, mətbu, hərbi, iqtisadi, fəlsəfi fikir tariximizin dərinədən, geniş tədqiqinə, həmin sahələrin sovet dövründə saxtalaşdırılmış səhifələrinin işıqlandırılmasına böyük ehtiyac vardır. Fikrimcə, istedadlı alim M.Dilbazinin bu əsəri digər sahə tədqiqatçıları üçün gözəl nümunə, yaxşı nümunədir. Monoqrafiyada müraciət olunan dövrdə Bakının musiqi həyatı ilə bağlı, demək olar ki, heç bir qaranlıq, gizli məqam qalmamışdır.

Bu əsər, heç şübhəsiz, Bakının musiqi həyatı ilə bağlı ensiklopedik nəşrdir. Burada «ilk dəfə» sözləri ilə başlayan onlarca suala, o qədər də «ilk dəfə» ifadəsi ilə başlayan cavab da tapmaq olar. Bakıda ilk operanın səslənməsi, ilk opera teatrı, ilk simfonik orkestr, ilk simfonik konsert, ilk musiqi sinifi, ilk musiqi məktəbi, ilk teatr binası, ilk sirk binası, ilk istirahət parkı, rus dilində ilk qəzet, ilk dövlət məktəbi, ilk qadın müsəlman məktəbi, ilk şəxsi kitabxana, ilk kitab, ilk musiqi mağazaları, ilk teatr tamaşası, kamera musiqisindən ibarət ilk konsert, ilk Şərq konserti, ilk Azərbaycan musiqili səhnəciyi, ilk orkestr konserti, ilk xor,

Çaykovskinin skripka konsertinin ilk ifaçısı (və bu qəbildən olan onlarca «ilk»...), ilk musiqiçilər cəmiyyəti, musiqi və teatr həvəskarlarından ibarət ilk özfəaliyyət dərnəkləri, ilk operetta, ilk dram tamaşaları, Azərbaycan dilində ilk operanın tamaşası, ilk azərbaycanlı aktyorlar, opera parçalarını nümayiş etdirən ilk kinoteatrlar, Azərbaycan musiqisindən ibarət ilk konsert, ilk xanəndə və sazəndələrimiz, ilk milli opera müəllifi, ilk opera rejissoru, ilk opera dirijoru, operada ilk qadın rolunun ifaçısı, ilk milli opera truppası, ilk musiqili komediya, ilk kino, ilk müsəlman qadın fortepiano müəllimi, Moskva Konservatoriyasının ilk azərbaycanlı qadın məzunu, konsertdə çıxış edən ilk azərbaycanlı qadın pianoçu, ilk azərbaycanlı professional qadın müğənni, ilk Azərbaycan mahnı məcmuəsi, musiqi məsələlərindən bəhs edən ilk traktat, RMC BŞ-nin ilk konserti, ilk balet qastrolları, ilk tələbə xoru, ilk tələbə konserti, dünya şöhrətli bəstəkarların operalarının Bakıda premyeraları... - bütün bunlar haqqında M.Dilbazinin əsərində yazılmışdır. Buradaca qeyd etmək yerinə düşərdi ki, M.Dilbazi əsərinin birinci cümləsində Bakını Avropa və Asiyanın qovuşacağında yerləşən böyük və qədim mədəniyyət mərkəzi kimi təqdim edir. Bu nöqtəyi-nəzərdən Bakının mədəni mühitində baş verən əlamətdar və ilk hadisələri, elə Şərq, türk-islam dünyasının ilki kimi qəbul etmək lazımdır. Başqa sözlə, «Bakıda» əvəzinə «Şərqdə», yaxud «türk-islam dünyasında» yazsaq, yanılmarıq.

Bir məsələni də vurğulamaq vacibdir. Tədqiqatçı M.Dilbazi faktları sadalamaqla, hadisələri təsvir etməklə kifayətlənmir. O, fakt və hadisələri təhlil edir, ümumiləşdirir, onlara münasibət bildirir, müəyyən elmi-nəzəri qənaətlərə gəlir. İctimai mühitdə gedən proseslərlə mədəni həyatda baş verən dəyişiklikləri əlaqələndirir, prosesləri dərinlən və diqqətlə izləyir, ən xırda detalları belə nəzərdən qaçırmır. Tutarlı fakt, möhkəm məntiq, doğru mülahizə, məharətli ümumiləşdirmələr, sanballı nəticələr – professor M.Dilbazinin kitabının başlıca xüsusiyyətlərini məhz bu ifadələrlə xarakterizə etmək olar.

Və sonda, professor M.Dilbazinin uzun illərdən bəri məhsuldar və gərgin fəaliyyətinin nəticəsi olan bu əsərin intişarı ölkədə mədəniyyət, konkret musiqi sahəsində aparılan siyasətin məhsulu, parlaq təzahürüdür. Muğam müsabiqələri, müxtəlif musiqi festivalları, xanəndələrlə bağlı irimiqyaslı projektlərin (məsələn, «Qarabağ xanəndələri» albomu) həyata keçirilməsi heç şübhəsiz ki, Bakının musiqi həyatının daha dərinlən tədqiqini də zəruri edirdi ki, bu işin öhdəsindən professor M.Dilbazi bacarıqla gəlmişdir.

**Prof. Minirə Dilbazinin «Bakının
musiqi tarixi» (Bakı, «Mütərcim»
nəşriyyatı, 2007) adlı kitabına ön söz
14 aprel 2007**

İranda etnopolitik hərəkətlər haqqında

İstənilən ölkənin etnik mənzərəsi, toplumların həyat, düşüncə tərz, milliyyətçilik, onun təzahürat formaları, cəmiyyət və dövlət quruluşunda etnik faktorun rolu və yeri ciddi maraq doğuran məsələlərdir. Bu nöqtəyi-nəzərdən bir tərəfdən coğrafi, tarixi, mədəni, dini baxımdan bizə yaxın, doğma olan, digər tərəfdən isə ərazi və əhalisinin mütləq üstünlük təşkil etdiyi Cənubi Azərbaycanı iki əsrdən də çox bir dövrdə əsarətdə saxlayan, azərbaycanlıları dildən, məktəbdən – adi insan haqlarından məhrum edən İranda etnopolitik hərəkətlərin tədqiqi son dərəcə aktual və əhəmiyyətli. Nəzərə alsaq ki, rejim və ideologiyanın tələbləri, yasaqları ucbatından Sovet hakimiyyəti illərində (1920-1991) bu mövzu tədqiqatdan kənarda saxlanmış, yaxud saxtalaşdırılmış, fakt və hadisələr qərəzli münasibətə tuş gəlmişdir, o zaman problemin araşdırılmasının zərurəti daha qabarıq görünür.

Bütün deyilənlər onu söyləməyə əsas verir ki, doktor Gülarə Yeniseyin «İranda etnopolitik hərəkətlər (1922-2004)» əsəri (İstanbul, 2008, «Ötükən nəşriyyat. A.S.» 256 səh.) həm praktik, həm də elmi-nəzəri baxımdan böyük əhəmiyyət kəsb edir və elmi-tədqiqat işində qonşu ölkədə etnopolitik hərəkətlər fundamental şəkildə bir sıra aspektlərdən – tarixi, ictimai-siyasi, mədəni-sosial istiqamətlərdən araşdırılmış, dəyərləndirilmişdir.

Maraqlı və diqqətçəkəndir ki, tədqiqat İranda etnopolitik hərəkətlərin son 100 ilə yaxın bir dövrünü əhatə etsə də, müəllif tarixə ekskurs edir, etnopolitik hərəkətin rüşeymlərinə, formalaşması və inkişaf mərhələlərinə nəzər salır, prosesi ardıcılıqla izləyir, ciddi mühakimələr irəli sürür, fikirlərini tutarlı dəlillərlə əsaslandırır. 8 bölmədən ibarət əsərdə türk, rus, fars, ingilis, tacik, qırğız, Amerika, Azərbaycan, İsveç, ərəb, erməni müəlliflərinin mövzu ilə bağlı 200-dək kitab, məqalə, internet materiallarından, zəngin etibarlı mənbələrdən gen-bol istifadə olunmuşdur.

Doktor G.Yenisey tədqiqat obyektinin araşdırılma tarixini, işlənmə dərəcəsini, mövzunun aktuallığını, əhəmiyyətini ətraflı göstərir, elmi-nəzəri qənaətlərini məharətlə ümumiləşdirir.

Kitabı cəsarətlə müasir iranşünaslığa parlaq töhfə kimi də dəyərləndirmək olar. Fikrimizcə, elmi-tədqiqat işi Azərbaycan üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və bu tədqiqat problemə yeni yanaşma tərz, nümunə kimi də cəlbədidir. Əsərin respublikada nəşri bu gün həmişəkindən daha çox aktual görünən etnik problemin ən müxtəlif baxış bucaqlarından dəyərləndirilməsi və doğru nəticələr çıxarılması baxımından da vacibdir.

Bu kitabın müvafiq elmi institutlarda mütəxəssislər tərəfindən qiymətləndirilməsi eyni zamanda mövzu ilə bağlı yeni konfrans, simpoziumların keçirilməsinə, beləliklə, problemin yeni istiqamətlərdə və daha geniş dairədə araşdırılmasına təkan ola bilər.

Fikirlərimi kitaba yazılmış qısa annotasiyada verilmiş iki sual dəyərləndirməklə bitirmək istədim. Suallar belədir: «Etnik milliyyətçilik baxımından İranda vəziyyət necədir? Bu inkişaf Orta Şərqi və global siyasi həyata

necə və hansı ölçüdə təsir göstərə bilər?» Əsərdə müəllif bu suallara tam, dolğun və əhatəli cavab verə bilmişdir.

«525-ci qəzet», 30 oktyabr 2008

Könüllərə məhrəm, yaralara məlhəm kəlamlar

Türkiyənin iş adamı Əli Poladın tərtib etdiyi «Üç min ilin hikməti» adlı möhtəşəm kitabla (Bakı, «Yurd» Nəşriyyat Poliqrafiya Birliyi, 2002, 719 səh.) elə ilk təmas «Sözlə yarananlar, sözü yaşadanlar» adlı kitaba (Bakı, «Əbilov, Zeynalov və oğulları» nəşriyyatı, 2001, 307 səh.) yazdığım «Müəllifdən» adlı ön sözdəki cümlələri xatırlatdı: «Müsəlmanların müqəddəs kitabı Quranın Əl-Bəqərə (İnək) surəsinin 117-ci ayəsində deyilir ki, göyləri və yeri icad edən, yoxdan yaradan Odur. Bir işin yaranmasını istədiyi zaman ona – o işə yalnız: «Ol» - deyər, o da fəvvrən olar. Deməli, bəşər övladı da daxil olmaqla onun gördükləri və görmədikləri, duyduqları və duymadıqları, dərk etdikləri və etmədikləri, toxunduqları və toxunmadıqları, eşitdikləri və eşitmədikləri nə varsa, hamısı «ol» sözü ilə yaranmışdır. Bibliyada da deyilir ki, əvvəl söz olub.

Sözdən yaranan insan həmişə sözlə yaşamağa səy edib, təxəyyül və təfəkkürünün imkan verdiyi çərçivədə də sözlə ecəzkar bir «dünya» yaradıb. İnsanın ən böyük qüdrəti, möcüzəsi sözlə yaratdıqlarındadır».

«Üç min ilin hikməti» adlı kitabı mübaliğəsiz insan təfəkkürünün əsrlər boyu yaratdığı möcüzələr xəzinəsi adlandırmaq olar. Bəşər övladının gerçəkləşdirdiyi bütün ideyalar öz başlanğıcını sözdən götürür. İbtidai insanların yaratdığı daş alət, ox-kamanlardan üzü bu tərəfə elmin, informatikanın son nailiyyətlərinədək söz insanın ən böyük silahdaşı olmuşdur. İnsan sözdən güc almış, qidalanmışdır. Söz bəzən atəş olmuş, yandırmış-yaxmış, bəzən çiçək olmuş, ətrafa ətir saçmışdır. Söz məhəbbət yaratmış, söz nifrət püskürtmüşdür. Mühəribələr, fəlakətlər sözlə başlamış, sözlə bitmişdir. Əli Polad bu deyimində nə qədər haqlıdır: «Müqəddəs kitablar – Söz, dövlətləri çiyində saxlayan qanunlar – Söz, hikmət, fəzilət – Söz. Dünyanın adı bilinən və bilinməyən hər ölkəsindən, tarixin hər dövründən süzülüb gələn işıq – Söz. Suallara cavab verən də, cavablara ayna tutan da – Söz» («Ön söz»dən).

Böyük Sözü seçib toplamaq, yaymaq, təbliğ etmək, fikrimizcə, elə böyük Söz yaratmaq qədər çətin, şərəfli və müqəddəs işdir. Axı, hər insan Əli Poladın təbirincə desək, bir gün vəfa və sədaqət hissi ilə, bir gün eşq-məhəbbətlə, bir gün də dövlət və qanunla, yaxud da cəmiyyət həyatı, ailə ilə bağlı kəlama ehtiyac duyur. Bax, bu zaman illərin, əsrlərin və əsərlərin süzgəcindən keçib gələn, tarixin, təbəddülatların sınağına sinə gərən Söz əldən tutur, yardımçı olur.

Kitab 8 fəsildən, 99 bölmədən ibarətdir. Kəlamlar mövzusuna, mahiyyətinə, mənə çalarlarına görə uğurla təsnif edilmişdir: həyat-insan, dövlət-cəmiyyət, iş-zəhmət-hünər, idrak, münasibət, ailə, mənəviyyat, yaradıcılıq. Müəllifləri məlum

və naməlum olan 6473 kəlamın toplandığı kitab coğrafi, dini, irqi, milli sərhəd tanımır. Burda əsas meyar kəlamın təsir gücü, qüdrəti, götürdüyü yüküdür. Kitabda müqəddəs səmavi kitablar – Tövrat, İncil və Qurandan, elmi-fəlsəfi, ədəbi-tarixi qaynaqlardan, o cümlədən türk dünyasının şah əsəri «Kitabi-Dədə Qorqud»dan hind eposu «Vikramaçarita»dan, «Qabusnamə»dən, «Kəlilə və Dimnə»dən, atalar sözlərindən, bəşər övladının yaratdığı qanunlardan dəyərli deyimlər, sitatlar verilir. Burada qədim yunan riyaziyyatçısı Arximed, filosofu Aristotel, tarixçisi Deodor, şairi Homer, alman mütəfəkkiri Höte, fransız filosofu, yazıçısı Volter, ingilis dramaturqu, şairi Şekspirdən tutmuş ən müxtəlif peşə sahiblərinin, dövlət və ictimai xadimlərin ehkama çevrilmiş, dillər əzbəri olmuş kəlamları öz əksini tapmışdır. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Əli Poladın qırx ilə yaxın bir müddətdə seçib topladığı kəamlardan ibarət bu kitab Türkiyədə beş dəfə nəşr olunmuş, dörd nəşrin tam sayı qardaş məmləkətdə və dünyanın digər ölkələrində oxuculara təmənnəsiz paylanmışdır. Təqdirəlayiqdir ki, sonuncu dəfə Azərbaycanın ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni həyatında parlaq iz qoymuş bir sıra görkəmli xadimlərin də kəlamları verilmişdir. Kitab «çağdaş demokratik Azərbaycanın memarı» Heydər Əliyevin portreti və qısa tərcümeyi-halı ilə açılır, əsərin içərisində də onun kəlamlarından istifadə olunur. Azərbaycan mədəniyyətinin parlaq simalarından M.F.Axundzadə, H.Zərdabi, Ü.Hacıbəyov, A.Səhhət, Məhəmməd Hadi, M.Ə.Rəsulzadə, Mirzə Cəlil, S.Vurğun, Şəhriyar, İlyas Əfəndiyev, Rəsul Rza, Bəxtiyar Vahabzadə, Elçin, Anar, Əkrəm Əylisli kimi qələm, söz sahiblərinin də müdrik hikmətamiz fikirləri öz əksini tapmışdır. «Zəngin dövlət, zəngin vətən, zəngin vətəndaş» prinsipini özü üçün həyat kredosu seçən iş adamı, maarifçi-ziyalı Əli Poladın deyimləri də diqqəti çəkir.

Kitabın dəyəri ölçüyə gəlmir. Bəzən güldürən, bəzən fikrə daldıran, düşündürən bu kitab milyonlarla insanın, onlarca xalqın əsrlər boyu miras qoyub getdiyi, köhnəlməyən, təzə-tər, tərəvətli, təsirli mənəvi sərvətdir. Son dərəcə böyük işin öhdəsindən fədakarlıqla, məharətlə gələn Əli Polad təvazökarlıqla toplananların artırılmasının və azaldılmasının mümkünlüyünü hesab edir və gələcəkdə daha təkmil nəşr üçün oxuculardan dəyərli təkliflər gözləyir. O, yazır: «Əgər bu kitabdan tək bir kəlam yaralara məlhəm, könüllərə məhrəm olacaqsə, biz də özümüzü məqsədimizə çatmış sayacağıq».

P.S. Fikrimizcə, Elçinin «Ədəbi düşüncələr»indən (QAPP-Poliqraf, Bakı, 2002, 249 səh.) sonra «Üç min ilin hikməti» son illərin bu qəbildən olan ən uğurlu nəşridir.

P.P.S. Bu yazının son nöqtəsini qoyanda ANS telekanalı ilə çıxış edən bir azərbaycanlı iş adamının çıxışı diqqətimi çəkdi. O, bəzi yerli icra hakimiyyəti orqanlarının sahibkarlara qarşı mövqeyindən şikayətlənərək deyirdi ki, onlar sahibkarların fəaliyyət göstərdiyi ərazidəki problemləri bizim vasitəmizlə həll etmək istəyirlər. Bu qafa və düşüncə tərzilə o, çəkinmədən xeyriyyəçi Əli Poladı da Elmlər Akademiyasının, Mədəniyyət Nazirliyinin, bir sıra institutların, onlarca sahə mütəxəssisinin işini yerinə yetirdiyinə görə qınaya bilər...

«Xalq qəzeti», 5 fevral 2000.

Yerdən qaldırmaq missiyası

Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatında öz sözü, yeri və çəkisi olan Hüseynbala Mirələmovun ədəbi uğurları, toxunduğu mövzular, problemlər, əsərlərinin aktuallığı, əhəmiyyəti, ideya-istiqlaməti, yazıcının irsində sənətkarlıq məsələləri barədə sanballı, nüfuzlu tədqiqatçılar KİV-də dərc etdirdikləri çoxsaylı məqalə və resenziyalarda öz fikir və mülahizələrini bölüşmüşlər, heç şübhəsiz ki, bu istiqamətdə araşdırmalar bundan sonra da davam etdiriləcəkdir. İstedadlı və məhsuldar yazıcının əsərlərinə ədəbi mühitin, oxucu auditoriyasının artan marağı fikrimizi təsdiqləyir.

Bu gün mən söz sərrafı H.Mirələmovun ədəbi yaradıcılığı haqqında yox, onun «Kredo» qəzetində (8 oktyabr 2005-ci il, № 73 (349) dərc etdirdiyi, «Demokratik seçkilər Azərbaycanın sağlam gələcəyidir, yaxud cəmiyyəti aldadanlar özlərini aldadırlar» adlı publisistik yazısı barədə danışmaq istərdim. Bu yazı layiq olduğu millət vəkilliyinə bir namizədin sadəcə platforması, seçkiqabağı təbliğatı, seçki kampaniyası prosesi, gedişatı ilə bağlı düşüncələri deyil, bu, vətəninə, dövlətini, millətini tükənməz məhəbbətlə sevən, Azərbaycan cəmiyyətinin bütün təbəqələri ilə sıx təmasda, ünsiyyətdə olan, təcrübəsi, səriştəsi ilə iqtisadi, mədəni, ictimai-siyasi və ədəbi həyatda fərqlənən bir ziyalının müstəqil respublikamızın indiki inkişaf mərhələsində ictimai-siyasi mühitə baxışıdır. Bu baxış nüfuzedicidir, dəmir məntiqə, ciddi təhlilə, hərtərəfli müşahidələrə əsaslanır. Müəllifin qənaətləri obyektiv və real, mühakimələri, mülahizələri inandırıcıdır. Ölkədə seçkiqabağı gedən prosesləri H.Mirələmov incəliklərinə qədər izləmiş, baş verən hadisələri təfərrüatı, təfəsilatı ilə qələmə almış, bir sözlə, ictimai-siyasi mühitin bütün mənzərəsini məharətlə qələmə almışdır. Mənəvi zənginliyi, yüksək mədəniyyəti, ədaləti bəşər övladının ali dəyərlərindən hesab edən H.Mirələmov yazır: «Kimin mənəvi aləmi zəngindir, həqiqi və sağlam mübarizə üçün mənəvi gücü tükənməyib, o da seçicilərin gözündə yüksəlir. Ancaq kimin imkanı tükənib və sağlam mübarizəyə mənəvi gücü çatmırsa, o daha çox yalan vədlər verir, mübarizənin mənəvi-əxlaqi prinsiplərinə arxa çevirir, nəyin bahasına olursa olsun, hətta cəmiyyətə ən ağır zərbə vurmaq bahasına belə qalib gəlməyə çalışır». Müəllifin – millət vəkilliyinə namizədin bu fikri sadəcə bir qənaət deyil, bu, xəbərdarlıqdır, həyəcan təbilidir, narahatçılıqdır. Özü də bir fərdin özü üçün nigarançılığı deyil, bu, bütün cəmiyyətə, bütün seçicilərə ünvanlanmış bir mesajdır. İnformasiya kanallarının artdığı, söz, mətbuat azadlığının, digər demokratik dəyərlərin bərqərar olduğu bir cəmiyyətdə bir sıra insanlar hay-küyün- yalançı vədlərin, populist çıxışların əsirinə çevrilirlər. Təbii ki, bu da «tarixin dərslərini kifayət qədər bilən, günün reallıqlarını görə, «Azərbaycanın daha firavan olması, gələcək nəsillərin daha yaxşı yaşaması üçün çalışın» bir ziyalının diqqətindən yayınma bilməzdi. Odur ki, H.Mirələmov özünəməxsus tərzdə, cəsarətlə dünəni ləkəli, kölgəli, gələcəyi qaranlıq və perspektivsiz radikal müxalifətə sərt sözünü deyir. Müəllif müxalifətin anatomiyasını məharətlə açır, onun nümayəndələrinin

indiye kimi heç bir fayda vermədiklərini, bundan sonra da heç bir xeyir verə bilməyəcəklərini inandırıcı şəkildə əsaslandırır.

Ədəbi yaradıcılıqda olduğu kimi, H.Mirələmov burada da öz prinsiplərinə sadıqdır, o gerçəyi təhrif etmədən təqdim edir. O, təkcə «xalqın ayağından çəkməklə onu siyasi, mənəvi, iqtisadi girdaba salan», «sözlə möhtəvirlik edən» radikal müxalifətin nümayəndələrini yox, həm də «ağılna gələni dilinə gətirməklə, sözü saf-çürük etmədən boşboğazlıqla nəyəsə nail olmağa cəhd göstərənləri» də haqlı olaraq qınayır.

Siyasi publisistikanın parlaq nümunəsi olan bu yazıda H.Mirələmov bir tərəfdən öz oxucusunu inandırmaq, fikirlərini əsaslandırmaq, digər tərəfdən yazını daha oxunaqlı, mənalı, maraqlı etmək, oxucunu yormamaq üçün klassiklərin kəlamlarına, xalq deyimlərinə müraciət edir.

Hüseynbala Mirələmovun müdriklərdən gətirdiyi bir gözəl deyim onun özünə də eyni dərəcədə aiddir: insan dilinin arxasında dayanıb, danışdır, onun kimliyini gör. Bəli, bu siyasi oçerki oxuduqca H.Mirələmovun qəlbi, nəbzi torpaqla, vətənlə, millətlə vuran obrazı göz önündə canlanır; tutarlı, təkzibolunmaz faktlara istinad edir, hadisə və prosesləri hərtərəfli təhlil etməyə üstünlük verir, toxunulan məsələyə münasibət bildirir, mövqeyini açıq və prinsipial şəkildə ortaya qoyur. O, «qışqır-bağır ustalarının» istər Qarabağ problemi, istərsə də xalqın rifah halının yüksəldilməsi ilə bağlı səbatsız mövqe və yalançı vədlərini yalnız hakimiyyət, kreslo, vəzifə davası kimi xarakterizə edir və xalqı ayıq olmağa, qurduğumuz dövləti, əmin-amanlığı qorumağa, dağıdıcı qüvvələrə «yox» deməyə səsləyir. H.Mirələmov Azərbaycan xalqının haqqın, ədalətin tərəfində duracağına, sabitliyə, əmin-amanlığa, fərvan həyata, onun qurucularına, səs verəcəklərinə əminidir, o, buna inanır. Adı çəkilən publisistik nümunə yerində işlədilən obrazlı ifadələri, canlı, oynaq dili, sanballı faktları, dərin təhlili ilə öz təsir gücünü artırır.

Oxucular sosial vəziyyətinə, siyasi mənsubiyyətinə, yaşına, həyat və düşüncə tərzinə görə bir-birindən fərqlənir. Odur ki, onları şərti olaraq iki qrupa bölmək olar: təqdir edənlər, tənqid edənlər. Əminəm ki, bu yazı qəlblərə və beyinlərə nüfuz, təsir etmiş müəllifin mövqeyi ilə razılaşmayanların, onu qəbul etməyənlərin sırası seyrəlmişdir. Bu mənada H.Mirələmov öz məqsədinə, məramına çatmış, büdrəyib yıxılmış, yaxud da yıxılmaqda olan bir çox adamı yerdən qaldırmağa növbəti dəfə müvəffəq olmuşdur. Bunu o, bir qəzet məqaləsi ilə bacarırsa, deməli o millət vəkili tribunasından daha çox və daha faydalı işlər görməyə qadirdir.

«Kredo» qəzeti, 2005.

«Əkinçi»dən «ulduz»lara, «kral»lara və «şair»lərə bir mesaj

Azərbaycan milli mətbuatının özülü və şah əsəri «Əkinçi»nin 1 sentyabr 1877-ci il tarixli 18-ci nömrəsindəki bir material diqqətimi çəkdi və çox aktual olduğu üçün onu olduğu kimi oxucuların diqqətinə təqdim etməyi lazım bildim.

* * *

Məlumdur ki, hər kəsin mahnıdan xoşu gəlir və bir yaxşı sövtü (səsi – T.A.) olmayan da özü mızıldamağa durur. Bu səbəbə mahnı çərəndiyat hesab olunur isə də, çox vacib şeydir. Ona binaən (görə – T.A.) onun mənasını yaxşılaşdırmaq səyinə düşmək lazımdır.

Hər tayfanın vətəndarlıq və millətin keçmişində olan yaman və yaxşı günlərini şərh edən mahnıları olur ki, bu mahnılar ağızdan-ağıza düşüb milləti birləşdirməyə bais olur. Amma bizim mahnılara baxan gərək təəccüb eləsin ki, xudavənda, onları kim və nə üçün düzəldib. Onların çoxunun ki, avam çağırır, heç mənası olmur. Məsələn:

Ağacda oturub sərçə,
Niyə uzunsan, ay küçə?
Sən harda qaldın, ah beçə,
Ey yar, ey yar, ay qaragöz.

Belə çağıranların barəsində doğru deyiblər ki, eşşəyin anqırmağı özünə xoş gəlir, amma çifayda, eşşək anqıra gəzir və onu belə anqırmaqdan xilas etmək səyinə düşən yoxdur. Bizim kamallı hesab olunan qardaşlarımız Hafiz, ya Sədinin bu məzmununda şeirlərini oxuyurlar: meyi düsalə və yar çəhardəh salə və ya məkün təkyə bərmali-dünya və püşt (İkiillik şərab və on dörd yaşında məşuqə və ya dünya malına belə bağlamaq) ki, bunlar avam çağıran mahnılardan da yamandır. Avamın ağzına qeyr mahnı da salmaq olur, amma məkün təkyə bərmali-dünya çağıran qardaş vəfat edib, öz ağlaşmasını çağırır və onun sağalmağına ümid yoxdur.

Belədə yaxşı olurdu ki, bizim şüəralar bir-birini həcv, ya mədh etmək əvəzinə zikr olan məzmununda mahnılar düzəldəydilər ki, onlar ağızdan-ağıza düşüb xalqı nadanlıqdan danalığa (biliyə, elmə – T.A.) təhrik etməyə bais oleydi.

“Ədəbiyyat qəzeti”, 3 oktyabr 2003

Dissertasiya və avtoreferatlara rəylər

**Filologiya elmləri namizədi Cahangir Əbdüləli oğlu Məmmədovun
(Məmmədlinin) “Azərbaycanda jurnalistikanın müasir inkişaf meylləri”
mövzusunda filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq təqdim etdiyi
dissertasiyanın avtoreferatına**

R Ə Y

30 ildən də çoxdur ki, Azərbaycan jurnalistikasının elmi-nəzəri və praktik problemləri sahəsində çalışan mütəxəssislər sırasında Cahangir Məmmədov özünəməxsus dəst-xətti, mövqeyi olan tədqiqatçı – pedaqoq kimi tanınır. Son illərdə isə C. Məmmədov müasir dövr jurnalistikasının qurucusu və mahir təşkilatçısı funksiyasını bacarıqla yerinə yetirməkdədir. Əlbəttə, belə bir missiyanı daşıyan təcrübəli mütəxəssisin “Azərbaycanda jurnalistikanın müasir inkişaf meylləri” mövzusunda doktorluq dissertasiyası yazması təqdirəlayiqdir, sahənin inkişafına sanballı töhfədir.

Dissertasiyanın avtoreferatı müasir tələblərə uyğun tərtib edilmişdir. Burada mövzunun aktuallığı kifayət qədər ciddi dəlillərə əsaslandırılmış, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri konkret və aydın şəkildə göstərilmiş, problemin öyrənilmə tarixi və səviyyəsi, tədqiqatın metodoloji əsası, onun nəzəri-təcrübi əhəmiyyəti, elmi yeniliyi geniş şərh edilmiş, dissertasiyanın quruluşu və aprobasiyası barədə məlumat verilmişdir.

Avtoreferatda tədqiqatın qısa məzmunu tam əksini tapmışdır. Üç fəsildən ibarət dissertasiyanın I fəsli “Jurnalistikaya dair nəzəri baxışların və konsepsiyaların formalaşma prosesi” adlanır. Bu fəsil “Azad sözü tirajlayan jurnalistika və hakimiyyətin ona qarşı senzura tədbirləri”, “Azərbaycanda yeni jurnalistikaya keçid dönməsində mətbuatın funksional xarakteri”, “Nəzəri konsepsiyaların modelləşmə prosesi və onların Azərbaycan jurnalistikasında təzahür formaları”, “Jurnalistika hakimiyyətin əbədi opponenti rolunda” adlı 4 bölmədən ibarətdir ki, avtoreferatda bu bölmələrin hər biri ayrılıqda qısaca şərh edilir. “Peşə etikasının formalaşması və KİV-in hüquqi bazasının yaradılması Azərbaycan jurnalistikasının inkişafında yeni mərhələdir” adlanan ikinci fəsildə peşə etikası, KİV-in hüquqi tənzimlənməsi, eləcə də informasiya janrları və onlarda baş verən dəyişikliklər tədqiqat müstəvisinə cəlb olunmuş və elmi-nəzəri baxımdan uğurla işlənmişdir.

Dissertasiyanın III fəsli “Jurnalistikanın beynəlxalq standartları Azərbaycan KİV məkanında” adlanır və bu fəslin 4 bölməsində yeni dövr jurnalistikasının başlıca cəhətləri, məziyyətləri göstərilir və bu kontekstdə müasir Azərbaycan jurnalistikasının inkişaf meylləri ümumiləşdirilir, təhlil olunur, xarakterizə edilir, dəyərləndirilir.

Jurnalistikanın elmi-nəzəri problemlərinə həsr olunan mövcud ədəbiyyatı xeyli zənginləşdirən, müəyyən mənada ona yeni ruh verən bu tədqiqat işinin nəticələri,

eləcə də jurnalistikanın inkişafını əngəlləyən problemlər avtoreferatda bir-bir sadalanır.

Avtoreferatda müəllifin dissertasiyanın əsas məzmununu özündə ehtiva edən kitab, monoqrafiya, dərslik, dərs vəsaiti və elmi məqalələrinin, eləcə də tədqiqata dair çap əsərlərinə yazılmış məqalələrin siyahısı verilmişdir.

Beləliklə, hesab edirəm ki, C. Məmmədovun “Azərbaycanda jurnalistikanın müasir inkişaf meylləri” adlı doktorluq dissertasiyasının avtoreferatı AAK-nın bütün tələblərinə uyğun tərtib edilmişdir və avtoreferatın müəllifi filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsini almağa tam layiqdir.

Abid Tahirli
filologiya elmləri doktoru

**Qahirə Müslüm qızı Hüseynovanın «Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda
mübarizə dövründə Naxçıvan Muxtar Respublikasında demokratik
mətbuatın təşəkkülü və inkişafı (1988-1993)» mövzusunda namizədlik
dissertasiyasına**

R Ə Y

Bugünkü tələblər və dəyərlər baxımından Azərbaycan mətbuat tarixinin tədqiqi, dəyərləndirilməsi aktual və əhəmiyyətlidir. Nəzərə alsaq ki, bu iş çar Rusiyası dövründə həvəskar səviyyədə və pərakəndə halda, Sovet dövründə rejimin və bolşevik ideologiyasının müəyyənləşdirdiyi prinsiplər əsasında, dar çərçivədə, başqa sözlə, predmetə, tədqiqat obyektinə elmidən daha çox sinfi və partiyalı münasibətin hakim olduğu şəraitdə həyata keçirilmişdir – problemin həllinin nə qədər vacib olduğu daha qabarıq üzə çıxar. Digər tərəfdən isə Azərbaycan mətbuat anlayışının Cənubi Azərbaycanda, eləcə də mühacirətdə nəşr olunan mətbu orqanları da əhatə etməsi mövzunun elmi, sistemli, dərin və ardıcıl araşdırılmasının zəruriliyini şərtləndirir. Bütün bunları qeyd etməkdə məqsəd mövcud tədqiqatları təftiş etmək, onların dəyərini azaltmaq, yaxud üstündən xətt çəkmək yox, əksinə, fədakar alimlərimizin ağır şərtlər altında ərsəyə gətirdikləri irsə diqqətli, qayğılı münasibət bəsləyib, onların obyektiv səbəblərə görə deyə bilmədiklərinə diqqəti çəkmək, Azərbaycan mətbuatının keçdiyi tarixi yolu qərəzsiz, hər cür saxtakarlıqdan uzaq şəkildə araşdırmağın, dəyərləndirməyin vacib olduğuna diqqəti çəkməkdir. Şübhəsiz ki, H.Zərdabinin, F.Köçərlinin, Əli bəy Hüseynzadənin, M.Ə.Rəsulzadənin, N.Nərimanovun, Ü.Hacıbəylinin, C.Hacıbəylinin, A.Səhhətin mətbuatla, onun yaranması, inkişafı ilə bağlı fikirləri, xatirələri, mühakimələri böyük maraq doğurur, əhəmiyyətlidir. Sonrakı dövrlərdə M.B.Məmmədzadə, Əziz Şərif, A.Zamanov, Ə.Mirəhmədov, Q.Məmmədli, Ş.Qurbanov, N.Zeynalov, N.Axundov, X.Məmmədov, Ş.Hüseynov, S.Rüstəмова və bu kimi başqa görkəmli alimlərin mətbuat tarixi, ayrı-ayrı nəşrlər, naşirlər, publisistlər ilə bağlı araşdırmaları bu gün də dəyərli mənbələrdir.

Tədqiqatçı Qahirə Hüseynovanın müraciət etdiyi dövr və tədqiqat obyektini tamamilə yenidir və dissertantın, eləcə də mövzunu təsdiq edən Bakı Dövlət Universiteti Jurnalistika fakültəsinin mətbuat tarixi və ideoloji işin metodları kafedrasının bu təşəbbüsü təqdirəlayiqdir. Dissertasiyanın «Giriş»inin «Mövzunun tədqiqi tarixi» hissəsində tədqiqatçı haqlı olaraq az qala şikayətlənir ki, son dövrlərdə demokratik mətbuatın təşəkkülü və inkişafı ilə bağlı çox az sayda araşdırmalar aparılmışdır ki, onlarda da «Naxçıvan mətbuatı barədə söhbət belə getmir». Müəllifin mövqeyi ilə razılaşmamaq olmur. Doğrudan da, mətbuat tariximizin ən zəngin, ən şərəfli, eyni zamanda ağır və ziddiyyətli mərhələlərindən olan ötən əsrin 80-ci illərinin sonu 90-cı illərinin əvvəllərində işıq üzü görən mətbu orqanlar, müstəqillik illərinin qəzet, jurnalları, onların mövzu, dil, üslub, sənətkarlıq problemləri, demək olar ki, fundamental şəkildə araşdırılmamış, Azərbaycan mətbuatı tarixi kontekstində dəyərini almamışdır. Bu baxımdan, Q.Hüseynovanın peşəkarlıqla, çox ciddi və məsuliyyətlə ərsəyə gətirdiyi dissertasiya işi diqqəti çəkir və fikrimizcə, dissertant qarşısına qoyduğu vəzifənin öhdəsindən layiqincə gəlmişdir.

Dissertasiya «Giriş», hər biri 3 yarımbənddən ibarət «Yenidənqurma illərində cəmiyyətdə gedən demokratikləşmə prosesi və onun mətbuata təsiri» və «Dövlət müstəqilliyinin bərpasında demokratik mətbuatın rolu» adlı 2 fəsildən, «Nəticə» və «İstifadə edilmiş ədəbiyyatın siyahısı»ndan ibarətdir.

«Giriş»də dissertant mövzunun aktuallığını tutarlı dəlillərlə əsaslandırır, tədqiqatın məqsəd və vəzifələrindən, tədqiqi tarixindən bəhs edir, tədqiqat obyektini göstərir, işin nəzəri və metodoloji əsasları, elmi yeniliyi barədə söz açır, tədqiqatın aprobasiyası, dissertasiyanın quruluşu haqqında məlumat verir.

I fəsildə yenidənqurma illərində Azərbaycandakı mövcud ictimai-siyasi vəziyyət, o cümlədən Dağlıq Qarabağda ermənilərin separatçı hərəkəti, respublikada genişlənən azadlıq mübarizəsi və bütün bunların kontekstində Naxçıvanda nəşr olunan mətbu orqanlar, onların cəmiyyətdə cərəyan edən hadisələrə təsiri, «Şərq qapısı», «Varlıq», «Ağrıdağ», «Türk yurdu», «Haray» qəzetlərinin təmsalında mətbuatda baş verən yeniliklər tədqiqata cəlb olunmuş, konkret faktlar, materiallar əsasında araşdırılmışdır.

II fəsildə dövlət müstəqilliyinin elan olunmasından sonra Naxçıvanda nəşr olunan qəzetlərdə baş verən kəmiyyət və keyfiyyət dəyişiklikləri, mətbuatın demokratiya, insan haqları, respublikanın ərazi bütövlüyü uğrunda mübarizəsi, eləcə də Muxtar Respublikada milli-mənəvi dəyərlərin qorunması istiqamətində KİV-nin fəaliyyəti öyrənilir, elmi-nəzəri baxımdan dəyərləndirilir.

Diqqətçəkən və təqdirəlayiqdir ki, Sovet hakimiyyətinin iflası uğradığı ərəfədə və Azərbaycanın öz müstəqilliyini yenidən bərpa etdiyi ilk illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikasında nəşr olunan mətbu orqanlar, onların mövzuları, problemə yanaşma tərz, mətbuatın cəmiyyətə təsir gücü, hər hansı hadisə barədə ictimai rəy yaratmaq təcrübəsi, səriştəsi, eyni zamanda qəzetlərin senzura, maliyyə və sair problemləri tədqiqatçı tərəfindən konkret mənbələrə istinad etməklə, onlardan sitat gətirməklə müqayisə edilir, təhlil olunur və bu zaman müəllif öz münasibətini, rəyini də bildirməyi unutmur.

Hər iki fəsildə qəzet materialları mövzusuna, problemə yanaşmaya görə məharətlə ümumiləşdirilir, yeri gəldikcə nümunələrə müraciət edilir, dərinlən təhlil edilir, mülahizələr, qənaətlər əsaslandırılır.

Qahirə Müslüm qızı Hüseynovanın elmi-tədqiqat işinin dəyərini artıran bir neçə cəhətin üzərində xüsusi dayanmaq istəyirəm:

1. Müraciət olunan dövr Azərbaycanın, o cümlədən Azərbaycanın qədim, zəngin mədəniyyət mərkəzlərindən birinin – Naxçıvanın tarixində və taleyində xüsusi bir mərhələdir, istiqlal uğrunda Sovet imperiyası ilə mücadilə illəridir;

2. Fəaliyyət göstərdiyi müddətdə informasiya ötürücüsü funksiyanı daşıyan KİV illər ötdükcə tarixin yaddaş mənbəyinə, əvəzsiz, mötəbər məxəzə çevrilir. Dissertant bu irsə elmi-nəzəri baxımdan professionalıqla yanaşmış, mətbu orqanları mövzular, problemlər üzrə sistemləşdirmiş, təhlil süzgəcindən keçirmiş, onların cəmiyyətdəki yeri və rolunu konkret fikirlər və qənaətlərlə dəyərləndirmişdir. Cəsarətlə demək olar ki, dissertant haqqında bəhs olunan dövrün elmi salnaməsini yazmışdır;

3. Qahirə xanım müstəqil mətbuatın meydana gəlməsinin müşahidəçisi yox, iştirakçısı olmuş, bu işə öz töhfəsini vermişdir, obrazlı ifadə ilə desək, sətirlərin arxasından dissertantın özü görünür. Bu işə prosesini daha yaxından dərk, hiss etməyə fikir, mühakimələr və qənaətlərdə realığa, obyektivliyə, belə demək mümkünsə, daha münbit zəmin yaradır;

4. Dissertant Q.Müslümovada çoxsaylı faktların içərisindən daha xarakterik, daha maraqlı olanını seçmək bacarığı var, bu da obyektin dərin, hərtərəfli təhlili, faktların elmi-nəzəri baxımdan qiymətləndirilməsi, ümumiləşdirilməsi üçün vacib şərtlərdəndir;

5. Dissertant elmi-nəzəri qənaətlərində, fikirlərində ardıcıl, qətiyyətli və prinsipialdır;

6. Q.Hüseynova ilk dəfə Mətbuat xidmətinin fəaliyyətini tədqiqata cəlb etmiş, onun yaradılması məqsədi, qarşısında duran vəzifələr, fəaliyyət istiqamətləri, ictimaiyyətlə, KİV-lə əlaqəsi haqqında geniş bəhs etmişdir, belə demək mümkünsə, Mətbuat xidmətinin nümunəvi əsasnaməsinin konturlarını işləmişdir.

Bütün söylənilənlər dissertantın səriştəli qələm sahibi, bacarıqlı tədqiqatçı, elmi-tədqiqat işinin işə kamil əsər olduğuna dəlalət edir.

Bununla belə, mövzunun yeniliyindən, problemin aktuallığından, tədqiqat obyektinin genişliyindən qaynaqlanan bir sıra irad və tövsiyələr var ki, onlardan bəzilərinin üzərində dayanmağı lazım bilirəm:

1. Elmi-tədqiqat işinin I fəslinin 1.1-ci bəndinin adı «SSRİ-də siyasi, iqtisadi və mədəni tənəzzülü doğuran səbəblər və onların aradan qaldırılması üçün edilən cəhdlər» olsa da, orada daha çox və həm də doğru olaraq, Azərbaycandakı ictimai-siyasi proseslərdən, Azadlıq hərəkatından və Dağlıq Qarabağ, onun ətrafında cərəyan edən hadisələrdən bəhs olunur. Odur ki, bəndin adının redaktəsinə ciddi ehtiyac hiss edilir.

2. Hesab edirəm ki, dissertasiyanın heç olmazsa, bir yarım bəndində Azərbaycan mətbuat tarixinə dair tədqiqatlara qısaca nəzər salınmalı, Sovet dövrü

araşdırmaları ilə bugünkü tədqiqatlar arasında nəzəri və metodoloji baxımdan oxşar, fərqli cəhətlər göstərməli idi.

3. Mətbu materialların dili, üslubu və sənətkarlıq problemlərinin tədqiqata cəlb edilməsi, janr xüsusiyyətlərinin daha geniş araşdırılması elmi-tədqiqat işinə sanbal gətirər, onu daha da dəyərli edər.

4. Qəzetlərin təsnifatında bir qədər yanlışlığa yol verilmiş, dissertant bəzi müəlliflərin qeyri-dəqiq bölgüsünü əsas tutaraq KİV-i «rəsmi» və «qeyri-rəsmi» ad altında iki yerə ayıraraq təhlil etmişdir.

Bu həqiqətdir ki, müstəqillik illərində nəşr olunan bütün qəzetlər rəsmi, yəni leqal olmuşdur, əvvəllər Mətbuat və İnformasiya Nazirliyindən, o ləğv edildikdən sonra Ədliyyə Nazirliyindən rəsmən qeydiyyatdan keçmiş və fəaliyyətinə rəsmi icazə verilmişdir. Azərbaycanda qeyri-rəsmi, başqa sözlə desək, gizli, yaxud qeyri-leqal qəzetlər, nəşrlər çar Rusiyası dövründə («Nina» mətbəəsində) və Sovet hakimiyyətinin ilk illərində (məs.: «İstiqlal» qəzeti) buraxılmışdır. Meydan hərəkatı dövründə bəzi gizli, qeyri-rəsmi vərəqələr buraxılırdı, onları isə qəzet adlandırmaq olmazdı. Fikrimizcə, məzmununa, proqramına, istiqamətinə, mənsubiyyətinə, maliyyə mənbəyinə görə mətbu orqanların şərti olaraq dövlət, müstəqil və partiya orqanı kimi təsnifatını aparmaq olar.

5. Görünür, tədqiqatçının peşəsindən və mövzunun doğruluğundandır ki, bəzən mətnə publisistik üslub hakimlik edir. Hərdən akademizm, elmi üslub ritorik, emosional çalarların içində sanki əriyir, yox olur.

Elmi-tədqiqat işinin ünvanına söylənilən irad, tövsiyələr Q.Hüseynovanın maraqlı mənbələr, zəngin sənədlər əsasında səriştə və məsuliyyətlə ərsəyə gətirdiyi dissertasiyanın sanbalına, elmi-nəzəri dəyərinə qətiyyənlə xələl gətirmir. Ümid edir, inanırıq ki, tədqiqatçı gələcək axtarışlarında deyilənləri nəzərə alacaqdır.

Fikrimizi yekunlaşdırsaq, bu nəticəyə gəlmək olar ki, elmi-tədqiqat işi AAK-ın tələblərinə bütünlüklə cavab verir və onun müəllifi Qahirə Müslüm qızı Hüseynova iddiasında olduğu fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi almağa tamamilə layiqdir.

**Rəsmi opponent: Abid Tahirli
filologiya elmləri doktoru**

30.04.2010

**Ataxan Əvəz oğlu Paşayevin «XIX-XX əsrlərdə ermənilərin
azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırımları və deportasiyalar (arxiv
sənəd və materialları əsasında)» adlı doktorluq dissertasiyasının
avtoreferatına**

R Ə Y

Avtoreferatdan aldığım təəssürata əsasən, deyə bilərəm ki, təcrübəli, istedadlı tədqiqatçı A.Paşayev Azərbaycan tarixinin son 200 illik bir dövrünün ən təlatümlü, ən ağırlı, ən mürəkkəb, eyni zamanda ən qaranlıq və qərəzə tuş gəlmiş, saxtalaşdırılmış bir mövzusunun fundamental şəkildə, özü də istisnasız olaraq ilk

mənbələr, məxəzlər, sənədlər əsasında araşdırmaq kimi çox çətin və məsuliyyətli bir işin öhdəsindən uğurla gəlmişdir.

Sovet dövründə – elmə də sinfi, partiyalı münasibət bəslənilirdi bir şəraitdə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdiyi tarixi cinayətlər haqqında bəhs edilməmişdir, erməni vəhşiliyi ört-basdır olunmuş, erməni vandalizminin xalqın yaddaşından silinməsi üçün təbliğat maşını bütün qüvvəsi ilə işə salınmışdır, xalqlar dostluğu, beynəlmiləl tərbiyə pərdəsi adı altında keçmişin üzərinə qara pərdə çəkilmişdir. Bizdə tarixi həqiqətlər bu istiqamətdə saxtalaşdırılmışdır. Ermənilər də tarixi saxtalaşdırmaqla məşğul idilər – lakin tamamilə başqa səmtə. Onlar öz vəhşiliklərini ört-basdır edir, özlərini yazıq, biçarə, əzab və işgəncələrə, məhrumiyyətlərə məruz qalan millət kimi təqdim edir, eyni zamanda türklərə-azərbaycanlılara qarşı nifrət, kin, qisasçılıq ruhunda sərhədsiz ideoloji, təbliğat işi aparırdılar. Sovet dövründə bu qəbildən işıq üzü görən minlərlə nəşrdən yalnız birinə – Con Kirokosyanın böyük tirajla rus dilində də buraxılan «Mladoturki pered sudom istorii» («Gənc türklər» tarixin məhkəməsi qarşısında») kitabına baxmaq kifayətdir.

Bizdə isə susurdular, bu mövzuda yazmaq yasaq idi. Yalnız xaricdə məskunlaşmağa məhkum, məcbur edilən Azərbaycanlı mühacirlər öz nəşrlərində ermənilərin vəhşilikləri haqqında yazırdılar. Onların bu fəaliyyətini obrazlı ifadə ilə «susdurulmayan tək səs» də adlandırmaq olardı. Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən – 1991-ci ildən sonra bu mövzu aktuallaşmağa, müasir tələblər baxımından araşdırılmağa başlandı. Hələ o vaxtdan bu mövzuda tez-tez yazan, ona yeni tələblər baxımından yanaşan, onu istiqamətləndirən, tarixi sənədlər əsasında zənginləşdirən A.Paşayev sonralar bu sahədə tədqiqat meydanını bir qədər də genişləndirdi, araşdırmalarını sistemli, ardıcıl şəkildə davam etdirdi.

Avtoreferatdan da göründüyü kimi, A.Paşayev böyük bir enerji, həvəslə, eyni zamanda məsuliyyət hissi ilə yüzlərlə arxiv sənədini araşdırmış, Azərbaycan tarixşünaslığında ilk dəfə olaraq azərbaycanlıların ermənilər tərəfindən soyqırımı və deportasiyaya məruz qalması məfhumunu gündəmə gətirmiş, müxtəlif dövrlərdə ermənilərin törətdiyi cinayətləri, o cümlədən 1905, 1918-ci illərdə, eləcə də 1988-ci ildən sonrakı dövrlərdə mənfur qonşularımızın Azərbaycanda həyata keçirdikləri soyqırımları, eləcə də bir neçə mərhələdə Ermənistan adlanan ərazidən azərbaycanlıların deportasiyasını təhlil, şərh etmiş, onun miqyasını göstərmiş, ermənilərin ərazi iddialarının əsassız və mif olduğunu tutarlı, təkzibolunmaz sənədlərlə sübut etmişdir.

Avtoreferatın məzmunu, müddəaları, quruluşu tədqiqat barədə tam təsəvvür yaradır və tələblərə cavab verir. Burada mövzunun aktuallığı, tədqiqi tarixi və səviyyəsi, əhatə dairəsi, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, digər problemlər yığcam, eyni zamanda sanballı şəkildə işıqlandırılmışdır.

Avtoreferatda dissertasiyanın əsas məzmunu aydın və fəsillər üzrə proporsional qaydada öz əksini tapmışdır. Burada dissertasiyanın 4 fəslinin hər biri haqqında – «Çar Rusiyasının Qafqaz siyasətində erməni amili», «Çarizmin süqutundan sonra ermənilərin Güney Qafqazda türk-müsəlmanlara qarşı törətdikləri soyqırım və deportasiyalar (1917-1920)», «Sovet hakimiyyəti illərində

ermənilərin Azərbaycan torpaqları hesabına öz ərazilərini genişləndirərək həmin ərazilərdən azərbaycanlıların deportasiyası (1920-1990)», «Dağlıq Qarabağ hadisələri, SSRİ-nin dağılması, azərbaycanlıların Ermənistandan deportasiyası, Ermənistanın Azərbaycana hərbi təcavüzü, Dağlıq Qarabağ və ətraf rayonların erməni silahlı qüvvələri tərəfindən işğalı» barədə kifayət qədər məlumat verilir və fəsillərin məzmunu şərh edilir.

Deyilənlərdən bu qənaətə gəlmək olar ki, «XIX-XX əsrlərdə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırımları və deportasiyalar (arxiv sənəd və materialları əsasında)» mövzusunda doktorluq dissertasiyası səriştə ilə işlənmiş kamil, son dərəcə aktual və əhəmiyyətli elmi əsərdir, Ali Attestasiya Komissiyasının bütün tələblərinə cavab verir və onun müəllifi Ataxan Əvəz oğlu Paşayev tarix elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almağa tam layiqdir.

11 yanvar 2008.

Qafar Qələndər oğlu Mehdiyevin “Erməni məsələsi”nə dair tarixi həqiqətlərin aşkarlanmasında mətbuatın rolu (erməni və Türkiyə mətbuatının materialları əsasında 1890-1920)” mövzusunda namizədlik dissertasiyasına

R Ə Y

Qondarma «erməni məsələsi»nin yaranma tarixinin, ortaya atılma səbəblərinin, məqsədinin, mahiyyətinin araşdırılması, dəyərləndirilməsi və ondan düzgün nəticələrinin çıxarılması aktualdır, eyni zamanda bu «problemin» ideoloqlarının, icraçıların istəklərinin zərərsizləşdirilməsi baxımından əhəmiyyətlidir. Odur ki, ilk növbədə aşağıda sadalananlara ciddi məxəzlər, etibarlı mənbələrə istinadən ardıcıl və kompleks halda aydınlıq gətirilməlidir:

- nə üçün məhz «erməni məsələsi?»
- «erməni məsələsi»nin gündəmə gətirilməsinin sosial-siyasi, dini, iqtisadi, tarixi kökləri, onun qabardılması, qidalanması mənbələri hansılardır?
- mənfur «erməni məsələsi»nin regionda yaşayan xalqların tarixinə və taleyinə təsiri, onun acı nəticələri;
- miasum «erməni məsələsi»nin bir həlqəsi və onun reallaşdırılması istiqamətində düşünülmüş ideyadır.

Bəzən iddia olunur ki, «erməni məsələsi» müəyyən tarixi mərhələlərdə, sovet hakimiyyəti illərində gündəlikdən çıxarılmışdır, yaxud ortaya atıldığı dövrdəki məzmununu, mahiyyətini itirmişdir. Əlbəttə, bu cür mülahizələrlə razılaşmaq olmaz. Sovet rejimi, kommunist ideologiyası bu «məsələnin» tarixi şəraitə uyğun formatını, formasını dəyişdirmişdir. 1948-1953-cü illərdə Azərbaycanlıların kütləvi şəkildə Ermənistan SSR-dən deportasiyası əslində «erməni məsələsi»nin müxtəlif bəhanələrlə yeni şəraitdə həyata keçirilməsi idi. İdeya kimi də «erməni məsələsi» bəslənir, ona yeni ruh, qan-can verilirdi,

yaddaşlardan silinməməsi üçün təbliğat maşını işləyirdi. Rejim və kommunist ideologiyası lazım hesab etdiyi məqamlarda tarixin təhrif edilməsinə, qərəzli qələmə alınmasına rəvac verir, eyni zamanda xəstə erməni təxəyyülünün məhsulu olan əsərlərin kütləvi tirajlarla nəşrinə göz yumurdu. Nəticədə, Henri Azadyanın təbiri ilə desək, «partiya və dövlət xadimi, alim, pedaqoq, kommunist və vətəndaş» Con Kirokossyanın «Gənc türklər tarixin məhkəməsi qarşısında» (Yerevan, «Ayastan» nəşriyyatı, 1986) kimi əsərlər nəşr olunur, milyonlarla insan yalanlarla məlumatlandırılır, əsl həqiqət diqqətdən yayınandırılır, ermənilərə qarşı regionda ardıcıl şəkildə genosid həyata keçirildiyi həyasızcasına qeyd olunur, əsl qatillər – erməni terrorçuları, başkəsən və qanıçənlər «xalq qisasçıları», «xalq qəhrəmanları» kimi təqdim və təbliğ edilirdi.

Bax, bütün bunların və bunlardan daha artığının üzə çıxarılması, ifşa edilməsi, problemlə bağlı ölkəmizdə və beynəlxalq aləmdə, o cümlədən elmi ictimaiyyətdə düzgün rəyin formalaşdırılması tədqiqatçıların üzərinə çox ciddi və məsul vəzifələr qoyur.

«Erməni məsələsi» mövzusunda ölkəmizdə ilk ciddi əsərlər Azərbaycan öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra işıq üzü görməyə başlamışdır. Yeri gəlmişkən, qeyd etmək vacibdir ki, problemi illər boyu susmayan və susdurula bilməyən tək səs – mühacir nəşrlər – «Yeni Qafqasya», «Azəri-türk», «Odlu yurd», «Bildiriş», «İstiqlal», «Qurtuluş», «Azərbaycan» kimi qəzet və jurnallar gündəmdə saxlamışdır.

Son illər «erməni məsələsi» tədqiqat predmeti kimi daha çox müraciət edilən, diqqət mərkəzində duran mövzulardandır. Ataxan Paşayev, İsmayıl Vəliyev, İsrail Məmmədov, Bəxtiyar Nəcəfov, İslam Sadiq kimi müəlliflər bu istiqamətdə dəyərli araşdırmalar aparmış, sanballı əsərlər yazmışlar.

Qafar Qələndər oğlu Mehdiyevin elmi-tədqiqat işi bir sıra keyfiyyətlərinə görə xüsusi ilə əhəmiyyətlidir:

- problemlə bağlı bilavasitə erməni dilindəki mətbu orqanlara istinad olunması və bu qəbildən olan faktların elmi dövriyyəyə buraxılması;
- tədqiqatçının daha xarakterik, maraqlı faktları seçməsi, təhlil etməsi, ümumiləşdirməsi və onları elmi-nəzəri cəhətdən düzgün dəyərləndirməsi;
- mülahizə və mühakimələrinin məharətlə əlaqələndirilməsi, əsaslandırılması;
- qənaətlərində, elmi nəticələrində qətiyyətliliyin, prinsipiallığın olması;
- zəngin faktoloji bazadan bacarıqla istifadə sayəsində opponentlərin «tərk-silah» edilməsi, başqa sözlə, ermənilərin və onların havadarlarının qondarma «erməni soyqırımı» iddialarının tutarlı dəlillərlə alt-üst olunması;
- «erməni məsələsi»nin hansı məqsədlərlə ortaya atıldığının təkzibolunmaz sənədlərlə bir daha təsdiq edilməsi, maraqlı dövlətlərin regiondakı çirkin siyasətinə, problemin süni şəkildə daha da şişirdilməsinə xidmət edən bu və ya digər amillərin müəyyənəndirilməsi, qiymətləndirilməsi.

Qafar Mehdiyev uzun illər boyu mətbuatda çalışmış, ötən əsrin 80-ci illərinin sonundan – mənfur erməni qonşularımızın növbəti separatçılıq hərəkətinə başladığı illərdən şahid kimi yox, iştirakçı, zərərçəkən kimi bilavasitə hadisələrin içində, qaynar nöqtələrdə olmuşdur. Bu problem ümumilikdə xalqımızın tarixində,

taleyində ağır izlər qoymuşdur. Q.Mehdiyev bir fərd kimi bu acını öz həyatında, tərcümeyi-halında yaşayan kəslərdəndir. Bunun nəticəsi kimi o, problemi daha dərinə dərk etmiş, mənimsəmişdir desək, yəqin ki, yanılmırıq.

Q.Mehdiyevin erməni əlifbasını, dilini bilməsi, Türkiyə və Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində – erməni vəhşiliklərinin törədildiyi yerlərdə – məzarlıqlarda, kitabxana və muzeylərdə tədqiqat işi aparması dissertasiyanın kamil əsər kimi ortaya çıxmasına yardım etmişdir.

Dissertasiya giriş, «XIX əsrin ikinci yarısında Şərqi Anadoluda və Cənubi Qafqazda ictimai-siyasi vəziyyət və «erməni məsələsi»nin ortaya atılmasında Qərb dövlətlərinin rolunun mətbuatda əksi» və «Erməni dövlətinin yaradılması planları və onun həyata keçirilməsi istiqamətində hərbi və diplomatik fəaliyyətlərə mətbuatın münasibəti» adlı 2 fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Tədqiqatçı 3 yarımbənddən ibarət I fəsildə «erməni məsələsi»nin ortaya atılmasında, əvvəl Şərqi Anadoluda, bu xülya baş tutmadıqda isə Cənubi Qafqazda erməni dövləti qurmaq ideyasının yayılmasında missionerlərin, erməni millətçi cəmiyyət, komitə, siyasi təşkilatlarının, erməni, eləcə də ermənipərəst mətbu orqanların rolundan, Osmanlı imperiyasının süqutunda maraqlı olan dövlətlərin bölgədəki çirkin siyasətindən geniş bəhs etmişdir. Osmanlı imperiyasının çökdürülməsi üçün dəridən-qabıqdan çıxan Avropa dövlətləri regiondakı ən zəif həlqədən – xisləti xəyanətlə yoğrulmuş ermənilərdən bacarıqla istifadə etmişlər. XIX yüzilliyin II yarısında – əsrin sonlarına doğru havadarlarının maddi-mənəvi dəstəyi ilə qısa müddət ərzində imperiyanın sadıq təbəələrindən «mübariz», «döyüşkən», «hüquq və azadlıqlarını tələb edən» topluma çevrildilər. Ermənilər çox sayda qəzet buraxmağa, sürətlə təşkilatlanmağa başladılar. Bu dövəmdə ciddi sosial-iqtisadi, hərbi-siyasi böhran keçirən Osmanlı imperiyasının hüdudlarında düşmən dövlətlər ermənilərin gücündən yararlanaraq dağıdıcı şəbəkə qururdular. Tədqiqatçı bu məsələləri araşdırarkən dövrün tarixi sənədlərindən, xüsusi ilə mətbu orqanların materiallarından yetərinə istifadə etmişdir.

Elmi-tədqiqat işinin II fəslində Q.Mehdiyev Qərb dövlətləri və Rusiyanın canfəşanlığı nəticəsində zəifləmiş Osmanlı Türkiyəsinin Şərq və Cənub-Şərq ərazilərində erməni dövləti yaratmaq ideyası cəhdlərini o dövrün mətbuatı vasitəsi ilə bütün cəhətləri ilə üzə çıxarır və tutarlı faktlarla təqdim edir. Birinci Dünya Müharibəsi dövründə ermənilərin Şərqi Anadoludan köçürülməsinin əsl səbəblərini, bu prosesin gedişatını, nəticələrini tarixi və təkzibolunmaz faktlara istinad edərək araşdıran, təhlil edən, dəyərləndirən tədqiqatçı, həm də köçürülməni «erməni soyqırımı» kimi təqdim edən, on illər boyu tarixi saxtalaşdırmaqla məşğul olan yalançı mütəxəssislərin, o cümlədən, ah-nalədən yorulmaq bilməyən erməni mətbuatının qondarma arqumentlərinin əsassız olduğunu göstərmişdir.

Digər tərəfdən isə tədqiqatçı «yazıq», «zavalı» ermənilərin əllaməliyinin arxasında əslində məkrli, murdar niyyətlərinin durduğunu və onların bütün bu hay-küylərinin xəyali «dənizdən-dənizə» Böyük Ermənistan» dövləti yaratmaq ideyasından qidalandığını əsaslandırmışdır.

Bütövlükdə tədqiqatçı problemi əhatəli və dərinə araşdırmışdır. Bununla belə, ciddi elmi-tarixi əhəmiyyət kəsb edən dissertasiyada mövzunun yeniliyindən,

eyni zamanda genişliyindən qaynaqlanan bir sıra mülahizələr var ki, onlar bəzi iradlar üçün zəmin yaratmışdır. Onlardan bəziləri üzərində dayanmaq istədim:

1. XIX əsrin II yarısından etibarən Cənubi Qafqazda, o cümlədən Tiflisdə, Gəncədə, Bakıda, Şuşada 70-ə yaxın erməni dilində qəzet və jurnal buraxılmışdır. Dissertasiya xüsusi ilə erməni mətbuatının materialları əsasında yazılığın və «erməni məsələsi»nin tarixdə ən ağır zərbəsinin bizə dəydiyindən fikrimcə, problemin ortaya atıldığı illərdə Azərbaycan ərazisində nəşr olunan erməni mətbuat orqanlarının proqramı, mövzusu və istiqaməti barədə də yazılması məqsədmüvafiq olardı. Tədqiqatçı «erməni məsələsi»nin aktuallaşmasında missionerlərin rolundan və fəaliyyətindən haqlı olaraq geniş bəhs etmişdir. Lakin bir sıra məqamlarda missionerliyin mahiyyəti, məzmunu ilə yanlışlıqlara yol verilir. Müəllif yazır ki, 1860-cı ildən sonra missionerlər yəhudi və müsəlmanları xristianlaşdırmağın çox çətin olduğunu görüb fəaliyyətlərini ermənilər üzərinə keçirmişdilər (səh.23). Əslində, ermənilər xristian idi və ənənəvi dini mərkəzlər tərəfindən rədd edilən, müxtəlif sektaları təmsil edən missionerlərin fəaliyyəti dövlətin əsaslarını dağıtmağa, müsəlman əhalini öz dinindən soyutmağa, onların şüuruna və mənəviyyatına hakim olmaqla mənfi ideyalarını yeritməyə çalışırdılar. Görkəmli ictimai-siyasi xadim, istedadlı publisist Əhməd bəy Ağaoğlu hələ 1912-ci ildə yazırdı ki, bizə həyat verəcək Qərbin mədəniyyətidir, Qərbin missionerləri deyildir. Çocuqları missioner məktəbinə vermək mənsub olduğu xalqa bir xəyanətdir və cinayətdir («İqbal» qəzeti, 1912, 29 avqust, № 148). Katoliklər tərəfindən də qovulan rahiblər və rahibələr türkçülüyə, islama can və ruh verə bilməzlər. Elə hesab edirəm ki, Ə. Ağaoğlunu həyəcanlandıran, narahat edən missionerlik hərəkəti Azərbaycan ərazisində də o dövərdə ciddi problemlər yaradırdı və müəllif Osmanlı imperiyasında missionerlik hərəkəti ilə Azərbaycan torpaqlarındakı missionerlik fəaliyyətini əlaqəli şəkildə təqdim və təhlil etsəydi, daha effektiv qənaətlərə gələ bilərdi.

2. «Erməni məsələsi» siyasi dövriyyəyə buraxıldıqdan regionun coğrafi xəritəsi dəfələrlə dəyişmişdir. «Erməni məsələsi»nin nüvəsi saxlanılsa da, taktiki gedişlərə, tətbiqi məkanına uyğun də cildi, forması dəyişdirilmiş, yenilənmişdir. Heç şübhəsiz ki, «miasum» «erməni məsələsi»nin həlli variantlarından biridir və bu ideyadan da ən çox zərərçəkən Azərbaycandır. Odur ki, «erməni məsələsi»nin yaranması və yayılmasının sonrakı mərhələlərindən bəhs edərkən tədqiqatçının bu cəhətə diqqət yetirməsi, fikrimcə, lazım idi. Həm də, bu zaman tarixdə şəərəfsiz iz qoymuş enosis, anşlūs təcrübəsindən ermənilərin «bəhrələndiyi» vurğulanmalıdır. Müəllif bəzən eyni fikri müxtəlif formalarda təkrarlayır. Məsələn, E. Melkonyandan sitat gətirilir: erməni köçü olmasaydı, indi Ermənistan dövləti çox böyük ərazini əhatə edərdi (səh.90), bir qədər sonra (səh.94) həmin fikir olduğu kimi səsləndirilir. Yaxud, səhifə 15-də «1970-ci illərdən başlayan erməni terroruna» sözləri ilə başlayan cümlə 93-cü səhifədə «Ermənilərin bu terrorçu ənənələrini ötən əsrin 70-ci illərindən başlayaraq» sözləri ilə, 155-ci səhifədə isə «1973-cü ildən başlayaraq qanlı erməni terroru» sözləri ilə başlayan cümlələrlə əvəz olunur.

Tədqiqatçının kiçik diqqətsizliyi bəzən faktların təhrif edilməsi ilə müşayiət edilir. «Azərbaycanın SSRİ tərkibində (1920-1991) olduğu illərdə» (səh.12) yazan

müəllif şübhəsiz ki, SSRİ-nin elan olunduğu tarixi bilir. Qatil Andronikin məzarının köçürülmə tarixini bir yerdə 2002-ci il (səh.49), digər yerdə 2000-ci il (səh.53) göstərir. Köçürülmə zamanı türk daxili qoşunlarının 20 min əsgər itirdiyi (səh.58) faktı da inandırıcı görünür, dəqiqləşdirilməsinə ehtiyac var. «Təhcir» Qanununun qəbulu tarixi gah 14 may 1918-ci il (səh.80), gah da 27 may 1915-ci il göstərilir (səh.89, 91). «Soyqırımı» tarixinə münasibət bildirərkən də müəllif mülahizələri təkrarlayır (səh.89, 99). Görünür, tədqiqatçının peşəsindən və mövzunun ağırlığındandır ki, bəzən mətnə elmi üsluba xas olmayan ritorika, emosionallıq hakimlik edir. Bəzən isə yumşaq ifadə ilə desək, müəllifin yazdıqları adamı təəccübləndirir. Məsələn, o, Qars qaçqınlarına «Qardaş köməyi»ndən bəhs edərkən yazır: «Çox qəribədir ki, istər bu qəzetə dəvət olunanlar, istər qəzeti çap edən Orucov qardaşları təmənnəsiz işləmişlər» (səh.129).

3. Erməni terrorçularının ötən əsrin iyirminci illərində törətdiyi cinayətlər haqqında yazanda (səh.93, 101) zənnimcə, bu siyahıya qatil Torlakyan tərəfindən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin daxili işlər naziri Behbudxan Cavanşirin də qətlə yetirilməsi problem üçün xarakterik olduğundan xatırlanmalı idi. Murad Çulçunun «Erməni intriqalarının pərdə arxası» adlı əsəri bu qanlı olay, onun şou-məhkəməsi «erməni məsələsi»ni bütün incəliklərindən dərk etmək və ona nifrət oymaq baxımından ibrətamizdir.

Hesab edirəm ki, «İttihad və Tərəqqi» partiyasına müxalif qüvvələrin ermənilərlə həmrəylik məsələsinə dissertasiyada lazım olduğundan qat-qat çox yer ayrılmışdır və əslində bunun «erməni məsələsi»nə də heç dəxli yoxdur. Tədqiqatçı «erməni məsələsi»nin yaranma tarixini XIX əsrin II yarısından ortaya atıldığını və bu gün də onun gündəlikdə olduğunu bildirir, eyni zamanda yazır ki, artıq bir əsrə yaxındır ki, daim dünyanın siyasi gündəmində olan «erməni məsələsi» ilə alver olunur» (səh.99). Dissertasiyada adı çəkilən və sitat gətirilən bir çox mənbə «Ədəbiyyat siyahısı»nda əksini tapmamışdır: «Deyli teleqraf» (səh.100), «Los-Anceles Eqzamener» (səh.111) və s.

4. Q.Mehdiyevin ötən əsrin 20-ci illərində erməni qatillər tərəfindən qətlə yetirilən bir sıra tanınmış türk xadimlərinin adlarını ehtiramla çəkməsi yerinə düşür və təqdirəlayiqdir. Yaxşı olardı ki, tədqiqatçı, həm də 1970-ci illərdən daha geniş və daha amansız xarakter alan erməni terroru, onun qurbanları və hədəfləri barədə ətraflı bəhs edəydi. «Erməni məsələsi»ni ortaya atan dövlətlər erməniləri maddi cəhətdən dəstəkləyərək, mənəvi baxımdan ruhlandıraraq, şirnikləşdirərək onların güclü siyasi, dini, sosial xidmət, terrorçu təşkilatlarını, eləcə də məktəbli, tələbə, təhsil, xeyriyyə cəmiyyətlərini, KİV şəbəkəsini, ideoloji mədəni mərkəzlərini yaratmışlar. Çox sayda erməni terror təşkilatları dünyanın müxtəlif ölkələrində yüzlərlə terror aktı həyata keçirmişdir. Tədqiqatçı «erməni məsələsi»ndən bəhs edərkən, bu ideya ilə «əkiz doğulmuş» erməni terroruna, onun törətdiyi faciələrə də toxunmuşdur. Fikrimcə, erməni terror şəbəkəsi, onun fəaliyyəti ilə bağlı materiallar daha geniş şəkildə tədqiqata cəlb olunmalı idi.

Deyilən çoxsaylı irad və mülahizələr Q.Mehdiyevin zəngin fakt və sənədlər əsasında məsuliyyətlə, səriştəli mütəxəssis qələmi ilə yazılmış sanballı dissertasiyasının elmi-nəzəri və tarixi-siyasi əhəmiyyətini azaltmır, problemin aktuallığına, genişliyinə və tədqiqat sahəsi kimi yeniliyinə dəlalət edir.

Deyilənləri yekunlaşdıraraq bu nəticəyə gəlmək olar ki, elmi-tədqiqat işi AAK-ın tələblərinə bütünlüklə cavab verir və onun müəllifi Qafar Qələndər oğlu Mehdiyev fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi almağa tamamilə layiqdir.

Rəsmi opponent: Abid Tahirli
filologiya elmləri doktoru

Bəxtiyar Qibləli oğlu Məmmədovun «Azərbaycan bədii publisistikasının inkişaf meyilləri və sənətkarlıq məsələləri (XX əsrin II yarısında)» mövzusunda namizədlik dissertasiyasının avtoreferatı haqqında

R Ə Y

Publisistikanın elmi-nəzəri problemləri, onun mövzusu, predmeti, dil-üslub sənətkarlıq məsələləri, digər yaradıcılıq növləri ilə fərqli və ümumi cəhətləri haqqında bir sıra tədqiqat əsərləri yazılmışdır. Cəmiyyətin inkişafının müxtəlif mərhələlərində publisistikanın yeri və rolu, funksiyası, daşdığı vəzifə və ona uyğun forması da dəyişdiyindən, publisistikanın nəzəri problemləri ilə bağlı irəli sürülən mülahizə və mühakimələrin yeniləşməsi, zənginləşməsi də tamamilə təbiidir. Bu mənada Azərbaycan öz müstəqilliyini bərpa etdikdən – 1991-ci ildən sonra milli-mənəvi sərvətin, o cümlədən jurnalistika sahəsinin, xüsusilə publisistikanın yeni, müasir tələblər baxımından təhlil süzgəcindən keçirilməsinə, dəyərləndirilməsinə ehtiyac yarandı. Sovet rejim və ideologiyası yaradıcılıq sferasına da ciddi nəzarət etdiyindən, ədəbi-mədəni irsə də partiyalı və sinfi münasibət bəsləndiyindən bir çox tarixi hadisələr təhrif olunur, qərəzli münasibətə tuş gəlir və ciddi saxtakarlıqlara yol verilirdi. Bununla yanaşı, həmin dövrdə ayrı-ayrı ədiblər, sənət adamları, tədqiqatçılar bu gün də aktuallığını, əhəmiyyətini itirməyən qiymətli əsərlər qələmə almışlar. Həmin irsin doğruduzgün tədqiqini, obyektiv dəyərləndirilməsini bir tərəfdən əsərə, onun müəllifinin əməyinə verilən qiymət, digər tərəfdən dövrün ədəbi-mədəni mühitinin tam mənzərəsini yaratmağa xidmət hesab etmək olar.

Bu nöqteyi-nəzərdən istedadlı tədqiqatçı Bəxtiyar Məmmədovun «Azərbaycan bədii publisistikasının inkişaf meyilləri və sənətkarlıq məsələləri (XX əsrin II yarısında)» mövzusunda namizədlik dissertasiyası təqdirəlayiq tədqiqatlar və xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. B.Məmmədov Azərbaycan publisistikasının 50 ildən də çox bir dövrünün bütün problemlərini çox diqqətlə, ədalətli, obyektiv, ciddi şəkildə araşdırmış, tutarlı və sanballı elmi-nəzəri nəticələr əldə etmişdir. Müəllif müraciət etdiyi dövrün materiallarını məharətlə seçmişdir. Məhz həmin nümunələr publisistikanın XX əsrin II yarısından əsrin sonuna qədər olan inkişaf yolunu tam səciyyələndirməyə imkan vermişdir.

Əsası «Səfərnəmə» əsəri ilə İsmayıl bəy Qutqaşını tərəfindən qoyulan 150 yaşlı Azərbaycan publisistikası, əslində ədəbi-mədəni, ictimai-siyasi, fəlsəfi fikir tariximizin salnaməsidir. Lakin təəssüf ki, bir-iki təşəbbüsü, xüsusi ilə Famil Mehдинin dəyərli araşdırmasını nəzərə almasaq, bütövlükdə Azərbaycan publisistikası, o cümlədən bədii publisistikası bu günədək kifayət qədər araşdırılmamışdır. B.Məmmədovun tədqiqatı, həm də ona görə diqqət çəkir ki, bu dissertasiya XX əsrin ikinci yarısı Azərbaycan bədii publisistika nümunələrini ayrıca tədqiq etməyə ilk, həm də uğurlu cəhddir.

Dissertant Elçin, Anar, Əkrəm Əylisli kimi görkəmli sənətkarların əsərlərinə istinad edərək bir janr kimi bədii publisistikanın bütün məziyyətlərini üzə çıxarmış, nümunələri mövzu, süjet, müəllif obrazı, konflikt, dil-üslub, sənətkarlıq xüsusiyyətləri baxımından əhatəli təhlil etmişdir. Tədqiqatçı toxunduğu problemə müxtəlif rakurslardan nəzər salır, kiçik detalları belə diqqətdə saxlayır. O, predmetə nüfuz edir, faktları ümumiləşdirməyi, dəyərləndirməyi bacarır, maraqlı mülahizə və mühakimələr irəli sürür, dolğun nəticələr əldə edir.

Avtoreferat ona verilən tələblərə uyğun tərtib edilmişdir və dissertasiyanın məzmunu, məqsəd və vəzifələri, mövzunun aktuallığı, əhəmiyyəti barədə tam təsəvvür yaradır.

Deyilənlərdən bu qənaətə gəlmək olar ki, «Azərbaycan bədii publisistikasının inkişaf meylləri və sənətkarlıq məsələsi (XX əsrin II yarısında)» mövzusunda namizədlik dissertasiyası səriştə ilə işlənmiş bitkin elmi əsərdir və AAK-ın bütün tələblərinə cavab verir. Dissertasiyanın müəllifi Bəxtiyar Məmmədov filologiya elmləri namizədi elmi dərəcəsi almağa tam layiqdir.

04.04.07

**Ülviyyə Nəriman qızı Hüseynovanın «Əhmədbəy Ağaoğlunun ədəbi-tənqidi görüşləri» mövzusunda
namizədlik dissertasiyası haqqında**

R Ə Y

Avtoreferatın birinci abzasında tədqiqatçı qeyd edir ki, «onların (XX əsrin əvvəllərində formalaşan ədəbi tənqidin mütərəqqi tənqətkürlü nümayəndələri nəzərdə tutulur – T.A.) ədəbi-tənqidi irsini araşdırmaq, sistemli tədqiq hədəfinə çevirmək müasir Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının elmi maraq dairəsinə yaxındır». Müəllifin mülahizəsi və mövqeyi ilə razılaşır və dərhal da əlavə edirik ki, mövzunu «dairənin yaxınlığından» mərkəzinə gətirmək lazımdır və bunun üçün çox ciddi əsaslar var. On illər boyu – sovet dövründə milli-mənəvi – mədəni irsə də sinfi və partiyalı münasibət bəslənilməyindən, yazılmışlar, yazılanlar – bütün sərvət sovet rejim və ideologiyasının tələblərinə uyğunlaşdırıldığından, senzuranın amansız süzgəcindən keçirildiyindən saxtalaşdırılır, təhrif olunur, qərəzə tuş gəlirdi. Odur ki, çox vaxt mütərəqqi mürtəce, yaxşı pis kimi təqdim və təbliğ edilirdi. Bu gün – Azərbaycan öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra ədəbi-mədəni, ictimai-siyasi həyatın bir sıra nəzəri problemlərinə yenidən müraciət

olunması, təhlil edilməsi və dəyərləndirilməsi təbii olduğu qədər də maraqlı, aktual və əhəmiyyətli. Bu mənada Azərbaycanın, ümumiyyətlə, Şərq – islam dünyasının parlaq simalarından sayılan Əhmədbəy Ağaoğlunun həyat və yaradıcılığına, zəngin və çoxşaxəli irsinə, xüsusilə ədəbi-tənqidi görüşlərinə müraciət etmək, onu araşdırmaq, təhlil süzgəcindən keçirmək, dəyərləndirmək təqdirəlayiqdir. Diqqətçəkəndir ki, tədqiqatçı Ü.Hüseynova «çoxşaxəli yaradıcılıq yolu keçən və ziddiyyətli tale yaşayan» Əhmədbəy Ağaoğlunun irsinin mövzu baxımından təsnifatını uğurla aparmış, toxunduğu problemi diqqətlə, ədalətli, obyektiv, ardıcıl, prinsipial şəkildə, bir sözlə desək, professionallıqla araşdırmış, ciddi, sanballı, elmi-nəzəri qənaətlər əldə etmişdir. Müəllif avtoreferatda tədqiqata cəlb etdiyi, mövzunun aktuallığını tutarlı faktlarla, maraqlı mülahizə və mühakimələrlə əsaslandırmağa nail olmuş, Əhmədbəy Ağaoğlu irsinə bu gün də müraciət etməyin mühüm və faydalı olduğuna diqqəti yönəldə bilmişdir.

Avtoreferatda tədqiqatın məqsəd və vəzifələri yığcam, eyni zamanda aydın şəkildə əksini tapmışdır.

Bu qənaətə gəlmək olar ki, tədqiqat işində qarşıya qoyulan vəzifələrin müəyyənləşdirilməsi və ardıcılıqla göstərilməsi Ülviyyə Hüseynovaya problemə müxtəlif rakurslardan nəzər salmağa, ilk baxışda diqqəti çəkməyən xırda detalları belə öyrənməyə, təhlil etməyə, bütövlükdə mövzunu müasir tələblər baxımından işləməyə imkan vermişdir.

Tədqiqatçı Ü.Hüseynovanın araşdırmasında bir cəhəti də vurğulamaq lazımdır. O, Əhmədbəy Ağaoğlu haqqında yazılan əsərlərə münasibətdə prinsipiallıq və cəsarət nümayiş etdirir, öz mövqeyini çəkinmədən bildirir və fikirlərini əsaslandırmağa çalışır. Bu isə problemlə bağlı yeni və qəti rəyin formalaşmasına, tədqiqatın elmi çəkisini və dəyərini artırmağa xidmət edir. Yaxşı ki, tədqiqatçı Əhmədbəy Ağaoğlunun ədəbi-tənqidi görüşlərini işləyərkən, onun «Həyat», «İrşad», «Tərəqqi», «Kaspi» kimi mətbu orqanlarındakı məqalələrindən, elmi-nəzəri mülahizələrindən, monoqrafiya və xatirələrindən bəhs edərkən «müasir elmi-nəzəri prinsipləri və ictimai-mədəni ehtiyacları», qısaca desək, «müasir meyarları» əsas götürmüşdür, rəhbər tutmuşdur.

Avtoreferatda işin əsas məzmunu kifayət qədər əhatə edilmişdir. «Əhmədbəy Ağaoğlunun yaradıcılığında ideya-estetik prinsiplər» adlanan birinci fəsil və onun üç bölümü, «Klassik ədəbiyyat problemləri Əhmədbəy Ağaoğlunun tənqidində» adlı ikinci fəsil və onun dörd bölümü, «Çağdaş ədəbi prosesin inkişaf problemləri» adlanan üçüncü fəsil və onun iki bölümü dissertasiyanın məzmunu haqqında əhatəli, dolğun rəy yaradır.

Avtoreferat ona verilən tələblərə uyğun tərtib edilmişdir, məzmunu, quruluşu qənaətbəxşdir.

Deyilənləri yekunlaşdıraraq bu qənaətə gəlmək olar ki, «Əhmədbəy Ağaoğlunun ədəbi-tənqidi görüşləri» mövzusunda namizədlik dissertasiyası səriştə ilə işlənmiş elmi əsərdir və Ali Attestasiya Komissiyasının tələblərinə cavab verir. Dissertasiyanın müəllifi Ülviyyə Nəriman qızı Hüseynova filologiya elmləri namizədi elmi dərəcəsi almağa tam layiqdir.

**Kəmalə Nurulla qızı Nəcəfovanın «Azərbaycan yurd bilgisi»
dərgisində ədəbiyyat araşdırmaları» mövzusunda
namizədlik dissertasiyasına**

R Ə Y

Sovet hakimiyyəti illərində mədəni irsin öyrənilməsi, dəyərləndirilməsi də rejim və ideologiyanın tələblərinə uyğunlaşdırıldığından tədqiqatlar elmidən daha çox partiyalı, sinfi xarakter daşıyırdı, qərəzli olurdu, faktlar təhrif edilirdi, araşdırılmalarda saxtakarlıqlara yol verilirdi.

Ədəbi-mədəni dəyərlərimizin daim basqı altında saxlanıldığı, totalitar rejim tərəfindən fasiləsiz təzyiqə məruz qaldığı sahələrdən biri, bəlkə də birincisi mühacirət irsi olmuşdur. Sovet istilasından başlandıqdan mühacirlər 1923-cü ildə İstanbulda nəşrə başlayan «Yeni Qafqasya» jurnalı özünün birinci nömrəsində dərc etdiyi proqram məqaləsində bəyan etdiyi kimi, «çarizmi olduğu qədər bolşevizmi də düşmən hesab edir, türk dünyası üçün zərərli və Qafqaza düşmən görür». Mühacirlərə qarşı Sovet rejiminin düşmənçiliyi ideoloji mübarizə ilə məhdudlaşmırdı. İçəridə olduğu kimi, xaricdə də sovet kəşfiyyat maşını istiqlalçılara qarşı fiziki təzyiqlərə, terrorlara, qəsdlərə ara vermirdi.

Təbii ki, belə bir mühitdə mühacirət irsinin tanınmasından, təbliğindən, tədqiqindən söhbət belə gedə bilməzdi. Azərbaycan yenidən müstəqillik əldə etdikdən – 1991-ci ildən xaricdə yaranan mədəni irsin, o cümlədən mühacirət mətbuatının, ədəbiyyatının araşdırılması, qiymətləndirilməsi aktual və əhəmiyyətli problemlərdən biri kimi ortaya çıxdı. Sovet araşdırma üsullarından uzaq, istiqlal məfkurəsinə dayanan nəzəri metodologiya ilə ərsəyə gələn tədqiqatların yaranması tarixi zərurətə çevrildi. Bu sahədə bir sıra uğurlu addımlar atıldı. Konkret olaraq Elçin, Ş.Qurbanov, V.Arzumanlı, V.Quliyev, X.İbrahimli, V.Sultanlı, N.Nəsibzadə, N.Yaqublu, A.Həşimova, Ş.Həsənova, N.Cabbarlı, A.Rüstəmli və başqaları mühacirət mətbuatı, ədəbiyyatı ilə bağlı bir sıra sanballı tədqiqat əsərləri yazdılar. Bu gün həmin proses davam edir və mühacirət irsinin zəngin, maraqlı materialları tədqiqata cəlb edilir. Bu mənada Kəmalə Nəcəfovanın «Azərbaycan yurd bilgisi» dərgisində ədəbiyyat araşdırmaları» mövzusunda namizədlik dissertasiyası diqqəti çəkir və bu təqdirəlayiqdir. Əsər həm praktik, həm də elmi-nəzəri baxımdan böyük əhəmiyyət kəsb edir. Fikrimizcə, müəllif «Azərbaycan yurd bilgisi»ndə ədəbiyyatşünaslıq problemlərinin inikasını ən müxtəlif aspektlərdən fundamental şəkildə araşdırmış və qarşıya qoyduğu məqsədə tam nail olmuşdur. Dissertant bu işi ilə həm də:

- mətbuat tarixinin, o cümlədən onun bir parçası olan mühacirət mətbuatının araşdırılmasına da layiqli töhfə vermişdir – «Azərbaycan yurd bilgisi»nin nəşri, nəşiri, mühərrirləri, mövzusu barədə geniş məlumatlar vermişdir;
- Sovet imperiyasına, bolşevizmə qarşı ideoloji mücadilə aparan azərbaycanlı mücahidlərlə yanaşı, digər türkdilli xalqların nümayəndələri olan mühacir ziyalıların fəaliyyətinə də müəyyən işıq salmışdır.

Elmi-tədqiqat işində ilk dəfə olaraq:

- «Azərbaycan yurd bilgisi» jurnalında ədəbiyyatşünaslıq məsələləri, resenziyaların mövzusu, onların həm tarixi, həm coğrafi baxımdan əhatə dairəsi, tədqiqatçıların problemə yanaşma tərz, araşdırmaların qələmə alındığı və müasir dövrdə aktuallığı, əhəmiyyəti kompleks şəkildə işlənmişdir;

- Azərbaycan-türk ədəbi irsinə dair tədqiqatlar elmi-nəzəri cəhətdən dəyərləndirilmiş, araşdırmaların türkologiya sahəsində və Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında yeri və rolunun müəyyənləşdirilməsinə cəhd göstərilmiş və onlara müasir tələblər baxımından qiymət verilmişdir;

- mühacirlərin əqidə, məslək yolundan, həyat və düşüncə tərzindən qaynaqlanan, eyni zamanda və həm də müasir dövrün tələbinə uyğun olaraq, xüsusi ilə istiqlal mövzusu ilə bağlı tədqiqatların elmi təhlilinə geniş yer verilmişdir;

- istiqlal mövzusunda və ona həsr olunmuş tədqiqatlara dəyər verərkən türk xalqlarının hürriyyət duyğusuna, azadlıq uğrunda mübarizəsinə ayrı-ayrı tarixi dövrlərin hadisəsi kimi yox, haqlı olaraq bu ulusun əzəli, əbədi taleyi, alın yazısı nöqtəyi-nəzərindən yanaşılmışdır.

Dissertasiyanın sanbalını, çəkisini artıran, onu daha faydalı, maraqlı edən məziyyətlərdən biri elmi-tədqiqat işinin zəngin, mötəbər mənbələr əsasında işlənilməsidir ki, bu da nəticədə müəllifə həqiqəti ortaya çıxarmağa, yersiz mübahisələrə meydan verməməyə yardım etmişdir.

Zənnimizcə, həm tədqiqat predmetinə, mövzusunda, həm də ciddi elmi-nəzəri, tarixi əhəmiyyət kəsb etdiyinə, zəngin faktlar əsasında, analitik təfəkkürlə yazıldığına görə bu dissertasiya sanballı əsər kimi filoloji fikir irsinə gözəl töhfədir.

Bununla belə, dissertasiyada bizi qane etməyən bir sıra məqamlar var ki, diqqəti onlara cəlb etmək istərdim:

1. Tədqiqatçı «Azərbaycan yurd bilgisi»nin mühacirət mətbuatı tarixindəki yeri və rolunu, bu nəşrin intişarını şərtləndirən amilləri daha qabarıq nəzərə çatdırmaqla jurnalın daşdığı missiya və materiallarının elmi-tarixi əhəmiyyəti barədə tam və geniş təsəvvür yarada bilərdi. Bunun üçün:

- Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süquta uğraması ilə növbəti mühacirət axınının başlaması;

- mühacirlərin rus imperiyasına, bolşevizm ideologiyasına qarşı amansız ideoloji mücadilə apardıqları, bu məqsədlə nəşri fəaliyyətlə də məşğul olduqları, ötən əsrin 20-ci illərində – «Azərbaycan yurd bilgisi»nə qədər «Yeni Qafqasya», «Azəri türk», «Yaşıl yaprak», «Odlu yurd», «Bildiriş» kimi mətbu orqanların buraxılması;

- SSRİ-nin təkidli tələblərindən sonra azərbaycanlı mühacirlərin Türkiyəni tərk etmək məcburiyyətinə qaldığını və belə bir mürəkkəb şəraitdə «Azərbaycan yurd bilgisi»nin mübarizə meydanına atılması barədə heç olmazsa, informativ xarakterli məlumatların verilməsini məqsədəuyğun hesab edirik.

2. «Azərbaycan yurd bilgisi»nin nəşri, redaktoru Əhməd Cəfəroğlu Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı, ümumiyyətlə türkologiya sahəsində görkəmli mütəxəssisdir. Fikrimizcə, I fəslin bir bölməsi Ə.Cəfəroğlunun tərcümeyi-halına, irsinə, onunla bağlı tədqiqatlara həsr oluna bilərdi.

3. Müəllif dərgidə dərc olunan materialların qısa məzmununu təqdim etməyə elə aludə olur ki, bəzən elmi-tədqiqat işi jurnal xülasəsi təəssüratı bağışlayır. Elmi ümumiləşdirmələr yolu ilə, yaxud tədqiqatların mövzusu, araşdırılan sahənin tarixi, coğrafi baxımdan təsnifatını aparmaqla daha ciddi nəticələrə nail olmaq mümkün idi.

4. Tədqiqatçı bəzən «Azərbaycan yurd bilgisi»ndəki resenziyanın əhəmiyyətini, çəkisini qabartmaq üçün, haqlı olaraq mövzuya daha geniş planda nəzər salır, müvafiq mənbələrə istinad etməklə mülahizələrini əsaslandırır. Bəzən isə ehtiyac olduğu halda belə, bu işi görməkdən vaz keçir. Məs.: «Kitabi - Dədə Qorqud» dastanı, onun haqqında jurnalda material verilənədək olan məlumatlar, ötən əsrin 40-50-ci illərində dastanın acı, ağır taleyi, Azərbaycanın öz müstəqilliyini əldə etdikdən sonrakı dövrdə türk dünyasının bu şah əsərinə münasibət, xüsusi ilə dastanın 1300 illiyi ilə bağlı tədbirlər barədə müəyyən faktlar, fikirlər söylənilsəydi, xatırlansaydı, əlbəttə, əsərə dolğunluq, sanballılıq gətirmiş olardı.

5. Bir sıra hallarda tədqiqatçı təkrarçılığa yol verir, tutaq ki, Ovçu təxəllüslü şairin təqlidçi olmadığını (səh.102, 105), yaxud bu şairin ədəbi ictimaiyyətə ilk dəfə Ə.Cəfəroğlu tərəfindən təqdim edildiyini (səh.7, 75, 100) dönə-dönə vurğulayır, bəzi hallarda isə bir-birinə zidd fikirlər söyləyir, müəllif öz-özünü təkzib edir. O, bir tərəfdən «Gəncinə» əlyazması Şah Süleymanın taxta çıxmasına ithaf edilmişdir» - yazır (səh.100), digər tərəfdən isə «Məlik bəyin bu qəzəli məhz Şah Süleymanın taxta çıxması münasibəti ilə yazdığını deməyə əsasımız yoxdur» (səh.103) deyərək, özünü inkar edir.

6. Tədqiqat işinin özünəməxsus məziyyətlərindən biri də budur ki, bu əsər tədqiqat işi haqqında tədqiqatdır. Təəssüf ki, bəzi hallarda mühakimələr, fikirlər arasında sərhədlər itir, mülahizələrin dissertasiya müəllifinə, yoxsa onun araşdırdığı tədqiqatçıya aid olduğu qaranlıq qalır.

7. Növbəti irad avtoreferata aiddir. «İşin ümumi səciyyəsi»ndə müəllif mövzunun tədqiqi tarixi ilə bağlı yazır: «Mühacirət ədəbiyyatının öyrənilməsinə və düzgün qiymətləndirilməsinə ötən əsrin 90-cı illərindən başlanılmışdır». Bu fikir doğru deyil. Əvvəla, mühacirət problemi, o cümlədən ədəbiyyatı ilə bağlı araşdırmalar ötən əsrin 80-ci illərinin sonundan, xüsusi ilə «Vətən» Cəmiyyəti yaranandan, «Odlar yurdu» qəzeti fəaliyyətə başlayandan aparılır. M.F.Axundzadənin anadan olmasının 175 illiyi ilə bağlı dünyanın müxtəlif ölkələrindən gələn türkoloqların, azərbaycanşünasların, respublikada tanınan alimlərin iştirakı ilə 1988-ci ildə Bakıda keçirilən beynəlxalq simpoziumda mühacirət ədəbiyyatı ilə bağlı xeyli məruzələr edilmiş, çıxışlar dinlənilmişdir. Digər tərəfdən isə, Ə.Cəfəroğlu irsi, o cümlədən «Azərbaycan yurd bilgisi»ndə dərc olunan materiallar barədə Türkiyədə yetərincə tədqiqat işi aparılmışdır. Fikrimizcə, bu məqam vurğulanmalı idi.

8. Avtoreferatda dil-üslub xətalarına yol verilmişdir. «Ədəbiyyat tariximizdə tanınmaz olan ədəbi simaların ilk dəfə bu dərgi vasitəsi ilə təqdim olunması faktı «Azərbaycan yurd bilgisi»nin elmi dəyərini kifayət qədər təsdiq edir» (səh.20), yaxud «Dissertasiya yekunlaşdırıcı «Nəticə» ilə tamamlanmışdır» (səh.21) kimi cümlələr avtoreferatın dilinə ağırlıq gətirir.

9. Dissertasiya ilə bağlı müəllifin dərc etdirdiyi materialların mövzu baxımından daha əhatəli olması arzu ediləndir.

Göstərilən irad və mülahizələr Kəmalə Nəcəfovanın dissertasiyasının elmi-nəzəri dəyərinə kölgə salmır, əhəmiyyətini azaltmır. Odur ki, Kəmalə Nurulla qızı Nəcəfova «Azərbaycan yurd bilgisi» dərgisində ədəbiyyat araşdırmaları» adlı tamamlanmış elmi əsərinə görə iddiasında olduğu 10.01.01 – «Azərbaycan ədəbiyyatı», 10.01.02 – «Türk xalqları ədəbiyyatı» ixtisasları üzrə filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almağa tamamilə layiqdir.

Mühacirət mövzusunda yazarkən...

Ölkədə gedən ictimai-siyasi proseslər, xüsusilə Azərbaycan-Ermənistan münaqişəsi ilə bağlı məlum müzakirələr, mübahisələr, mülahizələr ara-sıra mühacirət mövzusu da gündəmə gətirir. Bu, təbiidir. Əvvəla ona görə ki, Dağlıq Qarabağ problemindən danışılarkən bu məsələyə erməni lobbisinin münasibət və təsirindən də bəhs edilir. Digər tərəfdən isə say etibarı ilə üstünlük təşkil edən Azərbaycan mühacirətinin məsələyə münasibəti də cəmiyyəti düşündürür, maraqlandırır...

Azərbaycan mühacirəti ilə bağlı ictimai rəy bir mənalı deyildir. Çünki bu rəy məsələyə münasibətdə müxtəlif zidd fikirlərdən formalaşmışdır. Bu fikirlərin biri real, sağlam düşüncənin, təhlilin, müşahidənin nəticəsidir, digəri isə daha çox arzu edilənin həqiqət kimi təqdim olunmasının, gerçəkliklə əlaqəsi olmayan pafoslu, hay-küylü ifadə və ibarələrin toplusudur. Fikrimizcə, Kütləvi İnformasiya Vasitələri (KİV) mühacirət mövzusunda bəhs edərkən son dərəcə diqqətli və məsuliyyətli olmalıdır. İri şrifflərlə «Azərbaycan lobbisi» adlı bütöv bir səhifəlik məqaləyə rast gələn oxucunun sevincdən gözləri yaşarır, sahə ilə az-çox tanış olan mütəxəssisin isə müəllifin naşılığına təəssüflənməkdən başqa çarəsi qalmır. Bu gün bu iki sözün yanaşı qoyulması nə qədər təəccüblüdürsə, o qədər də təəssüf doğurur, yaxud əksinə...

Bu mövzuda yazan müəllif ilk növbədə «mühacirət», «diaspor», «lobbi» sözlərinin mənasını özü üçün aydınlaşdırmalıdır. Sonra isə mühacirət, onun yaranma tarixi və mərhələləri, coğrafiyası, sayı, sosial tərkibi, cəmiyyətdəki təsir qüvvəsi, mövqeyi, rolu və s. kimi məsələlər dəqiqləşdirilməlidir. Təşkilatları, dərəcələri, KİV şəbəkəsi, maliyyə imkanları öyrənilməlidir. Bütün bunlardan sonra mühacirətin mövcud mənzərəsi göz önünə gələcəkdir. Yuxarıdakı tələblər baxımından Azərbaycan mühacirətini xarakterizə etsək, acınacaqlı bir səhnənin şahidi olarıq. Bu həqiqət ağırdır, acıdır, kədərli, lakin etiraf edilməlidir. Əks təqdirdə yalnış, qüsurlu fikir formalaşacaqdır. Bu gün Azərbaycan mühacirətinin nəinki nəhəng təbliğat maşını, geniş informasiya kanalları, heç müntəzəm, fasiləsiz fəaliyyət göstərən, necə deyirlər günün tələblərinə cavab verən KİV-qəzeti, radiosu, televiziya yoxdur.

Azərbaycan diasporunun nəinki ABŞ konqresinə, yaxud Fransa senatına, hətta kiçik bir şəhərin bələdiyyəsinə təsir etmək qabiliyyəti, gücü bu gün arzu oluna bilər. Azərbaycan mühacirəti yarıac, yarıtox qaçqınlara maddi, humanitar yardım göstərmək iqtidarında (daha dəqiq desək, qabiliyyətində) deyildir. Olsa-olsa, geyilmiş pal-paltarı Avropadan toplayıb Azərbaycana göndərə bilər. Bu fakt ürəyi ağrıdır, səbələri tarıma çəkir, lakin bu reallıqdır, həqiqətdir. Ötən əsrin Azərbaycan tarixinə həkk olunmuş unudulmaz hadisələr zamanı – 1990-cı il 20 yanvar qırğını və 1992-ci il 26 fevral Xocalı faciəsi zamanı Avropadakı Türkiyə türklərinin etiraz səsi mühacirətimizin səmindən daha yaxından eşidilirdi.

Dünyanın heç bir ölkəsində (hətta Türkiyədə də) elə bir Azərbaycan cəmiyyəti, dərnəyi, əncüməni, ocağı, təşkilatı (necə adlandırırırsınız adlandırın) istənilən an səfərbər olmağa, bir yumruğa çevrilməyə, hər hansı bir məsələyə çevik, qüdrətli münasibət bildirməyə hazır deyil. Belə bir şəraitdə lobbidən bəhs etmək gülüncdür. Amma bu o demək deyil ki, biz ruhdan düşməli, hərəkətsiz qalmalı, ətalət və durğunluqla barışmalıyıq. Xeyr! Diasporu hərəkətə gətirmək, təşkilatlandırmaq, qəlbi vətən eşqi ilə çırpınan milyonlarla mühacir həmvətənimizin səylərini birləşdirmək, onu nizamlamaq, təsirli qüvvəyə çevirmək lazımdır. Bunun üçün müxtəlif təkliflər eşidilir. Kimisi Azərbaycan hökumətinin maliyyə dəstəyini zəruri hesab edir, kimisi səfirliklərin fəaliyyətində bu sahədə dəyişiklik olunmasını vacib sayır, kimisi hər şeyin zamanla həll ediləcəyini söyləyir, kimisi də həmvətənlərin özlərinin tədricən istədiyimiz səviyyəyə çatacağına ümid edir. Bu fikirlərə münasibət bildirmədən əlavə edərdik ki, bugünkü mühacirətlə iş görərkən Azərbaycan mühacirət tarixi, onun ənənələri xatırlanmalı, yad edilməlidir. Hələ 20-30-cu illərdə yalnız Türkiyədəki Azərbaycan mühacirətinin fəaliyyəti Sovet imperiyasını lərzəyə salmışdır desək, burada mübaligə axtarmayın. Təsədüf deyil ki, məhz buna görə SSRİ-nin qonşu Türkiyəyə təkidli tələblərindən, təsirindən sonra – 1932-ci ildə Azərbaycan mühacirəti qardaş Türkiyəni tərk etmək məcburiyyətində qaldı. Qəzetlər bağlandı, dərnəyin fəaliyyəti dayandırıldı. 30-cu illərin sonlarında böyük ideoloq, istedadlı publisist Mirzə Bala Məmmədzadə yazırdı ki, yalnız azərbaycanlıların deyil, rus əsarəti altındakı bütün türklərin xaricdə çıxardıqları ilk məcmuə olan «Yeni Qafqasya» böyük və dərin təsir oyadır, sovet hökumətini etirazda bulunmağa məcbur edir, bolşevikləri dəli edirdi. M.B.Məmmədzadə yazırdı: «Moskva buna dözə bilmirdi. Bu «mənəvi təşkil mərkəzi»ni ortadan qaldırmaq, milli nəşriyyatı qapatmaq lazım idi. 1925-ci ildə Tiflisdə toplanan üçüncü sovetlər qurultayından dənərkən Sovet İttifaqının o zamankı xarici işlər komissarı Çiçerin Bakıda dördüncü sovetlər qurultayında irad etdiyi nitqində demişdir: «Biz dəfələrlə Türkiyə hökumətinə müraciət edərək sovet hökuməti əleyhinə yürüdülmən, dözülməsi mümkün olmayan intriqaları etirazda bulunduş və buna nəhayət və xitam verilməsini tələb etdik»» (M.B.Məmmədzadə, Milli Azərbaycan Hərəkəti, Bakı, «Nicat» nəşriyyatı, 1992-ci il).

Avropaya səpələnmiş 20-ci illər mühacirlərinin sırasına 50-ci illərdə on minlərlə adam qoşuldu. Bunlar Böyük Vətən müharibəsindən sonra müxtəlif səbəblərdən sərhədin o tayında qalmış azərbaycanlılar idi. Onlar da müxtəlif dərnəklərdə birləşir, qəzet, jurnallar nəşr etdirir, dövrün ən aktual problemi – Sovet

İmperiyasının çökməsi, Azərbaycanın istiqlala qovuşması uğrunda ideoloji mübarizə aparırdılar. Yorulmadan fədakarlıqla aparılan bu mübarizəni səciyyələndirən ən münasib ifadə isə «inamla aparılan mübarizə»dir. Azərbaycanın istiqlalı uğrunda həyatının sonunadək mübarizə aparmış böyük əqidə və qələm sahibi C.Hacıbəyli yazırdı: «32 ildən bəri mühacirətlə bolşevizm arasında bir mübarizə davam edir: hansı-hansını basdıracaq, onu Allah bilir. Lakin bir şey də var ki, onu biz də çox yaxşı bilirik: mühacirətdən yalnız bir fərd də qalarsa, milli bayrağımız enməz!» (Azərbaycan Milli Birliyinin orqanı «Azərbaycan» qəzeti, Münhen, may 1952-ci il, №2, «28 may Parisdə» adlı məqalədən).

Sovet imperiyasının müharibədən qalib çıxdığı və bütün dünyaya meydan suladığı bir zamanda bu sözləri qələmə almaq yalnız haqq işinə qəti inanmaqla mümkün idi. C.Hacıbəylidə Azərbaycanın istiqlala qovuşacağına inam o qədər güclü, təsirlidir ki, kimsədə buna zərrə qədər şübhə qalmır: «Qüvvət birlikdədir. 28 may heç bir Azərbaycanlının qəlbindən qopmaz, bu onun səadət yoludur. O qədər də ümitsizliyə düşməyəlim. Durum o qədər də qaranlıq deyil. Bəlkə də işığın ucu görünməkdədir... onun daha da parlamasına yardım edəlim» (Münhen, «Azərbaycan» jurnalı, №12, may, 1953-cü il «28 may hissiyyatı» adlı məqalədən).

Bu gün Azərbaycan mühacirətini təşkilatlandırmağa, səfərbər etməyə hazırlaşarkən ilk növbədə onun düşüncə tərzində, əqidə və məsləkində dəyişiklik edilməli, haqq işimizə, onun qələbəsinə inam hissi yaradılmalıdır. Hazırda daha çox fərdi fəaliyyətə üstünlük verən mühacirətin Azərbaycanın milli mənafeyinə xidmət edən aydın və perspektivli proqrama malik təşkilat daxilində mütəşəkkil, ardıcıl, qətiyyətli mübarizəsi indi həmşəkindən daha çox aktualdır. Mühacirət mövzusunda yazarkən, fikrimizcə yalançı lobbizmdən hay-küylə bəhs etməkdənsə məhz bu məsələlər qabardılmalı, diqqət mərkəzində saxlanılmalı və təbliğ olunmalıdır.

“Xalq qəzeti”, 31 mart 2001

«Molla Nəsrəddin» mühacirətdə

100 ildən çoxdur ki, yazıçı-publisist, naşir, redaktor Cəlil Məmmədquluzadənin həyatı, fəaliyyəti və irsi Azərbaycan cəmiyyətinin diqqət mərkəzindədir. Müasirləri, məsləkdaşları, tədqiqatçılar müxtəlif aspektlərdən onun ömür yolunu, yaradıcılığını araşdırmış, dəyərləndirmişlər. Ədibin 1920-ci ildə İrana keçməsi hadisəsi də xronoloji-tarixi, ictimai-siyasi baxımdan qismən işıqlandırılmışdır. Lakin mövzu ayrılıqda Mirzə Cəlilin mühacirəti problemi kimi işlənməmişdir. Fikrimizcə, məsələnin bu istiqamətdə öyrənilməsi həm M.Cəlilin həyat yolunun, həm haqqında bəhs olunan dövrün, həm də mətbuat tariximizin obyektiv tədqiqi və qiymətləndirilməsi nöqteyi-nəzərdən aktual və əhəmiyyətlidir. Cəlil Məmmədquluzadənin İrana köçünün adi səfər yox, məhz mühacirət olduğu qənaəti dilimizdə «mühacirət» sözünün hansı mənə daşdığına aydınlıq gətirilərək,

müxtəlif tədqiqatçıların M.Cəlilin İrana köçü hadisəsini ədibin mühacirəti kimi dəyərləndirdiyinə diqqət çəkilərək, bədii və sənədli əsərlərdə bu səfərin mühacirət kimi təqdim edildiyi vurğulanaraq və nəhayət, Mirzə Cəlil kimi on minlərlə qafqazlının İrana, o cümlədən Xoy, Mərənd, Təbrizə «fərar» etməsi, orada mühacir kimi məskunlaşması barədə «Molla Nəsrəddin»in materiallarına istinad edilərək əsaslandırılmışdır.

«Molla Nəsrəddin» jurnalının nəşrə başlaması ilə ictimai fikrə təsir forması dəyişir, yeniləşir, başqa sözlə desək, xalqımızın ictimai, ədəbi-mədəni, mətbu həyatında bir dirçəliş, dönüş yaranır, bununla da, mətbuat öz tarixinin yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoyur. Professor Əziz Şərif «Molla Nəsrəddin»in təsir dairəsi və gücündən bəhs edərkən yazırdı ki, elə bir az-çox əhəmiyyətli siyasi və ya ictimai hadisə olmamışdır ki, jurnal ona səs verməsin və demokratik ictimaiyyəti maraqlandıran elə bir problem olmamışdır ki, onu qabaqcıl, mütərəqqi mövqedən işıqlandırmasın (Əziz Şərif. Cəlil Məmmədquluzadə. C.Məmmədquluzadənin rus dilində iki cildlik seçilmiş əsərlərinə müqəddimə, Bakı, 1966, I cild, səh.10).

Bu səbəbdəndir ki, istər jurnalın fəaliyyəti dövründə, istərsə də ondan sonrakı illərdə «Molla Nəsrəddin» cəmiyyətin – onun bütün təbəqə, ideoloji və siyasi qüvvələrinin maraq dairəsində olmuşdur. «Molla Nəsrəddin» bütünlükdə ictimai hadisələri, ədəbi cərəyanları, ayrı-ayrılıqda fərdləri, o cümlədən ətalət, cəhalət daşıyıcılarını, nadanları, məmurları, yüksək çinli partiya və dövlət xadimlərini, onların əməllərini «nəzərdən qaçırmadığı» kimi, jurnal da, onun nəşir və redaktoru C.Məmmədquluzadə də, necə deyərlər, öz «payını» alırdı. Münasibətlər mürəkkəb, fərqli və ziddiyyətli olmuşdur. Çar üsuli-idarəsi zamanı da, İran istibdadı dövründə də, sovet dövründə də «Molla Nəsrəddin» təqiblərə, təzyiqlərə, sıxıntılara tuş gəlmişdir. Birinci nömrəsi 1906-cı il aprelin 7-də Tiflisdə çapdan çıxan «Molla Nəsrəddin»in çapının dəfələrlə qadağan edilməsinə və digər səbəblər üzündən fasilələrlə buraxılmasına baxmayaraq, M.Cəlil ömrünün sonunadək jurnalın Tiflisdə (1907-1917) 370 nömrəsinin, Təbrizdə (1921) 8 nömrəsinin və Bakıda (1922-1931) 398 nömrəsinin (cəmi 776 nömrə) nəşrinə nail olmuşdur.

Böyük Məhəmməd Hədinin yazdığı «Ucundadır dilimin həqiqətin böyüyü, nə qoydular deyəyim, nə kəsdilər dilimi» - dilemması qarşısında qalan Sovet tədqiqatçıları «Molla Nəsrəddin» jurnalının, Cəlil Məmmədquluzadənin xüsusi ilə sovet dövrü fəaliyyətini yumşaq ifadə ilə desək, bəzən malalamağa məcbur olmuşlar, bir sıra faktları təhrif etmiş, bəzən saxtalaşdırmış, hadisələrə özünəməxsus «bəzək» vurmuş, bəzən sadəcə susmuş, olayların üstündən sükutla keçmişlər. Buna görə kimisə bu gün qınamaq, kiməsə irad tutmaq fikrindən uzağıq. Bir sıra müəlliflər isə eyhamlarla Mirzə Cəlilin, «Molla Nəsrəddin» jurnalının sovet hakimiyyəti illərində fəaliyyətinin ağır, məşəqqətlərlə dolu olduğuna işarələr vurmuşlar.

Məmmədquluzadəşünaslığa və «Molla Nəsrəddin»şünaslığa böyük töhfə verən, əslində sahəni keyfiyyət baxımından yeni mərhələyə qaldıran AMEA-nın həqiqi üzvü İsa Həbibbəyli haqlı olaraq mövcud nöqsanların «son illərə qədər hakim olan ideoloji tələblərdən» qaynaqlandığını, bir çox tədqiqatların yanlış istiqamətdə yazıldığını, buna görə də, «sinfli xarakterli böyük tarixi faktların

yığımına çevrildiyini» qeyd edir və göstərir ki, ötən əsrin 80-ci illərindən etibarən keçmiş ictimai-siyasi proseslərə və tarixi hadisələrə obyektiv elmi münasibət ifadə etməyin reallaşması sözün həqiqi mənasında yazıçını əhatə edən mühitin hərtərəfli tədqiqinə münasib imkan yaratmışdır (ətraflı bax: İsa Həbibbəyli. Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1997, «Ön söz», səh.3-26).

Filologiya elmləri doktoru İslam Ağayev M.Cəlilin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı indiyədək qələmə alınanları yüksək dəyərləndirməklə yanaşı, bu irsin müasir tələblər baxımından yenidən araşdırılmasını vacib hesab edir. O yazır: «Bu gün C.Məmmədquluzadənin ədəbi irsi müstəqil Azərbaycan Respublikasının böyük tarixi yaddaşı olaraq qalır. ...XX əsrin ilk illərindən başlayaraq Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağayev, Firudin bəy Köçərli, Seyid Hüseyn, sonrakı illərdə Əli Nazim, Mirzə İbrahimov, Məmməd Cəfər Cəfərov, Mir Cəlil Paşayev, Əziz Şərif, Əziz Mirəhmədov, Kamal Talıbzadə, Abbas Zamanov və ondan sonrakı nəsillər tərəfindən dəfələrlə tədqiq və təhlil edilmişdir. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, C.Məmmədquluzadənin ədəbi-ictimai irsi yeni tarixi şəraitdə yeni tədqiq və təhlilə möhtacdır» (İ.Ağayev. C.Məmmədquluzadə və XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbi-ictimai fikri. «Ədəbiyyat qəzeti», 26 iyun 2009). Bu yerdə Söz Azadlığını Müdafiə Fondunun rəhbəri, Xalq şairi Musa Yaqubun jurnalla bağlı «Təbriz nəşri yeni və ciddi araşdırmaya möhtacdır» (Musa Yaqub. «Molla Nəsrəddin» - Təbriz 1921. Transliterasiya edən və çapa hazırlayan, f.e.n. Elmira Qasımova, «Ön söz»ün müəllifi Tahir Aydınoglu, redaktor Məmməd Kazımoğlu, Bakı, «Adiloğlu» nəşriyyatı, 2006, 80 səh. Annotasiya) – fikrini təqdir etməklə, xüsusi vurğulamaq istədik ki, həm mövzu, həm sənətkarlıq baxımından Təbriz nəşrlərinin müasir tələblər nöqtəyi-nəzərindən dərinlən və hərtərəfli araşdırılması, dəyərləndirilməsi aktualdır, əhəmiyyətlidir.

C.Məmmədquluzadə və onun jurnalı haqqında həm çar Rusiyası dövrünü, həm İranda mühacirət dövrünü, həm də Sovet hakimiyyəti illərini əhatə edən ən dəqiq, ən səhih məlumat isə rəsmi məxəzlərdir, tarixi sənədlərdir, əlahəzrət və inkarolunmaz faktlardır. «Molla Nəsrəddin» jurnalının nəşrinə, onun mətbəəsinin və litoqrafiyasının dəyişdirilməsinə icazə almaq haqqında Mirzə Cəlilin çox sayda ərizəsi, rəsmi dairələr tərəfindən jurnalın ayrı-ayrı nömrələrinin qadağan olunması, redaktorun məsuliyyətə cəlb edilməsi haqqında yazışmalar çar Rusiyası dövründə «Molla Nəsrəddin» jurnalının nə qədər çətin şəraitdə buraxıldığını əyani şəkildə göstərir. Çar Rusiyası dövründə və İranda mühacirətdə ikən olduğu kimi, Sovet hakimiyyəti illərində də Mirzə Cəlilin sıxıntıları azalmaqla bilmir. İrandan Bakıya döndükdən qısa müddət sonra qardaşı Mirzə Ələkbər vərəm xəstəliyinə, həyat yoldaşı Həmidə xanım tif kimi ağır mərzə düşər olurlar. 1922-ci il noyabrın 7-də M.Ə.Sabirin Bakıda heykəlinin açılış mərasiminə M.Cəlili dəvət etmirlər. Bir müddət sonra Mirzə Cəlil özü xəstələnir. 1925-ci ildə Məmməd Səid Ordubadiyə, Məmmədəli Sidqiyyə ünvanladığı məktublarda xəstələndiyindən şikayətlənir və «Molla Nəsrəddin» jurnalını çıxartmaqdan «bilmərrə əl çəkmək, evdə oturmaq» üçün bunu çoxdan bəhanə kimi axtardığını qeyd edir. 1928-ci ildə ədibin həyat yoldaşı Həmidə xanım yerli hökumət tərəfindən səsdən məhrum edilir. Onun Ağdam qəzasından sürgün olunması və əmlakının müsadirə edilməsi barədə qərar

çıxarılır. Mətbuatda, xüsusi ilə «Kommunist» qəzetində M.Cəlilin və onun jurnalının indiki mühitin tələbatını ödəmədiyi, dilinin bərbad olduğu yazılır, «Molla Nəsrəddin»ə hücumlar səngimir, güclənir, Kommunist Partiyası jurnalın «Allahsız» adı ilə nəşrini tövsiyə edir. M.Cəlil Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinə yazdığı məktubda buna etiraz edir.

Tarix elmləri doktoru Ataxan Paşayev Mirzə Cəlilə edilən haqsızlıqlar barədə yazır: «Türk dillərinin saflığı və latın əlifbasına keçid ideyalarının əsas carçılarından biri M.Cəlil 1926-cı ilin fevral-mart aylarında Bakıda keçirilmiş I türkoloji qurultaya dəvət olunmamışdır. Əsərləri nəşr ediləndə, tamaşaya qoyulanda onların mətnlərinə elə müdaxilələr olunurdu ki, M.Cəlilin təbirincə desək, müəllif çox vaxt özü öz əsərini tanıya bilmirdi. Onun adı Azərbaycan ədəbiyyatının «cığırdaşları» siyahısına salınmışdı (A.Paşayev. Açılmamış səhifələrin izi ilə. Səh.434. «Azərbaycan» nəşriyyatı, Bakı, 2001, 536 səh.).

M.Cəlilin ünvanına ittihamlar, böhtanlar, təhqirlər ara vermir, onu siyasi cəhətdən geri qalmış, bisavad adlandırırlar. Professor Bəşir Əhmədov haqlı olaraq Mirzə Cəlili ilk repressiya qurbanlarından biri adlandırmışdır (B.Əhmədov. «Molla Nəsrəddin» niyə bağlandı. «Ədəbiyyat qəzeti», 1 fevral 1991). Ədibə olan təzyiqlər onu əldən salır, ürəyində ağrılar başlayır, sol əli və sol ayağı iflic olur, yorğan-döşəyə düşür.

Bu arada jurnalın 25 illiyinin təntənə ilə qeyd olunmaması da Mirzə Cəlili sarsıdır. Fiziki, maddi-mənəvi əziyyətlər Mirzə Cəlili o həddə çatdırır ki, ədib Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası Xalq İctimai Təminat Komissarlığına ərizə ilə müraciət edir. Orada deyilir: «Ərz olsun ki, yazıçılığa və müəllimliyə qədəm qoyduğumdan indi qırx il tamam olur və 23 il bundan əvvəl Tiflisdə türk mətbuatı sahəsində Molla Nəsrəddin dövrü başlamışam». Daha sonra M.Cəlil jurnalın xidmətlərini diqqətə çatdırır və sonda yazır: «Bununla bərabər yavaş-yavaş bədənə yoruluram, səbəb budur ki, indi mənim 60 yaşım var və digər tərəfdən özümü də külfət basıbdır. Ümidvaram ki, Azərbaycan İctimai Təminat Komissarlığı mənim əhvalımı nəzərə alıb, mən müstəhəq olduğum pensiyanı mənə verməklə, bundan sonra mənim zindəganlığımı təmin edə. Cəlil Məmmədquluzadə». (ARDA, f.411, siy.3, iş.339, v.2).

Bəs Mirzə Cəlilə laqeydlilik, inamsızlıq, bir qədər də dəqiq desək, düşmən münasibət haradan qaynaqlanırdı?! Ən əvvəl, quruluşun mahiyyəti, daha sonra isə ötən əsrin 20-30-cu illərində ölkədə baş verən ictimai-siyasi proseslərin xaoslu xarakteri, mürəkkəbliyi çoxlarının taleyini tükədən asılı etmişdir: yalnız əksinqilabçılar, «qolçomaqlar», «mülkədarlar» yox, yazıçı və şairlər, elə inqilabçıların özləri də hər an böhtanın, şərin, donosun güdazına gedə bilərdilər və gedirdilər. Əslində, M.Cəlil nə Şura hökumətinə, nə də Moskvaya qəlbən heç vaxt inanmamış, bel bağlamamışdı. Bunu ədibin «Mətbuat bayramı, yaxud tacgüzarlıq» adlı məqaləsində («Molla Nəsrəddin», 5 may 1927, № 19) kəskin şəkildə yazdığı «...Molla Nəsrəddin» məcmuəsinin Moskvaya heç bir dəxli yoxdur. «Molla Nəsrəddin»i nə Moskva yaradıbdır və nə də Şura hökuməti yaradıbdır» - kimi cümlələri də təsdiq edir. Filologiya elmləri doktoru İslam Ağayev yuxarıda adı çəkilən məqaləsində göstərir ki, M.Cəlilin Sovet dövrü yaradıcılığında toxunduğu problemlərə, o cümlədən ölkənin varidatının Rusiya tərəfindən talanması

mövzusunə görə «siyasi dairələrin təzyiqinə məruz qalırdı» və o ciddi mənəvi sarsıntılar keçirirdi.

Mirzə Cəlilin Sovet dövrü həyatını akademik İ.Həbibbəyli «ictimai-siyasi gedişatdan asılı olaraq bir müddət ümid və inamla, qaynar fəaliyyətlə, sonra isə tədricən şübhə və sarsıntılarla, ziddiyyətlərlə şərtlənən xüsusi bir dövr» kimi xarakterizə edir və Mirzə Cəlilin həyat və fəaliyyətinin «dramatik final»ı adlandırır. (Göstərilən əsəri, səh.384).

«Dramatik final»a aparan yol isə professor Əziz Mirəhmədovun təbirincə desək, «çox mürəkkəb, gərgin hadisələrlə dolu 1917-1921-ci illərdən...dramatik bir dövr»dən keçir (Əziz Mirəhmədov. Dahi yazıçının ədəbi irsi. Cəlil Məmmədquluzadə. Əsərləri, 6 cildə, I cild (müqəddimə), səh.30, Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1983, 311 səh.).

«Dramatik dövr»ün, gərginliyin son həddi Cəlil Məmmədquluzadənin mühacirəti – ölkədən çıxması, İrana üz tutması ilə nəticələnir. Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan – Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin bərqərar olmasından bir müddət sonra – 1920-ci il iyun ayının ilk günlərində «Mirzə Ələkbər Məmmədquluzadə Naxçıvandan Kəhrizliyə gəlir, «ümumi vəziyyət ağırdır» - deyə müvəqqəti olaraq İrana köçməyi Mirzə Cəlilə məsləhət görür və təkid edir» (Qulam Məmmədli. Molla Nəsrəddin (Cəlil Məmmədquluzadənin həyat və fəaliyyətinin salnaməsi), səh.379, Bakı, 1966, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 564 səh.). Mirzə Cəlil, Həmidə xanım, Mirzə Ələkbər, Məmmədsadiq, bir sözlə, bütün ailə üzvləri Kəhrizlidən çıxıb Araz çayına tərəf yola düşürlər. Ölkəni tərk etmək, başqa sözlə desək, mühacirətə getmək qərarına gələn «Mirzə Cəlil hazırlıq və səfər zamanı fikirli, qaradınməz və qaşqabaqlı olmuşdur» (yenə orada, səh.380). Ehtiyat üçün silahlanan Mirzə Cəlil və Həmidə xanım yolboyu ölkəni tərk etməyə məcbur olan, köç edən bəylərə rast gəlirlər. Sərhədə yaxınlaşdıqca köçə qoşulanların sayı artır.

Xeyriyyəçilik, maarifçilik fəaliyyəti, eyni zamanda qətiyyəti, cəsarəti, sədaqəti, mübarizliyi, iti, çevik zəkası ilə Avropalı qadınların da həsəd apara biləcəyi Həmidə xanım Məmmədquluzadənin ömür-gün yoldaşı Cəlil Məmmədquluzadənin həyatı, yaradıcılığı ilə əlaqədar qələmə aldığı «Mirzə Cəlil haqqında xatirələrim» adlı əsərinin onların Kəhrizlidən İrana köçməsinə dair hissəsini bir mühacir haqqında hekayə adlandırmaq olar. Həmidə xanım bu əsəri Sovet dövründə qələmə alsa da (rejim və ideologiyanın təbiəti Xalq Cümhuriyyəti dövrünü tənqid etməyi, Sovet quruluşunu tərifləməyi tələb edirdi), həqiqəti söyləməyə xeyli dərəcədə nail olmuşdu: Sovet istilasını kütləvi üsyanlara, etirazlara səbəb olurdu. Bunun da nəticəsi kimi rejim cəza tədbirləri həyata keçirirdi, insanlar təzyiqlərə, təqiblərə məruz qalır, qətlə yetirilir, edam olunur, xaricə üz tuturdular. «Camaat vahimə içərisində yaşayır», «aranın qarışmasından istifadə edən quldur-qaçaq hər tərəfdə müxtəlif hadisələr törədir, özbaşınalıq hökm sürürdü». Belə bir şəraitdə Mirzə Cəlil qardaşı Mirzə Ələkbərin təkidli təklifi ilə İrana köçməyə razılıq verir. Həmidə Məmmədquluzadə Mirzə Ələkbərin dili ilə xüsusi vurğulayır: «...ara sakitləşəndən sonra qayıdıb gələrik Vətənə». Deməli, M.Cəlilgil Vətəni tərk edirlər, mühacirətə yola düşürlər. Yola düşənlərin mənəvi-psixoloji gərginliyi, narahatçılığı hər sətirdə hiss edilir: «yorulmuş, üzülmüş, əldən düşmüş, ac uşaqlar

güc-bəla ilə hərəkət edirdilər». «Bütün bu həyəcan və təlaş Mirzə Cəlili sıxırdı. Onun rəngi ağarmışdı, az danışır, tez-tez kənara çəkilib fikrə gedirdi. Əlbəttə, o, ailəsinin taleyindən nigaran idi». H.Məmmədquluzadə xatirələrində əslində M.Cəlilin timsalında tipik, klassik mühacir obrazı yaratmışdır. M.Cəlili səfər ərəfəsində bürüyən hiss-həyəcan, təlaş, onun yolboyu narahatlığı, əziyyətləri, məskunlaşdığı məntəqədə fəaliyyəti zamanı maddi-mənəvi sıxıntıları mühacir həyatının göstəriciləridir. Həmidə xanım M.Cəlili necə görmüşdüsə, eləcə də qələmə almışdır.

Həmidə xanımın qeydlərini oxuduqca, Mirzə Cəlilin mühacirət həyatının bütün çəlikləri qabarıq şəkildə özünü göstərir. «...aprelin 25-də mənim əmimoğlu Təbrizə gəlib xəbər verdi ki, yerli hökumət bizi öz Vətənimizə qayıtmağa dəvət edir. Bundan əlavə, doktor Kərimbəy Mehmandarovdan da məktub almışdım. O da bizi Vətənə qayıtmağa tələsdirirdi». (səh.137). «Mirzə Cəlil Vətənə qayıtdığı üçün sevinirdi» (səh.143). Şübhəsiz ki, Həmidə xanımdan yuxarıda və indi gətirdiyimiz bu sitatlardakı «öz Vətənimizə», «Vətənə» sözlərini təsadüfi işlətmirdi. O, İranda, mühacirətdə olduğunu hiss edir, oxucuya da hiss etdirirdi.

Azərbaycan istiqlal mücadiləsi tarixində parlaq iz qoymuş Mirzə Bala Məmmədzadə 1937-ci ildə qələmə aldığı və 1938-ci ildə Berlində – «Qurtuluş» jurnalının mətbəəsində nəşr etdirdiyi «Milli Azərbaycan hərəkəti» adlı əsərində ölkənin bolşeviklər tərəfindən istila edilməsindən sonra başlanan terror, sürgün və edamların «hüddud xaricinə bir çox münəvvərin atıldığını qeyd edir və yazırdı: «İranın Xorasan, Mazandaran, Gilan, Azərbaycan, Tehran və Qəzzin məntəqələri ilə Türkiyənin Qars, Ərzurum, İstanbul, Trabzon və s. qismlərində əski Azərbaycan mühacirəti yaşamaqda idi» (M.B.Məmmədzadə. Milli Azərbaycan hərəkəti. Ankara, 1991, 239 səh., səh.163). Müəllif sovet istilasından sonra Tehran, Gilan, Təbriz, Astara, Ərdəbil, Trabzon, İstanbul kimi şəhərlərdə mühacir həyatı sürməyə məcbur olan həmvətənlərimizin müxtəlif cəmiyyətlər qurduğunu və imkanları daxilində çalışdıklarını da qeyd edir (yenə orada, səh.165).

Məsələ burasındadır ki, Mirzə Cəlilin özü də hələ İranda ikən istər felyetonlarında, istər məqalələrində Sovet istilasından sonra Təbrizdə məskunlaşmağa məcbur olanları öz adı ilə – «mühacir» - adlandırmış və qələmə almışdır. «Dövlətli xanım» (№ 8) adlı felyetonda M.Cəlil «Hərdəmxəyal» imzası ilə yazır ki, şəhərdəki bir dövlətli xanım bir-birinin içində olan çoxsaylı imarətlərin birini mədrəsə açmaq niyyəti ilə yetim uşaqların istifadəsinə vermək istəyir. Lakin təqvimdəki gün münasib olmadığından bu fikrindən vaz keçir. Bayramqabağı uşağa paltar tikdirmək xəyalından da təqvimin xoş olmadığından daşınır. «Sora bir belə fikrə düşdü ki, Qafqaz mühacirlərinin hərəsinə bayram axşamı bir qədər xərclik paylasın. Genə təqvimə baxdı, gördü ki, yazılıb «nə şayəd». Əlbəttə, burada müəllifin məramı aydındır: o, cəhaləti, vasvasılığı tənqid atəşinə tutur. Biz burada diqqəti ona yönəltmək istədik ki, M.Cəlil özü bolşevik inqilabından sonra Təbrizə köçən qafqazlıları, o cümlədən azərbaycanlıları «mühacir» adlandırmışdı. Jurnalın elə həmin nömrəsindəki «Təşəkkür» adlı yazını Ələkbər Abbaszadə Naxçıvani, Həbibbəy Firudin bəy oğlu İrəvani və Seyidov Ordubadi imzalamışlar. Orada oxuyuruq: «...1920-ci ildə Qafqazdan fərar edən (qaçan – T.A.) 150 min mühacir İrana pənah gətirib bir qədər Xoy, Mərəndi və Təbriz havalisində (ətrafında –

T.A.) sükna oldular (məskunlaşdılar – T.A.). «...Qışın şiddətli soyuğundan balaca uşaqları hifz etmək üçün Təbrizdə sakın olan mühacirlər özlərinə məxsus libaslarını da satıb öz ailələrinə kəfil (zamin, sahib – T.A.) olmaqdan aciz qalıb Amerika nümayəndəsi mister Fetman həzrətlərinə öz əhvallarını ərizə ilə izhar etdilər». «Təbrizdə sakın olan yanıqlı və pərişan mühacirlərin» adından «Təşəkkür»ü imzalayanlar mister Fetmana minnətdarlıqlarını bildirirlər. «Molla Nəsrəddin» jurnalındakı bu materialları oxuduqdan sonra hər halda C.Məmmədquluzadənin də, digər azərbaycanlılar kimi, Şimali Azərbaycandan İrana mühacirət etdiyinə heç kəsdə şübhə yeri qalmayacaq.

Akademik İ.Həbibbəyli «Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri» adlı monoqrafiyasında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti süquta uğradıqdan və bolşeviklərin hakimiyyəti mənimsəməsindən sonra «əsas ziyalı kütləsinin xarici ölkələrə mühacirət etməyə məcbur olduğunu, həbsə və təqibə məruz qaldığını» xüsusi vurğulayır (bax: səh.386).

Azərbaycan mətbuat tarixinin araşdırılmasında xüsusi əməyi olan prof. Əziz Mirəhmədov on cildlik «Molla Nəsrəddin» faksimilinin birinci cildinə (Bakı, 1987) yazdığı «Molla Nəsrəddin»: dünən, bu gün, sabah» adlı ön sözdə Mirzə Cəlilin İrana mühacirət etməsinin səbəbini belə açıqlayır: «...fevral və oktyabr inqilabları adı ilə məşhurlaşan hadisələrin imperiya xalqlarına, o cümlədən azərbaycanlılara xoşbəxtlik gətirə bilməyəcəyini dərk edirdi: arvadı Həmidə xanımın malikanə, torpaq, məktəb sahibi, «mülkədar-xeyriyyəçi qadın» olması, qardaşı Ələkbərin isə İran inqilabı fədailərindən və Səttarxanın yaxın silahdaşlarından biri kimi tanınması, erməni-daşnak canilərinin Qarabağdakı vəhşilikləri zamanı, silah götürüb Xankəndindəki vuruşlarda iştirak etməsi və s. kimi səbəblər əlindən Təbrizə mühacirətini labüd etmişdir». Bu mövzuya – Mirzə Cəlilin Təbrizə mühacirət etməsinə onun yaxın silahdaşı, «Kefsiz», «Bikəs», «Məşədi Sijimqulu» təxəllüsləri ilə tanınan məşhur «Molla Nəsrəddinçi» Əli Nəzmi də biganə qalmamış və qələm dostunun ağır günlərini «Mirzə Cəlilin Tiflisdən Təbrizə köçməsi» şeirində təsvir etmişdir:

Şuralaşan gündən Azərbaycan
Tiflis, İrəvanda qalxmışdır həyəcan.
Varlılar titrəşir apreldən bəri,
Sarmışdı inqilab menşevikləri.
Qurtarmaqçın onlar öz canlarını,
Xalqın tökürdülər al qanlarını.
Daşnaklar qan tökmək istəyir yenə,
Edirlər xəyanət xəlqə, Vətənə.
Qızıl Ordu ilə vuruşmaq üçün
Hazırlıq görürdü İrəvan hər gün.
Tiflis hazır ikən döyüşə, hərbə,
Varlılar qaçırdı durmadan Qərbə.
Qərbə qaçanlardan alaraq təsir,
Bilərək bu işi münasib tədbir,
Mirzə xudahafiz etmədən bizə,

Köçmüşdü Tiflisdən birbaş Təbrizə.
 Təbrizdə qaldı da Mirzə bir müddət,
 «Molla»nı nəşrə də tapdı o fürsət.
 Halbuki, Şuramız sevir jurnalı,
 Hətta təxəttürdən qalmadı xali.
 Hökumət axtarıb tapdı da sonu,
 Təbrizdən cəlb etdi Bakıya onu.

Sətirlərin arxasında əsərin ruhunu dirijor çubuğu kimi idarə edən «sovetin barmaqları» görünsə də, şeir dövrün mənzərəsini əks etdirmək, Mirzə Cəlilin tərcümeyi-halında dərin iz buraxmış hadisələri qiymətləndirmək baxımından əhəmiyyətlidir. Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti yarandığı ilk gündən yeni cəmiyyətin tərəfdarı kimi fəaliyyət göstərən Əli Nəzminin keçmiş əqidə və məslək dostu Mirzə Cəlili varlılara qoşulub qaçmaqda qınamaqdan başqa çarəsi qalmamışdı.

Şeirdəki mübahisəli və maraqlı məqamlardan biri də budur ki, Ə.Nəzmi Mirzə Cəlilin Tiflisdən yox, Kəhrizlidən Təbrizə yola düşdüyünü bilməmiş olmazdı, ən azı ona görə ki, şair Mirzənin Qarabağa gəldiyindən, xeyli müddət də orada qaldığından yəqin ki, xəbərdar imiş. Görünür, Ə.Nəzmi Qarabağın, Kəhrizlinin adını çəkməklə, vurğulamaqla Mirzə Cəlilin düşmənlərinin dəyirmanına su tökəcəyindən ehtiyatlanmış, elə buna görə də Mirzə Cəlili Tiflisdən Təbrizə «yola salmağa» üstünlük vermişdir. Hər halda bu əsərlə Əli Nəzmi, əslində M.Cəlil mühacirətinin mahiyyətini, onu yaradan səbəbləri məharətlə açıqlamış, digər tərəfdənsə, Şura hökumətinin M.Cəlilin keçmiş xidmətlərini «unutmadığını, onu dəyərləndirdiyini» və mühacirətdən geri çağırdığını və «onu Təbrizdən Bakıya cəlb etdiyini» xüsusi vurğulamışdır.

Bütün bunları təfərrüatı ilə saymaqda və sadalamaqda məqsəd «inadkar» opponentlərə bir daha və dönə-dönə Mirzə Cəlilin İrana, Təbrizə köçünün kökündə mühacirətə sürükləyən ciddi amillərin durduğunu xatırlatmaqdır. Yəni, Mirzə Cəlil həyatı və fəaliyyəti üçün real təhlükəni hiss edərək Şura hökumətindən – Sovet Azərbaycanından şahın idarə etdiyi İran dövlətinə mühacirət etmişdir. Bu qədər sadə və anlaşılan məsələni mürəkkəbləşdirmək, «bu mühacirət deyil» - deməklə, opponent rolu oynamaqdan əl çəkmək lazımdır. Təbrizin Azərbaycan şəhəri olduğunu əsas gətirərək, M.Cəlilin mühacirətinə müxtəlif don geyindirilməsi, o cümlədən guya onun könüllü olaraq Ş.M.Xiyabaniyə yardım üçün getdiyini söyləmək sadələşmədən daha çox Sovet təfəkkür tərzinin təzahüratıdır.

Bu, əgər belə demək mümkündürsə, «opponentlər»in öz problemidir, amma əgər onlar nəyin bahasına olursa-olsun, fikirlərini yeritmək, yapışdıqlarından buraxmamaq üçün müxtəlif məxəzlərə də əl atırsa, bax, bu zaman həqiqətən məsələyə aydınlıq gətirilməsinə ciddi ehtiyac yaranır. Məsələ burasındadır, böyük ideoloq, istiqlalçı-publisist, nəşir, redaktor M.B.Məmmədzadə Berlində 1938-ci ildə nəşr etdirdiyi «Milli Azərbaycan hərəkəti» adlı əsərində 1923-cü ildə İstanbulda buraxılan «Yeni Qafqasiya» jurnalını «yalnız azərbaycanlıların deyil, bütün rus əsiri türklərin xaricdə çıxardıqları ilk məcmuə» adlandırmışdı.

Azərbaycan tarixində, xüsusi ilə mətbuat və publisistikada silinməz iz buraxmış, şəxsiyyətinə və irsinə böyük ehtiram bəslədiyimiz, nəsillərə örnək kimi qəbul etdiyimiz M.B.Məmmədzaadəni təftiş etmək, onun mülahizələrində qüsurları axtarmaq niyyətindən çox uzağıq. Bununla belə, bəzi məqamlara diqqət yetirilməsinin, faktlara ehtiyatla yanaşılmasının tərəfdarıyıq. Yuxarıdakı iddianı inkar etməklə heç kim heç nə itirmir, qazanılan isə tarixi həqiqət olur. Nəzərə alsaq ki, M.B.Məmmədzaadə kitabına yazdığı «Başlarkən» adlı ön sözdə səmimiyyətlə etiraf etmişdir ki, «məhdud məxəz və vəsiqələrə dayanaraq meydana gətirilmiş bu əsərin nöqsanlı olacağına müdrikiz» (müdrikiz – dərk edirik, dərindən anlayırıq – T.A.). Bütün bunlardan sonra mühacirət mətbuatının tarixi ilə bağlı söylənilən fikrə kor-koranə istinad etmək doğru deyil, yanlış yanaşmadır.

Mirzə Cəlilin Sovet Azərbaycanından İran Azərbaycanına köçü mühacirətdir. Təbriz qədim Azərbaycan şəhəri olsa da, Mirzə Cəlil bir ölkədən başqa bir ölkəyə – İrana getmişdir. Vətənin tarixi torpaqlarının bir hissəsi digər bir dövlətin sərhədləri daxilindədirsə, biz ora gedəndə başqa bir dövlətin nəzarətində olan əraziyə giririk. Tutaq ki, qədim Azərbaycan şəhəri Dərbəndə köçürüksə, deməli biz Azərbaycan Respublikasını tərk edib Rusiya Federasiyasında məskunlaşırıq. Buradan təbii sual yaranır. Belə hallarda ayrı-ayrı dövlətlərin əsarətində qalmış tarixi torpaqların bir nöqtəsindən başqasına hərəkət etmək mühacirət sayılırmı? Bu sual başqa bir sualı doğurur. Mühacirət özü nədir, bu söz Azərbaycan dilində hansı yükü, məna çalarını daşıyır? Nəhayət, nəyə görə «Molla Nəsrəddin»in nəşrə başladığı Gürcüstan-Tiflis nömrələri mühacir nəşr sayılmır, Təbriz nömrələrini isə mühacirət dövrü hesab edirik? Birinci sualın cavabı. Əvvəla, Təbriz Azərbaycanın tarixi ərazisi olsa da, həmin vaxt və bu gün də o, İran dövlətinin sərhədləri daxilindədir. Deməli, M.Cəlil bir ölkənin sərhədini aşaraq digər ölkədə məskunlaşmışdır. Buna əsaslanaraq Vətəndən Vətənə də mühacirət olur – fikrini irəli sürən prof. Xaləddin İbrahimli tamamilə haqlıdır. Ölkələrin tarixindən belə misallar gətirmək olar. Heç şübhəsizdir ki, Şimali Koreyadan Cənubi Koreyaya qaçanlar mühacir hesab olurlar. Vaxtı ilə – 1946-cı ildə Pişəvərinin rəhbərliyi ilə Təbrizdə qurulan Milli hökumət İran şahı tərəfindən qan içində boğuldu. İrandan – Cənubi Azərbaycandan Sovet Azərbaycanına pənah gətirənlər də özlərini mühacir adlandırırdılar və onların Bakıda mühacir təşkilatları vardı: «İran mühacirləri Komitəsi».

Hələ bu hadisədən də xeyli əvvəl XX əsrin əvvəllərində İrandan, o cümlədən Cənubi Azərbaycandan on minlərlə insan, o cümlədən azərbaycanlılar Çar Rusiyasının tərkibində olan Şimali Azərbaycana mühacirət etmiş, burada məskunlaşmış, fəaliyyət göstərmiş, təşkilatlanmış, özlərinin mühacir cəmiyyətlərini də yaratmışlar. Sabir Nəbioğlu «100 yaşlı cavan «Molla Nəsrəddin» adlı məqaləsində («Kredo» qəzeti, 28 aprel, 2007) yazır: «Şahlıq rejiminin əhaliyə bəxş etdiyi ən yüngül cəza bir də baş götürüb vətəndən didərgin düşmək olurdu. Hesablamalar göstərir ki, XX əsrin əvvəllərində İrandan Rusiyaya gedənlərin sayı 300 min nəfərə qədər olmuşdur».

1979-cu ildə – İran şahı devriləndən, Xomeyni rejimi bərqərar olandan sonra Azərbaycana gələn minlərlə həmvətənimiz də mühacir statusu aldı, onların böyük bir qismi sonrakı illər həmin adla da Avropa ölkələrində məskunlaşdılar. Deməli,

problemə mövcud ictimai-siyasi-tarixi şərait kontekstində yanaşmaq lazımdır. Buradan digər sual öz cavabını tapmış olur. «Molla Nəsrəddin» 1907-ci ildə Tiflisdə nəşrə başlayanda, nə Azərbaycan hökuməti, nə də Gürcüstan hökuməti vardı. Bakı kimi Tiflis də eyni imperiyanın – dövlətin sərhədləri daxilində yerləşən şəhərlər idi. Odur ki, «Molla Nəsrəddin»in Tiflis dövründə buraxılan nömrələrini qətiyyənlə mühacirət nəşrləri saymaq olmaz. Elmi mənbələrdə «mühacirət»in ərəb sözü olduğu, peyğəmbərimizin Məkkədən Mədinəyə hicrəti hadisəsini mənalandırmağa xidmət etdiyi yazılır. Bu gün dilimizdə «mühacirət» sözü hər hansı siyasi, iqtisadi, hərbi səbəbdən, zorla, yaxud könüllü şəkildə ölkənin sərhədini aşaraq başqa bir ölkədə məskunlaşmaq anlamını verir. Latın mənşəli «emigare» sözü ingilislərdə «emigration», ruslarda «emiqrasiya» sözü hansı mənanı daşıyırsa, bizdə də «mühacirət» sözü həmin yükü çəkir. Bəzən xaricdə yaşayan həmvətənimizin ünvanına «mühacir» söyləməkdən ehtiyatlanaraq ona «diaspor üzvü» deyirlər. Bu, anlaşılandır, bu münasibət sovet dövründən bir mirasdır. Çünki, Sovet hakimiyyəti illərində mühacirlərə münasibət birmənalı idi – onlar «Vətən satqını», «dönük», «xain» adlandırılırdılar. Amma bu sözlərlə kimlər hədəfə alınırdı: Azərbaycan istiqlalçıları, yaxud Sovet həyat, düşüncə tərzini, kommunist-bolşevik ideologiyasını qəbul etməyənlər, Sibirə sürgün edilməkdən, təqibdən, terrordan, təhdiddən ehtiyat edib II Dünya Müharibəsi bitdikdən sonra Vətənə qayıda bilməyən, qəlbi qütbətdə Vətən eşqi ilə çırpınan on minlərlə həmvətən...

Bu gün Azərbaycan Respublikasından kənarda milyonlarla həmvətənimiz yaşayır. Rusiya, Ukrayna, Orta Asiya Respublikaları, Almaniya, Fransa, Skandinaviya ölkələri, ABŞ... - bu siyahını istənilən qədər artırmaq olar – kimi ölkələrdə ən müxtəlif səbəblərdən istər Azərbaycan Respublikasından, istər Cənubi Azərbaycandan yüz minlərlə həmvətənimiz məskunlaşmışdır. Çox vaxt, xüsusi ilə son illərdə onlara «diaspor üzvü» deyirlər, sanki bununla həmvətənlərin statusu, yaxud cəmiyyətdəki yeri, mövqeyi dəyişir. Belə deyil. Həmin ölkələrdəki həmvətənlərimizin problemləri ilə yerli mühacir təşkilatlar məşğul olur. «Diaspor üzvü» deməklə, sanki nəyi isə yumşalmış, «mühacir» söyləməklə nəyi isə şiddətləndirmiş oluruq. Qətiyyənlə. «Diaspor» sözünün etimologiyasını araşdırdıqda, bu ifadənin arxasında daha irimiqyaslı və daha dəhşətli hadisənin şahidi olursan. Yunan mənşəli «diaspor» sözünün mənşəyində də «mühacirət» sözündəki zorakılıq, təqib, təzyiq mənalıdır durur. Üstəgəl, «diaspor» həm də genosid təhlükəsini və kütləvi zorakılıq anlayışını özündə ehtiva edir. «Diaspor» sözü eramızdan əvvəl VI əsrdə torpaqlarından çıxarılan yəhudilərin məruz qaldığı zorakılıq hadisəsini əks etdirir. Beləliklə, hər iki söz ilkin mənasından uzaqlaşmış, yeni məna çalarları kəsb etmişlər. Fikrimizcə, bu sözlərin hər hansı bir səbəbdən xarici ölkədə məskunlaşan həmvətənimizin ünvanına rahatlıqla sinonim kimi işlədilməsi heç bir problem yaratmamalıdır.

Mühacirət mövzusunun danışıq kəməni hökmən problemə mühacirliyin haradan, hansı səbəbdən qaynaqlandığına aydınlıq gətirilməlidir. Belə olduğu təqdirdə mühacirətşünaslar arasında yaranmış bir sıra mübahisəli məqamlar həllini tapmış olacaqdır. Bəzən «mühacirət» dedikdə, sırf siyasi xadimlərin, yaxud siyasi baxışlarına görə ölkəni tərk etmək məcburiyyətində qalan insanların başqa ölkədə

məskunlaşması nəzərdə tutulur. Bu, yanlış yanaşmadır. Doğrudur, bu qisim insanlar mühacirətin başlıca göstəricisidir, onun əsas kütləsini, gücünü təşkil edir. Onlar təşkilatlanmağa, fəallığa meyllidir, ölkədə baş verən ictimai-siyasi-iqtisadi proseslərə daha çevik reaksiya verirlər. Bu da təbiidir. Çünki onlar siyasi baxışlarına görə, iqtidara, yaxud ictimai formasıyaya münasibətdə barışmaz mövqe tutduqları üçün qütbət həyatına üstünlük vermişlər. Eyni zamanda, heç bir təqibə, siyasi təzyiqə məruz qalmayan yüzlərlə, minlərlə insan da var ki, sadəcə həyat tərzini dəyişərək Avropada, Amerikada yaşamaq, yaxud dünyanın hər hansı digər ölkəsində daha firavan, daha zəngin bir həyat qurmaq niyyətilə, yaxud daha hansısa başqa səbəbdənsə ölkəni tərk etmişdir. Xaricdə məskunlaşan bu qəbildən olan insanlar da mühacirdir. Öz qayğı, problemləri ilə məşğul olan belə həmvətənləri siyasi fəaliyyətləri olmadığı üçün mühacir hesab etməmək düzgün deyil.

O ki, qaldı Mirzə Cəlilin mühacirət dövründəki fəaliyyətinə, ümumiyyətlə, mühacirin xaricdə yaratdığı nə varsa, o mühacirət məhsuludur. Yazıçıdırsa, onun ədəbi irsi mühacirət ədəbiyyatı, publisistdirsə yazdıqları, mühacirət publisistikası, nəşir, redaktordursa rəhbərlik etdiyi, buraxdığı mühacir nəşrdir. Deməli, M.Cəlilin «Molla Nəsrəddin» jurnalının İranda - mühacirət dövründə nəşr etdiyi nömrələri mühacirət mətbuatı nümunələridir. Bir çoxları elə hesab edir ki, həmvətənlərin xaricdə nəşr etdikləri yalnız siyasi məzmunlu qəzet, yaxud jurnallar mühacir nəşrləridir. Halbuki, belə deyildir. Bu gün xarici ölkələrdə (o cümlədən, Rusiya Federasiyasında, Ukraynada) onlarca qəzet, jurnal buraxılır ki, onlar Vətənimizdə olan mövcud milli, demokratik hakimiyyəti bütün varlığı ilə dəstəkləyir, respublikanın nailiyyətlərini təqdir edir, ölkəmizin tarixi-memarlıq abidələrini, xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərini təbliğ edirlər. «Molla Nəsrəddin» jurnalına gəldikdə isə, onun mövzularını ətalət, cəhalət və mövhumata qarşı mübarizə ilə, qadın azadlığı, hüquq bərabərliyi, digər insani və demokratik dəyərlər, eləcə də dil, məktəb, maarif istiqamətində aparılan mübarizə ilə məhdudlandırmaq olmaz. «Molla Nəsrəddin» çar mütləqiyyətini, Osmanlı sultanlığını, İranın şahlıq üsul-idarəsini də qamçılıyır, siyasi mövzularda son dərəcə kəskin materiallar dərc edirdi.

«Molla Nəsrəddin» jurnalının Təbrizdə – mühacirətdə buraxılan 8 nömrəsi mətbuat tariximizdə bir çox cəhətdən silinməz iz buraxmışdır. Jurnal mövzu, dil, tərtibat baxımından özündən əvvəlki nəşrlərindən ciddi fərqlənməsə də, yeni mühit, yeni şərait «Molla Nəsrəddin»in təsir gücünü bir qədər də artırmış, əhatə dairəsini genişləndirmiş, bunun nəticəsi kimi Cənubi Azərbaycanda «Molla Nəsrəddin» ənənələrini davam etdirən satirik nəşrlər intişar etmiş, «mənəvi dirçəlişə və ictimai tərəqqiyə ciddi təkan vermişdir» (İ.Həbibbəyli, göstərilən əsəri, səh.347).

Əməkdar jurnalist, mətbuat tariximizin fədakar tədqiqatçılarından olan Tahir Aydınoglu «Şərqi mürğüsünü qaçıran, güldürərək düşündürən, düşündürərək güldürən, «millətin kitabına çevrilmiş» «Molla Nəsrəddin»in Təbrizdəki fəaliyyətini jurnalın tarixinə yazılan daha bir əlamətdar səhifə kimi dəyərləndirir. («Molla Nəsrəddin» - Təbriz 1921. Transliterasiya edən və çapa hazırlayan, f.e.n. Elmira Qasimova, «Ön söz»ün müəllifi Tahir Aydınoglu, redaktor Məmməd

Kazımoğlu, Bakı, «Adiloğlu» nəşriyyatı, 2006, 80 səh. Kitab Azərbaycanda Vətəndaş Cəmiyyətinin inkişafına Yardım Assosiasiyası və Söz Azadlığını Müdafiə Fondunun təşəbbüsü ilə nəşr edilmişdir). «Molla Nəsrəddin»lə yeni ədəbi-ictimai mühitin əsasını qoyan və «ədəbi dövrün başçısına» çevrilən (Y.V.Çəmənzəminli) Cəlil Məmmədquluzadə Tiflisdəki kimi Təbrizdə də öz proqramına, əqidəsinə, yoluna sadıq qalmış, jurnal «ilk günlərdən müsəlmanların inkişaf etmələrinə mane olan bəzi adət və ənənələrin tənqidinə başlamış və köhnəlmiş adətlərin əleyhinə olmuşdur» və məqsədi «müsəlman ümmətinə xidmət olmuşdur» («Molla Nəsrəddin», № 1, 19 fevral 1921, Baş məqalə (fars dilində).

«Molla Nəsrəddin»in Təbriz nəşrlərindəki materiallar da mövzu baxımından ciddi, rəngarəng və aktual olmuşdur. Heç bir işə yaramayan idarələrin və heç bir işlə məşğul olmayıb dövlətdən məvacib alan müftəxor, rüşvətxor məmurların («Bikarlar məhəlləsi», № 1; «Sandüqülmükün məktubu», № 2; «Vətən xadimləri», № 3; «Poçtxanamız», № 4; «Lüğət», № 5; «Qəribə yuxu», № 8), elm, məktəb, maarif, mədəniyyət, tərəqqi düşmənlərinin («Maarif dostlarına», «Maarifpərəstlər», № 2; «İlan-qurbağa», «Bir sual», № 5; «Təqvim», № 6; «Aləmdəridə alınan rəylər», «Tüstü», № 7; «Köhnə işlər», № 8), sözü ilə əməli fərqli olan dindarların, missionerlərin, içki-qumar düşkünlərinin, cəhəlpərəstlərin, köhnə adətlərin əsirinə çevrilənlərin («Tikan», «Cavanlara», № 2; «Xəbərdarlıq», № 3; «Missionerlik», № 6; «Məşrubat», № 7; «Təbiət», № 8), qadınları kölə qismində görənlərin, onların hüquqlarını tapdalayanların, azadlıqlarına qənim kəsilənlərin («Fahişəxana», № 1; «Qız tərbiyəsi», № 3; «Ballı Badımcı», № 4; «Xanımlar məişətindən», № 6; «Çimdik», № 7) tənqidi, ifşası jurnalın əsas hədəfi idi.

Mirzə Cəlilin İrana mühacirət dövrü ölkənin çox təbəddülatlı bir vaxtına təsadüf etsə də, o, Təbrizdə jurnalın nəşrində ısrarlı mövqe tutur. Bu niyyətini o, Şeyx Məhəmməd Xiyabani ilə görüşündə də dilə gətirir. M.Cəlil dərbəndli dostu Əbülfət Ələvinin vasitəsi ilə Müxbürüs-Səltənə ilə görüşür, jurnalın çapı məsələsini qaldırır. «Mirzə Cəlil baş-qulağını sarıyıb gah mətbəyə, gah rəssam Seyid Məmmədəli Behzadın yanına, gah tacir Məşədi Zülfüqar Fəyazovun mağazasına kağız almağa gedir. O, vaxtını jurnalın çapına hazırlıq işləri ilə keçirir» (Qulam Məmmədli. Adı çəkilən əsəri, səh.393).

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, «Molla Nəsrəddin»in Təbriz nəşri ilə bağlı çətinliklər, həmin problemlərin aradan qaldırılması istiqamətində görülən işlər, bu fəaliyyətdə M.Cəlilə dəstək olanlar barədə, əgər belə demək mümkünsə, jurnalın vida, Təbrizdə buraxılan son nömrəsində dərc olunmuş «Bir neçə söz» adlı baş məqalədə ətraflı bəhs edilmişdir. Burada Cəlil Məmmədquluzadə Bakıya dəvət olunması ilə əlaqədar jurnalın nəşrini dayandırdığını qeyd edir, Təbrizdə ona yardımçı olanlara təşəkkürünü bildirir, onların qayğı və diqqətini şükranlıqla xatırlayır. C.Məmmədquluzadənin sensorla bağlı yazdıqları da çox maraq doğurur. O, sensorun xoş münasibətini inkar etmir və nə qədər, hara qədər yazmaq mümkün idi, o qədər yazdığını qeyd edir. O ki, qaldı «rəsmi senzordan əlavə bizim qaranlıq mühitin və çürümüş məişətin müxtəs (özünə mənsub – T.A.) bir sensoru var ki, yazmaq səhvdir (çox çətinidir – T.A.), insanı lal olmağa məcbur edir». «Molla Nəsrəddin»in 1921-ci il fevral ayının 19-da 1-ci nömrəsi 1000 nüsxə ilə çapdan

çıxır və satışa buraxılır. Jurnalın Təbriz nömrələrinin hamısı «Müdir və sərmühərrir»: Cəlil Məmmədquluzadə imzası ilə işıq üzü görmüşdür. 1921-ci ilin üç ayı ərzində – fevralın 19-da 1-ci, martın 9-da 2-ci, 20-də 3-cü, 31-də 4-cü, aprelin 10-da 5-ci, 23-də 6-cı, mayın 7-də 7-ci və 15-də 8-ci nömrəsi nəşr olunmuşdur. Jurnal abunə və pərakəndə satış yolu ilə əsasən ziyalılar və sənətkarlar arasında yayılmışdır. Təbrizdən başqa jurnalın Tehran, Məşhəd, Xoy, Marağa, Qəzvin, Əhər və b. şəhərlərdə vəkilləri (yayılması ilə məşğul olan nümayəndələri) olmuşdur. 8 səhifəlik «Molla Nəsrəddin» Təbrizdəki «Hüseyni» (1-ci və 2-ci nömrələr) və «Ümid» (3, 4, 5, 6, 7, 8-ci nömrələr) mətbəələrində çap olunmuşdur, redaksiya, idarə isə ailənin yaşadığı şahzadə Nüsrətüssəltənənin evində yerləşirdi. Jurnal ərəb əlifbası ilə, bir neçə material istisna olmaqla Azərbaycan dilində buraxılmışdır. Karikaturaların əksəriyyətini Avropada mükəmməl rəssamlıq təhsilinə yiyələnmiş Seyid Əli Behzadi tərəfindən «Behzad», «Seyid Əli Behzadi», «Seyid Əli Müsəvvirzadə Behzadi», «Seyid Əli Müsəvvizadə», «Müsəvvizadə Behzad» imzaları ilə işlənmişdir. Rəssamlar Mirzə Məhəmmədəli Nəqqaş və Mir Müsəvvir Nəqqaşın da «Molla Nəsrəddin»lə əməkdaşlığı istisna edilmir. İllüstrasiyalar rənglidir və rəsm əsərləri Əzim Əzimzadə, Oskar Şmerlinq və İozef Rotter üslubundadır.

«Molla Nəsrəddin»in Təbriz nömrələrində C.Məmmədquluzadə «Molla Nəsrəddin», «Dəli», «Mozalan», «Cızbızçı», «Hərdəmxəyal», «Lağlağı», «Utanmaz kətdi», «Sırtıq», «Qızdırmalı» kimi gizli imzalarla məqalə, felyeton, eləcə də imzasız «Elan», «Poçt qutusu», «Teleqraf» başlıqları ilə müxtəlif yazılar dərc etdirmişdir.

Jurnalın əməkdaşlarından Əbülfət Ələvinin xidmətini xüsusi ilə qeyd etmək lazımdır. O, «Molla Nəsrəddin»in nəşri ilə bağlı problemlərin həll olunmasında C.Məmmədquluzadəyə yaxından kömək göstərməklə yanaşı, sensorun təkidi ilə jurnalda verilən fars dilində olan materialları yazmış, çapa hazırlamışdır. Hələ Tiflis dövründən «Dılğır» imzası ilə jurnalla əməkdaşlıq edən İsgəndərxan Qəffari Sürxpuş, M.Ə.Sabir ənənələrinin qızgın davamçısı Mirzə Əli Möçüz, eləcə də Hacı Əli Şəbüstəri, Mirzə Ələkbər Məmmədquluzadə, Mehdixan Şərifzadə, Möhsünxan Sərtibi «Molla Nəsrəddin»in nəşrində fəal iştirak etmişlər. Bununla yanaşı, jurnalın Təbriz nömrələrini vərəqlədiqə tanınmış molla-nəsrəddinşünas Turan Həsənzadənin aşağıdakı fikri ilə razılaşmamaq olmur: «...inamla deyə bilərik ki, Təbriz nömrələrini əsasən C.Məmmədquluzadə təkbəşinə çıxarmışdır» («Molla Nəsrəddin»in təbrizli əməkdaşları. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti, № 32, 7 avqust 1987).

«Molla Nəsrəddin»in I nömrəsi Təbriz həyatında şimşək kimi çaxır. «Millət» «Bekarlar məhəlləsi»ndən xəbər tutur, «Fahişəxana» və «Dəli»ləri ilə tanış olur, «Təzvir (saxtakarlıq, hiyləgərlik, kələkbazlıq – T.A.) ustaları»nı tanıyır, onların əməlləri barədə «İxtar» (xatırlatmaq, xəbərdarlıq – T.A.) edilir Jurnalın birinci nömrəsini bütün təbəqədən olan oxucular – tacir, ziyalı, kəndli, dindar və sənətkarlar kimi cəhalət, xurafat və dövlət məmurları arasında da böyük əks-səda doğurur. Şər qüvvələr müvəqqəti də olsa, qalib gəlir. Qubernator jurnalı bağlamağı, birinci nömrəni müsadirə etməyi tapşırır. Eyni zamanda, jurnalın növbəti nömrəsinin çapı qadağan edilir. Qulam Məmmədlinin yazdığına əsasən

jurnalın bağlanması xəbəri sadə şəhər əhlini bərk qəzəbləndirmiş və onlar bildirmişlər ki, əgər Molla əmi doğru danışdığı üçün bağlanırsa, biz də dükanları bağlayacağıq.

Birinci nömrədəki «Fahişəxana» felyetonunun təsiri daha güclü olmuşdur. «Dəli» imzası ilə dərc olunmuş «Fahişəxana» həm problem baxımından aktualdır, həm də sənətkarlıq nöqteyi-nəzərdən diqqəti çəkir. Mövzu Təbrizin gündəlik həyatından götürülmüşdür və söhbət hər kəsin hər gün gördüyü, rastlaşdığı, lakin biganəliklə görməməzliyə vurduğu fahişəxanalardan gedir. Müəllif «təəccüblə» yazır ki, Təbrizə gələndək elə bilirmiş ki, fahişəxana çox pis şeydir, məsələn, o, Tiflisdə görmüşdü ki, ermənilər, ruslar, gürcülər, yəhudilər öz məhəllələrində fahişəxanaların fəaliyyətinə yol vermirlər. Təbrizdə – müsəlman məhəllələrində fahişəxanaları görəndə «Dəli» lap çaşır: «İndi mən də, doğrusu, çaşmışam, bilmirəm fahişəxana yaxşı şeydir, yoxsa pis şeydir? Əgər deyim yaxşı şeydir, axı öz aramızdır, insafən danışsan görərik ki, yaxşı deyil: o səbəbə ki, əvvələn, fahişəxana millətin əxlaqını xarab edir. Saniyə, orada cavanlar nəgəhan bələlərə düşər olurlar və əlacı olmayan dərdlərə düşürlər. Salisən, bizim şəriətimiz də belə-belə qəbil işləri günahi-kəbir cərgəsinə yazıb». Gördüklərindən heyrlənən müəllif onu düşündürən suallara cavab tapmaq istəyir: fahişəxana yaxşıdırsa, niyə hətta digər dindən olan millətlər onu qadağan edirlər? Pisdirsə, zinakarlığı günah hesab edən müsəlmanlar onu niyə açırlar? Digər tərəfdən, fahişəxana pisdirsə «niyə məndən savayı bunu bir kəs danışmır? Məgər məndən savayı bu şəhərdə ağıllı, həyalı və ismətli adam yoxdur?». Niyə «mömin və abırlı müsəlman bəndələr» etiraz etmir? Bütün bu suallar içində boğulan felyeton müəllifi dəli olacağından ehtiyatlanır və sonda oxucusuna müraciət edir: «Qurban olum, sən bir məni başa sal, yoxsa dəli olaram».

Həmidə xanım xatirələrində yazır ki, felyeton xüsusi ilə şəhərin ağalarını həyəcana gətirmişdi. Qadınlar dəstə-dəstə Həmidə xanımın yanına gəlir, yazı üçün Molla əmiyə təşəkkürlərini çatdırmağı xahiş edirdilər. «Evimiz arı pətəyinə bənzəyirdi» - deyər yazan Həmidə xanım Məmmədquluzadə minnətdarlığa, şəhərdəki həyəcanlı vəziyyətdən xəbərlər gətirməyə gələn adamların kəskin etirazının şahidi olurdu. İş o həddə çatmışdı ki, şəhərdəki qoşunların komandanı valiyə teleqram vurmuşdu ki, jurnalın nəşrinə icazə vermək lazımdır. Qısa müddətdə – 2-3 gün ərzində 600 fahişə qatarla Təbrizdən çıxarılmış, fahişəxanalar bağlanmışdı.

«Qız tərbiyəsi» adlı felyetonu təsvir vasitələrinə, komik üslubuna görə təbəssümlə, faciəyə bənzər problemə görə isə acı göz yaşları ilə oxunur. Yetkinlik yaşına çatmış, təhsilli oğlan ailə qurmaq üçün özünə tay qız axtarır. «Tərbiyə və elm görmüş» oğlan münasib qız tapmayıb əcnəbi millətlərin oxumuş qızları ilə evlənilir. Başqa çarə yoxdur. Gənc oğlan təhsil və tərbiyə görməyən qızla ailə həyatı qursa, «kişi kitabdan və elmdən danışanda övrət saatda bir asqırıb deyəcək: «Kişi, tək səbir gəldi, qoy kitabı yerə». Kişi övrətdən bir burun dəsmalı istəyəndə, övrət deyəcək: «Sən Allah, kişi, özündən iş çıxartma, ətəyinnən burnunu sil». Felyetonçu bu işin çarəsini axtarır: bəlkə qızlara təhsil verək? Yox, bu məsləhət deyil. Çünki qız dərs oxusa, yazmaq bilsə, «kefi istədi, götürdü bir yad kişiye bir kağız yazdı». Xeyli götür-qoydan sonra çarə tapılır. «...oğlan uşaqlarını da dərse

qoymuyaq. Əgər belə olsa, nə şiş yanar, nə kabab. Onda, məsələn, səbir gələndə kişi də işini yarımçıq qoyar ki, səbir keçsin...». «Dəli» imzası ilə verilmiş bu felyetonda yumor, acı gülüş də var, qəzəb, yangı, istehza da. Felyeton müəllifi C.Məmmədquluzadə mövcud cəmiyyət həyatının xarakterik, lakin tragik səhnəsini çox ustalıqla qələmə almışdır.

Ballı Badımcan xala ilə Nurcahan bacı 9 yaşlı qızı baqqala, yoxsa çaqqala (əbasız Həsən xana), teatrda oyunbazlıq edən Süleymana, ya da ki, qırmızısaqqal Hacıxana ərə vermək barədə qızgın müzakirə aparanda («Ballı Badımcan», № 4), müsəlmanlar Təbrizdə – Aramyan teatrında erməni xanımlarını («Elan», № 1), yaxud Fitolbörk şəhərində kilsədə, Odessada gül mağazasında rus xanımlarını, Xorasanda – ziyarət yerində, Təbriz bazarlarında... arvad çimdikləməklə məşğuldurlar («Çimdik», № 7).

«Bikarlar məhəlləsi» də «Molla Nəsrəddin»in Təbriz nömrələrinin materialları arasında diqqəti çəkən felyetonlardandır. Təbrizin küçələri dilənən, bitlənən və mürgüləyən arvad-uşaqlarla doludur. Bu bir yana, dövlətin «bir yekə və ali imarəti»ndə yerləşən kargüzarxanada da «kimi qəlyan çəkir, kimi elə bikaçılıqdan mürgüləyir». Molla əmini təəccübləndirən, təəssüfləndirən və təsirləndirən də odur ki, kargüzarxanadakı heç bir işlə məşğul olmayan bikar-məmurlara pul-maaş verilir. Molla əmi bu suala cavab axtarır: xub, əgər məqsəd pulu bikarlara paylamaqdır, bəs küçədə bika adam çoxdur, səbəb nədir ki, bu pullar kargüzarxana bikarlarına halal olub, küçə saillərinə haram olub?» Bu felyetonla müəllif idarələrdə baş gicəlləyən dövlət məmurlarını kəskin satira atəsinə tutmuşdur. «Tüstü» felyetonunu (7) elmə, maarifə, mədəniyyətə həqarətlə baxan, mövhumatın, cəhalətin içində boğulan cəmiyyətin harayına yetişmək istəyən Mirzə Cəlilin fəryadı, naləsi də adlandırmaq olar: «Hər yan tüstüdür, məclislərdə və evlərdə düxaniyyət (tütün – T.A.), məşrubat (içki, şərab – T.A.) tüstüsü, küçələrdə hamam tüstüsü, mənəviyyatda mövhumat tüstüsü, ruhda və qəlbə kəsafət (natəmizlik, çirkinlik – T.A.) tüstüsü... Xülasə, millət tüstü içində boğulmaqdadır». Mirzə Cəlil boğulan, batan cəmiyyətin dərdsini göstərməklə, tənqid etməklə kifayətlənmir, onun dərdsinə dərman, əlac da axtarır. Kimdən? «Hər bir vicdan sahibindən, hər bir həqiqi Vətən dostundan, hər bir bəşər övladına rəhmi gələndən». İranda gördüklərini, cəhalətin törətdiyi «vəhşilik və bədbəxtlikləri» unuda bilməyən M.Cəlil bu tüstünü dağıtmağın çarəsini Bakıya qayıtdıqdan sonra da axtarmışdır: «Zülmət çox dərin, qaranlıq nəyahət qalıdır. Burada çox-çox top-tüfəng lazımdır. Bilmirəm – barıt atəşimi, bilmirəm – maarif topumu, bilmirəm – mədəniyyət təkamülü, ya inqilabı, ya bəlkə də ikisi də lazımdır...» (İnqilab lazımdır. «Molla Nəsrəddin», № 3, 1922).

Beləliklə, Cəlil Məmmədquluzadənin 1920-ci ildə Azərbaycanın bolşeviklər tərəfindən istila edilməsindən sonra İrana köçü bir mühacirət hadisəsi kimi tam təfərrüatı ilə xarakterizə edildi və böyük ədibin 3 aylıq müddətdəki mühacirət həyatı və fəaliyyəti mötəbər məxəzlərə istinad edilərək işıqlandırıldı. C.Məmmədquluzadənin mühacirət dövründəki fəaliyyətinin zirvəsi və şah əsəri isə «Molla Nəsrəddin»in Təbriz nəşrləri oldu. Həmin nəşrlər cəmiyyət həyatında bir hadisə, mətbuat tarixində unikal təzahürat olmaqla yanaşı, eyni zamanda Azərbaycan mühacirət mətbuatının başlanğıc nöqtəsidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağayev İslam. Cəlil Məmmədquluzadə və XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbi-ictimai fikri. «Ədəbiyyat qəzeti», 26 iyun 2009.
2. Axundov N. Azərbaycanda dövrü mətbuat, Bakı, «Elm», 1965.
3. «Azərbaycan arxivi» jurnalı. Sənədlər. «Molla Nəsrəddin» jurnalının 66 illiyi münasibətilə. № 1, 1972.
4. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA), f.411, siy.3, iş 339, v.2.
5. Əhmədov Bəşir. «Molla Nəsrəddin» niyə bağlandı. «Ədəbiyyat qəzeti», 1 fevral 1991.
6. Əziz Şərif. Cəlil Məmmədquluzadə. Rus dilində. İki cildlik «Seçilmiş əsərləri»nə müqəddimə. I cild, Bakı, 1966.
7. Həbibbəyli İsa. Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1997.
8. Məmmədquluzadə Həmidə. Mirzə Cəlil haqqında xatirələr. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1967.
9. Məmmədli Qulam. Molla Nəsrəddin (Cəlil Məmmədquluzadənin həyat və fəaliyyətinin salnaməsi), Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1966.
10. Məmmədzadə Mirzə Bala. Milli Azərbaycan hərəkəti. Ankara, 1991.
11. Mirəhmədov Əziz. Dahi yazıçının ədəbi irsi. Cəlil Məmmədquluzadə, əsərləri, 6 cildə, I cild. Müqəddimə. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. Bakı, 1983.
12. Mirəhmədov Əziz. «Molla Nəsrəddin»: dünən, bu gün, sabah. «Molla Nəsrəddin» 10-cildliyin birinci cildinə yazdığı «Ön söz». Bakı, 1987.
13. Molla Nəsrəddin. Təbriz – 1921. «Adiloğlu» nəşriyyatı, Bakı, 2006.
14. Nəbioğlu Sabir. «100 yaşlı cavan «Molla Nəsrəddin». «Kredo» qəzeti, 28 aprel 2007.
15. Paşayev Ataxan. Açılmamış səhifələrin izi ilə. «Azərbaycan» nəşriyyatı, Bakı, 2001.
16. Tahirli A. Azərbaycan mühacirət mətbuatı. Bakı, I hissə 2002, II hissə 2003.
17. Tahirli A. Azərbaycan mühacirət mətbuatında publisistika (1921-1991). Bakı, CBS nəşriyyatı, 2005.
18. Tahirli A. Mühacirət mətbuatı. Məlumat-soraq kitabı. Bakı, «Çinar-Çap» nəşriyyatı, 2007.

Azərbaycan mühacirət mətbuatı və digər nəşrləri

Azərbaycan mühacirət jurnalistikasının tarixi XIX əsrin sonlarından başlanır. Həmin dövrdə böyük şərqşünas-alim, publisist, tənqidçi, ideoloq, görkəmli ictimai və siyasi xadim Əhməd bəy Ağaoğlu, hələ sağlığında «bütün türk dünyasının mücahidi» adını qazanmış qüdrətli qələm sahibi, böyük mütəfəkkir və ideoloq Əli bəy Hüseynzadə, yazıçı-publisist, tərcüməçi, nəşir və redaktor Ceyhun Hacıbəyli, Mirzə Bala Məmmədzadənin təbirincə, «milli qurtuluş hərəkatının ideoloqu və lideri Məmməd Əmin Rəsulzadə, «ilk istiqlal şairi» (Məhəmməd Hadi) mühacirət jurnalistikasının ilk və parlaq nümunələrini yaratmışlar.

Mühacirət mətbuatının yaranması isə sonrakı dövrə təsadüf edir. Sahənin tədqiqatçıları bir qayda olaraq böyük qələm sahibi, ömrünün sonunadək Azərbaycanın istiqlalı uğrunda ideoloji mübarizə aparan azadlıq aşığı Mirzə Bala Məmmədzadənin 1937-ci ildə qələmə aldığı «Milli Azərbaycan hərəkatı» adlı əsərindəki «Yeni Qafqasya» yalnız azərbaycanlıların deyil, rus əsarəti altındakı bütün türklərin xaricdə çıxardıqları ilk məcmuə idi» fikrinə istinadən mühacirət mətbuatının başlanğıcını həmin tarixdən - 1923-cü ildən götürürlər. Lakin qüdrətli ideoloq M.B.Məmmədzadə özü həmin əsərin əvvəlində verilmiş «Başlayarkən» adlı məqaləsində təvazökarlıqla etiraf edərək yazır ki, mühacirət həyatında, məhdud məxəz və sənədlərə əsaslanaraq meydana gətirilmiş olan bu əsərin qüsurlu olacağını dərk edirik. Azərbaycan Milli hərəkatında misilsiz xidmətləri olan M.B.Məmmədzadənin zəngin və dərin irsinə məhəbbət və hörmətimizi bildirməklə yanaşı, zənnimizcə, mühacirət mətbuatı tarixinin dəqiq və qərəzsiz tədqiqi ilə onun da tövsiyəsinə əməl etmiş olarıq.

Biz Rusiya imperiyası dövründə Simferopol, Batum, İrəvanda çıxan mətbu orqanları, yaxud Tiflisdə nəşr edilən çoxlu sayda qəzet və jurnalları haqlı olaraq mühacir mətbuatı hesab etmirik. Səbəb aydındır: həmin nəşrlər Azərbaycanın da daxil olduğu bir dövlətin – Rusiya imperiyasının ərazisində buraxılırdı. Yaxud, M.Ə.Rəsulzadənin 1908-11-ci illərdə Tehranda fars dilində nəşr etdiyi «İrani nev» qəzeti də İran Demokrat Partiyasına mənsub olduğu üçün mühacir mətbuatı hesab olunmur.

Lakin fikrimizcə, böyük Mirzə Cəlilin 1921-ci ildə qədim Azərbaycan şəhəri Təbrizdə – İranda nəşrini davam etdirdiyi «Molla Nəsrəddin» artıq mühacir nəşr idi. Çünki Mirzə Cəlil bir dövlətdən başqa bir dövlətin ərazisinə keçmişdi ki, bu da mühacirətdir (ətraflı bax: A.Tahirli, Azərbaycan mühacirəti haqqında düşüncələr, «Odlar yurdu» qəzeti, №28, 2 oktyabr 1992-ci il).

Mühacirət irsinin dəyərli tədqiqatçılarından Xaləddin İbrahimli də bu barədə doğru yazır:

«... «mühacirət» anlamının mahiyyətindən aydın olur ki, vətəndən-vətənə mühacirət olur. Hər ikisi qeyri-müstəqil olan bir Azərbaycandan o birinə keçid sözün rəsmi mənasında SSRİ-dən İrana mühacirət idi». Xaləddin İbrahimli. Azərbaycan siyasi mühacirəti. Bakı, «Elm», 1996-cı il, səh.10).

Başqa bir mənbədə Mirzə Cəlilin mühacirəti ilə bağlı oxuyuruq:

«...fevral və oktyabr inqilabları» adı ilə məşhurlaşan hadisələrin imperiya xalqlarına, o cümlədən azərbaycanlılara xoşbəxtlik gətirə bilməyəcəyini dərk edirdi; arvadı Həmidə xanımın malikanə, torpaq, məktəb sahibi olması, «mülkədar – xeyriyyəçi qadın» kimi, qardaşı Ələkbərin isə İran inqilabı fədailərindən və Səttarxanın yaxın silahdaşlarından biri kimi tanınması, erməni-daşnak canilərin Qarabağdakı vəhşilikləri zamanı silah götürüb Xankəndindəki vuruşlarda iştirak etməsi və s. kimi səbəblər ədibin Təbrizə müraciətini labüd etmişdi» (Ə.Mirəhmədov. «Molla Nəsrəddin: dünən, bu gün, sabah. «Molla Nəsrəddin» faksimeli. 10 cildə. 1 cild (1906-1907). Beləliklə, hesab edirik ki, mühacir mətbuatının nəşr tarixi də həmin dövrdən və «Molla Nəsrəddin»lə başlayır.

1927-ci ildə «Yeni Qafqasya» Sovet İttifaqının Türkiyə hökumətinə təzyiqlərindən sonra öz fəaliyyətini dayandırdı. Lakin 1932-ci ilədək – Azərbaycan mühacirləri Türkiyədən çıxarılanadək onlar bu və digər adlar altında öz nəşrlərini buraxmağa müvəffəq olmuşlar. Həmin müddət ərzində Azərbaycan mühacirləri İstanbulda «Azəri türk» (1928-1930), «Yaşıl yarpaq» (1928), «Odlu yurd» (1929-1931) məcmuələrini və «Bildiriş» qəzetini (1930-1931) nəşr etmişlər.

«Yeni Qafqasya»nın 94, «Azəri-türk»ün 30, «Yaşıl yarpaq»ın 2, «Odlu yurd»un 31, «Bildiriş»in 58 nömrəli işıq üzü görmüşdür. «Yeni Qafqasya»dan sonrakı nəşrlər onun davamçısı olduqlarını qeyd edirlər. Həmin nəşrlərin proqramlarında cüzi dəyişikliklər edildiyindən «Yeni Qafqasya»nın proqramını göstərməklə kifayətlənirik. Beləliklə, «Yeni Qafqasya» öz proqramında elan edirdi:

1. «Yeni Qafqasya» milliyyətçi, radikal və demokattır.
2. «Yeni Qafqasya» türkçüdür, türklərin harsi tarixlərini, mədəni irtibatlarını, mənəvi vəhdət və istiqlallarını istihdaf edər.
3. «Yeni Qafqasya» türk dünyasının azəri cəbhəsini müdafiəyə mükəlləf Azərbaycan istiqlalçılarının mürəvvici-əfkarıdır.
4. «Yeni Qafqasya» Qafqasya millətlərinin Rusiya əsarətindən qurtulmasını və mustakbel Rusiya istilasına qarşı müvəffəqiyyətlə durmasını təmin üçün Qafqasyanın konfederasiya şəklində birləşməsinə tərəfdardır.
5. «Yeni Qafqasya» yalnız azərbaycançılıq, türkçülük və qafqazçılıqla qalmaz; o Şərqdəki milli istiqlal hərəkətini də, tərviç etdiyi əfkari mənzuməsinin cüzi tamı olaraq mənimsər, Şərfin radikal bir surətdə asrıləşməsinə bütün səmimiyyətilə istiqbal edər.
- 6.«Yeni Qafqasya» xüsusilə, Rusiya imperializminə qarşı mücadilə edər, o çarizmi olduğu qədər bolşevizmi də türk dünyası üçün muzır və Qafqaza düşmən görür («Yeni Qafqasya», 1925, №1).

Jurnalda imtiyaz sahibi və məsul müdir kimi əvvəlcə Seyid Tahir, sonra Əhməd Haqqının adları göstərilə də, nəşrə rəhbərliyi Məmməd Əmin Rəsulzadə etmişdir.

«Yeni Qafqasya» ərəb əlifbası ilə, «Azəri-türk»ün ilk 20 nömrəsi ərəb, sonrakı 10 nömrəsi latın əlifbası ilə buraxılmışdır. «Azəri-türk»dən sonrakı bütün nəşrlər latın əlifbası ilə buraxılmışdır. İstanbul nəşrlərinin («Yeni Qafqasya», «Azəri-türk», «Yaşıl yarpaq», «Odlu yurd», «Bildiriş» nəzərdə tutulur – T.A.) müəllifləri əsasən aşağıdakılardır: M.Ə.Rəsulzadə, M.B.Məmmədzadə, A.Battal, Əbdülqədir, Ə.Z.Validi, Əli Mərdan, Ayaz İsaqi, Gültəkin, Şəfi bəy Rüstəmbəyli, Ə.Cəfəroğlu, Kırımlı Cəfər Seyid Əhməd, Məmməd Sadıq, Abdulla Cövdət, Hilal Münşi, Kamal, Seyid Əhməd, M.Ağaoğlu və s.

30-cu illərədək Türkiyədə mühacirlər Azərbaycan nəşriyyatı adı altında 7 kitab (M.Ə.Rəsulzadə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. İstanbul, 1341, Əsrimizin Siyavuşu, İstanbul, 1342, İstiqlal məfkurəsi və gənclik. İstanbul, 1925, Rusiyada siyasi vəziyyət. İstanbul, 1925, Mirzə Bala Məmmədzadə. Azərbaycan Misaqi millisi. İstanbul, 1927, Ermənilər və İran. İstanbul, 1927, Şerlər məcmuəsi: İstiqlal uğrunda. İstanbul, 1928).

Versal Sülh Konfransına yola düşən nümayəndə heyəti də nəşr sahəsində faydalı və fədakar fəaliyyət göstərmişlər. Onlar qısa vaxt ərzində Fransada 3 kitab, 12 bülleten nəşr etmişlər.

30-cu illərdə azərbaycanlı mühacirlərin Türkiyədə yeganə mətbu orqan prof.Əhməd Cəfəroğlunun redaktorluq etdiyi «Azərbaycan yurd bilgisi» (AYB) adlı ədəbi-nəzəri-elmi tədqiqat jurnalı olmuşdur. AYB-nin 1-ci nömrəsi 1932-ci ildə işıq üzü görmüş və 1934-cü ilə kimi cəmi 36 nömrəsi çap olunmuşdur. 20 illik fasilədən sonra 1954-cü ildə 37-ci və həm də son nömrəsi buraxılmışdır. 1984-cü ildə jurnalın bütün nömrələri ilə birlikdə Ə.Cəfəroğlunun bəzi əsərləri 3 cildə İstanbulda nəşr edilmişdir.

«Azərbaycan Yurd Bilgisi» jurnalında Azərbaycan xalqının tarixi, dili, ədəbiyyatı, mədəniyyəti, incəsənəti, coğrafiyası, hətta iqtisadiyyatı ilə bağlı çox sanballı materiallar, bir sıra türkdilli xalqların mədəni irsi, görkəmli xadimləri və istiqlal qəhrəmanları barədə yazılar çap olunmuşdur. Jurnalla F.Körpülüzadə, A.Battal, Ə.Z.Validi, Ayaz İshaki, X.Nemətulla, X.Xasməmmədli, S.Əhməd, M.H.Türkəqul, M.B.Məmmədzadə, M.Ergin, Mustafa Vəkilli, Nağı Şeyxzamanlı, M.Ə.Rəsulzadə, S.Təkinər, Ş.Rüstəmbəyli kimi tanınmış xadimlər də əməkdaşlıq etmişlər.

Azərbaycanlı mühacirlərin xaricdə əcnəbi dildə nəşr etdikləri ilk jurnal 1926-cı ildə Parisdə C.Hacıbəylinin redaktorluğu ilə buraxılan «Azərbaycan» jurnalı olmuşdur.

Azərbaycanlı mühacirlər Türkiyədən çıxarıldıqdan sonra M.Ə.Rəsulzadənin redaktorluğu ilə Berlində «İstiqlal» (1932-1934) qəzetini və «Qurtuluş» jurnalını (1934-1939) nəşr etmişlər.

«İstiqlal» 10 gündə bir dəfə olmaqla «İnsanlara hürriyyət, millətlərə istiqlal» şüarı ilə çıxmışdır. «Qurtuluş» jurnalı ayda bir dəfə olmaqla cəmi 51 nömrəsi çap olunmuşdur. Mühacirlər 30-cu illərdə Fuad Daryalın tərtib etdiyi «Qafqaz

almanaxı»nın 2 nömrəsini, Müsavat Partiyasının 3 bülletenini və 30-40-cı illərdə aşağıdakı kitabları nəşr etmişlər:

Nağı Şeyxzamanlı. Biz və onlar, İstanbul, 1934.

Şəfi Rüstəmbəyli. Yıxılan bütələr, İstanbul, 1934.

Şəfi Rüstəmbəyli. M.Ə.Rəsulzadənin fəci süqutu. İstanbul, 1935.

K.N.Arran. 1918-ci il 28 May. İstanbul, 1926.

M.B.Məmmədzadə. Milli Azərbaycan hərəkəti, Berlin, 1938.

M.Ə.Rəsulzadə. Das problem Azerbaidshans, Berlin, 1938.

Ə.Cəfəroğlu. Azərbaycan. İstanbul, 1940.

Sənan Azər. İran türkləri. İstanbul, 1942.

Azərbaycan tarixindən. Münhen. 1947.

M.S.Arran. Türkün altın kitabı "Kutadğı bilig". İstanbul, 1944.

30-cu illərin sonlarında mühacirlər Avropada "Açıq söz" (cəmi 2 nömrə, 1936), "Kutlu od" (cəmi 2 nömrə, 1937), "Aydın yol" (cəmi 1 nömrə, 1937), "Doğru söz" (cəmi 2 nömrə, 1937), "Həqiqət" (cəmi 1 nömrə, 1937), "Vətən səsi" (cəmi 1 nömrə, 1937), "Vətən diləyi" (cəmi 2 nömrə, 1937), "Milli atəş" (cəmi 1 nömrə, 1938), "Millət andı" (cəmi 1 nömrə), "Yasamız" (cəmi 1 nömrə, 1938), "İlham qaynağı" (cəmi 1 nömrə, 1938), "Müqəddəs odlar ölkəsi" (cəmi 1 nömrə, 1938), "Haqqın səsi" (cəmi 1 nömrə, 1938), "Dilək" (cəmi 4 nömrə, 1939), "Haqq" (cəmi 1 nömrə, 1939), "Həmlə" (cəmi 1 nömrə, 1939) adlı jurnallar nəşr etmişlər.

İkinci Dünya müharibəsi ərəfəsində və dövründə mühacirlərin fəaliyyəti sönük və xüsusi mərhələdir. Vermaxt öz nüfuz dairəsindəki ərazilərdə mühacirlərin bütün, o cümlədən nəşri fəaliyyətlərinə yasaq qoyduğundan həmin dövrdə Azərbaycanlı mühacirlərin fəaliyyəti hiss olunacaq dərəcədə zəifləyir. Lakin Hitlerin göstərişinə əsasən yaradılan Azərbaycan Rabitə Heyətinin fəaliyyətə başlamasından, Azərbaycan legionerlərinin təşkilatlanmasından, xüsusilə 1943-cü il noyabr ayında Berlində Azərbaycan Milli Birlik mərkəzinin təşəbbüsü ilə keçirilən Azərbaycanlıların qurultayından sonra azərbaycanlıların nəşri fəaliyyət sahəsində müəyyən canlanma əmələ gəlir. Legionerlər 1942-1945-ci illərdə "Azərbaycan", "Hücum", qəzetləri, "Milli birlik" jurnalını Berlində nəşr etmişlər.

Müharibə bitdikdən sonra, xüsusilə soyuq müharibə başlandıqdan Azərbaycan mühacirləri yenidən təşkilatlanmağa, bolşevizmə və sovet rejiminə qarşı amansız ideoloji mücadiləyə girişdilər. 1949-cu ildə Ankarada Azərbaycan Kültür Dərnəyi təsis edildi. 1952-ci il aprelin 1-dən Dərnəyin aylıq "Azərbaycan" adlı jurnalı "Birlik-dirilikdir" şüarı ilə nəşrə başladı.

Elə həmin tarixdən də Münhendə azərbaycan və rus dillərində Milli Birliyin orqanı "Azərbaycan" jurnalı çıxmaya başladı. 50-ci illərdə Azərbaycan Kültür Dərnəyi 11 kitab nəşr etmişdir. M.Ə.Rəsulzadənin "Azərbaycan kultür gelenekləri" (Ankara, 1949), "Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı" (Ankara, 1950), "M.F.Axundzadənin həyatı və əsərləri" (Ankara, 1950), "Azərbaycan dram ədəbiyyatı" (Ankara), "Sabirin Azərbaycan ədəbiyyatındakı yeri" (Ankara), "Azərbaycan ədəbiyyatında Vədadi və Vəqifin yaradıcılığı" (Ankara, 1952), Mirzə Balanın "Azərbaycan tarixində türk Albaniya" (Ankara, 1951), Kərim Odərin "Azərbaycan iqtisadiyyatı" (Ankara, 1952), Almaz İldırımın "Seçilmiş şerlər"i

(Ankara, 1953), prof. dr. Ə.Cəfəroğlunun “Azərbaycan dil və ədəbiyyatının dönüm nöqtələri” (Ankara, 1953) əsərləri həmin dövrün məhsuludur.

Bundan əlavə Mirzə Balanın tərtib etdiyi Gültəkinin “Buzlu cəhənnəm” (İstanbul, 1948), bir qrup Azərbaycan ziyalılarının yazdığı “Azərbaycan türklərinin milli bayramı” (Ankara, 1953), M.Ə.Rəsulzadənin “Nizami” (Ankara, 1951) əsərləri də nəşr olunmuşdur.

Azərbaycan mühacirləri arasında hələ 20-ci illərdən başlanan intriqalar 50-ci illərdə qarşılıqlı ittihamlarla yenidən güclənməyə başladı. Və nəşrlər də münaqişə meydanına çevrilmişdi. “Türk yolu” (1951-1955, cəmi 7 nömrə, redaktor və sahibi Məmməd Sadıq Aran), “Ergeneqon yolu” (1951, cəmi 1 nömrə (sahibi və redaktoru M.S.Aran), “Türk izi” (Azərbaycan milliyyətçilər dərnəyinin orqanı, 1952-ci ildən Çingiz Göygölün redaktorluğu ilə nəşr edilmişdir), “Mücahid” (sahibi və nəşriyyat müdiri Çingiz Göygöl, 1955-1958) kimi nəşrlər “Azərbaycan” (Ankara) və “Azərbaycan” (Münhen) jurnalları ilə yanaşı 50-ci illər mühacirət mətbuatı tarixində istiqlal uğrunda ideoloji mücadilə ilə yanaşı bu mövzularla bağlı da müəyyən iz qoymuşdur.

60 və 70-ci illər Azərbaycan mühacirət və xüsusilə mühacirət mətbuatı tarixində süslük, dalğınlıq və durğunluq dövrü kimi xarakterizə edilə bilər. Həmin illərdə yalnız “Azərbaycan” jurnalı (Ankara), özü də böyük fasilələrlə, birləşmiş nömrələrlə nəşr olunurdu.

70-ci illərin sonu 80-ci illərin əvvəllərində mühacirlərin fəaliyyətində nisbətən canlanma yarandı. 1979-80-ci illərdə İran İslam inqilabından sonra hakimiyyətə gələn Xomeyni rejiminin siyasəti yüz minlərlə azərbaycanlıyı ölkədən didərgin saldı. 1985-86-ci illərdə SSRİ-də başlanan aşkarlıq və yenidənqurma siyasəti imperiyanı süquta sürükləyən milli-azadlıq hərəkatının başlanmasına səbəb oldu. Mənfur ermənilərin Dağlıq Qarabağdakı separatçı fəaliyyəti və onların azərbaycanlılara qarşı ağılasığmaz vəhşilikləri ölkə daxilində olduğu kimi, xaricdəki azərbaycanlıların da kəskin etirazına, qəzəbinə səbəb oldu. Mühacir nəşrlərin başlıca mövzusu Azərbaycanın azadlığı, ərəzi bütövlüyü və eyni zamanda erməni vəhşiliyinin ifşası idi.

1978-1990-cı illər ərzində yalnız Azərbaycan Kültür dərnəyinin xətti ilə 30-a yaxın kitab, bir neçə risalə çap edilmişdir. M.Ə.Rəsulzadənin (Milli təsanüd. Ankara, 1978, Azərbaycan kultür gelenekləri və çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı. Ankara, 1984, Əsrimizin Siyavuşu. Ankara, 1989), Cemender Arslanoğlu və prof. dr. İsmayıl Kayabalının (Azərbaycan türkləri kultür tarixinin ana xətləri. Ankara, 1978, Doxsan üç savaşı. Ankara, 1978, Türk milli kultürü. Ankara, 1981, Bolqar türkləri. Ankara, 1985), Cemender Arslanoğlunun (Cənub Qərbi Qafqaz hökuməti Müvəqqəti Milliyyəsi. Ankara, 1986, Türklərin islam dininin qəbulu və Quzey Doğu Anadoluda türk islam mədəniyyəti. Ankara, 1986), Əhməd Qaracanın (Azərbaycanın yaxın tarixinə qısa bir baxış. Ankara, 1982), dr.A.Baycanın (Könül sazından. Ankara, 1983, Dağ çiçəkləri. Ankara, 1987), Şükrü Kaya Səfəroğlu və Adnan Müderrisoğlunun (Türk dövlətləri tarixi. Ankara, 1986), prof. dr.Orxan Türkdöğənin (Doğu Anadolunun sosial yapısı. Ankara, 1987), İshak Süngüroğlunun (Harput yollarında (Seçmələr). Ankara, 1987), dos. dr. Ənvər Konukçunun (“Koroğlu”ya qədər Bingöl. Ankara, 1987), Cəmil Ünalın (Türk və

islam aləmində Azərbaycanın yeri. Ankara, 1987), Sadi Bayramın (Güney Doğu Anadolu da prota-türk izləri. Ankara, 1988), prof. dr. Ədhəm Ruhi Fıǵlalın (Atatürk və din. Ankara, 1988), prof. dr. Əbdurrəhman Güzel və Kaya Səfəroǵlunun (Atatürk və milli birlik. Ankara, 1988), Yılmaz Öztunayın (XX yüzilliyin son çeyrəyində Şərq məsələsi. Ankara, 1989), Mələhət Altunbayın (Hürriyyətə uçan türk. Ankara, 1989), prof. dr. Mehmet Sarayın (Qiyafət və layiqlik. Ankara, 1989) qələmə aldığı əsərlər, habelə üç hissədən ibarət “Azərbaycan türk ədəbiyyatı tarixində abidə şəxsiyyətlər” (Ankara, 1987), “Səltənət və xəlifəlik qaldırılmalı idi mi? (Ankara, 1988), “Basınımızda Türkiyə məsələləri (Ankara, 1989), “Dağlıq Qarabağ: xəyallar və gerçəklər” (Ankara, 1989) kimi kitablar Azərbaycan mühacirlərinin fəaliyyət dairəsinin genişliyinə dəlalət edir. Bunlardan əlavə mühacirət nəşrləri sırasında Nağı Keykurun (Şeyxzamanlı – kursiv T.A.-nındır) “İstiqlal mücadiləsi xatirələri” (İstanbul, 1969), Hüseyn Baykaranın “Azərbaycan yeniləşmə hərəkatları: XIX yüz il, Ankara, 1966), “Azərbaycan istiqlal mücadiləsi tarixi” (Ankara, 1975), “İran inqilabı və azadlıq hərəkatları” (İstanbul, 1978), Kərim Odərin “Azərbaycan”, Taha Akyolun “Azərbaycan Sovetlər və ötəsi” (İstanbul, 1990), Əhməd Mehribaninin tərtib etdiyi “Dağlıq Qarabağ: tarixi sənədlər” (Fransa, 1989) və digər kitablar da diqqəti çəkir.

Azərbaycan öz müstəqilliyini yenidən bərpa etmək uğrunda mübarizə apardığı illər – 80-ci illərin sonu 90-cı illərin əvvəllərində mühacirət mətbuatı öz inkişafında yeni mərhələyə qədəm qoyur. Həmin dövrdə və müstəqilliyin ilk illərində “Azərbaycan (Ankara) jurnalı ölkədə gedən ictimai-siyasi prosesləri, xüsusilə Dağlıq Qarabağ və onun ətrafında baş verən hadisələri diqqətlə izləyir və dərhal reaksiya verir. Türkiyədə (“Azərbaycan türkləri”, “Xəzər” İstanbul, 1990), İsveçdə (“Araz”, Lund, 1991, “Azərbaycan”, Stokholm), İngiltərədə (“Aydınlıq”, 1988, London, “Odlar ölkəsi”, 1988, Edinburq), Almaniyada (“Azər”, 1990, Berlin, “Ana dili”, 1984, Bonn, “Savalan”, 1967, Berlin, “Ərk”, 1375), İspaniyada (“Dədə Qorqud”, 1988, Madrid), Belçikada (“Qürbət” 1984, Brüssel, “Odlu vətən, Brüssel, 1992), habelə keçmiş SSRİ məkanında – Rusiya Federasiyasında (“Azərros”, “Azərbaycan XXI əsr”, Moskva, “Azərbaycan media”, İvanova, “Bizim qəzet”, Kemerovo “Yurd”, Saratov, “İnam”, Sankt-Peterburq, “Azərbaycan”, Vladivostok, “Dərbənd”, Dərbənd), Estoniyada (“Ocaq”, Tallin), Ukraynada (“Savalan”, Dnepetrovsk, “Exo Azerbaydjana”, “Qolos Azerbaydcana” Kiryev, “Millət, “Simferepol”), Moldovada (“Araz”, Kişinyov) nəşr edilən qəzet və jurnallar mühacirət mətbuatı tarixində müəyyən iz qoymuşlar.

**“Ədəbiyyat məcmuəsi”, AMEA Nizami adına
Ədəbiyyat İnstitutunun əsərləri, 18 –ci cild, 2004,
“Elm və həyat” jurnalı, 6-cı nömrə 2004**

**Milli ideologiya və mühacirət problemi,
yaxud qurultay düşüncələri**

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin mayın 23-də «Dünya Azərbaycanlılarının I qurultayının keçirilməsi haqqında» Sərəncamı mühacirət mövzunu yenidən aktuallaşdırmışdır. Kütləvi informasiya vasitələrində (KİV) cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinin nümayəndələri bu problemlə, xüsusilə qurultayın keçirilməsi ilə bağlı öz fikir və mülahizələrini söyləyir, istək və arzularını bildirirlər.

Bütövlükdə cəmiyyətdə, o cümlədən KİV-də mühacirətə münasibət birmənalı deyildir: kimi Azərbaycan diasporunun təsir gücünü tamamilə inkar edir, ondan ümidini üzür, kimi bu qüvvəni həddən artıq şişirdir, hətta lobbiçilikdən bəhs edir.

Fikrimizcə, Azərbaycan mühacirəti haqqında onun tarixini, formalaşma mərhələlərini və səbəblərini, sosial tərkibini, sayını, maliyyə imkanlarını, coğrafiyasını, həyat və düşüncə tərzini, mətbuat və mədəniyyət mərkəzlərinin Proqramını öyrənmədən, araşdırmadan doğru-dürüst, dolğun, sanballı mülahizə yürütmək problemə qeyri-ciddi münasibətdən başqa bir şey deyildir.

Azərbaycan mühacirəti ümummilli mənafe ətrafında təşkilatlanmalıdır. Təşkilatlanmaq 10-15, lap elə 100-150 nəfər azərbaycanlının güc-bəla ilə bir yərə toplanması, ocaq, əncümən, mədəniyyət mərkəzi, yaxud kultür evi təsis etməsi demək deyildir. Belə təşkilatlar demək olar ki, azərbaycanlılar yaşayan bütün ölkələrdə, şəhərlərdə var. Lakin onların Proqramı bir qayda olaraq məhdud, yalnız mədəni-kütləvi tədbirlər keçirməyə yönəldilən və ona xidmət edən bir səviyyədə olur.

Həmvətənləri birləşdirən nə qədər cəmiyyət varsa, o qədər də Proqram və Əsasnamə var. Mövcud Mədəniyyət cəmiyyətlərinin fasiləsiz, inadlı, qətiyyətli, məhsuldar və ümummilli mənafeyə yönəlmiş ardıcıl fəaliyyətindən, vahid Proqramından danışmaq hələ tezdir. Aydın və perspektivli, milli ideologiya və milli dövlətçilik prinsiplərini əsas tutan Proqramı, böyük təbliğat məşını - KİV şəbəkəsi, geniş maliyyə imkanları, həmvətənlərin siyasi baxış və partiya mənsubiyyətindən, düşüncə və həyat tərzindən asılı olmayaraq Azərbaycan ideyası ətrafında birləşdirməyə qadir bir təşkilatın yaranması və fəaliyyətindən sonra mühacirət təsirli, güclü qüvvəyə çevrilə bilər.

Mühacirət tariximizdə belə dövr olmuşdur. Həmin dövrü öyrənmək vacibdir. Əvvəla, «hələ çox zəif öyrənilən mühacirət irsinə, mühacirlərin həyat və fəaliyyətinə aid aparılan hər bir araşdırma Azərbaycan tarixinin, mədəniyyətinin milli ideologiyasının dolğunlaşması yolunda atılan addımdır. Mühacirət irsi Azərbaycan tarixinin, mədəniyyətinin, bütövlükdə milli-mənəvi sərvətimizin tərkib hissəsidir» (Xaləddin İbrahimli, Azərbaycan siyasi mühacirəti, Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 1996-cı il, səh.6) . Digər tərəfdən «milli idealın nəsil-dən-nəslə keçməsi və Azərbaycan milli istiqlalının qurulub dünya durduqca yaşaması üçün yeni nəslin möhtac olduğu tərbiyə baxımından da» (M.B.Məmmədzadə, Azərbaycan Milli hərəkəti, 1937-ci il) bu irsin öyrənilməsi zəruridir. Mühacirətin görkəmli simalarından sayılan Nağı Şeyxzamanlı özünün «Azərbaycan istiqlal mücadiləsi xatirələri» adlı əsərində yazırdı ki, xalqımız dastan dolu şanlı keçmişi öyrənəcək və

yurdun istiqlalı uğrunda fədakarca çalışmış babalarını minnətdarlıqla xatırlayacaqlar. Mühacirətin fəallarından hesab olunan Hüseyn Baykara bu məsələnin – istiqlal mücadiləsi tarixinin öyrənilməsinin vacibliyini dərk edərək qələmə aldığı «Azərbaycan istiqlal mücadiləsi tarixi» və «Azərbaycanda yeniləşmə hərəkatı» adlı əsərlərinə işarə vuraraq uzaqgörənliklə yazırdı: «Azərbaycan xalqının keçmişini və mücadiləsini bilənləri və yaradanları zaman əritməkdədir. O halda gələcək nəsil bu davaları necə və haradan öyrənəcəkdir? Bax, bu kitabları mənə yazdıran səbəblər bunlardır» (H.Baykara, Azərbaycan istiqlal mücadiləsi tarixi, İstanbul, 1975-ci il).

1920-ci il aprelin 27-28-də baş verən məlum hadisələrdən sonra M.B.Məmmədzaadənin təbircə desək, «Azərbaycandan yeni mühacirlər seli axırdı» (M.B.Məmmədzaadə, Milli Azərbaycan hərəkatı, Bakı, «Nicat», 1992-ci il, səh.175). Lakin onları birləşdirən, fəaliyyətə sövq edən təşkilat olmadığından «mühacirət başsız və intizamsız, pərişan bir mənzərə ərz edirdi» (Yenə orada). Yalnız M.Ə.Rəsulzadə Türkiyəyə mühacirət etdikdən və 1923-cü ildə orada güclü təşkilat yaratdıqdan, «Yeni Qafqasya» adlı «millətçi, radikal, demokrat, türkçü» («Azərbaycan» jurnalı, Ankara, sentyabr, 1952-ci il) qəzetin nəşrə başlanmasından sonra Azərbaycan mühacirəti özünün yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu. Məhz bu təşkilat və qəzetin fəaliyyəti SSRİ kimi bir dövləti silkələyirdi. Təsədüfi deyil ki, SSRİ-nin Xarici İşlər Komissarlığı bu təşkilatın və qəzetin fəaliyyətinin dayandırılması üçün dəfələrlə Türkiyə Hökumətinə müraciət etmiş və yalnız 1932-ci ildə istəyinə nail olmuşdur.

Həmin dövrdə istiqlal aşıqləri Sovet imperiyası kimi bir dövlətə qarşı ideoloji mübarizə aparırdılar. Bu gün mühacirlərin arzusu çin olmuşdur: Azərbaycan istiqlala qovuşmuşdur. Lakin 10 yaşlı milli dövlətimizin qarşısında çox ciddi problemlər var: ölkənin ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi dövlətin və millətin qarşısında duran əsas məsələdir. Bu və digər problemlərin həlli üçün mühacirətdəki həmvətənlərimiz də fəal, faydalı, ardıcıl iş aparmalıdır. Bunun üçün isə ilk növbədə yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi milli ideologiya və milli dövlətçilik prinsiplərini rəhbər tutan Proqram hazırlanmalı, təşkilat yaradılmalıdır.

Həmin Proqramın və onun əsasında fəaliyyət göstərən təşkilatın başlıca vəzifəsi, məqsədi mühacirəti müstəqil Azərbaycan naminə səfərbər etmək, birləşdirmək olmalıdır.

Həmvətənlərin fəaliyyətində yaşadıkları ölkə, yaxud şəhərə uyğun müəyyən taktiki dəyişikliklər isə yolveriləndir. Lakin bütün həmvətənlər, onları birləşdirən cəmiyyətlər mərkəzi təşkilatın tövsiyyə və tapşırığı ilə çevik və intizamlı fəaliyyət göstərməlidir. Bunu hər şeydən əvvəl ali, müqəddəs məram – Azərbaycan mənafeyinə xidmət tələb edir.

Tutaq ki, hər hansı bir hökumətin, yaxud beynəlxalq təşkilatın Azərbaycanın mənafeyinə zidd hərəkatına etiraz etmək, bu hadisə ətrafında beynəlxalq aləmdə rəy yaratmaq lazımdır. Mərkəzi Təşkilatın işarəsi ilə həmvətənlər dünyanın müxtəlif yerlərində eyni forma və məzmununda etiraz aksiyası təşkil edirlər.

Müxtəlif informasiya kanalları və mənbələrinin çoxaldığına, internet kimi məlumat mübadiləsi vasitəsinin mövcudluğuna baxmayaraq, həmvətənləri birləşdirərək səfərbər və təşkil edəcək KİV-ə, xüsusilə qəzetə böyük ehtiyac var.

Belə bir qəzet dünya Azərbaycanlılarının əlaqə və əməkdaşlığı üçün son dərəcə vacib amildir. Tam əminliklə və məsuliyyəti dərk edərək bildiririk ki, bütün bunların və mühacirətin digər problemlərinin həllində noyabrda Bakıda keçiriləcək Dünya Azərbaycanlılarının qurultayı tarixi yol oynayacaqdır.

Bu tədbir diasporun təşkilatlanması, vahid, güclü bir qüvvəyə çevrilməsi istiqamətində həlledici və tarixi addım olacaqdır. Bütün bunları yazarkən niyyətimiz həmvətənlərlə indiyədək görülmüş işlərin dəyərini azaltmaq yox, əksinə görülmüş işlərin nəticəsi kimi qiymətləndirməkdir.

Bu mənada 1987-ci ilin sonu – 1988-ci ilin əvvəllərində yaradılan Xarici Ölkələrdəki həmvətənlərlə mədəni əlaqələr Cəmiyyəti – «Vətən» Cəmiyyətinin tarixi rolu və xidmətləri əvəzsizdir. Doğrudur, Cəmiyyət sovet rejiminin necə deyirlər, xeyir-duası ilə yaranmışdı. Lakin unutmamaq olmasın ki, 1985-86-cı illərdən start götürmüş aşkarlıq və yenidənqurma siyasəti bu rejimi belə bir addımı atmağa məcbur və məhkum etmişdi.

Bu gün həmvətənlərlə əlaqə yaratmaq, əməkdaşlıq etmək üçün yeni, daha çevik, üsul, metodlar tələb olunsun da, «Vətən» Cəmiyyətinin bu sahədəki təcrübə və ənənələrindən faydalanmaq vacibdir.

Fərqli həyat və düşüncə tərz, siyasi baxış və partiya mənsubiyyəti olan mühacir həmvətənləri Azərbaycan məfkurəsi ətrafına, bir bayraq altına toplamaq üçün ciddi ideoloji iş aparılmalı, şüura təsir göstərilməlidir.

Dövlət quruluşu müxtəlif olan ölkələrdə doğulan, böyüyən, fərqli şəraitdə tərbiyə və təhsil alan, nəhayət Vətəni tərk edib qütbətdə məskunlaşan həmvətənlərin bir qismi üçün bizim milli ideologiya bəzən nəinki anlaşılmaz və yad, hətta qeyri-məqbul və qəbul edilməz olur. Onların bəziləri bu ideologiyaya düşmən gözü ilə baxır, ona qarşı amansız mövqe tuturlar. Bu təəssüf doğurur, lakin həqiqətdir. Odur ki, belə hallara da hazır olmaq lazımdır. Həmvətənlərlə işləmək şərəfli olduğu qədər, məsul və çətinidir. Milli şüur, milli özünü dərk və milli təəssübkeşlik hissi zəif olan, yaxud səbatsız, eyni zamanda pula həris həmvətənlərin xarici ölkə kəşfiyyat xidmətlərinin toruna düşmək təhlükəsi var. Fransa, ABŞ, Almaniya, İsveç və başqa ölkələrdə yayılan «Rüzegare no» (Yeni dövrən) adlı qəzetdə Murtəza Azərbaycani (!) adlı bir müəllifin məqaləsi çox mətləblərdən xəbər verir. Həmin məqaləyə «Vətən» Cəmiyyətinin orqanı olan «Odlar yurdu» qəzeti vaxtında münasibət bildirmişdi («Yeni dövrən»-in köhnə havaları, «Odlar yurdu» qəzeti, №14, iyul, 1991-ci il).

Adı çəkilən müəllif bir yazısında S.Vurğunun məşhur «Ayrılarımı, könül candan Azərbaycan, Azərbaycan» beytindən hiddətlənir və dünyaya səpələnmiş azərbaycanlıları milli mənafe ətrafında birləşdirməyi «şeytani xəyallar» adlandırır. Təəssüf ki, belə misallar çoxdur...

«Vətən» Cəmiyyəti öz işini bir neçə istiqamətdə qururdu:

- həmvətənlər arasında Azərbaycan dilini, tarixini, ədəbi, mədəni irsi təbliğ təşviq edir, öyrədir və sevdirdir;
- həmvətənləri imkan düşdükcə Azərbaycana dəvət edir, onları respublikada gedən ictimai-siyasi proseslərlə, mədəni həyatla yaxından tanış edir, Bakıda və başqa şəhər və rayonlarda görüşlər, kütləvi tədbirlər keçirir, məlumatlandırır;
- həmvətənlərlə onların məskunlaşdıqları ölkənin tanınmış xadimləri

arasında sıx, işgüzar, mehriban münasibətlərin yaranmasına, onların əlaqə və əməkdaşlığına köməklik göstərirdi;

- xaricdəki həmvətənlərin, o cümlədən tanınmış rəssamların, yazarların, incəsənət xadimlərinin Bakı ilə yaradıcılıq əlaqələrini gücləndirirdi;

- respublikada tanınmış elm, ədəbiyyat, mədəniyyət xadimlərini həmvətənlərin, onları birləşdirən kultür dərnəklərinin dəvətinə əsasən xaricə ezam edirdi;

- cəmiyyət ayrı-ayrı həmvətənlərlə müntəzəm yazışır, onların ünvanına küllü miqdarda qəzet, kitab, digər çap məhsulları göndərirdi;

- həmvətənləri birləşdirən mədəniyyət mərkəzləri, əncümən və ocaqları ilə əlaqə saxlayır, onlara KİV və başqa nəşrlər ünvanlayırdı;

- mühacir mətbuat orqanları ilə yazışır, «Odlar yurdu» qəzetində onların mətbuat xülasəsini dərc edirdi;

- əcnəbi azərbaycanşünaslarla sıx əlaqə saxlayır, əməkdaşlıq edirdi;

- həmvətənlərin vasitəsilə xarici ölkələrdə tanınan dövlət, elm, mədəniyyət xadimləri ilə əlaqə saxlayır, onları Azərbaycana dəvət edirdi.

Hələ 1988-ci ildə – dahi mütəfəkkir və ədib M.F.Axundzadənin 175 illik yubileyi qeyd olunanda Sovet Azərbaycanının 70 ilə yaxın tarixində ilk dəfə «Vətən» Cəmiyyəti bu əlamətdar hadisə ilə bağlı tanınmış həmvətənləri respublikaya dəvət etmiş və böyük toplantı keçirmişdir.

Xarici ölkələrdə Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyətini yaşadan, yorulmadan təbliğ edən, öyrənən həmvətənlərimizdən professorlar S.Tanıllı, İ.Məlikoff, Q.S.Təbrizi, Ş.Ənsari, İ.Persinəjad, məşhur rəssamlar Davud və Əyyub İmadiyan qardaşları, tanınmış fotoqraf R.Diqqəti, yazıçı Y.Feyzioğlu ilə «Vətən» Cəmiyyətindəki tarixi görüş yaddaşlardan uzun müddət silinməyəcək. Elçinin, Anarın, B.Vahabzadənin, Əzizə Cəfərzadənin, Polad Bülbüloğlunun, Fərhad Xəlilovun və digər xadimlərin də iştirak etdiyi həmin görüş zamanı mühacirətlə əlaqə və əməkdaşlığın yolları haqqında fikir mübadiləsi edilmiş, bu işin əhəmiyyəti qeyd olunmuşdu.

Bu tədbirdən təxminən bir il sonra – 1989-cu il noyabr ayında həmvətənlərlə növbəti görüş zamanı dünya şöhrətli rəssam İbrahim Əhrari «Vətən» Cəmiyyətinin sədri Elçinə müraciətlə deyirdi:

«Bu cəmiyyət bizlərin gözüne nur, dizinə qüvvət, beyninə ruh verdi» («Odlar yurdu» qəzeti, № 22, noyabr 1989-cu il).

Ümumiyyətlə, «Vətən» Cəmiyyətinin diasporla bağlı fəaliyyəti istər xaricdə yaşayan həmvətənlər və istərsə də Respublika ictimaiyyəti tərəfindən həmişə yüksək qiymətləndirilmişdir. Müxtəlif dövrlərdə cəmiyyətin işi ilə əlaqədar səslənən fikirlər də bunu təsdiqləyir. «Bakı» axşam qəzeti özünün 3 sentyabr 1990-cı il tarixli nömrəsində yazırdı: «Vətən» Cəmiyyəti yarandığı iki il yarım xaricdə yaşayan minlərlə azərbaycanlı ilə əlaqə yaratmış, onları respublikamızın bugünkü həyatı ilə, tarix, ədəbiyyat, incəsənət, mədəniyyət sahəsindəki nailiyyətlərimizlə tanış etmişdir. Cəmiyyətin əlaqə saxladığı həmvətənlər arasında dünya şöhrətli rəssamlar, şərqşünaslar, ədəbiyyat, incəsənət xadimləri, biznesmenlər vardır» («Qəlbimiz vətənlə vurur» adlı məqalədən).

Azərbaycan mühacirəti haqqında sanbalı ilə diqqəti çəkən «Azərbaycan

siyasi mühacirəti» adlı kitabda (X.İbrahimli, Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 1996-cı il) müəllif yazır: «... obyektivlik naminə qeyd etməliyik ki, mühacirlərimizin vətənlə əlaqəsinin yaranmasında (bu əlaqə özlüyündə mühacirət probleminə diqqəti artırırdı), mühacirət probleminin aktuallaşmasında, elmi-nəzəri axtarırlara ilk təşəbbüslərin meydana gəlməsində Elçinin rəhbərlik etdiyi «Vətən» Cəmiyyətinin, bu cəmiyyətin orqanı olan «Odlar Yurdu» qəzetinin ayrıca xidmətləri olmuşdur» (səh.11). Lap bu yaxınlarda isə mühacirətlə bağlı maraqlı materiallar dərc edən «Ayna» qəzeti 80-ci illərin sonuna, 90-cı illərin əvvəllərinə işarə vuraraq yazır: «Bu dövrdə diasporla məqsədyönlü iş aparan və buna görə də xalq arasında böyük nüfuza malik olan «Vətən» Cəmiyyətinin və onun orqanı olan «Odlar Yurdu» qəzetinin xidmətlərini xüsusi qeyd etmək lazımdır» (Məhərrəm Zülfüqarlı, Azərbaycan diasporu: alternativlik problemi, «Ayna» qəzeti, 1 iyun 2001-ci il). «Vətən» Cəmiyyəti Azərbaycan istiqlal mücadiləsinin iştirakçılarını, Ankaradakı Azərbaycan Milli Mərkəzinin və Ankaradakı Azərbaycan Kültür Dərnəyinin baş katibi, «Azərbaycan» jurnalının redaktoru Əhməd Qaracanı, həmin cəmiyyətin məsul üzvü Yəhya Daşdələni Bakıya ilk dəfə dəvət etdi. Respublikanın bütün sahələrdən olan tanınmış xadimləri ilə mühacirətin ən güclü, nüfuzlu nümayəndələrinin görüşünü təşkil etdi, Azərbaycan diasporunun problemləri müzakirə olundu. Hələ 1991-ci ildə keçirilən həmin görüşdə Ə.Qaraca demişdir ki, Türkiyədəki Milli Mərkəzin 40 illik fəaliyyəti ilə bu ölkədə yaranmış Azərbaycan lobbisinin Qərbə «ixracı» son dərəcə aktualdır. Nətiq problemlə bağlı öz təkliflərini də söyləmişdi (ətraflı bax: A.Tahirli «Vətən» Cəmiyyətində görüş, «Odlar yurdu» qəzeti, №2, yanvar 1991-ci il). Bundan xeyli əvvəl isə «Vətən» Cəmiyyətinin sədri Elçinin şəxsi təşəbbüsü və səyi ilə M.Ə.Rəsulzadənin silahdaşı, onun işinin ən məhsuldar, yorulmaz davamçısı Məhəmməd Gəngərli Bakıda qonaq olmuşdur. Bu gün – müstəqillik dövründə bu çox adi, rahat məsələdir. Amma həmin vaxt – Sovet rejiminə qarşı qatı və amansız ideoloji mübarizə aparan mühacirin Bakıya dəvət olunması ən azı böyük cəsarət tələb edirdi.

«Ana dili» qəzetinin (Bonn) nəşiri və redaktoru N.Qərəvinin, dünya miqyasında tanınmış rəssamlar Ə.Behkələmin (Berlin), Davud və Əyyub İmdadiyan qardaşlarının (Paris), görkəmli şərqşünas professor İ.Melikoffun (Paris), Stokholmdakı Azərbaycan kultür əncüməninin nümayəndəsi M.Kəriminin, Azərbaycan dili və ədəbiyyatı üzrə tanınmış mütəxəssis Əli Yavuz Akpınarın (İzmir), London Universitetinin professoru T.Gənceyinin, Tolido Universitetinin professoru Ş.Ənsarinin, məşhur Ə.Bəndəroğlunun (Bağdad), Edinburq Universitetinin professoru Q.S.Təbrizinin ... «Vətən» Cəmiyyətinin dəvəti ilə ilk dəfə Bakıya gəlməsi, respublika ilə tanışlığı təbii ki, mühacirətlə aparılan ardıcıl və faydalı fəaliyyətin bəhrəsi idi.

Qeyd etdiyimiz kimi, həmvətənlərlə bərabər «Vətən» Cəmiyyəti xaricdəki əcnəbi dövlət, mədəniyyət, ədəbiyyat-incəsənət xadimlərini də ölkəmizə dəvət edir, bununla da respublikanın, onun ədəbi, mədəni xəzinəsinin tanınmasına və xüsusilə Dağlıq Qarabağ və onun ətrafında baş verən hadisələr haqqında Qərbdə düzgün rəy yaradılmasına çalışırdı.

Mədəniyyətimizin yaxın dostu, professor C.Bellinceri (İtaliya), Konnektikut Universitetinin professoru xanım Odri Altstadt, professor T.Svyataxovski və

başqaları ilə əlaqə və əməkdaşlıq bir tərəfdən xaricdə azərbaycanşünaslığın inkişafına təkan vururdusa, digər tərəfdən respublikada baş verən ictimai-siyasi hadisələrin olduğu kimi yayılmasına kömək edirdi. Bu mənada «Vətən» Cəmiyyətinin dəvəti ilə ABŞ Konqresinin üzvü, görkəmli siyasi xadim, Demokratlar partiyasının liderlərindən biri Cim Mudinin 1990-cı ildə Bakıya səfəri xüsusilə əhəmiyyətli olmuşdur.

«Vətən» Cəmiyyətinin sədri Elçin Cim Mudini qəbul edərkən «əgər səhv etmirəmsə, bu ABŞ Konqresinin üzvünün Azərbaycana ilk səfəridir və buna görə də tarixi əhəmiyyət kəsb edir» demişdir. C.Mudi isə söyləmişdir ki, onun ölkəsinin ictimaiyyəti və siyasi dairələri Azərbaycanda və ümumiyyətlə SSRİ-də baş verən hadisələri diqqətlə izləyir və əsl həqiqəti öyrənmək istəyir. C.Mudi əmin olduğunu bildirmişdir ki, onun səfəri Azərbaycan haqqındakı informasiya azlığının aradan qaldırılmasında böyük rol oynayacaqdır.

Yeri gəlmişkən deyək ki, Cim Mudi Şəhidlər Xiyabanını ziyarət edən ilk rəsmi, xarici dövlət xadimidir. Konqresmenin ABŞ-a qayıtdıqdan sonra siyasi dairələr qarşısında əsl həqiqəti əks etdirən çıxışları, şübhəsiz ictimai rəyə az da olsa, təsir etmişdir.

Hələ SSRİ mövcud ikən «Vətən» Cəmiyyəti keçmiş sovet məkanındakı həmvətənlərlə də sıx əlaqə saxlayır, yazışır, informasiya mübadiləsi edirdi. Estoniyada, Ukraynada, Latviyada, Moskvada, Sverdlovskda, Saratov və başqa yerlərdə fəaliyyət göstərən Azərbaycan mədəniyyət mərkəzləri ilə əməkdaşlıq sayəsində Azərbaycan mədəniyyəti, ədəbiyyatı, incəsənəti geniş təbliğ olunurdu. «Vətən» Cəmiyyətinin fəaliyyəti bilavasitə həmvətənlərlə mədəni əlaqələrlə bağlı olsa da, Azərbaycanda baş verən ictimai-siyasi proseslər, xüsusilə Dağlıq Qarabağ və onun ətrafındakı hadisələr haqqında beynəlxalq ictimaiyyətə operativ və obyektiv məlumat ötürür, xaricdə Azərbaycan həqiqətini yayır, mövcud informasiya blokadasını yarmağa çalışırdı.

Bu mənada «Vətən» Cəmiyyəti Rəyasət Heyətinin sədri Elçinin ABŞ senatının xarici işlər üzrə Komitəsinin noyabrın 17-də Dağlıq Qarabağ haqda qəbul etdiyi bədnam qətnaməyə sərt münasibətini, qəzəbini ifadə edən «Həqiqət naminə» («Odlar yurdu», №22, noyabr 1989-cu il), «Siyasi nəşiliq nümunəsi» («Odlar Yurdu», №22, dekabr 1989-cu il) adlı yazıları diqqəti xüsusi ilə cəlb edir. Bu yazılar bir yazıçı qələminin məhsulu olsa da, torpağının toxunulmazlığı uğrunda ayağa qalxan xalqın bağrından qopan haqq səsi, hayqırtısı, hiddəti idi: «Və hərgah bu gün Amerika Birləşmiş Ştatları senatının xarici işlər komissiyası Azərbaycanın ayrılmaz tarixi bir hissəsi olan Dağlıq Qarabağ haqqında yalan məlumatlara və saxta sənədlərə əsaslanan tamamilə birtərəfli qətnamə qəbul edərsə, bu – Azadlığın ziddi, qaranlığın təntənəsidir.

Hərgah bu gün daşnaksutyunun ən qatı və qəddar üzvləri Amerika Birləşmiş Ştatlarında özlərinə cismani məskən tapmışlarsa, bunu bəlkə də ölkədəki Azadlıqla izah etmək olar, lakin həmin daşnaklar orada özlərinə mənəvi məskən də tapmışlarsa, bu – Azadlığın, işığın yox, qara əməllərin ifadəsidir.

Hərgah daşnak əqidəsi, daşnak dünyabaxışı Amerika Birləşmiş Ştatlarının senatına təsir edə bilirsə, bu – Azadlığa xəyanətdir, Azadlıq ideallarının tapdanması deməkdir» («Həqiqət naminə» adlı yazıdan). Yaxud, müəllif «Siyasi

naşılıq nümunəsi» adlı məqaləsində yazırdı: «...Cənab senatorlar! Siz Dağlıq Qarabağda «ermənilərə, yəhudilərə və digər etnik qruplara qarşı mütəşəkkil zorakılıqdan» danışırırsınız. Hansı fakta, hansı sənədə əsaslanıb, misal üçün, yəhudilərə qarşı zorakılıq göstərildiyini iddia edirsiniz, Axı, söhbət ABŞ kimi böyük və azadpərvər bir dövlətin senatından gedir, Sizin ermənilərin də, yəhudilərin də, «digər etnik qrupların» da təəssübünü çəkməyiniz yaxşı hadisədir, lakin nə üçün Siz bunu əslində Azərbaycan xalqına qarşı düşmənçilik hesabına edirsiniz, Azərbaycanlılar Sizə nə etmişlər, Azərbaycan xalqı ABŞ senatı qarşısında hansı qəbahətin sahibidir, hər hansı bir xalqı müdafiə etmək başqa bir xalqın hüquqlarının tapdanması, mənəviyyatının alçaldılması sayəsindəmi olmalıdır? Doğrudanmı, daşnak təbliğatı Sizi – qüdrətli bir ölkənin senatorlarını bu dərəcədə hipnoz etmişdir, Yoxsa, Siz özünüz bu hipnozdan çıxmaq istəmirsiniz?

... Siz «törədilmiş cinayət hərəkətlərinin» təhqiqatından danışırırsınız, «qətlərdə və qan tökülməsində günahkar olanların aşkara çıxarılmasına və cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsinə» çağırırsınız. Qətnamənin bütün pafosundan, mülahizələrinizin təmayülündən yenə də tamam aydındır ki, Siz bu ümumi kontekstdə cinayət hadisəsini yalnız ermənilərə qarşı azərbaycanlılar tərəfindən zorakılıq kimi qiymətləndirirsiniz. Siz hansı mənəvi haqla bu cür birtərəfli mövqe tutursunuz? Tərəf – müqabilin, indiki halda Azərbaycan xalqının mənəvi və cismani sarsıntılarına, Azərbaycan xalqına qarşı yönəldilmiş mütəşəkkil cinayətkar fəaliyyətə, azərbaycanlıların qətlə yetirilməsinə, işgəncələrə və təhqirlərə məruz qalmasına, yüz minlərlə azərbaycanlının öz doğma torpağından qovulmasına bələd olmadan bu dərəcə məsuliyyətli bir qərar qəbul etmək hansı beynəlxalq hüquq normaları ilə bir araya sığır!

Cənab senatorlar!

Bu Qətnamə yenidən istiqlaliyyət əldə etmiş, təcrübəsiz bir ölkənin, yaxud qəsbkar bir dövlətin yox, Amerika Birləşmiş Ştatları kimi böyük və azadlıqsevər bir məmləkətin iradəsini ifadə edir, daha doğrusu, ifadə etməlidir. Lakin Siz həmin Qətnamə ilə məhz azadpərvərlik ideyalarına ləkə vurmursunuzmu?»

Yəqin hörmətli oxucu bu sətirlərin 1989-cu ildə qələmə alındığının fərqi də vardı... 1990-cı il 20 yanvar qırğını, 1992-ci il 26 yanvar Xocalı soyqırımını ilə bağlı «Vətən» Cəmiyyəti, onun orqanı «Odlar Yurdu» qəzeti nəinki həmvətənləri, onların vasitəsi ilə, yaxud birbaşa dünyanın nüfuzlu informasiya kanallarını operativ və dolğun məlumatlarla təmin edirdi.

Söhbətimizin əvvəlinə qayıdaraq bir daha qeyd etmək istərdim ki, həmvətənlərlə işin indiki mərhələsində bu sahədə toplanmış təcrübədən, formalaşmış ənənələrdən istifadə etmək vacibdir. Əlbəttə, indiki şərait, dövr 10-12 ildəkindən xeyli fərqlidir, bu – Azərbaycanın müstəqilliyi faktoru həmvətənlərlə əlaqəni bir tərəfdən asanlaşdırırsa, digər tərəfdən məsuliyyəti də artırır.

Bu gün KİV-də «Qurultay lazımdır» sualı yox, bu ali orqanda müzakirə ediləcək problemlər müzakirə predmeti olmalıdır. Fikrimizcə, qurultayda Həmvətənlərə iş üzrə Milli Proqram qəbul edilməlidir. Bu Proqramda ilk növbədə dünyanın müxtəlif ölkələrinə səpələnmiş həmvətənlərin təşkilatlanması üçün təxirəsalınmaz tədbirlər müəyyənləşdirilməlidir.

Mövcud mədəniyyət mərkəzlərinin proqramları Milli Proqrama

uyğunlaşdırılmalıdır. Qurultay mədəniyyət mərkəzlərinin tərkibinə yenidən baxmağı tövsiyə etməlidir.

Mədəniyyət Mərkəzlərinin Koordinasiya Şurası təsis edilməlidir. Şura mərkəzlər arasında operativ əlaqə yaratmaq, həmvətənləri hər hansı məsələ ətrafında səfərbər etmək üçün tədbirlər müəyyənləşdirməlidir.

Qurultayda dünya Azərbaycanlılarının qəzetinin, jurnalının buraxılması, internet səhifəsinin açılması qərara alınmalıdır.

Ən qısa müddətdə nümayəndələrə təmsil etdikləri ölkələrdəki azərbaycanlıların sayı, sosial tərkibi, həyat tərz, dünyagörüşü və s. kimi informasiyalardan ibarət məlumat bankının Koordinasiya Şurasına təqdim etməsi tövsiyə olunmalıdır.

Qurultay Dağlıq Qarabağ problemi və mövcud vəziyyətlə bağlı dünya azərbaycanlılarına, bütün ölkələrin parlament və hökumət rəhbərlərinə, beynəlxalq təşkilatlara, dini konvensiyaların başçılarına müraciət qəbul etməlidir.

Müxtəlif ölkələrdə, ilk öncə Rusiya Federasiyasında, ABŞ-da, Almaniyada, Fransada, İsveçdə, Hollandiyada Azərbaycan lobbisi yaradılması üçün tədbirlər müəyyənləşdirilməlidir.

Qurultayda həmvətənlərin məskunlaşdığı ölkələrdəki hakimiyyət orqanları, beynəlxalq təşkilatlar ilə, habelə digər millətlərin, xüsusilə Türkiyə türklərinin diasporu ilə iş birliyi yaradılması yolları müəyyənləşdirilməlidir.

Azərbaycanın iqtisadi cəhətdən inkişafına yardım edəcək təkliflər ətrafında fikir mübadiləsi aparılmalı, həmvətənlərin ölkə iqtisadiyyatına sərmayə qoymasına şərait yaradılması üçün müvafiq Proqramlar tərtib edilməlidir.

Mühacirətdə yaranan mədəni irsin Vətənə gətirilməsi yolları araşdırılmalıdır.

Xarici ölkə kitabxanalarına Azərbaycan KİV və ədəbiyyat nümunələrinin fasiləsiz, sistemli ötürülməsinin təmin etmək üçün plan hazırlanmalıdır.

Bunlar qurultayda toxunulması vacib olan məsələlərin bir qismidir.

Ən vacibi odur ki, qurultay dünyanın müxtəlif ölkələrində məskunlaşan hər bir mühacirin mənəvi-millî pasportuna çevriləcək, əqidə və məsləyinə hakim kəsiləcək millî ideologiya ətrafında birləşməsinə zəmin yaradacaq, təkan verəcəkdir. Azərbaycanın tarixi torpaqlarının tanınmasının və bərpa olunmasının, müstəqilliyinin əbədiyyətə çevrilməsinin, dinamik inkişafının, ayrılıqda hər bir Vətən övladının, bütövlükdə xalqın firavan həyatının təminatçısı olan bu sərvət - müqəddəs «Qurani-Kərim»dən ilhamlanan, ana kitabımız «Dədə-Qorqud»dan mayalanan, C.Əfqani və M.F.Axundzadənin mənəvi dünyasından pərvazlanan, İ.Qaspiralı, Ə.Topçubaşı və Y.Akçuraoglu məsləyindən qidalanan, H.Zərdabi, Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlu, M.Ə.Rəsulzadə, M.B.Məmmədzadə, A.Səhhət, M.Hadi, C.Məmmədquluzadə, Ö.F.Nemanzadə dühası ilə cilanan, formalaşan, türkçülüüyü (millətçiliyi, vətənçiliyi, istiqlalçılığı, islamçılığı (ittihadçılığı), tərəqqini (müasirlik və mədəniyyəti) ehtiva edən, ondan yaranan, ona söykənən, Ə.Hüseynzadənin təbirincə desək, «türk hissiyatlı, islam etiqadlı, Avropa qiyafəli» millî ideologiyadır. Bu ideologiyadan kənarda, yaxud onun fəvqündə heç bir hərəkət və cərəyan məqbul deyildir. Təsadüfi deyil ki, M.Ə.Rəsulzadə bütün təbəqələrdən olan Azərbaycan xalqını nəzərdə tutaraq 1922-ci ildə qələmə aldığı «İstiqlal məfkurəsi» adlı məqaləsində (M.Ə.Rəsulzadə, Azərbaycan Cümhuriyyəti:

keyfiyyəti təşəkkülü və şimdiki vəziyyət), İstanbul, 1990-cı il, səh.124) yazırdı: «İstiqlal xaricində onun üçün bir Azərbaycan yoxdur».

“525-ci qəzet”, 24 iyun 2001

Mühacir qəlbində və qələmində 28 May və 28 Aprel

Mühacir mətbuatı və 28 Aprel

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti illərində 28 Aprel günü rəsmən təntənə ilə qeyd olunur, «azadlıq», «səadət», «bərabərlik» simvolu kimi səciyyələndirilir, şəninə mahnılar, nəğmələr qoşulurdu. 28 Aprel hadisələrini ötən əsrin 80-ci illərinin sonlarından etibarən əvvəl ayrı-ayrı adamlar, sonra isə xalqın böyük əksəriyyəti açıq-aşkar istila, işğal günü, Şərqdə ilk dünyəvi, demokratik dövlət olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin devrildiyi gün kimi qiymətləndirməyə və lənətləməyə başladılar.

Bəs 28 Apreli həmin illərdə Azərbaycan mühacirəti necə qarşılamışdır? 1920-ci il hadisələrindən sonra pərən-pərən düşmüş Azərbaycan mühacirəti 1923-cü ildən sonra İstanbulda təşkilatlanmağa, ciddi və məhsuldar fəaliyyətə başladı. Həmin ilin sentyabrında təsis olunan «Yeni Qafqasya» məcmuəsi rus imperializminə və bolşevik istilasına qarşı milli istiqlal davasını yürüdən ilk dərgi idi. Öz simasını «millətçi, radikal, demokrat, türkçü» kimi xarakterizə edən «Yeni Qafqasya» ilk nömrələrindən 28 Aprel və onunla başlayan sovet rejiminə qarşı amansız mövqe tutmuşdu. Təsadüfi deyil ki, 20-ci illərdə Sovet İttifaqı «Yeni Qafqasya»nın nəşrinin dayandırılması üçün dəfələrlə Türkiyəyə müraciət etmişdi. «Yeni Qafqasya» öz yerini 1928-ci ildə eyni proqram və eyni həərətlə çıxan «Azəri türk»ə vermişdir. «Azəri türk»ü «Odlu yurd» məcmuəsi və həftəlik «Bildiriş» qəzeti əvəz etmişdir. Sovet hökumətinin müdaxiləsi nəticəsində bu nəşrlərin qarşısının alınmasıyla milli nəşrlərimizin İstanbul dövrü başa çatmış, 1932-ci ildən etibarən Avropa dövrü başlamışdır. Həmin qəzetlərin bazasında 1932-ci il dekabrın 10-dan Berlində çıxan «İstiqlal» qəzeti, 1934-cü ildən nəşr olunan «Qurtuluş» məcmuəsi və digər nəşrlərdə və 28 aprelin və onunla yaranan sovet rejiminin mahiyyəti, məzmunu barədə xeyli məqalə dərc edilmişdir.

İkinci Dünya müharibəsindən sonra keyfiyyət və kəmiyyət baxımından xeyli dəyişmiş mühacirət 28 Aprel mövzusunu nəinki unutmamış, əksinə tamamilə yeni baxışlarla zənginləşdirmişdir. 40-cı illərin sonundan yenidən Türkiyəyə qayıdan mühacirlərlə Avropada məskunlaşan həmvətənlər arasında istiqlal mücadiləsi tarixinə münasibətdə ciddi fikir ayrılığı bəzən sərt ittihamlarla müşayiət olunsada, nəticə etibarilə mühacirətin hər iki qolu 28 Aprelin Azərbaycan xalqının tarixində və taleyində oynadığı mənfur rolu qeyd edirdilər.

Azərbaycan Milli Birliyinin 1952-ci ildən Münhendə nəşr olunan orqanı «Azərbaycan» jurnalının aprel 1953-cü il 11-ci nömrəsində E.Sultan imzası ilə dərc olunmuş «Azərbaycanın matəm günü» adlı məqalə mühacirətin bu tarixi hadisəyə münasibətini tam əks etdirir. Məqalə belə başlayır: «Sovet mətbuatı,

sovet radioları hər il aprel ayının 28-də «aprel inqilabı» adlandırdığı bu təbəddülatdan bəhs edir. Bu «inqilaba» həsr olunan cildlərlə əsərlərdə 28 Aprel günü Azərbaycan xalqının istiqlala qovuşduğu gün kimi göstərilir». Müəllif daha sonra «həqiqətən böylə bir inqilab hadisəsi olmuşdumu?» - deyə sual verir və 28 Aprel hadisəsinin əsl mənasını açmağa cəhd göstərir, dövrün ictimai-siyasi xarakteristikasını verir, Kremlin məkrli niyyətlərini açır və «sovet hüriyyətinin mahiyyətini» tarixi sənədlərlə ifşa edir. Müəllif 27 aprel gecəsi Stalinin göstərişi ilə Kirov və Orconikidzenin başçılıq etdiyi XI Qızıl Ordunun Azərbaycan torpaqlarına soxulduğunu qeyd edir və yazır: «Beləliklə, gənc Azərbaycan demokratisi sovetlərin hiyləsinə qurban getdi... 28 Aprel günü Azəri türklərinin istiqlal günü deyil, o oktyabr inqilabından doğan qırmızı sovet diktatorlarının Azərbaycan istiqlalını qanlar içərisində boğduğu gündür. 28 Aprel müdhiş bir əsarətin ifadəsidir. İstiqlal eşqi ilə dolu qəlblər hər il 28 Apreldə bir daha acıyır və yarası dərinləşir».

E.Sultan məqalədə XI Qızıl Ordunun Azərbaycana gətirdiyi fəlakətlərdən, kəndlilərə məxsus «yeyəcək və geyəcək bütün şeylərin» talanmasından, «Azərbaycan alimlərinin, yazıçı, şair və digər sənət sahiblərinin böyük bir qisminin həbsə alınmasından, Sibirə sürgün edilməsindən, xalqın yetişdirdiyi ən dəyərli övladlarının» itirilməsindən ürək ağrısı ilə bəhs edir. Müəllif eyni zamanda azərbaycanlıların azadlıqsevər xalq olduğunu, onların «heç bir zaman işğalçı qüvvələrin qarşısında boyun əymədiyini» qürurla qələmə alır, sovet hakimiyyəti illərində Gəncə, Qarabağ, Şəki və Şəmkir üsyanlarını misal gətirir.

Müəllif 1939-cu ildə latın əlifbasının rus əlifbası ilə əvəz edilməsini sovet rejiminin xalqımıza vurduğu mənəvi zərbələrdən biri hesab edir, əlifba siyasətinin, habelə bir sıra milli və dini bayramların, adət və ənənələrin qadağan edilməsinin məqsədini açıqlayır. O yazır: «Gözlərə milli görünəcək, beyinlərdə milli düşünüləcək nə varsa, məhv etmişlər». Müəllif məqalənin sonunda göstərir ki, azəri türkləri sovet imperiyası siyasəti əleyhinə yürütdüyü inadlı mücadilədə bir dəqiqə də olsun tərəddüd etməmiş və istiqlal idealını zəiflətməmişdir.

Jurnalın həmin nömrəsində Azərbaycanın sabiq naziri Əkbər Ağa Şeyxülislamzadənin «Azadlıq» radiosu ilə xalqımıza müraciəti dərc edilmişdi. Müraciətdə deyilir ki, 28 Aprel 1920-ci ildə Qızıl Kreml Azərbaycan istiqlalını qanlar içində boğdu. Bu gün Azərbaycanın ən qara günüdür. Bu gün istiqlal günəşinin Şimaldan gələn qara buludlarla örtüldüyü gündür. Dəhşətli bir əsarətin ifadəsi olan 28 Aprel yalnız Azərbaycanın deyil, bütün Qafqaz və türk-müsəlman dünyasının matəm günüdür. Müraciətdə daha sonra sovet hökumətinin Azərbaycan xalqına vurduğu sağalmaz yaralardan bəhs olunur və dünya dövlətləri Birləşmiş Millətlər Təşkilatı qarşısında türk-müsəlman xalqları məsələsini qaldırmağa səslənir. Sənəd inamlı, qətiyyətli ifadələrlə bitir: «Mən əminəm ki, azad dünya xalqları ilə sovet məhkumu xalqlarının dostluğu kommunizm istibdadına son verəcək və bütün dünya xalqlarını səadət və rifaha qovuşduracaqdır. Vətənimizin üfüqlərində istiqlal günəşi doğacaqdır. Bu günəşin altında azəri türkləri ilham dolu ürəklə yaşayacaq və yaradacaqlar. Yaşasın azad və müstəqil Azərbaycan! Yaşasın azəri-türk milləti!»

Azərbaycanın istiqlalı uğrunda mübarizə tarixinin ən ləyaqətli və mübariz nümayəndələrindən biri olan C.Hacıbəyli 28 Aprelin tariximizdə qanlı bir səhifə olduğuna işarə edərək yazırdı: «O mənhus 28 Aprel günündən bəri azəri milləti öz milli bayramını (28 May İstiqlal Günü nəzərdə tutulur – A.T.) yalnız qəlbində qeyd etməyə məcbur qalmış, mühacirətə qaldıqda, bizlər də bu bayramı ümid və iztirablar içində qeyd etmək zərurətindəyik». Azərbaycanın azad, müstəqil olacağına bir an da inamını itirməyən C.Hacıbəyli mövcud şəraitdə mühacirətin üzərinə düşən vəzifədən bəhs edir və təəssüflə yazırdı ki, bəzən oturduğumuz isti küncələr bizim hissiyyatımızı korlaşdırır. «O qədər də ümitsizliyə düşməyəlim» - deyə yazan C.Hacıbəyli bütün mühacirləri «millət və vətənimizin yardımına qoşulmağa» dəvət edirdi. Adı çəkilən məqalədə C.Hacıbəyli yazırdı: «...Min cür fədakarlıqlar nəticəsində əldə etdiyimiz neməti birdən-birə qeyb etdik. Əvət, istiqlalımızı biz rahatlıqla qazanmadıq. Parlament rəisi rəhmətlik Həsən bəyin söylədiyi kimi, «başqaları yüz il ərzində vermiş olduqları qurbanları biz bir il ərzində verdik». Rahatlıqla itirdiyimiz yurduumuzun istiqlalı üçün daha nə qədər qurbanlar verəcəyik, bunu Allah bilir. Hər halda, bizə düşən vəzifə bu qurbanları mümkün dərəcə azaltmaq və bəlkə də məsələni qan tökməməklə həll etmək: zətən 28 Aprel faciəsindən bəri millətimizin qanı axmaqda davam edir, tənəffüs yoxdur...».

ABŞ-da – Nyu-Yorkda fəaliyyət göstərən Azərbaycan cəmiyyətinin sədri Məcid Musazadənin «Azərbaycan» jurnalının (Münhen) may 1952-ci il nömrəsində çap olunmuş «Azərbaycan matəm içində» yazısı ətraflı araşdırmaları, dərin təhlili, ciddi nəticələri ilə diqqəti cəlb edir. Müəllif tutarlı tarixi fakt və dəlillərlə 28 Aprelin Azərbaycan xalqına gətirdiyi fəlakət və faciələrdən bəhs edir, sovet rejiminin mənfur məqsəd və niyyətlərini açıb göstərir. O, 28 Aprelə işarə ilə yazır: «Bu gün Azərbaycanın tarixində məhkumiyyəti andıran gündür. Bu gün istiqlal günəşinin, milli Azərbaycan bayrağının Qızıl Ordu çəkmələri altına atıldığı gündür».

Müəllif «türk və müsəlman məmləkətləri tarixində ilk dəfə olaraq demokrasi prinsiplərinə dayanan milli cümhuriyyətin» qurulmasından, onun dövlət quruculuğu sahəsində həyat keçirdiyi tədbirlərdən, universitetin, ali texniki və xalq məktəblərinin yaradılmasından, Avropanın ali təhsil ocaqlarına yüzlərlə tələbənin göndərilməsindən söz açır və yazır: «Bir sözlə, məmləkət kəlmənin tam mənasında milli sima almışdı».

Azərbaycan xalqının heç bir işğalçı qüvvənin qarşısında boyun əymədiyini göstərən müəllif azadlıq uğrunda mübarizə tarixini vərəqləyir: «1802-ci ildə Gəncə çar qüvvələri tərəfindən işğal edildikdən bu günə qədər Azərbaycan daima üsyan və mücadilə halında olmuşdur. M.Musazadə Moskvanın ruslaşdırma, kollektivləşdirmə, sənayeləşdirmə siyasətinin, dil, əlifba və s. sahələrdəki «islahatlarının» Azərbaycanda etiraz və üsyanlarla qarşılandığını yazır.

«Azərbaycan türklərinin tarixi, ədəbiyyatı, sənəti, teatr həyatı xüsuslarında yurddaşlara mümkün mərtəbə geniş bilgiler vermək» niyyəti ilə 1952-ci ilin aprelində Ankarada nəşr olunmağa başlayan «Azərbaycan» jurnalı elə ilk nömrəsindən 28 Aprelin xalqın tarixində oynadığı dəhşətli rolu oxucularına çatdırdı. «Azərbaycan Cümhuriyyəti haqqında ümumi məlumat» adlı məqalədə

deyilir ki, bolşeviklər mövcud vəziyyətdən istifadə edərək 27 aprelə Qızıl Ordu vasitəsilə Azərbaycanı işğal etmiş, sovetləşdirmişlər.

Jurnalın həmin nömrəsində Azərbaycan ədəbiyyatı mövzusunda dəyərli tədqiqatları ilə diqqəti cəlb edən Əbdülvahab Yurdsevər göstərir ki, 28 Apreldə yurdumuz təkrar qaranlıqlarda boğuldu. Lakin müəllif böyük inam və ümidlə qurtuluş gününün gələcəyini də qeyd edir. Jurnalın aprel 1953-cü il tarixli 2-ci nömrəsində qara haşiyə ilə verilmiş «27 aprel» adlı məqalədə türk tarixinin bu qara günündən bəhs olunur və rusların təcavüzü ilə Şərqdə ilk modern demokratik dövlət olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süquta yetirildiyi acı təəssüf hissi ilə qeyd edilir. Yazıda Azərbaycanın yenidən istiqlalə qovuşacağı fikri xüsusi vurğu ilə qeyd olunur. Məqalədə deyilir: «27 aprel faciəsini birlikdə və dərin ürək acısı ilə bir kərə daha anarkən, ali insanlıq vicdanının belə haqsızlıqlara uzun müddət təhəmmül edilməyəcəyi ümidi ilə təsəlli tapır və yaxın istiqbalda digər məhkum türk elləri ilə birlikdə Azərbaycan türklərinin də hürriyyət və istiqbal haqlarına qovuşacağına əmin olduğumuzu bildiririk».

“Xalq qəzeti”, 28 aprel 2001

Mühacir mətbuatı 28 May haqqında

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab Heydər Əliyevin imzaladığı “Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin onuncu ildönümü haqqında” 20 mart 2001-ci il tarixli Fərman müstəqilliyin dəyərləndirilməsi, ötən illər ərzindəki daxili və xarici siyasətin obyektiv xarakterizə olunması, eyni zamanda gənc dövlətin on illik salnaməsinin yaradılması baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu mühüm sənəd, həm də XX əsrin əvvəllərində yaradılan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tarixinin daha dərinəndən öyrənilməsi üçün əsas verir. Təsədüfi deyil ki, Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin onuncu ildönümü ilə bağlı tədbirlər planında “Müstəqil Azərbaycan Respublikası Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varisidir” mövzusunda beynəlxalq konfransın keçirilməsi də nəzərdə tutulmuşdur. Fikrimizcə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixi və taleyi ilə bağlı mühacir mətbuatının yazdıqları da böyük maraq doğurur və geniş tədqiqat predmetinə çevrilə bilər.

1920-ci il 27-28 aprel hadisələri nəticəsində islam və türk dünyasında ilk demokratik dövlət olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti süqut etdi. 1918-ci il mayın 28-də yaradılmış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ömrü qısa olsa da, o nəinki Azərbaycanın, eləcə də bütün Şərfin tarixində silinməz iz buraxdı. Təsədüfi deyil ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin devrilməsindən indiyədək bu dövlətin yaranması, strukturu, atributları, rəmzləri, elm, təhsil, mədəniyyət sahələrindəki islahatları, daxili və xarici siyasəti, süqutu səbəbləri, tarixi əhəmiyyəti barədə yüzlərlə əsər yazılmışdır. Doğrudur, Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixi, mahiyyəti saxtalaşdırılmış, ünvanına böhtanlar yağdırılmışdır. Bununla belə, bütün mənəvi və fiziki təzyiqlərə baxmayaraq, bu dövlətə məhəbbət hissi böyük əksəriyyətin qəlbində illərcə yuva salmışdır. Eyni

zamanda SSRİ-dən kənarda – Türkiyə, ABŞ, Fransa, Almaniya, Polşa və sair kimi ölkələrdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti barədə kifayət qədər yazılmışdır.

Xaricdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti haqqında ilk sanballı əsərlər Versal (Paris) sülh konfransında iştirak etmək üçün Fransaya göndərilən nümayəndə heyəti tərəfindən nəşr edilmişdir. Əlimərdan bəy Topçubaşov, Məmməd Həsən Hacınski, Əkbər Ağa Şeyxülislamov, Mir Yaqub Mehdiyev, Məmməd Məhərrəmov, Əhməd bəy Ağayev, Ceyhun bəy Hacıbəylinin və sonradan heyətə qatılan A.Atamalibəyov və Ə.Qafarovun da daxil olduğu nümayəndə heyətinin Parisə yetişən üzvləri (Ə.Ağayev yolda ingilislər tərəfindən həbs olunaraq Maltaya sürgün edilmişdir) böyük həvəslə Fransanın paytaxtında kitab və bülletenlər çap etməyə başladılar. Fransız və ingilis dillərində nəşr edilmiş “Qafqaz Azərbaycanı Respublikası”, “Qafqaz Azərbaycanı Respublikasının sülh konfransına memorandumu” kimi materiallarda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti haqqında dolğun məlumatlar öz əksini tapmışdır. C.Hacıbəylinin həmin vaxtlar Parisin nüfuzlu jurnallarından birində çap etdirdiyi “İlk müsəlman respublikası Azərbaycan” adlı məqaləsi də bu mənada böyük maraq doğurur. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, hələ bundan bir qədər əvvəl – 1918-ci ilin noyabr ayında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici işlər naziri Ə.Topçubaşovun İstanbulda “Azərbaycanın təşəkkülü” kitabı çapdan çıxmışdır.

Qırmızı terrordan, təqib və təzyiqlərdən qurtulan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bir sıra liderləri 20-ci illərin əvvəllərindən qütbətdə xalqın azadlığı uğrunda fəal ideoloji mübarizəyə başlamışdılar. Bu mənada İstanbulda nəşr edilən “Yeni Qafqasya” (1922-1929), “Azəri-türk” (1927-1929), “Odlu yurd” (1929-1931), “Azərbaycan yurd birgisi” (1932), Berlində azərbaycan və alman dillərində buraxılan “İstiqlal” (1932-1934), “Qurtuluş” (1935-1939), Parisdə fransızca çıxan “Promotey” (1929-1938), rus dilində nəşr olunan “Qafqaz” (1932-1938) kimi qəzet və jurnallarda, habelə İkinci Dünya müharibəsindən sonra Ankarada buraxılan “Azərbaycan”, “Mücahid”, Münhendə çap edilən “Azərbaycan” kimi nəşrlərdə də mühacir müəlliflər 28 May və onunla əsas qoyulan Şərqi ilk demokratik dövləti olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti haqqında fəxrətlə, eyni zamanda dərin kədər və qüssə ilə söz açmışlar.

Məmməd Əmin Rəsulzadə, Mirzə Bala Məmmədzadə, Məmməd Əli Rəsulzadə, Ceyhun bəy Hacıbəyli, Mustafa bəy Vəkilov, Əkbər Ağa Şeyxülislamov, Xəlil bəy Xasməmmədov, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Şəfi bəy Rüstəmbəyov kimi xadimlər Türkiyə, Polşa, Fransa və Almaniya da buraxılan mühacir nəşrlərdə Azərbaycan istiqlal tarixinin ən şanlı səhifəsi olan və əsas 1918-ci ilin 28 mayında qoyulan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti haqqında faydalı əsərlər çap etdirmişlər. Ümm-ül-Banu, Yusif Vəzir Cəmənzəminli, Əhməd bəy Ağayev, Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd Cəfəroğlu, Hüseyn Baykara, Almas İldırım, Kərim Yayıcı, Gültəkin, Alazan Baycan, Əhməd Qaraca, Həmid Dönməz, Süleyman Təkinər, Kərim Odər, Mustafa Türəkqul, Əbdülvahab Yurdsevər, Məcid Musazadə və sair kimi qələm sahibləri xaricdə Azərbaycan ədəbiyyatı, tarixi, mədəniyyəti xəzinəsinə qiymətli töhfələr verirdilər.

Ankaradakı Azərbaycan Kültür dərnəyinin orqanı olan “Azərbaycan” jurnalı özünün 1952-ci il 1 may tarixli 2-ci nömrəsində yazırdı: “28 May Azərbaycanı milli müstəqil kultüərə, milli məktəbə, milli iqtisadiyyata, insan haqlarına və milli orduya qovuşdurmuşdur” (“Aydın təqvim” məqaləsindən). Jurnalın “28 May Azərbaycanın istiqlal günüdür” (1 iyun 1952-ci il, №3) adlı məqaləsində bu tarixi gün – Milli Azərbaycan bayramı münasibətilə Azərbaycan kultür dərnəyinin Ankarada keçirdiyi böyük tədbir barədə ətraflı məlumat verilir. “Azərbaycan” jurnalının (Ankara) 1953-cü il tarixli 2-ci nömrəsində dərc olunmuş “Türkün nəşə və zəfər ayı” adlı məqaləsində də 28 May müqəddəs gün kimi anılır, bu qutsal yolun yolçuları – şəhidləri və mücahidləri sayqı ilə yad edilir.

Münhendə nəşr olunan “Azərbaycan” jurnalı 1952-ci il tarixli 2-ci nömrəsində dərc etdiyi Ceyhun Hacıbəylinin “28 May hissiyatı” və Əkbər Ağə Şeyxülislamovun “Azərbaycan necə quruldu” (məqalə Parisdə rus dilində çıxan “Azərbaycan” və Ankarada nəşr olunan “Mücahid” jurnallarında da dərc edilmişdir) adlı məqalələrində Azərbaycan Xəq Cümhuriyyətinin tarixinə nəzər salınır, onun əhəmiyyətindən bəhs olunur və xəqın yenidən istiqlala qovuşacağına ümid edilir. “Baharın ən gözəl ayı may Tiflisdə daha da qüvvətli bir surətdə insana təbiətin oyanmasını və yeni bir ömrə hazırlaşmasını göstərir. Parlayan günəş, buludsuz göy, hər tərəfdən sizi səssiz yaşamağa dəvət edib, bütün Qafqazı sizə bəxşədir kimidir. Bu nemətdən istifadə edə bilməyiniz üçün hər şey əmrinizə hazırdır”. Belə bir təsvirlə başlayan “Azərbaycan necə quruldu” adlı məqalədə Tiflisdə 26 maydan sonra cərəyan edən hadisələr, Qafqaz seyminin dağılması, üç müstəqil dövlətin yaradıldığıının elan edilməsi təfərrüatı ilə qeyd olunur. “Tarixi qiyməti yalnız Azərbaycan milləti üçün deyil, eyni zamanda bütün islam aləmi üçün də əhəmiyyətli olan bu gün ilk dəfə bir cümhuriyyət elan edilməkdədir. Həsən bəy Ağaoğlu məclisi açdı. Anlaşma indi bütün üzvlər arasında tamamdır. Rəy vermək hər üzvün vəzifəsidir. Bitərəf qalmaq istəyənlər lütfən məclisi tərk etsinlər. Heç kim yerindən tərpənmir. Həsən bəy Azərbaycanın “müstəqil və hür bir dövlət olmasını” rəyə qoyur. Katib Mustafa Mahmudi isimləri oxuduqca hər üzv “razıyam” cavabını verir. Hər kəsin üzə nəşəli və məmnun kimi görünür. Sədr Həsən bəy qalxaraq bütün üzvlərə:

- Bu saatdan, yəni saat 8¹⁰ dəqiqədən Azərbaycanın istiqlaliyyəti Milli Azərbaycan Şurası tərəfindən qəbul edilmişdir- deyir.

Gözü yaşlı Milli Şura üzvləri bir-birlərinin əllərini sıxırırlar”.

Məqalədə daha sonra Ə.A.Şeyxülislamov Azərbaycanın istiqlalını elan edən tarixi şəxsiyyətlərin adını çəkir və Milli Şuranın 6 maddədən ibarət verdiyi bəyanatı oxuculara təqdim edir.

Maraqlı və təbiidir ki, 80-ci illərin sonunda Azərbaycanda milli-azadlıq hərəkatının vüsət alması ilə respublika kütləvi informasiya vasitələrində olduğu kimi, mühacir mətbuatında da 28 May mövzusu aktuallaşdı. Azərbaycan Xəq Cümhuriyyətinin tarixi, liderləri, atributları barədə yazılar qəzet səhifələrinə çıxarıldı. Xaricdəki həmvətənlərimiz, onları birləşdirən mədəniyyət mərkəzləri Azərbaycan Xəq Cümhuriyyətinin il dönümünü geniş qeyd etməyə başladı.

Bu gün də ölkədəki bütün həmvətənlər kimi Azərbaycan mühacirəti də illər boyu dönə-dönə və sevə-sevə “səadət yolu” kimi dəyərləndirdikləri 28 May gününü Milli bayram kimi təntənəli qeyd edirlər.

28 may 2002

Qalxansız hücum

Alxan Bayramoğlunun məqaləsininmi – yoxsa, məktubununmu birinci abzasında mənim «Ədəbiyyat qəzeti»nin 2 fevral 2007-ci il tarixli nömrəsində dərc edilmiş «Bir daha mühacirət mətbuatının tarixi haqqında» başlıqlı yazım elmi, siyasi-ideoloji və tarixi baxımdan aktual hesab olunur, dərhal da əlavə edilir ki, qaldırılan məsələlər aydınlıq tələb edir. Elə bilirəm ki, qaldırdığım problemə özüm mötəbər məxəz və sənədlərə istinad edərək tutarlı faktlarla, dolğun, elmi-nəzəri cəhətdən əsaslandırılmış şəkildə aydınlıq gətirmişəm.

Müəllif ikinci abzasda sovet ideoloqlarını gah «təqdir edib» onlara əsaslandığıma, gah da onları «tənqid atəşinə» tutduğuma görə məni qınayır. Əgər söhbət sovet ideoloqlarından, sovet ideologiyasından gedirsə, bütün yazılarımda onlar birmənalı şəkildə tənqid olunur, rədd edilir. Yox, əgər opponent sovet dövründəki Azərbaycan mətbuat tarixinin tədqiqi ilə məşğul olan alimlərimizi nəzərdə tutub belə söyləyirsə, bəli, mən yenə bu fikrimdə qalıram ki, həmin «qələm sahiblərinin ayrı-ayrı nəşrlər, mühərrirlər və onların yaradıcılığı haqqında tədqiqatları təqdirəlayiqdir və yüksək dəyərləndirilməlidir». Lakin ümumən, mətbuat tarixinin araşdırılmasına münasibət partiyalı və sinfi olmuşdur, rejim və ideologiyaya xidmət etmişdir, bəzən faktlar təhrif olunmuş, saxtalaşdırılmışdır, Cənubi Azərbaycan və mühacirət mətbuatı mövzusunə isə heç toxunulmamışdır.

Doğrudur, üçüncü abzasdakı «sümükləri qovrulanadək», «işıqlı zəkalarının qüdrətli hayqırıtları», «SSRİ yalanlarını dünyanın qulaqlarına» kimi «uğurlu» istiarə, mübaliğə və məcazlar bizim deyil, amma burada söylənilən fikirlər yazdıqlarımızın başqa və bəsit formada təkrarıdır.

Mən son illər mühacirətsünas tədqiqatçı kimi də çıxış edən müəllifi bu işinə görə günahlandırmıram, amma bu problemdən bəhs edərkən Alxan müəllimi ehtiyatlı olmağa dəvət edirəm. Ən əvvəl, «mühacir», «diaspor», «emiqrasiya», «miqrasiya» terminlərinin mənasını, mahiyyətini araşdırmaq, ensiklopedik nəşrlərdən, o cümlədən lüğətlərdən həmin alınma sözlərin məzmununu, etimologiyasını öyrənmək lazımdır.

Əks təqdirdə müəllifin yazdığı «Bütün bunlar göstərir ki, «mühacir»lə, «diaspor» sözü və fəaliyyətinin arasında *müəyyən yaxınlıq* olsa da, onlar *tamamilə fərqli* (kursivlər bizimdir – T.A.) anlayışlardır, yaxud «Bu gün xaricdə məskunlaşan bütün soydaşlarımıza istinasız olaraq diaspor (və ya mühacir) demək doğru deyil (? – T.A.). Onların bəziləri, sadəcə olaraq, ölkəni tərk ediblər, yəni miqrasiya ediblər. Belələri, emiqrantdır» (? – T.A.) kimi bir-birini təkzib edən,

dolaşq, ziddiyyətli, elmi-məntiqi yükü olmayan cümlələrə, mülahizələrə rast gələcəyik.

Yeri gəlmişkən «mühacirət», «diaspor», «miqrasiya» və «emiqrasiya» sözləri elmi mənbələrdə də aşağıdakı kimi izah edilir.

Mühacirət – öz vətənini tərk edib başqa bir ölkəyə köçmə.

Mühacir – köçmüş, öz yerini tərk edib başqa yerə köçən adam (Ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı, Yazıçı, 1985, səh.448).

Mühacir – ərəb sözüdür və başqa yerə keçən, keçmək – tərk etmək.

Mühacirət – adamların ölkədən könüllü köçməsi və ya məcburi köçürülməsi. Əsasən iqtisadi (işsizlik), yaxud siyasi (inqilab, müharibə) səbəblərindən irəli gəlir (ASE, VII c., səh.137).

Miqrasiya – latın sözüdür. Yaşayış yerinin dəyişilməsi ilə əlaqədar əhalinin bir yerdən başqa yerə köçməsi. (ASE, VI c., səh.542).

Diaspor – xalqın (etnik birliyin) xeyli hissəsinin yaşadığı ölkədən xaricdə olması. Diaspor zorla köçürmə, genosid təhlükəsi, iqtisadi və coğrafi amillərin təsiri nəticəsində yaranmışdır. (ASE, III c., səh.437).

Emiqrasiya – latın mənşəli sözdür, mühacirət, mühacirlik (Rusca-Azərbaycanca lüğət, Bakı, 2005, Şərq-Qərb, III cild, səh.652).

Cəmaləddin Əfqanini Azərbaycan mühacirləri sırasına aid etməyimiz müəllifin xoşuna gəlmir: «Çünki C.Əfqaninin Azərbaycana və Azərbaycan mühacirətinə birbaşa dəxli yoxdur. O, Əfqanıdır». (? – T.A.). Heç olmasa və ən azı Ə.Ağaoğlunun, M.Ə.Rəsulzadənin, Ş.Qurbanovun Əfqani ilə bağlı fikirlərinə hörmət etmək lazımdır.

Ümumiyyətlə, mühacirətdən, onun problemlərindən yazmaq, bəhs etmək «mühacir» və «diaspor» sözlərini «döyüşdürmək» demək deyildir. Bu problem ona daha dərinə və daha geniş yanaşmağı tələb edir. A.Bayramoğlunun mülahizələri ilə tanış olan və xaricdə məskunlaşmağa məhkum olan milyonlarla (!) Cənubi Azərbaycandan olan həmvətənlər təəccüb edər: Bəs, baba, biz nə karəyik?! Biz fars şovinizminin, molla rejiminin qurbanları deyilikmi? Biz mühacir deyilikmi?

Biz xaricdə yaşayan insanlara «mühacir», yaxud «diaspor» sözü ilə yox, əməllərinə görə dəyər verməliyik: Bir mühacir-diaspor üzvü Vətən naminə çalışır, fədakarlıq edir, digər mühacir-diaspor üzvü passivdir, laqeyddir. Eyni ilə Sovet hakimiyyəti illərində on minlərlə mühacir olmuşdur - hansı səbəbdənsə, rejim onları ölkədən didərgin salmışdır. Bu gün biz onların hamısına – bütün mühacirlərə mücahid demirik ki! Biz onların hamısının fəaliyyətini təqdir etmirik ki! Biz bolşevizm, rus imperiyasına qarşı amansız mübarizə aparanlardan, ümumazərbaycan mədəniyyətinə töhfə verənlərdən, qəzet-jurnal, dərnək təsis edən mühacirlərdən – mübarizlərdən bəhs edirik. Bəli, bu gün Şimali Azərbaycandan, Türkiyədən olan mühacirlərin funksiyası, vəzifəsi başqadır. Onlar Azərbaycan dövlətçiliyinin möhkəmləndirilməsinə, ölkənin ərazi bütövlüyünün təmin olunmasına, mədəniyyətimizin təbliğinə kömək etməlidir.

Xaricdə yaşayan Azərbaycanlıların fəaliyyətinə, gücünə böyük dəyər verən ümumilli liderimiz H.Əliyev həmrəylik günü münasibəti ilə Dünya Azərbaycanlılarına 1997-ci ildə ünvanladığı müraciətdə deyilirdi: «Bu gün Azərbaycanın müstəqilliyə qovuşmasında yaxın-uzaq xaricdə yaşayan

soydaşlarımızın da diqqətəlayiq xidmətləri vardır. Harada yaşamasından asılı olmayaraq, öz ənənələrinə sadıq qalan, milli-mənəvi köklərinə bağlı olan vətənpərvər soydaşlarımız tarixi Vətənə – Azərbaycana müqəddəs övladlıq borcunu ləyaqətlə yerinə yetirir, Azərbaycan həqiqətinin, xalqımızın haqq səsinin dünyaya obyektiv çatdırılmasında ardıcıl fəaliyyət göstərir, dərdimizə, sevincimizə şərik olurlar. Məhz bu mənəvi birlik və milli həmrəylik dövlət müstəqilliyimizin daha da möhkəmləndirilməsinə və bu yolda yeni uğurlar qazanılmasına xidmət edir».

Azərbaycan xalqının ümumilli lideri H.Əliyevin mühacirətlə bağlı söylədikləri həm xaricdə yaşayan soydaşlarımız, həm də ölkə vətəndaşları qarşısında bu sahə ilə bağlı aydın və perspektivli proqramdır: «Bu gün harada yaşamasından asılı olmayaraq Azərbaycanı özlərinin tarixi Vətəni sayan bütün insanlar ölkəmizin müstəqilliyini qoruyub saxlamaq naminə dövlətçilik ideyaları ətrafında sıx birləşməli, sarsılmaz həmrəylik nümayiş etdirməlidir. Vətəninə, millətini, xalqını sevən hər bir azərbaycanlı Azərbaycanın müstəqilliyinin dönməz olması üçün səy göstərməlidir. Bütün azərbaycanlılarda, bu və ya digər tellərlə ölkəmizlə bağlı olan hər bir şəxsə azərbaycançılıq, vətənpərvərlik hissləri, tarixi torpağımıza, yurdumuza, mədəniyyətimizə məhəbbət aşılamaq hamımızın ümdə vəzifəsidir. Vətənimizin, respublikamızın taleyi hər bir soydaşımızın taleyi olmalıdır».

Amma nə qədər təəssüf doğuran olsa da, xaricdə yaşayan Azərbaycanlılar arasında passivlər, laqeydlər, müşahidəçilər, hətta əleyhimizə işləyənlər də var. Azərbaycan xalqının ümumilli lideri H.Əliyevin belələrinə münasibəti təbii ki, mənfi olmuşdur. O, çıxışlarının birində Azərbaycanı layiqincə təmsil etməyən həmvətənlərə sərt və sərrast şəkildə bildirmişdir: «Əgər təbliğat işi ilə məşğul olursunuzsa, Azərbaycan dövlətinin, hökumətinin siyasətini, Azərbaycanın nailiyyətlərini təbliğ edin».

Müəllifin «Ancaq qocalıq, uzun illərin bir sıra müxtəlif səpkili diqtəsi onları hələ də xaricdə, ömürlərinin qalan hissəsini də vərmiş etdikləri mühitdə davam etdirməyə saxlayırdı» - cümləsi üslub baxımından nə qədər qüsurludursa, məzmun cəhətdən də o qədər nöqsanlıdır. Belə çıxır ki, müəllifin nəzərdə tutduğu o adamlar hələ də SSRİ-yə, bolşevizmə qarşı mübarizə aparırlar?!

A.Bayramoğlunun bu yazısında bir-birini təkzib edən, bir-birinə daban-dabana zidd mühakimələr çoxdur. Lakin onun bir mülahizəsi bu cəhətdən əndazəni aşır. O, «S.C.Pişəvəri hökuməti SSRİ-nin razılığı ilə İran şahlığı tərəfindən devriləndən sonra oradan bizə – o zamankı sovet Azərbaycanına gələnlər doğrudan da, mühacirdirlər» - yazaraq, Cənubi Azərbaycandan Şimali Azərbaycana gələnləri mühacir hesab edir. Amma, nədənsə, minlərlə insan kimi, 1920-ci il aprel inqilabından – Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulandan az sonra C.Məmmədquluzadənin də gizli və uzun yollarla Cənubi Azərbaycana keçməsinə mühacirət saymır! Qərribə məntiqdir. A.Bayramoğlu sovet dövründə M.Ə.Sabirin, M.Cəlilin cibinə az qala «Kommunist Partiyasının üzvlük bileti»ni qoyan tədqiqatçılarla yarışa girir: onu Xiyabani hərəkətinə «yardıma göndərir». Müəllif bir az sonra isə yazır ki, nə M.Cəlil, nə də onun jurnalı siyasətlə məşğul olub...

A.Bayramoğlu yazır: «C.Məmmədquluzadə «Molla Nəsrəddin»i o zaman Bakı qoçularının qorxusundan Bakıya gətirə bilmədiyi kimi, Tiflisdə də fanatik müsəlmanlardan ehtiyat edərək şəhərin müsəlman məhəlləsində yox, yəhudilər yaşayan küçəsindəki evdə çıxarırdı. Onda belə çıxır ki, jurnalın Tiflis nəşri də mühacirət hesab edilə bilər. Əvvəla, M.Cəlilin ünvanına «qorxaraq», «ehtiyat edərək» ifadəsi heç yaraşmır. Bu, onun irsinə və ruhuna hörmətsizlikdir. O, qələmi silaha çevirib bütün Şərq cəhalətinə, mövhumatına qarşı üsyan etmişdir, o əlinə silah alıb Qarabağda ermənilərlə döyüşmüşdür. İkincisi, təkcə mühacirət mətbuatını yox, həm də ümumiyyətlə, mətbuat tarixini öyrənmək pis olmazdı: axı, Mirzənin nə günahı vardı ki, onun A.M.Şahtaxtlıdan satın aldığı mətbəə (sonra onu «Qeyrət» adlandırdılar) həmin ünvanda yerləşirdi. Üçüncüsü, sabirşünas alim yəqin bilməmiş deyil ki, «Molla Nəsrəddin»də ən kəskin satiraları dərc olunan M.Ə.Sabir Bakıda – A.Bayramoğlunun təbirincə desək «Bakı qoçularının» əhatəsində yaşayırdı. Bəyəm, Sabirin cangüdənləri vardı?! Dördüncüsü, biz mühacir mətbuatı deyəndə, ölkə sərhədlərindən kənarda buraxılan bizim mətbu orqanları nəzərdə tuturuq. Bakı, Tiflis, Peterburq, Simferopol çar Rusiyasının – imperiyanın – bir ölkənin sərhədləri daxilindəki şəhərlərdir. A.Bayramoğludan: «Milli kadrlarımız çoxalanadək, sovet hakimiyyəti illərində də bu alimlər Bakı Dövlət Universitetində dərs dedilər». Bu dəfə isə müəllif Bakının da daxil olduğu Sovetlər Birliyindən danışdığını unudub...

A.Bayramoğlu yazır: «Əli Nəzmidən gətirdiyiniz şeirdə də C.Məmmədquluzadənin Təbriz səfəri, haqlı olaraq «köçməsi» kimi təqdim edilir, mühacirəti yox». Əli Nəzminin günahıdır ki, o sizin kimi düşünməmişdir, yaxud «mühacirət etmək» - köçmək yox, getməkdir, uçmaqdır, qaçmaqdır, nədir?! M.Cəlilin yerdəyişməsinə «mühacirət» sözü ilə xarakterizə edən ifadə axtarırsınızsa, buyurub tənqid etdiyiniz məqaləni bir də oxuyun. Mərhum professor Əziz Mirəhmədovdan orada belə sitat gətirilmişdir: «...fevral və oktyabr inqilabları adı ilə məşhurlaşan hadisələrin imperiya xalqlarına, o cümlədən azərbaycanlılara xoşbəxtlik gətirə bilməyəcəyini dərk edirdi: arvadı Həmidə xanımın malikinə, torpaq, məktəb sahibi, «mülkədar-xeyriyyəçi qadın» olması, qardaşı Ələkbərin isə İran inqilabı fədailərindən və Səttarxanın yaxın silahdaşlarından biri kimi tanınması, erməni-daşnak canilərinin Qarabağdakı vəhşilikləri zamanı silah götürüb Xankəndindəki vuruşlarda iştirak etməsi s. kimi səbəblər əlindən Təbrizə *mühacirətini* (kursiv bizimdir – T.A.) labüd etmişdir».

Bir tərəfdən A.Bayramoğlu canfəşanlıqla, fədakarlıqla «mühacir» sözü ilə «diaspor» sözü arasında Çin səddi çəkir, yaxud mühacirət mətbuatının özü demiş «Müasir mühacir mətbuatı», yaxud «Azərbaycan mühacirət mətbuatı» adı ilə tədris edilməsinə etiraz edir, digər tərəfdən «Azərbaycan mühacirət mətbuatına dair mülahizələr» yazır?! Bu, hansı məntiqə sığır? Mən təvazökarlıq edərək, hələ bu «mühacirələrin» nəyin əsasında, hansı mənbədən istifadə edilərək qələmə alındığını soruşmuram.

Ümumiyyətlə, A.Bayramoğlunun adı çəkilən yazısındakı yenə bir sıra məqamlar var ki, kiçik tənqiddə tab gətirmir. Onların üstündə dayanmayacağam. Amma insafən son cümlə dəyərlidir: «Fakt faktlığında qalır». Doğrudur, bu fikir də Leninin «Fakt inadkar şeydir» - deyiminin başqa formada təkrarıdır. Hər halda

təfəkkürə qida və cila gətirən bütün xoş niyyətli məsəllər, misallar məqbuldur, təqdirəlayiqdir.

Mühacirət problemi, xüsusilə mühacirət mətbuatı ilə bağlı tədqiqatlarımla bağlı prof.Xeyrulla Məmmədov bir yazısında araşdırmaları təqdir etmiş və yüksək dəyərləndirmişdir, sərlövhəyə isə bu sözləri çıxarmışdır: Sahənin lokomotivi. Ümid edir və inanmaq istərdim ki, istər-istəməz bu lokomotivin arxasınca getməyə, ona qoşulmağa məcbur olan dostum, hörmətli Alxan Bayramoğlunun məqaləsi heç də qısqanclıq hisslərinin təzahüratı, məhsulu deyil.

“525-ci qəzet”, 29 dekabr 2007

Fuad Azgurdan daha bir şeir

Sovet rejimi və ideologiyasının iflasından sonra insanların milli vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə edilməsi, eyni zamanda həmin mövzunun KİV-də işıqlandırılması son dərəcə ciddi və aktual məsələ kimi meydana çıxdı. Həmin vaxtdan xeyli müddət keçir. Lakin xüsusilə böyüməkdə olan nəslin vətənçi, millətçi, istiqlalçı kimi tərbiyə edilməsində çatışmazlıqlar olduğu aşkardır.

Azadlığın, müstəqilliyin, milli dövlətçiliyin bəzən kifayət qədər dəyərləndirilməməsi elə vətənpərvərlik tərbiyəsinin doğru-düzgün, ardıcıl aparılmamasının təzahürüdür. Doğrudur, KİV vətənpərvərlik mövzusunda ara-sıra publisistik və bədii materiallar dərc edir, gənclərin bu ruhda tərbiyə olunmasına təsir göstərməyə çalışır. Bu təqdirəlayiqdir, lakin fikrimizcə, qənaətbəxş deyildir.

Yeni əsərlərin yazılması ilə yanaşı, vaxtilə Azərbaycan ədəbiyyatında bu mövzuda yaradılmış, lakin heç vaxt solmayacaq, həmişə təzə-tərəvətli, oxucuların qəlbinə, beyninə nüfuz edən nümunələr çoxdur. Onların bir qismi hələ də arxivlərdə öz oxucularını gözləyir.

Azərbaycan poeziyasına ilk dəfə hürriyyət və istiqlal mövzunu gətirən Məhəmməd Hadi ilə İbrahim Tahirdən bu yana Gültəkin (Əmin Abid), C.Cabbarlı, Hüseyn Cavid, Əhməd Cavad, Almaz İldırım, Kərim Yayıcı, Teymur Atəşli, Həmid Dönməz, sovet və şahlıq dövründə Səməd Vurğun, Süleyman Rüstəm, Şəhriyar, Məmməd Araz, Savalan kimi şairlərin əsərlərində gənclərin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyəsi üçün əvəzsiz incilər çoxdur.

Mühacir müəllif, Türk ordusu tərkibində Koreyaya göndərilən topçu zabıt – Qars azərbaycanlılarından olan Fuad Azgurun bir şeiri ilə oxucuları tanış etmişdim, onun daha bir şeirini 1990-cı il 20 Yanvar faciəsi ilə qələmə aldığı və Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadəyə ünvanladığı şeiri təqdim edirəm.

«525-ci qəzet», 26 fevral 2002.

Azərbaycan dastanı

Bəxtiyar Vahabzadəyə

Dünyanı tutsa da qüssələr, ah-fəğanlar,
Torpağa dönsə də min-min suçsuz insanlar,
Heç vaxt əbədi olmayıb tarixdə tiranlar –
Gec-tez boğacaq zalımı tökdüyü bu qanlar.

Qəmlənmə, Azərbaycana çökmüşsə zülmət,
Qovrulma, bu gün yurdumu sarmışsa cinayət,
Bir şanlı zəfər müjdəsi olar bu fəlakət:
Gec-tez boğacaq zalımı tökdüyü bu qanlar.

Qalxacaq qəbirdən əzəmətlə şəhidlər,
Qan rəngli kəfənlərlə igid oğlu igidlər,
Bir gün qaçacaq, yer gəzəcək qudurmuş itlər:
Gec-tez boğacaq zalımı tökdüyü bu qanlar.
Hər şanlı şəhid bir də görərsən – dağa dönmüş,
Ruhlarda coşub dalğalanan bayrağa dönmüş,
Axan bir su idi indi gur ırmağa dönmüş:
Gec-tez boğacaq zalımı tökdüyü bu qanlar.

Qan vardır əsrlər boyu Türkün qədərində,
Lakin gül açır o sonra qanın qəmli yerində,
Bax budur! Günəş doğmağa hazır səhərində –
Gec-tez boğacaq zalımı tökdüyü bu qanlar.

Fuad Azgur

«Əvət, Vətən, yalnız Vətən qaldı...»

Mühacir mətbuatı ilə bağlı araşdırmalar apararkən böyük qələm sahibi və istiqlal uğrunda ömrünün sonunadək yorulmadan, əzmlə, fədakarlıqla mübarizə etmiş Mirzə Bala Məmmədzadənin vaxtı ilə «Yeni Qafqasya» dərgisində (1927, № 2) dərc etdirdiyi «Vətən qaldı» hekayəsinə Azərbaycan Kültür Dərnəyinin orqanı olan «Azərbaycan» jurnalında (Ankara, № 5, 1 avqust 1952-ci il) da rast gəldim.

Müəllifin şəxsi həyatı ilə sıx bağlı olan həmin hekayənin oxucular tərəfindən də maraqla qarşılanacağını nəzərə alıb onu sizə təqdim edirəm.

Yeri gəlmişkən qeyd edim ki, istər 20-30 və istərsə də 50-ci illər mühacir, eləcə də Türkiyə mətbuatında maraqlı elmi, elmi-publisistik və bədii yazılarla çıxış edən M.B.Məmmədzadə irsi Azərbaycan tarixini öyrənmək baxımından da əvəzsiz mənbədir. Bu mənada onun «Azərbaycan Milli hərəkəti» (1937), «Azərbaycan tarixində türk Albaniya» (1951) kitabları, «Azərbaycan tarixindən yarpaqlar» adlı silsilə məqalələri və başqa əsərləri böyük əhəmiyyət kəsb edir.

«Ədəbiyyat» qəzeti
30 mart 2001

Vətən qaldı!..

Mühacirətin ilk ayları idi. Mənfur istilanın müdhiş dalğası ilə Rəştə atılmışdım. Rəşt Gilanın mərkəzidir. Şəhərin ətrafını dolaşmaq məqsədilə, arkadaşım ilə bərabər şəhər kənarına çıxmış, «Azərilər məzarını» ziyarətə getmişdik. Bu, istila hökuməti tərəfindən zor ilə İrana sövq edilən və burada aclıqdan, xəstəlikdən və bilhəssə qızdırmadan ölən milli Azərbaycan nəfərlərinin bir torpaq yığınınından ibarət məzarıdır.

Son baharın son ayı idi. Buna rəğmən ortada bir bahar havası vardı. Cənub ilə Şimal-Şərqdə görünən Gilan dağları, qismən buludlardan aşağı, qismən buludlardan yuxarı olmaq üzrə, rəngarəng pək gözəl bir mənzərə təşkil edirdi.

Yaxındakı «möhtəşəm» bağın ətrafı xalq ilə dolu idi. Biz «Fatihə» oxuduqdan sonra, bir qədər söyləməz olmuş, sükuta dalmışdıq. Kənardan baxanlara biz, yolun kənarındakı gölləri, dağları seyr edir kimi görünə bilərdik. Halbuki biz kəndi aləmimizdə, başqa aləmlərdə «gəzirdik».

Məzarlara baxdım. Yer ilə yeksan olmuş, qara torpaqdan ibarət olan bu məzarların üzərində nə daş vardı, nə nişan. Bir kaç sənə sonra tamamilə tanınmayacaq bir hala gələcəkləri şübhəsiz, bəlli idi. Bu məzarlar üzərində göz yaşı axıdılmamışdı.

Buranı nə yaşlı bir ana, nə də bir yavuklu ziyarət etmişdi.

Torpaq üzərinə bir, iki damla yağmur töküldü. Arkadaşım qalxdı.

- Yağmur gəlir. Çabuk gedəlim də, bir tərəfdə saxlanalım, - dedi.

Qalxdım. Şimaldan qalxan qara, müdhiş bir bulud Gilanın mavi və saf səmasını örtərək, ətrafı donuq, qorxulu bir rəngə bürüyərək gəlirdi.

- Bu nasıl yer canım, indi bahar idi... - dedim. Arkadaşım dərhal:

- Burası belədir. Şimal yeli əsdimi, yağmur hazırdır. Yağmur bitdikdən sonra da bahar başlar... - dedi.

Yaxındakı bir qəhvəxanaya girdiyimiz zaman müdhiş bir yağmura tutulduq. Başdan ayağa qədər islandıq. Qəhvəxanaya girdik.

Ətrafı yonulmamış, rənglənməmiş taxta yapıdan, siqara və afyon tüstüsündən qaralmış, qoxumuş qəhvəxananın qaranlıq bir guşəsində birisi, kirli bir yorğana bürünmüş yatırdı.

Bundan başqa bir kaç adam daha vardı. Kimisi çay, kimisi qəlyan (Nargile) içirdi, kimisi də afyon çəkirdi. Qapının ağzında, bir tərəfdə oturduq. Qəhvəçi bizə yaxınlaşaraq, kileklərə məxsus yastı bir şivə ilə:

- Ərbab... Çayı içək... ya qəlyan istəyirsiniz... - deyə sordu. Biz çay istədik. Verdi. Fəqət məqsədimiz bir an əvvəl dışarı fırlamaqdı. Gözümüz dışarda idi. Yağmur daha fazla şiddətlənmişdi. Arkadaşım mənə baxaraq:

- Keçər... indi keçər... - dedi, buludun arxası boş idi...

Birdən qəhvəxananın qaranlıq bucağından ağlar, titrək, tutqun və qırıq bir səslə söylənən türkcə (Azəri türkcəsiylə) bir şarkı eşitdim.

Qafqazlıyam... Ay...rılmışım...

e...limdən...

Qafqazlıyam... Ayy...rılmışım...

elimdən...

Qorxum bu qədərdir...

Vətən için... ölümünden...

Səs susdu... Sonra yenə bir takım qırıq, kəsik, rabitəsiz parçalar eşidilməyə başladı. Arkadaşım qəhvəçiyə döndü və kilekcə «Ey kimdir?» mənasına gələn:

- İnkiyu? – deyə sordu. Qəhvəçi güldü:

- Qafqazlı... Mühacir... Merizdir burada... - dedi.

Maraqlandıq. Artıq mən boğucu qaz yuvasından ibarət bulunan qəhvəxanadan çıxmaq istəmirdim. Hətta, dışarda hava daha açılmaq üzrə idi. Yenə otururdum.

- Onu görmək və danışmaq istərdim, - dedim. Qəhvəçi yenə gülərək:

- Əylən... Əylən keçər... Qızdırmadır... - dedi. Doğrudan da on dəqiqə sonra qafqazlı mühacir tərpendi, qalxdı.

- Birer... yek çayı fiden... - dedi. Qəhvəçi ona yaxınlaşaraq nə isə söylədi. Mühacir yerindən qalxdı və bizə tərəf yönəldi.

- Aaa... Rəşid sənmişən, - deyə qucaqlaşdıq... O saat tanıdım. Bu, məktəb arkadaşlarımdan biri idi. İyi tanıyırdım. O da mənə tanıdığı, həyəcədən gözləri yaşarmışdı. Əynində İran əsgəri əlbisəsi vardı. Oturdu. Əhvalını sordum.

- İran ordusundayım, - dedi... Ah! Başıma çox fəlakətlər gəldi, deməklə bitirmək olmaz... Sən buralara nasıl gəldin?

Bir kaç kəlmə ilə anladım. O yenə sözünə davam etdi. Gəncə üsyanında olmuş, sonra bir növ ilə xilas olaraq, Lənkərana gəlmiş, orada yaxalanmış, Gilana sürmüşlər... Burada Kiçik xan ordusuna firar etmiş, nəhayət, Kiçik xanın məhvi üzərinə bir il İran zindanında qalmış... İndi də İran ordusunda «Naip» rütbəsindədir. Hekayəsini bitirdikdən sonra mənə döndü:

- İndi söylə baxaq, vətəndə nə var? Kimlər sağdır, kimlər ölmüş?

- Ölənlər ölmüş, qalan qalmışdır, - dedim.

- General Səlimov sağmıdır?

- Öldürdülər...

- Ah... qatillər!.. Peki, General İbrahim Ağə?

- Onu da...

- Kayda başı?
- Onu da öldürdülər...
- General Haşım bəy nerede?
- Onu da qətl etdilər...
- General Delhas?
- Onu da...
- Süleyman paşa?
- Onu da... onu da...

Bir az susdu... Dərin-dərin nəfəs alırdı... Sonra yenə müraciət etdi:

- Nəsir bəy nerede?
- Belli deyil...
- Həsən bəy, Fətəli xan?..
- Öldürmüşlər.

O qızdı:

- Hep öldürmüşlər. Nə var öldürmüşlər... O halda kim qaldı!..
- Üzünə baxdım, qızdırmadan solmuş yanaqlarında göz yaşı vardı.
- Sağ qalan, - dedim, - çoxdur...
- Bütün rəisləri məhv etmişlər, bir kimsə ki, qalmamış!..
- Xeyr, qalmışdır...
- Kim?..

- Onları yetişdirən Millət... Milləti yaşadan Vətən!..

İndi hamımız susurduq. Hamımızı hıçqırıq boğurdu. Artıq bir-birimizə baxa bilmirdik. Hər kəs bir nöqtə bularaq oraya dalmışdı... Sonra Rəşidin tutuq səsi eşidildi:

- Əvət, dedi, Vətən!.. Yalnız vətən qaldı!..

Dışarda yenə günəş çıxmışdı. Bulud keçmiş, yağmur bitmiş, ətraf yenə aydınlanmış, bahara dönmüşdü...

Biz çıxdıq. Rəşid hələ düşünürdü. Birdən-birə Rəşid, bilaixtiyar:

- Əvət, yalnız Vətən qaldı!.. İstila bu bulud kimi keçicidir. Madam ki, Vətən qalmışdır, İstiqlal ümidi də qalmışdır!.. – deyə mənə döndü.

Gözlərində həzin bir təbəssüm sezilirdi...

Mirzə Bala

Amerikadan gəlirəm

Mühacir mətbuatının hər səhifəsində, sətrində bir qərib ürəyi çırpınır, Vətən eşqi həsrətilə döyünür. Həmvətənlərimiz uzun illər boyu xarici ölkələrdə Azərbaycanın istiqlal uğrunda ideoloji mübarizə aparmaqla bərabər, həm də ədəbi-mədəni irsimizi yeni parlaq nümunələrlə zənginləşdirmişlər. Mühacir mətbuatında yüzlərlə əsərlər çap olunmuşdur ki, həm məzmun, mövzu, həm də sənətkarlıq baxımından böyük maraq doğurur. «Mücahid» jurnalında dərc olunan

bir oçerk də («Mücahid», Ankara, 1961-ci il noyabr-dekabr, № 43-44) bu baxımdan diqqət çəkəndir.

«Amerikadan gəlirəm» adlanan bu irihəcmli səyahət oçerkini ixtisarla oxucuların diqqətinə təqdim edirəm.

Şiddətli fırtınaların hökm sürdüyü gecədən bir saat otuz dəqiqə keçmişdir ki, dünyanın ən böyük sərnəşin gəmilərindən biri olan səksən min tonluq «Queen Mari» adlı Transatlantik Fransanın Şetburq limanından Amerika istiqamətində hərəkətə başladı. Qoca Atlantikin iki gün davam edən fırtınası gəmi yolçuları arasında bir xeyli həyəcan yaratmışdır. Dağlar boyda fırtınaları dəf edərək Queen Mari üç gün üzdü. Yolçular sevinc içində idi. Gəminin üzgüçülük hovuzları, kino, rəqs və konsert salonları sərnəşinlərlə dolu idi. İnsana sonsuz kimi görünən bu nəşəli həyat, nəhayət, sona yetdi. Gəmi Nyu-York limanına yanaşırdı.

...Dünya səyahətinə dair xatirələrini İstanbul qəzetlərində həyəcanla oxuduğumuz, məmləkətimizin tanınmış qəzetçisi Faruk Feniklə qarşılaşdıq. O an nə qədər məmnun olduğumu sözlərlə ifadə edə bilmirəm. Çox sevdiyim bu dostumla qucaqlaşdıq.

Faruk: «Bu yeni dünyaya xoş gəldin. Tam iki saatdır ki, səni gözləyirəm» - dedi. Qısa bir qarşılıqlı xətir sorusundan sonra, «Təkmisən?» - soruşdum. «Bəli» - deyə cavab verdi və davam etdi: «Dostumuz Şükrü Dursunəl sənin gəlişini gözləyə bilmədi və dünən Bostona hərəkət etmək məcburiyyətində qaldı. Bilirsən də, Şükrü Bostonun ən böyük fabriklərindən birində mühəndis işləyir. Təcili olaraq fabriyə dönməli idi».

Faruk: - Amerikada bütün azərbaycanlıların sevgi və hörmətini qazanmış bir Əhməd İbrahim adlı həmvətənimiz var. Buradakı bütün azərbaycanlılar ona «dayı» deyirlər. O da səni qarşılamağa gəlməli idi. Mən ona «sən onu şəxsən tanıyırsanmı» deyə sual etdikdə Faruk gülərək:

- Yox. Lakin Şükrü mənə dedi ki, o azərbaycanlıdır. Sən onu minlərcə insanın içində görsən, yenə tanıyarsan. Şükrünün çoxmənalı sözünə xeyli gülüşdük, sonra dedim: Farukcuğum, mən də Əhməd İbrahimi şəxsən tanımıram. Amma 3 ildir ki, onunla məktublaşıyıq. Mən də ona «dayı» deyə xitab edirəm, o, məktublarında mənə «bacıoğlu» yazaraq müraciət edir...

...Bir neçə gün Nyu-Yorkda qaldıqdan sonra şəhərlərarası avtobusla Bostona yola düşdüm. Avtovağzalda məni Şükrü Dursunəl şəxsi avtomobilində qarşıladı. Burada Şükrünün dostları ilə tanış oldum. Bunlar Musa Yıldız və onun kiçik qardaşı Asim Yıldız idi. Qarsda dünyaya göz açan bu qardaşlar Amerikada mühəndislik təhsilinə yiyələnmişlər. Əslən azərbaycanlıdırlar. Bu iki qardaşın nə Qarsda dünyaya gəlməsi, nə də Amerikanın könül və göz açıcı möhtəşəm həyatı, onların qəlbində kök salmış Azərbaycan sevgisini zərər qədər azaltmamışdır. İki qardaşı bizdən ayıran, diqqətəşayan fərqi budur. Onlar yalnız ata-babalarından duymuş olduqları Azərbaycanın heyranıdırlar, heç görmədikləri bir ölkəyə sonsuz sevgi bəsləməkdədirlər. Tanrı Azərbaycan torpağına elə bir qüdrət, elə bir cazibə bəxş etmişdir ki, onun torpağında yaşamış, suyundan içmiş və havası ilə nəfəs almış olanların yalnız özləri deyil, onlardan sonra gələn nəsillər də bu torpağa sevgi və həsrətlə yaşayırlar. Bax, Musa ilə Asim bunun canlı misallarıdır.

Bu il Amerikada «The Sabres of Paradise» adlı bir kitab çap olunmuş və ölkədə böyük əks-səda doğurmuşdu. Kitab 25 il rus ordusuyla döyüşən Şeyx Şamilin həyatına həsr edilmişdir. Kitabın müəllifi Leslek Blanş əsərinin əvvəlində Qafqaz xalqları arasında «Azərbaycanlıların ən yaraşılıq» xalq olduğunu yazır. 34 yaşlı yaraşılıq Asim Yıldız da bu sətiqləri mənə qürurla oxudu.

...O gecə azərbaycanlıların hamısı daim gülürüz, mərd təbiətli və sönməz bir iman sahibi olan «dayı»ları Əhməd İbrahimin evində toplandılar. İlk dəfə gördüyüm bu həmvətənlərlə dərinədən tanış olduqca diqqət etdim ki, Vətən həsrətinin verdiyi iztirablar onların simasında necə iz qoyub! Hamısının baxış və çöhrələrində azərbaycanlılara xas bir qürurun da ifadəsi oxunurdu. ...vətənimizin bu qartallarını sizə də təqdim edirəm.

Bir dəqiqə! ...Onları sizə tanıtmazdan əvvəl xatirimdə ikən bunu söyləyim: onlar məndən Avropada və Türkiyədə yaşayan Azərbaycanlı qardaşlarını soruşdular. Onları təmin edən cavablar verdiyimi ümid edirəm.

İçərilərində ən yaşlısı Əhməd İbrahim Amerikada qurulan cəmiyyətin başkanıdır. Bu isim Azərbaycanlılar arasında böyük mənəvi qüvvət ifadə etməkdədir. O, sevgi, alicənablıq, maddi və mənəvi yardım simvoludur...

Əcəba, albay İsrəfil ismini tanımayan bir azərbaycanlı varmı? Buna imkan yox! Bu isim gələcək nəsillər üçün belə qürurun, qəhrəmanlığın, cəsarətin, hürriyyətin və böyük vətənsəverliyin təmsalidir. Komandir İsrəfil bəy İkinci Dünya Müharibəsi zamanı Azərbaycanın hürriyyəti uğrunda kommünizmə qarşı qanlı bir mücadiləyə girmişdi. Hərbdən sonra SSRİ-yə qarşı döyüşənləri Stalin tələb etdi. Bu xəbəri eşidən İsrəfil bəy bildirmişdi: «Mən yaşadığım müddətdə heç bir qüvvə mənim komandanlığım altında döyüşənləri Barbar rejimə təslim edə bilməz. Ya birlikdə Hürriyyətə qovuşacağıq, ya da bərabər öləcəyik». O zaman Qərb yalnız İsrəfil bəyin həyatı üçün təminat aldı, yəni İsrəfil bəy kommünistlərə iadə edilməyəcək və Hürri Dünyaya qovuşacaqdır. Lakin İsrəfil bəy ona təminat alan Qərb komandanlığına bildirdi: «Mənim döyüşçülərim əsir Vətənimizin azadlığı uğrunda çarpışmış və gözlərimin önündə on minlərcə qurban vermişlər. Mən bir komandan olaraq onları təkbəşinə kommünizmin qanlı pəncəsinə necə təslim edə bilərəm? Mən öz övladlarımı yalnız buraxa bilmərəm. Onlarla birlikdə ölmək mənim üçün ən böyük şərəfdir». Beləliklə, cəsur komandan öz əsgərləri ilə birlikdə bolşeviklərin qanlı əlinə təslim edildi...

O gecə Azərbaycanın əbədi iftixarı olan albay İsrəfil bəyin qardaşı Hidayət İsrəfil Əhməd İbrahimin evində yanaşı oturmuşduq. İki uşaq atası olan Hidayət İsrəfilin «Azərbaycan» kəlməsini dediyi zaman, səsinin titrədiyini hiss etməmək mümkün deyil. Onun yanında əyləşən Azərbaycan ziyalısı Oğuz Ödər Amerikadakı Azərbaycan Cəmiyyətinin Nizamnaməsini hazırlamışdır.

Mənimlə üzbəüz üç uşaq atası Ənvər Sultanzadə əyləşib. İstiqanlı, gülürüz və səxavətlidir.

Sol tərəfimdə ağdamlı Yusif Qənizadənin damadı Muxtar Fazilov oturmuşdu.

Əziz Özəri tanıyırsınız? Yəqin ki, hə! Çünki o, illərcə Ankara və İstanbulda Azərbaycan gecələrində göstərilən «İblis», «O olmasın, bu olsun», «Arşın mal alan» əsərlərində rollar oynamışdır.

4 uşaq atası Rəhim Babaoğlu böyük mağaza sahibidir. İsmayıl Yılmaz, üç uşaq atası Bəylər Verdini, 4 uşaq atası Ələkbər Qəhrəmanzadə, bir uşaq atası Mehmet Quluzadə, Kərim Berlant, Şükri Qaya, Nəsrullah Murtuz, İsmayılzadə Hacıağa, Əhməd Səmədoğlu, Dadaş Manafli da Azərbaycanın vətənpərvər övladlarıdır və cəmiyyətin işində fəal iştirak edirlər.

O gecə ümumi tanışlıqdan sonra «Amerikada Azərbaycan Kültür Cəmiyyəti»nin təsis olunması ilə bağlı məsələ müzakirə olundu.

Müsbət və praktik təkliflər irəli sürüldü, qərarlar hazırlandı.

Vətən sevgisinin və Vətən həsrətinin bu bir ovuc Azərbaycanlının qəlbində yaratmış olduğu atəşi söndürə biləcək heç bir qüvvənin mövcudluğuna inanmıram. Qəhbə tarixin və qədər in dönnən çarxına baxın!.. Bir zaman dünyaya meydan sulayan Turanın indi bağı yanıq, lakin mənəviyyatlı, məğrur övladları Amerikanın bir küncündə öz vətənləri üçün hər cür fədakarlığa qatılmaq üçün and içirlər...

Mehmet ALTUNAY
«Azərbaycan müəllimi» qəzeti,
8 noyabr 2001

Məmləkət duyğularına tərcüman

Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin mövcud olduğu 70 il ərzində mühacirətdəki mətbu orqanların başlıca mövzusu bolşevizm, rus imperiyasına qarşı ideoloji mübarizə, Azərbaycanın istiqlalı uğrunda mücadilə olsa da, onun səhifələrində tariximizlə, ədəbiyyat və mədəniyyətimizlə bağlı materiallar da geniş yer tutur. Sovet Azərbaycanında bədnam Türkmənçay, Gülistan müqavilələri məhd olunanda, ermənilərin Bakıda və ölkəmizin əksər bölgələrində 1918-ci il mart-aprel aylarında törətdiyi vəhşilikləri başqa ad altında ört-basdır ediləndə, dünya ədəbiyyatının şah əsərlərindən sayılan «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanı «xalq düşməni» elan ediləndə mühacirət mətbuatı həqiqəti yazırdı. Əhməd Cavad, Mikayıl Müşfiq, Salman Mümtaz, Vəli Xulufu, Hacı Kərim Sanlı, Qantəmir (Qafur Əfəndiyev), Hüseyn Cavid, Əliabbas Müznib, Hənəfi Zeynalli, Yusif Vəzir Çəmənəminli, Bəkir Çobanzadə, Əmin Abid, Ömər Faiq Nemanzadə və onlarca bu cür digər qüdrətli sənətkar, tədqiqatçılar Sibirə sürgün ediləndə, güllələnəndə, edam olunanda mühacir nəşrlər onların irsinə müraciət edir, onları təbliğ edirdi. Mühacirət mətbuatı Sovet hakimiyyəti illərində bütün çərçivələrə, senzuraya, rejim və ideologiyanın tələblərinə baxmayaraq, öz əsərləri ilə xalqına xidmət edən sənətkarların həyat-yaradıcılığına da müraciət etmişdir. 15-20 il bundan əvvəl «Azərbaycan» jurnalının (Ankara, 1952-ci il) 50-ci illər nömrələrini araşdıranda nəşrin 1952-ci il tarixli 2-3-cü nömrəsində dərc olunmuş bir şeir diqqətimi cəlb etdi. Bu, nəğməkar şair İslam Səfərlinin «Ana dili» şeiri idi. Jurnal oxucularına əsəri belə təqdim etmişdir:

«Əziz oxucular! Aşağıda nəzərinizdən keçəcək şeir Bakıda yayınlanan «Azərbaycan» dərgisinin 1958-ci il tarixli 7-ci nömrəsində çıxmışdır. Məmləkət

duygularına tərcüman olunduğu üçün eynən çap edirik». Yeri gəlmişkən qeyd edim ki, jurnalın 50 il bundan əvvəl buraxılan həmin nömrəsi xüsusi mövzuya – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurulmasının 40 illiyinə həsr olunmuşdu və nəşrin baş məqaləsi bu sözlərlə başlayır: «Bir millətin həyatında hürriyyətə, istiqlala və milli azadlığa yetişdiyi gün ən əziz, ən xoşbəxt və ən müqəddəs bir gündür. Bu gün günlərin əfəndisidir. Ən ülvî qayələrin, yüksək idealların gerçəkləşdiyi bir gündür. İstibdad zəncirinin, köləlik bağlarının çözüldüyü gündür».

Jurnalda «Azərbaycan» qəzetinin 1918-1919-cu il nömrələrində dərc olunmuş Azərbaycanın istiqlala qovuşması ilə bağlı tarixi sənədlər, M.Ə.Rəsulzadənin «Nə böyük bayram», N.Yusifbəylərin «Azərbaycan Milli Hökumətinin bəyannaməsi» («Azərbaycan» qəzeti, 28 may 1919), eləcə də Mirzə Balanın irihəcmli «Qafqaz ölkələrində istiqlal elanının 40-cı ildönümü münasibətilə», Süleyman Təkinərin «İdeallar, ideologiyalar, ideoloqlar», Əhəd Uralın, şair Gültəkinin «Sən bizimsən, bizimsən durduqca bədəndə can, Yaşa, yaşa, ey şanlı Azərbaycan» misraları ilə başlayan «Şanlı bir bayram», Nağı Keykurun (Şeyxzamanlı) «Xatirə dəftərindən bir yarpaq», Əli Volkanın «İstiqlal həyatımızdan bir xatirə» adlı məqalələr, 28 May münasibətilə Ankarada, Münhendə, Vaşinqton və Nyu-Yorkda keçirilən tədbirlərdən xəbərlər, Türkiyədə və İngiltərədə nəşr edilən qəzet və kitablardakı Azərbaycanla bağlı materialların icmalı və s. verilmişdir. Jurnal Teymur Atəşlinin istiqlal bayramı münasibətilə «Bizim bağçamız» və «Üsyan» adlı şeirlərini də dərc etmişdir.

Sonda İslam Səfərlinin vaxtilə iki «Azərbaycan» jurnalında dərc olunmuş və heç vaxt aktuallığını itirməyəcək «Ana dili» şeirindən bir bəndi verməklə fevralın 12-də anadan olmasının 85 illiyini qeyd edəcəyimiz şairin əziz xatirəsini hörmətlə yad edirik:

Dilim – bir dağ çeşməsidir,
 Ürəyimdən dodağıma süzülür...
 O çeşmənin gözünü gözüm qədər sevirəm,
 Onun hər damlasını, özüm qədər sevirəm.

Əlbəttə, şair-dramaturq İ.Səfərlinin bu gözəl əsərinin «dəmir pərdə»dən – SSRİ-dən sızaraq Türkiyəyə çatdırılması və orada mühacirlər tərəfindən sevə-sevə dərc edilməsi faktı da bir daha Azərbaycanın istiqlalı uğrunda mübarizə aparan mücahidlərin fədakarlığına parlaq nümunədir.

«Ədəbiyyat qəzeti», 8 fevral 2008.

Gözləri dolu buludlar...

Azərbaycan mühacirət mətbuatı xarici ölkələrdə məskunlaşan həmvətənlərin təkcə istiqlal uğrunda mübarizəsini işıqlandırmaqla kifayətlənmir, eyni zamanda Azərbaycan mədəniyyətini, ədəbiyyat və incəsənətini geniş təbliğ edir, bu yolla da

yurddaşlarımızın qəlbindəki Vətən sevgisini qoruyur, artırır, onların öz dilini, tarixini unutmaması üçün faydalı iş görürdü. Digər tərəfdən isə, yaradıcı ziyalılar mühacirətdə Azərbaycan mədəniyyəti, ədəbiyyatı xəzinəsinə diqqətçəkən töhfələr də bəxş edirdilər ki, həmin materiallara da mühacirət mətbuatı öz səhifələrində geniş yer verirdi.

Bu mənada Ankarada fəaliyyət göstərən Azərbaycan Kültür Dərnəyinin orqanı olan «Azərbaycan» jurnalının xidmətləri xüsusilə təqdirəlayiqdir. Jurnal Azərbaycanın klassik yazıçı, şair və incəsənət xadimlərinin həyat və yaradıcılığından bəhs edən maraqlı əsərlər çap etməklə yanaşı, qürbətdə yaşayan həmvətənlərin yaradıcılığını da geniş işıqlandırmışdır.

Almaz İldırım, Kərim Yayıcı, Gültəkin, Həlim Narlıdərəli, Əhməd Qaraca, Murad Baha, Sənubər Qaryağdı, Əli Usta Vulkan, Teymur Atəşli, Əhməd Təkin və onlarca digər qələm sahiblərinin şeir və hekayələri «Azərbaycan» jurnalında dərc edilmişdir.

Doğma yurd-yuva nisgili, Vətən həsrətli həmin şeirlərin oxucular tərəfindən maraqla qarşılanacağını nəzərə alıb jurnalın ilk nömrəsində (1 aprel 1952-ci il) dərc olunmuş bir neçə şeiri təqdim edirəm.

Dağlar

Öpərkən alnından füsunlu bir yaz,
Axıyor döşündən sellər, a dağlar,
Yaşıl, zümrüd gözlü yamaclarında
Açılır lalələr, güllər, a dağlar...

Tarixdə namının silinməz şanı,
Karvanlar boynunun qızıl mərcanı,
Sinəndə kəsər ellər qurbanı,
Keçirirkən ağır illər, a dağlar.

Torpağın cəvahir, daşların almaz,
Çamlıqlar geyinmiş ipəkdən libas,
Bəzən bilməm, neyçün saxlıyorsan yas,
«Quzğun»dan əsərkən yellər, a dağlar.

Çəkilməş qəlbinə əskidən min dağ,
Titriyor eşqini anan hər dodaq,
İllər şikəstə səsləri dağ-dağ;
Nə söylər bu qərib dillər, a dağlar...?

Boynunda qızlardan rəngin bir dəstə,

Lalələr dağılmış yolların üstə,
Sən gəl bu ölkədən min qurban istə,
Səndən əsirgəməz yollar a dağlar.

Almaz İldırım

Buludlar

Gözləri dolu buludlar,
Salam söyləyin, söyləyin...
Nerelərə yolçuluq var,
Salam söyləyin, söyləyin...

Ayrı düşmüşəm bunca,
Heç gülmədim, mən doyunca.
Araz nehrinin boyunca,
Salam söyləyin, söyləyin...

Könül baxmaz yoxa, vara,
Düşünməsin qara-qara.
Gözü yolda qalan yara,
Salam söyləyin, söyləyin.

Əhməd M.Qaraca

Gözəlim Gəncə!

Yaşılmıdır bağların əskisi kimi?
Səndən ayrıldım öz elim Gəncə!
Gözümdə həsrətin incisi kimi,
Damlar tahassürün gözəlim, Gəncə!
Dünyayı dolaşdım heç yoxdur eşin,
Yaparkən ruhumda həsrət atəşin,
Vəfasız! Deyərək, sitəm edişin:
Mənə sevinc deyil, bir ölüm Gəncə!
Duydum ki, yazların qışa çevrilmiş,

Azəri xanının taxtı devrilmiş
 Hər keçən baharın Novruz deyilmiş.
 Döndümü taleyin, ah! Gülüm Gəncə!
 Belimi bükür qürbətın yükü,
 Ah... bu gün dərdlərin öylə böyük ki...
 Fələkmi susdurdu o əski Türkü?
 Mənimlə ağlamaz, bülbülüm Gəncə.

Kərim Yayıcı

Ayrılıq acısı

Qürbətə çıxarkən pək nəşəsizdim,
 Səninlə görüşmək istərdim, annə,
 Bu səfər könlümdə bir acı sezdim
 Səninlə dərdləşmək istərdim annə...

Bir azacıq bəlkə nəşələnərdim,
 Üzünü bir kərə görsəydim annə.
 Bəlkə də qalmazdı, başqa bir dərdim
 Əlini bir kərə öpsəydim, annə...

Ağlasaydım dizində bütün bir gecə
 Bəlkə də sükunət bulurdum annə,
 Səninlə görüşmədən böylə gedincə
 O gün ta qəlbimdən vuruldum annə.

Ayrılıq acısı könlümü gəzdi,
 Mən hicran zəhrilə solğunam annə.
 Bu acı məni pək inlətdi, əzdi,
 Uyusam dizində... yorğunam annə.

Yollarda xəyalən baş-başa səssiz,
 Səninlə dərdləşir kimiydim annə,
 Həm yuvasız qalmış, həm də kimsəsiz
 Ağlayan bir öksüz kimiydim annə...

Mənliyimdə qopan fırtınalarla
 Coşqun sular kimi çağladım annə
 O bitmək bilməyən qarlı yollarda
 Andımda səni mən ağladım annə.

Rüzgarın duydu da hıçqırığını

Salam yolladım sənə aldınmı, annə,
Söylədimi qəlbimin qırıldığını...
Heç məni düşünüb andınmı annə?

Bu tənha yollarda tək yolçu mənəm,
Dərin bir sükut var ovada annə,
Bilməm ki, boşmudur o əski yerim
Pək yalnız qaldığın yuvada annə.

Başqa heç bir şey istəməm ellə,
Xeyir-duanı yalnız dilərəm annə
O mənə verdiyin ipək məndillə
Göz yaşlarımı mən silirəm annə.

Dərdimi paylaşalım nerdəsən annə
Səninlə ağlaşalım nerdəsən annə?..

R.S.

Bir daha Leo Nussimbaum haqqında, yaxud Berlin İslam İnstitutu nəyə protesto edirdi

Azərbaycan mühacirlərinin Berlində nəşr etdikləri «İstiqlal» (1932-1934) qəzetində Leo Nussimbaumla bağlı «525-ci qəzet»də dərc olunmuş kiçik informasiya (№ 78, 27 aprel 2002-ci il) maraqla qarşılanmışdı. Hətta hörmətli professor Pənah Xəlilovun yazdığı «Bir daha «Əli və Nino»nun əsl müəllifinin kimliyi haqqında» məqalədə («525-ci qəzet», № 97, 25 may 2002-ci il) həmin məlumata mənbə kimi istinad edilmişdir.

Məsələ burasındadır ki, eyni mövzuya – Leo Nussimbaumın həyatı və yaradıcılığına Azərbaycan mühacirlərinin İstanbulda 1929-cu ildən nəşr etdikləri «Odlu yurd» jurnalı da irihəcmli material həsr etmişdir (№ 13, mart 1930-cu il). Burada verilmiş «Şərqdə petrol və qan» ünvanlı əsərin müəllifi kimdir» (səh.11-18), «Protest səsləri» (səh.18-20), «Berlin İslam İnstitutunun izahatı» (səh.20-21) başlıqlı yazılarda Leo Nussimbaumın şərəfsiz, çirkabla dolu həyat və yaradıcılığı barədə geniş bəhs olunur.

«Şərqdə petrol və qan» ünvanlı əsərin müəllifi kimdir» adlı məqaləni yazan Hilal Münşi Berlində 1931-ci ildə alman dilində buraxılan və alman ictimai fikrində böyük əks-səda doğuran «Azərbaycan Cümhuriyyəti» əsərinin müəllifidir. 1902-ci ildə Azərbaycan mədəniyyətinin tacı Şuşada dünyaya göz açan Hilal Münşi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə ali təhsil almaq üçün xaricə göndərilən tələbələr sırasında idi. 27 Aprel istilasından sonra bir daha Vətənə

dönməyən Hilal Münşi Vətənin istiqlalı uğrunda bütün həyatı boyu mücadilə aparmış, Azərbaycan ədəbiyyatının, mədəniyyətinin alovlu təbliğatçısı, təəssübkeşi olmuşdur. Oxucuların diqqətinə təqdim edilən nümunə də dediklərimizi təsdiqləyir.

«525-ci qəzet», 12 iyul 2002.

Əbdül Vahab Yurdsevərin publisistikası

1950-ci illərin sonu – 60-cı illərdə və sonralar «Azərbaycan»ın (1952, Ankara) səhifələrində Əbdül Vahab Yurdsevər, İldəniz Qurtulan, Əhməd Qaraca, Müştəq Qarabağ, Əjdər Qurtulan, Səlahəddin Qılınc, Nizaməddin Onk, Teymur Atəşli, Həmid Dönməz, Süleyman Təkinər, Feyzi Aküzüm, Əli Akiş, Kərim Yayçılı və s. kimi qələm sahiblərinin diqqətçəkən məqalələri, bədii əsərləri dərc olunurdu.

«Azərbaycan»ın ən fəal yazarlarından olan Əbdül Vahab Yurdsevərin yaradıcılığı çoxsahəli və məhsuldardır. Məqalələrini «Abdul Vahab Yurdsevər», «Ə.Vahab Yurdsevər», «Vahab Yurdsevər», «A.B.Y.», «V.Y.» və s. kimi imzalarla dərc etdirən müəllifin ilk yaradıcılığında klassiklərin irsi, onun tədqiqi, dəyərləndirilməsi əsas yer tutur. «Azərbaycan»ın ilk nəşr illərində hər nömrəsində A.B.Yurdsevərin yazısı dərc edilmişdir.

Ə.B.Yurdsevərin Xurşidbanu Natəvan, C.Cabbarlı, Aşıq Ələsgər, Məhəmməd Hadi, Abbas Səhhət, Qasım bəy Zakir, Abbasqulu Ağa Bakıxanlı, Məhsəti Gəncəvi, Şah İsmayıl Xətai və s. kimi söz ustalarının həyat və yaradıcılığına dair araşdırmaları özünəməxsus yanaşma tərzi, ciddi mühakimələri ilə diqqəti cəlb edir. Xurşidbanu Natəvanın acı, ağır taleyini, onun dəyərli irsini böyük məhəbbətlə qələmə alan Ə.Yurdsevər yazır: «Natəvan Azərbaycan ədəbiyyatında sentimental-romantik şeir üslubunun bariz bir nümayəndəsidir. Şeirlərində incə bir lirizm, dərin və coşqun bir hiss və həyəcan sezilməkdədir. Yanıqlı qəzəlləri bir mərsiyə ruhunu daşımaqdadır. Göz yaşları, həsrət, Tanrıya yalvarmaq, ayrılıq izzətləri, ümitsizlik və şikayət bu şeirlərin başlıca mövzusunı təşkil etməkdədir. Natəvanın şeirlərindəki bu ruh haləti həyatında uğradığı fəlakətlərin nəticəsidir».

Tədqiqatçı haqlı olaraq Natəvanın şəxsi kədər və hüznü ilə yaradıcılığında təzahür edən qəm-qüssəni əlaqələndirir, eyni zamanda bu şeirlərin ədəbi-ictimai yükünü dəyərləndirirdi. Xurşidbanu Natəvan həmin dövrdə fəaliyyət göstərən «Məclisi-üns»ün üzvü olmaqla yanaşı, bu poetik məclisə maddi yardım da göstərirdi. Ə.Yurdsevər göstərir ki, Natəvan «şeyrdə olduğu qədər rəssamlıqda da» böyük istedad sahibi idi.

Ə.V.Yurdsevərin jurnalın dalbadal 3 nömrəsində verilən «Azərbaycan dram ədiblərindən C.Cabbarlı» adlı tədqiqat əsərində müəllif C.Cabbarlının həyat və yaradıcılığını addım-addım izləyir, əsərlərinin mövzusunı, ideya istiqamətini dəyərləndirir. Ə.V.Yurdsevər C.Cabbarlının «Ədirnə fəthi» və «Trablis

müharibəsi» adlı qəhrəmanlıq dastanları üzərində daha çox dayanır. Səbəbi məlumdur: «Cəfərin həqiqi milli ideali və ən səmimi düşüncələri bu iki əsərdə ortaya qoyulmuşdur» - yazan müəllif bu əsərlərin mövzusunda, milli qəhrəmanlarından söz açmaqla fikirlərini əsaslandırır. Və yazır: «Sovet ədəbiyyat kitablarında Cəfərdən bəhs edilərkən bu iki əsərə əsla təmas olunmaz! Səbəbi aşkar deyilmi?!»

Ə.V.Yurdsevər C.Cabbarlının sovet rejimi dövründə amansız təqiblərə, təhqirlərə, təzyiqlərə məruz qaldığını, bütün bu fiziki-mənəvi işgəncələrə rəğmən «Sifarişlə sənət olmaz!» söylədiyini, elə buna görə intihara məcbur edildiyini göz yaşı ilə yazır. O göstərir ki, Cəfərin ölümü ilə bağlı sovetlərin yazdıqları yalan, iftira və riyakarlıqdan başqa bir şey deyildir. Ə.V.Yurdsevər C.Cabbarlını «Azərbaycan dram ədəbiyyatının tacı», «əli-qolu sovet zəncirləri ilə sıx-sıx bağlı bir düha», «adını türk ədəbiyyatının qızıl səhifələrinə qeyd etdirmiş şair» deyər xarakterizə edir.

İstedadlı tədqiqatçı Ə.V.Yurdsevərin Məhəmməd Hədinin həyat və yaradıcılığı barədə məqaləsi maraqlı faktlarla zəngindir. M.Hadi irsini və şəxsiyyətini böyük məhəbbətlə araşdıran müəllif bu istiqlal şairinin vətən, millət sevgisi ilə dolu şeirlərini yüksək qiymətləndirir.

Ə.V.Yurdsevər təkcə ədəbi simalar, onların irsi haqqında yazmaqla kifayətlənmir, bu sahədə axınlar, cərəyanlar barədə elmi-nəzəri məqalələr qələmə alırdı. Onun «Azərbaycan» jurnalının 1953-cü il tarixli 5-ci nömrəsində verilmiş «XIX əsr Azərbaycandakı modern və realist ədəbi cərəyanlar» adlı məqaləsi fikrimizə misaldır.

Ə.V.Yurdsevər ədəbiyyat tarixinin tədqiqi ilə yanaşı digər mövzularda da maraqlı məqalələr yazırdı. Onun «Ərgənəqon bayramı», «Atatürk və xaricdəki türklər», «Təbii bir müttəfiq», «Məhkum millətlər cəbhəsi», «Fikirdə, sözdə, işdə birlik», «21 Mart Qurtuluş bayramı», «23 Aprel Milli hakimiyyət günü», «Demokratların qayə birliyi», «Sovetlərin din düşmənliliyi» və s. kimi onlarca məqaləsi Ə.V.Yurdsevərin istedadlı tədqiqatçı, həm də sözün böyük imkanlarından bacarıqla istifadə edən mahir publisist olduğuna dəlalət edir.

Onun «Azərbaycan istiqlal savaşından səhnələr» adlı irihəcmli əsəri həm mükəmməl bədii-publisistik, həm də sənədli-tarixi mənbə kimi dəyərlidir. Memuarın mövzusu müəllifin həyat yolundan, sovet rejiminə qarşı mübarizəsindən, şahidi və iştirakçısı olduğu hadisələrdən götürülmüşdür. Lakin bu, sadəcə bir insanın ömür yolu yox, bir mühacirin istiqlal savaşına haqqında yazılmış dastandır. Burada hadisələr o qədər canlı, obrazlı, dinamik, aydın təsvir olunur ki, oxucu özünü cərəyan edən proseslərdə hesab edir, heç bir şərhə, əlavəyə ehtiyac qalmır. Təhkiyə üsulu ilə qələmə alınan əsərdə müəllif göstərir ki, dostu Kərbəlayı Vəli Mikayılzadə ilə birlikdə istiqlal savaşına qatıldığı üçün 1923-cü ildə üç illik sürgünə məruz qalırlar. Sürgünün bitməsinə bir il qalmış onları saxlandıqları həbsxanadan çıxarıb Yaroslavl, oradan Moskvanın Lubyanka küçəsindəki GPU-nun idarəsinə gətirirlər. Müəllif ilk baxışda adi görünən bu prosesi bütün təfərrüatı və dəhşəti ilə canlandırır. O, dustaqları bir həbsxanadan digərinə keçirmək üçün istifadə olunan maşını belə təsvir edir: «Qara qarğa» qara və hər tərəfi sıx-sıx

qapalı bir həbsxana arabasıdır. İçində dəmirdən tabuta bənzər daracıq və insan boyu yüksəkliyində bir kişilik hücrələr vardır. Qapqaranlıq tabutun içərisində insan haraya, hansı istiqamətdə hərəkət etdiyinin fərqlində belə ola bilməz». Müəllif GPU əməkdaşlarının davranışının, rəftarının qeyri-insani olduğunu diqqətə çatdırmaq üçün onların kobudluğunu, sərtliyini xüsusi vurğulayır və yazır ki, bu münasibət bütün sovet həbsxanaları üçün xarakterikdir, lakin GPU-da olduğu kimi bu dərəcədə heç yerdə ola bilməz. GPU-dakı üzücü sorğu-sualdan heç bir müdafiə hüququ olmayan dustaqlar «Buturki cəza evinə, yoxsa Solovki, Arxangelski, yaxud Uraldakı düşərgələrə göndəriləcəyini düşünürlər». Müəllif yazır ki, başqa ehtimallar, məsələn, qaçmaq haqqında da fikirləşirlər. Buna isə əsas vardı. Hələ Yaroslavl'da ikən mərhum Məhəmməd Həsən Baharlı'nın təlimatı və yardımını ilə belə bir təşəbbüs edilmişdir.

Daha sonra müəllif əvvəllər «çeka, sonralar GPU, NKVD və MVD adlandırılan «tehdiş makinə»sinin cinayətlərindən bəhs edir və yazır ki, taleyin yardımını ilə bu məngənədən qurtulmuş bir insan kimi GPU-nun törətdiyi sayı bilinməyən faciələr haqqında» dünya ümumi əfkarına və insanlığın yüksək məhkəməsinə ərz etmək... hər fərdin müqəddəs bir vəzifəsidir. Bolşevizmi «kütləvi terror rejimi» adlandıran Ə.Yurdsevər onun Lenin və Stalin irsindən qidalandığını yazır. Bolşeviklər dünən olduğu kimi, bu gün də terrordan əl çəkməmişlər. «İkinci Dünya Müharibəsindən sonra ağ rus generalları Kutepov və Millerin Parisdən qaçırılmaları, 1941-ci il işğalı zamanı İranda gündüzün günortaçağı Kərbəlayı Vəli Mikayılzadə, Kamal Yılmaz, Möhsün Səlimzadə, Aytək Qunduk və digər bir çox qafqazlı və azərbaycanlıların çalınıb götürülmələri, İskəndər Şeyxzaman (Keykurun), təyyarəçi Sənan kimi digər bəzilərinin də GPU agentləri tərəfindən küçədə və ya evlərində vurulub öldürülmələri, lap bu son aylarda Berlində bir-birini təqib edən terrorlar və bunun kimi yüzlərlə hadisə» rejimin əsl simasını göstərir.

Ə.Yurdsevər əsərində «çeka»nın tarixi, onun yaranması, ilk dövrdəki fəaliyyəti, törətdiyi cinayətlər, «vəhşət və dəhşətlər» haqqında oxucuya məlumat verərək yazır: «Çeka törətdiyi zülmələr və axıtdığı günahsız qanlara görə daxildə və xaricdə o dərəcə xalqın və dünya ümumi əfkarının nifrətini və hiddətini öz üzərinə çəkmişdir ki, bolşevik diktatorları onun adını tez-tez dəyişməyə məcbur olmuşlar». Müəllif müxtəlif adlar altında GPU-nun inqilabın ilk illərində, xüsusilə kolxoz quruculuğu dövründə və sonralar törətdiyi saysız-hesabsız cinayətlər, onların həyata keçirilməsi üsulları barədə, sovet rejiminə qarşı qaldırılan üsyanlar və itaət etməyənlərə tutulan divanlar, cəzalar, edamlar, sürgünlər barədə təfəsilatı ilə bəhs edir. Bu zaman müəllif kimə isə istinad etmir, o hadisələrin içərisindədir: gah həbsxana divarları arasında, gah sürgündə. Müəllif Yaroslavl və Moskvada, Daşkənd və Aşqabadda cərəyan edən hadisələrin canlı iştirakçısıdır.

Müəllifin hər bir fikri fakta, sənədə əsaslanır, o, oxucunu düşündürür, onu sovet quruluş və ideologiyasının perspektivsizliyinə inandırır.

Memuar «Azərbaycan»ın 1954-cü ildən başlayaraq, 10 ildən də çox müddətdə demək olar ki, hər nömrəsində hissə-hissə çap edilmişdir. Bu əsər həm Azərbaycan tarixini, istiqlalçıların keçdiyi çətin, lakin şanlı, şərəfli yolun tədqiqi, təbliği, həm də Ə.Yurdsevər yaradıcılığını dəyərləndirmək baxımından

əhəmiyyətli. Memuarın kitab halında nəşri Azərbaycan oxucuları üçün faydalı olardı.

Ə.Yurdsevər publisistikasının səciyyəvi cəhətlərindən biri tutarlı və çoxsaylı faktlardan məharətlə istifadə etmək, oxucunu inandırmaq, düşündürmək və müəyyən məsələ ilə bağlı onda qəti rəy yaratmaqdır.

«Əsir millətlərin dirənişi» adlı məqaləni müəllif «Milli Azərbaycan dövlətinin imperialist qızıl Rusiya tərəfindən istilasının 54-cü ildönümü» ilə əlaqədar qələmə almışdır. Azərbaycan da daxil olmaqla rus boyunduruğunun altında əzilən əsir millətlərin iqtisadi, siyasi və mədəni sahələrdə apardığı şanlı savaşa nəzər salan müəllif qeyd edir ki, 20 və 30-cu illərdə bu mübarizə daha çox silahlı formalarda həyata keçirilmiş, düşmən ağır itkilər vermişdir, bununla belə, əsir millətlərə də böyük zərbələr dəymişdir: etirazlar bolşeviklərə xas vəhşiliklə qəddarcasına yatırılır, yüz minlərlə insan Çeka məbusxanalarında sorğu-sualsız güllələnir, ölüm düşərgələrində və zindanlarda çürüyürdü.

Publisistə görə, əsir millətlərin müqavimət hərəkəti daha sonra – İkinci Dünya müharibəsi zamanı özünü Sovet Ordusunu arxadan vurma, kütləvi şəkildə almanlar tərəfinə keçmə və milli legionların təşkili formasında təzahür etdi. Müharibə bitdikdən sonra mücadilə qısa bir müddət ərzində nisbətən passiv xarakter daşısa da, milli mühacirət quruluşları sovet rejiminin gerçək üzü, niyyət və planları haqqında müəyyən ictimai rəy yaratmağa nail olmuşlar.

Ə.Yurdsevərin publisistikası mübariz ruhludur, döyüşkənliyi, cəsarəti ilə diqqəti çəkir. Sovet dövlətinin bütün dünyaya meydan oxuduğu bir dövrdə o yazırdı: «Əsir millətlər deyib keçməyə. Bu müəzzəm insan kütləsi Sovetlər Birliyi deyilən millətlər zindanı əhalisinin yarıdan çoxunu təşkil etməkdədir». Publisist böyük uzaqgörənliklə və inamla bu çoxluğun sovet rejiminin «taleyinin təyinində» rolu olacağını yazırdı. Sovetlər Birliyindəki «müttəfiq» respublikaların öz ordusu yoxdur, deməli, sovetlər öz «müttəfiqlərinə» güvənmirlər. Müəllif Polşa, Macarıstan, Çexoslovakiya, Rumıniya kimi ölkələri «kommunist peyk dövlətlər» adlandırır və yazır ki, onlar da özlərini rus əsarəti altında hiss edirlər. «Və sıyrılib qurtulmaq üçün dişləri və dırnaqları ilə çırpışıb dururlar. Bəziləri açıqca, bəziləri gizli-gizli». Ə.Yurdsevər 1956-cı il Polşa və Macarıstan hadisələrini xatırlayır. O yazır ki, Sovet Rusiyası xarici düşmənlərə qarşı raket və nüvə silahlarından istifadə edə bilər. Lakin «ayaqlanan əsir millətlərə qarşı yox», əks təqdirdə özü də məhv olar.

Məqalədə Ə.Yurdsevər «məmləkətlərinin hürriyyət və müstəqilliyi uğrunda uzun illərdən bəri yoğun fəaliyyət içində bulunan» mühacirlərin rolunu yüksək dəyərləndirir və əminliklə bildirir ki, əsir millətlərin fəal yardımı və dəstəyi olmadan sovetlərə qarşı mücadilədə uğur qazanmaq olmaz. Müəllif məqaləni heyrtədiləcək uzaqgörənliklə bitirir. «Bu dinamit qüvvə, peyk məmləkətlər xalqları ilə birlikdə raketlər və ya klassik silahlardan çox daha üstün dəyərə sahib olduğunu bir gün isbat edəcəkdir!» Tarix Ə.Yurdsevərin dediklərini 15-20 ildən sonra təsdiq etdi. «İnsanlıq üçün utanc qaynağı olan bir problem» (515) adlı yazı nəinki Ə.V.Yurdsevərin yaradıcılığında, eləcə də bütün mühacirət irsində nəzəri çəkən nümunədir: artıq «Azərbaycan istiqlal savaşından səhnələr» kimi möhtəşəm memuar yaradan Ə.Yurdsevər öz qələminin gücünə və istedadına güvənərək, son

dərəcə ciddi, cəsarətli və analitik bir yazı ortaya qoymuşdur. Burada insan haqları, bununla bağlı beynəlxalq təşkilatların fəaliyyəti, «nüvə silahlarından daha güclü olan propaqanda silahı», onun rolu, Sovetlər Birliyindəki əsir millətlərin iqtisadi, mədəni, mənəvi-milli təzyiqlərə məruz qalması və s. kimi məsələlər tarixi-hüquqi baxımdan qiymətləndirilir, düzgün, aydın elmi-nəzəri nəticələr çıxarılır, «bütün insanlıq üçün daimi utanc qaynağı əsir millətlərin» bugünkü faciəvi durumunun aradan qaldırılması üçün təkliflər dilə gətirilir. Müəllif yazır ki, Sovetlər Birliyində insanın azad danışmaq, yazmaq, oxumaq, yer dəyişmək, iş tapmaq, ibadət etmək, fikir və tənqid söyləmək, siyasi, iqtisadi, ictimai, mədəni sahələrdə təşkilatlanmaq, biznes fəaliyyəti işlə məşğul olmaq və s. kimi hüquqları yoxdur. Yerli xalqların öz tarixi, ədəbiyyat, dil, adət və ənənələrindən uzaqlaşdırılmasına, «tək dövlət, tək dil» düsturunun gerçəkləşdirilməsinə səy göstərilir.

Afrikada müstəmləkəçiliyə son qoyulduğu halda, «qızıl Rusiyada və kommunist Çində daha da sərtləşmiş və qatılaşmışdır» yazan Ə.Yurdsevərin bu məqaləsi bütün bəşəriyyətə, beynəlxalq təşkilatlara bir səsəniş, çağırışıdır: «onların qarşısı alınmazsa... dünyada barış və güvənlik qurulmayacaqdır».

Jurnalın həmin nömrəsində Ə.Yurdsevərin bu mövzuya dair daha iki məqaləsi verilmişdir. «Əsir millətlərin həftəsi», «Gelenekləşən həftə». Həmin yazılar «Azərbaycan»ın 1959-cu il nömrələrində də – ABŞ Konqresi və prezidentinin «Əsir millətlər həftəsi» elan etdiyi zaman dərc edilmişdir. Ə.Yurdsevər əsir millətlərin adından yazır: «Biz azadlığa qovuşsaq, bütün bəşəriyyət rahat nəfəs ala biləcəkdir. Əksinə olsa, bizim fəlakətimiz bütün dünyanın fəlakətinə səbəb ola bilər. «İnsan haqları baxımından millətlər arasında fərq qoyula bilməz. Hər millət üçün hüriyyət və istiqlal müqəddəs bir haqdır. Düşmənimiz (Sovetlər Birliyi nəzərdə tutulur – A.T.) müştərək olduğu kimi, mücadiləmiz də müştərəkdir».

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, ABŞ prezidenti D.D.Eyzenhauen 1959-cu ilin 17 iyulunda imzaladığı «Əsir millətlər həftəsi» bəyannaməsində Sovet İttifaqının dünyanın hər tərəfində bir çox millətləri əsarətdə saxladığı, SSRİ-dəki millətləri milli istiqlal haqlarından və fərdi hüriyyətlərindən məhrum etdiyi göstərilir, bütün dünya millətlərinin hüriyyət və istiqlal qazanacaqları günə qədər hər il bu həftənin qeyd olunacağı bildirilir. Azərbaycan mühacirləri bəyannamə elan olunduğu vaxtdan onu alqışlamış, sənədin onların da iradəsini ifadə etdiklərini bəyan etmişlər. Ə.Yurdsevər acı təəssüflə yazırdı ki, biz bu sənəddən də əvvəl bütün insanlığı «bu vəhşət sisteminə qarşı mücadiləyə dəvət edirdik. Bu həqiqətləri İkinci Dünya müharibəsindən sonra da yazdıq və hayqıra-hayqıra söylədik. Duyan və ibrət alan olmadı. Bunun üçündür ki, Avropanın önəmli bir qismi də dəmir pərdə arxasında qaldı. Yenə gerçəkləri gözlər önünə gətiririk. Mədəni və demokratik məmləkətlər yenə qəflət yuxusuna qalacaq olsalar, bu səfər Avropanın qalan qismi də günün birində Sovet tələsinə düşə bilər!.. Sovetlər Birliyinin dünyaya meydan oxuduğu dövrdə – 70-ci illərdə Azərbaycan mühacirinin-publisistinin bu cəsarətli harayını, çağırışını fədakarlıq nümunəsi hesab etmək olar.

Ə.Yurdsevər publisistikası ilə tanış olduqca, elə təəvvür yaranır ki, bu qələm sahibinin toxunmadığı mövzu, müraciət etmədiyi taleyüklü məsələ yoxdur. Təsadüfi deyil ki, onun yaradıcılığında sovet din siyasətinin tənqidi də mühüm yer

tutur. «Sovetlərin din düşmənliliyi» adlı yazıda 40 ildən bəri «dini inancları ortadan qaldırmaq üçün əlindəki bütün siyasi, iqtisadi, idari, inzibati və sözdə elm və təhsil vasitələrindən» istifadə edən Kommunist Partiyasının, sovet dövlətinin mənfur siyasəti, onun mahiyyəti açıqlanır, nəticələri göstərilir. Sovet din siyasətinin tarixinə nəzər salan müəllif qeyd edir ki, «başlanğıcda rusluğa xas qabalıq və vəhşətlə cami və məbədlər dağıdılır, yaxud axur, meyxa, anbar, kitabxana üçün istifadə olunur, din adamlarını kütləvi öldürür, həbsə atır, sürür, hər cür dini kitabları risalə, dərgi və təqvimlərin nəşrini qadağan edir, mədrəsələri qapadır»dı. Bütün bunlar ciddi etirazlara səbəb olur, digər tərəfdən, «dininin əzildiyini görənlər daha dərin inamla ona sarılırdı». Belə olduqda, Kommunist Partiyası dinlə mübarizədə taktikasını dəyişdi: NKVD bir tərəfdən, din adamlarını təqib edir, digər tərəfdən öz agentlərini dini təşkilatlara salırdı.

Alman faşizmi ilə üzbəüz qalan Stalin yaxşı bilirdi ki, tək kommunizm ideologiyası ilə sovet xalqını hər bə səfərbər edə bilməyəcək. Odur ki, o «dini təşkilatların təkrar qurulmasına müsaidsə etdi...». Ə.Yurdsevər göstərir ki, hər bə sona yetən kimi, bolşeviklər din üzərinə yenə hücumə keçdilər. Publisist konkret faktlara, qəzet, jurnal materiallarına müraciət edir, sovetlərin din əleyhinə mübarizədə ortaya qoyduqları «dəlilləri», «elmi müddəaları» alt-üst edir və yazır ki, bütün təqiblərə rəğmən din bundan sonra da mübarizələrdən müzəffər çıxacaqdır. «Çünki tarix boyunca heç bir qüdrət dini ortadan qaldıra bilməmişdir. Və Sovet rejimi də buna əsla müvəffəq olmayacaqdır».

Ə.V.Yurdsevər yaradıcılığı mühacirət irsinin ciddi nümunələrindəndir. Onun toplanılması, nəşri, daha geniş araşdırılması öz tədqiqatçılarınlı gözəlir.

**AMEA, akad. Z.Bünyadov adına
Şərqşünaslıq İnstitutu
Elmi araşdırmalar (elmi-nəzəri
məqalələr toplusu), № 3-4, 2004.**

Mustafa Haqqı Türkəqulun publisistikası

Mustafa Haqqı Türkəqul publisistikasının əsas mövzusu Azərbaycan musiqisi, onun tarixi, inkişafı mərhələləridir. Lakin istedadlı qələm sahibi musiqiyə xalqın tarixindən, onun həyat və düşüncə tərzindən kənar sənət növü kimi yanaşmır, əksinə, o, musiqini xalq tarixinin bir parçası hesab edir. M.H.Türkəqulun «Azərbaycan»da (1952, Ankara) bu mövzuda dərc olunmuş məqalələrindən «Azərbaycan musiqisi», «Azərbaycan musiqisinin beşiyi Qarabağ», «Azərbaycan istiqlalı və musiqisi», «Koroğlu» ilk dəfə necə təmsil edildi» söz açmazdan əvvəl, qeyd etmək yerinə düşərdi ki, Mustafa Türkəqul Ankaradakı Azərbaycan Kültür Dərnəyinin fəal üzvlü kimi müxtəlif mədəni-kütləvi tədbirlərdə, konfranslarda

Azərbaycan musiqisini təbliğ edir, onun tarixi, gözəllikləri, özünəməxsus xüsusiyyətləri haqda bilgilər verirdi. M.H.Türkəqulun bu mövzudakı məqalələri indi də maraq doğurur, diqqət çəkir. «Azərbaycan musiqisi» adlı məqalədə müəllif yazır: «Babalarımız musiqi – ruhun qidasıdır» demişlər. İnsanların gündəlik həyatında havaya, suya, qidaya ehtiyacı olduğu kimi, ədəbiyyat, incəsənət və musiqiyə də ehtiyacları vardır. Musiqi acının və düşüncənin tərcümanı olduğu qədər, nəşənin və sevginin də tərcümanıdır».

M.H.Türkəqul musiqi ilə bağlı söylədiklərini əsaslandırır, oxucunu inandırır. (O, musiqiyə dair ingilislərin atalar sözünü misal gətirir, alman filosofu Kanta müraciət edir, qədim yunan filosofu Əflatunun məşhur «idman bədən üçün nə isə, musiqi də ruh üçün odur» deyiminə istinad edir. Bütün bunlara görə, M.Türkəqul oxucunun nəzərində təkcə musiqi tədqiqatçısı kimi yox, həm də kamil publisist kimi qalır. O yazır ki, Azərbaycanın millətçi şair və dramaturqu mərhum Cəfər Cabbarlı «ney çalınarkən, ölürlərin dirilmədiklərinə təəccüblənirəm» - deyə musiqinin qeyri-adi qüdrətinə işarə vurmuşdur. İstedadlı qələm sahibi daha sonra qəzəlxan Əliağa Vahidin irsinə müraciət edir. O, musiqi ilə əlaqədar söylədiyi fikirləri ifadə etmək üçün musiqi qədər zərif, ruh oxşayan kövrək mənbələrdən sitat gətirir, incə, tərəvətli, oynaq sözlər seçir.

M.Türkəqul musiqinin faydasından bəhs etməklə kifayətlənmir, onun yaranma tarixi, səbəbləri, inkişaf yolları haqqında fikir və mülahizələr söyləyir. Qeyd edir ki, musiqinin tarixi bəşər tarixi ilə bir başlayır. İbtidai insanlar öz hiss və həyəcanlarını rəqlə ifadə etmişlər, daha sonra söz sənəti meydana çıxmışdır ki, bu da duadan yaranmışdır. Arxeoloji qazıntılar qədim yunanların, misirlilərin, şumerlərin, çinlilərin yüksək musiqi mədəniyyətinə sahib olduqlarını təsdiqləyir. Məqalə müəllifi daha sonra qədim əsatir və əfsanələrdə musiqi ilə bağlı səhnələrdən sitatlar gətirir.

Türk musiqi tarixindən bəhs edən müəllif qədim Çin mənbələrinə, prof. Fuad Köprülüyə, fransız alimi Lois Lolaya, IX əsrin ən böyük musiqi ustası, Azərbaycan türkü Əbdülqadir Marağalıya, prof. Ziya Göyaltpa istinad edərək, Azərbaycan türk musiqisinin özəlliklərindən ətraflı söz açır, islamıyyətin qəbulundan sonra musiqimizin də ümumi islam mədəniyyəti içərisinə girdiyini, qismən ortaq musiqinin yarandığını qeyd edir.

M.Türkəqul Azərbaycan musiqisini tarix, texnika, çalınış və söyləniş baxımından üç qrupa bölür: xalq musiqisi, klassik musiqi və modern musiqi. Klassik Azərbaycan musiqisi kimi muğamlar və muğamatların rənglərindən bəhs edən müəllif bəzi tədqiqatçıların bu musiqinin farslardan götürülməsi barədə mülahizələrini faktlarla təkzib və rədd edir. O yazır: «...muğam türklərin, ərəblərin və farsların müştərək malı olmaqla bərabər, Azərbaycan türkləri muğamı inkişaf etdirmiş, gözəlləşdirmiş, buna bir çox gözəl məqamlar əlavə etmişlər. Məsələn, «Orta segah», «Yetim segahı», «Mirzə Hüseyn segahı», «Qarabağ şikəstəsi», «Kərəmi», «Koroğlu» və s. sırf Azərbaycana xas olan muğamlardır». Azərbaycan muğamlarının fars muğamlarından fərqli olaraq oynaq, lirik və mürəkkəb olduğunu yazan müəllif fikirlərini əsaslandırır, daha sonra klassik musiqimizin əsasən 12 muğam üzərində qurulduğunu qeyd edir.

M.H.Türkəqul bir sıra tədqiqatçıların muğamların ifa edildiyi tar və kamançanın farslara məxsusluğu barədə iddialarının da yanlış olduğunu göstərir. O yazır: «Bu iddianı qəbul etməməklə bərabər, deyə bilərik ki, biz bu alətləri, xüsusilə tarı İrandan almış olsaq belə, bunlar İranda bəsit qaldığı halda, Azərbaycanda inkişaf etdirilmiş və mükəmməl bir alətə çevrilmişdir. Yox, əgər İran bizdən almış isə, o halda tar orada inkişaf etməmiş, tamamilə bərbad vəziyyətə salınmışdır. Zira Azərbaycanda tar 12-14 telli və müntəzəm pərdəli olduğu halda, İranda 6 telli və qeyri-müntəzəm pərdəlidir». M.Türkəqul tarzən və xanəndələrdən Sadıqcan, Qurban Pirimli, Cabbar Qaryağdıoğlu, Mirzə Hüseyn, Şəkili Ələsgər, Keçəçi oğlu Məhəmməd, Məhəmməd Fərzəli, Seyid Şuşalı, İslam Şuşalı, Xan Şuşalı, Həqiqət xanım, Cahan xanım Talışlı və s. kimi sənətkarların muğamı özünəməxsus tərzdə ifa etdiklərini yazır.

O, daha sonra Azərbaycan klassik musiqisinin inkişafında, yeni mərhələyə qədəm qoymasında, klassik musiqi ilə xalq musiqisinin sintezində, xalq çalğı alətlərinin təkmilləşdirilməsi sahəsində böyük Ü.Hacıbəylinin misilsiz xidmətlərindən, C.Cabbarlının «Qız qalası» poeması əsasında Əfrasiyab Bədəlbəylinin eyni adlı balet yazmağından ətraflı söz açır, Müslüm Maqomayev, Asəf Zeynalli, Səid Rüstəmov, Cahangir Cahangirov, Fikrət Əmirov, Qara Qarayev kimi bəstəkarların uğurlarından bəhs edir.

Klassik musiqidən ilhamla, eyni zamanda bir professional kimi söz açan M.Türkəqul xalq və modern musiqisindən də geniş bəhs edir. M.H.Türkəqulun «Azərbaycan musiqisinin beşiyi Qarabağ» adlı məqaləsi Qarabağın, xüsusilə Şuşanın musiqi mərkəzinə çevrilməsi ilə bağlı maraqlı mülahizələri ilə yadda qalır. Özü də bu fikirlər fərziyyə yox, faktlarla əsaslandırılan tutarlı, dolğun mühakimələrdir. Müəllif bir çox mötəbər mənbəyə, o cümlədən prof. Zəki Vəlidi Toğanın «Ümumi türk tarixinə giriş» adlı kitabına, «İslam ensiklopediyası»na (Mirzə Balanın «Qarabağ» məqaləsi), digər məxəzlərə müraciət edir, mədəniyyət beşiyi Şuşanın və ümumiyyətlə, Qarabağın tarixi, yetişdirdiyi böyük simalar barədə qürurla söz açır.

«Azərbaycan istiqlalı və musiqisi» adlı məqaləsi ilə Mustafa Həqqi Türkəqul əvvəlki yazılarında olduğu kimi, yalnız musiqişünas deyil, həm də istiqlal uğrunda mübarizə aparan publisist-mücahid kimi çıxış edir. O, Azərbaycan türklərinin yüz ilə yaxın bir zaman içərisində rus imperialistlərinə qarşı ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni sahədə uzun və çətin bir mübarizə apardıqdan sonra 28 May 1918-ci ildə Şərqdə tam demokratik əsaslara dayanan ilk cümhuriyyəti qurmağa nail olduqlarını və bu hökumətin qısa müddətdə bütün sahələrdə olduğu kimi, mədəniyyət sahəsində də uğurlu islahatlar həyata keçirdiyini göstərir. «Bir millətin mədəniyyətində başlıca amillərdən biri də onun musiqisidir» - yazan M.Türkəqul milli hökumət zamanı bu sahənin inkişafına xüsusi diqqət, qayğı göstərilməsindən bəhs edir. 1918-ci il 31 mart qırğını zamanı vəhşi ermənilər insanların qanını içməklə kifayətlənməmiş, bir çox tikililər kimi Bakıdakı teatr binasını da yandırmışdılar. O zaman milli hökumət indiki Opera Teatrının binasını satın alaraq, dram və opera teatrlarını orada yerləşdirdi. Böyük bəstəkar Ü.Hacıbəylinin, Müslüm Maqomayevin, Zülfüqar Hacıbəylinin opera, operetta və b. əsərləri uğurla ifa olundu, «Övraqi nəfisə» adlı mədəniyyət jurnalı nəşrə başladı. M.Türkəqul acı

təəssüflə bildirir ki, 27 aprel 1920-ci il istilasını milli hökumətin islahatlarını yarımçıq qoydu. Sovet rejimi dövründə milli musiqi də təcavüzə məruz qaldı, rejim musiqi alətlərini, klassik və xalq musiqisini qadağan edən addımlar atdı. Bütün bunlara baxmayaraq, böyük Ü.Hacıbəyli başda olmaqla, milliyyətçi Azərbaycan bəstəkarları nəinki musiqimizi məhv olma təhlükəsindən xilas edə bildi, hətta onun inkişafına da nail oldular.

«Azərbaycan»ın ilk illərində onun aparıcı yazarlarından sayılan M.H.Türkəqulun məqalələrinin əsas mövzusu musiqi olsa da, onun sonrakı yaradıcılığı yeni çalarla zənginləşir, daha böyük maraq və əhəmiyyət kəsb edirdi. Bu mənada müəllifin «Koroğlu» ilk dəfə necə təmsil edildi» məqaləsi diqqəti çəkir. Burada o, Azərbaycan klassik musiqisinin yaradıcısı, bütün zamanlarda xalqımızın fəxr edəcəyi korifeyi Ü.Hacıbəylinin həyat və yaradıcılığının bəzi məqamlarına nəzər salır, «Koroğlu» operasının səhnə taleyini, uğurlarını işıqlandırır. Məqalə 30-cu illər Azərbaycan tarixinin tədqiqi və dəyərləndirilməsi baxımından da maraq doğurur. Müəllif yazını belə başlayır: «1937. Məşhur «təmizləmə» ili. Azərbaycan tarixinin ən qara günlərini yaşamaqdaydı. 17 ildən bəri məmləkətdə hakim olan istilacılar hər cür təzyiq, qətl və soyğunçuluqdan əl çəkməmiş, minlərcə ziyalıya milliyyətçi damğası vuraraq, amansızca məhv etmişlər. Bu gün görüşdüyümüz adam ertəsi gün yoxa çıxır, hər kəs qorxu və tələş içərisində yaşayır. O, günlərdə ən çox təhlükəli durumda olan və hər an məhv edilməsi gözlənilənlərdən biri də böyük bəstəkar Hacıbəyli idi... Üzeyir bəyin çarlıq, sonra da Milli Cümhuriyyət dövrlərindəki milli fəaliyyəti və yaradıcılığı qızıl imperialistlərcə hələ unudulmamışdı». «Azərbaycan milli musiqisinin yaşamasını təmin edən Üzeyir bəy»in əsərləri repertuardan çıxarılmış, yaratdığı Konservatoriyanın müdirliyindən uzaqlaşdırılmışdı.

Müəllif Üzeyir bəyin «təmizləmə» əməliyyatından kənarda qalmasını rejimin təbliğata verdiyi önəm sayəsində mümkün olduğunu qeyd edir. Belə ki, 1937-ci ildə – Azərbaycanda «təmizləmə» bütün qüvvəsi ilə davam etdiyi dövrdə Moskvada Ukrayna və Gürcüstan respublikalarının sözdə kultür həftəsi keçirilir. Sovet xalqlarının «müvəffəqiyyətlərindən», «milli mədəniyyətlərin inkişafından» dəm vurulurdu. İndi də Kreml bir tərəfdən, illər uzununu minlərcə azərbaycanlı ziyalını məhv etdiyini ört-basdır etmək, digər tərəfdən, sovet sistemi sayəsində Azərbaycan mədəniyyətinin, xüsusilə musiqisinin inkişaf etdiyini bütün dünyaya göstərmək istəyirdi. Odur ki, 1938-ci ildə Moskvada Azərbaycan mədəniyyət həftəsinin məhz Ü.Hacıbəylinin iştirakı ilə keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdu. M.Türkəqul bunun səbəbini belə açıqlayır: «Çünki Üzeyir bəyi Azərbaycan musiqisindən, Azərbaycan musiqisini də Üzeyir bəydən ayırmaq imkan xaricində idi. 1937-ci ilə qədər Azərbaycanda Üzeyir bəydən başqa yalnız iki opera müəllifi vardı ki, onlardan biri Müslüm Maqomayev, digəri də türk olmayan Gliyer idi. Yəni mövcud opera əsərlərinin çoxu, eyni zamanda konsert parçaları və xor repertuarı da ümumiyyətlə, Üzeyir bəyin əsərləri idi».

M.H.Türkəqul yazır ki, Ü.Hacıbəylinin məhv olunması fikrindən vaz keçildikdən sonra opera sənətinin şah əsəri sayılan «Koroğlu» əsərinin təmsilinə də icazə verildi. Məqalə müəllifinə «Koroğlu»nun premyerasında iştirak etmək bəxtiyarlığı nəsib olmuşdur. «Bu tədbir 30 aprel 1937-ci ildə Bakının

M.F.Axundzadə adına Azərbaycan Opera və Balet Teatrında gerçəkləşdirilirdi. O axşam Koroğlu rolunu Bülbül, Nigarı Gülarə xanım, Həsən xanı Məhəmməd Tağı Bağırzadə, İbrahimi Mustafazadə, Həmzəni Hüseynzadə, Koroğlunun atasını Zülfüqar Sarızadə ifa etdilər. Təmsilin rejissoru Hidayətzadə, rəssamı Rüstəm Mustafazadə, dirijoru bəstəkarın özü idi». Bütün bunları qeyd etdikdən sonra, M.H.Türkəqul operanın məziyyətlərindən, səhnə uğurundan geniş bəhs edir və yazır ki, əgər Üzeyir bəy bütün həyatı boyu yalnız «Koroğlu» operasını yazmış olsaydı, yenə o tək bu əsəriylə yüksək sənətkar vəsfini qazanmış olardı. M.Türkəqul məqaləsini belə bitirir: «İstiqlal aşiqi azəri türklərinin bir simvoluna çevrilən «Koroğlu» əbədiyyən yaşayacaq və bizə daim böyük yaradıcısını xatırladacaqdır».

«Qobustan» sənət toplusu, № 4, 2004.

YUBİLEYLƏR, TƏBRİKLƏR VƏ PORTRETLƏR

70 yaşlı «İstiqlal»

Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda ideoloji mücadilə tarixində misilsiz xidmətlər göstərmiş «İstiqlal» qəzetinin nəşrindən 70 il keçir. Berlində on gündən bir buraxılan qəzetin ilk nömrəsi 1932-ci ilin yanvarında işıq üzü görmüşdür. İkinci nömrəsindən etibarən «İnsanlara hürriyyət, millətlərə istiqlal» şüarı ilə çıxan qəzet 1934-cü ilədək nəşrini davam etdirmişdir.

M.Ə.Rəsulzadənin redaktorluq (baş mühərrir) etdiyi qəzetdə mühacirət publisistikasının parlaq nümunələri öz əksini tapmışdır. Mirzə Bala Məmmədzadə, Mir Yaqub, Hilal Münşi, Mustafa Vəkilli, Əli Azəri və digər qələm sahibləri öz yazılarında bir tərəfdən sovet rejimini, imperiyanın Azərbaycanda həyata keçirdiyi istila siyasətini kəskin tənqid atəsinə tutur, onun mütləq iflasa uğrayacağını inamla bildirir, digər tərəfdən mühacirlər arasında Azərbaycan mədəniyyətini, ədəbiyyatını təbliğ edirdilər.

Mühacirət nəşrlərimizin İstanbul dövründən sonra «İstiqlal» qəzeti xaricdə Azərbaycanlıların təşkilatlanması, səfərbər olunması və birgə fəaliyyətində böyük rol oynamışdır. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, (1922-1931-ci illər ərzində İstanbulda buraxılan «Yeni Qafqasya» (cəmi 100 nömrə), «Azəri-Türk» (cəmi 20

nömrə), «Odlu yurd» (cəmi 32 nömrə) məcmuələrinin, «Birdiriş» qəzetinin (cəmi 58 nömrə) yerinə yetirdiyi məramı «İstiqlal» qəzeti şərəflə həyata keçirmişdir.

**«Ədəbiyyat qəzeti»
1 mart 2002**

«Azərbaycan yurd bilgisi» - 70

Mühacirət mətbuatı tarixində «Azərbaycan yurd bilgisi» jurnalının xüsusi yeri və rolu olmuşdur. 1932-ci ilin yanvar ayında çıxan ilk nömrəsində «Bir neçə söz» adlı proqram məqaləsində göstərilir ki, jurnalın məqsəd və qayəsi yalnız Azərbaycanla bağlı tədqiqatlar aparmaq yox, həm də bu ölkəni irqdaş və mühiblərə tanıtmadır. «Prof. Köprülüzadə M.Fuad, prof. A.Z.Validi, dr.Hacızadə Mirzə, dr.Ağaoğlu Mehmet, assis.Əbdülqadir Bəylərin iştirakı ilə ayda bir dəfə nəşr olunan» jurnal elə ilk nömrələrindən elmi və ədəbi ictimaiyyətin diqqətini cəlb etdi.

«Azərbaycan yurd bilgisi»nin mövzu dairəsi geniş və rəngarəngdir: Azərbaycan ədəbiyyatı, dili, tarixi, coğrafiyası, iqtisadiyyatı və s. Bundan əlavə, digər türkdilli xalqların ədəbi irsi də jurnalda geniş araşdırılır. Bəzi tədqiqatçılar nəşrin siyasi mövzulara qətiyyənlə toxunmadığını iddia etsələr də, zənnimizcə, bu belə deyildir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və istiqlal mücadiləsi ilə bağlı jurnalın dərc etdiyi çoxsaylı yazılar fikrimizi təsdiqləyir. «Azərbaycan yurd bilgisi» jurnalının mühacirətdə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının inkişafında, ədəbi-mədəni irsin tədqiqində və təbliğində əvəzsiz xidmətləri olmuşdur.

**«Ədəbiyyat qəzeti»
8 fevral 2002**

Sənət, dil, vətən və vətəndaşlıq məktəbi

XIX əsrin sonlarına doğru vur-tut 2 ilə yaxın bir müddətdə nəşr olunan və milli mətbuatımızın ilki sayılan «Əkinçi» ədalət, cəhalət, mövhumat mənəşəsində, qaranlıq cəmiyyətdə boğulan Azərbaycan xalqının elm, tərəqqi, təhsil və mədəniyyət yoluna əbədi işıq saçan şimşəyə bənzəyir. «Əkinçi»nin toxumundan cücərən «Şərqi-rus», «Həyat», «Füyuzat» və digər mətbu orqanlar ulusun həyat və düşüncə tərzinə növbəti təkan verdilər, milli şüur və özünüdərk inkişafında misilsiz xidmət göstərdilər. Mətbuat tarixinin tədqiqatçısı kimi qəti qənaətdəyəm ki, son 75 ildə ədəbi-mədəni-mənəvi irsimizin saxlanılmasına, təbliğinə və bu xəzinənin zənginləşməsinə «Ədəbiyyat qəzeti» qədər xidmət göstərmiş ikinci mətbu orqan olmamışdır.

1934-cü ildə – repressiya tufanının yaxınlaşdığı zaman ilk nömrəsi işıq üzü görən qəzetin nəşri tarixində ictimai-siyasi həyatda təbəddülatlar, burulğanlar, fırtınalar olmuşdur. «Ədəbiyyat qəzeti» sözün, sənətin keşiyində səngərdə sərhədi göz qırpmadan qoruyan əsgər kimi durmuşdur. Qəzet bəzən intriqalar, ideoloji, hətta şəxsi münasibətlərə aydınlıq gətirmək üçün meydana çevrilmiş, ondan kimi, yaxud kimləri isə aradan götürmək üçün vasitə kimi istifadəyə də cəhd olunmuşdur. Lakin başlıca ideyaya, ana xəttə xələl gəlməmişdir: klassik və müasir ədəbi irs təbliğ olunmuş, yeni əsərlər dəyərləndirilmiş, ədəbi məhsulun dili, üslubu, sənətkarlıq problemləri, ideya-məzmun məsələlərinə münasibət bildirilmişdir. «Ədəbiyyat qəzeti»nin xidmətlərindən söz açanlar qəzetin ədəbi mühitlə nəfəs aldığını, qələm əhlini səfərbər etdiyini, istiqamətləndirdiyini, müəyyən məsələ barədə ictimai rəyin formalaşmasına təsir göstərdiyini, gənclərə qayğı ilə yanaşdığını, istedadlara meydan verdiyini, əlinə yenicə qələm alan şairi, yazıçı, publisisti, tərcüməçiləri pərvazlandırıdığını haqlı olaraq dönə-dönə qeyd edirlər. Amma qəzetin fəaliyyətinə bir qədər geniş aspektdə nəzər salanda və onun mətbuat tarixindəki yeri və rolunu müəyyənləşdirmək istədikdə, bu nəticəyə gəlicən: «Ədəbiyyat qəzeti»nin hər yeni nömrəsi ayrılıqda ədəbi prosesin bir çırpıntısı, ədəbi düşüncənin əks-sədasıdır. Lakin bütövlükdə o bir salnamədir, xəzinədir. 75 yaşlı «Ədəbiyyat qəzeti» Azərbaycan ədəbiyyatının 1000 illik yazılı söz sənətini, yaşı bilinməyən şifahi söz yaradıcılığını özündə yaşadan bir ensiklopediyadır. Bu qəzet sənət, dil, vətən və vətəndaşlıq məktəbidir. Bu qəzet, təkcə ədəbiyyatın yox, bütövlükdə Azərbaycan tarixinin əvəzolunmaz mənbəyi, məxəzidir. Bu xəzinənin yaradılmasında iştirak edən, lakin bu gün həyatda olmayan insanların ruhu daim şad olsun – deyirik, onların xələflərinə isə müqəddəs məramda uğurlar arzulayırıq.

Fikrimcə, qəzetin yubileyinə ən gözəl töhfə onun 4 minə yaxın nömrəsinin tam mətninin kitab şəklində nəşr etdirilməsi olardı. Bu sahədə təcrübə və parlaq nümunə isə vardır (Əziz Mirəhmədov. «Əkinçi», 1875-1877. Tam mətni. Bakı, 1970. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı).

***“Ədəbiyyat qəzeti”,
18 dekabr 2009***

Dədə Qorqud vəfası

Yaxın günlərdə təsviri sənət sahəsində Dədə Qorqud obrazının yaradılması ilə bağlı rəssamlar arasında keçirilən açıq müsabiqəyə yekun vurulacaq. Təqdim olunmuş 60-a yaxın işin qalibləri elan ediləcək. Bu xəbər eposla əlaqədar bəzi qeydləri qələmə almağıma səbəb oldu...

«Kitabi – Dədə Qorqud» haqqında son 3-4 ildə təkcə respublikamızda onlarca kitab, yüzlərlə məqalə yazılmış, bu zaman eposun ünvanına lüğətimizdəki ən dürü sözələr söylənilmiş, bəşər sivilisasiyanın nadir incilərindən olan bu oğuz dastanları Adəmdən üzü bəri yaranan söz xəzinəsinin möhtəşəm nümunələri ilə yan-yan qoyulmuş, müqayisə edilmişdir. Lakin elə bil, «Kitab»a yaxınlaşdıqca, o bizdən uzaqlaşır.

Eposla bağlı bəzi suallar öz cavabını birmənalı şəkildə tapsa da, bir sıra məqamlar açıqlanmaq üçün növbədədir.

Dastanın yarandığı yer və hadisələrin cərəyan etdiyi coğrafi ərazi, «Kitabi-Dədə Qorqud»un sahibi və müəllifi bu gün azərbaycanlı adlanan millətin, eposun formalaşdığı məkanın əsasən həmin millətin məskunlaşdığı ərazilərin olduğu mübahisə predmeti deyil: tədqiqatçıların ən sanballı, nüfuzlu nümayəndələrinin əksəriyyəti bu qənaətdə birləşir.

Dədə Qorqudun tarixi şəxsiyyət olub-olmaması maraqlı və mübahisəli mövzu olsa da, dastanların varlığı, yaranması və kimə mənsubluğu məsələsində həlledici deyildir. Olsa-olsa, bəzi tədqiqatçıların hərdən aşığısayacağı gəzişməsidir.

Dastanın boylarının sayı. Burada da əksəriyyətin fikri yekdildir: epos 12 yox, daha çox boydan ibarət olmuşdur.

Eposda islam elementləri. İslamın ilk dövrlərində yaranan klassik ədəbi nümunələr və onlarla müqayisədə dastanın islamla bağlılığı təsdiq edir ki, burada islami ünsürlər kifayət qədər əsaslıdır, lakin yazıya alındığı zaman əlavələr edildiyi ilk baxışdan hiss olunur.

Dastanın yarandığı dövr və yaşı. Eposətrafi mübahisələrin əsas mövzularındandır. Bəzən bu əsərin yaşını bizim eradan əvvəllərdə də axtarırlar. Bəlkə də, haqlıdırlar. Amma fikrimizcə, dastanın tədqiqat və bir qədər səy göstərərək yazıya köçürüldüyü tarixi dəqiqləşdirməklə kifayətlənməli, onun yaranması ilə bağlı yuvarlaq rəqəmlər axtarışına son qoyulmalıdır. Əks təqdirdə rəqəmlərin yarışı Dədə Qorqudu sonsuzluğa apara bilər: biri ona 1300, digəri 1500, başqa birisi 5000 yaş verəcəkdir.

Necə olmuşdur ki, müxtəlif dastan, nağıl, miflər dildən-dilə ötürülərək əsrlərə yol yoldaşı olmuş, onların qəhrəmanlarının adı ən azı insanların adlarında əbədiləşmişdir. Bu dastandakı boylar, orada cərəyan edən hadisələr isə yalnız yazılarda qorunmuşdur?

Necə olmuşdur ki, tək Azərbaycanın yox, bütün türk dünyasının ana kitabı olan «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanı tarix səhnəsindən və ədəbi aləmdən səssiz-izsiz tədris edilmişdir? Necə olmuşdur ki, şifahi sözün yazıya köçürüldəndən sonra yaşamaq şansı daha da artdığı halda, yüz illərlə ağız ədəbiyyatında dildən-dilə gəzən epos sonuncu dəfə (XV-XVI əsrlər) köçürüldükdən sonra unudulmuşdur? Və həm də yazı nümunəsi niyə və necə didərgin salınmışdır? Bəlkə də bu suallara insan təxəyyülünə dövrün təbəddülatlarının nəticələrini cəlb etməklə müəyyən cavablar vermək olar. Lakin daha çətin suallar da var. Necə olmuşdur ki, dastanın Avropada ilk tərcüməsindən, tədqiqindən onlarca il keçdikdən sonra onun sorağı türk dünyasına çatmışdır? Təəssüf ki, dastanın yubileyindən əvvəl də, sonra da bu cür suallar öz qüvvəsini itirmədi.

Bununla belə, eposun Bakıda qeyd olunan yubileyi bir neçə cəhətdən çox faydalı oldu. Ən əvvəl müstəqil Azərbaycan özünün şah əsərini, mənəvi dayaqını, dirəyini, bir qədər pafosla desək, ideoloji, ədəbi-mədəni bazasını ortaya qoydu və bunu bütün dünyaya bəyan etdi.

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının yubileyi şəhərin mədəni həyatını, ab-havasını, teleekranı, radio dalğalarını, qəzetlərin səhifələrini qısa müddətə olsa da, təmizlədi. Dedi-qodu, pornoqrafik materiallar, siqaret reklamları kölgədə qaldı.

Dədə Qorqud nəfəsi, səsi-sorağı neçə-neçə ölkəyə yayıldı. Kimin üçün bayrama, kimin üçün dərsə, kimin üçün isə ilham mənbəyinə çevrildi. Tədbirə dəvət olunan tanınmış elm xadimlərindən biri (bəzi mülahizələrə görə ad, familiyasını çəkmirik) yubiley tədbirlərində, heç olmasa, plenar iclasların birində çıxış etmək istəyini ısrarla bildirirdi. Söyləyəndə ki, buna heç kim etiraz etməz, amma təmsil etdiyiniz ölkədə dastan tədqiq olunubmu, onun haqqında ədəbi ictimaiyyətin hər hansı bir məlumatı varmı, nəhayət, eposla bağlı bircə məqalə dərc edilibmi? O, təəssüflə başını buladı. Gözlərindəki sualı isə oxumamış deyildi: «Onda nə danışacaqsınız?» Həmsöhbətimin söz verməkdən başqa çarəsi qalmadı:

- Qısa müddətdə Dədə Qorqudu öz ölkəmdə tanıdacağıma söz verirəm.

Dədə Qorqud neçə yüz il bundan əvvəlki kimi yenə öz xalqına, ulusuna sədaqətlə xidmət etməkdədir. Bu dəfə xalq da ona öz sədaqətini (eposun 50-ci illərdə aldığı bəraətinin təbii davamı kimi) nümayiş etdirdi. Əslində, «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının öyrənilməsi, araşdırılması, təbliğ olunması elə xalqın özünün təsdiqidir.

1999

.

Hörmətli Elçin müəllim!

Sizi ad gününüz münasibəti ilə səmimi qəlbdən təbrik edirəm, Sizə möhkəm cansağlığı, uzun ömür, yaradıcılığınızda, müstəqil Azərbaycanın dövlət quruculuğu sahəsindəki fəaliyyətinizdə yeni-yeni uğurlar arzulayıram.

Həyatımın, fəaliyyətimin formalaşmasında müstəsna rol oynayan tək-tək adamlardansınız ki, Sizin haqqınızda yazmaq üçün əlimə qələm alanda beynimlə barmaqlarım – qələm arasındakı məsafə kiçilir, demək olar ki, itir, yox olur. Düşündüklərim necə varsa, eləcə, dərhal, korrektəsiz-filansız sətir-sətir vərəqlərə köçür...

Siz Azərbaycanın ədəbi-mədəni, ictimai-siyasi həyatında parlaq, silinməz iz buraxmış, tariximizə adınızla, əməlinizlə əbədi möhür vurmuş şəxsiyyətlərdənsiniz. Siz Azərbaycan tarixində və Azərbaycanlıların qəlbində əbədi yaşamaq haqqını çoxdan qazanmışsınız:

- 60-cı illər ədəbi nəslinin, nəsrinin qüdrətli simalarından biri kimi;

- mahir romançı, görkəmli dramaturq, qeyri-adi təhlil və təfəkkür qabiliyyəti olan tənqidçi-alim, peşəkar publisist kimi;

- təkpartiyalılıq, hətta çoxpartiyalılıq (müstəqillik) dövründə Azərbaycanın ədəbi, ictimai-siyasi həyatında səfərbəredici, istiqamətverici, ideya və ilhamverici rol oynayan AYB-nin fəaliyyətində əvəzsiz yeri olan qələm, kəlam və söz sahibi kimi;

- müstəqillik və dünya Azərbaycanlılarının həmrəyliyi uğrunda mübarizənin azadlıq hərəkatının ideoloqlarından, təşkilatçılarından biri kimi:

- 1990-cı il qanlı 20 Yanvar faciəsi, o dövrdə Azərbaycanda, o cümlədən Dağlıq Qarabağda gedən proseslər, xüsusilə erməni separatizmi, vandalizmi barədə xaricdə obyektiv fikir formalaşmasında, informasiya blokadasına alınmış ölkəmizin haqq səsinin dünya ictimaiyyətinə çatdırılmasında müstəsna rol oynayan «Vətən» Cəmiyyətinin və onun «Odlar yurdu» qəzetinin rəhbəri kimi;

- hələ Sovet dönəmində Azərbaycan-Türkiyə ədəbi-mədəni əlaqələrinin təməlçilərindən, sonralar bu münasibətləri yeni inkişaf mərhələsinə qaldıran yazıçı-publisist, dövlət xadimi kimi;

- müstəqil Azərbaycanın yeni dövlət quruculuğu işinə, xüsusilə təhsil, elm, səhiyyə və sosial problemlər sahəsinə uzun illər və fasiləsiz rəhbərlik edən şəxs kimi;

- müstəqil Azərbaycanın ilk ali dövlət mükafatları ilə təltif edilən yazıçılardan biri kimi.

Mən bunları sadalarkən tarixə, xronologiyaya, fəaliyyətinizin şəxələrinə və mərhələlərinə qismən də olsa, əməl etməyə çalışdım. Lakin bunlar hələ hamısı deyil. Sizin əsərlərinizin ölkəmizdə və xaricdə nəşri və onlara tükənməyən oxucu, ədəbi ictimaiyyətin marağı, hər biri mədəni həyatda hadisəyə çevrilən pyeslərinizin Azərbaycan teatrlarında və Türkiyədə möhtəşəm tamaşaları haqqında yazılıb, yazılır, yazılacaqdır. Ssenari və tərcümələriniz, müxtəlif irimiqyaslı tədbirlərdə, yubileylərdə, konfrans, simpozium, qurultaylarda dərin məzmunlu nitq və məruzələriniz... Sizin tərcümeyi-halınızın, ömür yolunuzun nə qədər maraqlı, şərəfli, zəngin, eyni zamanda iş qrafikinizin nə qədər gərgin olduğuna dəlalət edir. Bütün bunlar Sizin ədəbi-mədəni irsinizin dəyərinin, fəaliyyətinizin nəticələrinin, izinizin əbədiyyətinin təsdiqidir ki, Siz bunlara parlaq istedad və fədakarlıqla nail olmusunuz. Allah-təala Sizin taleyinizə, bəxtinizə böyük dramaturq İlyas Əfəndiyevin oğlu olmaq, ən ali keyfiyyətlərə xas ata-ailə başçısı, müdrik, qayğıkeş baba və sadəcə gözəl insan olmaq səadəti də bəxş edib.

Əziz Elçin müəllim! Bu gün Sizin ad gününüzdür. Ad gününüzü öz günü, öz sevinci hesab edənlər çox, lap çoxdur. Elə bilirəm ki, bu, Sizə ən böyük hədiyyədir. Bir daha Sizi təbrik edir, həmişə sağlam, gümrah olmağınızı arzulayıram. Bundan sonra da qələminiz iti, sözlünüz kəsərli, keçərli olsun! Allah Sizi qorusun.

Dərin hörmətlə,

Abid Tahirli
13.05.2010

Hörmətli Şirməmməd Ağaməmməd oğlu Hüseynov!

Sizi – müasir Azərbaycan jurnalistlərinin müəllimi və ağsaqqalını anadan olmağınızın 80 illiyi münasibətilə səmimi qəlbdən təbrik edirik.

Siz hər bir vətəndaşa, hər bir jurnalistə örnək ola biləcək şərəfli ömür yolu keçmişiniz. Respublikanın ictimai-mədəni, mətbu həyatındakı coşqun fəaliyyətiniz, elmi-pedaqoji sahədəki xidmətləriniz ən yüksək qiymətə layiqdir.

Çağdaş Azərbaycan mədəniyyətinin sütunları M.F.Axundov və H.Zərdabi, ictimai fikir və mətbuat tariximizin parlaq simaları Əhməd bəy Ağaoğlu, Əli bəy Hüseynzadə, Məmməd Əmin Rəsulzadə, Üzeyir bəy və Ceyhun bəy Hacıbəyli qardaşları, Cəlil Məmmədquluzadə, Haşım bəy Vəzirov kimi qələm və kəlam sahiblərinin irsi və idealları Sizin çağlayan, tükənməyən mənəvi qida mənbəyiniz olmuşdur.

Siz Sovet rejimi və ideologiyasının hakim olduğu illərdə milli-mənəvi dəyərlərin daşıyıcısı və gənc nəslə ötürücüsü idiniz. Tələbələriniz auditoriyalarda Sizin azadlıq eşqi ilə çırpınan qəlbinizin səsi ilə kursdan kursa adlayırdılar. Bu gün həmin tələbələr müstəqil Azərbaycanın qurucuları sırasındadırlar və Sizinlə fəxr edirlər. Bu sözləri söyləyərkən jurnalistika fakultəsinə qəbul olunduğum 1980-ci ilin ilk tədris günü yadıma düşür. Dekan Şirməmməd müəllim auditoriyaya daxil olur, bizi salamlayır, təbrik edir və öz ilk tövsiyyələrini verir: yeməyinizə, sağlamlığınıza fikir verin, idmanla məşğul olun. Bir də ki, özünüzü maşından qoruyun. İnanıram ki, bu mühit sizin əksəriyyətinizi yaxşı jurnalist, o da olmasa, ən azı yaxşı vətəndaş kimi yetişdirəcək. Siz mühit dedikdə, o vaxt bizə dərs deyən və bu gün haqq dünyasında olan Mir Cəlal Paşayev, Nəsir İmanquliyev, Qulu Xəlilov, Famil Mehdi, Nurəddin Babayev, Xəlil Əlimirzəyev, Seyfulla Əliyev, Tofiq Rüstəmli, Əliş Nəbili kimi görkəmli elm, ədəbiyyat xadimlərinin, nüfuzlu pedaqoqların çalışdığı universitet həyatını nəzərdə tuturdunuz. Siz mühit dedikdə, bizə o vaxt dərs deyən və bu gün də Sizinlə çiyin-çiyinə çalışan Yalçın Əlizadə, Cahangir Məmmədli, Akif Rüstəmli, Nəsir Əhmədli kimi səriştəli, savadlı, tələbəni duyan, hiss edən, bütün varlığı ilə müəllim adını, şərəfini uca tutan pedaqoqları nəzərdə tuturdunuz. Bax, tələbələriniz Sizinlə fəxr edir dedikdə, bu sözləri, həm də Sizin timsalınızda bizə dərs demiş bütün müəllimlərimizə ünvanlayıram.

Hörmətli Şirməmməd müəllim! Biz əminik ki, doğma Azərbaycanın tərəqqisi və çiçəklənməsi naminə bundan sonra da var qüvvənizlə çalışacaqsınız. Bu əlamətdar gündə Sizi bir daha təbrik edir, Sizə uzun ömür, möhkəm cansağlığı, yeni yaradıcılıq uğurları arzulayırıq.

Hörmətlə:

həmişə tələbənz Abid Tahirli

Milli əczaçılığımızın fədaisi

Müasir Azərbaycan səhiyyəsinin ağsaqqallarından biri, milli əczaçılığımız və tibb pedaqogikasının fədaisi, tibb elmləri doktoru, professor, Əməkdar elm

xadimi Dursun Hüseynovun 90 yaşı tamam olur. Hər bir vətəndaşa, elmi-pedaqoji işlə məşğul olmağa başlayanlara örnək sayılan, şərəfli ömür yolu keçən Dursun müəllim illər uzunluğunu çalışdığı sahələrdə coşğun fəaliyyət göstərmişdir.

Azərbaycanın, o cümlədən qədim Qəbələnin qəhrəmanlıqla dolu tarixi, böyük mədəni sərvəti, füsunkar təbiəti Dursun müəllimin tükənməz mənəvi qaynağı olmuşdur. Alimin həyat yolu bəzən daş-kəsəkli, eniş-yoxuşlu olsa da, o, öz sənətinin zirvələrində yüksəlmişdir.

Hələ 11 yaşındaykən oxumaq həvəsi ilə Vəndamdan Şəkiyə yollanan Dursun Hüseynov taleyini həmişəlik elm-təhsil sahəsinə bağlamışdır. O, iradə və inadkarlığı, cəsarət və fədakarlığı, nadir istedadı və qeyri-adı bacarığı ilə həmişə, hər yerdə fərqlənmişdir. İkinci Dünya Müharibəsinin od-alovlarından çıxan Dursun Hüseynov 2 il ərzində Kiyev Tibb Universitetində namizədlik dissertasiyası, 5 il müddətində Moskvada doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. O, 5 dərsləyin, 9 dərslərin, 6 monoqrafiyanın, 4 sorğu kitabının, 200-dən çox elmi məqalənin müəllifidir.

Professorun fundamental «Tibbi farmakologiya» əsəri əczaçıların stolüstü kitabıdır. Alim-pedaqoq onlarca elmlər doktoru və elmlər namizədi yetişdirmişdir. Necə deyərlər, respublikamızın bugünkü əczaçıları onun «şinindən» çıxmışlar. Dursun Hüseynovun hərbi, elmi pedaqoji, səhiyyə sahəsindəki xidmətləri dövlət səviyyəsində yüksək qiymətləndirilmiş, müxtəlif orden-medallara, mükafatlara layiq görülmüşdür.

Görkəmli əczaçı alimin anadan olmasının 90, elmi-pedaqoji fəaliyyətinin 70 illiyi bu günlərdə qədirlənliklə qeyd olunur. Səhiyyəimizin nüfuzlu ağsaqqalı, nurlu insan, professor Dursun Hüseynovu yubiley münasibətilə ürəkdən təbrik edir, ona cəsağlığı və yeni uğurlar arzulayırıq.

«Xalq qəzeti», 12 yanvar 2005.

Professor Məhərrəm Paşa oğlu Qasımliya!

Əziz qardaşım Məhərrəm!

Səni – gözəl ailə başçısını, dəyişməz məslək sahibi və müstəqil Azərbaycanın vicdanlı, ləyaqətli vətəndaşını, incə ruhlu şairi, istedadlı alimi – folklorumuzun vurğununu, mahir bilicisini, ədəbi proseslərin fədakar təşkilatçısını, xeyirxah, həssas, eyni zamanda prinsipial və qətiyyətli bir insanı, nəhayət, sadıq və əziz dostumu ad günü – 50 yaş münasibətilə təbrik etdiyimə görə ürəkdən şadam!

Əslində, mənim üçün sənin 50 yaşın 20-30 il bundan əvvəl tamam idi. Sən hələ o vaxtlar – tələbəlik illərindən tövsiyələrinlə, ağıllı məsləhətlərinlə, dərin düşüncə tərzinlə, təkminlə 50 yaşın yükünü çiyinlərinə götürmüşdün.

Nədənsə (əslində, bu söz yersizdir, çünki nədənini bilirəm, indi də yazacağam, bunu mənim dil-üslub xətamaya yaz, yoz), mən səni həmişə ağsaqqal bilmişəm. Bu iki mənbədən qidalanmışdır: birincisi, sən əzəldən təbiətən ağır,

ləngərli, səbirli, ağıllı və çevik zəka sahibi, geniş təfəkkürlü insan kimi dünyaya göz açmışan; ikincisi, məşğul olduğun sahəyə – folklorla o qədər nüfuz etmişən ki, onun bütün gözəlliyi, müdrikliyi, dəyərləri sənin qəlbinə, qələminə və çöhrənə çökmüş, hopmuşdur.

Qardaşım Məhərrəm! Sənin tədqiqat sahənin tarixi, əhatə dairəsi, coğrafiyası sədd-hədd, sərhəd tanımır. Sənin çıxışlarına insanlar həzin nəğməni, sirli-sehrli dastanı dinlədikləri kimi qulaq asırlar.

Sənin haqqında fikirləşəndə bir məsələ məni çox düşündürür. Sən folklordan, sazdan o qədər ehtirasla, həvəslə danışırısan ki, etiraf edirəm ki, səni sazsız görəndə (ekranda, avtobusda, metroda, məclisdə, hətta yeyib-içəndə) çaşıb qalıram: mahir ovçunu meşədə, dağda, dərədə tüfəngsiz, gülləsiz, qatarsız görəndə necə təəccüblənərsənsə, eləcə.

Bilirəm, bir qədər uzunçuluq edirəm. Amma səndən yazanda adam coşur, ilhama gəlir. Həmişə belə ol! İnsanlara ruh ver, onları hərəkətə gətir, onları özünə mənən ehtiyacları et. Yaşa, var ol, baba Məhərrəm!

Elm, məktəb və təhsil yollarında

Neçə il əvvəlin söhbətidir. Azərbaycan Beynəlxalq Universitetinin geniş həyətinə daxil olanda, ilk növbədə yolun sağ və sol tərəfində vurulmuş lövhələrdə yazılmış Vətən, elm, təhsil, mədəniyyət, müstəqilliklə bağlı tanınmış dövlət, siyasət, elm, ədəbiyyat xadimlərinin kəlamları diqqətimi çəkdi. Nəzərlərim bir-birindən dəyərli, uğurlu deyimlərdən birinin üstündə dayandı. «Məktəb qibləgahımdır. Akademik Hüseyn Əhmədov».

Xəyal məni orta məktəb illərinə apardı. Biz orta məktəbin yuxarı sinfində oxuyanda – təxminən 25 il əvvəl – məktəb direktoru gur səsi, zəhmi, hündür boyu ilə diqqəti dərhal çəkən Hacıbala müəllim idi. O, hər gün bir dəfə – 15 dəqiqəlik tənəffüsdə bütün sinif şagirdlərini məktəbin həyətinə – açıq səma altına toplayır və yığıncaq keçirirdi. Hər çıxışını da təsirli sözlərlə yekunlaşdırırdı. Bir dəfə belə yığıncaqların birinin sonunda o, üzünü şagirdlərə tutub çox ciddi soruşdu:

- Axşam üzü hara yatırırsınız?

Heç kimdən səs çıxmadı. Anı fasilədən sonra direktor özü davam etdi:

- Yəqin, heç fərqləndə də olmamısınız. Amma hamınıza bir nəfər kimi tapşırıram. Bu gündən etibarən gecə yatanda üzü məktəbə sarı uzanın. Məktəb bizim qibləgahımızdır.

Mən bilmirəm, direktorun bu tapşırığına neçə nəfər əməl etdi, ya etmədi. Amma onu dəqiq bilirəm ki, Hacıbala müəllimin bu sözləri müəllim-şagird kollektivi arasında böyük təəssürat yaratmış, xeyli müddət dildən düşməmişdi.

Bəlkə bunun nəticəsidir ki, indi ABU-nun həyatında gözüme toxunan «Məktəb qibləgahımdır» sözləri dərhal xəyalımı qanadlandırdı.

Bəs akademik Hüseyn Əhmədov nə vaxt və necə bu qənaətə gəlmişdir?! Bu sualın arxasında gərgin, axtarışlarla zəngin, mənalı bir ömür durur. Onu vərəqlədikcə, cavab axtarmağa da ehtiyac qalmır, o özü yetişir. Hüseyn Əhmədov hələ 20 yaşı tamam olmayanda taleyini birdəfəlik müəllimliklə bağlayır. Daim yaratmaq, axtarmaq həvəsi, yanğısı, tükənməz enerjisi, ehtirası onu tədrisin, təhsilin pillələri ilə aramla, inamla, inadkarlıqla irəliləməyə sövq edir. Əvvəlcə, Gəncə Pedaqoji Universitetini (1947), sonra həmin şəhərdəki H.Zərdabi adına Pedaqoji İnstitutu (1951), daha sonra indiki Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin aspiranturasını bitirir. Azərbaycan məktəbi və pedaqogikasının tarixi ilə tanışlıq H.Əhmədovu sehləyir: elmə, tərəqqiyə, mədəniyyətə aparan Azərbaycan məktəbi nə qədər məşəqqətli, eyni zamanda nə qədər şərəfətli bir yol keçmişdir! Ətalət, cəhalət, mövhumat, nadanlıq, laqeydlilik, biganəlik, biveclilik buzunu sındırmağı qarşısına məqsəd qoyan Azərbaycan məktəbini susdurmaq, onun nümayəndələrini məhv etmək üçün nələrə əl atmamışlar: təhdidlər, təzyiqlər, təqiblər, təhqirlər, hədələr – bunlar cəmiyyətin aşağı təbəqəsindən gəlirdi. Sürgünlər, terrorlar, edamlar – bunları dövlət həyata keçirirdi. Azərbaycan məktəbi, onun nümayəndələri bütün məhrumiyyətlərə, rəzalətlərə, əzab və işgəncələrə dözürlü və fədakarlıqla tarixi və milli missiyasını yerinə yetirməkdə davam edirdi. Məktəb bizdə təkcə təhsil, təlim, tərbiyə müəssisəsi olmamışdır. Məktəb döyüş və qəhrəmanlıq meydanı olmuşdur.

Bax, belə bir ziddiyyətlərlə zəngin, maraqlı sahənin tədqiqi ilə məşğul olan H.Əhmədov Azərbaycanın məktəb xəritəsinə zərrəbinlə baxmışdır – desək, burada mübaliğə axtarmayın. O, ölkənin ən mötəbər mənbə və məxəzləri ilə yanaşı Moskva, Leningrad, Tiflis, Həştərxan, İrəvan arxiv və kitabxanalarını da ələk-vələk etmiş, az qala əsr yarım Azərbaycan məktəbi və pedaqoji fikir tarixi ilə bağlı sənədləri saf-çürük etmiş, təhlil süzgəcindən keçirmişdir.

Ölkəmizdə müasir tipli məktəbin yaranması, inkişafı, onların milli-mənəvi inkişafımızdakı rolu və yeri, ilk «rus-tatar» məktəblərinin meydana gəlməsi, bu təhsil sisteminin mahiyyəti, metodikası və s. kimi mühüm məsələlər alimin 1972-ci ildə müdafiə etdiyi «XIX əsrdə Azərbaycanda məktəb təhsilinin inkişaf tarixi» adlı doktorluq dissertasiyasında fundamental şəkildə işlənmişdir.

Akademik Hüseyn Əhmədovun axtarış diapozonu kimi yaradıcılıq sahəsi də genişdir. O, Azərbaycan ədəbi-mədəni, maarifçilik, mətbuat və pedaqoji fikir tarixində misilsiz xidmətlər göstərmiş N.Tusi, A.Bakıxanov, S.Ə.Şirvani, M.Ş.Vazeh, M.F.Axundov, H.Zərdabi, S.M.Qənizadə, R.Əfəndiyev, F.Köçərli, N.Nərimanov, Ü.Hacıbəyov və bu kimi parlaq simaların tərbiyəşünaslıq, təhsil, məktəb, maarif sahəsindəki fəaliyyətlərini tədqiqata cəlb etmiş, ümumiləşdirmiş, təhlil etmiş, müasir tələblər baxımından dəyərləndirmişdir. O, eyni zamanda rus və digər xarici ölkə pedaqoqlarının, o cümlədən çex Y.A.Komenski, rus K.D.Uşinski, A.S.Makarenko, alman İ.B.Bazedov, X.Q.Zalsman, E.X.Trap, B.B.Bləşe və başqalarının irsini araşdırmış, ideya və baxışlarına münasibət bildirmiş, dəyərli elmi-nəzəri qənaətlər hasil etmişdir.

Akademik H.Əhmədovun yaradıcılıq axtarışları bunlarla da məhdudlaşmır. O, Azərbaycan ədəbi-mədəni, mətbu, ictimai-siyasi, maarifçilik və xeyriyyəçilik həyatında və hərəkətində silinməz iz buraxmış «Əkinçi» qəzeti, «Nəşri-maarif», «Nicat», «Səadət» xeyriyyə cəmiyyətləri haqqında da araşdırmalar aparmışdır.

Akademik H.Əhmədov Azərbaycan məktəbinin yaranması və inkişaf tarixini təkcə sənədlərdən tədqiq etməmişdir, kitabxana və arxivlərlə kifayətlənməmişdir. O, respublikanın kənd, rayon və şəhərlərini qarış-qarış dolanmış, bir arxeoloq, bir tarixçi kimi, az qala məktəb binalarının daş-kəsəyini də araşdırmışdır. Nəticədə «Nuxada ilk qəza məktəbi», «Bakıda ilk qəza məktəbi», «Gəncədə ilk qəza məktəbi», «Salyanda ilk qəza məktəbi», «Qutqaşen məktəbinin 90 yaşı var», «Şamaxıda ilk qəza məktəbi», «Naxçıvanda dünyəvi təhsil», «Lənkəranda ilk dünyəvi təhsil məktəbi», «Yüz yaşlı Vəndam məktəbi», «Qubadlının 100 yaşlı məktəbi» kimi salnamə-məqalələr ərsəyə gəlmişdi. Başqa sözlə, H.Əhmədov Azərbaycan məktəbinin coğrafiyasını tərtib etmişdir.

Akademik H.Əhmədovun tədqiqatlarının faydası həm də ondadır ki, bu araşdırmalar əsasında müəllif, müstəsna əhəmiyyətli dərsliklər, dərs vəsaitləri hazırlamışdır və artıq 30 ildən də çoxdur ki, həmin mənbələr gələcək müəllimlərin pedaqoji peşəyönümünün formalaşmasına xidmət edir.

«Pedaqogikaya giriş» (1973), «Pedaqogika tarixi kursunun mühazirələri» (1987), 3 hissədən ibarət «Azərbaycan pedaqogika tarixindən» (1990, 1992, 1994), «N.Nərimanovun pedaqoji fikirləri», «Azərbaycanda məktəb və pedaqoji fikir tarixi», «XIX əsr Azərbaycan məktəbi» və onlarca digər əsəri bu qəbildəndir.

Beynəlxalq Pedaqoji Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü, Rusiya Təhsil Akademiyasının akademiki, Azərbaycan Milli Yaradıcılıq Akademiyasının akademiki, Azərbaycan Respublikasının Əməkdar ali məktəb işçisi, Azərbaycan Respublikasının maarif əlaçısı – bunlar Hüseyn Əhmədovun ad və təltiflərinin hamısı deyil. İlk fərqlənmə diplomundan axırncı ali təltifə, mükafata qədər bir ad dəyişməyib: müəllim. Bütün bunlardan sonra Hüseyn müəllimin məktəbi «qibləgah» adlandırması çox təbii görünür.

Həm də təkcə buna görə yox. Hüseyn müəllim məktəb, pedaqoji fikir tarixinin izinə düşəndə Xəqani Şirvanidən

Mənim könlüm müəllimdir, dizim üstü qəbistanı,
O şagirdəm ki, öyrəndim, sükut ilə əlifbanı;

Saib Təbrizidən

Küçədə torpaq ilə oynayan o oğlana bax,
Kim ki, nadandı bu dünya onu da oynadacaq;

Nizami Gəncəvidən

Elm oxuyla ovla, əgər istəyirsən təmiz şikar,
Elm ilə ov, şikar elə, ov itilə nə işin var? ;

S.Ə.Şirvanidən

Bu qədər dərd kim, olur hadis,
Ona bielmlik olur bais;

Soltan Məcid Qənizadədən

Bizlər üçün bir çıraq yanacaqsa, məktəb ocağının şöləsindən yanacaqdır;
Mənim rəy və təsəvvürümə görə, müəllim dediyimiz saf mərifət dünyasının
qapıçısı, nicat yolunun rəhbəridir;

M.F.Axundovdan

Oxumuşların sayı çox olan ölkələrdə təfəkkür sahiblərinin sayı da çox olur.
Təfəkkür sahiblərinin çox olduğu ölkədə isə həyatın bütün sahələrində xalq
gündən-günə tərəqqi edə bilər; Elm və maarif bütün xalq arasında, aşağıdan tutmuş
yuxarıya qədər, varlıdan tutmuş yoxsula qədər, istisnasız olaraq hamının arasında
yayılmalıdır;

H.Zərdabidən

Ey elm, təhsil alan cavanlarımız!

...Siz millət üçün zəhmət çəkirsiniz və şübhəsiz gələcəkdə millətin gözü
açılarda sizi şəhid hesab edib, sizə rəhmət oxuyacaq;

M.Ə.Sabirdən

Ey gözüm, ey canım!
Get məktəbə, cavanım!
Hər kəs elm oxur, bəxtiyar olur,
Millət elm ilə bərqərar olur -

kimi cəmiyyətə ünvanlanmış kəlamları dönə-dönə oxumuşdur və bu sətirlərin
arxasında məktəb, təhsil, tərəqqi, mədəniyyət uğrunda mücadilə, tükənməyən
enerji, ehtiras və fədakarlıq onu da ovsunlamış və Hüseyn Əhmədov da bu yolun
yorulmaz səyyahına çevrilmişdir.

Bir məsələni xüsusi vurğulamağa ehtiyac var: Azərbaycan məktəb və
pedaqoji fikir tarixi ilə bağlı akademik H.Əhmədovun irsi zəngin, maraqlı, faydalı,
aktual olduğu qədər də etibarlı, mötəbərdir. Çünki onun hər bir sözü, hər bir
mülhizəsi ciddi sənədlərə, tutarlı faktlara əsaslanır. Arxivlə işlədiyindən ona irad
tutmaq, onu təkzib etmək də mümkün deyil. Bu, işin bir tərəfidir. Digər tərəfdən
isə A.H.Əhmədov təmasda olduğu sənədlərə də xüsusi, fərqli münasibət
bəsləmişdir: səliqə ilə onların üzünü çıxarmış, toplamış, hətta cildlətməmişdir.
Keçmiş SSRİ-nin müxtəlif arxiv və kitabxanalarından topladığı sənədləri hər biri

500 səhifəyədək olan 50 (!) cilddən ibarət kitab şəklinə salaraq, əslində yeni arxiv düzəltmişdir.

Akademik H.Əhmədovun sənədlərlə bağlı fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsinin sənədlərin nəşri və istifadə şöbəsinin baş məsləhətçisi Rafiq Səfərov deyir:

- Azərbaycan məktəbinin inkişaf tarixini özündə əks etdirən sənədlərin axtarılması, onların aşkar edilərək seçilməsi və toplanması işində akademik H.Əhmədovun böyük zəhməti olmuşdur. Onun uzun illər apardığı axtarışların nəticəsi olaraq, arxiv sənədləri və digər tarixi mənbələr əsasında kitab və monoqrafiyalar yazılmışdır.

Son iki əsrdə Azərbaycanda xalq maarifi və məktəb tarixinin tədqiqinə aid ayrı-ayrı ölkələrin iri arxiv və kitabxanalarında aşkar etdiyi, topladığı və qayğı ilə qoruyub saxladığı sənədli materiallar bu gün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqatçı-alim əsasən aşağıda göstərilmiş iri arxiv və kitabxanalarda çalışmışdır:

- Azərbaycan Respublikasının Dövlət Tarix Arxivi;
- Azərbaycan Respublikası Elmlər Akademiyasının Əlyazmalar İnstitutu;
- Azərbaycan Respublikası Elmlər Akademiyasının Tarix muzeyi;
- Azərbaycan Respublikası Maarif Nazirliyinin Xalq Maarif muzeyi;
- Rusiya Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivi (Sankt-Peterburq);
- Gürcüstan Respublikası Dövlət Arxivi;
- Ermənistan Respublikası Mərkəzi Dövlət Arxivi;
- Həştərxan Vilayət Dövlət Arxivi;
- Moskva Dövlət Tarix Muzeyi. Baron Rozenin fondu;
- Moskva şəhəri V.İ.Lenin adına Mərkəzi Dövlət kitabxanası;
- Moskva Ümumi Tarix kitabxanası;
- Saltıkov-Şedrin adına Mərkəzi Dövlət kitabxanası;
- İrəvandakı Myasnikov adına Mərkəzi Dövlət kitabxanasının nadir kitablar fondu.

Akademik həmin arxivlərdə və kitabxanalarda aşkar etdiyi çoxlu sayda yeni sənədləri və mənbələri elmi dövriyyəyə daxil etmişdir. Zəngin arxiv materiallarının və mənbələrin vaxtında öyrənilməsi və təhlili XIX əsrdə Azərbaycanın ayrı-ayrı qəza və quberniyalarında xalq maarifi və məktəb şəbəkəsinin həqiqi mənzərəsini yaratmağa imkan vermişdir.

Akademik Hüseyn Əhmədov haqqında bu yazını yekunlaşdıranda əlimə bir kitab keçdi: «Türk təhsil tarixi» (Başlanğıcdan 1988-ci ilədək). Prof. Yəhya Akyüzün qələmə aldığı bu fundamental əsər (Ankara Universitetinin nəşriyyatı, 1989, 543 səh.) 1982, 1985-ci ildən sonra 3-cü dəfə təkrar nəşr olunmuşdur. Kitabı tərəddüdsüz türk məktəbinin, pedaqoji fikir tarixinin ensiklopediyası adlandırmaq olar. Burada türk pedaqogika tarixi dövrlərə görə təsnif, təhlil edilir və dəyərləndirilir.

6 hissədən ibarət kitabın Hun, Göytürk, Qaraxanlı, Səlcuklar, Anadolu bəylikləri, Osmanlı və Türkiyə Cumhuriyyəti dövrünün pedaqogika, məktəb, təhsil məsələləri geniş araşdırılmış, işıqlandırılmışdır. Əsəri vərəqləyib bu qənaətə

gəldim ki, bu kitab Türkiyə Cumhuriyyəti üçün nə qədər əhəmiyyətlidirsə, H.Əhmədovun irsi də Azərbaycan Respublikası üçün bir o qədər faydalıdır.

Və sonda. Qarşımdakı «Ərəb və fars sözləri lüğəti» kitabını (Bakı, Yazıçı, 1985, 1040 səh.) vərəqləyirəm. Gözüm ərəb sözü «fədai»nin üstündə dayanır. Oxuyuram: «Məslək uğrunda öz həyatını qurban edən» (səh.566). Amalı, əqidəsi məktəb, təhsil olan akademik Hüseyn Əhmədovu düşünərək «məslək» sözünü «məktəb»lə əvəz edirəm. Və məmnun qalıram. Doğrudan da H.Əhmədov fədaidir, məktəb və təhsil fədaisi.

“Mədəniyyət” qəzeti, 18 yanvar 2007

Professor

İyirmi beş il bundan əvvəlın söhbətidir. Jurnalistika fakültəsinin tələbəsi kimi «Bakı» axşam qəzetində istehsalat təcrübəsi keçirdik.. Tələbə yoldaşlarımdan biri qabaqcıl peşə sahibi haqqında ürəklə, həvəslə yazdığı oçerki redaksiyaya təqdim etmişdi. Bir gün «Bakı» axşam qəzetinin redaktoru Nəsir İmanquliyev (o həm də universitetdə bizə dərs deyirdi) onu otağına dəvət etmiş və birbaşa mətləbə keçmişdi:

- Oçerki yaxşı yazmısan. Qələmin pis deyil. Amma, oçerkdən daha çox yaxşı sözlər lüğətinə oxşayır. Dilimizin fondunda nə qədər dürlü, nə qədər gözəl sözlər var hamısı ilə qəhrəmanı bəzəmişən. Özü də o adam istehsalat göstəricilərinə görə digərlərindən elə də fərqlənir.

Ordeni yox, medalı yox. Tutaq ki, bir müddət sonra sənın qəhrəmanına fəxri ad verdilər. Bəs o vaxt sən ondan nə və necə yazacaqsan? Axı, bütün yaxşı sözləri işlətmisən. Sözü hörmətlə yanaşmaq, onun qədrini bilmək lazımdır, - demiş və oçerki qaytarıb əlavə etmişdi:

- Dediklərimi nəzərə al, yenidən işlə, şənbə nömrəsinə çatdır. Tələbə yoldaşım elə də etmişdi. Tələbə yoldaşım «Od-alov püskürən» oçerki bir qədər «soyuyaraq» yenidən oxumuş və redakturun nə qədər haqlı olduğunu hiss etmişdi. Bu hadisəni təsadüfən xatırlamadım.

Bəzən müəlliflər nəyin xatirinəsə bəhs etdikləri adamı xidmətlərinə görə yox, şəxsi münasibət və mülahizələrinə əsasən ölçü, əndazə, hədd bilmədən tərifləyir, mədh edirlər. Bu məqamda mərhum Nəsir İmanquliyev kimi müəllim və redakturun yeri görünür ki, desin «dayan, belə yazmaq olmaz»

Doğrudan da, kiminsə ünvanına sədd, sərhəd bilmədən tərif yağdıranda əslində həmin sözlərə layiq olanların haqqına toxunursan. İndi elmi pedaqoji fəaliyyətlə, başqa yaradıcılıq sahələri ilə bu və ya digər dərəcədə məşğul olanlar haqqında çox yazılır, çox təriflər söylənilir. Məqalə müəlliflərinə, onların qəhrəmanlarının uğurlarına kölgə salmadan haqqında danışdığım insanın əməli və xidmətlərini xarakterizə etmək, fərqləndirmək üçün çox sanballı, çox hörmətli bir sözü sərlövhəyə çıxarıram: «Professor». Sırr deyil ki, bəzən bu söz bu adı

daşıyanlara hörmət gətirir, onları şöhrətləndirir. Fikrimcə, söhbət Nizaməddin Şəmsizadədən gedəndə belə də demək olar. «Professor» sözü Nizaməddin Şəmsizadəyə nə qədər şan-şöhrət gətirirsə, onu tanıdırsa, Nizaməddin Şəmsizadə adı və təxəllüsü də «professor» sözünə o qədər yaraşır, yaraşıq verir. Məncə Nizaməddin Şəmsizadə qeyri-adi müşahidə qabiliyyəti, problemi görmək və onun mahiyyətinə dərinlən nüfuz etmək bacarığı, analoji fakt və hadisələri qruplaşdırmaq müqayisə və təhlil etmək, ümumiləşdirmək, doğru – dürüst elmi nəticələr çıxarmaq və nəhayət, qələmə almaq məharəti ilə seçilən alimlərdəndir.

Mərhum professor Xəlil Əlimirzəyev deyirdi ki, «Adam var, yaxşı tədqiqatçıdır yaxşı da natiqdir. Amma, yaxşı yaza bilmir. Adam var, yaxşı tədqiqatçıdır, yaxşı da yazır, amma pis danışır. Adam da var, həm yaxşı tədqiq edir, həm yaxşı yazır, həm də yaxşı natiqdir, bax əsl alim odur». Xoşbəxtlikdən hər üç keyfiyyət Nizaməddin Şəmsizadədə birləşmişdir.

1978-ci ildən Azərbaycan Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunda əmək fəaliyyətinə başladığı vaxtdan N.Şəmsizadə elmi – ədəbi ictimaiyyətin diqqətini cəlb etmişdir. Mövzunu seçmək, ona yanaşmaq tərzü və metodu ilə fərqlənən Nizaməddin ilk axtarışlarından ədəbiyyatşünaslıq sahəsinə ciddi, iddialı və inadkar bir gəncin gəldiyini hiss etdirdi. Qısa bir müddətdə yazdığı dissertasiya ilə repressiya qurbanı olmuş görkəmli tənqidçi Əli Nazimi ilk dəfə tənqidi fikir tarixinə gətirmiş, onun rəsmi bəraətinə, əgər belə demək mümkünsə, mənəvi bəraət möhürünü vurmuşdur.

Ədəbiyyatşünaslığın 20-30-cu illər repressiya dövründəki boşluğu Nizaməddin Şəmsizadənin sanballı, nəzərə alsaq ki, həmin araşdırmalar sovet rejimi və ideologiyasının hakimi – mütləq olduğu vaxtlarda aparılırdı, həm də cəsarətli tədqiqatları ilə doldurulmuşdu. Müəllifin «Ədəbi mübahisələr» adlı əsərində (1986) Azərbaycan ədəbi tənqidinin ziddiyyətli 1920-30-cu illər mərhələsini ilk dəfə sistemli şəkildə təhlili verilmiş, B.Çobanzadə, Ə.Nazim, M.Quliyev, Ə.Abid, H.Zeynallı, M.K. Ələkbər, A. Musaxanlı kimi xadimlərin elmi – ədəbi irsini dəyərləndirilmişdi. N. Şəmsizadənin tədqiqatları müəllifin səmimiyyəti ilə daha da sanballı olur, o hər cür saxtakarlıqdan uzaqdır və lazım gəldikdə öz mövqeyini məharətlə müdafiə edir. Əgər hansısa obyektiv yaxud, subyektiv səbəbdənsə, tədqiqatçı mülahizə və mühakimələrində, qənaətlərində müəyyən yanlışlıqlara yol verirsə, onu etiraf etməyi bacarır. Ulu Dədə Qorqud müdrikliyi və kamilliyi ilə deyir: « Qoy bizim səhvlərimiz ibrət işığına çevrilib elimizə düz yolu nişan versin» (Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı: mərhələlər və konsepsiyalar kitabına müəllifin «On ildən sonra» adlı ön sözündən, səh. 4. Bakı, «Ozan» 1997). Yeri gəlmişkən qeyd olunmalıdır ki, müəllifin 1986-cı ildə tamamladığı və 1997-ci ildə oxucuların mühakiməsinə verdiyi «Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı: mərhələlər və konsepsiyalar» kitabı ilə N.Şəmsizadə çalışdığı sahədə əbədi iz qoymuşdur: Kitabın birinci fəslində ən qədim çağlardan – XX əsrin 40-cı illərinə qədərki bu dövrün ədəbi – nəzəri fikrini təhlil süzgəcindən keçirmiş, onun mərhələ və konsepsiyalarından bəhs etmiş və ən əsası isə ilk dəfə olaraq empirik, sinkretik, analitik, bioqrafik və sosioloji adlarla təsnifatını aparmış, hər mərhələnin tarixi və estetik sərhədlərini göstərmiş, xarakteristikasını vermiş, dəyərləndirmişdir.

Əsərin digər iki fəslində – Ədəbiyyat tarixçiliyi: nəzəriyyələr və konsepsiyalar və «Ədəbiyyatşünaslığımızda söz sənəti konsepsiyası: poetika və sosiologiya» hissələrində milli ədəbiyyat tarixinin formalaşması prosesi izlənilir, söz sənətinin poetika və sosiologiyası ilə bağlı təlimlər təhlil olunur, onlara münasibət bildirilir və diqqət çəkən elmi nəzəri nəticələr çıxarılır. Maraqlı və həm də çox mənalıdır ki, sovet dövründə qələmə alınan monoqrafiyanı çəkinmədən ortaya çıxaran müəllif «gözlənilən tənqidlərdən, tənə və məzəmmətlərdən» qətiyyənlə narahat deyil, arzusu budur ki, oxucu «buraxılan səhvi» və sovet dövründə yaşamağa və yazmağa məhkum, məcbur olan «bizim nəslindən dərk etsin». N.Şəmsizadə kitabı yazdığı «On ildən sonra» adlı ön sözdə deyir: «Kitabı çapa təqdim edərkən onu yenidən işləyə bilərdik. Fəqət, elmin akademizmini gündəlik ödəmə qərarı və şüarlara qurban verməyin milli faciələrə gətirdiyini bu gün aydın gördüyümüzdən bu işi icra etmədik» (səh. 4).

O daha sonra göstərir ki, Səhvlərimizin ağrısını biz özümüz çəkməliyik, onu gələcək nəsillərə miras qoymağa mədəni haqqımız yoxdur. Çünki biz özümüzdən əvvəlki nəsillərin əməlləri ilə bərabər səhvlərinə də sahib durmuşuq. Həmin səhvlər 70-ci illərin sonunda fanatik bir həvəslə ədəbi tənqiddə, elmə gəlmiş biz gənclərə müqəddəs həqiqətlər kimi təqdim olunmuşdu. Bizə tarixin ən çətin aldanışlarla dolu keşməkeşli, ən başlıcası isə taleyi qeyri – müəyyən bir dövründə yaşamaq nəsisib oldu. Biz dünyanın ən müdrik fəlsəfələrini, onun ağıllı yaradıcılarının «anti» hesab edən marksizmin şikəstləri, totalitar rejimin övladlarıyıq (yenə orada. səh. 4).

Professor Nizaməddin Şəmsizadə ədəbiyyatşünaslıqda söz və nüfuz sahibidir. O buna istedadı, bulaq kimi çağlayan enerjisi və çalışqanlığı ilə nail olmuşdur. Ədəbiyyatşünaslıq meydanı geniş və bir qədər kobud desək, həm də sahibsizdir. Burada kim necə istəsə, at oynada bilər. Sonra da «mənə belədir, mən belə düşünürəm» yaxud N.Şəmsizadənin görkəmli tənqidçi adlandırdığı müsahiblərinin birinin «Əşi, ədəbi proses çuval kimi bir şeydir, içərisinə nə gəldi doldurmaq olar» deyib özünə haqq qazandırmaq mümkündür. Lakin, N.Şəmsizadənin öz yolu, öz məramı, məsləki var. O ədəbiyyata «bəşərin özünə ucaltdığı ən böyük abidə», ədəbi tənqidin təmsalında ədəbiyyatşünaslığa «nadir və mürəkkəb peşə» kimi baxır. N.Şəmsizadə müraciət etdiyi əsərlərə tələsik və təsir altında, nəyinsə, yaxud kiminsə, xatirinə münasibət bildirməkdən çox uzaqdır. Onun hər cür qərəzdən uzaq, ləngərli və sanballı məqalələrini oxuyanda bu qənaətə gəlirsən:

- əsər çox diqqətlə müəllifə edilmişdir;
- yazının toxunduğu mövzunun milli və dünya ədəbiyyatında nə vaxt və necə işlənilib, işlənmədiyini, problemin aktuallığı dərindən araşdırılmış;
- əsərin dil, üslub, sənətkarlıq məsələləri, obrazlar onların özünəməxsusluğu kamil sənət nümunələri ilə müqayisədə ciddi təhlil, yazıçının uğurları təqdir edilmiş, nöqsanları göstərilmişdir.

Professor N.Şəmsizadə ədəbi-nəzəri fikir tariximizin problemlərini araşdırır, tənqidin tənqidi ilə həm də tarixi ilə məşğul olur. Bu mənada onun 1985-ci ildə qələmə aldığı və 2004-cü ildə nəşr etdiyi monumental «Tənqidin ədəbi prosesdə rolu» kitabı xüsusilə diqqət çəkir. Həmin əsərin əlyazmasına rəy verən mərhum Aydın Məmmədov N.Şəmsizadənin kitabını «zəngin və maraqlı tədqiqat əsəri»

adlandıraraq yazırdı: «Tənqidin ədəbi prosesdə rolu» kitabının mühüm və əhəmiyyətli keyfiyyəti onun tənqidi tonda, yüksək tənqid pafosu və fəal üslubda yazılmasıdır. Müəllif tənqidin mövqeyinə və ədəbiyyatın inkişafına mane olan fakt və hadisələri obyektiv mövqedən ehtirasla tənqid edir. Burada «tənqidolunmazlar» adlanan yazıçı elitasının ədəbi zərərindən, bədii inkişafa necə durğunluq gətirməsindən də yeri gəldikcə söhbət açılır» (səh.5.).

Altı fəsildən ibarət olan fundamental tədqiqat əsərində N.Şəmsizadə ədəbi proses və tənqidin estetik təbiəti, tənqidin ədəbi prosesdə rolu, tənqidçi şəxsiyyəti və ədəbi proses, mətbuat və ədəbi tənqid, estetik meyar və bədii mahiyyət, tənqidin nüfuzu və ədəbiyyatşünaslıq kimi problemlər ətrafında ciddi söhbət açılır, müəllifin təbirincə desək «tənqid etmək mədəniyyətindən, haqlı tənqiddə dözmək bacarığından», «tənqidolunmazlar sarayında tərifi sığalının ən müasir üsulları ilə xumarlanıb uyuyanların əsl ədəbiyyatdan necə uzaqlaşmalarından» bəhs edir, tənqidçi, yazıçı, oxucu münasibətlərinin aydınlaşdırılmasına çalışır. N.Şəmsizadə tədqiqatı təkcə dərinliyi, analitik gücü, dəmir məntiqi, dolğunluğu ilə yox, həm də kəsərliliyi və kəskinliyi, cəsarəti ilə fərqlənir. Adını çəkdiyimiz əsərin qələmə alındığı dövrdə xalqımızın tarixində və taleyində əvəzolunmaz rol oynamış bir sıra mətbu orqanlar «mürtəcə», «əksinqilabçı», «burca» damğaları ilə gözdən salınır, onlara qarşı qərəzli və saxta münasibət formalaşırdı. N.Şəmsizadə isə ağılin və məntiqin gücünə istinad edərək «Fiyuzat» ədəbi məktəbi ilə bağlı müstəqil (! – kursiv A. Tahirlinindir) tədqiqat əsərinin olmadığını qeyd edirdi və yazırdı: «Qəribədir, «Molla Nəsrəddin ədəbi məktəbinə daxil olan sənətkarlar, xüsusilə Mirzə Cəlil və Sabir haqqında onlarla sanballı tədqiqat əsərləri yazılmış və bu əsərlərin hamısında belə bir fikir var ki, Molla Nəsrəddinçilər «Fiyuzat»a qarşı mübarizə aparmışlar. Amma, heç kim ətraflı şəkildə demir ki, axı «Fiyuzat»çıların ədəbi estetik konsepsiyası nədən ibarətdir?! Elə bu səbəbdən də tədqiqatlarda «Molla Nəsrəddin» və demokratik nəzəri fikir haqqında verilən mülahizələr tarixilik baxımdan kifayət qədər obyektiv görünmür». (səh. 334)

Tədqiqatçı bununla kifayətlənmir problemi bütün ciddiliyi və tərəfləri ilə açır, onun üzərinə gedir: «Digər tərəfdən mahiyyətə idealist olduğuna görə Hegel fəlsəfəsini öyrənməmək çağırışı nə qədər gülüncdürsə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının da XX əsrin əvvəllərində ədəbi, ictimai və fəlsəfi estetik fikrin yarısını təşkil edən «Fiyuzat ədəbi məktəbinin öyrənilməməsi bir o qədər ajınajaqlıdır. Bu işi isə obyektiv tarixilik əsasında görmək olar. Məhz həmin prinsip bunu bizdən təkidlə tələb edir» (yenə orada. səh. 335).

Azərbaycan ədəbi-mədəni, fəlsəfi, ideoloji fikir tarixinin qüdrətli simalarından Ə.Ağaoğlu, Ə.Hüseynzadə, Ə.Topçubaşov irsinin bir tərəfli və qərəzli araşdırıldığı, yaxud irsin öyrənilməsinə yasaq qoyulduğu bir vaxt N.Şəmsizadə ürək ağrısı ilə cəmiyyətə müraciət edirdi: «Niyə biz çox qüvvətli burjua ədəbiyyatşünaslıq məktəbini, Ə.Hüseynzadəni, Ə.Ağayevi, Ə.Topçubaşovu yaxud demokratik tənqidi ayrıca tədqiq etməyə? M.Qorki yazır «nəinki yalnız klassiklərdən, əgər ağıllıdırsa, hətta düşməndən də öyrənmək lazımdır» Bu mənada fikrimizcə, «Fiyuzat» ədəbi məktəbi tarixilik prinsipi əsasında konseptual şəkildə öyrənilmədikcə, estetik fikir tariximizin ən zəngin mərhələlərindən olan XX əsrin ədəbi prosesi, xüsusən romantizm haqqında bildiklərimiz eklektik olaraq

qalacaqdır» (yenə orada. səh.334). Bu sətirlərin arxasında N.Şəmsizadənin yanan ürəyini, çatılmış qaşlarını, qələmi bütün qüvvəsi ilə sıxan barmaqlarını görməmək mümkün deyil.

N.Şəmsizadə təhlil obyektinə necə diqqət və həssaslıqla yanaşırdısa, tədqiqata xidmət edən materiala – mənbə və məxəzlərə də o qədər hörmətlə müraciət edir. Onun tənqidi saf, səmimi olduğu qədər də hər cür qərəz, kin küdurətdən uzaqdır, o yazıçıya yol göstərmir, onun əlindən tutub istiqamətləndirmir, yaxşı yolun konturlarından bəhs edir. Bu o demək deyil ki, tənqidçi görüşlərində liberaldır və güzəştə gedir. Əsla. Əslində N.Şəmsizadə sənət adına yaraşmayan hər cür materialı qətiyyənlə rədd edir, istər belletristika, istər tənqid nümunəsi olsun, N.Şəmsizadə ondan ehtiras, pafos, məhəbbət və fəaliyyət ritmi, cövhərini böyük həyat eşqi müəyyən edən əsər istəyir.

Daim axtarmaq, yeni söz demək həvəsi ilə çalışan N.Şəmsizadə taleyüklü mövzularda silsilə məqalələr yazır, tarixin müəyyən dövrlərində iz salmış, lakin, sonradan düşmən münasibətin qurbanı olmuş xadimlərin haqlarının qaytarılması üçün fədakarlıq etmişdir. Bu mənada onun «Unudulmuşlar haqqında uvertüra» , «Ehkamlar dağılanda», «İtmiş nəslin ardınca», «Tariximizin Tağıyev mərhələsi» kimi məqalələri diqqəti çəkir.

Mövzuya ən müxtəlif rakurslardan yanaşmaq məharəti ilə yadda qalan N.Şəmsizadə düşündürən, həm də faydalı nəticələri və qənaətləri seçilir. Çoxəsrlik gülüş mədəniyyətimizdən, onun xalqımızın adət və ənənəsində, psixologiyasında, həyat və düşüncə tərzində yeri və rolu barədə yazdığı «Hıçqıran gülüşlər» əsəri fikrimizi təsdiqləyir.

«Azərbaycan ideologiyası» adlı əsərində Nizaməddin Şəmsizadə həm də bir filosof, politoloq kimi səhnəyə çıxır. Azərbaycan milli ideologiyasının rüseymləri, yaranması, formalaşması, mərhələləri əsasları haqqında əsəri 1937-ci ildə M.B.Məmmədşadın qələmə aldığı və 1938-ci ildə Berlində «Qurtuluş» məcmuəsinin mətbəəsində çap etdiyi «Milli Azərbaycan hərəkatı» adlı kitabından sonra müasir kriteriyalarla mövzu və problemə yeni baxışdır.

Əlbəttə, biz N.Şəmsizadənin tədqiqatlarından daha geniş bəhs edə bilərdik. Onun ədəbi yaradıcılığı da söhbətin maraqlı mövzudur. Professorun zəngin təcrübəyə əsaslanan, ehtiraslı pedaqoji fəaliyyəti ən yüksək dərəcəyə layiq ayrıca tədqiqat predmetidir. Bunları reallaşdırmaq, həm də təxirə salmadan həyata keçirmək, fikrimizcə, daha çox elmi-ədəbi və pedaqoji ictimaiyyətin xeyrinədir.

Söhbətin əvvəlinə qayıdaraq deməliyəm ki, unudulmaz müəllim və hələ sağlığında Azərbaycan jurnalistlərinin ağsaqqalı adını qazanmış N.İmanquliyevin öz tələbələrinə tövsiyəsinə əməl etdim. Əgər nəticədə, qəhrəmanın ünvanına çoxlu xoş sözlər söylədimsə, bu mənim səxavətim yox, onun xidmətidir. Bir tənqidçi, yazıçı pedaqoq kimi N.Şəmsizadənin ünvanına, şərinə kim nə qədər xoş söyləsə, ehtiyat etməsin. Çünki, o buna layiqdir.

“525-ci qəzet”, 12 oktyabr 2004

Portretə ştrixlər

Bir neçə il əvvəlin söhbəti olsa da, indiki kimi xatırlayıram. Dostlarımdan biri məni Böyük Qafqaz dağlarının ətəyində muncuq kimi sıralanmış bölgələrdən birinə həsr olunmuş mahnının təqdimatına dəvət etmişdi. Məmnuniyyətlə razılıq verdim və tədbirə qatıldım. Mahnı mətni doğma yurda sevgi ilə qələmə alınsa, orada bər-bəzəkli sözlərdən, qurultulu ibarələrdən gen-bon istifadə edilsə də, məzmun çox kasad görünürdü, rayonun tarixi, sakinləri, təbiəti və bugünkü inkişafı, özünəməxsus digər xüsusiyyətləri, xarakterik cəhətləri şəirdə əksini tapmamışdı. Musiqi şən və oynaq olsa da, yüngül təsir bağışlayırdı, mahnının mətni kimi onda da sanbal yox idi. Məclis əhli münasibət bildirməyə başladı. Kimi göz yaşlarını silərək, kimi sonsuz qürur və fəxarətlə zilə qalxır, mahnını ağızdolusu tərifləyir, kimisi də bəmdən gedir, ehtiyatlı ifadələrlə təqdimatı «yola verirdi». Növbə mənə çatanda tədbirin təşkilatçılarına təşəkkürümü bildirdim, şairə, mahnı müəllifinə minnətdarlıq etdim ki, öz istedad və bacarıqları səviyyəsində haqqında söhbət gedən bölgəyə məhəbbətlərini izhar ediblər. Sonra tədbirin iştirakçılarına belə bir sualla müraciət etdim: - Şeirdə adı çəkilən rayonun əvəzinə «Şəki», «Qax», «Balakən», yaxud «İsmayilli» sözlərini yazsaq, mətnə xələl gələrmə, nə dəyişər? Məncə heç nə?

Yerbəyerdən yarızarafat, yarıciddi replikalar eşidildi: «Lənkəran», «Masallı», «Lerik» sözləri də gedər. Kimsə lap ağ elədi: lap «Cəlilabad», «Biləsuvar», «Neftçala» da yazmaq olar. Mən davam etdim: - Bununla çəkilən zəhməti yerə vurmaq, heçə endirmək istəmirəm. O, yerlərin adamları, onların həyat, düşüncə tərzləri, adət-ənənələri kimi təbiəti, çayları, dağları, meşələri də bir-birinə bənzəyir. Amma hərəsinin öz adı, öz siması, hər rayonun öz tarixi, özünəxas cəhətləri, maddi-mədəni abidələri var. Məncə, bu cəhəti unutmaq olmaz...

Budur, indi özüm öz tələbim qarşısındaam. Çox hörmətli bir nəfər professor haqqında ürək sözlərimi yazmalıyam. «İstedadlı», «zəhmətkeş», «daim axtaran-arayan», «gənclərə diqqətlə yanaşan, onlara yol göstərən», «öz üzərində işləyən», «elmi yenilikləri izləyən», «iti müşahidə, təhlil qabiliyyətinə malik», «real, obyektiv dəyərləndirmək məharəti olan» kimi şablonlar işimə yaramır. Kimsə oxuyar və mənə sual ünvanlayar ki, ömrünü-gününü elmə, təhsilə həsr edən hansı professorun ünvanına bu sözləri işlətmək olmaz?! Bəs haqqında yazacağım professor Nizami Məmmədovun (Tağısoy) bütün bunlarla yanaşı özünəməxsusluğu, fərdi keyfiyyətləri hansılardan, nədən ibarətdir? Professorlar qalereyasında Nizami müəllimin maraqlı olduğu qədər də diqqətçəkən və zəngin həyat yolu var. Hələ məktəb yaşlarından əlinə qələm alan Nizaminin imzası əvvəlcə şagirdlərin buraxdığı divar qəzetində, sonra rayon qəzetində, daha sonralar isə respublika mətbuatında görünməyə başladı. Şeir və məqalələri Yuxarı Şilyan kəndindən bir istedadın boylandığından, «mən də varam», «mən də gəlirəm» mesajından xəbər verirdi. O vaxt boylanırdı ki, neçə illər sonra yazsın:

«Yaşamaq mənimdir, yanmaq mənimdir
Dünyanı dərk edib, anmaq mənimdir,

İnsanı insantək sanmaq mənimdir...».
(Sən yaşamırsan)

Gəlirdi ki, illər sonrası millətin səsinə, fəryadını, dərini, faciəsini bütün gücü ilə hayqırsın:

«Beş yerə paylanıb Vətən torpağı,
Tutub dörd bir yanı qanıçən yağı,
Talanıb bağçası, bostanı, tağı...».
(«Bilirəm-bilmirəm»)

İgidlərə, ərənlərə səslənmək, onları səfərbər etmək üçün gəlirdi:

İgidlər səf düzülməsə,
İxtilaflar çözülməsə,
Vətən bütöv edilməsə,
Bilməm, neyçün yaşayıram?!
(Bilməm, neyçün yaşayıram)

Nizami həm də ürəklərə od, köz salmaq, sevmək, sevilmək üçün boylanırdı, gəlirdi:

O mavi gözlərin – bir zümrüd qaşı,
Baxanda məst edir dağı, daşları,
Odlanır dünyanın qurusu, yaşı,
Mən də alışıram, mən də yanıram...
(«Sevgimə vermirsən aman»)

Bütün bunları, bunlardan daha çoxunu demək üçün Nizami «Ptolomeyin yadigarı», «fateh və sərkərdələrin hədəfi», «qonaq-qaralı, dostlara vəfalı, düşməne xəncər» Şilyandan böyük həyata qədəm qoyurdu. İlk addımları kövrək, lakin inamlı idi. Yoluna çıxan toz-torpaq, daş-kəsək ona, onun yürüməsinə mane ola bilməzdi. Məktəbi bitirdikdən sonra bir müddət istehsalatda alın təri tökdü, əzələlər möhkəmləndi, əllər qabardı. Növbədə əsgərlik vardı. Nizami bu borcu verməyə artıq tam hazır idi və «kişilik məktəbi»ni də şərəflə, ləyaqətlə başa vurdu.

...Burada fasilə verir, yazılanlara nəzər salıram. Rəssamlar portret işləyəndə bir nəfəsə onu başa vurmurlar ki! Fırçanı tablonun üstündə gəzdirir, geri çəkilir, rənglərə tamaşa edir, götür-qoy edir, düşünür və yenidən fırçanı işə salırlar. Mən də yuxarıda yazılanları Nizami Tağısoyun portretindən ştrixlər hesab edir və növbəti cizgilərə keçirəm...

Yeniyyə, yeniliyyə can atmaq, təzə cığır açmaq, axtarmaq eşqi, həvəsi Nizami Məmmədovla lap körpəlikdən yoldaşlıq edir, bu gün də bu həvəs, ehtiras, enerji tükənmir. İlk yaradıcılığındakı – şeir və hekayələrindəki bu məziyyətlər sonralar cilalandı, genişləndi, sistem halını aldı, yeni məzmun kəsb etdi, yeni müstəviyə keçdi – elm aləminə qədəm qoydu.

Əsgəri xidmətdən sonra M.F.Axundov adına Azərbaycan Pedaqoji Rus dili və Ədəbiyyatı İnstitutunun Rus dili və Ədəbiyyatı fakültəsini fərqlənmə diplomu ilə bitirdi (1975). Bir müddət kənd məktəbində pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olan N.Məmmədovda baş qaldıran peşəkar tədqiqatçı olmaq arzusu onu məzunu olduğu İnstitutun aspiranturasına gətirdi (1980-1984). İxtisasını və ruhunu (Səməd Vurğun yaradıcılığı) birləşdirən «S.Vurğunun pyeslərinin rus tərcümələri və səhnə təcəssümü» mövzusunda elmi-tədqiqat işini uğurla bitirib namizədlik dissertasiyasını müdafiə etdi (1986). Gənc alim N.Məmmədov hər dəfə əlçatmaz hesab etdiyi zirvəni fəth etdikcə, qarşısında daha böyük yüksəklik görən və ona can atan alpinist kimidir. O, ədəbiyyatşünaslıqla bağlı bir mövzuya girişir, onu tamamlayır, sonra mövzu yeni mövzu gətirir, onun qarşısında təzə üfüqlər açılır. O, irəliləyir, arxada isə tədqiqatçı alimin tədricən araşdırmalarından ibarət zəngin irsi formalaşır...

İlk uğurlarından ruhlanan N.Məmmədov S.Vurğunun bir əsəri timsalında rus-Azərbaycan ədəbi əlaqələri mövzusunda özünü sınayandan sonra cəsarət tapıb daha geniş və fundamental problemə girişir: «XX əsr rus poeziyası Azərbaycan tərcümələrində». O, bu mövzuda doktorluq dissertasiyasını uğurla müdafiə edir (1992) və bir müddət sonra (1994) alim, Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının qərarı ilə professor adına layiq görülür. Bu, «XX əsr rus ədəbiyyatı», «Türk xalqları ədəbiyyatı», «Azərbaycan ədəbiyyatı» fənlərindən rus və Azərbaycan bölmələrində mühazirələr oxuyan, kurs, buraxılış, magistr, namizədlik işlərinə rəhbərlik edən, dərslik, dərs vəsaitləri, dərs proqramları yazan, respublika mətbuatında sayısız-hesabsız elmi məqalələr dərc etdirən Nizami Tağısoyun halal əməyinə verilən qiymətdir. Professorun elmi fəaliyyəti çoxşaxəli, çoxplanlıdır: tərcümə nəzəriyyəsi, ədəbi əlaqələr, komparativistika, türk xalqlarının etnogenezi, etnologiyası, etnoqrafiyası, epik təfəkkürü, ənənələri, folkloru, klassik və müasir ədəbiyyatı, çağdaş ədəbi proses.

İti zəkası, geniş təfəkkürü N.Tağısoya ədəbiyyatşünaslıq kimi böyük ümumanda problemləri görmək, çözmək, sistemləşdirmək, dəyərləndirmək bacarığı vermişdir. Türkdilli xalqların ədəbi xəzinəsinin araşdırılması ilə N.Tağısoy Azərbaycanda türkologiyanın inkişafına ciddi töhfə vermişdir: qazax, özbək, qaqauz, qaraqalpaq, qaraçay, qırğız, Kibris, malkar, xəzər və başqa türk qövmləri ilə bağlı qələmə aldığı çoxsaylı əsərlər həm aktualıq, həm də problemə yanaşma metodu ilə diqqəti çəkir. Müəllifin «XX əsr rus poeziyası Azərbaycan tərcümələrində» (Bakı, ADPI nəşriyyatı, 1992, 134 s. – rus dilində), «Qazax ədəbiyyatı» (Bakı, APRDƏİ nəşriyyatı, 1983, 70 s. – rus dilində), «Əslin milli özünəməxsusluğu və tərcümə» (Bakı, «Mütərcim» nəşriyyatı, 1998, 68 s. – dilində), «Səməd Vurğunun dramaturgiyası» (Bakı, 1999, «Səda» nəşriyyatı, 132 s. – rus dilində), «Poetik tərcümə» (Bakı, «Maarif» nəşriyyatı, 2001, 245 s. – rus dilində), «Qaraqalpaq ədəbiyyatı» (Bakı, «Kitab aləmi» nəşriyyatı, 2007, 296 s. – rus dilində), «Nəsrin axarı: zaman və məkan konteksti» (Bakı, BQU nəşriyyatı, 2008, 152 s.), «Şilyan: özü, sözü – çeşmənin gözü» (Bakı, «Mütərcim» nəşriyyatı, 2009, 172 s.), «Səftər Həsənzadə. Vətən həsrəti, barıt qoxulu sətirələr» (Bakı, «Mütərcim» nəşriyyatı, 2009, 76 s.) kimi monoqrafiya və kitabları elmi

ictimaiyyətin və təhsil auditoriyasının daim diqqətində olmuş, mütəxəssislər, xüsusi ilə türkoloqlar tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir.

İstedadlı alim öz yaradıcılığında ədəbi mühitə, ədəbi prosesə iki istiqamətdən yanaşır və onun elmi-nəzəri qənaətləri bu aspektlərdən formalaşır. Bir tərəfdən o, ümumən, ədəbi problemləri araşdırır, analiz edir, sahənin nəzəri materiallarını zənginləşdirirsə, digər tərəfdən ayrı-ayrı yazıçı və şairlərin yaradıcılığını tədqiqat müstəvisinə çıxarır, onların əsərlərində mövzu, dil-üslub, sənətkarlıq məsələlərini təhlil süzgəcindən keçirir. Bu baxımdan professorun Elçin, Anar, S.Əhmədli, M.Cəlal, K.Abdulla, eləcə də A.Blok, S.Yesenin, K.Simonov, A.Tvardovski və digərlərinin irsi ilə bağlı özünəməxsus mülahizələrə, maraqlı mühakimələr və elmi nəticələrlə zəngin məqalələri diqqəti çəkir.

Prof.N.Tağısoyun etnoqrafiya, folklor nümunələri ilə bağlı cəfəkeş fəaliyyəti qeyd olunmasa, onun portretində müəyyən ştrixlərin yeri görünər. 25 ilə yaxındır ki, Nizami müəllim dərviş dözümlü, pərvanə sevgisi, Fərhad fədakarlığı ilə öz sevdasının – şifahi xalq nümunələrinin türklər demiş, peşindədir. Onun etnoqrafiya, etnik-milli düşüncə və həyat tərzilə bağlı topladığı şifahi söz nümunələri türkdilli xalqların ortaq milli-mənəvi dəyərlərinin müqayisəsi, qiymətləndirilməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Doğulub boya-başa çatdığı doğma Şilyan kəndindən misqal-misqal topladığı, mirvari dənələri kimi sıraladığı alqışlar, qarğışlar, andlar, sınımalar, ayamalar, ləqəblər, bayatılar, laylalar, lətifələr, habelə dini-tarixi abidələrlə ziyarətgah və ocaqlarla bağlı rəvayətlər nəinki oxucuların ürəyinə, eləcə də mütəxəssislərin yaradıcılıq laboratoriyasına yol tapacaq, professorun dediyi kimi, onları «düşünüb fikirləşməyə, fikirləşib düşünməyə sövq edəcək, onlar sözün gücündən zövq alacaq, ona heyran qalacaq, xalq fəlsəfəsi və müdrikliyi haqqında dərinlən düşünəcək», bu zəngin, mənalı irslə bağlı müəyyən qənaətlərə gələcəklər.

Professorun portretində tərcüməçilik və lüğətçilik fəaliyyətinin də xüsusi yeri var. Tərcümə nəzəriyyəsi və bədii tərcümə məsələləri sahəsindəki işinə bir cümlə ilə qiymət vermək olar: o, bu sahədə peşəkardır. O, Azərbaycan türkologiyasında ilk dəfə «Qaraqalpaq xalq nağılları»nı (Bakı, 2006, «Mütərcim» nəşriyyatı, 220 səh.) və qazax qəhrəmanlıq eposu «Koblandı-batır» (Bakı, 2010, Folklor İnstitutu nəşriyyatı, 200 səh.) Azərbaycan türkcəsinə uyğunlaşdırmış, bir neçə şeir, poema kitabını rus dilinə tərcümə etmiş, prof.R.Manafoglu və dos.Rüstəm Kamalla birlikdə ölkəmizdə ilk dəfə «İzahlı tərcüməşünaslıq terminləri lüğəti»ni (Bakı, 2010, «Mütərcim» nəşriyyatı, 164 səh.) hazırlamışdır.

Prof.N.Tağısoyun elmi, bədii yaradıcılığını onun ictimai və pedaqoji fəaliyyətindən ayrı təsəvvür etmək mümkün deyil. Bu fikri başqa cür də ifadə etmək olar: bu fəaliyyət sahələri N.Tağısoyun timsalında bir-birini tamamlayır, bir-birindən qidalanır, bir-birini zənginləşdirir.

Və sonda. Yuxarıda yazılanlar prof.N.Tağısoyun yaradıcılıq portretinin ştrixləridir. Nə qədər uğurlu, qənaətbəxşdir – deyə bilmərəm. Bu, bir qələm dostunun cəhdidir. Amma peşəkar rəssam əlində fırça onun kətan üzərində portretini işləmək eşqinə düşsə, məsləhət görərdim ki, Nizami Tağısoyun

təbəssümünü unutmasın. Nizami müəllimin təbəssümsüz portreti qarsız zirvə kimi görünür.

02.02.10

“Ədəbiyyat qəzeti”, 9 iyul 2010

“Mən də yaşamaq istəyirəm”

Ötən əsrin 70-ci illərindən respublika mətbuatında-xüsusilə o dövrün ən populyar qəzetlərindən olan “Azərbaycan gəncləri”ndə maraqlı yazıları ilə diqqəti çəkən, radio dalğalarında, daha çox redaktoru olduğu məşhur “Bulaq” proqramında geniş dinləyici auditoriyasının rəğbətini qazanan istedadlı jurnalist-publisist İntiqam Mehdizadənin növbəti – sayca 6-cı kitabı işıq üzü görmüşdür. “Karvanın sarvanı” adlı kitabda (Bakı, “Qarabağ” nəşriyyatı, 2008, 664 səhifə) demək olar ki, son 100 ildə mədəniyyət, incəsənət, ədəbiyyat xadiminin və ümumiyyətlə, Azərbaycan tarixində parlaq, silinməz, iz qoymuş 90 nəfərə yaxın görkəmli şəxsiyyətin həyat və fəaliyyətindən bəhs edən portret-oçerklər və esselər toplanmışdır. Sənamə-kitab ədəbi-mədəni, ictimai-siyasi həyatımızda önəmli rol oynamış insanların taleyinə, böyük bir tarixi dövrə işıq salmaqla yanaşı, müəllifin sənətkarlıq məharəti, yüksək ideya-əxlaqi keyfiyyəti, hadisələri şərh etmək, faktları təhlil süzgəcindən keçirmək bacarığı, günün real həyat hadisələrini, aktual problemlərini konkret insan xarakterləri və tiplər, lirik təəssüratlar, fərdi emosional düşüncələr vasitəsi ilə oxucuya çatdırmaq ustalığı barədə geniş rəy yaradır. Başqa sözlə desək, oxucu digər qəhrəmanlarla yanaşı müəllif “mən”i, obrazı ilə də yaxından tanış olur.

Kitabdakı portret-oçerkləri qəhrəmanlarını fəaliyyət sahəsinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- müğənni, xanəndə, aktyorlar;
- yazıçı, şair, dramaturqlar;
- elm adamları;
- siyasi xadimlər.

Həm böyüyüb-başa çatdığı mühit, həm də uzun illər rəhbərlik etdiyi radionun “İncəsənət və radio teatri” şöbəsi İ.Mehdizadənin söz, sənət adamlarının, mədəniyyət, incəsənət xadimlərinin həyat, fəaliyyətinə marağını artırmışdır. İlk dəfə müğənni Flora Kərimovanın səsinin seyrinə düşmüşdür. Bu sirli-sehrli, ecazkar səsin sahibi haqqında İ.Mehdizadənin yazdıqlarını oxuduqca bu nəticəyə gəlersən ki, dünyanın var-dövləti, okeanların suyu tükənə bilər, İ.Mehdizadənin Flora vurğunluğu, Flora sevgisi yox! Qınamasalar yazardım ki, İntiqamı yaşadan, ona həyat eşqi, ayaq üstə durmağa stimül verən Flora xanımın bənzərsiz səsidir. Müəllif “Bir səsin xatirəsi” oçerkində qəbul imtahanından kəsilib doğma rayona – İsmayıllyya qayıtdığını, iç dolusu höknürüb ağlamağa yer axtardığını dərin hüzn, qəm-qüssə ilə təsvir edir. Oxucu müəllifin kədərinə şərik çıxır, onun da ürəyi sıxılır, bütün bu ağır, acı hisslərin, iztirabların nə ilə qurtaracağını intizarla izləyir. Qəfildən qəsəbənin mərkəzində qoyulmuş reproduktordan diktorun səsi ətrafa

yayılır: “Xumar baxışlar.” Oxuyur, Flora Kərimova. Şirin bir melodiya gecəyə ələndi. Mənə elə gəldi ki, bu səs sularda çırpınan o ayla bir qopub gəlib kainatın dərinliklərindən və elə biləsən, qonaq gəldiyi bu təzə məkanda darıxır, qəribsəyir, özünə arxa-dayaq axtarır. Bir az əvvəl bir himə bənd idim, qəhər məni boğurdu. Amma indi sakitləşmişdim. Mənə elə gəlirdi ki, Flora Kərimova elə mənim qüssəmin, kədərimin səsi ilə oxuyur. Mən öz hisslərimin, duyğularımın naləsinə, harayına qulaq asırdım”. Hər cür ritorik mühakimələrdən, yersiz, yeknəsək ifadələrdən uzaq bu parça qəlbin ən həssas nöqtələrinə toxunur, onu titrədir, oxucu təsirlənir, duyğulanır. Müəllif isə bununla kifayətlənmir, öz timsalında milyonlarla sənətseverin həyatında bu səsin dönüş nöqtəsi yaratdığına inandırmağa çalışır, buna nail olur: “Kim bilir, o olmasaydı, həmin axşamım da ömrümdən gedən çoxlu-çoxlu axşamlara bənzəyəcək, məndə heç bir iz qoymayacaqdı. Ancaq indi o axşamın adı var, ünvanı var – Floralı axşamım, ümid qığılcımlı axşamım.” Oçerki oxuduqca qəti qənaətə gəlirsən ki, F.Kərimovanın səsi İ.Mehdizadənin qələminə güc gətirib, qida verib və müəllif varlığına hakim kəsilmiş səsin qüdrətini, onda yaratdığı duyğuları bölüşmək, oxucusunu da ehtizaza gətirmək üçün özünü tam səfərbər etmişdir. Müəllifə elə gəlir ki, konsert qurtarsa da, müğənninin mahnıları kəsilmir, səngimir, biri o birini əvəz edir, bulaq kimi çağlayır, gah ana laylasına çevrilir, gah gileyli, gah nikbin olur, gah təbəssümlüdür, gah da kədərli, hıçqırır. İ.Mehdizadə publisist kimi sözün böyük imkanlarından ustalıqla istifadə edərək fikir və hisslərini müxtəlif bədii vasitələrlə canlı, emosional, ehtiraslı və obrazlı təqdim edir: “Kim deyir ki, səs görünür? Mən bu səsi görürəm. Düm ağ Qu quşu qiyafəsində. Qanadlarını aram-aram çalır, qəmli-qəmli ötür. Elə bil, qatarından ayrı düşüb. Nəğmələr biri-birinin dabanını basır, səslər yarışa girib elə bil”.

İ.Mehdizadə çoxlarının görmədiyi, yaxud görmək istəmədiyi problemi cəsarətlə ortaya qoyan, aktual və ciddi məsələlərə müdaxilə edən, toxunduğu mövzu ilə bağlı rəy formalaşdırmağı bacaran qələm ustasıdır. Vizual sənətlər-teatr, kino, televiziya üçün ən vacib komponentlərdən olan göz-baxış, təbəssüm, him-cim, mimika kimi elementlərdən İ.Mehdizadəyə görə Azərbaycan kinosunda son dərəcə az və uğursuz istifadə edilir. Bu baxımdan o, Rəşid Behbudovun “Arşın mal alan”da, A.Gəraybəylinin “Bəxtiyar” filminə, Ələsgər Ələkbərovun “Uzaq sahillərdə” və “Böyük dayaq”da, Gündüz Abbasovun “Telefonçu qız”da, Fəzil Salayevin “Şərikli çörək”də, Həsənağa Turabovun “Yeddi oğul istəram”də tamaşaçıya zillənən gözlərini istisna hesab edir və mətləbə keçir: “Tək elə “Mehman” filminə hamam səhnəsində (Züleyxa – Flora Kərimovanın Rayon Partiya Komitəsi katibinin məşuqəsinin boynundakı medalyona həsədlə baxması nəzərdə tutulur) məharətli oyununa görə yetərdi ki, sonralar Flora xanımı ardı-ardınca kinoya çəkəydilər. Amma onun gözləri qabağındaca (elə bizlərin də) Şimali Qafqazdan, Gürcüstandan, Rusiyadan 5-ci, 10-cu dərəcəli aktrisaları minnət-sünnətnən Bakıya dəvət eləyib filmə çəkir, sonra da bir araba pulla yola salır, amma Floranı itirib-axtarmırdılar”. “Flora Kərimovanın aktrisalığı” adlı bu oçerkdə müəllif qəti əminliklə bildirir ki, peşəkar aktyorluq təhsili görməsə də, F.Kərimovanı ekran əsərlərinə cəlb etsəydilər, nəinki milli kinomuz, hətta dünya kinosu da qazana bilərdi. O, özünəməxsus səmimi, sadə, cazibəli, pərdəli və məzəli

bir dildə şəstlə yazır: “Bir daha vurğulayıram, gərəkən qayğı, maliyyə yardım olarsa, bizdəki sənətkarlar çox sevdiyim, böyük istedadları qarşısında sayğıyla baş əydiyim Lyudmila Qurçenkonun, Alisa Freyndlixin, İna Çurikovanın, Culiya Robertsin onbirliyinə tuz çıxarmasalar, adımlı dəyişərəm.”

İ.Mehdizadənin publisistikasını səciyyələndirən üstün cəhətlərdən biri, elə lap birincisi səmimiyyətdir. Hər cür saxta bər-bəzəkdən, hoqqalardan, yalandan, hay-küydən uzaq, eyni zamanda, əqlə, hissə təsir göstərərək oxucunu düşündürən, inandırان səmimiyyət müəllifin yazılarının ruhuna hakimdir. O, Yalçın Rzazadədən yazanda da (“Bir parça yamac»), Qədir Rüstəmovdan bəhs edəndə də (“Sən demə, Qədir beləymiş”), dahi türk müğənnisi Zəki Mürendən söz açanda da (“Göylərdən enən səs”), Mütəllib Mütəllibovdan danışanda da (“Şişman kişinin nazik qəlbi”), Şövkət Ələkbərovanı təqdim edəndə də (“Şövkət xanımın dönmüş üzü”), Rübabə Muradovanı xatırlayanda da (“Rübabənin duyulmuş ürəyi”) eyni dərəcədə səmimidir, səmimi olduğu qədər də məsuliyyətlidir. Y.Rzazadənin ifasından təsirlənən müəllif yazır: “Nə bəxtiyardıq”, “Ağ paltarda”, “Belə ola, həmişə”, “Durnalar”ı oxudu. Məni haldan-hala saldı. Darısqal otağımın divarlarını uzaqlara çəkdi, tavanını ulduzlara qaldırdı, təklədi, qoşalaşdırdı, güldürdü, kövrəltdi. (“Bir parça yamac”).

İ.Mehdizadənin təhkiyəsi məhrəm insanların biri-biriylə söhbətlərini xatırladır. Bu yolla o, bir tərəfdən oxucunun qəlbinə və beyninə yol tapır, digər tərəfdənsə, qəhrəmanının təbii obrazını yaratmağa səy göstərir: “Çox eşitmişdim, deyirdilər, Qədir Rüstəmovun ipinin üstünə odun yığılası deyil, ay nə bilim, adam biabır eləyəndi, bir də gördün, məclisi yelə verdi və sairə və ilaxır. Düzü nə ipinin üstünə yığmağa odunum olmuşdu, nə də məclislərində iştirak etmişdim...” Çox maraqlı və diqqətəlayiqdir ki, İntiqam hələ ötən əsrin 60-cı illərində yataqxana həyatından tanıdığı, ara-sıra görüşdüyü Qədir Rüstəmovun bütün nikbin proqnozlara rəğmən böyük xanəndə ola biləcəyinə inanmadığını etiraf edir və yazır. Halbuki, o, oxucunu rahatlıqla aldada bilirdi, məsələn, bir çoxları kimi yazardı ki, mən hələ o vaxtlar hiss etmişdim ki, Qədir gələcəkdə dahi sənətkar olacaq, milyonların qəlbini fəth edəcəkdir. İllər ötür, Q.Rüstəmov özü barədə gəzən şayiələrə, əsas olmayan söz-söhbətlərə son qoyur. Azərbaycanın efir məkanına qeyri-adi bir səsin, avazın daxil olduğunu əməli ilə təsdiqləyir. Qədir səsinin ölməzliyi, əbədililiyi, əsrarı publisistə bu cümləni diqtə edir: “Xanəndə “Sona bülüllər”i misilsiz şövlə, əlçatmaz bir istedadla oxuyanda şəxsən mən əsil Qədir Rüstəmov fenomeninin, onun səsinin sərhədlərinin harada başlayıb, harada qurtardığını qarışdırdım.” İ.Mehdizadənin yaratdığı, təsvir və təqdim etdiyi Qədir Rüstəmov nadir ovqatlı istedad sahibidir, sənətin zirvəsinə yüksələn xanəndədir, şıltaqdır, çılğındır, amma eyni zamanda həssas və məsuliyyətlidir. Q.Rüstəmovun söz, sənət, ifa ilə bağlı mülahizələri onun daxili zənginliyinə dəlalət edir, məsələlərə səthi yox, dərinlən yanaşdığına inam yaradır. O, mahnıların yaranması, onların üzərində aparılan işlə bağlı İ.Mehdizadənin suallarını geniş cavablandırır, sonda deyir: “Mahnının mayası sözdən tutulur. Sözsüz mahnı ola bilməz. Bir az dərinə gedəndə görürsən, xalq mahnıları hansısa ehtiyac üzündən, nəyisə kimlərə demək, çatdırmaq üzündən əmələ gəlib. Hamısında da söz havacatı, havacat da sözü, nə təhər deyim, tamamlayır, bir növ yoğurur.” Sənətkarın sözləri qeyri-

ixtiyari Azərbaycan mədəniyyətinin parlaq siması H.B.Zərdabının 130 il əvvəl “Əkinçi” qəzetində dərc etdirdiyi kiçik bir məqaləsini yadıma saldı. O, mahnıların həyatımızdakı yerini, rolunu qeyd edir, mahnıların mənasını yaxşılaşdırmağa səy etməyin vacibliyini vurğulayır. Sonra yazır: “Hər tayfanın vətəndaşlıq və millətin keçmişində olan yaman və yaxşı günlərini şərh edən mahnıları olur ki, bu mahnılar da ağızdan-ağıza düşüb milləti birləşdirməyə bais olur. Amma bizim mahnılara baxan gərək təəccüb eləsin ki, xudavənda, onları kim və nə üçün düzəldib.” Böyük mühərrir qeyd edir ki, oxunan mahnıların bir çoxunun heç mənası olmur. Belə oxuyanların barəsində doğru deyiblər ki, eşşəyin anqırmağı özünə xoş gəlir, amma çifayda, eşşək anqıra-anqıra gəzir və onu belə anqırmaqdan xilas etmək səyinə düşən yoxdur... yaxşı olardı ki, şairlərimiz bir-birini həcv, ya mədh etmək əvəzinə zikr olan məzmununda mahnılar düzəltsinlər ki, onlar ağızdan-ağıza düşüb xalqı nadanlıqdan danalığa (biliyə, elmə) təhrik etməyə bais olaydı.” (“Əkinçi” qəzeti №18, sentyabr 1877). Güman edirəm ki, haşiyə yerində oldu. H.B.Zərdabi ideyalarının reallaşmasına xidmət edən Q.Rüstəmov kimi sənətkarlarla yanaşı, ifaçılıq sənətinə xələl gətirən, onu korlayan üzdəniraq “ulduzlar” qoy, Həsənbəyin yazdıqlarından “feyziyab” olsunlar...

İntiqamın qələmi güclüdür, qüdrətlidir. O, sözün vasitəsilə sevib-seçdiyi qəhrəmanına başqalarının qəlbində əbədi yuva qurur. Onun obrazlı, alovlu, ehtiraslı ifadələri öz düşüncələrini mənalandırmağa və digərlərinə də sirayət etdirməyə yetərlidir. Türk musiqi və ifaçılıq mədəniyyətini əlçatmaz zirvəyə yüksəldən Zəki Müren barədə İ.Mehdizadə yazır ki, onun səsi yer səslərinə bənzəmir, sanki göylərdən vəhy olunur, oradan-sonsuz ənginliklərdən süzülüb gəlir. O, Zəki Mürenin səsinə ilahi ifaya bənzədir, müğənninin çox da uzun sürməyən ömrü boyu mənsub olduğu xalqın zəngin dil qatlarına, söz, könül mülkünə baş vurduğunu, oradan incilər seçdiyini və onlara özünəməxsus tərzdə yeni ruh, yeni həyat bəxş etdiyini vurğulayır. İ.Mehdizadə sevincini, nəşəsini oxucu ilə bölüşməyin ustasıdır. Yeri gələndə isə oxucu ilə kədərinə də paylaşır, onu öz həyatının acılı-şirinli məqamlarıyla tanış edir, qəm – qüssə yükünü özünə birgə çəkmək üçün oxucusunu da köməyə çağırır. Ümumiyyətlə, “Karvanın sarvanı” kitabında biz qəhrəmanlarıyla birgə İntiqamın şəxsi həyatının da bir sıra məqamlarının şahidi oluruq ki, bunu həm müəllifin uğurlu priyomu, həm də kitabı daha oxunaqlı edən üslub kimi qiymətləndirmək olar. Budur, Türkiyədən gələn xəbər müəllifi əndişələndirmiş, həyəcanlandırmışdır: Zəki Müren ağır xəstədir. Və publisist yazır: “Ən böyük üzüntüm ondan yanadır ki, bu vaxtacan mənə özünün nəğməli dünyasından çox qiymətli dəqiqələr bağışlamış, məni daxilən bir yox, yüz boy ucaltmış sevgili sənətçimi o halında yoluxa bilmir, ona ürək-dirək verəmmir, ona bir ovuc Niyal qarı, bir dənə Göyçay narı, bir buğum Kəlbəcər kəkotusu yetirə bilmirəm”. Hadisəyə böyük ictimai mənə verməyi bacardığı kimi, İ.Mehdizadə bu ağır məqamlarda özünü də, oxucusunu da situasiyadan çıxarır, qələmə aldığı misralarla özünə də, oxucusuna da, elə Zəki Mürenin özünə də təsəlli – təskinlik verir:

Tanrıdan buta verildin,
Türkün baxtına hörüldün,

Şarkında öldün, dirildin,
Göylərdən bir nüsxə gələn
Zəki Müren.

Azman sənətkarların yaradıcılıq yolunu və konkret məqamlarını təhlil, təqdir edən İ.Mehdizadə bununla kifayətlənmir, toxunduğu mövzunu dövrün problemləri ilə əlaqələndirir, müqayisələr aparır, ibrətamiz nəticələr çıxarır. “Nəhəng qaya parçasını, lay divarı xatırladan” xanəndə Mütəllib Mütəllibovun “tükdən nazik, şüşədən kövrək qəlbi vardı” - yazır İntiqam. Mütəllibin ifasında müəllifi çəkən çoxlu məqamlar var: O, qəzəlin hər sözünü, hər misrasını aydın tələffüzlə oxuyur, onun ifası seçdiyi muğamın ruhuna uyğun avazı, qəzəllərin incəliyi ilə möhtəşəmdir, ifaçılıq sənətinin klassik nümunəsidir, nümunədir. İntiqam dərin təəssüf hissi ilə yazır ki, əruzun nəzəriyyəsini demirəm, eləcə zahiri biçimlərindən belə xəbərsiz olan, vəznin, hecanın, bölgünün, məntiqi vurğunun nə demək olduğunu bilməyənlər indi efir məkanında, toy mağaralarında meydan sulayır.

“Karvanın sarvanı” kitabının xeyli hissəsini Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinə həsr edilmiş portret-öçerklər təşkil edir. İ.Mehdizadəyə zaman-zaman Azərbaycan ədəbiyyatı xəzinəsinə parlaq nümunələr bəxş etmiş Rəsul Rza, Mir Cəlil, İlyas Əfəndiyev, Elçin, Əkrəm Əylisli, İsmayıl Şıxlı, Fərman Kərimzadə, Xəlil Rza, Məmməd Araz, Fikrət Qoca kimi şair, yazıçı, dramaturqlarla görüşmək, həmsöhbət olmaq, ədəbi mühit və sənət problemləri barədə fikir mübadiləsi aparmaq nəsib olmuşdur. O, eyni zamanda Sabir Rüstəmxanlı, Ramiz Rövşən, Seyran Səxavət, Çingiz Əlioğlu, Bəhmən Vətənoğlu, Eldar Baxış, Şəmsad Rza, Məmməd Murad, Əjdər Ol və digər söz adamları ilə aralarında olan ilgiləri də əlvan boyalarla təsvirə gətirir, dostlarının ədəbi uğurlarından ürək açıqlığı ilə bəhs edir və bu sənətçilərin portretlərinin, mədəni keyfiyyətlərinin də üzərinə işıq salmağı unutmur.

Qeyd etdiyimiz kimi, İ.Mehdizadə müxtəlif yaradıcılıq sahələrində fəaliyyət göstərən insanları – bəstəkar, aktyor, rejissor, rəssam, xalçaşünas, dramaturqları öz qəhrəmanı seçmişdir və onların fəaliyyət sahəsinə uyğun olaraq üslubunu, yazı tonallığını dəyişərək, gah musiqişünas, gah teatrşünas, gah sənətşünas təsiri bağışlayır. Söz sənətindən, onu yaradanlardan bəhs edərkən, elə təəssürat oyanır ki, İ.Mehdizadə kamil ədəbiyyatşünasdır. Ədəbi problemlərə, mövzulara, yazıçı və şairlərin yaradıcılıq laboratoriyasına ciddi müdaxilələr etdiyindən onun portret-öçerklərində ədəbi-tənqidi məqamlar daha parlaq üzə çıxır. İlyas Əfəndiyevi Azərbaycan nəsrində, dramaturgiyasında yeni, əlvan bir mərhələnin yaradıcısı adlandıran İ.Mehdizadə onun ədəbi irsinə olan davamlı marağı yaradıcılığının orijinallığında, bədii kamilliyində, vətəndaş cəsarətində görür və yazır: “O, dilinə, ricətinə, dialoqlarına, kompozisiya qurmaq səriştəsinə görə təzə idi, cazibədar idi (“Bir hay çəkərim ki”). Dramaturqa həsr etdiyi başqa bir öçerkdə isə (“Körpüsalan”) o, yazıcının ədəbiyyatımıza yeni abuhava, nəfəs gətirdiyini qeyd edir, göstərir ki, İlyas Əfəndiyev sosializm realizminə bir qədər başqa aspektdən yanaşmış, ənənəvi, bayağı nəqlçilikdən qaçmış, lirik-psixoloji üsluba üstünlük vermişdir. O, İ.Əfəndiyevi bəzən həddən

artıq sentimentallığa, romantikliyə uymaqda qınayanlara tutarlı, məntiqli cavab verir, mülahizələrini əsaslandırır: «İ.Əfəndiyev əsl yazıçı, vətəndaş kimi hiss etmişdi ki, müasir insanın duyğu və düşüncələrindən, həyatı ehtiyaclarından xəbər tutmadan, haradasa, o ehtiyacı öz çiyinlərində duymadan oxucunun, tamaşaçının qəlbinə yol tapmaq olmaz ».

İ.Mehdizadə ifaçılıq sənətindən, musiqidən, müğənnidən yazanda oxucuya nə qədər emosional, duyğulu, hiss – həyəcanlı təsir bağışlayırsa, ədəbiyyatdan bəhs edəndə ciddi, ötkəm və cəsarətli olur, ona qədər deyilənləri təkrar eləmir. Mülahizələrində bənzərsiz olduğu qədər də, qətiyyətlidir. Rəsul Rzanın novatorluğunu yalnız onun sərbəst vəznə yazması ilə əlaqələndirənlərlə İ.Mehdizadə qətiyyənlə razılaşırmır: “.... R.Rzanın novatorluğu, formadan daha çox onun məzmununda, bir şəxsiyyət kimi özünün mahiyyətindədir və bir zamanlar Rəsul müəllimi formalizmdə, mücərrədçilikdə, qərbçilikdə ittiham edənlər onun novatorluğunun mahiyyətini dərk etmək üçün gərək poeziyasının ümumi ruhundan halı ola, şairin dünyagörüşünə bələd olaydılar, şeirlərindəki daxili gərginliyə, ekspressiyaya fikir verəydilər və bir də yaradıcılığına heyranəmiz dərəcədə bənzəyən R.Rza şəxsiyyətinə vəqif olaydılar («Rəsul Rza riski»)

Azərbaycan ədəbiyyatına «Bir gəncin manifesti», «Dirilən adam», «Açıq kitab», «Yaşadılarım», «Təzə şəhər», «Yolumuz həyanadır» kimi əsərlər bəxş etmiş Mir Cəlal Paşayev həm də, uzun illər Azərbaycan Dövlət Universitetində elmi-pedaqoji fəaliyyətdə bulunmuşdur. Xoşbəxtlikdən İntiqam Mehdizadə də üzündən təbəssüm, dilindən xoş söz əskik olmayan bu müdrik insanın sevimli tələbələrindən olmuşdur. Hörmətli müəlliminə həsr etdiyi «Mir Cəlal müəllimin «yalanı» öçərində İ.Mehdizadə onun digər müsbət keyfiyyətləriylə yanaşı qeyri-adi zəkaya, ədəbi yaddaşa sahib olduğunu, aralarında baş vermiş bir həyatı epizodun timsalında oxucusuna yetirir.

Aktyorlara həsr olunmuş öçerklər İ.Mehdizadənin portretlər qalereyasında həm sənətkarlıq, həm də say etibarını diqqəti dərhal çəkir. Azərbaycan teatr səhnəsində və kinoda yaratdıqları mükəmməl obrazlarla milyonlarla tamaşaçı qəlbinə fəth etmiş Nəsimə Zeynalova, Səməndər Rzayev, Möhsün Sənani, Hamlet Xanızadə, Ağahüseyn Cavadov, Əli Zeynalov, Əliağa Ağayev, Barat Şəkinskaya, Həsən Əbluc və digər sənət fədailərinin həm səhnə, həm də pərdəarxası həyatlarını özünəməxsus tərzdə, müəllifin təbircə desək, hər kəsin həyatındakı fərqli, həlledici məqamı tapmaqla, tutmaqla və bu keyfiyyəti xarakterin digər bütün cəhətləri ilə bağlamaqla, əlaqələndirməklə təqdim edir. “Təbiiliyin böyük ustası” Nəsimə Zeynalova, “səsi bulaq misallı” Səməndər Rzayev, “qəribə, gözəl səs sahibi, obrazın hansı ahənglə danışmalı olduğunu mütləq tapan” Həsən Əbluc, “standartlara sığmayan xarakter, zəngin daxili aləmə malik, teatra candan, ürəkdən bağlanan” Hamlet Xanızadə, “susmuş ürəyi səsinde” döyünən Aydın Qaradağlı, “deklamasiyanın professoru” Əli Zeynalov, “səhnənin hər qarışını yox e, hər milli metrini dəqiq bilən” Möhsün Sənani və bu kimi bir çox sənətçiləri tamaşaçılar səhnədə yaratdıqları obrazlara görə tanıyır, sevir. İstedadlı publisist İntiqam Mehdizadə isə səhnədə rol oynayan, obraz yaradanların özünün obrazını yaradır və bu məqamlarda onun qələmi jurnalistdən daha çox yazıçı kimi işləyir. Böyük

səhnənin «sakinlərinin» teatrda və ondan kənar həyatları haqda oxucuda tam təsəvvür yaratmaq üçün İntiqam öz müşahidə və tədqiqatlarını nəql edir, xatirələrini danışır, müsahibə götürür, mübahisə edir, müqayisə aparır, xəyala dalır, aktyorla fikirlərini bölüşür, onunla birgə sevinir, kədərlənir... bütün bunların nəticəsi kimi oxucunun gözləri qarşısında səhnədəki qəhrəmanı ona sevdiren aktyorun öz siması canlanır... “Hamı Əliağa Ağayevi güldürən aktyor kimi tanıyırdı. Doğrudan da, bu, onun aktyor imici idi və insanları güldürmək üçün onun daşdan keçən, daha dəqiq desək, daşı belə yumşaldıb güldürən imkanları vardı: səs imkanları, məzəli yerişi, üz – sifət ifadələri, vokal məharəti, gözəl rəqs etmək qabiliyyəti, heç nə eləməyib sakit, hərəkətsiz dayanarkən belə ətrafına xoş ovqat paylaya bilməsi. Amma onun pərəstişkarlarının böyük əksəriyyətinin xəbəri yox idi ki, o həm də, gülən adam idi – sağlam yumora, həyatdan qaynaqlanan gündəlik lətifələrə, səmimi zarafatlara ürəkdən, lap qəşş edərək gülməsi vardı» («Gülən adam»). Bunlar publisistin uydurması, yaxud necə deyirlər, fantaziyası yox, müşahidələri, aktyorla bilavasitə təması, ünsiyyəti nəticəsində hasil olan qənaətləridir. Bu cür ştrixlər portretin daha canlı, bitkin, inandırıcı olmasına xidmət edir. Təsədüfi deyil ki, müəllif də qəhrəmanının xarakterik cizgiləri barədə söhbət açanda onu, “təəssüratlarını, təlatümlü duyğularını daim izlədiyini” etiraf edir (“Səməndər bulağı”). Bu cür təəssüratlar, duyğular, xatirələr, görüşlər illər keçdikdən sonra ürəkdən süzülüb kağız üzərinə düzülür: “...Durub düzəldim yola, yəni Azdramaya. Yadımdadır ki, o il qış bərk gəlmişdi, yazqabağı olsa da, yerdə qalın qar vardı, yol-iriz buz bağlamışdı. Mən onu qrim otağında tapdım. Ağasadıq Gəraybəyli ilə əyləşib nə barədəsə, deyib-gülürdülər (“Ağahüseyn Cavadovun ayaqqabısı”). Xalq artisti A.Cavadovla ilk görüşünü müəllif elə maraqla, həvəslə nəql edir ki, oxucu da özünü hadisələrin içində hiss edir. Bu cür üsulla publisist aktyorun həm xarakterini açır, həm də onun yaradıcılıq dünyasına səyahət edir, sənətkarın fərdi keyfiyyətləri ilə yaratdığı obrazlar arasında paralellər aparır...

40 ilə yaxın yaradıcılıq yolu keçmiş və təəssüflər olsun ki, layiqli qiymətini almayan İ.Mehdizadə ətrafında baş verənlərə fərdi və fərqli yanaşma metodu ilə seçilən istedadlı sənətkarlar zümərəsinə aiddir. O, ilk baxışda kiçik görünən, diqqəti çəkməyən, əslində isə batinində böyük siyasi, ictimai məna gizlənən bir jesti, yaxud bir olayı mənalandıрмаğın mahir ustasıdır. Ümumilli lider Heydər Əliyev haqqında sadə insanlar da, dünyanın ən məşhur dövlət xadimləri də, yazıçılar, elm, sənət adamları da söz deyiblər. Bu cərgəyə qoşulmaq böyük cəsarət, istedad, bir də təcrübə tələb edir. Yəni elə söz söyləməlisən ki, diqqət çəksin, maraq doğursun, təzə görünsün. Amma baxın, İntiqam Mehdişadə Heydər Əliyev şəxsiyyətinin böyüklüyünü, onun tələbkərlığını, insanlara qarşı nə qədər diqqətli, həssas, heyvətəməz yaddaşa malik olduğunu həyatda müşahidə etdiyi konkret fakt və dəlillərlə necə təqdim edir. İsmayilli rayonunda baş vermiş təbii fəlakətin – zəlzələnin ağır nəticələrinin aradan qaldırılması istiqamətində hansı tədbirlər görüldüyünü öyrənmək üçün H.Əliyev dərhal hadisə yerinə gəlir: “İndiki kimi yadımdadır, zəlzələ hələ də səngiməmişdi, yer insanların ayağı altında uşaq nənnisi kimi yırgalanmaqdaydı. Ancaq Heydər Əliyev yan-

yörəsindəkilərin ona “ehtiyatlı olun, Heydər Əliyeviç” – təkidlərinə məhəl qoymadan özünü şax tutur, ruhi müvazinətini zərrə qədər də pozmur, hətta gülümsəyir, bununla da, neçə gündən bəri vahimə içində çırpınan ismayılılara ürək-dirək verirdi». Xalqın tarixinə, mədəni-memarlıq abidələrinə sonsuz sevgi ilə yanaşan böyük dövlət xadiminin bu gərgin, ağır zamanda qəfildən qədim Lahıçı xatırlaması təbii görünür, “orda vəziyyət necədir, evlərə, dükanlara xətər toxunmayıb ki?” - deyə soruşur, “özü boyda abidə olan Lahıca” getmək istədiyini bildirir. Yerli rəhbərlər ehtiyatla Lahıç yolunun nasaz olduğunu deyirlər. H.Əliyev elə oradaca məmurları səfərbər edir. Ən qısa müddətdə körpülər salınması, qəsəbəyə gedən torpaq yola asfalt döşənməsi üçün qəti tapşırıqlar verir...

Ötən əsrin məşhur 60-70-ci illər ədəbi nəslə ilə bir dövrdə jurnalist-publisist kimi fəaliyyətə başlayan və ziyalılar arasında “danılmaz səsi, sözü, mövqeyi” olan (Əhməd Oğuz), “yalan danışmayan, yalan yazmayan (Aybəniz Məmmədəliyeva), “gözü – könlü tox” (Kamil Vəli Nərimanoğlu), “vəfalı, namuslu kişi” (Zərifə Ağahüseyn qızı), “təkcə bir yazıçı, jurnalist kimi deyil, ümumiyyətlə bir fərd, bir insan kimi istedadlı” (Ramiz Rövşən) və rəhmətlik anası Xanbacı xanımın söylədiyi kimi “çox həssas, əsəbi , çox da duyğulu” olan İntiqam Mehdizadə bir karvanlıq yükü – növbəti kitabını oxucuların ixtiyarına verdi. Sevinirmi , fərəh hissi keçirirmi, bilmirik. Amma burası gün kimi aydındır və onu yaxından tanıyanlar yaxşı bilir ki, İntiqam intizardadır, iztirabdadır: yeni-yeni əsərlərin intizarında, yeni yaradıcılıq iztirablarında. Onun yaradıcılığını sevə-sevə izləyən və yeni yazılarını gözləyənlər də bir xəbərin intizardadırlar: görəsən, İntiqam yaşın bu vədəsində kirəkeşlikdən xilas olacaqmı, öz evinin tavanı altındaca əyləşib varlığına hakim kəsilmiş yaradıcılıqla məşğul olacaqmı, onun mənzil problemi öz həllini tapacaqmı? ...

Bir vaxtlar İ.Mehdizadə türk sənət dahisi Zəki Mürenə ithaf etdiyi gözəl şeiri ilə ona olan sonsuz məhəbbətini bu sayaq dilə gətirmişdi:

Dalğın deryaya bənzərsən
Yaşıl tarlaya bənzərsən
Qəmli səhraya bənzərsən
Gözlərində dan sökülən
Zəki Müren.

İllər bu misralardakı “dalğın derya”, “yaşıl tarla”, “qəmli səhra” kimi bənzətmələri İntiqam Mehdizadənin öz həyatının, taleyinin tərcümanına çevirmişdir. Onun bulaq kimi çağlayan yaşamaq, yaratmaq eşqi, dəmir dözümlü, möhkəm iradəsi, sərhədsiz səbri, torpağa, elə-obaya bağlılığı mərhum müəllimim, professor, unudulmaz insan Qulu Xəlilovu xatırladır. Taleyin bütün ağrı-acılarına baxmayaraq, Qulu müəllim yaşamaq istəyirdi, yaşamaq uğrunda mübarizə aparırdı. Uzun illər mənzil həsrəti ilə yaşayan İntiqam da kirədə qaldığı evləri dəyişə-dəyişə, yetişdirdiyi həmkarlarını layiq görüldükləri fəxri adlara (hələlik özünə qismət olmayan) görə təbrik edə-edə, öz təbiri ilə desək, hələ yollardadır, axtarırlardadır. Yaradıcılıq yollarında, daha münasib kirayə evə aparən yollarda, yaradıcılıq axtarışlarında, işinə yaxın, daha ucuz kirayə ev axtarışında olan İ.Mehdizadə yeni kitabını nəşrə hazırlayır. Bu kitab da Azərbaycanın sənət,

mədəniyyət, ədəbiyyat fədailərinə həsr olunacaq. Özü haqqında həmişəki kimi yenə susacaq. Heç olmazsa, bir cümləni, kitabın adını özünə həsr et, İntiqam. Üz qabığına böyük, qara şrifflərlə yaz ki, «Mən də yaşamaq istəyirəm».

“525-ci qəzet”, 24 dekabr 2009

Sevgi və fədakarlıq örnəyi

«Məmləkətim olan Qars, təbii mühiti ilə məndə hələ uşaqlıq illərindən Şərq sərhədlərimizdən o tərəflərdəki türklər haqqında bilgi əldə etmək arzusu oyatmışdı. Ailə mühitimiz və daha sonra Ərzurum Atatürk Universitetindəki təhsil həyatım məni bu mövzu ətrafında hər gün bir az daha çox düşünməyə, məlumat toplamağa sövq etmişdir.

Beləcə, hələ Universitetdəki tələbəlik illərindən etibarən Qafqazın, xüsusilə Azərbaycanın və ətrafının tarixini, ədəbiyyatını öyrənməyə, bu zəngin türk kultür diyarını araşdırmağa başladım». Bu sətirlər 40 ildən də çox bir müddətdə Azərbaycan şair və yazıçılarının irsini, ədəbiyyat tarixini böyük sevgi, tükənməz enerji və sözün həqiqi mənasında fədakarlıqla tədqiq, tədris və təbliğ edən Əli Yavuz Akpınarın «Azəri ədəbiyyat araşdırmaları» (İstanbul, «Dərgah yayınları». Birinci nəşr, 1994, 512 səh.) adlı kitabına yazdığı «Ön söz»dən götürülmüşdür.

Sovet rejimi, dəmir pərdə, senzura illərində, Kommunist ideologiyasının hakim olduğu dövrdə – 1970-ci ildə Ə.Akpınar ilk dəfə Azərbaycana gəlməyə müvəffəq olur və «çalışması üçün çox ehtiyac duyduğu kitabları» əldə etməyə başlayır. Taleyin xoş qismətindən Bakıda onu unudulmaz Abbas Zamanov qarşılayır. Bu görüş də Ə.Y.Akpınarın həyat və fəaliyyətində silinməz iz buraxır. Azərbaycan ədəbi xəzinəsinin zənginliyi, rəngarəngliyi istedadlı gənc alimdə bu irsə meyli, marağı daha da artırır. O, tədqiqat dairəsini bir qədər də genişləndirir. Şah üsul-idarəsinin, fars şovinizminin bütün yasaqlarına rəğmən Cənubi Azərbaycanda ana dilində nadir incilər yaradan Şəhriyar, Səhənd və Şahir poeziyasını araşdırmaqla yanaşı Ə.Akpınar onların əsərlərini Türkiyədəki dərgilərdə də nəşr etdirir. İstər Cənubda, istər Şimali Azərbaycanda apardığı geniş miqyaslı araşdırmalarının nəticəsi kimi, Ə.Akpınar bir-birinin ardınca maraqlı məqalələr yazır, bununla da, Sovet hakimiyyətinin ilk 20 ilindən sonra qırılmış Türkiyə – Şimali Azərbaycan ədəbi, mədəni əlaqələrinin bərpa olunmasında, Türkiyə – Cənubi Azərbaycan ədəbi əlaqələrinin yaranmasında əvəzsiz rol oynayır. Tədqiqat sərhədlərini Azərbaycan ədəbiyyatı ilə məhdudlaşdırmayan Ə.Akpınar Krım, İdil-Ural və Türkiyə ədəbiyyatının araşdırılmasına və qardaş Türkiyədə tanıtılmasına da ciddi səy göstərmişdir. Tədqiqatçının təbiri ilə desək, «başda Azərbaycan olmaqla Krım, Kazan, Türkiyə türkləri ilə Türkiyə türkləri arasındakı ədəbi və mədəni əlaqələri araşdırmaq» onun fəaliyyət meydanına çevrilmişdir.

Yuxarıda adını çəkdiyimiz «Azəri ədəbiyyatı araşdırmaları» kitabında müəllif müxtəlif tarixlərdə, ayrı-ayrı nəşrlərdə, fərqli məqsədlərlə qələmə aldığı əsərləri mövzu və mahiyyətinə görə bir ad altında toplamış, təqdim etmişdir. Dörd hissədən ibarət kitabda Azərbaycan ədəbiyyat tarixi, onun inkişaf mərhələləri geniş işıqlandırılır, ayrı-ayrı yazıçı və şairlərin irsi tədqiq edilir, əsərlərindən nümunələr verilir. Azərbaycan nəsr, poeziyası, dramaturgiyası, publisistikası, ədəbi tənqidi və şifahi söz yaradıcılığını, xüsusilə aşiq ədəbiyyatını Ə.Akpınar müxtəlif dövrlərin ictimai-siyasi proseslərini diqqətə çatdırmaqla təhlil və təqdim edir. Maraqlı və təqdirəlayiqdir ki, Azərbaycan ədəbi-mədəni, ictimai-siyasi, elmi-fəlsəfi fikir tariximizdə müstəsna rol oynamış Azərbaycan mətbuatı da Ə.Akpınarın diqqət mərkəzində olmuşdur. O, Azərbaycan mətbuat tarixində iz qoymuş bir sıra nəşrlər barədə yeri gəldikcə bəhs etmişdir. Prof.dr. Ə.Akpınar Azərbaycanın ədəbi həyatının tam mənzərəsi barədə oxucuda geniş təəssürat yaratmaq üçün ayrı-ayrı dövrlərin ədəbi icmalını verməklə yanaşı, bir sıra şair və yazıçılar barədə ayrıca ədəbi-tənqidi oçerkləri də kitaba daxil etmişdir.

Bu kitabla türk oxucusu Azərbaycan klassik və çağdaş ədəbiyyatının Nizami Gəncəvi, Məhəmməd Füzuli, İmaməddin Nəsimi, Molla Pənah Vaqif, Xurşidbanu Natəvan, Mirzə Fətəli Axundzadə, Seyid Əzim Şirvanzadə, Nəriman Nərimanov, Sultan Məcid Qənizadə, Ömər Faiq Nəmanzadə, Hüseyn Cavid, Mirzə Ələkbər Sabir, Mikayıl Müşfiq, İlyas Əfəndiyev, Rəsul Rza, Bəxtiyar Vahabzadə, Elçin, Anar, Əkrəm Əylisli kimi nümayəndələrinin, milli ədəbiyyatşünaslığın, mətbuat və çap tarixinin Firudin bəy Köçərli, Məmməd Arif Dadaşzadə, Abbas Zamanov, Qulam Məmmədli kimi simalarının həyat və fəaliyyəti barədə geniş məlumat almaq imkanı əldə etmişdir.

Türkiyə-Azərbaycan mədəni əlaqələrinin genişlənməsini, xüsusilə Azərbaycan ədəbiyyatının Türkiyədə tanıtılmasını axtarıqlarının və yaradıcılıq fəaliyyətinin əsas kredosuna çevirən Ə.Y.Akpınar uğurları ilə öyünməyən, eyni zamanda onlarla kifayətlənməyən tədqiqatçılardandır. Hələ ötən əsrin 90-cı ilində məsləkdaşları İrfan Murad Yıldırım və Sabahatdin Çağanla birlikdə hazırladıqları Məmməd Əmin Rəsulzadənin «Azərbaycan Cumhuriyeti (keyfiyyəti, təşəkkülü və şimdiki vəziyyəti». İstanbul, 1990) kitabına «Ön söz»də yazırdılar: «Azərbaycanla yaxın əlaqələr qurmaq istəyiriksə, öncə bu qardaş ölkəni bütün yönləri ilə tanımağımız gərəkdir. Bunun üçün də Azərbaycanın yaxın tarixini, problemlərini çox yaxşı öyrənməliyik». Bu, əslində Ə.Y.Akpınarın hələ tələbəlikdən müəyyənləşdirdiyi böyük amalın, proqramın bəyanı idi. Öz məsləyinə sadıq olan azərbaycanşünas alim bu gün də inamla, ısrarla öz yolunu davam etdirməkdədir.

Fikrimcə, bütün türk dünyasında dilin inkişafında, qorunmasında Mahmud Kaşğarlı, islam dininin yayılmasında Xoca Əhməd Yasəvi hansı rolu oynayıbsa, türkçülük ideologiyasının meydana gəlməsində, intişarında da İsmayıl Qaspiralı həmin xidməti göstərmişdir. Hələ sağlığında «millətin atası» adlandırılan İ.Qaspiralının həyatı və irsinin tədqiqi, dəyərləndirilməsi bu gün xüsusi ilə aktual və əhəmiyyətli olsa da, çox təəssüf ki, qənaətbəxş deyildir. Prof.dr. Ə.Y.Akpınar bu boşluğu görmüş və təqdirəlayiqdir ki, fundamental araşdırmaları ilə qaspiralışünaslığa əvəzsiz töhfə vermişdir. Bu yaxınlarda onun tərtib etdiyi «İsmayıl Qaspiralı. Seçilmiş əsərləri»nin 3 cildliyinin sonuncu cildi İstanbulda

«Türk Tanıtma Fondu»nun dəstəyi ilə «Ötükən» nəşriyyatı tərəfindən işıq üzü görmüşdür. Tərtibçi Yavuz Akpınar uzun və gərgin tədqiqatların nəticəsi kimi, kitabın «Giriş» hissəsində İsmayıl Qaspiralının fəaliyyətinə dair irihəcmli, dəyərli məqalə vermişdir. O, burada İ.Qaspiralının qəzetçi, nəşir kimi böyük tarixi xidmətlərindən, sosial, siyasi sahədə prinsipial və faydalı fəaliyyətindən, müasir tipli məktəblərin yaradılmasında, təhsil quruculuğunda rolundan, ortaq dil uğrunda mücadiləsindən geniş bəhs etmişdir.

Bu kitabların ərsəyə gəlməsi üçün illər boyu arxiv və kitabxanalarda böyük ehtirasla, yorulmadan çalışan Y.Akpınar qədərbilənliklə ona bu işdə yardım edən insanlara – Ukraynalı tarixçi Viktor Yuryeviç Qankeviçə, Krıma səfəri zamanı tədqiqatçıya diqqət göstərən dostlarına – Şakir Səlimə, İsmayıl Kərimə, Zühal Yüksələ, İsmayıl Türkoğluna, Nəriman Abdulvahaba, Baxçasaraydakı Xan sarayı muzeyinin direktoru Sərvər Abubəkirova, muzeyin arxiv şöbəsinin müdiri Qalina İvanovaya, yuxarıda qeyd etdiyimiz «Türk Tanıtma Fondu»nun və «Ötükən» nəşriyyatının rəhbərlərinə dərin minnətdarlığını bildirir.

Kitabın annotasiyasında yazıldığı kimi, «...görüşləri ilə günümüzdə yenidən aktuallaşan «Avrasiya birliyi» nəzəriyyəsinin qurucularından» olan İ.Qaspiralının həyat və fəaliyyəti Azərbaycanla sıx bağlı olmuşdur. M.F.Axundzadənin, H.B.Məlikovun, N.Nərimanovun, S.M.Qənizadənin, M.A.Şahtaxtının, H.Z.Tağıyevin maarif, nəşriyyat, təhsil, tərəqqi sahəsindəki xidmətlərini yüksək qiymətləndirən İ.Qaspiralı, Əli Mərdan bəy Topçubaşı, Xəlil Xasməmmədli, Əhməd bəy Ağayev, Firudin bəy Köçərli, Səfərəli bəy Vəlibəyov və digər azərbaycanlı xadimlərlə sıx ünsiyyətdə olmuşdur. Təsadüfi deyil ki, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın ictimai, siyasi, ədəbi, mədəni, mətbu həyatında parlaq iz buraxmış ziyalılar İ.Qaspiralının tarixi xidmətlərini çox yüksək qiymətləndirmişlər.

...Ə.Y.Akpınar hələ sovet dönməndə Qulam Məmmədlinin məşhur «Azərbaycan teatrının salnaməsi»ni oxuyur və müəllifə bu sətirləri ünvanlayır: «Hörmətli ustadım! Azəri ədəbiyyatıyla məşğul olan bütün tədqiqatçılar Sizi bu kitabınız vasitəsilə hörmətlə yad edəcəklər. Sağ olun, var olun. Əli Yavuz Akpınar. 28.03.1981». Bu gün Ə.Y.Akpınar həmin mətni kiçik bir dəyişikliklə – «azəri ədəbiyyatıyla» sözlərindən sonra «və İsmayıl Qaspiralı irsi ilə» sözlərini əlavə etməklə özünə ünvanlamaq haqqını qazanmışdır.

...Sonda prof.dr. Ə.Akpınarla, xaricdə azərbaycanşünaslıq problemi ilə bağlı məqalə yazmaq fikrinin haradan qaynaqlandığını açıqlamaq üçün bir haşiyəyə çıxacağam. 2008-ci il dekabrın 17-də Atatürk Mərkəzində «Beşik» nəşriyyatının buraxdığı uşaq nağıllarının toplanıldığı – 72 kitabçanın təqdimatı keçirilirdi. Tədbirdə ölkənin tanınmış elm, mədəniyyət, incəsənət xadimləri, KİV nümayəndələri iştirak edirdi. Layihənin rəhbəri Xalq yazıçısı, Baş nazirin müavini Elçin Azərbaycan uşaq nağıllarının işıq üzü görməsini ölkənin ədəbi-mədəni həyatında böyük hadisə, bayram kimi dəyərləndirdi. Akademik Bəkir Nəbiyev əsasən şair-publisist Dilsuzun və şair Ələkbər Salahzadənin qələmə aldıkları nağılları, obrazlı ifadə ilə, indiki dövrün uşaqları üçün vaksin adlandırdı. Millət vəkili Gülər Əhmədova, Fəttah Heydərov, şairlər Çingiz Əlioğlu, İlyas Tapdıq, yazıçı-publisistlər Nahid Hacıadə, Zahid Xəlil, Əkrəm Qaflanoğlu, təhsil nazirinin

müavini prof.İradə Hüseynova, M.F.Axundov adına Milli Kitabxananın direktoru Kərim Tahirov da 17 yaşlı müstəqil Azərbaycanın gələcək nəslinin vətənpərvər, cəsur, geniş təfəkkürlü, iti və çevik zəkalı vətəndaşları kimi yetişməsində uşaq nağıllarının müstəsna rol oynayacaqlarını qeyd etdilər.

Atatürk Mərkəzinin direktoru akademik Nizami Cəfərov uşaq nağıllarının əhəmiyyətini xüsusi vurğuladı və bu möhtəşəm işin həyata keçirilməsində layihənin rəhbəri Xalq yazıçısı Elçinin müstəsna rolunu şükranlıqla qeyd etdi. Dedi ki, Azərbaycan ədəbiyyatının parlaq simalarından olan Xalq yazıçısı Elçin dövlət və ictimai xadim kimi də ölkənin mədəni həyatında misilsiz xidmət göstərmişdir. Təqdirəlayiqdir ki, Elçin cəmiyyətin mənəvi ehtiyacını müşahidə edən və dərhal boşluğu doldurmaq üçün hərəkət edən xadimlərdəndir. Ötən əsrin 80-ci illərində Azərbaycan cəmiyyətində Türkiyə həyatına sonsuz maraq var idi. Elçin «Yaxın, uzaq Türkiyə»ni yazmaqla müəyyən mənada bu tələbatı ödədi. İndi budur, müstəqil Azərbaycanın gələcək nəsillərinin vətənpərvər, cəsur, öz tarixinə, mədəniyyətinə bağlı yetişməsi üçün ədəbi material tələb olunanda Elçinin rəhbərliyi ilə azyaşlı uşaqlar üçün birdən-birə 72 adda nağıl kitabça şəklində Azərbaycan cəmiyyətinə təqdim olunur. Akademik, millət vəkili N.Cəfərovun Elçinin fəaliyyəti ilə bağlı bu qənaətini təqdir edir və tanınmış ictimai və dövlət xadiminin həmin istiqamətdə həyata keçirdiyi digər və hər birinin önündə «ilk dəfə» ifadəsini işlədə biləcəyimiz mühüm tədbirləri də qeyd etməyi lazım bilirik:

- mənfur erməni separatçılarının Azərbaycana ərazi iddialarının yenidən başladığı zaman – ötən əsrin 80-ci illərinin sonlarında ölkəmizin, xüsusilə də Dağlıq Qarabağın tarixi ilə bağlı materialların kütləvi nəşri və yayılması;

- azadlıq hərəkatının vüsət aldığı illərdə hər cür daxili və xarici təsirlərə, təzyiqlərə baxmayaraq, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin liderlərinə, Şərq-islam dünyasında ilk demokratik dövlətin atributlarına, iqtisadi, siyasi, hərbi və s. sahələrdə həyata keçirdiyi islahatlara dair elmi-kütləvi məqalələrin böyük tirajla (250.000) çıxan «Odlar yurdu» qəzetində dərc olunması;

- əlifba islahatı aktuallaşanda latın əlifbasının qızgın müdafiə edilməsi;

- Moskvanın respublikadakı yerli nöqərlərinin və ermənipərəst xarici qüvvələrin Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda mübarizəyə hər cür don geyindirmək üçün dəridən-qabıqdan çıxdığı, Azərbaycanın informasiya blokadasında saxlanıldığı zaman ABŞ senatına «Ən böyük müttəfiqimiz həqiqətdir» adlı müraciətinin ünvanlanması, senator Cim Mudinin Bakıya dəvət edilməsi və Azərbaycan tarixində ilk dəfə ABŞ senatorunun Bakıya səfəri;

- xarici ölkələrdə azərbaycanşünaslığın inkişafı üçün əməli tədbirlərin həyata keçirilməsi («Vətən» Cəmiyyətinin M.F.Axundzadənin anadan olmasının 175 illiyi münasibəti ilə keçirdiyi tədbirə dünyanın müxtəlif ölkələrindən hələ görünməmiş sayda, eyni vaxtda Bakıya 9 nəfər azərbaycanşünas alimin dəvət edilməsi).

Sonuncu tədbirə gələnlərin sırasında mərhum professor Abbas Zamanov haqqındakı xatirəsində Azərbaycana hər səfərini həyatının unudulmaz günləri kimi xatırlayan və öz təbiri ilə desək, «Azərbaycan kitablarına susayan» Əli Yavuz Akpınar da var idi (Əli Yavuz Akpınar. Abbas Zamanov haqqında xatirələrim. Müasirləri Abbas Zamanov haqqında. «Çinar-çap» nəşriyyatı. Bakı, 2003).

Buradaca qeyd etmək yerinə düşərdi ki, xalqımızın başına gətirilən bir çox bəlalərin kökünü həm də, xaricdə azərbaycanşünaslığın yox dərəcəsində olmasında axtarmaq lazımdır. Bu, mübaliğəsiz belədir. XX əsrə qədər xaricdə azərbaycanşünaslıqla bağlı materiallara daha çox səyyahların əsərlərində təsadüf edilir. Sonrakı dövrdə də bu sahədə ciddi addımlar atılmamışdır.

Aleksandr Düma, Vasil Veliçko, Vasili Bartold, Yevgeni Bertels, Viktor Jirmunski, Adolf Berje, Fuad Körpülü, Tadeuş Svyatoxovski, Canpiyero Bellinceri, Əhməd Şmide, Erix Fagel, Odri Aldştad, mühacirətdə Əhməd bəy Ağayev, Məmməd Əmin Rəsulzadə, Mirzə Bala Məmmədzadə, Ceyhun Hacıbəyli, Əbdülvahab Yurdsevər, Əhməd Cəfəroğlu, Turxan Cənceyi, İren Melikoff azərbaycanşünaslığa layiqli töhfələr vermiş alimlərdir. Son dövr azərbaycanşünaslığında Ə.Akpınarın yeri və çəkisi xüsusi qeyd olunmalıdır. Bu fədakar tədqiqatçının fəaliyyətinə diqqəti çəkməklə xaricdə azərbaycanşünaslığın inkişaf etdirilməsinin son dərəcə aktual və əhəmiyyətli olduğunu bir daha vurğulamaq istədik.

30.XII.08

“Ədəbiyyat qəzeti”, 23 yanvar 2009

Qaşqarlı işığı, Qaspiralı yolu

Yaradılanları yaşatmaq yenisini yaratmaq qədər həm çətin, həm faydalı, həm də şərəflidir. Xüsusilə, söhbət böyük bir ulusun əsrlər boyu ərsəyə gətirdiyi milli-mənəvi dəyərlərdən, mədəni irsdən gedirsə, onları yaşatmaq, onlara yeni nəfəs verərək, nəsildən-nəslə ötürmək, elə yenisini yaratmağa bərabərdir.

Türk dilinin beşiyi başında duran böyük Mahmud Kaşğari az qala min il bundan əvvəl ucsuz-bucaqsız türk ellərini illərlə dolaşaraq dünya, o cümlədən türk dili tarixinin ən möhtəşəm əsərini - «Divani-lüğət it-türk»ü yaratmışdır. Çar Rusiyası imperiyasında - böyük bir coğrafiyada - özünün əzəli və əbədi torpaqlarında, lakin rus əsarəti altında əziyyət çəkən türkdilli xalqların təhsilə, tərəqqiyə, elmə, mədəniyyətə, nəhayət, birliyə möhtac olduğu bir dövərdə «Tərcüman»ı və «Dildə, fikirdə, işdə birlik» şüarı ilə tarixin səhnəsinə İsmayıl bəy Qaspiralı çıxdı. Altaydan Urala, Orta Asiyadan Qafqaza, Volqaboyundan Balkanlara səpələnmiş türk ulusunun eyni dəyərlərə mənsub olduqlarını və ona sahib olmanın vaxtı çatdığını anladı. Böyük ideoloq Əhməd Ağaoğlu İsmayıl bəyin vəfatı ilə əlaqədar «Türk yurdu» jurnalında dərc etdirdiyi (1914, №12) «İsmayıl bəy Qasprinski» adlı məqalədə yazırdı ki, öz ideyalarını yaymaq üçün «qapı-qapı dolaşmaq məcburiyyətində qalan» İsmayıl bəyin ısrarla təqib etdiyi qayənin türkdilli xalqlara bir dilə, bir mədəniyyətə mənsub olduqlarını təlqin etməkdən ibarət idi. Bu birliyi duyan hər bir qövəm əslində milli-mənəvi vəhdətin

zərurətini duymuş olacaqdı.

Hələ sovetlər dövründən - dəmir pərdə arxasındakı rejim və kommunist ideologiyasının hakim olduğu vaxtdan - 1980-ci illərin əvvəllərindən türk elləri adı, sorağı ilə səfərlərə çıxan Yücel Feyzioğlunun məramı, məqsədi, hədəfləri barədə fikirləşəndə təbii olaraq böyük Kaşğari və Qaspiralını xatırladım. Bu öndərlərin işığı, yolu ilə gedən yüzlərlə, minlərlə cəfakəş, fədakar davamçıları olmuşdur, yenə də olacaqdır. Yücel Feyzioğlunu da özü demiş, həyəcanlandıran, düşündürən, səfərlər edən bu dühaların ideya və əməlləri olmuşdur.

1946-cı ildə Qarsda dünyaya göz açan Yücel Feyzioğlu hələ kiçik yaşlarından yazı-pozuya meylini salmış, məktəb dəftərindəki ilk şeirləri ilə müəlliminin diqqətini çəkmiş, onun tövsiyəsi ilə daha heç vaxt qələmdən ayrılmamışdır. Bunları yazarkən, on illər boyu Azərbaycan atalar sözlərini toplayan, nəşr etdirən Əbülqasım Hüseynzadə və onun məşhur dəftəri yadıma düşür. Məktəbli ikən hər gün atasının gündəlik xərci kimi verdiyi 5 qəpiklə baqqal dükanlarını gəzən, diqqəti çəkmək üçün üstünə atalar sözləri yazılmış saçaqlı konfet kağızlarını toplayan və səliqə ilə məktəb dəftərinin vərəqləri arasına yığan Əbülqasımın hərəkəti böyük Üzeyir Hacıbəyovun və dövrünün tanınmış maarifpərvər pedaqoqlarından sayılan Fərhad Ağazadənin diqqətindən qaçmır. Fərhad Ağazadə Ə.Hüseynzadəyə «Bu, nəcib, xeyirxah işdir. Xalqımızın incilərini toplayırsan. İşində möhkəm ol. Dama-dama göl olar» - deyib onu ruhlandırır. Üzeyir bəyin dediklərini isə Əbülqasım həyat kredosu kimi qəbul edir: Əbülqasım, indi söz çeynəyən çox, söz deyən azdır. Odur ki, müdrik atalar sözlərinin qədrini bilmək, onları misqal-misqal toplayıb xalqın özünə qaytarmaq lazımdır. Yoxsa, atalar demişkən, «dama-dama göl olar, dada-dada heç». Bundan sonra, necə deyərlər, Əbülqasım ayağına çarıq geyib, bir əlinə qələm, bir əlinə əsa alıb, el-el, oba-oba gəzməyə, atalar sözlərini toplamağa başlayır. Lap nağıllardakı kimi. Nağıllar demiş, Sovet dövründə ötən əsrin 20-30-cu illərində Azərbaycan nağıllarını da, digər şifahi söz nümunələrini də toplayan, səf-nəzər edən, çox sayda kitab buraxan Əhliman Axundov, Məmmədhüseyn Təhmasib, Hümmət Əlizadə, Hənəfi Zeynalli, Vəli Xulufu, Salman Mümtaz, Bəhlul Behcəti kimi fədailərimiz də olmuşdur. Onların bu missiyasını 70-ci illərdən sonra Nurəddin Seyidov, Vaqif Vəliyev, Sədnik Paşayev, Mürsəl Həkimov, Qəzənfər Paşayev, Bəhlul Abdullayev, Əzizə Cəfərzadə, Azad Nəbiyev, Məhərrəm Qasımlı kimi tanınmış alimlər davam etdirmişlər.

Yücel Feyzioğlu toplama dairəsinin, fəaliyyət coğrafiyasının genişliyi ilə diqqəti çəkir. Taleyin hökmü ilə 1972-ci ildə Almaniyada məskunlaşmışdı, burada Höte İnstitutunda ali dil təhsilinə yiyələnmiş, Andersson Yazıçılıq Akademiyasını bitirmişdir. Bir müddət müəllimlik fəaliyyəti ilə məşğul olduqdan sonra özünü bütünlüklə yaradıcılığa həsr etmişdir. Almaniyadakı türk uşaqlarının doğma dilə, ədəbiyyata, mədəniyyətə, məmləkətə məhəbbət ruhunda böyüməsi üçün əlindən gələni əsirgəməmişdir. Y.Feyzioğlunun «Kələğlan» və «Sehrli limon» adlı nağıl kitabları müxtəlif dillərə tərcümə edilərək yayılmış, böyük əks-səda doğurmuşdu. Ötən əsrin 80-ci illərinin əvvəllərində, dəqiq desək, 1982-ci ildə Bakıya ilk səfəri ilə Y.Feyzioğlunun həyat və yaradıcılığında yeni mərhələ başlayır.

Xalq yazıçısı Elçin Yücel Feyzioğlunun nəşr etdirdiyi nağıllarla tanışlıqdan

sonra ona xitabən - «Bizim çoxlu xalq nağıllarımız var. Onları da Avropaya tanıtmalıdır» - dedi. Bu unudulmaz görüşdən aldığı təəssüratı az qala 30 il keçəndən sonra Y.Feyzioğlu belə xatırlayacaq: «Türk dilində danışılan bütün coğrafiyalarda qardaş nağılları toplamaq düşüncəsi o zamandan beynimə həkk oldu...».

Beləliklə, Y.Feyzioğlu intəhasız dəryaya, incilər dünyasına, nağıllar aləminə qədəm qoydu. Həvəslə, sevgi və ehtirasla türk ellərindən nağılları toplamağa, yenidən işləyərək nəşr etməyə başladı. Anadoludan, Azərbaycandan, Dağıstandan, Tuvadan, Qaqauzdan, Karaçaydan, Özbəkistandan, Türkmənistandan, Qazaxıstandan, Qırğızıstandan, Kosovadan, Tatarıstandan, Başqırdıstandan, Altaydan, Xakasyadan... topladığı, yenidən yazdığı onlarca nağıl kitab-kitab uşaqlara hədiyyə edildi.

Y.Feyzioğlunun nəfis tərtibatla, Mustafa Dəlioğlunun rəsmləri ilə yenidən işıq üzü görmüş «Kardeş masallar» adlı kitabı (İstanbul, 2009, Yapı Kredi Yayınları (YPY), «Doğan Kardeş», 303 səh.) xüsusilə diqqəti çəkir. Burada Azərbaycan, qaqauz, xakas, kalmık, qaraçay, qazax, kərkük, kıbrıs, qırğız, noğay, özbək, tatar, tuva, uyğur... bir sözlə, türk soyundan olan əksər xalqların 39 nağılı verilmişdir. Kitabın üstün keyfiyyətlərindən biri də budur ki, balaca oxucular nağıldan əvvəl onun mənsub olduğu türk soyunun ölkəsi, məskunlaşdığı ərazi barədə məlumatlandırılır. Arzu olunur ki, gələcək kitablarda bu bölgələr haqqında informasiyalar daha sistemli, daha səhih, müfəssəl və zəngin olsun. Uşaq oxucunun nağıl qəhrəmanlarının vətəninə tarixi-maddi abidələri, milli-mənəvi irsi, yazarları ilə, hətta təbiəti ilə tanışlığı onu öz soyuna da möhkəm tellərlə bağlayacaq. Yücel Feyzioğlunun fəaliyyəti sayəsində ərsəyə gələn, işıq üzü görən nağıllar ilk növbədə uşaqların böyük marağına səbəb olmuşdur, digər tərəfdən KİV-in, tanınmış ədəbiyyat xadimlərinin, təhsil müəssisələrinin, böyüməkdə olan nəslin problemləri ilə məşğul olan mütəxəssislərin diqqətini çəkmişdir. Türkiyə, Almaniya, Hollandiya kimi ölkələrdə nəşr olunan kitablar böyük əks-səda yaratmış, Y.Feyzioğlu müxtəlif quruluşların çoxsaylı mükafatına layiq görülmüşdür. Heç şübhəsizdir ki, Y.Feyzioğlunun aldığı mükafatlar sırasına dünyanın müxtəlif şəhərlərindən müəllim və şagirdlərin ona ünvanladığı səmimi məktublar da daxildir. KİV Y.Feyzioğlunun nağıllarını mədəni həyatda hadisə kimi qiymətləndirir, uşaqların təlim-tərbiyəsində bu əsərlərin rolunu yüksək dəyərləndirirlər. «...həsrətimizi, umudlarımızı, duyğularımızı dilə gətirdiniz nağıllarda. Vacib olanı, lakin etmədiyimizi nağıl qəhrəmanları vasitəsilə həyata keçirdiniz, söyləmək istədiyimizi, lakin demədiklərimizi, yaxud deyə bilmədiklərimizi nağıl qəhrəmanlarının dili ilə dediniz». («Hürriyyət», 10.05.1984). «...Yalnızca uşaqlar üçün mü?.. Yox, yox, min dəfə yox» («Die Brücke», iyun 1984). «Vilhelmsburq» kitab dükanında Yücel Feyzioğlunun nağıl oxuma günü səbəbi ilə uşaqlar basabas yaratdılar («Hamburger Abendblatt», 10.12.1984). «Türk uşaqları kimi avropalı uşaqlar da Yücel Feyzioğlunun nağıllarını oxuyurlar» («Milliyyət-Panorama», 08.06.1986). «Yücel Feyzioğlunun yazdığı nağıllar Almaniya da türk və alman uşaqları arasında bir körpü saldı. Alman uşaqlarından bəzisi Kəloğlanla görüşmək üçün yolunu Türkiyəyə saldı, bəziləri də saçlarını qazıtıraraq Kəloğlana bənzəmək istədilər» («Birgün», aprel,

2004). Bu sitatların sayını on qat artırmaq olar. Başlıcası odur ki, bir çoxları tərəfindən «nağıl elçisi» adlandırılan Y.Feyzioğlu türk xalq nağıllarını, həm bu soydan olan xalqlar arasında, həm də Avropa xalqları arasında inadla, israrla və uğurla yayır, təbliğ edir. Nağılla birlikdə oxucular qədim türk ellərinə səyahət edir, yerli xalqlarla onların həyat, düşüncə tərz, adət-ənənələri, məişəti ilə daha yaxından tanış olurlar.

Nağıllar digər şifahi söz nümunələri kimi balacaların igid, sədaqətli, düzgün, prinsipial, əməksevər, imanlı, inamlı həyata üstünlük verən, halallıqla yaşamağı təlqin edən böyük sərvətdir, sənətdir. Nağıllar keçmişləri sevdilir, gələcəyə səsləyir. Balacalar hər nağıl oxuyandan sonra bir az böyüyür, sərbəst olur, yaxşını pisdən, gözəli çirkindən seçir, onda sabah üçün xoş niyyətli xəyallar, arzular baş qaldırır. Nağıllar uşaqların əqidəsinin formalaşmasına, fiziki və mənəvi saflığının təminatına təkan verir.

Ötən il Bakıda Atatürk mərkəzində tanınmış şair-publisist Dilsuzun qələmə aldığı 70-ə yaxın nağıl kitabının (ideya müəllifi Elçin, layihə rəhbəri Qoşqar İsmayıloğlu) təqdimat mərasimində çıxış edən akademik Bəkir Nəbiyev nağılları obrazlı ifadə ilə körpələr üçün vaksın adlandırmış və demişdi ki, bu nağıllarla tərbiyələnmən, böyüyən uşaqların əsl vətəndaş kimi yetişəcəyinə bizdə böyük inam və ümid var. Bütün bunları və daha artığını dərinlən dərk edən Y.Feyzioğlu nə az, nə çox, bu vaxta kimi onlarca nağıl kitabı nəşr etdirmişdir, gələcək planları isə daha geniş, daha maraqlıdır. 2010-cu ilədək türk dünyasına aid 22 cildlik nağıl kitabı buraxmaq. Bu seriyaya daxil olan 10 cild artıq işıq üzə görmüşdür. İnanırıq ki, Yücel bəy sevimli nağıl qəhrəmanları kimi öz xoş niyyətinə, məqsədinə yetişəcək.

**“Ədəbiyyat qəzeti”,
12 iyun 2009**

Sözün dilini bilən şair

Bütün insanlar sözün sehrinə düşür, tək-təkləri isə sözlə sehləyirlər: təsir edir, düşündürür, həyəcanlandırır, sevindirir, kədərləndirir, bir sözlə, beyinə nüfuz edir, qəlbə hakim kəsilir. Belə söz sərraflarından, sahiblərindən biri, heç şübhəsiz istedadlı şair, gözəl publisist Ağacəfər Həsənlidir.

«Dostunu göstər, sən kim olduğunu söyləyim» - deyirlər. Səhv etmirəmsə, Ağacəfərin dostlarının sırasında ilk iki yeri məhəbbət fədaisi Füzuli və istiqlal aşiqi Almaz İldırım tutu. Ağacəfərin saatlarla böyük Füzulidən fasiləsiz və ehtirasla qəzəllər söylədiyinin, onları bütün incəliklərinə qədər şərh etdiyinin, azadlıq carçısı Almaz İldırımın əsərlərini, xüsusilə «Türkün dastanı» adlı möhtəşəm və həmişəyaşar poemasını əvvəldən axıra kimi birnəfəsə həvəslə, ürəklə əzbər dediyinin şahidləri bu ədəbi dostluğun əzəli və əbədi olduğuna da əmindirlər...

Ağacəfər poeziyasında zəif söz yoxdur, ümumiyyətlə, Ağacəfərə görə, zəif söz yoxdur, zəif deyilmiş və yersiz sözlər var. Şairin ağır çəkili, sanballı sətirləri axıcı, canlı, oynaq və obrazlıdır. Səbəbi aydındır:

«Püskürür sinəmdə sözün vulkanı,
Palçığı bir yana, qummu bir yana.
Zamanın xırmanı döyür, ayırır,
Qılçığı bir yana, tumu bir yana» -

deyən şair («Püskürür söz vulkanı») uğurlu sözünü «gözünü öpdüyüm balamdı», «səngərimdi, qalamdı» deyə əzizləyir, bununla da kifayətlənmir və sözdən yarandığını söyləyir: «Mən vulkan altında bərkimiş sözəm». «Əli qələmə, söz dilinə, heç nə könlünə yatmayanda» isə fəryad qoparır:

«Söz Allahın – Füzuli
Çat dadıma – imdadıma» («Söz haqqında söz»).

Sözə, sənətə bu qədər ehtiyatla, ehtiramla yanaşan sənətkarın yaradıcılığının yeni fikirlərlə, orijinal və özünəməxsus deyim tərzilə zəngin olması tamamilə təbiidir. Ağacəfər mövzudan asılı olmayaraq, öz duyğu və düşüncələrini canlı, ehtiraslı və obrazlı çatdırmağın mahir ustasıdır.

Bəzən adama elə gəlir ki, Ağacəfər nədən yazmaq barədə heç fikirləşmir. Onun üçün əsas məsələ nəyi isə dəstəvuz edib, yalnız özünəməxsusları oxucuya çatdırmaq, bu yolla onun hiss və duyğularına təsir etmək, onu rıqqətə gətirmək, həyəcanlandırmaq, düşündürməkdir. Amerikanın İraqa təcavüzündən yazanda da o, buna nail olur:

Yığışdırın səhradan,
Götürün meyitləri
Dağılıb Kərbəlada
Füzulinin beytləri («İblis barmağı»).

Dərdi, qəmi, qələmə alanda da istəyinə yetir:

Gözlərimin yağını,
İçdi, bildim yağdı...
Qələbə bayrağını
Gözlərimə sancdı dərd («Dərd»).

Dostlarından söz salanda da məqsədinə çatır:

Yoxluğumun küncündə
Diz çökəcək dostlarım.
Məzarımın içindən
Söz çəkəcək dostlarım («Dostlarım»).

Ata-anaya məhəbbəti tərənnüm edəndə də niyyətinə yetişir:

Atamın əllərinin istisi
qapı dəstəyində,
Pəncərə pərdəsinin ətəyində,
ocaq külündə...
Heç nəyə dəyə bilmirəm,
Qorxuram anamın səliqəsinin rəngi gedər,
Divarların əhəng ütüsü.
Odun sobasının təpəsindən qalxır tüstüsü.
Suvağı tökülmüş çiy kərpiclər
Hamısı kibrit qutusu –
Odlə oynamağa bənddi...
(«Kənddəki evimizin mənzərəsi»).

Yanılmıramsa, Ağacəfərin yüzlərlə şeirinin heç birində «azadlıq istəyirəm» ifadəsi, ya ona bənzəri yoxdur. Amma mövzusunun asılı olmayaraq, onun bütün şeirləri üçün azad ruh hakimdir. Lakin şairin elə şeirləri də var ki, orada mənəvi və fərdi azadlığa çağırış, eyni zamanda mütiliyə və köləliyə nifrət daha kəskin, sərt səslənir.

Əyilib bir ağız zaman götürmür,
Nə haray, nə həşir vecinə deyil.
Xırman mərkəsi, xırman təlimi
Elə bil gündəlik vərdisdi elə.
Sarı öküzlərin gücünə deyil.

Tər yuyub aparır bu fağırları,
Hədəqədən çıxır bərəlmiş gözlər.
Cin vurub başına dərz daşıyanın,
Ovundurmaq olmur hər şirin sözlə.

Vəlqoşan qıymayıb bir çəngə ota,
Atıb qabağına bomboz küləsi.
Dayanıb kölgədə buynuz-buynuz
Xırman öküzləri söz güləşdirir.

Bu sətirlər mənə çağdaş mədəniyyətimizin bel sütunu M.Fətəlini xatırlatdı. O yazırdı: «Əgər cəmiyyət öz fərdlərinə fikir azadlığı verməzsə, onları ata-babanın və övliyaların qərar verdikləri şeylərlə kifayət etməyə və bunlardan kənara çıxmamağa və ağıllarını mədəniyyət işlərində işlətməyə məcbur edərsə, bu surətdə fərdlər yer əkən, məhsul toplayan və hər bir işi düşünmədən və fikir etmədən görən avtomat olarlar; və ya onlar dəyirman atlarına bənzərlər ki, hər gün müəyyən dairədə dolanarlar və öz vaxtında da arpa-saman yeyib su içər və yatarlar, sonra

yenə oyanıb hamənki dolanışı dünyanın axırına qədər təkrar edərlər. Və bu biçarə atların hərgiz xətri olmaz ki, dünyada çəmənlər, otlaqlar, çayırıqlar, çiçəklilər, meşələr, dağlar və dərələr vardır; əgər bağlı olmasaydılar, dünyada gəzərdilər və o könül açan yerləri görərdilər və dünya nemətlərindən tamamilə faydalanmış olardılar».

Yaradıcılığı ilə ilk tanışlıq elə təəssürat oyadır ki, Ağacəfər qəm, kədər şairidir, tərk-i dünyadır. Çünki gah

«Çiçəklər açılır hər yaz qabağı,
Mənim ki, ürəyim açılmır, canım» - deyir, gah
«Yatıram, səhər açılmır,
Gecəni necə dartıblar» - söyləyərək sıxılır, gah
«Yırtılır ömür torbası
Adam yaşamaqdan doyrur» - yazır, gah da dünyanın
«Gülünün iyindən daddım,
Külünü tökdüm başıma» - deyə fəryad qoparır, gah da
«Mən yatan gecənin səhəri yoxdur» - söyləyərək – hər şeydən

əlini üzür. Lakin bütün bunlar şairə öz işıqlı ideyalarını, nikbin duyğularını kədər, qəm süzgəcindən keçirərək çatdırmaq üçün bir vasitədir. Və həmin «ağrı» və ağır şeirləri oxuyanda insan duyğulanır, təsirlənir, təzələnir, səfərbər olur.

«...ilhamının səmimiliyinə, orijinallığına və fərdiliyinə qəlbən inanan», özünü Ağacəfərin «iyirmiillik oxucusu» adlandıran istedadlı tənqidçi mərhum Nadir Cabbarlı şairin «Ürəyim döyünür, qapım döyülür» adlı kitabına (Bakı, «Gənclik», 1977) yazdığı «Sözün ağır yaddaşı» adlı ön sözdə şairin «şeirlərinin lirik düşüncə axarını, poetik təhlil yönünü, deyim-üslub meylini izləməyə həmişə ehtiyac hiss etdiyini» xüsusi vurğulayır və səmimi etiraf edir: «...yaş sayağı, ömür-gün sayağı, təbii ki, bədii zövq də, estetik duyum da yerində saymayıb – təbəddülata uğrayıb. Amma Ağacəfərin şair sözünə oxucu marağım heç vaxt azalmayıb». Elə bilirəm ki, ədəbi prosesi diqqətlə izləyən, onu təhlil etməyi və dəyərləndirməyi bacaran Nadir Cabbarlı təxminən 10 il əvvəl bu qənaətə gəlmişdirsə, şairin həmin vaxtdan ötən müddət ərzindəki yaradıcılıq uğurlarını da nəzərə alıb, sonuncu cümləni kiçik redaktə ilə vermək olar: Ağacəfərin şair sözünə oxucu marağı heç vaxt azalmayıb və azalmayacaqdır.

1 noyabr 2004

Oğlan bir ailənin, oğul bir millətin

Toy məclisinin şirin bir yerində masabəyi özünəməxsus tərzdə həkimlər əyləşən stola yanaşdı, onları ehtiramla salamladı, sağlamlıq keşikçilərinin ünvanlarına xoş sözlər söylədi və bəylə gəlini təbrik etmək üçün həkim qonaqlardan birinə mikrofonu uzatdı və nəzakətlə - buyurun, müəllim, söz sizindir – dedi. Arağın təsirindən xeyli məstləşən həkim ağır – ağır ayağa qalxdı, mikrofonu əlinə alıb, ləngərli yerləşlə stoldan xeyli aralanıb, çalğıçıların yanında dayandı. Çıxışa salamsız – kələmsiz başladı. İlk cümləsi isə bu oldu:

- Birincisi , müəllim yox, həkim. İkincisi isə ... - deyərək sözünə davam etdi.

Həkim çıxışını bitirəndə masabəyi mikrofonu ondan aldı. Çoxu elə bilirdi ki, masabəyi ya növbəti qonağa, ya da müğənniyə söz verəcək. Amma belə olmadı. Masabəyinin gur səsi bütün salona hakim kəsildi, tam sakitlik yarandı: -Fateh Sultan Mehmet Konstantinopolu, indiki İstanbulu alandan sonra bu böyük zəfəri qeyd etmək üçün şəhərə çıxır. Bu zaman hörmət əlaməti olaraq müəlliminin arxasınca hərəkət edir. Yəqin bu faktı da bilirsiniz ki, Əmir Teymur vəsiyyəti etmişdi ki, onu müəlliminin qəbrinin ayaq tərəfində dəfn etsinlər. Əlbəttə, tarixdə, həyatda belə hadisələr saysız – hesabsız olmuşdur. Bütün böyük, qədərbilən insanlar öz ustadlarını, müəllimlərini həmişə sonsuz ehtiramla yad etmiş, xatirələrini əziz tutmuşlar. Ona görə hər dəfə « müəllim » sözünü böyük qürur və ictimailə deyirəm. Bu sözü kimə müraciət kimi ünvanlayıramsa , elə bilirəm onu şərəfləndirmiş oluram... Nə isə, mətləbdən çox uzaqlaşmayaq, - deyərək o , məclisi aparmağa davam etdi.

Bu zaman gözümlə həkimlərin stoluna sataşdı. «Müəllim» sözündən inciyən həkim çox pərt halda vurnuxur, lakin özünü o yerə qoymurdu, sanki masabəyinin dediklərinin ona dəxli yox idi. Rəqs edənlər meydanı qızıışdıranda həkimlərin stolundan bir nəfərin ehməlcə aradan çıxdığı gözümlə sataşdı. Bu masabəyinin dərs verdiyi həkim idi ...

Vaqif Yaquboğlu haqqında söhbətə bu epizodla başlamayı təsadüfi deyil. Buradan onun bir neçə ali keyfiyyəti üzə çıxır : o, sözə çox həssasdır, ətrafındakılara qarşı diqqətli olduğu qədər də prinsipialdır, müşahidə etməyi, dəyərləndirməyi yaxşı bacarır, mahir natiqdır, insanların qəlbinə və beyninə nüfuz etməkdə ustadır, iti yaddaşı, möhkəm məntiqi var. Bütün bunları bircə məclisdə şahidi olduğum hadisə ilə əsaslandırırıram. Amma bu keyfiyyətlər birdən – birə formalaşmayıb : uzun illərin gərgin zəhməti, axtarırları bəhrəsini tədricən verib. Bu gün artıq Vaqif Yaquboğlu sayılıb-seçilən söz və nüfuz sahibidir. Doğrudan da , əgər biz Vaqif Yaquboğlunu yalnız el şənliklərinin , müxtəlif mədəni – kütləvi tədbirlərin aparıcısı kimi tanıyır və təqdim ediriksə, deməli , biz onu tanımırıq. Doğrudur, tanınmaq, şan – şöhrət sahibi olmaq üçün elə aparıcılıq da kifayət edir. Bu sənət də az enerji, az zəhmət tələb edən sahə deyil. Bunun üçün ədəbiyyata, xüsusilə şifahi söz xəzinəmizə, yüksək səhnə mədəniyyətinə, özünəməxsus səsə, ifa tərzinə yiyələnmək, el-obanın adət-ənənələrini bilmək vacib şərtlərdəndir.

Vaqif Yaquboğlu ali təhsilli, bacarıqlı rejissor, istedadlı şairdir. Onun şeirləri insanı həyəcanlandırır, rıqqətə gətirir, düşündürür. Uzun müddət yaddaşlardan silinməyən, böyük təəssürat yaradan əsərləri Vaqif Yaquboğlunun şeirlərinin həm mövzu, həm də sənətkarlıq baxımından diqqətçəkən olduğuna dəlalət edir. Vaqif səsinin sehri, sözünün gücü ilə öz xalqına xidmət edir. Onun övladlarına Dədə Qorqud sayağı xeyir – dua verir, insanları düz yola, düz əmələ, ədalətə səsləyir. Vaqif Yaquboğlu bütün təbəqələrin, zümrələrin dili ilə danışmağı, ünsiyyət qurmağı, təmas yaratmağı bacarır. Onun varlıya da, kasıba da, cavana da, yaşlıya da deməyə sözü var. Əbəs deyil ki, V. Yaquboğlu bəzən həzin, lirik nəغمə söyləyirmiş kimi yumşaq, həlim bir səslə danışır, bəzən də dağ çayı kimi coşub – daşır, nəərə çəkir, ağzından od –alov püskürür.

Vaqif Yaquboğlu haqqında fədakar və cəfakəş publisist Ramin Məmmədovun sanballı «Qəbələ ziyalıları» adlı kitabında məqaləyə rast gələndə təəccüblənmədim, əksinə sevindim və fikirləşdim ki, Vaqif Yaquboğlu öz parlaq istedadı və tükənməz zəhməti hesabına Qəbələnin adlı-sanlı insanları bir cərgədə durmaq haqqını qazanmışdır. Bir gözəl şeirində söylədiyi «Oğlan bir ailənin, oğul bir millətin» misrası elə Vaqif Yaquboğlunun özünə çox yaraşır...

İLLƏR, İZLƏR

«Mənəvi borcumuzu, əqli duyğularımızı oyadan gün»

Böyük maarifçi-demokrat, milli mətbuatımızın banisi Həsən bəy Zərdabinin sağlığında da, vəfatından sonra da ona, nəşr etdirdiyi «Əkinçi»yə münasibət birmənalı olmamışdır. Hakimiyyəti təmsil edən qüvvələr bir tərəfdən, nadanlar və cəhalətpərəstlər isə digər tərəfdən H.Zərdabiyə və «Əkinçi»yə, qəzetin işıqlı ideyalarına qarşı düşmən münasibəti bəsləmişlər. M.F.Axundov, S.Ə.Şirvani, Ə.Adıgözəlov (Gorani), N.Vəzirov kimi ziyalılar H.Zərdabini hərtərəfli təqdir edir və bu mübariz insana mənəvi kömək göstərirdilər. Qəzeti «Şərqdən qərbə xəbər söyləyən», «səadətin mayası» adlandıran S.Ə.Şirvani nəhaq yerə demirdi:

Dün sual etdi bir nəfər cahil: -
Ki, qəzetdən nədir bizə hasil?
Bu Həsən bəy nə istəyir bizdən?
Doldurub aləmi quru sözdən.

Belə ikili münasibət H.Zərdabinin vəfatından sonra da eyni ilə qalmışdı. Sadəcə, bu dəfə H.Zərdabinin tərəfində duranlar və ona qarşı çıxanlar nəsil etibarını ilə dəyişmişdi. Firudin bəy Köçərli, Ceyhun Hacıbəyli kimi ziyalılar H.Zərdabinin və onun «Əkinçi»sinin əsl dəyərini verən xadimlər idi. Azərbaycan ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni, mətbu həyatında parlaq iz qoymuş yazıçı-publisist, tərcüməçi-tədqiqatçı, nəşir-redaktor, diplomat Ceyhun Hacıbəyli H.Zərdabiyə və onun «Əkinçi»sinə münasibətdə xüsusilə fərqlənirdi. Bir faktı demək kifayətdir ki, o, H.Zərdabinin vəfatından sonra hər il «Kaspi» qəzetində öz böyük müəlliminin xatirəsinə həsr olunmuş məqalə dərc etdirmişdir. Bu yazılar Azərbaycanın mədəniyyət tarixinə əbədi möhür vurmuş bir insan haqqında, sadəcə, xoş xatirələr deyil, həm də öz milli-mənəvi dəyərlərinə laqeyd qalan Azərbaycan cəmiyyətinə kəskin etiraz idi.

«Yeddi il» adlı məqalədə («Kaspi», № 267, 1914) oxuyuruq: «Bu gün müsəlmanların mədəni maarifçilik sahəsində pioneri sayılan Həsən bəy Məlikovun vəfatının 7 ili tamam olur. Bakılıların pafoslu nitqləri və təntənəli mərasimlə öz xadimlərini dəfn etdikləri həmin gündən vur-tut 7 il keçir. Hələ tam soyumamış meyit üzərində səslənən o çıxışlar mənim indi də qulaqlarımdadır. Aman Allah, həmin nitqlərdən necə od-alov püskürürdü, çıxışlar ürəklərdə necə bir ümid çırağı

yandırır, mərhumun xatirəsi minnətdarlıq hissi ilə yad edilirdi?! Həmin gündən cəmi 7 il ötmüşdür.

Nə olsun? O təmtəraqlı, ibarəli nitqlərdən nə qaldı? Deyəsən, külək elə həmin gün o çıxışları sovurub apardı. Həsən bəy təntənəli şəkildə dəfn olundu, onun haqqında iki-üç gün də orda-burda danışdılar, qəzet və jurnallar onun bioqrafiyasını dərc etdilər, portretini verdilər – vəssalam.

Müsəlman cəmiyyəti ona müxtəlif sahələrdə ilk addımı atmağı öyrədən, ona zəngin miras, irs qoyan, onu mədəni həyata alışdıran xadimi ilə beləcə üzülüşdü. Deyəsən, hər şey bitdi... Və müsəlman cəmiyyəti mərhumu tamamilə unutdu. Lakin bu hələ hamısı deyil».

«Həsən bəyin xatirəsi» adlı yazıda («Kaspi», № 269, 1912) oxuyuruq: «Bu gün 28 noyabrdir. Düz 5 ildir ki, Qafqaz müsəlmanları Həsən bəy Məlikovu itirmişlər. İctimai özünüdərk, ictimai ruhu oyatmaq üçün hər bir jurnalistin borcudur ki, hər il bu mühüm tarixi günü qeyd etsin...

28 noyabr tarixi təkcə Həsən bəy Məlikovu itirdiyimiz matəm günü kimi yox, həm də mənəvi borcumuzu, əqli duyğularımızı oyadan, xatırladan bir gün kimi yaddaşlara həkk olunmalıdır.

Məhz buna görə də, bir də təkrar edirəm ki, hər bir jurnalist hər il 28 noyabrı qeyd etməlidir. Və bu zaman Həsən bəyin özünəməxsus frazası rəhbər tutulmalıdır: «Bir damla su vaxt keçdikcə böyük qayanı deşir, söz də, ələxüsus, doğru söz insanın başını deşir, nəhayət, onun beyninə işləyir, ona təsir edir».

Ceyhun Hacıbəyli həmin məqalədə Həsən bəy Zərdabının tarixi xidmətlərini sadalayır və sonda yazır: «Mən 28 noyabrı xatırlamaqla cəmiyyətin diqqətini ona yönəltmək istərdim ki, mədəni həyatımızın pioneri sayılan Həsən bəyin xatirəsinin əbədiləşdirilməsi üçün onun əsasını qoyduğu və bütün ömrünü sərf etdiyi ideyaların həyata keçirilməsinə çalışaq».

Abdulla Şaiq H.Zərdabının ölümü münasibəti ilə «İrşad»da dərc etdirdiyi şeirdə onu «gəncliyin rəhbəri», «nur saçan ölkər», «dahi», «fədakar», «böyük insan» adlandırır. Haşım bəy Vəzirov H.Zərdabini «millət mücahidi» kimi xarakterizə edirdi. M.Ə.Rəsulzadə H.Zərdabiyə dəfn mərasimində «maarif mücahidi», «piri-rövşən» deyə xitab edirdi. «Azərbaycan mətbuatının piri» adlı yazısında isə (Ankara, Azərbaycan jurnalı, 1952, № 2) M.Ə.Rəsulzadə qeyd edirdi: «H.Zərdabi səpdiyi toxumun səmərəsini görən uğurlu bir əkinçi kimi öyünərək və sevinclə bu dünyadan köçdü. O gün mətbuat qara geydi. Şairlər mərsiyələr yazdı. Teatrlar pərdələrini endirdi. Bazarlar və dükənlər qapandı. Bir kəlmə ilə, millət matəm tutdu». Sonrakı illərdə, o cümlədən Sovet hakimiyyəti dövründə Həsən bəy Zərdabi və «Əkinçi» ilə bağlı geniş tədqiqat işləri aparılmışdır. Lakin bu araşdırmalar rejim və ideologiyanın çərçivəsindən çıxma bilməmişdir. Faktlar bəzən təhrif edilmiş şəkildə təqdim olunur, yazılar «kommunist əxlaqı»na uyğunlaşdırılır və yozulurdu. Tədqiqatçılardan biri yazırdı: «təəssüf ki, H.Zərdabi maarifçilikdən irəli gedə bilmədi, inqilabçı ola bilmədi».

«Əkinçi» bütün problemləri həll etdimi? Təbii ki, yox. Lakin qaranlıqda bir şimşək kimi çaxdı, onun ziyası ilə gözlər işıqlandı, beyinlər qidalandı, fikirlər təzələndi. Bir sözlə, maarif, mədəniyyət karvanı tərpəndi, yola düşdü. «Əkinçi» söz azadlığı, insan haqları, demokratik dəyərlər, elm, tərəqqi, mədəniyyət, maarif

uğrunda mübarizəyə, cəhalətə, geriliyə, mövhumata, savadsızlığa qarşı mücadiləyə start verdi. «Əkinçi» xalqın xidmətində dururdu, onun yoluna işıq salırdı. Bugünkü KİV-dən də məhz bunu umuruq. Ən azı nadan və qərəzli olmaq lazımdır ki, deyək: «Əkinçi» informasiyaları operativ çatdırmırdı, onun tərtibatı, şrifti yeknəsəq idi. Qəzetin naşiri, redaktoru, korrektoru, mürəttibi H.Zərdabi sonralar xatırlayırdı: «pul yox, yazıçı yox, çapxana yox, hürufat yox, oxucu yox... dövlət tərəfindən izn almaq da ki, böyük bəladır». Vərəqləri saralmış «Əkinçi» ilə bugünkü rəngli qəzeti, yaxud jurnalı yanaşı qoyub görkəmini müqayisə etməyə, onların məzmununu, mahiyyətini və arxalarındakı simaları tutuşduraq. Onların ideyasını, əqidəsini, məsləkini müqayisə edək. Onların istedadını, enerjisini, xalqa xidmət istəyini, yangısını yanaşı qoyaq.

Bu gün Zərdabi ilə bağlı bütün məsələlər həllini tapmışdır mı? Onun həyatının və irsinin tam, milli tələblər baxımından tədqiq edildiyini söyləyə bilərikmi? Əlbəttə, yox. Milli mətbuatımızın banisi H.Zərdabinin həyatı, irsi, onun «Əkinçi»si daha dərinə, diqqətlə araşdırılmalıdır. H.Zərdabinin Bakıda yaşadığı, «Əkinçi»nin nəşr olunduğu binalara xatirə lövhəsi vurulmalıdır. Bütün bunların başlanğıcı olaraq, hər il 28 noyabr tarixinin, böyük Ceyhun Hacıbəylinin arzuladığı kimi, Həsən bəy Zərdabinin xatirə günü kimi ölkə miqyasında qeyd edilməsi ola bilər. Bu baxımdan, nəhayət, Milli Mətbuat Şurasının çağırışı ilə bu ildən 28 noyabrın Həsən bəy Zərdabinin anım günü kimi qeyd olunması böyük qədirlənlik nümunəsidir.

«Xalq qəzeti»

1 dekabr 2000

Azərbaycanlı zabıtə bəraət verilməlidir

İngilis və alman tribunallarının tarixi təcrübəsi bunu tələb edir

1921-ci il iyun ayının 18-də ingilis işğalı altında olan İstanbulun Pera Palas oteli qarşısında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin sabiq daxili işlər naziri Behbud Xan Cavanşir erməni Torlakyan tərəfindən üç güllə ilə qətlə yetirilir. İngilis tribunali qurulur və bir neçə aydan sonra məhkəmə Torlakyanın cinayət törətdiyini elan etsə də, ona bəraət hökmü çıxarır. Bu qərar onunla əsaslandırılır ki, guya azərbaycanlılar 1918-ci ildə Bakıda Torlakyanın qohumlarını öldürmüşlər və Torlakyan da anlaşıq vəziyyətdə qətl cinayətini törətmişdir (ətraflı bax: 1. Murat Çulçu. Erməni intriqalarının pərdə arxası: Torlakyan davası, İstanbul, 1990, Kastaş A.Ş. yayınları, 338 səh. 2. Sürəyya Ağaoğlu. Bir ömür belə keçdi (İstanbul).

Bundan bir qədər əvvəl isə Soqoman Teyleryan (1886-1960) Berlində Tələt paşanı qətlə yetirir (mart 1921). Berlin dairə məhkəməsi də «xalq qisasçısı» Teyleryana bəraət hökmü çıxarır (ətraflı bax: Con Kirokossyan. Mladoturki pered sudom istorii. «Hayastan» nəşriyyatı, Yerevan, 1986, 480 səh.).

Düz iki yüz ildir ki, Azərbaycanda erməni terroru, vəhşəti baş alıb gedir. Körpə, qadın, qoca demədən erməni qatillər azərbaycanlıları ağılasırmaz

işgəncələrlə məhv edirlər. Onların sırasında ana bətnində olan yavru da, yaşı 100-ü haqlamış qoca da, dövlət xadimləri də (F.X.Xoyski, H.Ağayev, N.Yusifbəyli..., elm, mədəniyyət adamları F.Köçərli, T.İsmayılov, S.Əsgərova, A.Mustafayev ...) var. Bu vaxta kimi, «Difai» təşkilatı istisna olmaqla, Azərbaycanlılar tərəfindən erməni qatillərinə onların «dilində» «Dur» deyən təşkilat olmamışdır. Odur ki, terrorlar soyqırımla və deportasiyalarla əvəz olunmuşdur: 1905, fevral, avqust, 1918, mart, 1948-1954, 1988, 1992...Nəticədə Azərbaycanlılar başı qapazlı, çörəyi əlindən alınan yazıq, gözüqırıq körpə vəziyyətinə salınmış, torpağının 80 faizi (!) işğal edilmişdir. Bəlkə, bəsdir?!

Sözüm ictimaiyyətə, daxildə və xaricdə susan, müşahidə edən, laqeyd, biganə həmvətənlərə, ilk növbədə hüquq müdafiəçilərinədir: dili, dodağı, barmağı, başı kəsilərək qətlə yetirilən ərlərin, qadınların, körpələrin sızıltısına, qarnı nizələrlə dəlik-deşik edilən hamilə qadınların naləsinə dözməyən, torpağından, ev-eşiyindən didərgin salınan, yataqxanada məskunlaşan Cəbrayıl qaçqını zabit Ramil Səfərov ermənilərin vəhşiliyindən sarsılmış, anlaşıq vəziyyətə düşmüş və qatillərdən birini zərərsizləşdirmişdir. Əslində, bir millətin namus və qeyrət simvolu olan Ramil Səfərovu erməni qatilləri ilə müqayisə etmək özü də böyük qəbahətdir. Əgər hətta erməni qatillərinə ingilis, alman tribunalları bəraət qazandırarsa, biz niyə susuruq?!

23.02.04

**«525-ci qəzet», 26 fevral 2004,
«Bakı Universitetinin xəbərləri»
(Humanitar elmlər seriyası), № 2,
2004.**

Missionerlik bəlası

Söhbət bu bəladan xilas olmaqdan gedir. Bunun üçün bütövlükdə cəmiyyət «yox» deməyə hazırlanmalıdır.

- Allah eşqinə, vaxtınız varsa, bir dəqiqə sizi olarmı? Qəfil, lakin mülayim müraciət yoldan ötəni saxlayır:
- Buyurun.
- Sizə Allahın adı ilə müraciət edirəm. İmkanınız varsa, bu kitablardan birini götürün, onlarla tanış olun.
- Bunlar ki, Krişna kitablarıdır?!
- Bəli, bəli, bunlar müqəddəs kitablardır!
- Mən müqəddəs demədim, dedim ki, Krişnadır.
- Elədir, elə Krişna da...

- Bir abrinız, həyanız olsun. Əl çəkin bu camaatın yaxasından. Nədir sizi islamdan uzaqlaşmağa vadar edən?! Bir tikə çörəyə görə hər şeyinizi satmağa razısınız.

- Xahiş edirəm, əsəbiləşməyin. Biz sizə təklif edirik, sizi məcbur etmirik. Bu, könüllüdür.

- Məni məcbur edə də bilməzsiniz. Amma şirin dillə tora saldıqlarınız da olur. Başqalarının imanına hörmət qoymursuz, heç olmazsa, öz müsəlman babalarınızın ruhunu incitməyin.

- Siz məni bağışlayın, səhv edirsiniz. Mən heç kimin ruhuna əziyyət vermirəm. Ona qalanda siz də atəşpərəst əcdadlarınızın ruhunu incitmiş olursunuz.

- ... İndi beləsinə nə deyəsən ki, söz də çatdırmaq olmur.

Bu və buna bənzər dialoqlara Bakının küçələrində, xüsusilə Filarmoniya bağında, Əlyazmalar İnstitutunun qarşısında, 28 May meydanında tez-tez təsadüf olunur. Sadə, təmiz geyimli Krişna təbliğatçıları qrup şəklində qoltuqlarında kitab adamlara nəzakətlə yaxınlaşır, onlara kitab təklif edir, müqabilində utancaq görkəmlə cüzi «nəzir» istəyirlər.

Nəfis tərtibatlı, Azərbaycan dilinə ustalıqla tərcümə edilmiş kitablara və onları paylayan təbliğatçılara baxanda sövq-təbii düşünürsən: «Bütün varını-yoxunu, olanını-olmayanını təbliğat maşınına səxavətlə sərf edən, saysız-hesabsız institutları, cəmiyyətləri, qiraət otaqları, qəzet və jurnalları olan kommunist rejimi 70 ildə belə mahir təbliğatçı yetirə bilmədi. Onların təbliğatında bir zorakılıq, amiranəlik vardı. Bəs, bu Krişnanı məharətlə yayan təbliğatçılar harada, nə vaxt yetişdi, haradan peyda oldu? Bu kitablari kim tərcümə etdi? Belə suallar çox, cavablar müxtəlif və mübahisəlidir. Amma danılmaz bir həqiqət var: islam, onun dəyərləri ölkədə təhrif olunmuş formada təbliğ edilir – elə bir səviyyədə ki, o ya mövhumata, cəhalətə aparır, ya da ki, başqa bir istiqamətə.

Digər tərəfdənsə, milli ideologiya müasir tələblər səviyyəsində formalaşmayıb, iş o dərəcədə acınacaqlıdır ki, bəzən bu mövzuda söhbət açmağın özü qəribə, təəccüblü və yersiz görünür. Belə bir bulanıq, qeyri-müəyyən şərait, təbii ki, missionerlik fəaliyyəti üçün çox münbit sayıla bilər.

60-cı illərin sonunda orta məktəbdə müharibə veteranları ilə görüş zamanı rəhmətlik Qüdrət dayı bir dəfə faşistlərin səngərinə silahsız tullanaraq qeyri-adi şücaət göstərərək düşmənləri çaş-baş saldığını söyləyəndə iştirakçılardan biri ona belə sual vermişdi:

- Qüdrət dayı, siz necə oldu ki, belə risk etdiniz?

Sual, deyəsən, yerinə düşməmişdi. Tədbirin təşkilatçıları sualın üstündən ötmək istəyəndə, səmimiyyəti ilə seçilən Qüdrət dayı özünəməxsus şirin danışığını davam etdirdi:

- Yaxşı sualdı, lap ürəyimi tərpətdi. Bununla bağlı bir xatirə də danışacağam. Bölmə komandirimiz bir urus idi. O, tez-tez daim ehtiyatla hərəkət edən erməni əsgərinə irad tutardı: «Çox ehtiyatlılıq tədricən qorxaqlığa aparır. Lazım olan anı duymaq və düşmən üzərinə sıçramaq lazımdır». Bir dəfə də belə söyləyib üzünü bütün əsgərlərə tutdu: heç qonşu xoruzun sizin həyatınıza girdiyi səhnəni görmüsünüzmü? Fikir vermisinizmi, çağırılmamış qonaqla həyatın xoruzu necə ölüm-dirim davasına çıxır?! O güclüdirsə, o birini dərhal qovur, zəifdirsə, al-qana

bulanır, amma geri çəkilmir, öz istəyinə nail olur. Quş quşluğu ilə belə edir, bəs biz? Biz sözdən sonra kim özünü geri çəker, rüsvay edərmi?!

Bu gün Azərbaycan cəmiyyətinin bütün cəbhələrdə – ideoloji, hərbi, iqtisadi, mədəni sahələrdə təsirli, tutarlı, dəyərli sözə ehtiyacı var. «Söz», şübhəsiz, konsepsiya mənasındadır.

Yeni yaranan qeyri-ənənəvi təriqətlərin missionerlik fəaliyyəti xristian ölkələrində ciddi maneələrə, kəskin etiraza səbəb olduğu halda, Azərbaycanda onlara qucaq açılır. Özü də təəssüf doğuran odur ki, bəzən bu, açıq, yaxud gizli himayə edilir.

Qonşu xristian ölkələrində sekta kitabları ali din xadimləri tərəfindən nümayişkaranə yandırılır, missionerlər cəzalandırılır. Bizdə missionerlik fəaliyyətinə qarşı mübarizəyə xristian icmaları rəhbərliyi cəlb edilmir, islam din xadimlərinin fəaliyyəti isə müşahidəçiliklə və münasibət bildirməklə məhdudlaşır.

Dini İşlər İdarəsi göstərilən problemlərlə bağlı bir sıra faydalı, təsirli tədbirlər həyata keçirir. Bununla belə, səlahiyyət və imkanlarının məhdudluğu, habelə «Dini etiqad azadlığı haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunundakı bəzi boşluqlar idarənin fəaliyyətində müəyyən çətinliklər yaradır.

Missionerlər müstəqilliyin ilk illərində adətən hüquqi şəxs kimi humanitar təşkilatlar tərkibində fəaliyyət göstərmişlər. Hər bir hüquqi şəxs isə təsdiq olunmuş nizamnamə çərçivəsində fəaliyyət göstərir. Təbii ki, «Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi vəziyyəti haqqında» Qanunla əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər tərəfindən dini təbliğat aparılması qadağan edildiyindən nizamnamədə bu nəzərə alınmalıdır (Qanundan əvvəlki nizamnamələrdə isə müvafiq dəyişiklik edilməlidir). Elə isə humanitar yardım cəmiyyətləri hansı cəsarətlə müxtəlif dini-mədəni-kütləvi (əgər belə demək mümkünsə) tədbirlər təşkil edir, bunu reklam etməkdən belə çəkinmirlər?!

Bir neçə il bundan əvvəl fəallığı ilə fərqlənən «Həyat sözü» Bakının mərkəzində tüğyan edirdi: ən böyük klub və mədəniyyət evlərini icarəyə götürür, şoular təşkil edirdi. Heç kim onlara «olmaz» demir, deyə bilmir, ya da demək istəmirdi. «Yaşıl teatr»da belə bir şounun keçiriləcəyini eşidib Bakı Şəhər Mədəniyyət İdarəsi ilə əlaqə saxladılar. Bütün hazırlıq tədbirlərinin görüldüyü, icarə haqqının ödənilməsi deyilsə də, tədbirin ləğvini təkidlə tələb etdik. Bu zaman da tədbir təşkilatçılarına qəti «yox» deyilmədi, sadəcə, teatrda qəza baş verdiyini, elektrik xətlərinin sıradan çıxdığını söyləməklə hər iki tərəf razı salındı...

«Həyat sözü»nün növbəti səfəri Lənkərana idi. Orada da dayaq tapılmışdı. Rayon icra hakimiyyətinin başçısına tədbirin yolverilməz olduğunu bildirəndə o, təəccübünü gizlətmədi:

- Axı sizdən 5-10 dəqiqə əvvəl yuxarı təşkilatdan zəng vurub, xahiş ediblər ki, onlar bizə humanitar yardım göstərirlər. Qonaqları yüksək səviyyədə qarşılayaq. Mənə qaldıqda bilirəm ki, bizim üçün də, əhali üçün də gələnlər əlavə problem yaradırlar. Yerli din adamlarının missionerlərə münasibəti necə olacaq?

Siravi «fədailərin» qəyyumluğu, fəaliyyəti məmur himayədarlığından daha təhlükəlidir. Sektalar son vaxtlar bu dayaqqlar üzərində öz işlərini qururlar: qeydiyyat məsələsində onları qabağa verir, adamların psixologiyasına, kontingentə uyğun onlardan bacarıqla bəhrələnilirlər.

Bu qəbildən olan «dayaqlar» yaxşı təlim keçmiş, hazırlıqlı adamlardır. Düşdükləri vəziyyətdən dərhal istifadə etməyi, mövcud şəraiti qiymətləndirməyi ustalıqla bacarırlar. İlk baxışda çox səmimi, mömin, mülayim bəndə təsiri bağışlayan «yerli» ünvanına yönəldilən sərt sözlərə eyni şəkildə və onda da artıq cavablar verməklə kifayətlənmir, əks-hücuma keçir, hədə-qorxu gəlir, «vicdan azadlığı»ndan dəm vurur, beynəlxalq qurumlarla, məhkəmə ilə hədələyir. Onların davranış, hərəkət və münasibətlərində müşahidə edilən ümumi prinsipləri saf-çürük etsək, ortaya özündə müxtəlif mərhələləri birləşdirən bütöv bir sistem meydana çıxar.

Birinci mərhələ: həmsöhbətin müəyyənləşdirilməsi. Bu zaman «yerli missioner» həmsöhbətinin mənsub olduğu sosial təbəqəni, onun maddi vəziyyətini, dolanacağını, təhsilini, əlaqələrini aydınlaşdırır.

İkinci mərhələdə «yerli missioner» öz torunu qurmağa başlayır. İslama toxunmadan təkəllüflükdən dəm vurur, həmsöhbətinin dinə, dini ayinlərə münasibətini öyrənmək üçün kəşfiyyət xarakterli suallar verir.

Üçüncü mərhələ həlledici mərhələdir: həmsöhbətinin səbatsız, yaxud ehtiyac içərisində olduğunu hiss edən «yerli missioner» bütün «cəbhə boyu» hücumu keçir. Həmsöhbətinin beyninə nüfuz edir, onun şübhə və tərəddüdlərinə sarsıdıcı zərbələr endirir. Sonra isə öz bildiklərini ona diktə etməyə başlayır və ovunu tora salır, onu da böyük şəbəkəyə cəlb edir.

Təbii ki, uğursuzluq da olur. Necə deyərlər, daş qayaya da rast gəlir. Bu zaman ikinci mərhələdən «yerli missioner» ustalıqla aradan çıxır.

Lap bu yaxınların söhbətidir. Fəaliyyətinə yenidən yaşıl işıq yandırılmış (qeydiyyatdan keçmiş) «Həyatverici lütf» adlı icmanın ünvanına Finlandiyadan hədiyyə – dini mövzuda videokassetlər daxil olmuşdu. İcmanın adından danışan qız və oğlanın azərbaycanlı olduğu çox mətləblərdən xəbər verirdi. Onlar videokassetlərin zişansızlığını, onların əldə edilməsində heç bir qanun pozuntusuna yol verilmədiyini canfəşanlıqla izah etməyə çalışırdılar. Ən maraqlısı isə «yerli missionerlərin» icmaya bağlılıq tarixidir. Şübhəsiz, bu prosesin bütün məqamları, detalları barədə onlar tam məlumat verməzlər. Lakin məntiq və fəhmlə bütün mətləblər ağıl olur...

İcmanın fəalı K. adlı qızdan «İslamın nəyi sizi qane etmədi ki, başqa dinə üz tutdunuz?» sualını o, xeyli təəccüblə qarşıladı:

- Axı, mən heç vaxt müsəlman olmamışam. Nə olsun ki, valideynlərim özlərini müsəlman hesab ediblər? Orta və ali məktəbdə ateist tərbiyəsi almışam. Sonra dinlə maraqlanmışam və həyatımı ona həsr etməyi qərara almışam.

- Əhatənizdəkilər islamın şərtlərinə tam riayət etməsələr də, gözüünüzü müsəlman mühitindəki adət-ənənələrlə açmısınız. Necə oldu ki, sizə daha yaxın islama üz tutmadınız, xristianlığa meyl göstərdiniz?

Növbəti suala cavab verməyə həmsöhbətim çətinlik çəksə də, susmadı:

- Mən əleyhinə deyiləm. Sadəcə, ilk dəfə qarşıma xristian ədəbiyyatı çıxdı, vəssalam.

K. xanıma «Bəs xarici səfərlərə hansı vəsait hesabına gedirsiniz, kasetləri hansı pula gətirirsiniz və nəhayət, sizi kim dolandırır?» suallarını vermədik. Buna ehtiyac da yox idi. Çünki görünən dağa nə bələdçi?!

Bəzən Azərbaycandakı sektalara təsirli qüvvə kimi yanaşılır, fəaliyyətlərinə qeyri-ciddi münasibət bəslənilir. İlk baxışda bu belə görünə bilər. Lakin unutmaq olmaz ki, missionerlər məqsədlərinə doğru addım-addım irəliləyirlər.

Son on ildə din sahəsində təbəddülatlar baş verdiyini nəzərə alsaq, 10-20 ildən sonra hansı mənzərə yarana biləcəyini də təsəvvürə gətirmək olar. Yaxşı yadımdadır. Aşkarlığın ilk illərində Neft Akademiyasından bir alim o zaman çox fərqlənən «Odlar yurdu» qəzetinə təşrif gətirmişdi. Onun ürkək nəzərlərini, ehtiyatlı hərəkətlərini və titrək səsini indiki kimi xatırlayıram:

- Bizi inqilabdan əvvəl mollalar, inqilabdan sonra sovet hökuməti həmişə əzib, sıxışdırıb. Amma məhv edə bilməyib. Düzdür, indi sıralarımız çox seyrəlib, amma aşkarlıqdan sonra bir dəyişiklik hiss olunur. Daimi bir yerimiz olmasa da, növbə ilə evlərdə görüşlər, yığıncaqlar keçiririk.

Mən o zaman alimdən mətləbə keçməsinə xahiş etdim:

- Bilirsiniz, indi aşkarlıqdır, mən bəhailik haqqında, onun dəyərləri barədə bir yazı hazırlamışam. İstərdim, sizin qəzetdə dərc olunsun.

Həmsöhbətimi dinlədikcə qəlbimdə böyük Sabirə rəhmət oxuyur, materialı verməmək üçün dəlillər haqqında fikirləşirdim. Alimə söylədiklərimin nə qədər tutarlı, əsaslı olub-olmadığını deyə bilmərəm, amma o, redaksiyadan küsüb getdi.

Həmin vaxtdan on ildən bir qədər artıq vaxt keçmişdir. O vaxtla müqayisədə indiki mənzərə heyrətamizdir. Bəhailər dövlət qeydiyyatından keçmiş, özəklər təşkil etmiş, beynəlxalq əlaqələr yaratmışlar və işlərini çox azad, sərbəst qururlar.

Bir neçə il əvvəl «Həyat sözü» qeydiyyatı yalnız arzulaya bilərdisə, bu gün artıq həmin problem yoxdur. Deməli, sekta irəliləyir, nüfuz edir...

Sektalar böyük maddi-texniki bazaya sahibdirlər. Qurduqları şəbəkəyə, hördükləri tora Azərbaycanı da daxil etmək əzmindədirlər.

«İncil»in tədqiqatçıları kimi fəaliyyətə başlayan protestant təriqətli «Yeqova şahidləri» 150 ilə yaxındır ki, bütün vasitələrdən istifadə edərək öz ideyaları uğrunda dərinlən-qabıqdan çıxır. XX əsrin əvvəllərindən Rusiyaya ayaq açan «şahidlər» Oktyabr inqilabından sonra ciddi sınağa çəkildilər. Repressiyalara, təzyiqlərə məruz qaldılar. Lakin gizli fəaliyyətlərini dayandırmadılar. Aşkarlıqdan sonra keçmiş Sovet İttifaqı məkanında «şahidlər» də baş qaldırdılar. Azərbaycanda «şahidlər» müstəqilliyin ilk illərindən fəallıq göstərmişlər. Onlar qanuni fəaliyyət üçün rəsmən Ədliyyə Nazirliyindən qeydiyyatdan keçməsələr də, müxtəlif humanitar təşkilatların kölgəsində öz işlərini qurmuşlar.

Bir müddət sonra isə qeydiyyat məsələsini ortaya atdılar, bunun üçün səfirlikləri, müxtəlif beynəlxalq təşkilatları ayağa qaldırdılar: guya Azərbaycanda insan haqları pozulur, beynəlxalq öhdəliklərə riayət edilmir, vicdan azadlığı təmin olunmur. «Şahidlər»in canfəşanlığı, nəhayət, onların Ədliyyə Nazirliyindən rəsmən qeydiyyatdan keçməsi ilə nəticələndi. Bizə konkret «nədən narahatsınız» sualı ilə müraciət oluna bilər. Hələ qeydiyyatla alınmazdan əvvəl bu başbəla icmanın Qaradağdakı nümayəndələri Azərbaycan Qaz Emalı zavodu kollektivinə ağır mənəvi zərbə vurmuşlar. İcmanın fəalları öz əlaltıları vasitəsilə zavodda bir neçə səbatsız adamı öz tərəfinə çəkmiş, kollektivə nüfuz etmişlər. Onlar bir neçə xristian və müsəlmanı yoldan azdırmış, sektalarına cəlb etməyə nail olmuşdular.

İnsan zəkası və tərəqqisinin, dövlət və ictimai təşkilatların qatı əleyhdarı kimi çıxış edən «şahidlər» kollektiv arasında Azərbaycanın dövlət atributlarını tanımadığı təbliğ edir, bayraq, gerb və himnə hörmətsizliyə səsləyir, hərbi xidmətə getməməyi, gedəndə isə ələ silah almamağı tövsiyə edirdilər. «Şahidlər»in ideoloji təcavüzü nəticə etibarilə Azərbaycan dövlətinin dayaqlarının zəiflədilməsinə yönəlmişdir. Bax, narahatlıq buna görədir.

Missionerlik yarışında yazının əvvəlində adı çəkilən Krişna Cəmiyyəti xeyli fərqlənir. 80-ci illərin əvvəllərindən gizli fəaliyyət göstərən Krişna Cəmiyyəti 1994-cü ildə Ədliyyə Nazirliyində qeydiyyatdan keçmişdir. Xristian sektaları ilə müqayisədə Krişnanın fəaliyyət dairəsi məhduddur, əvəzində onlar da canfəşanlıqda digər missionerlərdən geri qalmırlar. Təkcə onu demək kifayətdir ki, Krişna ilə bağlı Azərbaycan dilində 10-dək kitab çap edilmişdir.

Qədim Veda fəlsəfəsinə söykənən Krişna təriqətinin əsası 1965-ci ildə ABŞ-da hindistanlı Trabhubada tərəfindən qoyulub. Dünyanın bir çox ölkələrində özünə tərəfdar tapan Krişna Azərbaycanda daha çox kasıb təbəqənin diqqətini çəkir...

Sektalar, onların məqsəd və məramları, iş prinsipləri barədə daha ətraflı, daha geniş yazmaq olar. Lakin hesab edirik ki, buna lüzum yoxdur. Daha çox ona görə ki, missionerlər artıq Azərbaycan cəmiyyətinin inkaredilməz problemidir və bu barədə hər kəs müəyyən məlumatla sahibdir. Söhbət bu bələdan xilas olmaqdan gedir. Bunun üçün bütövlükdə cəmiyyət «yox» deməyə hazırlanmalıdır. Heç kim zorakılığa, vicdan azadlığını pozmağa səslənmir. Sadəcə olaraq, cəmiyyətin bütün təbəqələrində, laylarında ardıcıl və məqsədli iş aparılmalıdır. Milli ideologiyanın formalaşdırılması prosesi sürətləndirilməli, ziyanlı, zərərli təbliğatın beyinlərə yeridilməsinə sipər çəkilməlidir. İslami dəyərlər ardıcılıqla təbliğ edilməli, xalqa çatdırılmalıdır. Bu işdə alimlərimizin və savadlı din xadimlərimizin gücündən geniş istifadə olunmalıdır. Yalnız bu halda cəmiyyəti onu sarmaqda olan yaradan – missionerlik bəlasından xilas etmək olar.

«Ədəbiyyat qəzeti», 12 may 2000.

Sevgili osmancıq, hüzurundayıq

Xalqımızın tarixində və taleyində misli görünməmiş Mart faciəsinin əsl mahiyyəti, mənzərəsi on illər boyu gizlədilmiş, saxtalaşdırılmışdır. Sovet rejimi, kommunist ideologiyası bir tərəfdən tarixin təhrif edilməsinə, qərəzli qələmə alınmasına rəvac vermiş, digər tərəfdənsə xəstə erməni təxəyyülünün, məkrli erməni təbliğat maşınının işləməsinə göz yummuşdur. Nəticədə üzdənirəq «partiya və dövlət xadimi, alim, pedaqoq, kommunist və vətəndaş» (Henri Azadyan) Con Kirokossyanın «Gənc türklər tarixin məhkəməsi qarşısında» (Yerevan, «Ayastan» nəşriyyatı, 1986-cı il) kimi əsərlər kütləvi tirajlarla nəşr olunmuş, milyonlarla insanı yalanlarla məlumatlandırmış, əsl həqiqətlərdən elmi ictimaiyyətin diqqətini yayındırmış, ermənilərə qarşı regionda ardıcıl şəkildə genosid həyata keçirildiyi,

Bakıda və Azərbaycanın digər bölgələrində onlara divan tutulduğu həyasızcasına qeyd olunmuş, qatillər – erməni terrorçuları, başkəsənlər, qaniçənlər isə «xalq qisasçıları» adı ilə təqdim olunmuş, təbliğ edilmişdir.

Bizdə Mart qırğını ilə bağlı həqiqətlər (illər boyu susmayan və susdurula bilməyən tək səs – mühacir nəşrlər – «Yeni Qafqasya», «Azəri-türk», «Odlu yurd», «Bildiriş», «İstiqlal», «Qurtuluş», «Azərbaycan» kimi qəzet və jurnallar istisna olmaqla) Azərbaycan öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra söylənilməyə başlanmışdır. Dünya şöhrətli dövlət və siyasət xadimi Heydər Əliyev Azərbaycanda ikinci dəfə hakimiyyətə gəldikdən sonra isə Mart qırğını haqqında həqiqətlər ən yüksək tribunallardan eşidilməyə başlanmışdır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1998-ci ildə imzaladığı Fərmana uyğun olaraq, həmin vaxtdan hər il 31 mart Azərbaycan xalqının soyqırımını kimi dövlət səviyyəsində qeyd olunur, soyqırım qurbanlarının xatirəsi yad edilir. Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi bu məsələ ilə əlaqədar mühüm sənədlər qəbul etmiş, beynəlxalq təşkilatlardan, dünya ölkələrinin parlamentlərindən və hökumətlərindən ermənilər tərəfindən azərbaycanlılara qarşı törədilən soyqırımını cinayətlərini tanımasını, gələcəkdə bu cür cinayətlərin cəzasız qalmasının qarşısını almaqdan ötrü təsirli tədbirlər görülməsini xahiş etmişdir. Yeri gəlmişkən, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti tərəfindən 1919 və 1920-ci illərdə martın 31-i milli matəm günü kimi qeyd olunmuşdur.

Elə bilirəm ki, Mart qırğını qurbanlarının xatirəsini yad etməklə yanaşı, eyni zamanda Azərbaycanlıların cismən məhv edilməsinin qarşısını alan qəhrəman, məğlubedilməz türk əsgərlərinin, xalqımızın igid övladlarının da əziz xatirəsini yad etməliyik...

Ötən əsrin yetmişinci illərində kəndimizdə – bizim Dəmirçi məhəlləsində yaşı 100-ü haqlamış xeyli ağsaqqal, ağbırçək yaşayırdı: babam Məcid əfəndi, onun qardaşları Yusif əfəndi, Tahir əmi, eləcə də qonşularımız Muxtar əmi, Qədim əmi, Tacəddin əmi, Məci əmi, Daşdəmir əmi, Hübət əmi, Cəlal əmi, Tükəzban nənə, Şəkər nənə, Zərxatun nənə, Ümmü nənə, Səfurə nənə, Sona nənə, Gülzar nənə, Züleyxa nənə... Onların nurlu, təbəssümlü çöhrələri, işıqlı, ifadəli gözləri, dəyərli öyüd-nəsihətləri, şirin, məzəli söhbətləri, müdrik kəlamları o dövrün cavanlarının yaddaşına əbədi həkk olunub. İxtiyar kişilərin ixtalatlarının (söhbətlərinin) mövzusunun sədd-sərhədi yox idi: ata-babalarından eşitdiklərindən, özlərinin şahidi, iştirakçısı olduğu hadisələrdən danışmaqdan yorulmazdılar. Kolxoz-artel quruculuğundan, bu işə müqavimət göstərənlərə divan tutulmasından, din xadimlərinə qarşı amansız rəftar edilməsindən, müharibə, aclıq illərindən, kəndimizin iki addımlığında Nohur su anbarının tikintisindən, ilk avtomobilin, ilk priyomnikin (radionun) gətirilməsindən, dəmirçi sexlərindən, sənətkarlardan, at-öküz, kəl arabalarından, toz-torpaqlı kənd yollarından, cəltik zəmilərindən, arpa-buğda xırmanlarından... ağsaqqallar təsbəh çevirə-çevirə, tənbəki qəlyanı sümürə-sümürə, həvəslə, ehtirasla, bəzən də göz yaşları ilə, köks ötürə-ötürə danışardılar. Biz isə maraqla dinləyər, hey dinləyərdik...

Bu mövzulardan birindən – kəndimizdə və ona yaxın kəndlərdə ermənilərin törətdiyi vəhşiliklərdən bəhs edəndə ağsaqqallar bir qədər ehtiyatlanar (bu barədə danışmaq olmazdı), həyəcanlanar, sarsılar, dodaqları titrəyər, əlləri əsər, qəzəbdən

gözləri hədəqəsindən çıxardı. Onlar söyləyərdilər ki, silahlı ermənilər 1918-ci ildə qonşu kəndlərdə, xüsusi ilə Yengicə və Tüntüldə ağlasığmaz vəhşiliklər törətmişlər: hamilə qadınları süngüləmiş, adamları diri-diri təndirə tullamış, bellərinə qaynar samovar bağlamış, uşaq, qoca, xəstə bilmədən qarşılarına çıxan hər kəsi qəddarcasına qətlə yetirmiş, sakinlərin var-dövlətlərini talan etmiş, ev-eşiklərini yandırmışlar.

İxtiyar həmsöhbətlərimiz danışdı ki, ermənilər qəflətən dəyişmişdilər: bir anda hər şeyi – haqq-salamı, duz-çörəyi, qonşuluğu unutmuş, qatı düşməyə, cəllada çevrilmişdilər. Silahsız azərbaycanlılar dəhrə-balta, yaba ilə müqavimət göstərsələr də, bu yetərli deyildi; insanların ah-naləsi göylərə bülənd olurdu, imdada yetişən yox idi. Bir gün isə... adamların əli, ümidi hər yerdən üzüləndə... lap nağıllarda olduğu kimi, toplar guruldadı, yer-göy titrədi. Əvvəl heç kim heç nə anlamadı. Az sonra kəndə çapar gəldi. Məlum oldu ki, qonşu Göyçaya yetişən Osmanlı əsgərləri Qutqaşında erməni vəhşiliyindən xəbər tutmuş və qətlə mürşuz qalan azərbaycanlıların köməyinə gəlmişlər: Kötüklü kəndində quraşdırılan toplar erməni kəndlərini – Bəylər və Əmirvanı hədəfə alır. Elə ilk həmlədən ermənilərin böyük əksəriyyəti pərən-pərən düşür, meşələrə səpilir, dağlara çəkilirlər, azərbaycanlılara sığınır, onlara yalvarır-yaxarır, qonşu olduqlarını, duz-çörək kəsdiqlərini xatırladır, diz çöküb aman diləyirlər. Bir qismi isə müqavimət göstərir, təslim olmaq istəmirlər. Yaşlı həmkəndlilərimin bu söhbətlərindən 30-35 il ötdükdən – Azərbaycan öz müstəqilliyini yenidən bərpa etdikdən bir müddət sonra mən Azərbaycan Respublikasındakı Türkiyə səfirliyinin sabiq müşaviri Fəthi Gədikliyə aşağıdakı məzmununda məktubla müraciət etdim:

«Hörmətli Fəthi bəy! Tariximizin son 200 ili barədə düşünəndə fikirləşirəm: millət olaraq ən böyük faciəmiz nədir? XIX əsrin əvvəllərində Rusiya tərəfindən Azərbaycan xanlıqlarının işğalı, başqa sözlə Türkmənçay, Gülüstən sövdələşmələri? Bəşər tarixində analoqu olmayan işgəncə və təhqirlərin farslar tərəfindən başımıza gətirilməsi – milyonlarla insanın dilsiz və məktəbsiz qoyulması? Son 100 ildə ermənilər tərəfindən millətimizə qarşı törədilmiş cinayətlər – 1905-ci il fevral, avqust qırğınları, 1918-ci il Bakı, İrəvan, Zəngəzur, Şamaxı, Quba, İsmayilli, Göyçay, Nəvahi, Kürdəmir, Neftçala, Salyan, Gəncə... fəlakətləri? Xoy faciəsi? 1948-1953-cü illərdə Ermənistan adlandırılan ərazidən 200 mindən çox azərbaycanlının deportasiyası? 1988-ci ildən başlanan və bu gün də davam edən erməni vəhşiliyi – terrorlar, təcavüzlər? Dağılmış məktəblər, mədrəsələr, şəhərlər, kəndlər? Xocalı, Malıbəyli, Meşəli, Qaradağlı vəhşətləri? Ya, bəlkə Azərbaycanın ümumi ərazisinin son iki yüz ildə itirilmiş 80% (!) torpaqları? Bunların hansı ən böyük faciəmizdir? Biganəlik, bivecilik, ətalət, laqeydlilik və unutqanlıqla müqayisədə heç biri! Əgər bir trilogiya yazsaydım, söylədiklərimin anatomiyasını açar və bizə xas naqis cəhətlərin törətdiyi ölçüyəgəlməz fəsad və faciələri göstərərdim...

Keçirəm mətləbə. Oxuduğum Qəbələ rayon Nohurqışlaq kənd orta məktəbinin həyətində – futbol meydançasının kənarında, məktəb binasına gedən cığırın – yolun sağ tərəfində böyük, qollu-budaqlı bir əzgil ağacı vardı. Onun budaqlarına çoxlu qara və qırmızı parçalar bağlayardılar. Lakin bu iş nə vaxt görüldü, bilmirdik. Yalnız hər dəfə köhnəlmiş, cındır əskilərin yanında, yaxud

yerində təzə parçaların bağlandığı diqqətdən qaçmırdı. O vaxt bizə deyirdilər ki, həmin yer pirdir – ocaqdır. Lakin orada kim, nə vaxt dəfn edilib – bu barədə bizə heç kim heç nə demirdi. Biz həmin əzginin meyvəsini də yemirdik. Bu, günah sayılırdı...

Rəhmətlik babam Məcid əfəndi və atam Həmid kişi həmişə bizim tərəflərdə, xüsusi ilə qonşu Tüntül və Yengicə kəndlərində ermənilərin yerli sakinlərə qarşı törətdikləri ağlasıgmaz vəhşiliklərdən danışardılar. Üzdə özünü dost göstərən mənfur ermənilər gizlində silahlanırmışlar. 1918-ci ildə onlar əliyalın azərbaycanlılara qarşı amansız divan tutmuşlar. Silahlı ermənilər Qafqaz-Türk Ordusu tərkibində Azərbaycana köməyə gələn türklərə də ara-sıra müqavimət göstərir, onları arxadan vurur, yaxud pusquya salırdılar. Bizə deyirdilər ki, bir gün Göyçay tərəfdən – Kötüklüdən Tüntülə yaxın Bəylər və Əmirvan erməni kəndlərinə top gülləsi düşəndə, ermənilər – «bu həna o hənadan deyil, türk gəldi, biz batdıq» - deyib, pərən-pərən düşürlər. Valideynlərimiz bizim kənddə də türk məzarı olduğunu ehtiyatla söyləyirdilər...

Mən «Odlar yurdu» qəzetində işləyəndə Tüntül kənd sakini – Fərman müəllim redaksiyaya rəsmən müraciət etdi. O, yazırdı ki, həyat yoldaşının babası türk zabiti olub. Fərman müəllim Türkiyədəki – Bayburtdakı qohumlarını sorayırdı. Təəssüf ki, o vaxt Fərman müəllimə kömək edə bilmədik – nə isə...

Kəndimizin ağsaqqalları, xüsusilə tarix müəllimi Hacı Ağahüseyn Tahirov israr və inadla bildirir ki, əzginin altındakı pir türk zabitinin, yaxud əsgərinin məzarıdır. Həmin ərazi yeni məktəb binasının özülünə düşdüyündən əzginin ətrafı qazılmış və kənd sakinləri (Molla Qaraca və digərləri) oradakı sümükləri toplayıb kənd qəbiristanlığında – Qarabağ uğrunda gedən döyüşlərdə şəhid olmuş İlham İlyas oğlu Abdulkərimovun, Elçin Məhəmməd oğlu Orucovun, Elxan Süleyman oğlu Abuşovun, Elbrus Rza oğlu Qasımovun, Natiq Əlisa oğlu Abuşovun məzarının sırasında yenidən dəfn etmişlər. Heç şübhəsiz, bu türk zabitinin, yaxud əsgərinin məzarıdır ki, kənd sakinləri ora vaxtı ilə pir, ocaq kimi baxmışlar.

Sovet dövründə yasaqlar olduğundan, bu gün isə biganəlik, laqeydlilik ucbatından hələlik həmin məzarı müqəddəs şəhid qəbiri səviyyəsinə qaldırmaq, səcdəgaha çevirmək mümkün olmamışdır. 1918-ci ildə azərbaycanlıların cismən məhv edilməsinin qarşısını alarkən türk ordusu 1300 nəfərdən çox şəhid vermişdir. Sovet hökuməti onların məzarlarını da yer üzündən silmişdir... Bakı-Şamaxı yolunun kənarında bir türk zabitinin tənha məzarı qalmaqdadır. Nohurqışlaqdakı məlum məzar son vaxtlar aşkar edilən tək-tək türk qəbirlərindəndir. Ruhu şad olsun!

Bəlkə o şəhidin ruhunu sevindirək? Bəlkə, türk zabitinin xatirəsinin əbədləşdirilməsi, məzarının abadlaşdırılması, abidəsinin ucaldılması üçün tərpənək, hərəkət edək?

Biz çox vaxt tariximizin doğru-düzgün yazılmadığından gileylənirik. Amma tarix yaşananlar deyilmi? Yaşananları öz əlimizlə torpağa basdırırıqsa, günah kimdədir?»

Məktubun üstündən bir müddət keçdikdən sonra Türkiyə Cümhuriyyəti Bakı Böyük Elçiliyi Silahlı Qüvvələr attaşesi general Fəxri Kır Nohurqışlaq kəndinə türk əsgərinin qəbrinin ziyarətinə gəlir. Nohurqışlaqdan Qarabağ uğrunda şəhid

olan 5 nəfərin məzarı ilə bir sırada uyuyan xilaskar türk əsgərinin qəbiri başında fərağat duran general şəhidlərin ruhuna dua oxuyub qarşılarında baş əydi. Onun görkəmi elə təəssürat yaradırdı ki, sanki general şəhidə raport verirdi: «Sevgili osmancıq, hüsurundayıq. Rahat uyu, Azərbaycan istiqlalına qovuşmuşdur. Ruhun şad olsun».

Kənd sakinlərinin, Bakıdan və rayon mərkəzindən gələn hörmətli qonaqların, məktəb müəllimlərinin, digər ziyalıların iştirakı ilə keçən ziyarət zamanı çıxış edənlər erməni vəhşiliyindən, xilaskar türk əsgərlərinin şücaətindən, qəhrəman osmancıq-mehmetciklərin adlarının əbədləşdirilməsinin əhəmiyyəti və aktuallığından ətraflı bəhs etdilər. Tədbir başa çatdıqdan sonra general Fəxri Kıraxınlaşdım, ziyarət üçün kənd sakinləri adından ona minnətdarlığımı bildirdim və əlavə etdim:

- Qonşu Yengicə kənd qəbiristanlığında bir neçə türk əsgər və zabitinin məzarı olduğu barədə də məndə məlumat var. Oraya baş çəkməyə vaxtınız, imkanınız olarmı?

General duyğulandı, həyəcanlandı, şəhid türk əsgərinin məzarını ziyarət etməyin müqəddəs borc olduğunu, hər kəsə şərəf gətirdiyini söylədi. Biz Yengicə kəndinə yola düşdük. Kəndin köhnə qəbiristanlığında əksər məzarların yeri itmiş, başdaşları çökmüşdür. Yerli sakinlərin müşayiəti ilə hündür, sal çay daşından yonulmuş başdaşına yaxınlaşıırıq. Şanlı türk əsgəri tarixin, əsrlərin çox sınaqlarından çıxmışdır. Burada uyuyan türk əsgərinin başdaşı da illərin fırtınalarına, təbəddülatlarına dözmüşdü, sinə gərmişdi, indi isə bizə bələdçilik edirdi. Qəbələnə sayılıb seçilən din xadimi Hacı Ağahüseyn Yusif əfəndi oğlu Tahirov ərəb əlifbası ilə işlənmiş kitabəni oxuyur. Başdaşı üzərindəki ay-ulduz 90 il əvvəlki görkəmini olduğu kimi saxlamışdır. Dünyanı fəth edən qəhrəman türk əsgərinin çəkmələri, qılıncı və güllə darağının şəkilləri də başdaşını bəzəyir. Bu məzarın beş-altı addımlığında daha iki türk şəhidinin başdaşı qalmışdır. Təsirlənmiş ziyarətçilər şəhidlərin ruhuna dua oxuyub, məzarıstandan zəngin, unudulmaz təəssüratlarla ayrılırlar.

Geriyə boylanıram, nəzərim polad kimi məğrur, sarsılmaz türk əsgərinin simvoluna çevrilmiş başdaşına dikilir. Bu an yadıma türk ordusu tərkibində Koreyaya göndərilən, əslən Qars azərbaycanlılarından olan topçu zabıt Fuat Azgurun 1953-cü ildə Koreyadan Türkiyəyə ünvanlanan və «Azərbaycan» (Ankara) jurnalında (№ 1 (10), 1953) dərc olunan şeiri yadıma düşür:

«Doğudan Batıya həsrət qoxulu.
Bir yel əsər, sərin-sərin, bizimdir;
Qədər dolu, sevda dolu, eşq dolu,
Şəhid dolu təpələrin bizimdir.

* * *

Bir sonsuz həsrətlə bağrılar yaxan
İrmağın, çayındır damarlarda qan;
Səni hər şeyinlə seviriz, Vatan,
Yağmurun, fırtınan, qarın bizimdir.

* * *

Eşqi və həyatı səndə bulan biz,
Yar diyə sevdiksə, səni sevmişiz;
Hicranına ortağ, dərdinə eşiz.
Həm sevincin, həm kədərin bizimdir.»

Azərbaycanın istiqlalı uğrunda son nəfəsinədək ideoloji mücadilə aparmış istedadlı yazıçı, publisist, nəşir, redaktor Mirzə Bala Məmmədzadə mühacirlərin İstanbulda nəşr etdikləri «Yeni Qafqasya» jurnalında «Bakının azad olunması uğrunda döyüş – 15 Sentyabr qələbəsi» adlı məqaləsində (№ 24 (93), 1927) yazırdı: «15 Sentyabr 28 May qədər tarixi və müqəddəs bir gündür». Bu gün – Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən 17 il sonra, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 90 illiyi ərəfəsində də bu kəlam türk əsgəri tərəfindən erməni quldur dəstələrinin darmadağın edilməsinin xalqın tarixində, taleyində, istiqlalın qazanılmasında və qorunmasında rolunu layiqincə dəyərləndirir.

...Müşavir Fəthi Gədikliyə müraciətimin, general Faxri Kırın Qəbələyə səfərinin üstündən 2 ilə yaxın vaxt keçir. Bu gün Nohurqışlaq kənd qəbiristanlığında bu kəndin Qarabağ uğrunda döyüşlərdə həlak olan şəhidləri ilə bir cərgədə türk əsgərinin də məzarı var. Onların müqəddəs məzarları üstündə iki qardaş dövlətin bayraqları keşik çəkir, dalğalanır.

“Ədəbiyyat qəzeti”, 12 mart 2010

Xəlil Rza Ulutürk – 70

Odlu sətirlər müəllifi

Qaynar, coşqun təbiəti, obrazlı, alovlu, cəsarətli çıxışları ilə həmsöhbətini, ətrafındakıları ovsunlayan, heyran qoyan, düşündürən, onların qəlbinə, beyninə nüfuz edən Xəlil Rza haqqında tələbə ikən – 70-ci illərdə çox eşitsəm də, onunla ilk tanışlığım, ünsiyyətim 1990-cı ilin noyabr ayında oldu.

«Odlar yurdu» qəzetində çalışırdım. Fasilə zamanı redaksiyanın qapısı açıldı və Xəlil Rza əlində diplomat çanta içəri daxil oldu. Həyəcanlı, ürəyi dolu olduğu üzündən oxunurdu, gözləri az qala hədəqəsindən çıxırdı. Əyləşmək üçün yer göstərdim. O, çantanı stolun üstünə köndələn qoydu, bir qədər ucadan dilləndi:

- Dünyanın bu vaxtında da qorxu xofu adamların qəlbindən çıxmır. Nə qədər belə ehtiyatla, səksəkə içində yaşamaq olar?! İnsan mübariz olmalıdır, azad yaşamaq!

Bunları söylədikdən sonra, bir az sakitləşən Xəlil Rza «Elçin bəyin yanına gəlmişdim, dedilər fasilədədir, dedim redaksiyada gözləyərəm, mane olmaram?» – deyə soruşdu.

- Əsla! Çox xoşdur, - dedim.

Ad-familiyamla maraqlandı. Özümü təqdim etdikdən sonra niyə əsəbləşdiyi, narahat olduğu ilə maraqlandım. O, qürurla dilləndi:

- Sumqayıt qartallarına bir dastan yazmışam. Qoy bütün dünya bilsin ki, Sumqayıt hadisələri erməni təxribatının nəticəsidir, şovinst rusun törətdiyi əməldir, bizim igidlər də tankdan, topdan qorxmur, təpədən dırnağa silahlı düşmənin üzərinə əliyalın şığıyır.

Sonra cəld bir hərəkətlə çantasını açdı, üç-dörd vərəq çıxardı və oradakı şəirdən bir parçanı çox ehtirasla oxumağa başladı:

- Bala, getmə qabağa!.. Qarşıdan tanklar gəlir!

BT – Rostov markalı zirehli dağlar gəlir!

- Rostovun nə ölümü axı, bu yerdə ana?

Tros qırıldı, düşdü!.. Başqasını ver mana!

- Bala, getmə!

- Ana, gəl!

- Getmə, qansızdır tankçı!

Dağ boyda tanka neynər əlindəki qamçı?

Tankçı, əlin qurusun!

Tankçı, dilin qurusun!

Tankçı, belin qurusun!

Söylə, hansı üzlə sən

Belə xalqın üstünə öz tankını sürürsən?

Sanki şeir oxumur, od püskürürdü. Sözlərin, səsin seyrindən çıxmaq olmurdu. Azadlıq aşiqi rus əsgərlərini nifrətlə ittiham, millətin qeyrətli övladlarını məhəbbətlə vəsf edirdi. O, fasilə verib «Necədir?» - deyə soruşdu.

Mən fikirləşmədən:

- Əla! Həm də çox əla! – dedim.

- Hamı belə deyir. Elə isə niyə çap etmirsiniz? Səhərdən bütün qəzetləri bir-bir gəzmişəm. Hərə bir bəhanə gətirir. Fikirləşdim ki, bunu yalnız Elçin çap edir. Ona görə bura gəldim. İndi onu gözləyirəm. Düzdür, tələsirəm, amma gözləyəcəm.

- Xəlil bəy, ünvana düz gəlmisiniz. Şeiri verin. Biz hökmən çap edərək.

- Doğrudan? Elçin bəyə demək lazım deyil?

- Məncə yox, o özü bizdən belə materiallar tələb edir.

Bu söhbətin üstündən bir neçə gün sonra istiqlal şairinin portreti və «Sumqayıt dastanı» şeiri «Odlar yurdu» qəzetini (№ 23, dekabr 1990-cı il) bəzəyirdi.

«Ədalət» qəzeti, 29 iyun 2002.

Səməndər tək yanar daim anan nari-fərağında

Erkən qış

Qəbələyə bu il qış erkən gəldi. Qar hələ saralıb solmayan yaşıl yarpaqların, dərilməmiş meyvələrin üstünə yağdı, qəfil yükün, zərbənin ağırlığına dözməyən ağaclar kökündən yıxıldı, məhv oldu. Son illər noyabrın 3-cü ongünlüyü girər-girməz havanın birdən-birə belə kəskin dəyişdiyini bu yerlərdə xatırlamırlar.

Ömrün xəzanı

Nohurqışlağa ildırım sürətilə yayılan acı, ağır xəbər qışın hikkəsini, sərtliyini və sazağını kölgədə qoydu: kəndin seçilib-sayılan, kiçikdən-böyüyə hər kəsin qəlbində yeri olan Rafiq Mirzəyev ağır avtomobil qəzasında faciəli şəkildə həlak olmuşdur!

Hər kəsin ürəyi sızıldadı, gözlər nəmləndi. Kənd sakinləri dərin kədəre, matəmə qərq oldu. Ölüm xəbəri hamını sarsıtmışdı. Rafiqin ata yurdundan ucalan ah-nalə göylərə bülənd olmuşdu, göz yaşları selə dönmüşdü, ağılar ürəkləri didib parçalayırdı, bir yerdə qərar tutmayan, özünə yer tapmayan Rafiqin övladlarının – Vüsal və Turalın ara verməyən hıçqırıqları sinələri dağlayırdı. Həyətdə sarsılan, donub qalan valideynlərin, qardaş-bacıların, dost-tanışların, qohum-qonşuların beli bükülmüş, qaməti əyilmiş, dizləri taqətdən düşmüşdü...

İz

Rafiq həyatda və ürəklərdə iz qoyub getdi, xatirələrdə yaşamaq, unudulmamaq haqqını qazandı. Qədirbilən övlad, qayğıkeş, həssas ata, qardaş, əmi, dayı, sədaqətli həyat yoldaşı, əvəzolunmaz dost, yaxşı qonşu, yoldaş, bənzərsiz insan kimi onun yeri bizim sırada, cərgədə, aramızda həmişə görünəcək. O, öz xarakteri, xasiyyəti, əməli ilə ünsiyyətdə olduğu insanların hamısında özünə qarşı bir mənəvi ehtiyac yaratmışdı. Yaxınlıq dərəcəsindən asılı olmayaraq, kiminsə bir problemi yaranırdısa, dərhal həmin yükün altına girirdi: fikirləşmədən və təmənnasız. Bu cür fəaliyyətin, yaşam tərzinin bir adı var: fədakarlıq. R.Mirzəyev tərkibindən və təyinatından asılı olmayaraq, bütün məclislərin yaraşığı idi. O, tədbirlərə gecikəndə, hamı bir-birinə sual verirdi: - Bəs, Rafiq hanı, niyə ləngiyir? Tanıyanlar ona elə öyrəşmişdilər ki, yəqin bundan sonrakı məclislərdə də sual və nisgil dolu nəzərlər bir-birinə dikiləcək: bəs, Rafiq hanı?!

Rafiq – rəfiq

Taleyin hökmü ilə eyni kənddə dünyaya gəldik, eyni yerin havasını udduq, suyunu içdik, duz-çörəyini kəsdik. Hər səhər gözümüzü açanda eyni dağlara, meşələrə tamaşa etdik. Eyni çayların şırıltısına qulaq asdıq. Bir məhəllənin tozu, torpağı içində oynadıq, eyni cığırırlarla, yollarla yürüdük, eyni güllərin ətrindən məst olduq, eyni meyvələrdən dərdik. Bu yerlərin leysanı bizi birgə islatdı, qışı,

qarı birgə üşütdü, qızmar yayında birgə isindik. Eyni məktəbdə eyni müəllimlərdən dərs aldığ, eyni insanların əhatəsində boya-başa çatdıq. Bütün bu amillər həyat və düşüncə tərzimizdə yaxınlığın, doğmalığın əsasını qoydu. Bu təbii təməl görünən və görünməyən milyon tellərlə bizi bir-birimizə bağladı. Yaşımızın və həyatımızın müəyyən mərhələsində daha tez-tez təmasda olmağa, tez-tez ünsiyyətə ehtiyac yarandı. Bu cür təşəbbüslərin kim tərəfindən gəlməsindən asılı olmayaraq, tədbirlər Rafiq Mirzəyevsiz keçmirdi. Dostların hər biri – Ağalar İbrahimov, Mirzəbala Əmrahov, Vahid Babayev, bu sətirlərin müəllifi onun məsləhətləri ilə dərhal hesablaşırdı. Belə görüşlərin birində Ağalar müəllim «tərifləyin bir-birinizi, özümüzü tanıyandan, dərk edəndən bu günə kimi tərifləmişik, bir-birimizin şəninə xoş sözlər demişik, yenə də deyək!» - deyə yarızarafat, yarıgerçək bildirdi. Məclisdə biz Rafiqin də ünvanına, o ki var, layiq olduğu sözləri qəlbimizdən dilimizə gətirdik. O, etiraz edib, başını aşağı salıb, «bəsdır, bəsdır» - deyib, biz isə davam etmişik. Yaxşı ki, belə olub...

Ot kökü üstə bitər

Rafiq nəinki Nohurqışlaqda, bütün bölgədə tanınan, hörməti, nüfuzu olan, böyük nəslin layiqli davamçısı idi. Doğrudur, ulu babası Hacınəzirin, babası Əhməd kişinin nəslinə çox təlatümlü bir həyat nəşib olmuşdur. Ötən əsrin 30-cu illərində Əhməd kişi qolçomaq nəslindən olan əksinqilabçı, düşmən kimi həbs edilib Sibirə göndərilmişdi. Lakin gec də olsa, haqq öz yerini tapmış, o bəraət almışdı. Bu nəsilədən pərvazlanan bütün övladlar tərbiyəsi, təhsili, yüksək mədəniyyəti, əməli ilə çox böyük hörmət sahibi olmuşlar. Rafiq də öz nəslinə, nəcabətinə xas həyat təzi sürürdü. Kimi onu «zadəgan», kimi «bəy» kimi xarakterizə edirdi.

Rafiq öz kökünə layiq 2 övlad böyüdüdü: Vüsal və Tural. Əminəm, Rafiqin tərbiyəsini görən bu iki gənc, heç şübhəsiz, atalarının xoş məramlı, xoş niyyətli əməllərinin davamçıları olacaqlar.

Son görüş

Ölümündən iki gün əvvəl Rafiqlə kəndə getmişdik. Yolda məlum oldu ki, Rafiqin həmin gün kəndə getmək niyyəti yoxmuş. Səhər yuxudan durub və qərar verib: kəndə gedirəm. Ertəsi gün Bakıya qayıtmağa hazırlaşırıdık ki, qəfildən Vahid həkimə zəng vurdu, onunla görüş təyin etdi. Mənə isə dedi: Doktoru çoxdan görmürəm, gedim görüşüm. Etibarsız dünyadır. Bəlkə, bir də görmədim.

Ata-anası, bacı-qardaşları, dost-taşıları ilə vidalaşmaq üçün yola çıxıbmiş. Doğma kəndə, elə-obaya, bizim dağlara «salamat qal» demək üçün tələsirmiş. Heç demə, o kəndə son səfərə, son görüşə gədirmiş...

**«525-ci qəzet»,
dekabr 2006.**

Əməllərinizlə, əsərlərinizlə əbədi yaşayacaqsınız, professor

Azərbaycan elminə, təhsilinə, ictimaiyyətinə ağır itki üz vermişdir. Əməkdar elm xadimi, tibb elmləri doktoru, professor, müharibə və əmək veteranı, Azərbaycan farmakologiyasının yaradıcılarından biri Dursun Yaqub oğlu Hüseynov ömrünün 95-ci baharında dünyasını dəyişmişdir. «Hər son bir başlanğıcdır» - deyənlər yanımlırlar. Bu gündən Dursun müəllimin haqq dünyasındakı bioqrafiyası başlanır. Əminəm ki, onun bu dünyadakı gözəl əməlləri Dursun müəllimin haqq dünyasında da yerini yüksək mərtəbələrdə edəcəkdir, cənnətlik olacaqdır...

Dursun müəllimin elmi fəaliyyəti haqqında fikirləşəndə yadıma Qəbələnin yetişdirdiyi digər elm xadiminin, unudulmaz professor, müəllimim Xəlil Əlimirzəyevin alimlər barədə dediyi sözləri xatırlayıram: «Alimlər bir neçə cür olur. Bir qismi yaxşı natiqdir, pis yazır, başqa qismi pis natiqdir, yaxşı yazır, elələri də var ki, həm yaxşı natiqdir, həm də yaxşı yazır». Bax, Dursun müəllim, sonunculardan idi. O, gözəl həmsöhbət idi, onun maraqlı söhbətlərindən ayrılmaq mümkünsüz idi, eyni zamanda gözəl qələmi vardı.

Sahmə yaxın olduğu üçün tam məsuliyyətlə deyə bilərəm ki, Dursun müəllim, mahir publisist idi. Elmi əsərləri nə qədər dərin və dəyərlidirsə, publisistik məqalələri də bir o qədər oxunaqlı, maraqlı və zəngindir. 200-dən çox elmi əsərin, 10 dərslərin, 16 monoqrafiyanın, 3 lüğətin, farmakologiya üzrə 2 məlumat-soraq kitabının müəllifi olan Dursun müəllimin şərəfli həyat salnaməsində pedaqoji fəaliyyəti mühüm yer tutur. Onun dərs dediyi, yetişdirdiyi tələbələrin, onlarca alimin, əczaçılar ordusunun sorağı bu gün yüksək elm, təhsil ocaqlarından, Azərbaycanın bütün bölgələrindən gəlir.

Dursun müəllimin məhsuldar elmi-pedaqoji fəaliyyəti ondakı yüksək təşkilatçılıq bacarığının da üzə çıxmasına təkan vermişdir. Daim yaradıcılıq axtarışlarında olan, tükənməz enerji ilə çalışan Dursun müəllim ölkə farmakoloqlarının elmi cəmiyyətinin yaradıcılarından biri olmuşdur.

Dursun müəllimi mən səmimi, sədaqətli, prinsipial, mehriban, həssas, ailəcanlı bir insan kimi tanıyırdım. O, əqidəsinə, məsləyinə bağlı, qətiyyətli adam idi. İndiki kimi xatırlayıram. İki il əvvəl ailəsi ilə birlikdə Qəbələnin dilbər guşələrindən birində – Nohurqışlaqda dincəlirdi. Onlara baş çəkməyə gəlmişdim. Dursun müəllim həyətdə – fındıq ağacının kölgəsində bir kitab oxuyurdu.

– Kimin haqqındadır? – deyə maraqlandım.

– İosif Vissarionoviç Stalin haqqında.

Üz-gözümü turşudub, «Oxumağa kitab tapmadınız?!» - demək istəyirdim ki, Dursun müəllimin fədakar və sədaqətli ömür-gün yoldaşı, nəcib, xeyirxah Zoya xanım ehmalca, xoş təbəssümlə, lakin çox ciddi işarə vurdu:

- Abid müəllim, özünü də düşmən qazanmaq istəmirsinizsə, bu mövzunu bağlayın.

Bizi kənardan seyr edən Dursun müəllimin qızı, istedadlı alim, pedaqoq Fatimə xanım gülümsəyərək anası Zoya xanımın dediyini başı ilə təsdiqlədi. Bununla demək istəyirəm ki, Dursun müəllim fikrini, sözünü tez-tez dəyişən adamlardan deyildi, əqidəsinə, məsləyinə sadıq insan idi.

Dursun müəllimi son mənzilə yola salırıq. Qəbələ ziyalıları, ayrı-ayrı rayonlardan gələn qonaqlar unudulmaz Dursun müəllimlə vida görüşünə gəlmişlər. Fərsətdən istifadə edib bir məsələyə də diqqəti çəkmək istəyirəm. Dursun Hüseynovun xidmətləri onun xatirəsinin əbədləşdirilməsi üçün əsasdır. Yaxşı olardı ki, Qəbələdə, yaxud elə onun dünyaya göz açdığı qədim Vəndam qəsəbəsində professorun adı əbədləşdirilsin.

Sonda uca Allahdan Dursun Hüseynova rəhmət diləyir və deyirəm: Dursun müəllim, rahat yatın, sizin əməlləriniz, əsərləriniz, irsiniz Sizi əbədi yaşadacaqdır.

“525-ci qəzet”, 14 aprel 2009

Unudulmaz Şaban müəllim

Üzünü ilk dəfə 1980-ci ildə gördüyüm Şaban müəllimi 70-ci illərdən tanıyıram desəm, burada yanlışlıq, yaxud qəribəlik axtarmağa dəyməz. Hələ tələbə ikən «Bakı» qəzetində tez-tez rast gəldiyim imzasının arxasında prinsipial, cəsarətli, mübariz, eyni zamanda qayğıkeş, həssas, diqqətli və yumorlu bir insanın dayandığı hiss olunurdu. Vəcdanının səsi, qəlbinin hökmü ilə qələmə aldığı hər bir yazısı hamı kimi biz tələbələrin arasında da geniş əks-səda doğurur, ciddi müzakirəyə səbəb olurdu. Yanılmıramsa, o müəllimlik etməyib, lakin jurnalistikaya yeni gələn gənclər ondan öyrənir, ona böyük ehtiramla «Şaban müəllim» deyər müraciət edirdilər.

Şəxsi tanışlığımızın ilk günündən yanımadığımı şahidi oldum: «Bakıelektrikməişətcihaz» İstehsalat Birliyinin «Nümunəvi texnika uğrunda» qəzetinin redaksiyasına daxil olanda məni güləruz, sarıbəniz, qıvrımsaç bir nəfər mehribanlıqla qarşıladı. Bu, Şaban Şabanov idi.

- Yəqin səni Əliabbas müəllim göndərib, - dedi və otaqdakılar ilə tanış etdi.

O vaxt Şaban müəllim qəzetin Azərbaycan hissəsinə redaktorluq edirdi. Yura Əsədov isə rus hissəsinə redaktorluq etməklə yanaşı, həm də hər iki qəzetin baş redaktoru hesab olunurdu. Şaban müəllim üzünü Yuraya tutub dedi:

- Yura, Abid bu il ali məktəbi bitirib, jurnalistdir. Bizdə işləmək istəyir. Etiraz etmirsiniz?! – O, sonuncu sözlərini elə söylədi ki, mən onu «etiraz edə bilməzsəniz» kimi qəbul etdim.

Yura:

- Onun yazdıqlarını oxumusunuz?

Şaban müəllim «Yox» deyib, sənədlərini istədi. Yura isə mızıldanırdı:

- Bəlkə, əli qələm tutmur. Heç nə yazı bilmir. Axı, indi belələri çoxdur...

Şaban müəllim dözməyib Yuranın üstünə qışqırdı:

- Bu adama Əliabbas Əliyev zəmanət verib, bura göndərib, başa düşdün, ay Allahın yazıq ermənisi!

Yura Şaban müəllimin sözlərini zarafata salıb mövzunu dəyişdi, mən isə bir müddət həmin redaksiyada işləməli oldum...

Sonralar da Şaban müəllimi tez-tez görür, əlaqə saxlayır, hal-əhval tuturdu. Həmişə şən, gümrah görünən Şaban müəllim heç vaxt öz problemlərindən, onu narahat edən, düşündürən şəxsi məsələlərdən söhbət salmaz, şikayətlənməzdi. Hərdən isə «dərdimi bölüşdüyüm tək-tək adamlardan biri sənsən deyib bir kənarda yorulanadək danışar, söhbəti isə «bax, belə əzizim» deyə yekunlaşdırardı.

Şaban müəllimin söhbətlərindən onun ailəsini demək olar ki, yaxından tanıyıram. Bu gün – Şaban müəllimsiz günlərdə onlara nə qədər çətin, ağır olduğunu yaxşı başa düşürəm. Amma nə yaxşı ki, bu dünyada təsəlli, təskinlik tapmağa Şaban müəllim çox yadigarlar qoyub: onlardan biri də yaxşı əməl sahibi, yaxşı addır.

**«Azərbaycan müəllimi» qəzeti,
№ 5, 1 fevral 2001.**

Sərvətim-- hədiyyə sətirlər

Müəllifdən

Bu kitabın nəşri 55 yaşına təsadüf etməsəydi, bəlkə də «Sərvətim-hədiyyə sətirlər» adı ilə sizə təqdim etdiyim yazılar elə arxivimdə, qəzet, jurnal səhifələrində qalacaqdı. Amma ad günüm ərəfəsində «indiyədək nə etmişəm, nəyə nail olmuşam?»- kimi suallar məni geri boylanmağa vadar etdi. Əziz və unudulmaz Yaşar Qarayevin, Xeyrulla Məmmədovun, Şamil Qurbanovun, Ağarəfi Zeynalovun, Əflatun Məmmədovun böyük sevgi və həvəslə haqqımda yazdıqları və dissertasiyalarımın müzakirəsi və müdafiəsi zamanı söylədiklərini şükranlıqla xatırladım. Ruhlari şad olsun!

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq elmində, belə demək mümkünsə, möhürü, öz sözü olan, sayılıb seçilən alimlərimizdən Bəkir Nəbiyev, Nizami Cəfərov, Hüseyn Əhmədov, Məhərrəm Qasımlı, Nizaməddin Şəmsizadə, Vaqif Arzumanlı, Həsən Quliyev, Nizami Məmmədov, Xaləddin İbrahimli, İslam Ağayev, Tofiq Hüseynoğlu, Abdulla Abbasov, Şamil Vəliyev, Vaqif Sultanlı, Bəhlul Abdullayev, İfrat Əliyeva, Nazif Qəhrəmanlı, Qulu Məhərrəmli, İsmayıl Vəliyev, Alxan Məmmədov, Aydın Dadaşov, Buludxan Xəlilov, Himalay Qasimov, Səbahəddin Şimşir, Tehran Əlişanoğlu, Bayram Ağayev, Mənzər İbrahimova, Rəmin Əhmədov və başqaları kimi nüfuzlu tədqiqatçıların fəaliyyətimlə, araşdırmalarım ilə bağlı yüksək fikirlərini, yazılarını minnətdarlıq hissi ilə bir daha nəzərdən keçirdim. Dəyərli müəllimlərim Cahangir Məmmədli, Yalçın Əlizadə, Akif Rüstəmli və Mahmud Mahmudovun araşdırmalarına diqqətli və qayğı dolu münasibətlərini qədirbilənliklə yada saldım.

Jurnalistika fakültəsinin gənc və perspektivli müəllimlərinin, təcrübəli, istedadlı həmkarlarımın, digər peşə sahiblərinin tədqiqatlarımla bağlı KİV-də çıxışlarını razılıqla bir daha oxudum.

Bütün bunlardan sonra bu qənaətə gəldim ki, mənə ünvanlanan xoş məramlı, təmiz niyyətli, isti, səmimi sətirlər ən gözəl hədiyyədir, fikirləşdim ki, bu hədiyyələrin yaratdığı nəşəli duyğuları, zəngin təəssüratları elə sizinlə bölüşsəm yaxşıdır. Fərsətdən istifadə edib mənə ən böyük sərvət-xoş sözlər, sətirlər ünvanlayan dəyərli müəlliflərə minnətdarlığımı bildirirəm.

Namizədlik dissertasiyası və avtoreferatına rəylərdən parçalar

Abid Həmid oğlu Tahirlinin «C.Hacıbəylinin həyat və yaradıcılığı (mühacirətə qədərki dövr)» mövzusunda dissertasiya əsəri haqqında

R Ə Y D Ə N

Dissertasiya gənc tədqiqatçının uzun illərdən bəri apardığı elmi araşdırmaların, müəyyən qisminin ilk dəfə üzə çıxardığı və elm dövrüyyəyə daxil etdiyi ilk mənbələrin, yasaqdan yeni çıxmış mətbu sənədlərin, arxiv materiallarının əsasında yazılmışdır.

Tədqiqatın nəticələri doxsanıncı illərin əvvəllərindən başlayaraq, ardıcıl şəkildə ədəbi ictimaiyyətə çatdırılmış, ilk mötəbər, ictimai aprobasiyadan çıxmışdır.

Əsərdə C.Hacıbəylinin hərtərəfli maarifçilik fəaliyyəti və bədii-publisist yaradıcılığı dövrün, mühitin, sosial-tarixi gerçəkliyin ümumi kontekstində alınır, xeyriyyəçiliyi, «Hacı Kərim» povesti, hekayə və felyetonları tarixilik meyarı ilə, milli mədəniyyət və mentalitetin inkişafına təsiri, bu gün üçün əhəmiyyəti baxımından qiymətləndirilir. Azərbaycan maarifçiliyinin və hekayəçiliyinin inkişafında ədibin roluna münasibət ifadə edilir.

Dissertasiya tədqiq olunan dövrə hərtərəfli elmi bələdləklə, yeni müasir elmi tələblər və prinsiplər səviyyəsində yazılmışdır.

akademik Y.V.Qarayev
elmi rəhbər

A.H.Tahirinin «Ceyhun Hacıbəylinin həyat və yaradıcılığı (mühacirətə qədərki dövr)» mövzusunda filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim etdiyi dissertasiya işi haqqında

R Ə Y D Ə N

Uzun illər fəaliyyəti qadağan zonası elan edilən mühacir Azərbaycan ədəbiyyatı, mətbuatı xadimlərinin tədqiqi bu gün xüsusilə aktual əhəmiyyət kəsb edir. A.H.Tahir «Ceyhun Hacıbəylinin həyat və yaradıcılığı (mühacirətə qədərki dövr)» mövzusunda dissertasiya işinin aktuallığı və elmi əhəmiyyəti ilk növbədə bununla şərtlənir. Dissertant Ceyhun Hacıbəyli irsini tədqiq etməklə təkcə milli ədəbiyyatşünaslıq elmimizin dövrəsinə yeni faktlar daxil etmir, eyni zamanda onun həddlərini genişləndirir, məfkurəvi istiqaməti və bədii səviyyəsi haqqında yeni təsəvvür hasil edir.

A.H.Tahirinin «Ceyhun Hacıbəylinin həyat və yaradıcılığı (mühacirətə qədərki dövr)» mövzusunda dissertasiya işi «Giriş»dən, iki fəsildən, «Nəticə»dən, istifadə olunmuş ədəbiyyatın siyahısından və bir əlavədən (C.Hacıbəylinin mühacirətə qədərki mətbuatda dərc olunan əsərlərinin biblioqrafiyasından) ibarətdir.

Dissertasiya işinin «Giriş»ində mövzunun aktuallığı, metodologiyası, elmi yeniliyi, nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti, aprobasiyası haqqında ətraflı məlumat verilmiş, mövzunun tədqiqi tarixi və obyektindən bəhs edilmişdir.

Dissertasiya işinin «Ceyhun Hacıbəyli Azərbaycan maarifçiliyinin görkəmli nümayəndəsi kimi» adlanan birinci fəslə bütövlükdə ədibin publisistik irsinin tədqiqinə həsr olunmuşdur, lakin bununla yanaşı C.Hacıbəyli XX əsr Azərbaycan maarifçiliyinin görkəmli nümayəndələrindən biri kimi araşdırmağı məqsəd qoyan dissertant yeni yüzilliyin başlanğıcında bu məfkurənin inkişaf yolları və səciyyəsi haqqında da məlumat verməyi zəruri hesab etmiş, ədibin yaradıcılığını mənsub olduğu ideoloji hərəkatın fonunda təhlil etmişdir. Beləliklə, tədqiqin həddləri genişlənmiş, əsrin əvvəlində milli maarifçiliyin inkişaf xüsusiyyətləri, Ceyhun Hacıbəylinin həyatı, ilk yaradıcılığı, dövrü mətbuatda iştirakı, imzaları, bu vaxta qədər haqqında danışılmamış publisistikasında qaldırılan problemlər kimi ədəbiyyatşünaslıq elmimiz üçün yeni və maraqlı məsələlər əhatə olunmuşdur. Dövrü mətbuatda C.Hacıbəyli haqqında dərc olunmuş bir neçə məqalə istisna edilməklə, sözügedən fəsildə tədqiqata cəlb olunmuş tarixi və filoloji faktlar tədqiqata ilk dəfə dissertant tərəfindən cəlb olunmuşdur. Şübhəsiz, bu məsələnin bir tərəfidir. Digər diqqətəlayiq cəhət ondan ibarətdir ki, tədqiqatçı faktları professional ədəbiyyatşünas qələmi ilə araşdırıb təhlil edir. Bu keyfiyyət fəslin «C.Hacıbəylinin həyatı, ilk yaradıcılığı və imzaları», «C.Hacıbəyli publisistikasında maarif, mentalitet və mənəviyyat məsələləri», «C.Hacıbəyli publisistikasında din və maarifçilik məsələləri» bölmələrində qabarıq surətdə nəzərə çarpır.

A.H.Tahirlinin «Ceyhun Hacıbəylinin həyat və yaradıcılığı (mühacirətə qədərki dövr)» mövzusunda dissertasiya işi zəngin tarixi və filoloji faktlar əsasında yazılmışdır. Tədqiqatdakı faktlar yeni olduğu kimi, onların təhlili də orijinal səpkidə yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın C.Hacıbəylinin yaradıcılığı üzərində apardığı təhlillər, mülahizə və mühakimələri onun elmi-nəzəri səviyyəsinin yetkinliyini nümayiş etdirir. Bu baxımdan «Ceyhun Hacıbəylinin həyat və yaradıcılığı (mühacirətə qədərki dövr)» mövzusunda dissertasiya işi cari ədəbiyyatşünaslıq elmimizin nailiyyətlərindən hesab oluna bilər.

Xeyrulla Məmmədov
filologiya elmləri doktoru, professor

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
«Xaricdə Azərbaycan ədəbiyyatı» şöbəsinin 14 may
1997-ci il tarixli növbəti iclasının 9 №-li

PROTOKOLUNDAN

Filologiya elmləri doktoru Ağarəfi Zeynalov:

- Abid Tahirli çox maraqlı bir iş görüb. O, Üzeyir bəyin qardaşı Ceyhun haqqında elmi əsər yazıb. Onu da qeyd edirəm ki, Hacıbəyli qardaşlarının bizim Azərbaycan mətbuatında, incəsənətində, mədəniyyətində böyük rolu olub. Lakin buna baxmayaraq, bu qardaşlar təzyiq altında olub, çox əziyyət çəkiblər, xüsusən Ceyhun bəy tamamilə unudulub. Abidin ən böyük xidməti ondadır ki, o, Ceyhun bəyin bütün əsərlərini, istər publisistikasını, istər bədii əsərlərini araşdırıb, onları «Kaspi», «Baku», «Progress» qəzetlərindən aşkar edib tədqiqata cəlb edibdir. İşin əvvəlindən o, düz yol tutub, onun imzalarını işıqlandırır. Bununla kifayətlənməyib arxivdə olan materialları cəlb edib, onları nəzərdən keçirib və nəticədə sanballı iş yazıb. Bu, Ceyhun Hacıbəylinin həyat və yaradıcılığı haqqında olan ilk tədqiqatdır. O, publisist materialları geniş analiz edib, maarifçiliyə aid yaxşı fikirlər var, nəticələri elmlidir, məntiqlidir. Onun xidməti bir də ondadır ki, «Hacı Kərim» kitabını əldə edib, dolğun bir bibliografiya tərtib edib.

Filologiya elmləri namizədi Mənzər İbrahimova:

- Работа А.Таирли посвящена изучению доэмигрантского периода творчества одного из представителей азербайджанского зарубежья, видного публициста, журналиста, общественного деятеля Джейхун бека Гаджибейли. Она восполняет пробел истории азербайджанской литературы начала столетия, предметом исследования служит в основном публицистика Д.Гаджибейли со страниц русскоязычной печати – газет «Каспий», «Баку», «Прогресс» и т.д. Литературное наследие Дж.Гаджибейли соискатель рассмотрел в двух аспектах: как представителя азербайджанского просветительства, благотворительности, религии и духовенства, а также анализа художественных произведений – «Гаджи Керим», рассказов и фельетонов. Освещается и отношение Дж.Гаджибейли к истории развития азербайджанской печати и дается небольшой очерк об издателе редакторе газеты «Тарджуман» Исмаил бек Гаспринском.

Прежде всего, необходимо отметить ту большую работу, которую проделал соискатель, собрав воедино разбросанные на страницах печати публикации Джейхун бека. К числу заслуг следует отнести и то, что он

возродил для нашей действительности, до сих пор находившийся под запретом, сборник его первых литературных опытов, изданных в 1911 году. Переизданный сборник А.Таирли имеет то преимущество, что к нему предпослано предисловие, являющееся можно сказать первым исследованием художественных образов, созданных Дж.Гаджибейли.

Работа оставляет хорошее впечатление, так она начинается с теоретического освещения проблемы азербайджанского просветительства, отметив при этом заслуги Дж.Гаджибейли на этом поприще.

Исследование А.Таирли довольно-таки объемное, оно имеет ценность и несомненно, является большим научным подспорьем для дальнейших Джейхуноведом.

«Yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatı» şöbəsinin baş elmi işçisi, filologiya elmləri doktoru İslam Ağayev:

- XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbi ictimai fikrinin onlarca şəxsiyyəti var ki, bunlar haqqında müasir elmi fikrimizin məlumatları çox azdır və yaxud yox dərəcəsidir. Belə şəxsiyyətlərdən biri də görkəmli publisist yazıçı və ictimai xadim Ceyhun bəy Hacıbəylidir. 1919-cu ilə kimi Azərbaycan ədəbi-ictimai həyatında çox fəal iştirak etmiş, lakin sonra Parisdə mühacirətdə yaşamış bu görkəmli şəxsiyyətin haqqında yazılmış bu dissertasiya işi hər şeydən əvvəl özünün yeniliyi ilə qiymətlidir. Dissertant Abid Tahirlini mən bu mövzunu götürdüyü vaxtdan tanıyıram. Onun Azərbaycan xalqının bu görkəmli şəxsiyyəti barədə nə cür həvəs və inadkarlıqla axtarışlar apardığını şahidiyəm. Dissertant bu əsərində Ceyhun Hacıbəylinin həyatı, dövrü və mühiti, ədibin publisistikasının başlıca problemləri, «Hacı Kərim» adlı povesti, hekayə və felyetonları barədə Azərbaycan ədəbi-ictimai fikrində ilk dəfə olaraq elmi araşdırmalar aparmışdır. Dissertasiyası ilk mənbələrə və Azərbaycan ədəbi-ictimai fikrinin ən mötəbər məxəzlərinə əsaslanır. Tədqiqat yüksək elmi səviyyədə yazılmış, namizədlik dissertasiyası üçün qarşıya qoyulmuş məqsədə kifayət qədər cavab verir. Bütün bunları nəzərə alaraq, mən Abid Tahirlinin bu əsərini elmlər namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün tələb olunan vəzifələrə artıqlamasilə cavab verdiyini hesab edirəm.

Sözümün sonunda Abid Tahirlinin müzakirə üçün təqdim etdiyi bu əsərinin elmi dəyərini və müasir əhəmiyyətini aşağıdakı cəhətlərinə görə bir daha qeyd edirəm: bu əsər təkcə bizə çox az məlum olan bir görkəmli şəxsiyyəti tanıtmaq baxımından deyil, həm də bu şəxsiyyətin bu gün bizim müasir baxışlarımızdakı dini-fanatizm qalıqlarına qarşı mübarizəmizdə, həyat və məişətimizdəki yeniləşmə, müasirləşmə meyillərinin təbliğində və sair bu kimi köklü milli təbliğatımızda çox qiymətlidir.

Əsərdə C.Hacıbəyliyə aid zəngin bibliografiyanın verilməsi də çox qiymətlidir...

Kiçik elmi işçi T.Aslanova:

- Qeyd edək ki, dissertasiyada tədqiq olunan dövr çox çətin və qalmaqallı bir dövr olsa da, onu düzgün və aydın araşdırmaq, tədqiq etmək ən mühüm şərtlərdən

biridir. Tədqiqatçı bu mövzuya müraciət etməklə, Ceyhun Hacıbəylinin mühacirətə qədərki həyat və yaradıcılığı haqqında düzgün və dəqiq məlumatlar əldə etmiş və onu bu gün aktual mövzu olan mühacirət ədəbiyyatının görkəmli simalarından biri kimi biz oxuculara çatdırmışdır. Bu baxımdan tədqiqatçı Ceyhun Hacıbəylinin imzalarını böyük həvəslə, məharətlə axtarib araşdırmış və faktlarla sübuta yetirmişdir. Qeyd edirəm ki, gətirdiyi sitatlardan, faktlardan görünür ki, çoxlu ədəbiyyatdan, görkəmli tədqiqatçıların əsərlərindən bəhrələnmişdir. Diqqəti cəlb edən məsələlərdən biri də budur ki, dissertasiyada C.Hacıbəylinin gizli imzalarının adı çəkilir, haqqında danışılır və bu imzalarla əlaqədar olan adamlar haqqında, məsələn, Cəmaləddin Məmmədzadə haqqında geniş məlumat verilir. Və mübahisəyə səbəb olan imzaların məhz C.Hacıbəyliyə aid olduğu dəqiq sübuta yetirilir.

Bu gün C.Hacıbəylinin imzalarının üzə çıxarılması, yüzlərlə məqaləsi, bədii əsərləri haqqında düzgün məlumat vermək, onu bugünkü nəsllə çatdırmaq çox əhəmiyyətli və vacib məsələlərdən biridir.

Dissertasiyanın üstün cəhəti odur ki, müəllif əldə etdiyi faktları müqayisəli şəkildə şərh edib oxucuya çatdırır.

Dissertasiyada Hacıbəylinin yaradıcılığı maarif və mənəviyyat, xeyriyyəçilik məsələləri, din və ruhaniliyin cəmiyyətdəki rolu, ictimai-mədəni mühit və digər məsələlər öz geniş əksini tapır. Qeyd etmək istəyirəm ki, dissertasiyada Hacıbəylinin mühacirətə qədərki yaradıcılığı və fəaliyyəti diqqətlə araşdırılmış və faktlarla sübuta yetirilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, bu dissertasiya C.Hacıbəylinin mühacirətə qədərki həyat və yaradıcılığından bəhs edən ilk əsərdir. Və ilk dəfə olaraq, onun imzaları axtarılıb araşdırılmış və bu imzaların məhz C.Hacıbəyliyə aid olduğu sübuta yetirilmişdir.

Filologiya elmləri namizədi Bayram Ağayev:

- Dissertasiya haqqında istənilən qədər danışmaq, tərifləmək olar. Burada da tədqiqatçının, onun işinin ünvanına xeyli təriflər söyləndi. Mən bunları təkrar etmək istəmirəm. Yalnız onu deyirəm ki, bu işdə çoxlarından fərqli olaraq, həm təhlil var, həm tədqiqat.

Azərbaycan Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun 1997-ci il 3 iyun tarixli elmi seminarı protokolunun (№14)

Ç I X A R I Ş I N D A N

Filologiya elmləri doktoru İslam Ağayev:

- Dissertantın çıxışı, suallara verdiyi cavab əhatəli, dolğun, təqdirəlayiqdir. Onun araşdırmaları haqqında mən şöbədəki müzakirə zamanı da öz müsbət, yüksək rəyimi bildirmişəm. Çox yaxşı cəhətdir ki, Abid Tahirli araşdırmaları haqqında

mətbuatda müntəzəm çıxış etmişdir. Onun Ceyhun bəyin həyat və yaradıcılığı haqqında mətbuatda dərc olunmuş məqalələrini bir yerə toplansa, sanballı bir monoqrafiya alınar. Dissertasiyanı müdafiəyə buraxmaq olar.

Filologiya elmləri namizədi Bayram Ağayev:

- A.Tahirli bu mövzunu götürəndən onu tanıyıram. İlk gündən işə böyük həvəs və məsuliyyətlə girişən tədqiqatçı bu vəzifənin öhdəsindən bacarıqla gəlmiş, çox sanballı, dəyərli bir dissertasiya yazmışdır. Əsərin müdafiəyə buraxılmasına mən də tərəfdaram.

Filologiya elmləri doktoru A.Zeynalov:

- Araşdırmada elmlilik, sistemlilik, ardıcılıq dərhal gözü çarpır. Müəllif əvvəlcə C.Hacıbəylinin təvəllüdü barədə fikir ayrılıqlarına son qoyur, sonra onun imzaları ətrafındakı mübahisələrə bir aydınlıq gətirir, daha sonra yazıçı-jurnalistin bədii-publisistik irsini filoloji təhlilə, tədqiqata cəlb edir və buna nail olur.

Kiçik elmi işçi T.Aslanova:

- A.Tahirlinin işi məndə böyük maraq doğurdu. Bugünkü seminarda da dissertantın çıxışı xoşuma gəldi. Hiss olunur ki, tədqiqatçı işə çox məsuliyyətlə yanaşmışdır. Maraqlı və təqdirəlayiqdir ki, dissertant mövzunu, C.Hacıbəyli yaradıcılığını mühitin kontekstində işləmiş, dəyərləndirmişdir.

**Azərbaycan Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun
nəzdində Elmlər Akademiyası və Təhsil Nazirliyinin filologiya elmlər
doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün dissertasiyaların müdafiəsini
keçirən Birləşdirilmiş ixtisaslaşdırılmış şuranın 4 fevral 1997-ci il tarixli
iclasının 2 nömrəli protokolundan**

Filologiya elmləri doktoru, professor Şamil Qurbanov:

- Abid Tahirlinin əsəri yaxşı yazılıb, yaxşı təsir bağışlayır. Bir məsələ burada mübahisə doğurur. İmzalarla bağlı. Abid doğru izah etdi. Mən bu barədə bir qədər də ətraflı dayanmaq istədim.

Bəkir müəllim də sual verdi ki, niyə onun imzası Dağıstani adlanır? Bunları oxuyanlar bilirlər, bilməyənlər üçün deyirəm, Nəvənin ərə getmək məsələsi meydana çıxanda, belə şərt qoymuşdular ki, gələcək həyat yoldaşı gəlsin, Qarabağda yaşasın, Usmiyev də gəlmişdi bütün ətrafı ilə birlikdə. Onun aqibəti nə təhər oldu, onu bilirsiniz, mirzəsi qaldı Şuşada, o, onun babasıdır, Qafqazdan gəlmişdi, Usmiyev də o şaməxlərin bir oğlu idi, Şimali Qafqazda, nədir, nə deyil, onu bilmirəm. Ramazan Xəlilov da qəzetə şikayət etmişdi, mən ona cavab verdim ki, bu filan millətdəndir. Bu qədər, Lermontov, Puşkin, bunlar kimdəndirlər, kimin mənafeyini müdafiə ediblər, bunu sən deyə bilərsən ki, filankəsin? Üzeyir Hacıbəyov da Şimali Qafqazdan gəlib, türk olduğunu etiraf edirsənmi? Bəli! Vəssalam! Üzeyir Hacıbəyovun, anadan olandan sonra bunların babası arvadından

ayrılıb gəlir Ağsuya, Üzeyir də, Ceyhun da, bir də Zülfüqar, bunlar qalırlar Hacıbəylinin himayəsində, onlar əmilərinə rəğbətən onun adını öz üzərlərinə familiya götürürlər, amma ailədə məlumdur ki, Dağıstandan gəliblər. O, yazır Dağıstani, özü də Ceyhun Dağıstani yox, Cey Dağıstani. Mən bu «Kaspi» qəzetində 1909-cu ildən 1917-ci ilə qədər iki azərbaycanlı görürəm, hər nömrədə biri Ceyhun Dağıstanidir, ikincisi Əhməd Ağayevdir. Arada ayrı adamlar var, amma bunlar daimi əməkdaşlardır.

Yenə də təkrar edirəm, iş yaxşı işdir, tədqiqatçı xeyli hekayələr tapıb, diqqəti cəlb edir. O vaxtı Mir Cəlal müəllim bu mövzunu mənə təklif edəndə yalvardım ki, bu mövzunu məndən alın, heç bilmirəm material vardır, ya yox? Sonra gördüm ki, ucu, bucağı görünməyən bir dəryadır düşmüşəm. Dedi mənə ki, qardaşım, yaz. Əlinə nə gəldi, nə keçdi, yaz! Ona görə də, əlimə nə keçdi götürdüm. Sonra Cey Dağıstanini də oradan götürmüşəm, Dai Dağıstanini də oradan götürmüşəm. Abid Tahirli yaxşı iş görüb, Ceyhun Hacıbəyli bizim ədəbiyyatımızda, publisistikamızda yaxşı sütunlardan biridir. Bircə şeyi mən deyim, «Hacı Kərim» əsərində Hacı Kərim Məşədi İbadın eynisidir. Bax, böyük qardaş kiçik qardaşdan iqtisbas edir və yaxud da ikisi də eyni adamdır, götürüblər, yazıblar. Sonda yenə deyirəm yaxşı işdir, mən də təbrik edirəm, amma Abid, əvvəlcədən gərək deyəydin ki, müəllimin kim olub, mən də bu sualı sənə verməzdim ki, görüm bu bilir, bilmir, yaxşı işdir. Təbrik edirəm. Sağ olun.

Filologiya elmləri doktoru Həsən Quliyev:

- Ona görə mən sual verdim ki, bir balaca mənim özüm üçün də qaranlıq qalmışdı, mətbuatımız da var, imkanlarımız da var, nə əcəb indiyədək onun əsərləri akademik səviyyədə buraxılmayıb. Bu məni narahat edir, çünki ondan başqa başqalarının da mühacirətdə olan əsərləri qalıb, mənə elə gəlir ki, biz bunların hamısını toplayıb dərc etməliyik. Ona görə də mən istəyirəm ki, Abid müəllim bundan sonra da bu işlə məşğul olsun, bu dəfə də öz istiqamətini mühacirət dövründən və həmin dövrdən də mükəmməl bir əsər yazsın.

Filologiya elmləri doktoru, professor Bəhlul Abdullayev:

- Mən öz dissertasiyamı yazanda gördüm, bir məqalə çıxıb və altında yazılıb: Cey Dağıstani və mən bilmədim bu Cey Dağıstani kimdir, götürdüm bunu saldım Yusif Vəzirin «Qorxulu görüşlər» kitabına.

İşin müzakirəsi zamanı, Allah rəhmət eləsin keçənlərə, o rəhmətə gedənlərdən biri dedi ki, bu xalq düşmənidir və mən də qorxdum və o saat pozdum, çıxartdım bunu. Tanımırdım, doğrudan deyirəm.

Bunları deməkdə fikrim nədir, Abid sağ olsun ki, vaxtı ilə bax belə təqiblərə, təhqirlərə məruz qalan bir ədibimizi bu gün yüksək şəkildə tədqiq edib, təqdim edir.

Filologiya elmləri doktoru, professor Əflatun Məmmədov:

- Həqiqətən Ceyhun Hacıbəyli haqqında yazılmış bu dissertasiya haqqında burada deyilən bu yüksək elmi fikirlərlə mən də şərikəm. Avtoreferatı və dissertasiyanı oxumuşam, tanışam. Abid müasir düşüncəli, qabiliyyətli oğlandır. Onun bu dissertasiyası da yaxşı, elmi səviyyədə yazılmış bir əsərdir. Bəzən deyirik, yeni materiallar yeni fikirlərlə yazılıb, amma bu dissertasiyanın özü başdan başa yenidir və gənc alim tərəfindən təhlilə çəkilmiş əsərlərdir, onun

özünün elmi düşüncələridir ki, nəticə göz qabağındadır. Onun çıxışı, opponentlərə cavabı, bütün bunlar göstərdi ki, o, elmlər namizədi adını almağa layiqdir. Bütün bunlar o adı ona verməyə əsas verir.

İkinci cəhəti odur ki, biz Şərqdə ilk Demokratik Respublikamızın 80 illik yubileyini qeyd etməyə hazırlaşırıq, belə bir əsərin bizim müdafiə şuramızda bu gün müdafiə olunması, burada bəyənilməsinin özü bir şərəf işidir, baş ucalığıdır, hədiyyədir bizim bu yubileyə. Təbrik edirəm hamınızı. Mənim sözüm bu qədər. Çox sağ olun.

Sədr, akademik Bəkir Nəbiyev:

- Başqa danışmaq istəyən yoxdursa, onda yekunlaşdıraq. Mənim də fikrimdir ki, bu gün həqiqətən də bizim ədəbiyyatşünaslığımız və publisistikamızın tarixində, Azərbaycanın ictimai fikir tarixində özünəməxsus xidməti, fəaliyyəti olmuş, həqiqət baxımından, qədir-qiymətinin bilinməsi baxımından nakam olmuş bir müəllif haqqında, bir Azərbaycan ziyalıları haqqında maraqlı bir əsər yazılıb və müdafiə olunur.

Mən indi maraqlı bir faktı deyəcəyəm. Dissertasiyanın biblioqrafiyasına salınmış əsərlərdən görünür ki, bu adam publisistikamızın tarixində ancaq Ə. Ağayevlə, Ə. Hüseynzadə ilə, elə Üzeyir Hacıbəyovun özü ilə müqayisə olunacaq dərəcədə dura biləcək bir şəxsiyyətdir.

Mən bir neçə kəlmə də dissertant haqqında demək istəyirəm, onu çoxdan tanıyıram, bəlkə 20 il olar, bəlkə də bundan bir az çox, ya az. Bundan əvvəl onun çalışdığı «Odlar yurdu» qəzeti var idi, məndən gəlib müsahibələr alırdı, yazırdı, aparıb çap etdirirdi. Heç kəsin yanında gözü kölgəli, üzü qara olmayan, təvazökar əməyi ilə o, Azərbaycan elmi, mədəniyyəti, ictimai fikir sahəsində xidmət göstərən cəfəkeş adamlardan biridir. Və bu mövzu ilə əlaqədar meydana çıxan suallara verdiyi cavabdan bir daha hiss olundu ki, o, çox təvazökar və zəhmətsevər adamdır. Nə yaxşı oldu ki, o, Ceyhun Hacıbəylinin həyatı və yaradıcılığının mühacirətə qədərki dövrünün tədqiqatını öz üzərinə götürüb. Bunun bir çox səbəbləri var. Birinci vacib səbəbi odur ki, bu kişinin əli çatmayıb ki, onun mühacirətdəki dövrünün fəaliyyətini tədqiq etsin. Onu bu sahəyə gətirən, çox hörmətli Ramiz Abutalıbova da Allah qəni-qəni kömək etsin. İkincisi odur ki, Ceyhun bəyin mühacirətə qədərki dövr irsi çox-çox zəngindir. Dissertasiya xüsusilə elmi yeniliyi, yeni baxışı ilə diqqəti cəlb edir. Bir tərəfdən materiallar yenidir, digər tərəfdən bu materiallara baxış, münasibət yenidir. C. Hacıbəylinin əsərlərinin biblioqrafiyasının tərtibi də təqdirəlayiqdir.

Beləliklə, dediklərimizi yekunlaşdırsaq, bu qənaətə gəlmək olar ki, A. H. Tahirlinin «Ceyhun Hacıbəylinin həyat və yaradıcılığı (mühacirətə qədərki dövr)» mövzusunda elmi-tədqiqat işi namizədlik dissertasiyalarının qarşısında AAK-ın qoyduğu tələblərə tam cavab verir. Onun müəllifini siz də, biz də çox yaxşı tanıyıırıq, cəfəkeşliyinə, mədəniyyətinə, əxlaqına bələdik. Bu cür dissertantdan elə belə də dissertasiya gözləyirdik.

Doktorluq dissertasiyası və avtoreferatına rəylərdən

Abid Həmid oğlu Tahirinin «Azərbaycan mühacirət mətbuatında publisistika (1921-1991)» mövzusunda doktorluq işinin avtoreferatı haqqında

R Ə Y D Ə N

Avtoreferatdan aldığım təəssürata əsasən deyə bilərəm ki, A.Tahirli az qala bir əsrin hədudlarında Azərbaycan mühacirət mətbuatının fəaliyyətində aparıcı yer tutan publisistikanı əsaslı surətdə, özü də istisnasız olaraq ilk mənbələr əsasında araşdırmaq kimi çox çətin bir işin altına girmiş və onun öhdəsindən uğurla gəlmişdir. Bunun üçün dissertant əvvəlcə mühacirət mətbuatının tarixini ələk-vələk etmiş, onun təşəkkül və inkişafının əsas mərhələlərini müəyyənləşdirmiş, başlıca mətbuat orqanlarının müxtəsər tarixçəsini açıqlamışdır. Elə buradaca qeyd edək ki, mühacirət mətbuatımızın bir sıra nümunələri ilk dəfə məhz bu əsərdə tədqiqata cəlb edilmiş və öz obyektiv elmi qiymətini almışdır.

Bu cür zəngin mənbələr əsasında əsərdə mühacirət publisistikamızın aparıcı mövzuları, ideya siyasi istiqamətləri araşdırılmışdır. Mühacirət publisistikasında sənətkarlıq məsələlərinə həsr edilmiş ayrıca fəsil isə ilk növbədə problemin qoyuluşundakı yeniliklə əlamətdardır. Azərbaycanın qürbətdə yaşamağa məcbur olmuş ayrı-ayrı ədib, şair və jurnalistlərinin yaradıcılıq üslubu, onların publisistikasının dil özəllikləri, pafosu, sözdən istifadə üsulları və s. belə əsaslı şəkildə ilk dəfə məhz bu dissertasiyada tədqiqatın predmetinə çevrilmişdir.

Dissertant öz qənaətlərini əsaslandırmaq üçün Türkiyədə buraxılan «Yeni Qafqasya», «Azəri türk», «Odlu yurd», «Bildiriş», «Azərbaycan yurd bilgisi», «Azərbaycan», «Mücahid», «Türk izi», «Türk yurdu», «Türk amacı», Almaniyada nəşr edilən «İstiqlal», «Qurtuluş», «Ana dili», «Azər», İngiltərədə işıq üzü görən «Aydınlıq» və s. kimi qəzet və jurnallarda dərc olunmuş çox sayda publisistika nümunələrini əsas götürmüşdür. Həmin mətbuat orqanlarını mövzu və sənətkarlıq baxımından əsaslı təhlil süzgəcindən keçirən müəllif materialların elmi təsnifatını aparmış, çoxsaylı müəlliflərin yaradıcılıq axtarışlarına münasibətini bildirmiş, onları dəyərləndirmiş, mühacirət publisistikasının spesifik cəhətlərini açıqlamış, sanballı, təqdirəlayiq elmi-nəzəri nəticələrə gəlmişdir.

Dissertasiyanın məzmunu, əsas müddəaları, müəllifin son beş il ərzində nəşr etdirdiyi beş sanballı monoqrafiyasında və iyirmi məqaləsində öz dolğun əksini tapmışdır. Dissertant bu siyahıdan sonra özünün ayrı-ayrı əsərlərinə dair dövrü mətbuatda və digər mənbələrdə nəşr olunmuş otuz üç məqalənin də siyahısını vermişdir ki, bu da onun elmi uğurlarına elmi-ədəbi ictimaiyyətin münasibətini əks etdirmək baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Deyilənlərdən bu nəticəyə gəlmək olar ki, «Azərbaycan mühacirət mətbuatında publisistika (1921-1991)» mövzusunda doktorluq dissertasiyası səriştə ilə işlənmiş kamil elmi əsərdir, Ali Attestasiya Komissiyasının bütün tələblərinə

cavab verir və onun müəllifi Abid Həmid oğlu Tahirli «Jurnalistika» üzrə filologiya elmləri doktoru elmi dərəcəsi almağa tam layiqdir.

Bəkir Nəbiyev
akademik

**Abid Tahirlinin 10.01.10 – «Jurnalistika» ixtisası üzrə «Azərbaycan
mühacirət mətbuatında publisistika (1921-1991)»
adlı doktorluq dissertasiyasına**

R Ə Y D Ə N

Abid Tahirlinin mühacirət mətbuatında M.Ə.Rəsulzadə, M.B.Məmmədzadə, Ə.Şeyxülislam, M.Mehdiyev, F.Daryal, C.Hacıbəyli, Ə.Düdənginski, S.Təkinər, Ə.Yurdsevər və başqaları kimi qələm və kəlam sahiblərinin publisistika janrında dərc etdirdiyi yazıların mövzu, dil, üslub, sənətkarlıq baxımından təhlil etməsi, dəyərləndirilməsi təqdirəlayiqdir. Tədqiqat işi elmi-nəzəri fikirlərlə, diqqətçəkən, sanballı mülahizələrlə zəngindir. Mücahidlərin Rus imperiyasına, bolşevizmə, istilaya nifrətlə, istiqlala, istiqlal qəhrəmanlarına, Vətənə məhəbbətlə köklənmiş yazılarının gündəmə gətirilməsi, araşdırılması bir tərəfdən Azərbaycanın azadlığı uğrunda ideoloji mücadilə yoluna işıq salırsa, digər tərəfdən gənc nəslin tərbiyəsinə təsir edən güclü amil, müasir KİV-də çalışanlara örnək, məktəbdir, üçüncü bir tərəfdən isə Azərbaycan-Türkiyə qardaşlıq münasibətlərinə parlaq nümunədir.

Hesab edirəm ki, ali məktəblərdə Azərbaycan mühacirət mətbuatı predmeti tədris edilərkən, mühacirət publisistikasının öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Dissertasiyanın həm praktik, həm də çox mühüm elmi-nəzəri əhəmiyyətini, habelə əsərin Ali Attestasiya Komissiyasının bütün tələblərinə riayət edilməklə yazıldığını nəzərə alaraq, deyə bilərik ki, Abid Həmid oğlu Tahirlinin yazdığı «Mühacirət mətbuatında publisistika (1921-1991)» adlı doktorluq dissertasiyasına görə ona «Jurnalistika» ixtisası üzrə filologiya elmləri doktorluq dərəcəsi verilə bilər və o, bu ada tamamilə layiqdir.

Nizami Cəfərov
Azərbaycanda Atatürk Mərkəzinin müdiri,
AMEA-nın müxbir üzvü, millət vəkili

**Abid Həmid oğlu Tahirinin filologiya elmləri doktoru
alimlik dərəcəsi almaq üçün «Azərbaycan mühacirət mətbuatında
publisistika (1921-1991)» mövzusunda
yazdığı avtoreferata**

R Ə Y D Ə N

Düz iyirmi beş ildən çoxdur ki, mətbuatda, ədəbiyyatda ayda ən azı 5-6 dəfə Abid Tahirli imzası ilə rastlaşıram. Təkcə son dörd-beş ildə bir-birindən maraqlı və sanballı beş tədqiqat əsəri ortaya qoyub. Bu əsərlərdə Azərbaycan mühacirlərinin ağır, ziddiyyətli və eyni zamanda şərəflə keçdiyi mübarizə yolu əks etdirilib.

Son zamanlar mühacirət problemlərinin tanınmış tədqiqatçısı kimi tanınan istedadlı alimin «Azərbaycan mühacirət mətbuatında publisistika (1921-1991)» adlı avtoreferatını oxuduqdan sonra bir daha əmin oldum ki, bu əsər Azərbaycan mühacirətinin qüdrətini, mübarizə yolunu, çəkisini, rolunu dəyərləndirmək üçün əvəzsiz bir xəzinədir. Bu xəzinəni yaratmaq üçün Abid illərlə ömrünü-gününü kitabxanalarda, arxivlərdə keçirmiş, toz basmış kitabları, qəzet və jurnalları, vərəqələri, əlyazmaları əsl ziyalı qayğısı ilə oxumuş, tədqiqatçı sayğısı ilə araşdırmışdır. Yalnız mətbuatımızın deyil, xalqımızın ən şərəfli, keşməkeşli möhtəşəm bir dövrünü, tarixini öyrənmiş, tədqiq etmişdir. Əsəri oxuduqca bir daha bəlli oldu ki, mühacirətdəki qələm ustalarımız tək Azərbaycanın dərdsini deyil, imperiya işğalı altında olan bütün türk millətlərinin başına gətirilənləri də öz yazılarında dünya xalqlarına çatdırmışlar.

Avtoreferatdan göründüyü kimi, müəllif dissertasiyanı işləyərkən çoxsaylı ədəbiyyatdan, arxiv sənədlərindən geniş istifadə etmişdir. Araşdırmalar nəticəsində mühacirət dövrünün mətbuatı ilə bağlı xeyli yeni materiallar aşkar etmiş və çox ətraflı məlumat vermişdir. Bütün bunlar bu dissertasiya işinin kifayət dərəcədə bitkin bir şəkildə işlənməsindən xəbər verir.

Bütün bunları nəzərə alaraq, fikrimizcə, A.H.Tahirinin müdafiəyə təqdim etdiyi bu dissertasiya doktorluq dissertasiyasının tələblərinə cavab verir və onun müəllifi filologiya elmləri doktoru adını almağa layiqdir.

**Hüseyn Əhmədov
akademik**

**Abid Tahirinin 10.01.10 – «Jurnalistika» ixtisası üzrə «Azərbaycan
mühacirət mətbuatında publisistika (1921-1991)» adlı doktorluq
dissertasiyasının avtoreferatına**

R Ə Y D Ə N

Müstəqil dövlət quruculuğu sahəsində tarixi nailiyyətlər, böyük uğurlar qazanan Azərbaycanın indiki inkişaf mərhələsində istiqlal uğrunda ideoloji mücadilə yolunun öyrənilməsi, dəyərləndirilməsi son dərəcə aktual və əhəmiyyətlidir.

Mühacir nəşrlərin publisistika janrındakı yüzlərlə nümunəsi qürbətdəki həmvətənlərimizin bir əsrə yaxın bir dövr ərzindəki həyat və fəaliyyətlərinin parlaq göstəricisidir. Bu irs yeni, həm də maraqlı və aktual tədqiqat sahəsidir. Dərhal da əlavə edim ki, Abid Tahirli bu sahədə üzərinə düşən işin öhdəsindən uğurla gəlmişdir. Dissertasiya ilə tanışlıqdan sonra bu qənaətə gəldim ki, tədqiqat əsərində:

- mühacirətin yaranma tarixi və əmələgəlmə mərhələləri;
- mühacirət publisistikasının yaranması, onun başlıca mövzuları və ideya istiqamətləri;
- mühacirət mətbuatının meydana gəlməsi, onun əsas orqanları, nəşr tarixi, yeri, nəşir və redaktorları, mühərrirləri;
- mühacir publisistikası nümunələrinin dil, üslub sənətkarlıq məsələləri, mühacirət publisistikasının özünəməxsus məziyyətləri Abid Tahirli tərəfindən yüksək professionallıqla araşdırılmış, sahə ilə bağlı mövcud tədqiqatlara münasibət bildirilmiş, diqqətəlayiq elmi-nəzəri qənaətlər hasil edilmişdir.

Deyilənlər müdafiəyə təqdim olunan dissertasiya işinin Ali Attestasiya Komissiyasının tələblərinə tam cavab verdiyini və bu əsərə görə Abid Həmid oğlu Tahirinin «Jurnalistika» ixtisası üzrə filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almağa layiq olduğunu söyləməyə əsas verir.

M.Qasımlı
AMEA N.Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun
direktor müavini, filologiya elmləri doktoru,
professor

**Abid Həmid oğlu Tahirlinin «Azərbaycan mühacirət mətbuatında
publisistika (1921-1991)» mövzusunda 10.01.10 – jurnalistika ixtisası üzrə
filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim etdiyi
dissertasiya işi haqqında opponent**

R Ə Y İ N D Ə N

XX əsrin sonlarında xalqımız öz müstəqilliyini yenidən bərpa etdikdən sonra Azərbaycan mühacirət tarixinin öyrənilməsi sahəsində yeni mərhələ başlandı. Bu sahədə yorulmadan, ardıcıl olaraq, həm də çox fəal şəkildə fəaliyyət göstərən araşdırıcılarımızdan biri – əslində bütün elmi və publisistik məqalə və araşdırmalarını bu mövzuya həsr edən – tanınmış publisist və araşdırıcı, filologiya elmləri namizədi Abid Tahirlidir.

1982-ci ildən başlayaraq, Azərbaycan mühacirətinin ayrı-ayrı problemləri ilə əlaqədar dövrü və elmi mətbuatda 150-dən artıq məqalə və bir neçə kitab çap etdirən A.Tahirlinin 2005-ci ildə hazırkı dissertasiya işi eyni adda sanballı monoqrafiya şəklində nəşr olunmuşdur. Ölkə ictimaiyyəti A.Tahirlini, həm də Azərbaycan mühacirəti qayğılarının əməli şəkildə daşıyıcısı və yardımçısı kimi tanıyır. Müxtəlif vaxtlarda, elə indinin özündə də o, həm araşdırıcı, həm də vəzifə borcunu yerinə yetirən ziyalı kimi Azərbaycan mühacirətinin qayğıları ilə yaşamış və yaşamaqdadır.

Hazırda müdafiəyə təqdim olunan «Azərbaycan mühacirət mətbuatında publisistika (1921-1991)» mövzusunda doktorluq dissertasiyası həm jurnalistika, həm də bütünlükdə filologiyamızda öyrənilməsi vacib olan problemlərdən biri kimi maraqlı və aktualdır.

A.Tahirlinin dissertasiya işinin diqqəti cəlb edən cəhətlərindən biri Azərbaycan tarixinin, mədəniyyətinin ayrılmaz və tərkib hissəsi olan mühacirət irsinin obyektiv, qərəzsiz tədqiqi, real dəyərləndirilməsidir.

A.Tahirlinin mövcud dissertasiya işinin təsnifatı XX əsr Azərbaycan mühacirət mətbuatının təşəkkülü və inkişaf yolunu ardıcıl şəkildə işləməyə imkan verir. «Azərbaycan mühacirət mətbuatında publisistika (1921-1991)» dissertasiyası giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından, habelə əlavələrdən ibarətdir.

Dissertasiya işində müəllifin bəhrələndiyi və nəzərdən keçirdiyi elmi və publisistik ədəbiyyatın siyahısı verilmişdir.

Söz yox ki, dissertasiya işinin mövzusu çox aktualdır, faydalıdır. A.Tahirli hazırkı mövzunu bütünlükdə tədqiqata cəlb etməyə cəhd göstərmişdir.

Dissertasiya işi Azərbaycan mühacirət mətbuatının ən aktual problemlərini əhatə edir.

Bunu xüsusi olaraq vurğulamaq istərdim ki, hazırkı dissertasiya işi nəzəri – əməli əhəmiyyətə malikdir. Doğrudan da, «aktual və konkret problemə həsr olunmuş tədqiqat işi mühacirət problemi, o cümlədən mətbuat və publisistikası sahəsində olan boşluğu dolduracaq, mühacirətlə bağlı mülahizələri yeni fikir və qənaətlə zənginləşdirəcəkdir».

Əslində, bu iş həqiqətən mühacirət probleminin daha dərinədən tədqiqi və müvafiq sahənin tədrisi üçün baza olacaqdır. Dissertasiyanın avtoreferatı, müəllifin mövzu ilə bağlı nəşr etdirdiyi məqalə, kitab və monoqrafiya tədqiqatın məzmununu bütünlüklə əhatə edir.

Vaqif Arzumanlı
filologiya elmləri doktoru, professor

**Abid Həmid oğlu Tahirinin «Azərbaycan mühacirət
 mətbuatında publisistika (1921-1991)» mövzusunda doktorluq
 dissertasiyasına**

R Ə Y D Ə N

Mühacirət irsini tədqiqat dairəsinə cəlb etmədən bütövlükdə Azərbaycan ədəbiyyatının mənzərəsi yarımçıq və birtərəfli olardı. Məhz buna görə, həm də mövzunun aktuallığı səbəbindən Abid Tahirinin mühacirət publisistikası ilə bağlı dissertasiyası diqqəti çəkir və təqdirəlayiqdir.

Tədqiqata cəlb edilən materialların zənginliyi və mühacirət mətbuatının əhatə dairəsi, habelə müəllifin elmi-tədqiqatla bağlı çox sayda dərc etdirdiyi məqalələr göstərir ki, bu dissertasiya illərlə aparılan ciddi araşdırmaların, gərgin zəhmətin sayəsində mümkün olmuşdur və yüksək qiymətə layiqdir. Sanballı elmi-nəzəri qənaətlər, zəngin və mötəbər mənbələrə, təkzibolunmaz dəlillərə, dəmir məntiqə söykənən dolğun mülahizələr, konkret fakt və nümunələrə əsaslanan dərin təhlil və ümumiləşdirmələr dissertasiyanı səciyyələndirən cəhətlərdir. Təsadüfi deyil ki, Abid Tahirinin mühacirətlə bağlı araşdırmaları haqqında kütləvi informasiya vasitələrində elm adamlarının, xüsusilə sahə mütəxəssislərinin çox sayda məqalələri, rəyləri dərc edilmişdir.

Yuxarıda deyilənləri yekunlaşdıraraq bu nəticəyə gəlmək olar ki, elmi-tədqiqat işi doktorluq dissertasiyası qarşısında qoyulan tələblərə bütünlüklə cavab verir və onun müəllifi Abid Həmid oğlu Tahirli filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almağa tamamilə layiqdir.

Rəsmi opponent –
filologiya elmləri doktoru, professor
H.M.Quliyev
12 oktyabr 2006-cı il

Abid Həmid oğlu Tahirlinin «Azərbaycan mühacirət mətbuatında publisistika (1921-1991)» mövzusunda doktorluq dissertasiyasına

R Ə Y D Ə N

XX əsrin 80-ci illərindən etibarən mühacirət ədəbiyyatı və jurnalistikasının tədqiqinə onlarla məqalə, «Azərbaycan mühacirəti», «Sözlə yarananlar», sözü yaşadanlar», iki hissəlik «Azərbaycan mühacirət mətbuatı» və nəhayət, «Azərbaycan mühacirət mətbuatında publisistika (1921-1991)» kimi fundamental monoqrafiyalar həsr etmiş A.Tahirlinin doktorluq dissertasiyası mühacirətşünaslığın əsasını qoyan müasir uğurlu əsərlərdən biridir.

A.Tahirli öz əsərində mühacirətşünaslığın ən zəngin, mürəkkəb və aparıcı istiqamətlərindən birini – mühacirət jurnalistikasını və onun çevik janrı olan publisistikanı işləyib başa çatdırmağa nail olub. Dissertasiyanın əsas elmi məqsədini müəyyən edən bu keyfiyyəti onun tədqiqat əsəri kimi bitkinliyini təsdiq edən **birinci** dəyərli cəhətidir.

Dissertasiyanın **ikinci** mühüm elmi əhəmiyyəti onun çox ağır zəhmət tələb edən zəngin tədqiqat əsasında yazılmasıdır. Dissertant yüzlərlə faktı vahid elmi-tarixi qayə ətrafında toplamağa, sənədlərə istinadən mühacirət tarixinin gedişatını və ədəbi-tarixi həqiqətləri bərpa etməyə nail olur.

Əsərin **üçüncü** elmi-tarixi dəyəri bundadır ki, dissertant 1988-ci ildən - «Vətən» Cəmiyyəti yarandığı gündən, dünya Azərbaycanlılarının II qurultayına qədərki dövr ərzində mühacirətlə bağlı qəbul edilmiş rəsmi direktivlərə istinadən faktiki olaraq dissertasiyanı diaspor haqqında ümummilli lider H.Əliyev konsepsiyası zəminində qurmağa nail olur. Bu konsepsiya isə, tarixən düzgün, ideoloji baxımdan perspektivlidir.

A.Tahirlinin dissertasiyasının **dördüncü** və şəxsən mənim üçün ən maraqlı elmi-nəzəri məziyyəti bu sanballı əsərdə mühacirət irsinin azərbaycançılığın tərkib hissəsi kimi öyrənilməsidir. Bu həqiqətə dissertant «Molla Nəsrəddin»in Təbriz dövrü fəaliyyətini, «Azərbaycan qayəsi» ideyasının müəllifi, böyük mütəfəkkir və demokratik dövlətçiliyin banisi M.Ə.Rəsulzadənin, milli mühacirətimizin liderlərindən biri, dönməz istiqlal fədaisi M.B.Məmmədzadənin, azərbaycanşünas, ədəbiyyatşünas Ə.Cəfəroğlunun zəngin irsini tarixən düzgün təhlili yolu ilə gəlib çıxır. Əminliklə qeyd edirik ki, Azərbaycan mühacirəti həm tarixi-ideoloji, həm də ədəbi-publisistik baxımdan əsaslı şəkildə öyrənilmədən Azərbaycan xalqının milli ideologiyası kimi azərbaycançılığı formalaşdırmaq mümkün olmazdı. A.Tahirlinin dissertasiyasının elmi-nəzəri nəticələri bu mühüm işdə dəyərli zəmin kimi əhəmiyyətə malikdir.

Dissertasiyanın **beşinci** dəyəri dissertantın obyektiv elmi həqiqəti ortaya çıxarmağa imkan verən tarixiliyə istinad etməsidir.

Alimin və elmi əsərin dəyəri hissə qapılmadan, fakta və sənədə istinadən obyektiv həqiqəti tarixi dürüstlüklə təhlil və təqdim etməsindədir. Və məhz bu, A.Tahirlinin dissertasiyasına xas beşinci elmi məziyyətdir.

Bizim fikrimizcə, A.Tahirlinin doktorluq dissertasiyasının **altıncı** elmi-nəzəri dəyəri, onun çağdaş Azərbaycan ədəbi-ictimai fikrinə bəlli olmayan bir

silsilə yeni faktları ilk dəfə təhlilin və tədqiqatın predmetinə gətirməsidir. Bu fikri elə burada tamamlamaq olardı. Fəqət, məsələ burasındadır ki, A.Tahirli təkcə yeni tapılmış dəyərli faktın cazibəsinə aludə olan, onu qeydə almaqla kifayətlənən alim deyil. Bu dissertasiyada faktlar və sənədlər meydana çıxdıqları dövrün tarixi kontekstində təqdim olunur. A.Tahirli nəzəri-analitik təhlil yolu ilə əldə etdiyi fakt və sənədlərin tarixi mənasını və perspektiv əhəmiyyətini müəyyənləşdirməyə nail olur.

Güman edirəm ki, Azərbaycan filoloji fikri üçün ciddi elmi-tarixi əhəmiyyəti olan, zəngin faktlar əsasında, analitik təfəkkürlə yazılmış bu dolğun dissertasiyanın digər elmi məziyyətlərini opponent həmkarlarım və Dissertasiya Şurasının möhtərəm üzvləri qeyd edəcək.

Dissertantın beş monoqrafiyası və AAK-ın tövsiyə etdiyi nəşrlərdə çap olunmuş məqalələri, habelə avtoreferatı işin əsas məzmununu kifayət qədər əhatə edir.

Nəticə olaraq deməliyəm ki, Abid Həmid oğlu Tahirli «Azərbaycan mühacirət mətbuatında publisistika (1921-1991)» adlı tamamlanmış elmi tədqiqat əsərinə görə iddiasında olduğu 10.01.10 – «Jurnalistika» ixtisası üzrə filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almağa tamamilə layiqdir.

Rəsmi opponent:

Nizaməddin Şəmsizadə
filologiya elmləri doktoru,
professor
12.10.06

Abid Tahirlinin “Mühacirət mətbuatında publisistika (1921-1991)” mövzusunda doktorluq dissertasiyasına

R Ə Y D Ə N

Abid Tahirlinin ötən əsrin 80-ci illərinin sonundan araşdırmağa başladığı mühacirət problemi və xüsusilə mühacirət mətbuatı ilə bağlı tədqiqatları və nəhayət, “Azərbaycan mühacirət mətbuatında publisistika (1921-1991)» adlı dissertasiyası, sanbalı, konseptuallığı ilə diqqəti çəkir. Elmi – tədqiqat işi uzun və gərgin axtarırlara, yüzlərlə ilkin mötəbər mənbəyə, məxəzə istinad edilərək qələmə alınmışdır. Sahənin yeni olması tədqiqatçını daha da ciddi və məsuliyyətli işləməyə sövq etmişdir. Tədqiqatçının elmi-nəzəri qənaətləri, bir sıra məsələlərdə, xüsusilə mühacirət jurnalistikası və mühacirət mətbuatının tarixi ilə bağlı fikirlərdə prinsipial mövqeyi bu sahədə aparılacaq araşdırmaların daha effektiv, obyektiv olmasına zəmin yaradır. Abid Tahirlinin nəzəri, təcrübi professionalığı tədqiqatın səviyyəsinə birbaşa təsir edir.«Giriş» və «Mühacirət mətbuatının təşəkkülü və inkişaf mərhələləri», «Mühacirət publisistikasının mövzusu, ideya-

siyasi istiqamətləri», «Mühacirət publisistikasında sənətkarlıq məsələləri» adlı fəsillər dissertasiyanın məzmununu, orada qoyulmuş problemləri tam əhatə edir, elmi,- məntiqi ardıcılıqla bir-birini tamamlayır.

Müəllif ayrı-ayrı mətbu orqanların nəşr tarixi, proqramı, nəşir və redaktorları, mühərrirləri, toxunduğu mövzular barədə qısa məlumat verməklə mühacirət mətbuatının ümumi mənzərəsini yaratmışdır.

Tədqiqatçı dolğun, tutarlı faktlara istinad edərək mühacirət mətbuatının «Yeni Qafqasya» ilə yox, «Molla Nəsrəddin» jurnalının Təbriz nömrələri ilə başladığını qeyd edir.

Tədqiqatçı Abid Tahirli mühacirət publisistikasının xarakterik və fərqli cəhətlərini məharətlə açıqlayır. O göstərir ki, mühacirət publisistikası bir tərəfdən mövzuya uyğun olaraq alovlu, pafoslu ifadə tərzilə fərqlənir, digər tərəfdən kövrək, həzin üslubu ilə seçilir. Əgər söhbət Azərbaycan istiqlalından, bolşevizmə və rus imperializminə qarşı mübarizədən gedirsə, publisistik nümunələr mübariz ruhu, prinsipial mövqeyi, kəskin ifadə və ibarələri ilə diqqəti çəkir: əgər müəllif Vətən həsrətindən, qürbət həyatından bəhs edirsə, mətn üçün obrazlı, ehtiraslı dil səciyyəvidir.

Abid Tahirli mühacir müəlliflərin publisistika irsindən nümunələr verməklə onların sənətkarlıq problemlərini dərinlən təhlil edir, dəyərləndirir, müvafiq elmi-nəzəri qənaətlərə gəlir.

Beləliklə, Abid Tahirlinin doktorluq dissertasiyası ilə bağlı fikirlərimizi yekunlaşdıraraq, bu qənaətə gəlir ki, elmi -tədqiqat işi tələblərə tam cavab verir və onu cəsarətlə sahənin lokomotivi adlandırmaq olar.

Xeyrulla Məmmədov
filologiya elmləri doktoru, professor

**Abid Həmid oğlu Tahirlinin «Azərbaycan mühacirət mətbuatında
publisistika (1921-1991)» mövzusunda filologiya elmləri doktoru alimlik
dərəcəsi almaq üçün təqdim etdiyi dissertasiya haqqında**

R Ə Y D Ə N

Abid Tahirlinin «Azərbaycan mühacirət mətbuatında publisistika (1921-1991)» mövzusunda hazırladığı dissertasiya hər şeydən öncə öz elmi aparaturası, burada qoyulan problemlər, tədqiqat işinin predmeti, metodoloji əsası, məqsəd və vəzifələri, elmi yeniliyi, işin mahiyyətini orijinal şəkildə araşdırma və s. cəhətləri ilə diqqəti cəlb edir.

Müdafiəyə təqdim olunmuş mövzunun işlənmə dərəcəsi haqqında kifayət qədər adekvat mənzərə yaratmaq üçün A.Tahirli burada xeyli müəlliflərin adını çəkib xidmətlərini göstərməklə, eyni zamanda onların tədqiqatları orbitinə ya

qismən düşmüş, ya da heç düşməmiş məsələlər üzərində diqqəti cəmləşdirir, qarşıda duran vəzifə və perspektivlərin vəziyyətini təhlil edir.

Tədqiqata cəlb edilmiş çoxsaylı mətbu orqanlarında («Yeni Qafqasya», «Azəri türk», «Odlu yurd», «İstiqlal», «Qurtuluş», «Türk izi», «Qafqaz almanaxı», «Mücahid», «Ana dili» və s.) müxtəlif dövrlərdə nəşr olunmuş materialları səbir və təmkinlə araşdırmağa çalışan müəllif nəinki mühacirət mətbuatının inkişaf mərhələlərini, mühacirət publisistikasının istiqamətlərini, həm də mühacirət publisistikasının sənətkarlıq xüsusiyyətlərini sistemli, ardıcıl və konseptual şəkildə təhlil edə bilir.

A.Tahirinin təqdim etdiyi dissertasiya işinə qədər mühacirət ədəbiyyatımızın mühüm tərkib hissəsini təşkil edən mühacirət publisistikasının V.Sultanlı, V.Arzumanlı, N.Yaqublu, N.Nəsibzadə, N.Cabbarlı və digərləri tərəfindən öyrənilməsi konkret metodoloji bazaya söykənmədiyindən, bu sahə barədə fikirlərin yekunu da bir qədər xaotik xarakter daşıyırdı. İndi isə, A.Tahirinin əsərindən sonra, bu sahədə sanballı tədqiqat işi olduğunu biz fəxarət hissi ilə deyə bilərik.

Təqdim edilmiş tədqiqat işinin elmi yeniliyini əsərin ideya-məzmununda, struktur-kompozisiyasında, müəllifin təhlilə cəlb etdiyi materialların incəlikləri ilə öyrənilməsində görə bilərik. Burada həm mühacirət publisistikasının dil, üslub sənətkarlıq xüsusiyyətləri, həm onun elmi-nəzəri cəhətdən dəyərləndirilməsi, həm istiqlal hərəkatının tarixi və nəzəri-ideoloji məsələləri, həm Qafqaz birliyi ideyasının tarixi əhəmiyyəti, həm mühacir nəşrlərinin təsnifi, həm də qəzet və jurnalların bu ideoloji mübarizədə rolu və mövqeyi düzgün müəyyənləşdirilmişdir.

«Azərbaycan mühacirət mətbuatında publisistika (1921-1991)» adlı dissertasiyasının praktik əhəmiyyəti, müəllifin qeyd etdikləri ilə yanaşı, həm də ondadır ki, müasir və qloballaşan həyat şəraitində jurnalistikanın rolu daim artır, yeniləşir və məhz belə olduğu halda, ölkəmizin bir sıra universitetlərində tədris olunan jurnalistikaya aid digər fənlərlə yanaşı, xüsusi kurslarda tələbələrə publisistika tariximizin bu səhifəsini sistemli və konsepsiyalaşdırılmış şəkildə mənimsətmək mümkün olacaqdır. Yəni A.Tahirinin bu əsəri digər mühüm keyfiyyətləri ilə yanaşı, həm də tədris-öyrədici xarakter daşıyır.

Müəllifin tədqiq etdiyi mövzu ilə bağlı çoxsaylı məqalələri və monoqrafiyaları nəşr olunmuşdur. Abid Tahirli məsuliyyətli və məhsuldar tədqiqatçılardandır. Onun müxtəlif illərdə işıq üzü görmüş «Azərbaycan mühacirəti», «Sözlə yarananlar, sözü yaşadanlar», «Azərbaycan mühacirət mətbuatı», «İlyas Əfəndiyevin publisistikası» və digər əsərləri tədqiqatçı-alimlər və oxucular tərəfindən rəğbətlə qarşılanmış, onlar haqqında dövrü mətbuatda geniş resenziyalar dərc olunmuşdur. A.Tahirinin adları çəkilən əsərləri ilə yanaşı müdafiəyə təqdim etdiyi «Azərbaycan mühacirət mətbuatında publisistika (1921-1991)» tədqiqat işi milli publisistikamızın həddlərinin genişlənməsinə və onun dəyişdirilmiş şəkildə öyrənilməsinə xidmət edən əsərlərdəndir.

A.Tahirinin dissertasiya işi, indiyə qədər nəşr olunmuş kitabları, məqalələri, onu mərhum professor X.Məmmədovun təbirincə desək, müəllifi «mühacirət publisistikamızın lokomotivi» adlandırılmağa tamamilə əsas verir. Bu, fikrimizcə, onun analitik təfəkkür tərz, elmi erudisiyası ilə birbaşa bağlıdır.

Nəticə olaraq bildirmək istərdik ki, Abid Həmid oğlu Tahirlinin «Azərbaycan mühacirət mətbuatında publisistika (1921-1991)» - (10.01.10 – jurnalistika ixtisası) mövzusunda filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim etdiyi dissertasiya və onun avtoreferatı Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən müəyyən olunmuş tələblərə tamamilə cavab verir. Bu əsərə görə müəllif filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almağa tam layiqdir.

N.T.Məmmədov
filologiya elmləri doktoru, Bakı Slavyan
Universitetinin professoru

**Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı Abid Həmid oğlu Tahirlinin
 filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün «Azərbaycan
 mühacirət mətbuatında publisistika (1921-1991)» mövzusunda işlədiyi
 dissertasiyanın avtoreferatı haqqında**
R Ə Y D Ə N

Son illər Azərbaycan mühacirəti probleminin öyrənilməsi istiqamətində xeyli araşdırmalar aparılmışdır. Ancaq problem öz aktuallığını hələ saxlamaqdadır. Bu nöqteyi-nəzərdən hazırlanan dissertasiya işi, heç şübhəsiz, əhəmiyyətli və zəruri bir mövzuya həsr olunub.

Dissertasiyanın avtoreferatı aparılmış tədqiqatın elmi mahiyyəti, strukturu və problemin aktuallığı ilə bağlı bitkin təəssürat yaradır. Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, elmi yeniliyi məntiqli və sistemli təsnif olunub. Sovet publisistikası ilə mühacirət publisistikası arasında müqayisəli təhlillər, paralellər aparılmasının nəzəri-metodoloji əsas kimi müəyyənləşdirilməsi mövzunun xarakterinə uyğun olduğuna görə tədqiqatçı qarşısına qoyduğu məqsəd və vəzifələrin yerinə yetirilməsinə nail olub. Avtoreferatda problemlə bağlı aparılan çoxsaylı araşdırmalar haqqında dolğun bilgi verilir ki, bu da tədqiqatçının səriştəliliyi barədə pozitiv rəf formalaşdırır.

«Mühacirət mətbuatının təşəkkülü və inkişaf mərhələləri» adlanan birinci fəsildə Azərbaycan mətbuat tarixi və publisistikasına, mühacirət tarixinə, problemin öyrənilməsi səviyyəsinə aydınlıq gətirilir. Müəllif mühacirət probleminin ilk tədqiqatçılarından olduğuna, problemi 1980-ci illərdən, yəni sovet dövrlərindən izlədiyinə görə, bu sahədə müxtəlif istiqamətlərdə dərc olunan məqalələri, aparılan araşdırmaları obyektiv dəyərləndirə bilib.

İkinci fəsildə mühacirət publisistikasının mövzu və ideya-siyasi istiqamətlərinin tədqiq olunduğu göstərilir.

...Onu da qeyd edək ki, bütün bu əsərləri oxumaq, hər birinin mövzuna, mahiyyətinə, publisistikasına, ideya-siyasi istiqamətinə qiymət vermək, onların sovet publisistikası ilə müqayisəli təhlilini aparmaq asan iş deyil. Lakin müəllif bu asan olmayan işin öhdəsindən gəlib.

Xarici ölkələrdə Azərbaycan diasporunun formalaşdırılması, aktivləşməsi və Vətən Azərbaycanın problemlərinin həllində daha yaxından iştirak etməsi üçün 1920-ci ildən sonra yaranan ağ mühacirətin fəaliyyətini, onların nə vaxtsa əvəzi ödəniləcəyi barədə bir an belə fikirləşmədən çəkdikləri təmənnasız zəhmətini, cəfalarını öyrənmək özü də millətə xidmət örnəyidir. A.Tahirinin təqdim etdiyi tədqiqat bu cür praktiki baxımdan da əhəmiyyətlidir.

Avtoreferat üslub baxımından sadə və anlaşıqlı, struktur, mahiyyət və həcm etibarilə elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün mövcud tələblərə uyğundur.

Xaləddin İbrahimli
Azərbaycan Universitetinin elmi işlər üzrə
prorektoru, t.e.d., professor

Filologiya elmləri namizədi Abid Həmid oğlu Tahirinin 10.01.10 –
Jurnalistika ixtisası üzrə «Azərbaycan mühacirət mətbuatında
publisistika (1921-1991)» mövzusunda doktorluq dissertasiyasına
avtoreferatı əsasında

R Ə Y D Ə N

Azərbaycan mühacirləri 1921-1991-ci illər arasında zəngin və dəyərli bir ədəbi-elmi və mədəni irs yaratmışlar. Bu irs bütöv Azərbaycan mədəniyyətinin, ədəbi-elmi irsinin tərkib hissəsi olub, onun zənginliyini şərtləndirən amillərdəndir. Lakin milli mədəniyyətimizin bu sahəsi sovetlər dövründə öyrənilməmiş, onun obyektivliklə öyrənilməsi yasaqlar, qadağalar nəticəsində mümkün olmamışdır. Bununla əlaqədar olaraq, azərbaycanşünaslığın öyrənilməsində və mənimsənilməsində daimi bir yarımçıqlıq var idi.

Müstəqillik dövrü bu yarımçıq öyrənmənin səbəblərini aradan qaldırdı. Tədqiqatlarda yarımhəqiqətdən tam həqiqətə doğru bir dönüş yarandı. Fil.e.n. A.Tahirinin doktorluq dissertasiyası bu dönüşü özündə əks etdirən ən əhatəli, bitkin və əhəmiyyətli elmi-tədqiqat işlərindən biridir.

Abid Tahirli Azərbaycan mühacirət mətbuatının tanınmış tədqiqatçısıdır. Onun bu mövzuda beş monoqrafiyası, onlarla jurnal və qəzet məqaləsi çap olunmuş, geniş yayılmış və həm mütəxəssislər, həm də geniş oxucu kütləsi tərəfindən müsbət rəylərlə qarşılanmışdır. «Azərbaycan mühacirət mətbuatında publisistika (1921-1991)» mövzusunda doktorluq dissertasiyası A.Tahirinin bu sahədə uzun illər apardığı elmi axtarırlarının bir növ nəzəri yekunu kimi dəyərləndirilməlidir.

Publisistika yaradıcılıqdır və onun özünəməxsus nəzəriyyəsi, forma, ifadə xüsusiyyətləri və bunlarla əlaqədar tələbləri var. Bütün bunlar A.Tahirinin dissertasiyasının «Mühacirət publisistikasının sənətkarlıq məsələləri» adlı üçüncü fəslində bir tədqiqatçı-nəzəriyyəçi həssaslığı ilə nəzərə alınmış, qaldırılan məsələlərin dolğun və doğru həlli verilmişdir.

Elmi-nəzəri yeniliyi və praktik əhəmiyyəti ilə diqqəti cəlb edən bu sanballı tədqiqat işi doktorluq dissertasiyası ilə əlaqədar tələblərə tam cavab verir.

Müəllifin çap etdirdiyi monoqrafiyalar, elmi məqalələr və avtoreferat onun dissertasiyasının məzmununu bütövlüklə əhatə və əks etdirir.

Bu dissertasiyasına görə A.H.Tahirli iddiasında olduğu doktorluq elmi dərəcəsinə tamamilə layiqdir.

Tofiq Hüseynoğlu
BDU-nun professoru, fil.e.d.

**Abid Həmid oğlu Tahirlinin «Azərbaycan mühacirət
mətbuatında publisistika (1921-1991)» mövzusunda
doktorluq dissertasiyasına**

R Ə Y D Ə N

Publisistikamızın layiqli qələm sahibi, mühacirət irsimizin tanınmış araşdırıcısı Abid Tahirlinin son tədqiqat işlərindən olan iki hissəli «Azərbaycan mühacirət mətbuatı» əsəri (Bakı, Qapp-Poliqraf»-2002; Bakı, «Ozan»-2003) öz elmi sanballı və nəzəri konseptuallığı ilə diqqəti cəlb edir.

Məlumat üçün qeyd edək ki, Abid Tahirli 1980-ci illərin sonu, 90-cı illərin əvvəllərində Azərbaycan müstəqil mətbuatının flaqmanlarından olan «Odlar yurdu» qəzetində redaktor müavini, daha sonralar «Vətən» cəmiyyətində Avropa və Amerika ölkələri şöbəsinin müdiri işləmişdir. İş təcrübəsində onun mətbuat tariximiz, mühacirət irsimizlə bağlı əldə etdiyi faktlar, topladığı materiallar, bu mövzulara həsr etdiyi elmi, publisistik məqalələr Abid Tahirlinin elmi yaradıcılığının əsas kursunu da müəyyənləşdirmiş oldu. Tədqiqatçının namizədlik dissertasiyasının mühacir yazıçı-publisist, nəşir, redaktor, tərcüməçi Ceyhun Hacıbəylinin həyat və yaradıcılığına həsr olunması təsadüfi deyildir.

Elmi tədqiqatını Azərbaycan mühacir irsinin, xüsusən mühacir mətbuatımızın tədqiqinə həsr edən Abid müəllimin nəzəri, təcrübi professionallığı, bəziləri kimi işə həvəskar deyil, əsl sənətkar kimi yanaşması onun hər bir əsərinin əsl səviyyə göstəricisidir.

A. Tahirli artıq Azərbaycanda mühacirət mətbuatı anlayışının formalaşdığını, onun elmi tədqiqatı və tədrisi istiqamətində önəmli addımlar atıldığını, lakin, mühacirət jurnalistikamızın elmi-tədqiqat predmetinə çevrilməməsini təəssüf hissi ilə qeyd edir. Doğrudur, ayrı-ayrı müəlliflər bu və ya digər xadimin həyat və fəaliyyətindən bəhs edərkən pərakəndə halda olsa da, onların xarici ölkələrdə jurnalistik fəaliyyətini işıqlandırırırlar. Lakin «bəhs etdiyim sahə o qədər aktual, eyni zamanda zəngindir ki, mövzu mütləq ayrıca tədqiqat predmeti kimi dərindən, ətraflı öyrənilməli və ali məktəblərin

müvafiq fakültələrində tədris edilməlidir» - qənaətində olan müəllif Azərbaycan mühacirət irsinin öyrənilməsində önəmli mərhələ təşkil edən mühacirət jurnalistikasının diqqətdən kənar qalmasını haqlı emosionallıqla tənqid edir: «Dünya jurnalistikasının öyrənilməsi və öyrədilməsi təqdirəlayiqdir, lakin bu xəzinəyə son dərəcə gözəl töhfələr vermiş Azərbaycan mühacirət jurnalistikası niyə diqqətdən kənarda saxlanılmalıdır?!»

Azərbaycan mühacirət irsi, mühacirət mətbuatı və mühacirət jurnalistikası kimi anlayışlara daha çox dolğun və elmi-nəzəri ümumiləşdirmələr mövqeyindən aydınlıq gətirən Abid Tahirli daha sonra müxtəlif illərdə və müxtəlif ölkələrdə azəri mühacirlərin nəşr etdikləri «Yeni Qafqasya», «Odlu yurd», «Azərbaycan», «Azərbaycan yurd bilgisi» jurnalları «İstiqlal» qəzeti və s. haqqında geniş elmi təhlilə, analitik yanaşma tərzinə əsaslanan məlumatlar verir.

...Tam əminliklə demək olar ki, Azərbaycan mühacirət mətbuatının əsas ideya istiqamətlərindən birini təşkil edən Qafqaz birliyi anlayışı Abid Tahirinin bu kitabında fundamental bir şəkildə tədqiq edilmişdir. Bu mövzuyla əlaqədar «Prometey» (Paris), «Qafqaz almanaxı» (İstanbul), «Qafqasya» (Münhen), «Birləşik Qafqasya» (Münhen), «Azərbaycan» (Münhen), «Azərbaycan» (Ankara), «Türk izi» (Ankara), «Türk yolu» (İstanbul) adlı nəşrlərdən, habelə «Mücahid» (Ankara), «Ana dili» (Bonn), «Aydınlıq» (London), «Azər» (Berlin) kimi qəzet və jurnallardan ətraflı söhbət açılmışdır.

Əsərdə irəli sürülən mövzuların aktuallığı və rəngarəngliyinə, zəngin mənbələrə, bu sahəylə bağlı qələmə alınmış fikir və düşüncələrə istinadən əldə edilmiş nəticələrin elmi sanbalına, tədqiqatın həcmnin genişliyinə baxmayaraq, kitabın hər iki cildi səlis, rəvan və çox oxunaqlı bir dildə qələmə alınmışdır. Bu əsər, heç şübhəsiz ki, iki hissəli bu kitab təkcə Azərbaycan mühacir mətbuatının deyil, ümumən Azərbaycan mühacir irsinin öyrənilməsi və təbliğinə layiqli bir töhfədir. Təsadüfi deyildir ki, Abid Tahirinin həmin kitablarından Bakı Dövlət Universitetində, Azərbaycan Beynəlxalq Universitetində, «Xəzər» Universitetində, «Təfəkkür» Universitetində dərs vəsaiti kimi istifadə olunur.

Abid Tahirli tədqiqatlarının sanbalı, çəkisi ilə fərqlənən alimlərdəndir. Lakin o, araşdırmalarında ardıcılığını, fədakarlığını, prinsipiallığını və məhsuldarlığını ilə daha çox seçilir. Qarşıladığı 50-ci yaşının az qala yarısını mühacirət probleminə həsr etdiyi elmi-publisistik yaradıcılığı dediklərimizi təsdiqləyir.

Bayram Ağayev
filologiya elmləri namizədi

**Bakı Dövlət Universitetinin dissertantı Abid Həmid oğlu Tahirinin
«Azərbaycan mühacirət mətbuatında publisistika (1921-1991)»
mövzusunda doktorluq dissertasiyasına aparıcı müəssisənin**

R Ə Y İ N D Ə N

Bakı Dövlət Universitetinin dissertantı Abid Həmid oğlu Tahirinin «Azərbaycan mühacirət mətbuatında publisistika (1921-1991)» adlı doktorluq dissertasiyası mədəniyyətşünaslığımızın aktual probleminə həsr edilmişdir. Onun dissertasiya üzərində çalışdığı illərdə 5 kitabı, 20-dən çox elmi-nəzəri məqaləsi çap olunmuşdur. Abid Həmid oğlunun bu istiqamətdəki işi təkcə elmi-nəzəri baxımdan deyil, həm də milli jurnalistikamızın vətəndaşlıq ləyaqəti nöqteyi-nəzərindən də qiymətlidir.

Elmi-tədqiqat işində ilk dəfə olaraq:

- mühacirət publisistikasının mövzusu, ideya istiqamətləri, dil, üslub, sənətkarlıq məsələləri kompleks şəkildə işlənmiş və ümumiləşdirilmişdir;
- Azərbaycan mühacirət publisistikası və mətbuatının yaranması, inkişaf mərhələləri elmi-nəzəri cəhətdən dəyərləndirilmişdir;
- mühacirlərin ədəbi-kulturoloji fəaliyyəti «Azərbaycan davası»nın əsas istiqamətlərindən biri kimi araşdırılmışdır;
- mühacirət publisistikasında daha çox nəzərə çarpan istiqlal hərəkatının tarixi və nəzəri-ideoloji problemləri müasir milli-dövlətçilik tələbləri baxımından qiymətləndirilmişdir;
- mühacirət publisistikasında Qafqaz birliyi mövzusu və bu ideyanın tarixi mahiyyəti açıqlanmışdır;
- ayrı-ayrı mühacir nəşrlərin təsnifatı verilmiş, qəzet və jurnallar mövzusuna, ideoloji mücadilədəki metoduna görə qruplaşdırılmış, mühacirət mətbuatının səciyyəsi cəhətləri göstərilmişdir.

Görkəmli ədəbiyyat və mədəniyyət xadimlərinin ədəbiyyatşünaslığa, o cümlədən jurnalistika sahəsinə, publisistikaya, ona verilən tələblərə, mühacirət irsi və mətbuatına dair mülahizələri, tədqiqatçıların Azərbaycan mühacirəti problemi, xüsusilə mətbuatı ilə bağlı fikir və mühakimələri tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasını təşkil edir. Mövzunun dəyərləndirilməsində, problemə yanaşmada tarixi müqayisə, təhlil və təsvir üsullarına üstünlük verilmişdir.

Dissertasiya bitkin elmi struktura malikdir. Avtoreferat dissertasiyanın əsas müddəalarını əhatə edir. Elmi-tədqiqat işi «Giriş»dən, «Mühacirət mətbuatının təşəkkülü və inkişaf mərhələləri», «Mühacirət publisistikasının mövzusu, ideya-siyasi istiqamətləri», «Mühacirət publisistikasında sənətkarlıq məsələləri» adlı üç fəsildən, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından və əlavələrdən ibarətdir.

Tədqiqat işində sovet dövründə yaşayıb yaradan müəlliflərin publisistikası ilə mühacirətdə yaranan publisistikanı bir-birindən kəskin fərqləndirən bir sıra xüsusiyyətlər ortaya çıxarılmışdır.

Beləliklə, Azərbaycan mühacirət publisistikasının yaranması, keçdiyi tarixi yol, bu sahəyə həsr edilmiş elmi tədqiqatlar və onlara obyektiv münasibət dissertasiyanın ən maraqlı məqamlarını təşkil edir. Abid Tahirli Azərbaycan

mühacirət mətbuatında publisistikanın özünəməxsusluqlarını, mövzu və motivlərini bu günün gözü ilə görür və göstərir. Tədqiqatda Azərbaycan mühacirlərinin ədəbi-publisist və kulturoloji fəaliyyəti işıqlandırılır, jurnalistikanın və mətbuatın inkişaf mərhələləri və əsas istiqamətləri müəyyənləşdirilir.

Dissertasiyanın diqqəti cəlb edən cəhətlərindən biri də mühacirət publisistikasında istiqlal hərəkatının tarixi-sosial və nəzəri-ideoloji problemlərinin milli dövlətçilik mövqeyindən qiymətləndirilməsidir.

Dissertantın araşdırma səriştəsi ayrı-ayrı mühacir nəşrlərin təsnifatının verilməsində, qəzet və jurnal səhifələrinin müəyyən tematika üzrə qruplaşdırılmasında və eyni zamanda bir çox materialların əyani olaraq dissertasiyada nümayiş etdirilməsində özünü parlaq nəzərə çarpdırır.

Dissertasiya belə bir qənaət yaradır ki, həqiqətən mühacirət irsi, o cümlədən mühacirət mətbuatı və publisistikası zəngin Azərbaycan milli-mədəni irsimizin ən qiymətli hissəsidir. Onun öyrənilib qiymətləndirilməsi milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunması, yaşadılması deməkdir.

Müzakirəyə təqdim olunan dissertasiya işi ilə bağlı bütün seminar iştirakçılarının yekun və yekdil rəyi belədir:

Tahirli Abid Həmid oğlunun filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim etdiyi «Azərbaycan mühacirət mətbuatında publisistika (1921-1991)» adlı dissertasiyası böyük elmi-nəzəri və praktiki əhəmiyyətə malik olmaqla, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının doktorluq dissertasiyaları qarşısında qoyduğu bütün tələblərə cavab verir və onun müəllifi filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almağa tamamilə layiqdir.

Rəy Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetin filologiya fakültəsinin İxtisas Ekspert elmi-nəzəri seminarının 16 oktyabr 2006-cı il tarixli iclasında (1 sayılı protokol) gedən müzakirə əsasında hazırlanmış və təsdiq olunmuşdur.

Tahirli Abid Həmid oğlunun «Azərbaycan mühacirət mətbuatında publisistika (1921-1991)» mövzusunda 10.01.10 – «Jurnalistika» ixtisası üzrə Birdəfəlik Dissertasiya Şurası yanında doktorluq dissertasiyasının müdafiədən əvvəl müzakirəsini keçirən elmi seminarın

PROTOKOLUNDAN

Sədr – **Aydın Dadaşov** – fil.e.d.: - Elmi ictimaiyyət Abid Tahirliyə ciddi, sanballı tədqiqatçı kimi tanıyır. Onun «Azərbaycan mühacirət mətbuatında publisistika (1921-1991)» mövzusunda dissertasiyası Bakı Dövlət Universiteti Jurnalistika fakültəsi Elmi Şurasının, mətbuat tarixi və ideoloji iş metodları, jurnalistikanın nəzəriyyəsi və təcrübəsi kafedralarının 26 aprel 2005-ci il tarixdə keçirilmiş birgə iclasının qərar və tövsiyəsi ilə monoqrafiya şəklində nəşr olunmuş və sahənin tədqiqatçıları tərəfindən maraqla qarşılanmışdır. Mühacirətlə bağlı problemlərin tədqiq tarixi 20 ilə yaxın bir dövrü əhatə edir. Yəni «Vətən»

Cəmiyyəti yarandıqdan – 1988-ci ilin əvvəllərindən mühacirət problemi geniş ictimaiyyətin, o cümlədən tədqiqatçıların diqqətini çəkdi. Bildiyimə görə, Abid Tahirli də elə o vaxtdan respublika mətbuatında bu mövzuda maraqlı materiallarla çıxış etməyə başlamışdı. Sonralar o, araşdırmalarını davam etdirmiş, mühacirətin parlaq simalarından olan, Azərbaycan ədəbi, mədəni, ictimai-siyasi və mətbu həyatında silinməz iz buraxmış Ceyhun Hacıbəylinin həyat və yaradıcılığından namizədlik dissertasiyası yazmışdır. A.Tahirli sonrakı illər tədqiqat dairəsini genişləndirərək indi sizin müzakirənizə verilən doktorluq dissertasiyasını yazmışdır.

BDU-nun Jurnalistika fakültəsinin dekanı, fil.e.n. Yalçın Əlizadə:

- Azərbaycan mühacirət irsinin, xüsusilə mühacirət mətbuatının ilk və sanballı tədqiqatçılarından olan Abid Tahirlinin mühacirət publisistikası ilə bağlı araşdırmaları elmi dəyəri, aktuallığı ilə diqqəti çəkir. Bir yaradıcılıq sahəsi kimi publisistikanın funksiya və predmeti, əsas məziyyətləri, janrları, süjet və kompozisiyası, dil-üslub, sənətkarlıq məsələləri haqqında kifayət qədər deyilmiş, yazılmışdır. A.Tahirlinin elmi-tədqiqat işindəki üstün cəhətlərdən biri budur ki, o, mühacirət publisistikasının sovet publisistikasından fərqli, üstün keyfiyyətlərini açıb göstərir, mühacirət publisistikasının tamamilə yeni keyfiyyət, yeni mahiyyət, məna kəsb etdiyini yazır və təqdirəlayiqdir ki, fikirlərini tutarlı, əsaslı dəlillərlə sübut edir. O, mühacirət publisistikasının ideyanı, fikri ifadə etmək baxımından daha azad və sərbəst olduğunu, senzura buxovlarında çırpınan sovet publisistikasından fərqli olaraq, döyüşkən, mübariz, digər tərəfdən Vətən həsrətli, yangılı xarakter daşdığı fikrini irəli sürür və mülahizələrini M.Ə.Rəsulzadə, M.B.Məmmədzadə, C.Hacıbəyli, F.Daryal, Ş.Rüstəmbəyli, S.Təkinər, M.H.Türkəqul, Ə.Yurdsevər, M.Mehdiyev və başqa mücahid publisistlərin yaradıcılığına istinad edərək əsaslandırır. Abid Tahirli fikirlərində ardıcıl, qətiyyətli, məntiqlidir, faktları ümumiləşdirməyin, düzgün elmi-nəzəri qənaətlərə, nəticələrə gəlməyin ustasıdır. Mən onun tədqiqatını yüksək qiymətləndirir və hesab edirəm ki, dissertasiya mühacirət irsinin tədqiqinə böyük töhfədir.

BDU-nun Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrasının müəllimi, professor Abdulla Abbasov: - Mən elmi-tədqiqat işi və onunla bağlı mətbuatda dərc olunan çoxsaylı rəy, resensiyalarla tanışam. Mövzu, onun işlənməsi, dəyərləndirilməsi, tədqiqat işində ortaya qoyulan elmi-nəzəri qənaətlər təqdirəlayiqdir. Bəzən adamda elə təəssürat yaranır ki, mühacirət irsinə lazım olduğundan artıq diqqət göstərilir. Zənnimizcə, bu belədirsə, çox yaxşıdır. Çünki mövzu çox aktualdır, əhəmiyyətlidir. Bu mövzunun araşdırılması nəticəsində sovet rejimi və ideologiyasının səyi sayəsində diqqətdən kənar saxlanılan mühacirət problemi ilə bağlı bir sıra məsələlər, o cümlədən mücahidlərin istiqlal uğrunda ideoloji mübarizə yolu, onların həyat və düşüncə tərz, bütün bunların salnaməsi sayılan mühacirət mətbuatının, obrazlı desək, tariximizin qaranlıq səhifələrindən birinin üzərinə işıq salınmışdır. O qənaətdəyəm ki, Abid Tahirli üzərinə düşən vəzifəsinin öhdəsindən bacarıqla gəlmişdir, hesab edirəm ki, elmi-tədqiqat işi bütün tələblərə tam cavab verir və müdafiəyə buraxılmalıdır.

BDU-nun Jurnalistikanın nəzəriyyəsi və təcrübəsi kafedrasının dosenti, fil.e.n. Akif Rüstəmov: - Abid Tahirlinin dissertasiyasında diqqətimi daha çox

çəkən mənbələrin, məxəzlərin zənginliyi, eyni zamanda tədqiqatçı tərəfindən onların uğurla ümumiləşdirilməsi, təsnif, təhlil edilməsidir. Abid Tahirinin arxiv sənədləri ilə peşəkarlıqla işləməsinin nəticəsidir ki, o, ciddi elmi-nəzəri qənaətlərə, nəticələrə nail olmuş, maraqlı, faydalı və aktual bir mövzuda günün tələblərinə tam cavab verən dissertasiya yazmışdır. Tədqiqatçı fikirlərində qəti və prinsipialdır. Bildiyimə görə, sahənin əksər tədqiqatçıları mühacirət mətbuatının yaranma tarixi ilə bağlı A.Tahirinin fikri ilə şərik deyillər. Lakin o, təkzibolunmaz, inandırıcı faktlara əsaslanaraq, öz mövqeyini dəyişmiş və mühacirət mətbuatının əsasının C.Məmmədquluzadənin buraxdığı «Molla Nəsrəddin» jurnalının Təbriz nömrələri ilə qoyulduğu fikrində israrlıdır. Professor Əziz Mirəhmədov, t.e.d Xaləddin İbrahimi-dən gətirdiyi sanballı sitatlar elə bilirəm ki, opponentləri tərk-silah edir.

Mən Abid Tahirini tələbəlikdən tanıyıram. «Odlar yurdu»ndakı məhsuldar və məsuliyyətli yaradıcılığı ilə də yaxından tanışam. Fikrimcə, iş təcrübəsində mühacirət irsi ilə bağlı əldə etdiyi faktlar, topladığı materiallar, bu mövzuya həsr etdiyi çoxsaylı elmi, publisistik məqalələr Abid Tahirinin elmi yaradıcılığının əsas kursunu da müəyyənləşdirmişdir. Sonda Abid Tahirini sanballı elmi-tədqiqat işi münasibəti ilə təbrik edirəm və hesab edirəm ki, dissertasiya AAK-nın tələblərinə tam cavab verir və elmi-tədqiqat işinin müdafiəyə buraxılmasını məqsədəuyğun hesab edirəm.

BDU-nun Beynəlxalq jurnalistika kafedrasının müəllimi, t.e.n. İlham Mazanlı: - Heç şübhəsiz, Abid Tahirinin mühacirət mətbuatı ilə bağlı araşdırmaları ümumən mətbuat tariximizin tədqiqi sahəsində uğurlu addımdır. O ki, qaldı mühacirət mətbuatında publisistika nümunələrinin öyrənilməsi, həmin materialların mövzu, dil, üslub, sənətkarlıq baxımından təhlili bu, tamamilə yeni istiqamətdir və dərhal da əlavə etmək istərdim ki, Abid Tahirli qarşıya qoyduğu məqsədə tam nail olmuş, kamil, bitkin, elmi cəhətdən müasir tələblərə cavab verən dissertasiya yazmışdır. O, mühacir publisistlərin irsini sanki zərrəbinlə araşdırmış, təhlil etmiş, dəyərləndirmişdir. O, M.Ə.Rəsulzadə publisistikasının səciyyəvi cəhətlərindən bəhs edərkən yazır ki, bu publisistikanın daha qabarıq nəzərə çarpan, sabit, dəyişməz xüsusiyyətlərini üç sözlə xarakterizə etmək olar: inam, cəsarət və qətiyyət. Abid Tahirinin elmi-tədqiqat işini xarakterizə etmək üçün buraya «elmlilik» sözünü artırmaq lazımdır. Mən həmkarımı uğurlu işi münasibəti ilə təbrik edirəm və hesab edirəm ki, dissertasiyanın müdafiəyə buraxılması ilə uzunmüddətli gərgin əməyin bəhrəsi kimi ortaya çıxan elmi-tədqiqat işinə layiqli dəyər vermiş olardıq.

BDU-nun Jurnalistikanın nəzəriyyəsi və təcrübəsi kafedrasının dosenti, fil.e.n. Mahmud Mahmudov: - Mühacirət mətbuatının tədqiqatçıları sırasında Abid Tahirli xüsusi yer tutur. Bircə faktı qeyd edim ki, əksər Universitetlərin jurnalistika fakültələrində mühacirət mətbuatı fənni onun kitabları əsasında tədris edilir. Mühacirət publisistikası ilə bağlı araşdırmalarını mən A.Tahirinin növbəti, həm də uğurlu addımı hesab edirəm. Tədqiqatçının fikir və mülahizələrində kəsərlilik, güclü məntiq, elmlilik dərhal nəzərə çarpır. O, faktları məharətlə ümumiləşdirir, dolğun elmi-nəzəri mühakimələr irəli sürür. İşini təqdirəlayiq

nəticələr, qənaətlərlə zənginləşdirir. Mən keçmiş tələbəmi uğurlu işi münasibəti ilə təbrik edir və dissertasiyanın müdafiəyə buraxılmasını təqdir edirəm.

**Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin filologiya fakültəsinin
İxtisas Ekspert Elmi-nəzəri Seminarının 16 oktyabr
2006-cı il tarixli iclasının 1 nömrəli**

PROTOKOLUNDAN

Seminarın sədri prof.Buludxan Xəlilov: - Abid Tahirli Bakı Dövlət Universitetinin dissertantıdır. Abid Tahirli «Azərbaycan mühacirət mətbuatında publisistika (1921-1991)» mövzusunda doktorluq dissertasiyası üzərində çalışdığı illərdə tədqiqatı ilə bağlı xeyli məqalə və kitab çap etdirmişdir. Hətta, onun elmi yaradıcılığı haqqında mətbuatda çıxışlar, rəylər dərc edilmişdir. Mən onun avtoreferatı ilə də tanışam. Avtoreferat dissertasiyanın əsas müddəalarını əhatə edir, AAK-ın müvafiq əsasnaməsinə uyğun yazılmışdır.

Prof. H.Qasimov: - Abid Tahirlinin «Azərbaycan mühacirət mətbuatında publisistika (1921-1991)» mövzusunda yazdığı doktorluq dissertasiyası mədəniyyətşünaslığımızın aktual probleminə həsr edilmiş dəyərli bir tədqiqatdır. Dissertantın tədqiqat üzərində çalışdığı illərdə 5 kitabı, 20-dən çox elmi-nəzəri məqaləsi çap olunmuşdur.

Vaxt var idi ki, mühacirət irsinin adını çəkmək belə yasaq idi. İndi Azərbaycan mühacirət irsi ədəbiyyatımızın və mədəniyyətimizin mühüm bir hissəsi kimi diqqət mərkəzində dayanır.

XX əsrin 80-ci illərindən başlayaraq, mühacirət probleminə yeni baxış konsepsiyası formalaşmağa başladı. Mühacirət mətbuatının tədqiqi, elmi-nəzəri dəyərləndirilməsi Milli İstiqlal ideologiyasının tərkib hissəsinə çevrildi. Abid Həmid oğlunun bu istiqamətdəki işi təkcə elmi-nəzəri baxımdan deyil, həm də milli jurnalistikamızın vətəndaşlıq ləyaqəti nöqtəyi-nəzərindən də dəyərli, qiymətlidir.

Dissertasiya bitkin elmi struktura malikdir. Giriş, hər biri bir neçə bölməni əhatə edən üç fəsil, nəticə, bilavasitə istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı və «əlavə»dən ibarət olan bu işdə mühacirət mətbuatının təşəkkülü və inkişaf mərhələləri araşdırılmış, mühacirət publisistikasının ideya-siyasi istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir. Müəllif əsas diqqətini mühacirət publisistikasında sənətkarlıq məsələlərinə yönəltmişdir.

Beləliklə, Azərbaycan mühacirət publisistikasının yaranması, keçdiyi tarixi yol, bu sahəyə həsr edilmiş elmi tədqiqatlar və onlara obyektiv münasibət dissertasiyanın ən maraqlı məqamlarını təşkil edir.

Mən dissertasiyanı müdafiəyə tam hazır hesab edir və ona əlavə rəy verilməsini məsləhət bilirəm.

Prof. A.Hacıyev: - Abid Tahirli ilk dəfə olaraq Azərbaycan mühacirət mətbuatında publisistikanın özünəməxsusluqlarını, mövzu və motivlərini bu günün gözü ilə görür və göstərir. Tədqiqatda ilk dəfə olaraq Azərbaycan mühacirlərinin ədəbi-publisist və kulturoloji fəaliyyəti işıqlandırılır, jurnalistikanın və mətbuatın inkişaf mərhələləri və əsas istiqamətləri müəyyənləşdirilir. Mən də işi müdafiəyə layiq bilirəm.

Fil.elm.doktoru E.Quliyev: - Tədqiqatın aktual problemə həsr edildiyini mən də bildirirəm. Dissertasiyanın diqqəti cəlb edən cəhətlərindən biri də mühacirət publisistikasında istiqlal hərəkətinin tarixi-sosial və nəzəri-ideoloji problemlərinin milli dövlətçilik mövqeyindən qiymətləndirilməsidir.

Dissertantın araşdırma səriştəsi ayrı-ayrı mühacir nəşrlərin təsnifatının verilməsində, qəzet və jurnal səhifələrinin müəyyən tematika üzrə qruplaşdırılmasında və eyni zamanda, bir çox materialların əyani olaraq dissertasiyada nümayiş etdirilməsində özünü parlaq nəzərə cərpdirir. Mənim fikrimcə, Abid Tahirlinin dissertasiyasına əlavə müsbət rəy vermək olar.

Dos. R.Əhmədov: - Bütün deyilən müsbət fikirlərlə mən də şərikəm. Əlavə onu deyə bilərəm ki, dissertantın müasir baxış sferasını əks etdirən «Mühacirət publisistikasının mövzusu, ideya-siyasi istiqamətləri» adlanan ikinci fəslə öz elmi-polemik ruhu ilə seçilir. Vaxtilə şovinizmə qarşı kəskin çıxışları ilə fərqlənən M.Ə.Rəsulzadə, M.B.Məmmədzadə, H.Münşi, M.Mehdiyev kimi qələm sahiblərinin publisistik fəaliyyətini obyektiv dəyərləndirən dissertant düzgün müəyyənləşdirir ki, istiqlal və istiqlal qəhrəmanları mühacirət mətbuatının tez-tez müraciət etdiyi mövzular kimi çox dəyərlidir.

«Mühacirət publisistikasında sənətkarlıq məsələləri» adlı üçüncü fəsil nəzəri poetika elementlərinin və üslubi məqamların araşdırılması baxımından maraqlıdır. Burada mühacirət publisistikasının həm mövzuya uyğun alovlu, ehtiraslı, pafoslu ifadə tərzilə seçilməsi, həm də bədii üslubun çalarlarından, ifadə və təsvir vasitələrindən bəhrələnmə məqamları, estetik xüsusiyyətləri ilə nəzəri cəlb etməsi kimi məsələlər tədqiqatçı tərəfindən işıqlandırılır. Müəllif haqlı olaraq publisistikanın sənətkarlıq tarixinə bir nəzər salır, bu sahədə Azərbaycan publisistikasında xidmətləri olan jurnalistlərin fəaliyyətinin səciyyəvi cəhətlərini işıqlandırır.

Mən bir-iki kəlmə dissertantın şəxsiyyəti barədə danışmaq istəyirəm. Abid Tahirli istedadlı, zəhmətkeş jurnalistdir. O, çoxdan – 25 ildir ki, bu mövzuda, bu istiqamətdə araşdırmalar aparır. Onun vaxtilə yazdığı Ceyhun Hacıbəyli barədəki elmi tədqiqatı da o zaman maraqla qarşılanmışdır. Abid müəllim, eyni zamanda öz tədqiqatını əyaniləşdirir, jurnalist tələbələrə mühazirələr oxuyur. Bu tədqiqatın elmi-nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti qeyd edilməlidir.

Dissertasiya işinə edilən əlavələr, mətbuat səhifələrindən kəsiklər, faktik materiallar da bir daha sübut edir ki, A.Tahirli tədqiqatlarını birbaşa arxivlərdə, mətbuat saxlanclarında, kitabxanalarda aparmış, zəngin materiallar toplamışdır.

Bütövlükdə dissertasiya AAK-ın müasir tələblərinə tam cavab verir və onun müdafiəyə buraxılması məsləhət görülür.

Dos. T.Cavadov: - Abid Tahirlinin tədqiqat predmeti mənə də doğmadır.

Dissertasiya oxucuda belə bir qənaət yaradır ki, həqiqətən «mühacirət irsi, o cümlədən mühacirət mətbuatı və publisistikası zəngin Azərbaycan milli-mədəni irsimizin ən qiymətli hissəsidir». Onun öyrənilib qiymətləndirilməsi milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunması, yaşadılması deməkdir. Mən də bu dissertasiyanın elmi-nəzəri əhəmiyyətini qeyd edərək, onun müdafiəyə tam hazır olduğunu bildirirəm.

Dos. A.Əliyev: - Mən də publisistika ilə məşğul oluram, ona görə də, bu mövzu mənə də doğmadır. Bu dissertasiya sübut edir ki, artıq nəinki vətən daxilində, eləcə də vətəndən uzaqda yaşayıb yaradan ziyalılarımızın publisistik fəaliyyəti öyrənilir və layiqincə dəyərləndirilir. Ancaq bir məsələyə mən də öz münasibətimi bildirmək istəyirəm. Dissertasiyada Sovet dövrünü yaman tənqid edirsiniz. Mən bununla tam razılaşmıram. Sovet dövlətinin də öz müsbət tərəfləri var idi. Sadaladığınız alimlərin çoxu elə Sovet dövrünün yetişdirmələridir... Q.Xəlilov kimi jurnalistlər elə o Sovet dövründə də öz sözlərini deyə bilirdilər. Biz gərək bu faktları unutmayaq.

Mən də dissertasiyanı müdafiəyə hazır hesab edirəm.

Sədr – prof. B.Xəlilov müzakirəyə yekun vuraraq bildirir ki, mən də yoldaşların fikri ilə şərikəm. Üstəlik onu deyə bilərəm ki, Abid Tahirli respublika mətbuatında öz imzası ilə tanınan ziyalı, jurnalistdir. O, həm də pedaqoqdur. Ali məktəbdə jurnalistika fakültəsində mühazirələr oxuyur. Bundan başqa, müntəzəm surətdə KİV-lə çıxışlar edir. Biz onun elmi məqalələrini oxuyuruq, araşdırmaları ilə yaxından tanışıq. Dissertantın kitabları da bir daha sübut edir ki, alim çoxdan müntəzəm olaraq mühacirət mətbuatının tədqiqi ilə məşğuldur.

**Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının
27 iyun 2006-cı il tarixli 170 sayılı əmri ilə Bakı Dövlət Universitetində
yaradılmış Birdəfəlik Dissertasiya Şurasının 30 oktyabr
2006-cı il tarixli iclasının
5 nömrəli**

P R O T O K O L U N D A N

Fil.e.d. Nazif Qəhrəmanlı: Mən Abid Tahirlinin bütün araşdırmaları, o cümlədən monoqrafiyaları, dissertasiya işi və avtoreferatla yaxından tanışam. Ümumiyyətlə, Abid Tahirlini şəxsən tanımasam da, onun imzasını 20 ildən çoxdur ki, maraqla izləyirəm. Sözü düzü, mühacirətlə bağlı bu qədər zəngin və maraqlı mənbənin Abid müəllimin necə əldə etdiyi məni heyrləndirib. Bu, məsələnin bir tərəfidir. İkinci tərəfi bu irsi dərinədən, müasir tələblər baxımından təhlil etməkdir ki, bunun da öhdəsindən doktorant uğurla gəlmişdir. Başqa bir cəhət A.Tahirlinin tədqiqatlarının **praktik əhəmiyyətidir**. Bu gün demək olar ki, ali məktəblərin jurnalistika fakültələrinin hamısında onun kitablarından dərs vəsaiti kimi istifadə edilir. Konkret desəm, mühazirə oxuduğum Bakı Ali Pedaqoji Qızlar Seminariyasında mühacirət mətbuatı fənni Abid müəllimin kitablarından istifadə edilməklə tədris olunur. Eləcə də Bakı Dövlət Universiteti, «Xəzər» Universiteti,

Təfəkkür Universiteti, Azərbaycan Beynəlxalq Universitetində mühacirət mətbuatı A.Tahirinin əsərlərindən öyrənilir.

Abid Tahirinin tədqiqatlarından bu qənaətə gəlmişəm ki, hələ mühacirət irsinin açılmayan, araşdırılmayan layları, qatları var. Bu işdə ona və sahənin digər mütəxəssislərinə yeni nailiyyətlər arzulayıram.

İşi təqdir edirəm, ona səs verəcəyəm. Şura üzvlərini də aktual və dəyərli tədqiqata səs verməyə çağırıram. Abid Tahirli bu dissertasiya işi ilə sübut etdi ki, o filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsini almağa tamamilə layıqdır.

Fil.e.d. İsmayıl Vəliyev: Ən əvvəl, demək istərdim ki, tədqiqat sahəsi yeni, mövzu maraqlı və aktualdır. Çox təqdirəlayıqdır ki, bu işi məhz uzun illər mühacirətlə birbaşa əlaqədə, təmasda olan, istedadlı qələm sahibi Abid Tahirli həyata keçirmişdir. Bir məqama diqqəti xüsusi yönəltmək istərdim ki, əsərin əməli əhəmiyyəti böyükdür. Bu tədqiqat işi müasir dövr jurnalistikasının elmi-nəzəri problemlərinin araşdırılmasına layıqlı töhfədir.

Təəssüf edirəm ki, biz bu sahənin araşdırılmasında gürcü və ermənilərdən geri qalmışdıq. Çox sevinirəm ki, Abid Tahirli ilk dəfə bu işə girişmiş və vəzifəsinin öhdəsindən ləyaqətlə, uğurla gəlmişdir. Yeri gəlmişkən onu da vurğulamaq istərdim ki, Abid Tahirinin tədqiqatları mühacirət mətbuatında publisistikanın araşdırılması ilə məhdudlanmır. O, mühacirət problemini bir neçə aspektdən tədqiqat müstəvisinə cəlb etmişdir. Bununla belə, hesab edirəm ki, mühacirət publisistikasının bir sıra problemləri hələ də araşdırılmayıb. Onun öyrənilməsi çox faydalı olardı. O ki, qaldı, Abid müəllimin elmi-tədqiqat işinə, bu çox sanballı, dolğun, maraqlı bir əsərdir və təsadüfi deyil ki, müzakirə, müdafiə də araşdırmanın ruhuna uyğun ciddi, canlı keçir. Mən Abid Tahirliyə təbrik edirəm. O, mühacirət mövzusunun hamıdan yaxşı bilən adam kimi, qoy gənclərə də kömək etsin. Sonda Abid Tahirliyə səs verəcəyini bildirirəm. O, filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almağa tamamilə layıqdır.

Fil.e.d. Alxan Məmmədov: Abid Tahirli az qala 30 ilə yaxındır ki, bu problemlə məşğuldur, onun adı bu sahə ilə möhürlənib. Bir dəfə «Ədəbiyyat qəzeti»ndə «Yeni Qafqasya» ilə bağlı bir yazım çıxmışdı. Dostlarımdan biri mənə zəng vurub dedi ki, Abid Tahirinin «Yeni Qafqasya» ilə bağlı «Ədəbiyyat qəzeti»ndə yazısı çıxıb, amma sənə imzan verilib, xeyirdimi?! Dissertasiya ilə bağlı. Material, fakt çox olsa da, tədqiqatçı uğurlu ümumiləşdirmələr aparıb, diqqətçəkən elmi-nəzəri fikirlər irəli sürüb. Azərbaycan jurnalistika tarixində ilk dəfədir ki, bu problemlə bağlı dissertasiya müdafiə edilir. Təsadüfi deyil ki, mühacirət problemi, o cümlədən mətbuatı ilə bağlı elmi-nəzəri fikirlər hələ tam formalaşmayıb. Qənaətlər, mülahizələr, mühakimələr fərqli və çoxdur. Bir sıra məsələlərdə müəlliflər ortaq məxrəcə gəlsələr də, elə məqamlar var ki, mübahisələr yaranır. Abid müəllimin tədqiqatları, fikirləri də istisna deyil. Fikrimcə, burada da mübahisəyə, etirazla səbəb olan məqamlar var. Məsələn, mən müəllifin «Molla Nəsrəddin»in Təbriz nömrələri ilə mühacirət mətbuatı tarixinin başlandığı fikri ilə razılaşmıram.

Abid Tahirinin dissertasiyasını sanballı tədqiqat hesab edirəm, ona səs verəcəyəm. Müəllif filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almağa tamamilə layıqdır.

File.d. Vaqif Sultanlı: Mühacirət problemi bütün dünyada var. Almanlar, fransızlar, ərəblər, ingilislər öz mühacirlərini, onların irsini həmişə öyrənmişlər. Sovet rejimi, ideologiyası isə bu mövzunun tədqiqinə qadağa qoymuşdu. Müstəqillik bərpa edildikdən sonra bu sahəyə diqqət artdı və mühacirət problemi ən müxtəlif aspektlərdən araşdırılmağa başlandı. Bu baxımdan istedadlı alim Abid Tahirlinin tədqiqatları xüsusilə, diqqəti çəkir. Abid Tahirli çox ciddi tədqiqatçıdır. Onun kitabları, elmi məqalələri də bunu sübut edir. İndiki dövrdə mühacirət irsini, xüsusilə istiqlal mücahidlərinin həyat və fəaliyyətini araşdırmaq millətə, dövlətə xidmət deməkdir. Mən ona səs verəcəyəm, o doğrudan da filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almağa layiqdir.

Tədqiqat həm nəzəri, həm də praktik əhəmiyyəti ilə diqqəti çəkir. Elə müzakirə zamanı da tədqiqat sahəsinin yeniliyi, mövzunun aktuallığı və işin praktik əhəmiyyəti xüsusi vurğulandı. Jurnalistikanın sovet dövründə formalaşmış «nəzəri problemləri» bu gün bir buxova çevrilmişdir, biz bundan xilas ola bilmirik. «Oçerk», «korrespondensiya», daha nə bilim nə..., dünyada belə şeylər yoxdur. Abid müəllimin tədqiqatı nəinki mühacirət publisistikasının, eləcə də ümumən Azərbaycan jurnalistikasının problemlərini araşdırmaq, dəyərləndirmək baxımından faydalıdır. Buradakı elmi-nəzəri fikirlər müasir tələlərə tam cavab verir, təqdirəlayiqdir. Tədqiqatın əməli əhəmiyyəti barədə də burada çox danışıldı. Doğrudan da, hər bir işin çəkisi, dəyəri onun tətbiqi, faydası ilə ölçülür. Abid müəllimin araşdırmaları artıq dərəcə kimi istifadə edilir, özünü təsdiq etmişdir.

Qəlbin və qələmin istəyi ilə ...

Sahənin lokomotivi

Mühacirətə münasibət birmənalı olmamışdır. Bu da həmin problemin mahiyyətindən irəli gəlir: insanların bir qismi tarixən siyasi və iqtisadi münasibətlərin təsiri ilə öz Vətənlərini tərk etmək və başqa ölkələrdə məskunlaşmaq məcburiyyətində qalmışlar. Onların bu addımı tərk etdikləri ölkədə maraq dairəsinə görə dəyərləndirilmişdir. Məsələn, Sovet dövründə rejim və ideologiyanın tərəfdarları mühacirləri «Vətən satqınları», «dönüklər» adlandırmış, onlara qarşı kəskin əks-təbliğat aparmışlar. Bununla kifayətlənməyən qüvvələr xaricdə mühacirləri izləmiş, onları terrora məruz qoymuş, Vətəndə isə mühacirlərin qohumlarını, əqidə, əməl dostlarını təqib, sürgün etmişlər. Mühacirlərin böyük əksəriyyəti amal, məslək iradə baxımından sarsılmaz olduqları üçün onlar xaricdə də fəaliyyətini davam etdirmiş, ideya düşmənlərinə qarşı fasiləsiz mübarizə aparmışlar. Bax, həmin fəaliyyətin nəticəsində böyük irs formalaşmışdır. Və onun araşdırılması, dəyərləndirilməsi maraqlı olduğu qədər də aktual və əhəmiyyətlidir. Bu mənada filologiya elmləri namizədi Abid Tahirlinin ötən əsrin 80-ci illərinin

sonundan araşdırmağa başladığı mühacirət problemi və xüsusilə mühacirət mətbuatı ilə bağlı tədqiqatları və nəhayət, «Azərbaycan mühacirət mətbuatında publisistika (1921-1991)» adlı monoqrafiyası, sanbalı, konseptuallığı ilə diqqəti çəkir. Elmi-tədqiqat işi uzun və gərgin axtarışlara, yüzlərlə ilkin mötəbər mənbəyə, məxəzə istinad edilərək qələmə alınmışdır. Sahənin yeni olması tədqiqatçını daha da ciddi və məsuliyyətli işləməyə sövq etmişdir. Tədqiqatçının elmi-nəzəri qənaətləri, bir sıra məsələlərdə, xüsusilə mühacirət jurnalistikası və mühacirət mətbuatının tarixi ilə bağlı fikirlərdə prinsipial mövqeyi bu sahədə aparılacaq araşdırmaların daha effektiv, obyektiv olmasına zəmin yaradır. Abid Tahirlinin nəzəri, təcrübi professionallığı tədqiqatın səviyyəsinə birbaşa təsir edir. «Giriş» və «Mühacirət mətbuatının təşəkkülü və inkişaf mərhələləri», «Mühacirət publisistikasının mövzusu, ideya-siyasi istiqamətləri», «Mühacirət publisistikasında sənətkarlıq məsələləri» adlı fəsilər monoqrafiyanın məzmununu, orda qoyulmuş problemləri tam əhatə edir, elmi, məntiqi ardıcılıqla bir-birini tamamlayır. «Giriş»də tədqiqatçı mövzunun aktuallığını və əhəmiyyətini tutarlı faktlarla əsaslandırır, tədqiqatın predmetini, məqsəd və vəzifələrini, elmi yeniliyini konkret şəkildə göstərir. «Mühacirət mətbuatının təşəkkülü və inkişaf mərhələləri» adlı birinci fəslin iki paragrafında tədqiqatçı mühacirət jurnalistikası tarixinə nəzər salır və mühacirət mətbuatının inkişaf mərhələləri və əsas orqanlarından ətraflı bəhs edir. Bu fəsildə müəllif problemlə bağlı ilk dəfə irəli sürdüyü faktlar və elmi-nəzəri qənaətləri ilə diqqəti çəkir. Tədqiqatçı ilk dəfə olaraq mühacirət jurnalistikası tarixini xronoloji ardıcılıqla izləyir, mühacirət publisistikasının ilk nümunələrini yaratmış Cəmaləddin Əfqani, Əhməd bəy Ağaoğlu, Ceyhun bəy Hacıbəyli, Məhəmməd Hadi, Məmməd Əmin Rəsulzadə kimi amal və kəlam sahiblərinin irsində mühacirət dövrünün yerini və rolunu dəyərləndirir. Dövrün mövcud ictimai-siyasi mühitin xarakterik cəhətlərini nəzərə almaqla, mühacirət mətbuatının inkişaf mərhələlərinin təsnifatını aparan müəllif diqqətçəkən elmi nəticələrə gəlir. O, mühacirət mətbuatını haqlı olaraq aşağıdakı kimi qruplaşdırır:

- Azərbaycanda bolşeviklərin hakimiyyətə gəlməsindən sonra yaranan ilk satirik nəşr – «Molla Nəsrəddin» jurnalı (Təbriz, 1921). Jurnal kifayət qədər araşdırıldığından, tədqiqat işində bu nəşr barədə geniş bəhs edilməsi məqsədəmüvafiq sayılmamışdır.

- Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra ölkəni tərk etməyə məcbur olan mühacirlərin siyasi nəşrləri – «Yeni Qafqasya» (1923-1927), «Azəri-türk» (1928-1930), «Yaşıl yarpaq» (1928), «Odlu yurd» (1929-1931), «Bildiriş» (1930-1931). 1923-1931-ci illərdə işıq üzü görən bu orqanları şərti olaraq İstanbul nəşrləri adlandırmaq olar. «Azərbaycan» (Paris, 1926).

- Azərbaycan mühacirlərinin elmi-nəzəri-mədəni nəşri «Azərbaycan yurd bilgisi» (1932-1934 və 1954).

- 1930-cu illərin Azərbaycan mühacirət mətbuatı: («İstiqlal» qəzeti (1932-1999/934), «Qurtuluş» jurnalı (1934-1939), «Milli Azərbaycan Müsavat Xalq Fırqəsi» bülleteni № 1 (1936). Bunlardan başqa, həmin dövrdə 1-2 nömrəsi çapdan çıxan məcmuələr: «Açıq söz» (1936, 2 nömrə), «Kutlu od» (1936-1937, 2 nömrə), «Aydın yol» (1937, 1 nömrə), «Doğru söz» (1937, 2 nömrə), «Vətən diləyi» (1937, 2 nömrə), «Milli atəş» (1938, 1 nömrə), «Millət andı» (1938, 1 nömrə), «Yasamız»

(1938, 1 nömrə), «İlham qaynağı» (1938, 1 nömrə), «Müqəddəs Odlar ölkəsi» (1938, 1 nömrə), «Haqqın səsi» (1938, 1 nömrə), «Dilək» (1939, 4 nömrə), «Haqq» (1939, 1 nömrə), «Həmlə» (1939, 1 nömrə).

- İkinci Dünya müharibəsi dövründə legionerlərin Berlin nəşrləri: «Azərbaycan», «Hücum», «Milli birlik» (1943-1945).

- 1950-80-ci illərin mühacir nəşrləri: «Azərbaycan» (1952, Ankara), «Azərbaycan» (1952, Münhen), «Mücahid» (1955), «Türk yolu» (1951), «Ərqənəqon yolu» (1951), «Türk izi» (1951) və s. – 1980-ci illərin ikinci yarısından nəşrə başlayan mətbuat: «Ana dili» (Bonn), «Odlar ölkəsi» (Edinburq), «Dədə Qorqud» (İspaniya), «Qürbət» (Brüssel), «Aydınlıq» (London), «Azərbaycan türkləri», «Xəzər» (İstanbul), «Azərbaycan» (Stokholm), «Azərbaycan» (Vaşinqton), «Araz» (Lund, İsveç), «Azər» (Berlin), «Savalan» (Berlin), «Ərk» (Almaniya), «Ziya» (Moskva), «İnam» (Sankt-Peterburq), «Savalan» (Dnepropetrovsk), «Millət» (Simferopol), «Araz» (Kişinyov) və s.

- Azərbaycan öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonrakı dövrdə (1991-ci ildən) nəşr olunan mətbu orqanlar. Bu dövrdə ABŞ, Rusiya Federasiyası, Ukrayna, Almaniyada bir sıra mühacir nəşrlər fəaliyyət göstərirlər.

Bu təsnifatı əsas götürən müəllif ayrı-ayrı mətbu orqanların nəşr tarixi, proqramı, nəşir və redaktorları, mühərrirləri, toxunduğu mövzular barədə qısa məlumat verməklə mühacirət mətbuatının ümumi mənzərəsini yaratmış olur.

Tədqiqatçı dolğun, tutarlı faktlara istinad edərək mühacirət mətbuatının «Yeni Qafqasya» ilə yox, «Molla Nəsrəddin» jurnalının Təbriz nömrələri ilə başladığını qeyd edir. «Mühacirət publisistikasının mövzusu, ideya-siyasi istiqamətləri» adlanan II fəslin iki paragrafında tədqiqatçı mühacirət publisistikasının toxunduğu mövzuları yüzlərlə mənbəyə istinad edərək qruplaşdırır. Haqlı olaraq bu qənaətə gəlir ki, rus imperiyasına və bolşevizmə qarşı ideoloji mücadilə, istiqlal tarixi və istiqlal qəhrəmanlarının həyat və fəaliyyəti, Qafqaz birliyi ideyası mühacirət publisistikasının aparıcı mövzusu olmuşdur. M.Ə.Rəsulzadənin, Mirzə Bala Məmmədzadənin, Əhməd Cəfəroğlunun, M.Mehdiyevin və başqa qələm sahiblərinin yaradıcılığından gətirdiyi çox sayda nümunələrlə müəllif həmin materialların bu gün də aktual olduğunu qeyd edir. O yazır ki, Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan dərhal sonra rejimin və ideologiyanın tələbi ilə tarix də saxtalaşdırılmağa başlandı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xalqa zidd dövlət kimi tənqid atəsinə tutulmuşdur, 1920-ci il aprel inqilabı isə mədh olunurdu. İş o həddə çatmışdı ki, 1918-ci il martın 31-də ermənilərin Bakıda və Azərbaycanın digər bölgələrində törətdiyi qırğınlar əksinqilabçı qüvvələrlə mübarizə kimi təqdim edilirdi. Bax, belə bir dövrdə həqiqəti yalnız «Yeni Qafqasya» söyləyirdi. Mart qırğınının dəhşətlərinə, əsl mahiyyətinə, törədilməsi səbəblərinə, şanlı Türk Ordusunun Bakıdakı və Azərbaycanın digər bölgələrindəki erməni-bolşevik quldurlarını darmadağın etməsinə, 28 May – istiqlal gününə, 27 Aprel – işğal və matəm gününə dair jurnalda dərc edilən yazılar həmin dövrdə ideoloji mübarizəyə, ictimai rəyin düzgün formalaşdırılmasına xidmət edirdisə, bu gün mötəbər mənbə, tarix üçün zəngin xəzinədir.

«Mühacirət publisistikasında sənətkarlıq məsələləri» adlı III fəslin iki paraqrafında tədqiqatçı ən əvvəl Azərbaycan publisistika tarixi və publisistikasının elmi-nəzəri irsinə nəzər salır. M.F.Axundov, H.Zərdabi, N.Vəzirov, M.Sidqi, M.Ə.Talıbov, Z.Marağayi, E.Sultanov, F.Köçərli, M.Şaxtaxtinski, Cəlil Məmmədquluzadə, Ömər Faiq Nemanzadə, T.Bayraməlibəyov, S.M.Qənizadə, N.Nərimanov, Ə.Haqverdiyev, R.Əfəndiyev kimi qələm sahiblərinin publisistikanı bir janr kimi yeni məzmun və forma baxımından zənginləşdirdiklərini qeyd edən A.Tahirli mühacirət publisistikasının da Azərbaycan mühacirət tarixində yeri və rolunu təhlil süzgəcindən keçirərək yüksək dəyərləndirir.

Tədqiqatçı Abid Tahirli mühacirət publisistikasının xarakterik və fərqli cəhətlərini məharətlə açıqlayır. O göstərir ki, mühacirət publisistikası bir tərəfdən mövzuya uyğun olaraq alovlu, pafoslu ifadə tərzilə fərqlənir, digər tərəfdən kövrək, həzin üslubu ilə seçilir. Əgər söhbət Azərbaycan istiqlalından, bolşevizmə və rus imperializminə qarşı mübarizədən gedirsə, publisistik nümunələr mübariz ruhu, prinsipial mövqeyi, kəskin ifadə və ibarələri ilə diqqəti çəkir: əgər müəllif Vətən həsrətindən qürbət həyatından bəhs edirsə, mətn üçün obrazlı, ehtiraslı dil səciyyəvidir. Abid Tahirli yazır: «Mühacir mətbuatında publisistika tamamilə yeni keyfiyyət və yeni mahiyyət, məna kəsb edir. Mühacirlərin ideoloji mübarizəsində kəskinliyi, son dərəcə sərtliyi ilə seçilən publisistik nümunələr, həm də mühacirət həyatının salnaməsidir.

Beləliklə, ölkədə yaşayıb-yaradan müəlliflərin publisistikası ilə mühacirətdə yaranan publisistikanı bir-birindən kəskin fərqləndirən bir sıra xüsusiyyətlər ortaya çıxır:

- bütün çətinliklərə rəğmən mühacirət publisistikası ideyanı, fikri ifadə etmək baxımından daha sərbəst və azaddır;
- ölkədəki publisistika sovet dövründə senzuralı, sifarişli partiyalı olduğundan müəyyən çərçivəyə salınır, sovet həyat tərzinin tərənnümçüsü rolunu oynayır, mühacirət publisistikası üçün bir tərəfdən döyüşkənlik və üsyankarlıq, digər tərəfdən həsrət, vətən yanğısı çox xarakterikdir: - qürbət həyatının çətinlikləri mühacirət publisistikasında bir sıra dil, üslub problemləri yaratmışdır;
- ötən əsrin 20-30, 50-60-cı illərində buraxılan mühacir nəşrlərdə ərəb, osmanlı, 80-90-cı illərdə mətbu orqanlarında tez-tez təsadüf edilən fars sözləri mətni ağırlaşdırır, ona xələl gətirir;
- mühacirət publisistikasının oxucu auditoriyası kimi mövzu dairəsində nisbətən məhduddur. Rus imperializminin, bolşevizminin ifşası SSRİ xalqlarının dözülməz, ağır həyatı, istiqlal tarixi və istiqlal uğrunda mücadilə aparan qəhrəmanların həyat və fəaliyyəti, sovet rejiminin təzyiq, təqib və işgəncələrinə məruz qalan insanların taleyi, Qafqaz birliyi ideyası, Sovetlərin ədəbi-mədəni və din sahəsindəki siyasətinin tənqidi mühacirət publisistikasının aparıcı mövzuları olmuşdur».

Abid Tahirli mühacir müəlliflərin publisistika irsindən nümunələr verməklə, onların sənətkarlıq problemlərini dərinlən təhlil edir, dəyərləndirir, müvafiq elmi-nəzəri qənaətlərə gəlir. Tədqiqatçı monoqrafiyanın «Nəticə» hissəsində problemin həlli ilə bağlı araşdırmaları ümumiləşdirir, yekunlaşdırır, sahə tədqiqatçıları qarşısında duran vəzifələrindən bəhs edir, bu gün də aktual və əhəmiyyətli olan

mühacirət mətbuatı probleminin, o cümlədən publisistikasının daha geniş şəkildə tədqiqinin vacibliyini göstərir.

Beləliklə, Abid Tahirinin monoqrafiyası ilə bağlı fikirlərimizi yekunlaşdıraraq, bu qənaətə gəlirik ki, elmi-tədqiqat işini cəsarətlə sahənin lokomotivi adlandırmaq olar.

Xeyrulla MƏMMƏDOV
filologiya elmləri doktoru, professor
(Abid Tahirli. Azərbaycan mühacirət
mətbuatında publisistika (1921-1991).
Bakı, 2005, “Ozan” nəşriyyatı. Kitaba
ön söz əvəzi)

Mühacirətşünas alim

Milli-mənəvi sərvətlərin taleyi üçün cavabdehlik əsl ziyalı xislətidir. Zaman-zaman ziyalılarımız öz şəxsi rahatlıqlarını unudaraq millətin gələcəyi naminə onun keçmişi ilə bağlı sənədləri, fikir və mülahizələri toplayıb tədqiq edərək müasirliyin xidmətinə veriblər. Çoxlarının öz şəxsi rifahları naminə əcnəbi ölkələrə üz tutduğu, zəka alverinin amansız bir tərzdə gücləndiyi bizim dövrdə belə bir ziyalı və vətəndaş işinin intixab etmək az qala qəhrəmanlığa bərabərdir. Bu gün bu tarixi missiyanı təmənnasız bir şəkildə öz üzərinə götürüb ləyaqətlə icra edən ziyalılardan biri Abid Tahirlidir.

Hələ 1989-cu ildə Azərbaycan xalqının tarixi taleyi sınağa çəkiləndə Belçikadan «Tərcüman» qəzetinin müxbiri Yusif Çinal əməkdaşı olduğu qəzetə yazırdı: «Avropaya gələn sovet qrupundakı qəzetçi Abid Tahirli ilk iş olaraq Avropada yaşayan azərilərlə türkləri tapıb onlarla dərhləşmək oldu. Abid Tahirli «Bu gün Azərbaycan üzərində oyunlar oynanılır. Qarabağ bizim canımızdır. Heç kim həvəslənməsin» dedi».

Bu cəsarətli sözlər o zaman tanınmış jurnalist olan mənim dostum Abid Tahirinin vətəndaş mövqeyi idi. Məhz bu mövqedən də onun mövzusu müəyyən olundu, bir alim kimi tədqiqatçılıq fəaliyyəti başlandı. Bu mövzunun adı o zaman çox az araşdırıcılara məlum, unudulmuş MÜHACİRƏT idi.

Abid Həmid oğlu Tahirli düz əlli il əvvəl – 1955-ci il noyabrın 30-da qədim Qəbələ bölgəsinin Nohurqışlaq kəndində anadan olub. Hələ IX sinifdə oxuyarkən yazdığı «Sinoptiklər» hekayəsinə görə o vaxt hamımıza doğma olan «Azərbaycan pioneri» qəzetinin keçirdiyi yaradıcılıq müsabiqəsinin qalibi olub. Sonra Azərbaycan Dövlət Universitetində coşqun tələbəlik illəri (1975-1980) və bu unudulmaz illəri «Bakı», «Azərbaycan müəllimi», «Sovet kəndi», «Azərbaycan təbiəti» kimi mətbuat orqanlarında çap olunan yazıların sevincləri onun taleyinə yazılıb.

Abid professional jurnalist fəaliyyətinə «Bakelektrikməişətcihaz» İstehsalat Birliyinin «Nümunəvi texnika uğrunda» qəzetində müxbir kimi başlayıb. Bu səmərəli fəaliyyətini 1972-1987-ci illərdə Xarici Ölkələrdə Dostluq və Mədəni Əlaqələr Cəmiyyətinin «Vətənin səsi» qəzetində davam etdirib.

Yaşlıd olsaq da mən onun imzasını xalq yazıçısı Elçinin böyük uğurla rəhbərlik etdiyi «Vətən» cəmiyyətinin «Odlar yurdu» qəzetində çap etdirdiyi yazılardan tanımışam. O zaman biz – Mövsüm Əliyev və mən daxilə, Abid isə xaricdə unudulmuşlardan yazırdıq. Abid «Vətən» cəmiyyətində Avropa və Amerika ölkələri şöbəsinin müdiri idi.

O, 1993-cü ildən Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin məsul işçisi, birinci dərəcəli dövlət qulluqçusu, Yazıçılar və Jurnalistlər birliklərinin üzvü, H.B.Zərdabi və Məmmədquluzadə mükafatlarının laureatıdır.

A.Tahirli 1997-ci ildə böyük uğurla «Ceyhun Hacıbəylinin həyat və yaradıcılığı (mühacirətəqədərki dövr)» mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etdi. Yeri gəlmişkən qeyd edirəm ki, o 2000-ci ildən BDU-nun jurnalistika fakültəsinin doktorantı kimi başladığı «Azərbaycan mühacirət mətbuatında publisistika (1921-1991)» mövzusunda doktorluq dissertasiyasını bu il başa çatdırıb və əsər müzakirədən uğurla keçərək müdafiəyə təqdim edilib.

Bu faktları təfəsilatı ilə yazmamaq da olardı. Çünki Azərbaycan ədəbi-ictimai mühiti iki hissəli «Azərbaycan mühacirət mətbuatı», «Deyilən söz yadigardır», «Sözlə yarananlar, sözü yaşadanlar», «Azərbaycan mühacirəti», «İlyas Əfəndiyevin publisistikası» və nəhayət bu günlərdə işıq üzə görmüş «Azərbaycan mühacirət mətbuatında publisistika (1921-1991)» kimi kitabların, 150 elmi, yüzlərlə publisistik məqalənin müəllifi Abid Tahirlini yaxşı tanıyır. Onun əsərləri barəsində bizdə və xaricdə yüzə yaxın təqdirəedici məqalə dərc olunub. Mən yaxşı bilirəm ki, Abidin yazı masasının üstündə hələ çapa həsrət beş-altı kitab və monoqrafiya yol gözləyir. A.Tahirli həm də bir neçə kitabın tərtibçisidir... Yenə faktlara yol verdim. Neyləyim, faktsiz mühakimə seyrçilikdir.

...A.Tahirlinin bütün kitabları dəyərlidir. Fəqət, mən belə hesab edirəm ki, «Azərbaycan mühacirət mətbuatında publisistika (1921-1991)» adlı fundamental monoqrafiyası ilə o, bu sahəyə yekun və möhür vurdu. Təsədüfi deyil ki, unudulmaz Xeyrulla müəllim kitaba yazdığı ön sözdə belə deyib: «Abid Tahirlinin monoqrafiyası ilə bağlı fikirlərimizi yekunlaşdıraraq, bu qənaətə gəlirik ki, elmi-tədqiqat işini cəsarətlə sahənin lokomotivi adlandırmaq olar».

Bu monoqrafiyada müəllif külli miqdarda faktlar əsasında mühacirət publisistikasının tarixini nəzərdən keçirir, mühacirət mətbuatının mərhələlərini elmi-tarixi prinsiplərə təsnif edir. Bu əsasda da əsərdə mühacirət mətbuatının təşəkkül prosesi ümumiləşdirilir. Monoqrafiyanın mahiyyətini təşkil edən dəyərli cəhətlərdən biri də budur ki, burada rus əsarətinə və total bolşevizm ideologiyasına qarşı milli mücadiləmizin tarixi öz əksini tapır.

Azərbaycan ziyalılarının milli istiqlal uğrunda mübarizə səhifələrini, istiqlal mücahidlərinin portretlərini, tale yollarını əks etdirmək baxımından Abid Tahirlinin kitabı böyük elmi, tarixi və ideoloji əhəmiyyətə malikdir.

«Azərbaycan mühacirət mətbuatında publisistika (1921-1991)» monoqrafiyası mühacirət azərbaycançılığı və türkçülüyn ölməzliyi ideyası haqqında sanballı tədqiqat əsəridir.

Mühacirət mətbuatında Qafqaz birliyi ideyasını əks etdirmək bu kitabın novatorluğunu təsdiqləyən ciddi amillərdən biridir...

Sadaladığım faktlar bir insan ömrünün, bir alim həyatının tale yazıları, A.Tahirli mühacirətşünas alim kimi təsdiqləyən ədəbiyyat möhürləridir.

Həmişə yazdığım bir fikri burada da təkrarlamağa ehtiyac duyuram. İnsan yaşadığı cəmiyyətdən çox, doğulduğu təbiətə bənzəyir. Quba və Qəbələ əzəmətli Əliçapan dağının belindən asılmış heybənin iki gözünə bənzəyir. Abid Tahirli ilə biz eyni dağların döşündən axan buz bulaqların saf suyunu içmişik. Şahdağdan müqəddəs Babadağdan əbədi qarın, buzun əmrini gətirən küləklərin havasını udmuşuq. Bakıda da bir həyətdə, bir binada yaşayır, içimizdə o suların saflığını, o havanın ancaq dağ uşaqlarına yaxşı tanış olan ətrini qoruyuruq. O, saflıq və o ətir bizi vüqarlı saxlayır, qürurumuzu sınmağa qoymur... Abid də belədir, sərt və səmimi, təmkinli və təvazökar, lazım gələndə dağ çayı kimi coşub hər şeyi məhv etməyə hazır. O, 50 ildir ki, belə yaşayır, arzu edirəm ki, 50 il də elə belə yaşasın.

Nizaməddin ŞƏMSİZADƏ

professor

“525-ci qəzet”, 2 dekabr 2005

İşıq gələn tərəfə doğru

Adı müasir Azərbaycan ictimai-mədəni həyatında xüsusi hörmətlə qiymətləndirilən Abid Tahirli nə vaxt, necə tanıdığımı xatırlamıram, amma ondan məmnunam ki, Abidlə bağlı yalnız xoş duyğuların şahidiyəm. Özünü tanınamışdan əvvəl sözünü tanımışam, imzasını görmüş, məqalələrini oxumuş, fikirlərini, duyğularını özümə doğma bilmişəm. O zaman hələ Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti süqut etməmişdi, lakin artıq totalitarizmin prinsipləri zəifləməkdə, kommunist rejiminin yaratdığı sosial-siyasi steres tüğyan etməkdə idi. Azərbaycanda yeni gənclik formalaşır, tarixə, milli yaddaşa, klassik irsə dönüş sabaha gedən yolun başlanğıcı sayılır, xalqın özünüdərk, özünüdərk, özünüdərkli ümummilli vəzifə, təxirəsalınmaz vətəndaşlıq işi sayılırdı.

Bu işin yerinə yetirilməsində mətbuat xadimləri, jurnalist, yazıçı və digər sahənin ziyalıları, xüsusilə fərqlənir, milli «mənlik» problemini qaldırır, vətəndaş kimliyi məsələsini diqqət mərkəzində saxlayırdılar. Çünki azadlığa aparan yol ruhən azad, kamil vətəndaş nümunəsi ilə mənzilə yetişir, xalqı «it hürən tərəfə yox, işıq gələn»ə çatdırır. Abid Tahirli 1980-ci illərin əvvəllərindən etibarən jurnalistika aləminə gəlməklə həmin istiqamətə ömür-gün sərf edən həmvətənlərimizdən biri oldu. O işi, əməli, ideyası, əsərləri ilə fərqlənən, başqalarına örnək olan dost, yoldaş, həmkar kimi tanındı. Əməyi, zəhməti hesabına ictimai-mədəni həyatda uğurlar qazandı... filologiya elmləri namizədi və doktoru olmaq üçün ciddi elmi-

nəzəri axtarışlar apardı, monoqrafiyalar yazdı, ekranda, efirdə, mətbuat səhifələrində tez-tez göründü.

Mən Abid Tahirlinin imzasına ilk dəfə «Odlar yurdu» qəzetində rast gəlmişəm. Onun vətən duyğulu, yurd qoxulu yazıları məndə tək-cə xoş təəssürat yaratmayıb, həm də tarixən ikiyə parçalanan Azərbaycanın dərdlərinə aşına edib. Çünki onun elmi-publisistik yazıları məzmun və mündəricəsinə görə bütöv Azərbaycan idealına əsaslanır. Abidin əsərlərində vətənin ağrı-acıları doğma, cana yaxın bir insanın kədəri kimi yaşanır, onun çətinliklərini çəkməkdən qürur duyanların fəziləti görünür. «Mənim kimi Balan ölsün, ay Vətən!» - deyənlərin harayı eşidilir.

Abid Tahirlinin Azərbaycan mühacirətinin müxtəlif problemləri, şəxsiyyət, fakt və hadisələrinə həsr olunan çoxsaylı məqalələri, «Deyilən söz yadigardır», «Azərbaycan mühacirət mətbuatı» (II hissəlik), «Sözlə yarananlar, sözü yaşadanlar», «Azərbaycan mühacirət mətbuatında publisistika (1921-1991)» kimi monoqrafiyaları onun yaradıcılıq axtarışlarını şərh etməyə geniş material verir. Bu əsərlər yalnız onun elmi-nəzəri mövqeyini deyil, həm də şəxsiyyət və vətəndaş kimliyini aydınlaşdırmağa ciddi əsaslar yaradır. Abid o şəxsiyyətlərdəndir ki, əqidəsi-amalı vətənə, yurda, haqq işinə xidmətin nümunəsi, ömür-gün həqiqətdir. Bu fikri mən ona görə birmənalı, açıq-aydın deyirəm ki, Abidi artıq «az-çox» tanıyıram, həm də əsərlərini diqqətlə oxuyaraq onun mülahizələrinə, düşüncələrinə yaxından bələd olmuşam. Onun hələlik sonuncu olan fundamental «Azərbaycan mühacirət mətbuatında publisistika» (1921-1991) monoqrafiyasını redaktə edərkən, Dövlət Universitetində həmin əsərin geniş müzakirəsində olarkən də bu qənaətdə olmuşam. O, Azərbaycan mühacirət mətbuatının ən sanballı əsərini ortaya qoymaqla bir sıra məsələlərin ilk dəfə elmi-nəzəri qiymətini verir. Belə ki, Azərbaycan mühacirətinin siyasi ideyaları, kültür siyasəti, milli dövlətçilik uğrunda mübarizəsi, onların həyat salnaməsi Abidin əsərində sərgilənir. Onun Azərbaycan mühacirət mətbuatının çoxçeşidli mənzərəsini işıqlandırması bu baxımdan diqqətəlayiqdir və gələcəkdə şübhəsiz ki, yeni tədqiqatlara təkan verəcəkdir. Odur ki, Abid müəllimin müəyyənləşdirdiyi və təsnifat verdiyi mühacirət mətbuatına diqqət yetirmək hər birimizin vətəndaşlığına və elmi-nəzəri axtarışlarına bağlı bir məsələdir. Abid öz tədqiqatında Azərbaycan mühacirət mətbuatından danışaraq bildirir ki:

- Azərbaycanda bolşeviklərin hakimiyyətə gəlməsindən sonra yaranan ilk satirik nəşr – «Molla Nəsrəddin» jurnalı (Təbriz, 1921). Jurnal kifayət qədər araşdırıldığından, tədqiqat işində bu nəşr barədə geniş bəhs edilməsi məqsədəmüvafiq sayılmamışdır;

- Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra ölkəni tərk etməyə məcbur olan mühacirlərin siyasi nəşrləri – «Yeni Qafqasya» (1923-1927), «Azəri-türk» (1928-1930), «Yaşıl yarpaq» (1928), «Odlu yurd» (1929-1931), «Bildiriş» (1930-1931). 1923-1931-ci illərdə işıq üzü görən bu orqanları şərti olaraq İstanbul nəşrləri adlandırmaq olar. «Azərbaycan» (Paris, 1926);

- Azərbaycan mühacirlərinin elmi-nəzəri-mədəni nəşri «Azərbaycan yurd bilgisi» (1932-1934 və 1954);

- 1930-cu illərin Azərbaycan mühacirət mətbuatı («İstiqlal» qəzeti (1932-1934), «Qurtuluş» jurnalı (1934-1939), «Milli Azərbaycan Müsavat Xalq Fırqəsi» bülleteni (№ 1, 1936).

Bunlardan başqa, həmin dövrdə 1-2 nömrəsi çapdan çıxan məcmuələr: «Açıq söz» (1936, 2 nömrə), «Kutlu od» (1936-1937, 2 nömrə), «Aydın yol» (1937, 1 nömrə), «Doğru söz» (1937, 2 nömrə), «Vətən diləyi» (1937, 1 nömrə), «Millət andı» (1938, 1 nömrə), «Yasamız» (1938, 1 nömrə), «İlham qaynağı» (1938, 1 nömrə). «Müqəddəs odlar ölkəsi» (1938, 1 nömrə), «Haqqın səsi» (1938, 1 nömrə), «Dilək» (1939, 4 nömrə), «Haqq» (1939, 1 nömrə), «Həmlə» (1939, 1 nömrə);

- İkinci Dünya müharibəsi dövründə legionerlərin Berlin nəşrləri: «Azərbaycan», «Hücum», «Milli birlik» (1943-1945);

- 1950-80-ci illərin mühacir nəşrləri: «Azərbaycan» (1952, Ankara), «Azərbaycan» (1952, Münhen), «Mücahid» (1955), «Türk yolu» (1951), «Ərqənəqon yolu» (1951), «Türk izi» (1951) və s. – 1980-ci illərin ikinci yarısından nəşrə başlayan mətbuat: «Ana dili» (Bonn), «Odlar ölkəsi» (Edinburq), «Dədə Qorqud» (İspaniya), «Qürbət» (Brüssel), «Aydınlıq» (London), «Azərbaycan türkləri», «Xəzər» (İstanbul), «Azərbaycan» (Stokholm), «Azərbaycan» (Vaşinqton), «Araz» (Lund, İsveç), «Azər» (Berlin), «Ərk» (Almaniya), «Ziya» (Moskva), «İnam» (Sankt-Peterburq), «Savalan» (Dnepropetrovsk), «Millət» (Simferopol), «Araz» (Kişinyov) və s.

Azərbaycan öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonrakı dövrdə (1991-ci ildən) nəşr olunan mətbu orqanlar. Bu dövrdə ABŞ, Rusiya Federasiyası, Ukrayna, Almaniya da bir sıra mühacir nəşrlər fəaliyyət göstərirlər.

Bunlar Azərbaycanın mədəni-mənəvi sərvətidir və dünyada xalqımızın müasir sivil normalara layiq imicini yaratmağa xidmət edənlərin işinin nəticəsidir. Onlarla bizi ilk dəfə Abid hərtərəfli tanış edir. Sovet hakimiyyəti illərində, totalitar rejim dövründə dəmir pərdələr arxasında qalan, belə deyək, «dünyanın o biri üzündə bizim üçün yaşayanlarla» Abidin əsəri sayəsində ünsiyyət qura bilirik. Abid müəllim indi ömrünün müdriklik çağını yaşayır və elmə, sənətə, ədəbiyyata, milli jurnalistikamıza dərinən bələd olan bir alim kimi, söz səlahiyyətli kimi tanınır. Çünki o irs-varislik əlaqəsinə və halal zəhmətinə güvənən bir həmkarımız, aydın sabahlara doğru yol gedən ziyalı alimimiz, vətəndə və qürbətdə yaşamasından asılı olmayaraq, hər zaman Azərbaycana bağlı duyğuların yaratdığı «mənlik» şüurunun daşıyıcısıdır. Odur ki, bu yubiley günlərində, ömrünün 50-ci aşırımında ona dostları, həmkarları adından ən gözəl günləri, cansağlığı və uğurlu axtarışları mən arzulayıram.

Şamil VƏLİYEV
filologiya elmləri doktoru, professor
«Ədəbiyyat qəzeti», 2 dekabr 2005

İmzasının və sözünün sahibi

Nə qədər ağır və acı olsa da, etiraf olunmalıdır ki, müxtəlif səbəblərdən bir sıra müəlliflər illər ötdükdən sonra özlərinə məxsus yaradıcılıq nümunələrinin bəzilərindən imtina edirlər. Əsər bədii cəhətdən zəif olduğundan, mövzu aktuallığını və əhəmiyyətini itirdiyindən, yaxud da ki, rejimin, ideologiyanın təsiri, tələbi ilə qələmə alındığından yumşaq desək, müəllif öz imzasına sahib çıxmır. Məqsədim belə yazarları ittiham etmək, qınamaq yox, imzasından heç vaxt xəcalət çəkməyən müəllifləri təqdir etməkdir, qiymətləndirməkdir. Belələri təəssüf ki, azdır. Lakin var. Onlardan biri, istedadlı qələm sahibi, mühacirət probleminin, xüsusilə mətbuatının dəyərli tədqiqatçısı Abid Tahiridir.

2001-ci ildə “Əbilov, Zeynalov və oğulları” nəşriyyatı Abid Tahirinin “Sözlə yarananlar, sözü yaşadanlar” adlı növbəti kitabını çapdan buraxdı. Burada müəllifin son illərdə milli hərəkət, milli ideologiya mövzusunda qələmə aldığı sanballı məqalələrlə yanaşı onun ötən əsrin 80-ci illərinin əvvəllərində – sovet rejimi və ideologiyasının ədəbiyyata və sənətə qənim kəsildiyi dövrdə qələmə aldığı oçerklər, müsahibələr də verilmişdi. Sözün düzü, müəllifin – milli azadlıq hərəkətinin vüsət aldığı dövrdə Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin sədri Əbülfəz Elçibəylə (“Fəaliyyətsizlik milli xəyanətdir”), siyasi icmalçı, prof. Şirməmməd Hüseynovla (“Biz hara gedirik”), millət vəkili, “Azərbaycan” qəzetinin baş redaktoru Sabir Rüstəmxanlı ilə (“Millətimin istedadına və gücünə güvənirəm”) müsahibələri aktual mövzulara həsr edilsə, son dərəcə sərt üslubda qələmə alınsa da, mənə o qədər təəccübləndirmədi. Çünki, həmin dövr üçün belə yazılar təbii idi.

Lakin ötən əsrin 80-ci illərində A.Tahirinin S.Rəhimovla (“Əsrin yaşadı ilə söhbət”) prof. C.Qəhrəmanovla (“Böyük xəzinə”), prof. Həmid Araslı ilə (“Çalış öz xalqının işinə yara”), Əzizə Cəfərzadə ilə (“Aləmə səs sal”), prof. Yəhya Məmmədovla (“Vətən mənə oğul desə...”) müsahibələri mənə heyrləndirdi, həm də sevindirdi. Əminəm ki, vaxtı ilə mətbuatda dərc olunan həmin materialları kitaba daxil edən müəllif bir an da olsa, tərəddüd etməmişdir. Çünki, həmin yazılarda müəllif pafoslu ifadə və ibarələrlə kommunizm quruculuğunu, onun xidmətində duran sənəti müdafiə və tərənnüm etmir, ona hakim olan milli hiss və duyğuların təsiri ilə müsahibələrində ədəbiyyatın, elmin mövcud problemlərini təhlil predmetinə çevirir, araşdırır, müvafiq nəticələr çıxarır.

Abid Tahirinin fəal əməkdaşlığı ilə nəşr olunan «Vətən» Cəmiyyətinin orqanı «Odlar yurdu» qəzetinin Azərbaycan mətbuatı və ictimai fikir tarixində əvəzsiz xidmətləri hər kəsə məlumdur. Məhz həmin qəzetdə Abid Tahirli öz qələminin qeyrət və qüdrətini bütün gücü ilə nümayiş etdirmişdir. Onun həmin dövr publisistik yaradıcılığı zəngin, maraqlı və məhsuldardır. Yüz minlərlə oxucu taleyin hökmü ilə qütbət ölkələrdə məskunlaşan həmvətənlərimizin həyat və düşüncə tərzini, qayğı və problemləri, arzu və amalları haqqında A.Tahirinin böyük sevgi ilə qələmə aldığı yazılardan xəbərdar olur və onlarda Azərbaycan mühacirəti barədə ictimai rəy formalaşırdı. Digər tərəfdən isə A.Tahirinin istər həmin

məqalələrini, istərsə də sonrakı ədəbi-publisistik fəaliyyətini Azərbaycan naminə fədakar fəaliyyətə bir çağırış kimi də qəbul etmək olar.

Abid Tahirli publisist fəaliyyəti ilə yanaşı elmi-tədqiqatla da ciddi məşğul olur. Həmin sahədə də o, diqqətçəkən, maraqlı və faydalı nəticələrə nail olmuşdur. Namizədlik dissertasiyası Azərbaycanın ədəbi-mədəni, ictimai-siyasi və mətbu tarixində parlaq iz qoyan Ceyhun Hacıbəylinin həyat və yaradıcılığına həsr olunmuşdur.

Yaxşı xatırlayıram. Bir dəfə – 1996-cı ildə, müdafiə ərəfəsində onun elmi rəhbəri professor Yaşar Qarayev Abid Tahirlinin C.Hacıbəyli ilə bağlı elmi araşdırmaları ilə əlaqədar «onun yazdıqları əslində doktorluq işinə bərabərdir» demişdir. Bu, doğrudan da belə idi və A.Tahirli müdafiəyə qədər C.Hacıbəyli ilə bağlı müxtəlif mətbu orqanlarda onlarca irihəcmli məqalə dərc etdirmişdir.

Elmi araşdırmalardan yorulmayan, əksinə daha dərinə nüfuz edən, arxiv sənədləri ilə işləməkdən mənən qidalanan, zövq alan A.Tahirli Bakı Dövlət Universiteti jurnalistika fakültəsinin doktorantıdır. Onun doktorluq işinin mövzusu da çox maraqlı bir sahəyə – mühacirət mətbuatının tədqiqinə həsr edilmişdir. A.Tahirlinin mühacirət jurnalistikasının, mətbuatının tarixinə dair qəzet və jurnallarda, eləcə də elmi məcmuələrdə çox sayda elmi məqalələri, «Azərbaycan mühacirəti» (Bakı, «Tural-Ə» nəşriyyatı, 2001) və iki kitabdan ibarət «Azərbaycan mühacirət mətbuatı» adlı monoqrafiyası (I hissə, Bakı, QAP-poliqraf, 2002-ci il, 158 səh., II hissə, Bakı, «Ozan», 2003-cü il, 276 səh.) çapdan çıxmışdır. Kitabın birinci hissəsində Azərbaycan mühacirlərinin “Yeni Qafqasya”, “Odlu yurd”, “Azərbaycan yurd bilgisi” (İstanbul), “Azərbaycan” (Paris), “İstiqlal”, “Qurtuluş” (Berlin), “Azərbaycan” (Ankara) kimi mətbu orqanları, onların nəşr tarixi, milli istiqlal uğrunda ideoloji mübarizəsi mövzusu, ideya istiqaməti, habelə yazarları, dərc olunmuş materialların dil-üslub, sənətkarlıq xüsusiyyətləri haqqında məqalələr verilmişdir.

Kitabda həmçinin ayrı-ayrı mühacir publisistlərin fərdi yaradıcılığı və fəaliyyəti ilə əlaqədar maraqlı materiallar, mühacirət mətbuatının tədqiqi ilə bağlı digər müəlliflərin araşdırmalarına münasibəti əks etdirən yazılar da oxucuların diqqətinə təqdim olunmuşdur.

Bu sahədə tədqiqatlarını uğurla davam etdirən Abid Tahirli “Azərbaycan mühacirət mətbuatı” kitabının ikinci hissəsində “Ana dili” (Bonn), “Aydınlıq” (London), “Azər” (Berlin) kimi qəzet və jurnallar, habelə Qafqaz birliyi mövzusu ilə əlaqədar “Prometey” (Paris), “Qafqaz almanaxı” (İstanbul), “Qafqasya” (Münhen), “Birləşik Qafqasya” (Münhen), “Azərbaycan” (Ankara), “Azərbaycan” (Münhen), “Türk izi” (Ankara), “Türk yolu” (İstanbul), “Türk amacı” (İstanbul), “Mücahid (Ankara) kimi nəşrlərin fəaliyyətindən ətraflı bəhs etmişdir.

Kitabda müəllifin mühacirətin digər problemləri ilə bağlı mətbuatda dərc olunmuş bir sıra aktual məqalələri də verilmişdir. Əsər ölkənin ali məktəblərinin jurnalistika fakültəsinin tələbələri və Azərbaycan mühacirəti problemi ilə maraqlananlar üçün dəyərli elmi qaynaqdır.

Etiraf edirəm ki, A.Tahirlinin tükənməyən axtarmaq, araşdırmaq, yazmaq ehtirası, həvəsi məni heyrtləndirir. Bəzən mənə elə gəlir ki, o günün 24 saatını işləyir. Bu marağın, vürğunluğun səbəbini o, tədqiqat sahəsi ilə əlaqələndirir:

- Azərbaycan tarixi və mədəniyyətinin ayrılmaz parçası olan mühacirət irsi son dərəcə maraqlı və zəngindir. Sovet hakimiyyəti dövründə diqqətdən kənar saxlanılmış və son illər topladığım belə bir sərvətlə dərinlən və məsuliyyətlə məşğul olmağı özümə borc bilirəm və bu işdən mənən qidalanıram. Digər tərəfdən isə mühacirət irsində daha qabarıq nəzərə çarpan sabaha sarsılmaz inam hissi mənə doğma və yaxındır. Hüseyn Baykara 1975-ci ildə, əgər belə demək mümkünsə, Sovet imperiyasının «çiçəkləndiyi» bir dövrdə qələmə aldığı «Azərbaycan istiqlal mücadiləsi tarixi» kitabına yazdığı «Ön söz»də deyirdi ki, çevrəmdə bulunan yaxın və uzaq dostlardan, bu kitabı yazdığımı görə mənə qınayanlar vardı: Yəni, sən kiminlə zarafat edirsən. Bax, ABŞ başkanı Ford Vladivostoka Brejnevi ziyarətə gedir». Mən isə onlara belə cavab verirdim: «Tarixin qəribə cəvələri və sürprizləri var. Sabahın tarixi də çox sürprizli olacaq. Bu kitab Azərbaycanın istiqlal davasının bir əlifbasıdır».

Yaxud Nağı Şeyxzamanlı 1964-cü ildə qələmə aldığı «Azərbaycan istiqlal mücadiləsi xatirələri» kitabında yazırdı ki, bütün müqəddəratıma inandığım kimi, ona da inanıram ki, nə rus, nə də qurulacaq bu və ya digər rejim Azərbaycanda əsaslı uyğunlaşmayacaq və yaşamayacaqdır. Sovet imperiyasının çökəcəyi, yerində müstəqil dövlətlərin, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının qurulacağı barədə istiqlal aşıqlərinin böyük inamla söylədiyi fikirlərin tarixi ötən əsrin 20-ci illərindən başlanır. M.Ə.Rəsulzadə, M.B.Məmmədzadə, C.Hacıbəyli, Fuad Daryal, Mir Yaqub Mehdiyev və digər mücahidlərin məqalələrində Azərbaycanın istiqlalına inam əsas xətt kimi keçir.

... Bir məclisdə dostlarımızdan biri A.Tahirli haqqında ürək dolusu danışdı və sonda dedi: «Beş kitab müəllifi Abid Tahirli bu gün yaradıcılığının ən parlaq dövrünü yaşayır». Mən qələm dostumuz haqqında onun xoş sözlərinə şərik olduğumu bildirdim. Sonda əlavə etdim: «Elə bilirəm ki, onun yaradıcılığı həmişə parlaq olmuşdur».

Və bu sözlər zarafatla deyilməmişdi. Məncə, yaradıcılığı bu şəkildə mərhələlərə bölmək düzgün yanaşma deyil. Fikrimcə, nə vaxt yazılmağından asılı olmayaraq, əsər dəyərlidirsə, zamanın sınaqlarına dözsə, o, parlaqdır, solmazdır. Abid Tahirlinin qələmi simalı, məsləkli qələmdir, o dünən də belə idi, bu gün də belədir, əminəm ki, sabah da belə olacaqdır. Ən başlıcası da belə budur...

Məhərrəm Qasımlı
filologiya elmləri doktoru, professor
“525-ci qəzet”, 6 iyul 2005

Gözəl alim, gözəl şəxsiyyət

Biz o şəxsiyyət haqqında söhbət açmaq istəyirik ki, uzun illərdir onu yaxından tanıyır, insanlığına, ziyalılığına böyük hörmət bəsləyirik. Tanışlığımız həmkarlığımızdan və yaxın qonşu olmağımızdan başlayıb. Təbiətə sakit, istiqanlı, həssas adamdır. Dostluqda sədaqətli və səxavətlidir. Bu adam gözəl alim, jurnalist, pedaqoq kimi tanınan və 50 yaşı yenicə tamam olan Abid Tahirli.

Abid Tahirli əsl şəxsiyyət olmağa «məhkumdur». Azərbaycanın füsunkar guşələrindən birində – Qələbədə dünyaya göz açıb. Bu təbiət onda geniş qəlb, dərin zəka, eyni zamanda ədəbiyyata böyük maraq yaratmaya bilməzdi. Bəlkə də Abid Tahirlinin Azərbaycanın qədim mədəniyyət və tarixindən bəhs edən əsərlər qələmə alması elə onun özünün qədim bir diyarda doğulmasından irəli gəlir. İstərdik oxucuların diqqətini onun dediyimiz istiqamətdə tədqiqatlarına cəlb edək. Öncə aşağıdakı əsərlərinin adlarını çəkirik: «Dədə Qorqud aliliyi» məqalələr toplusu (1999), «Dədə Qorqud rəsmlərdə» (1999), «Dədə Qorqud» bülleteni (1999).

Elmi ictimaiyyət arasında Abid Tahirli daha çox mətbuat tarixinin araşdırıcısı kimi tanınır. Onun bu sahədə qələmə aldığı kitablardan bir neçəsinin adını çəkmək yerinə düşərdi: «Azərbaycan mühacirəti» (2001), «Azərbaycan mühacirət mətbuatı» (2002), «Azərbaycan mühacirət mətbuatında publisistika» (2005).

Bu kitablar müəllifinə daha çox şöhrət gətirmişdir. Onlardan ali məktəblərdə dərs vəsaiti kimi istifadə olunur.

Abid Tahirlinin tədqiqatlarının bir hissəsini istedadlı şəxsiyyətlərinin yaradıcılığını öyrənilməli ictimaiyyətə çatdırmaq təşkil edir. Bu, onun millətini sevməsindən, qayğıkeşliyindən irəli gəlir. Bu baxımdan mərhum Tofiq Vəndamlının əsərlərinin toplusunu xüsusi qeyd etmək lazımdır.

O, həm də gözəl əsərlərin tərtibçisidir. Ceyhun Hacıbəylinin, «Hacı Kərim» povesti» (1995), Xalq yazıçısı İlyas Əfəndiyev haqqında xatirələr toplusu (1999) dediklərimizə nümunə ola bilər.

Abid Tahirli eyni zamanda mədəniyyətimizin və ədəbiyyatımızın klassiklərinin tədqiqatçısıdır. Buna misal olaraq, «Ceyhun Hacıbəylinin həyat və yaradıcılığı», «İlyas Əfəndiyevin publisistikası» və s. göstərə bilərik.

O, bir sıra əsərlərin – xalq yazıçısı Elçinin Cəfər Cəbbarlı haqqındakı «Şəxsiyyət və istedad» (2000) kitabının, «Əmir Həbibzadə - 80» monoqrafiyasının (2001), «Dədə Qorqud» (1999) bülletenin elmi redaktorudur.

İxtisasca jurnalist olan Abid Tahirli mətbuatda daha çox «Vətənin səsi» qəzetindəki yazıları ilə tanınmağa başlamışdır. 1982-87-ci illərdə xarici Ölkələrlə Dostluq və Mədəni Əlaqələr Cəmiyyətinin xaricdəki həmvətənlər üçün nəşr etdiyi bu qəzet Abidin sonrakı tədqiqatçılıq fəaliyyətində də mühüm rol oynamışdır. Elə həmin illərdən xaricdə yaşayan həmvətənlərimizin taleyi onun yaradıcılığının əsas mövzusunə çevrilmişdir.

Tanınmış tədqiqatçı Abid Tahirlinin Azərbaycan mühacirət problemi, xüsusilə mühacirət mətbuatı ilə bağlı araşdırmaları ölkəmizdə olduğu kimi, xaricdə də böyük maraq doğurur. Bu günlərdə müəllifin ünvanına Almaniyanın Halle şəhərindəki məşhur Martin Lüter Universitetindən bildiriş daxil olmuşdur. Orada qeyd olunur ki, A.Tahirlinin beş kitabı – «Azərbaycan mühacirəti», «Sözlə yarananlar, sözü yaşadanlar», «Azərbaycan mühacirət mətbuatı» (1-ci və 2-ci hissələr), «Azərbaycan mühacirət mətbuatında publisistika» Universitetin kitabxanasının kataloquna salınmışdır.

Abid 1988-ci ildən Xaricdə Yaşayan Həmvətənlərlə Mədəni Əlaqələr Cəmiyyəti – «Vətən» Cəmiyyəti yaranandan onun orqanı «Odlar yurdu» qəzetində əvvəlcə müxbir, sonra böyük müxbir, məsul katib, redaktor müavini vəzifələrində çalışmışdır. 1992-1993-cü illərdə «Vətən» Cəmiyyəti Avropa və Amerika ölkələri şöbəsinin müdiri vəzifəsində işləmişdir. 1993-cü ildən Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin məsul işçisi, birinci dərəcəli dövlət qulluqçusudur.

Abid Tahirli Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin, Azərbaycan Jurnalistlər Birliyinin üzvüdür. Filologiya elmləri namizədidir. Heç şübhəsiz ki, bu yaxınlarda onun doktorluq dissertasiyası müdafiə etməsinin də şahidi olacağıq.

Mətbuatda yüzlərlə publisistik yazısı, 150 elmi məqaləsi işıq üzü görmüş Abid Tahirli bu gün öz yaradıcılıq axtarışları daha fəal şəkildə davam etdirməkdədir.

Biz bu yazımızda görkəmli alim və jurnalistin fəaliyyətindən qısa söhbət açdıq. Əlli illik yubileyi günlərində Abidsevərlərin cərgəsinə qoşulub onu ürəkdən təbrik etmək bizim üçün çox xoşdur. Şübhəsiz ki, Abid çoxlarının əlçatmaz saydığı mövzuları əvvəlki həvəs və sevgi ilə yenə davam etdirəcək və biz də, inşallah, onun yüz illiyində bütün bunlar barədə geniş söhbət açacağıq.

Məhəmməd BAHARLI,
Əziz AZƏRİ
«Azərbaycan müəllimi» qəzeti,
2 dekabr 2005

Azərbaycan mühacirət mətbuatının fədakar tədqiqatçısı

Azərbaycan mühacirəti haqqında son illərdə dəyərli tədqiqat işləri yazılmış və yazılmaqdadır ki, bu da çox təqdirəlayiqdir. Alimlərimizin bir sıra tabular üzündən məşğul ola bilmədikləri və yaxud qeyri-intensiv məşğul ola bildikləri, elmi-ədəbi ictimaiyyətə, Azərbaycan xalqına təqdim edə bilmədikləri mühüm bir mövzu – Azərbaycan mühacirəti mövzusu geniş bir tədqiqat müstəvisində öyrənilir və bu təbiidir.

Azərbaycanın da daxil olduğu post-sovet məkanında ötən əsrin 60-cı illərindən başlayan «yumşalma», 80-ci illərin sonundan isə «demokratikləşmə və

aşkarlıq» dövründə həyata keçirilən tədbirlər, əslində sovet imperiyasının tükənməkdə olan ömrünü uzatmağa xidmət edən ictimai-siyasi, iqtisadi proseslər idilər, lakin istər-istəməz həmin faktorlar xalqımızın milli-mənəvi intibahında yeni bir mərhələnin başlanğıcına da təkan verirdi və onun qarşısını almaq artıq mümkün deyildi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, erməni soyqırımı, Stalin repressiyaları, Azərbaycanın mühacirət irsi və s. kimi problemlər ətrafında milli maraqlarımıza cavab verən çoxsaylı elmi tədqiqatlar məhz bu illərdən aparılmağa başlamışdır. Lakin, ötən təqribən 20 ilə yaxın bir müddətdə günümüz üçün aktuallıq kəsb edən bu mövzulara aid onlarla kitabın, yüzlərlə elmi-publisistik məqalələrin yazılmasına baxmayaraq, bu proses bütün aktuallığını saxlamaqdadır.

Bəri başdan deyək ki, «müasir Azərbaycan mühacirətinin yaradıcılıq axtarışları bədii aspekti ilə deyil, elmi-nəzəri və publisistik aspekti ilə seçilir. İyirminci yüzildə Azərbaycan ədəbiyyatının mühüm bir qolu mühacirətdə yaranmışdır. Əsrin başlanğıcında (sonralar isə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və II Cahan savaşı illərində) irtica və təqiblərdən yaxasını qurtararaq, Türkiyə və çeşidli Avropa ölkələrinə sığınan Azərbaycan mühacirəti fərqli bir ədəbi məktəbini əsasını qoymuş, bu təməl üzərində çox zəngin olan bir ədəbiyyat yaratmışdır. Müasir Azərbaycan mühacirəti oturmada olduğu üçün daha çox mətbuata önəm vermiş və bu sahədə müəyyən uğurlar əldə etmişdir. Buna görə də, mühacirətin yaradıcılıq axtarışları bədii aspekti ilə deyil, elmi-nəzəri və siyasi-publisistik çaları ilə seçilir, ədəbiyyatşünaslıq istisna olmaqla, ədəbiyyat sahəsində onun fəaliyyəti nəzərə cəpacaq imzalarla müşayiət olunmur» (Sultanlı V. Ədəbi-nəzəri illüstrasiyalar. Bakı, Azərnəşr – 2000, səh.27.).

Bu baxımdan, publisistikamızın layiqli qələm sahibi, mühacirət irsimizin tanınmış araşdırıcısı Abid Tahirinin son tədqiqat işlərindən olan iki hissəli «Azərbaycan mühacirət mətbuatı» əsəri (Bakı, Qapp-Poliqraf»-2002; Bakı, «Ozan»-2003) öz elmi sanbalı və nəzəri konseptuallığı ilə diqqəti cəlb edir.

... Abid Tahirli 1980-ci illərin sonu, 90-cı illərin əvvəllərində Azərbaycan müstəqil mətbuatının flaqmanlarından olan «Odlar yurdu» qəzetində redaktor müavini, daha sonralar «Vətən» cəmiyyətində Avropa və Amerika ölkələri şöbəsinin müdiri işləmişdir. İş təcrübəsində onun mətbuat tariximiz, mühacirət irsimizlə bağlı əldə etdiyi faktlar, topladığı materiallar, bu mövzulara həsr etdiyi elmi, publisistik məqalələr Abid Tahirinin elmi yaradıcılığının əsas kursunu da müəyyənləşdirmiş oldu. Tədqiqatçının namizədlik dissertasiyasının yazıçı-publisist, nəşir, redaktor, tərcüməçi Ceyhun Hacıbəylinin həyat və yaradıcılığına həsr olunması da təsadüfi deyildir.

Elmi tədqiqatını Azərbaycan mühacir irsinin, xüsusən mühacir mətbuatımızın tədqiqinə həsr edən Abid müəllimin nəzəri, təcrübi professionallığı, bəziləri kimi işə həvəskar deyil, əsl sənətkar kimi yanaşması onun hər bir əsərinin əsl səviyyə göstəricisidir.

Onun 2002-ci ildə işıq üzü görmüş «Azərbaycan mühacirət mətbuatı» kitabının I fəslində Azərbaycan mühacirlərinin İstanbulda nəşr etdikləri «Yeni Qafqasya», «Odlu yurd», «Azərbaycan yurd bilgisi», Parisdəki «Azərbaycan», Berlindəki «İstiqlal» nəşrləri, onların tarixi, mövzusu və ideya istiqaməti, yazarları,

dərc olunmuş materialların dil-üslub, sənətkarlıq xüsusiyyətləri haqqında yazılmış məqalələri verilmişdir. Burada həmçinin, mühacir-publisistlərin konkret mövzularla bağlı yaradıcılığı və fəaliyyəti barədə qələmə alınmış materiallar, habelə mühacirət mətbuatının tədqiqi və başqa problemləri haqda yazılmış məqalələr də oxucuların diqqətinə çatdırılır.

Müəllif çox düzgün olaraq mühacirət mətbuatımızın tədqiqinə milli mətbuat anlayışı kontekstindən yanaşmışdır. Azərbaycan mətbuatı anlayışını:

- Çar Rusiyası dövründəki Azərbaycan mətbuatı;
- Sovet İttifaqı dövründəki Azərbaycan mətbuatı;
- Cənubi Azərbaycan mətbuatı;
- Azərbaycan mühacirət mətbuatı;

- Müstəqil Azərbaycanın mətbuatı (1918-1920-ci illər və 1991-ci ildən sonrakı illər) bölgüsündə təqdim edən A.Tahirli qısa da olsa, hər dövrün elmi tədqiqatlarla nə dərəcədə əks etdirildiyi haqda məlumat verir. Mühacirət jurnalistikası ilə bağlı bölümdə deyilir ki, hələ XX yüzilliyin əvvəllərindən indiyədək H.Zərdabi, F.Köçərli, C.Hacıbəyli, Ə.Hüseynzadə, M.Ə.Rəsulzadə, M.B.Məmmədzadə, Ə.Topçubaşov, N.Nərimanov, T.Şahbazi, Ə.Abid, daha sonra N.Axundov, Ə.Mirəhmədov, A.Zeynalov, N.Zeynalov, A.Zamanov, Q.Məmmədli, F.Qasımzadə, Ş.Qurbanov, X.Məmmədov, Ş.Novruzov, Ə.Məmmədov, M.C.Cəfərov, C.Xəndan, Ş.Hüseynov, T.Rüstəmov, S.Hüseynov, T.Rüstəmov və başqaları tərəfindən mətbuat tarixinə aid xeyli kitab nəşr olunmuş, onlarca məqalə çap edilmişdir. Lakin kommunist rejiminin, ideologiyanın təsiri, tələbi ilə mətbuat tarixinin araşdırılmasında – xüsusilə mətbu orqanın proqramı, məramı, ideoloji, tarixi, siyasi, mədəni yönümü ilə bağlı təhriflərə, qərəzli münasibətlərə yol verilirdi.

Mühacirət mətbuatı tariximizin tədqiqində yeni mərhələ hesab edilə biləcək 1980-ci illərin sonu 90-cı illərin əvvəllərində isə mühacirət mətbuatı ilə bağlı daha çox informativ yazılar qələmə alınır. A.Tahirli bu irsin daha dərinədən araşdırılması istiqamətində xalq yazıçısı Elçinin böyük əməyini qeyd edir, onun «Odlar yurdu» qəzetində dərc olunmuş proqram-məqaləsini xüsusi vurğulayır:

«...eyforiyaya qapılmadan Azərbaycan mühacirətini bir qurum kimi öyrənməli, elmi-nəzəri şəkildə onun demoqrafik, siyasi-ictimai və sosioloji təsnifatını verməliyik. İndiyə qədər məlum səbəblər üzündən bu sahədə, yəni Azərbaycan mühacirətinin öyrənilməsi sahəsində çox az iş görülmüşdür, ciddi, sanballı tədqiqatlar yox dərəcəsindədir, mühacirətə birtərəfli münasibət, bu münasibətdəki bədnam sinfilik prinsipi uzun zaman hakim ideologiyanın tərkib hissəsi olmuşdur» (Elçin, «Odlar yurdu» qəzeti, № 21, 1991-ci il).

Azərbaycan mühacirət irsinin, mühacirət mətbuatının tədqiqində son vaxtlar kifayət qədər iş görüldüyünü yazan A.Tahirlinin fikrincə «mühacirət mətbuatının həm tədqiqində, həm də tədrisində iki məsələyə də diqqət yetirilməlidir».

Bunlardan birincisi, Azərbaycan elmi ictimaiyyətində ilk mühacir nəşri ilə bağlı olan fikirlərdir. A.Tahirli 1923-cü ilin sentyabrında İstanbulda M.Ə.Rəsulzadənin rəhbərliyi və Sədi Əfəndinin redaktorluğu ilə çıxan «Yeni Qafqasya»nın ilk mühacirət qəzeti olması fikrini qəbul etmir və qənaətini təkzibolunmaz faktlarla əsaslandırır. Abid Tahirli digər müəlliflərdən fərqli olaraq,

Mirzə Cəlilin 1921-ci ildə Təbrizdə – İranda nəşrini davam etdirdiyi «Molla Nəsrəddin» jurnalını mühacirət mətbuatımızın ilkinə hesab edir. O, M.Cəlilin 1921-ci ildə bolşevik repressiyasına tuş gəlməməsi üçün Təbrizə məhz mühacir etdiyini, bu qədim Azərbaycan şəhərinin hüquqi baxımdan İran ərazisi olduğunu yazır və fikrinin birmənalı təsdiqi üçün Əziz Mirəhmədovun «Molla Nəsrəddin: dünən, bu gün, sabah» adlı məqaləsindən çox tutarlı bir sitat gətirir:

«...fevral və oktyabr inqilabları» adı ilə məşhurlaşan hadisələrin imperiya xalqlarına, o cümlədən azərbaycanlılara xoşbəxtlik gətirə bilməyəcəyini dərk edirdi; arvadı Həmidə xanımın malikanə, torpaq, məktəb sahibi olması, «mülkədar-xeyriyyəçi qadın» kimi, qardaşı Ələkbəri isə İran inqilabı fədailərindən və Səttarxanın yaxın silahdaşlarından biri kimi tanınması, erməni-daşnak canilərinin Qarabağdakı vəhşilikləri zamanı silah götürüb Xankəndindəki vuruşlarda iştirak etməsi və s. kimi səbəblər ədibin Təbrizə mühacirətini labüd etmişdi».

A.Tahirinin vacib bildiyi və geniş elmi təhlilə cəlb etdiyi ikinci məsələ isə Azərbaycan mühacirət mətbuatı və mühacirət publisistikası anlayışlarına münasibətidir. A.Tahirli artıq Azərbaycanda mühacirət mətbuatı anlayışının formalaşdığını, onun elmi tədqiqatı və tədrisi istiqamətində önəmli addımlar atıldığını, lakin mühacirət publisistikamızın elmi-tədqiqat predmetinə çevrilməməsini təəssüf hissi ilə qeyd edir.

Doğrudur, ayrı-ayrı müəlliflər bu və ya digər xadimin həyat və fəaliyyətindən bəhs edərkən pərakəndə halda olsa da, onların xarici ölkələrdə publisistika fəaliyyətini işıqlandırır. Lakin «bəhs etdiyim sahə o qədər aktual, eyni zamanda zəngindir ki, mövzu mütləq ayrıca tədqiqat predmeti kimi dərindən, ətraflı öyrənilməli və ali məktəblərin müvafiq fakültələrində tədris edilməlidir» - qənaətində olan müəllif Azərbaycan mühacirət irsinin öyrənilməsində önəmli mərhələ təşkil edən mühacirət publisistikasının diqqətdən kənar qalmasını haqlı emosionallıqla tənqid edir: «Dünya jurnalistikasının öyrənilməsi və öyrədilməsi təqdirəlayiqdir, lakin bu xəzinəyə son dərəcə gözəl töhfələr vermiş Azərbaycan mühacirət jurnalistikası niyə diqqətdən kənarda saxlanılmalıdır?!»

Müəllif daha sonra Azərbaycan mühacirət publisistikasının görkəmli nümayəndələrindən olan Cəmaləddin Əfqani, Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu, Məmməd Əmin Rəsulzadə, Məhəmməd Hadi, Ceyhun Hacıbəylinin həyat və yaradıcılığından, onların Türkiyə, Misir, İngiltərə, Fransa, Almaniya kimi dövlətlərin mətbu orqanları ilə əməkdaşlıqlarından, qələmə aldıkları yazıların ideya, mövzu, məzmun etibarilə önəmindən çox geniş və əhatəli şəkildə bəhs açmışdır.

Azərbaycan mühacirət irsi, mühacirət mətbuatı və mühacirət jurnalistikası kimi anlayışlara daha çox dolğun və elmi-nəzəri ümumiləşdirmələr mövqeyindən aydınlıq gətirən Abid Tahirli daha sonra müxtəlif illərdə və müxtəlif ölkələrdə azəri mühacirlərin nəşr etdikləri «Yeni Qafqasya», «Odlu yurd», «Azərbaycan», «Azərbaycan yurd bilgisi» jurnalları «İstiqlal» qəzeti və s. haqqında geniş elmi təhlilə, analitik yanaşma tərzinə əsaslanan məlumatlar verir.

Vacib olan məsələlərdən biri də tədqiqatçının bu mətbu orqanların təhlilini verməzdən öncə konkret dövrün, mühacir dərnəklərinin ideya fəaliyyətində meydana gələn fikir dəyişikliklərinin və bu kimi problemlərin işıqlandırmasıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, məsələyə belə yanaşma tərzini oxucunu daha da bilgiləndirməyə, mühacirət mətbuatı ilə bağlı problemlərə daha dərinlən nüfuz etməyə xidmət edirsə, digər tərəfdən tədqiqatçının elmi-nəzəri hazırlığına, onun ciddi mütəxəssis olduğuna dəlalət edir.

Buradan aydın olur ki, ətrafında Məmməd Əmin Rəsulzadə, Mirzə Bala Məmmədzadə, Şəfi bəy Rüstəmbəyli, Əhməd Cəfəroğlu, Xəlil Xasməmmədov, Əmin Abid, Hilal Münşi, Əhməd Qaraca, Abdul Vahab Yurdsevər, Mustafa Haqqı Türkəqul, Süleyman Təkinər, Cəmil Ünal, Mir Yaqub Mehdiyev, Babazadə Sadıq və digər mühərrirləri toplayan mühacir mətbu orqanlar Azərbaycan milli istiqlalının bərpa edilməsi, rus bolşevizminin iç üzünün açılması, mühacir ziyalılarımızın ümumi amal ətrafında təşkilatlanması uğrunda mübarizə aparmış, ədəbiyyatımızın, mədəniyyətimizin, tariximizin, milli-mənəvi dəyərlərimizin mühacirətdə qorunub saxlanılması və təbliği ilə məşğul olmuşlar. Lakin mühacirət mətbuatı yalnız bu məsələlərlə kifayətlənməmiş, sovet əsarətində olan bütün türk xalqlarının və Qafqazın ağrı-acılarını, beynəlxalq aləmdə baş verən siyasi dəyişiklikləri də işıqlandırır.

Kitabda o da vurğulanır ki, bu tipli mövzular daha çox «Yeni Qafqasya» jurnalının əsas ideya istiqamətini təşkil edirdi: «Doğrudan da «Yeni Qafqasya»nın nəşri ilə mühacirlər arasında bir canlanma, fəallıq yarandı. İlk nömrəsində dərc olunan proqram məqaləsindən aydın olur ki, «Yeni Qafqasya» bir milli inamla işə başlayaraq Azərbaycan, Qafqaz və əsir türklərin milli istiqlal davasını tanıtmayı özünün əsas vəzifəsi hesab etmişdir».

Mühacir mətbu orqanlarımız sırasında ən uzun ömürlü olan və nəşri günümüze qədər davam edən «Azərbaycan» jurnalı A.Tahirinin bu tədqiqatında daha çox müraciət etdiyi nəşr sayı ilə bilər. Tədqiqatçı, hətta digər məcmuələrdəki müəyyən məsələlərə izahat gətirməsi üçün bu jurnaldakı məqalələrdən həm də əsas mənbə kimi istifadə etmişdir. Zənnimizcə, bu amili onunla izah etmək olar ki, Türkiyədəki Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzinin təsis etdiyi «Azərbaycan» jurnalı 1952-ci ildən günümüze qədər uzun bir inkişaf yolu keçmiş və bu jurnalın yazarları Azərbaycan mühacirətinin I dalğasını – yəni, 1920-30-cu il mühacirətini təmsil edən aydınlarımız idi. Məhz bu baxımdan «Azərbaycan»ın səhifələri 1950-ci ilə qədər mövcud olan mühacirət irsimizlə bağlı maraqlı və tədqiqatlarda istifadəsi vacib olan dəqiq faktlara malikdir.

A.Tahirli jurnalın bütün fəaliyyət dövrünü izləyərək məzmununa, mövzusuna, mübarizə əzminə görə onu şərti olaraq 4 mərhələyə bölür:

I – 1952-1956, II – 1956-1986, III – 1986-1991, IV – 1991-ci ildən sonrakı illər.

Bu mərhələlər üzrə jurnalın fəaliyyətini dəyərləndirən tədqiqatçı «...mühacirlərin mücadilə silahı olan «Azərbaycan»ın bütün nömrələri bir yerdə Azərbaycan haqqında ensiklopediyadır» ifadəsi ilə jurnalın Azərbaycan mətbuatındakı yerini və rolunu layiqli şəkildə qiymətləndirmişdir.

Kitabda «İstiqlal» qəzeti, «Odlu yurd», «Azərbaycan yurd bilgisi» jurnalları, «Azərbaycan» məcmuəsi, bu nəşrlərin fəaliyyət dairəsi, müraciət edilən mövzu irəli sürülən ideya, mühərrirləri haqqında olduqca geniş bilgilər verilmişdir.

Xüsusilə M.Ə.Rəsulzadə, M.Bala, H.Münşi, Ə.Cəfəroğlunun həyat və yaradıcılığına, publisistik fəaliyyətlərinə dair çox maraqlı məlumatlara rast gəlinir.

Diqqəti çəkən məqamlardan biri A.Tahirinin mühacirət mətbuatımızda geniş təhlil edilən erməni soyqırımını mövzudur. Xalqımızın erməni zülmü ilə bağlı qan yaddaşını daha da canlandırmaq və beynəlxalq aləmin diqqətini bu məsələyə yönəltmək, inandırmaq baxımından tədqiqatın əhəmiyyəti çox böyükdür. Müəllif insanı dəhşətə gətirən fakt və materialları, mühacir aydınlarımızın ürək sızladan yazılarını hal-hazırkı erməni işğalı, erməni zülmü ilə də paralellər aparmışdır.

Abid Tahirinin araşdırmalarından aydın olur ki, erməni separatizmi Sovetlərə qarşı istiqlal mücadiləsini mühacirətdə davam etdirən bütün Qafqaz xalqları üçün bir problemə çevrilmişdi. Bu məsələ «Azərbaycan mühacirət mətbuatı» kitabının 2003-cü ildə nəşr olunmuş II hissəsinin «Mühacirət mətbuatında Qafqaz birliyi mövzusu» bölməsində daha qabarıq şəkildə qələmə alınıb.

XIX əsrin 30-cu illərindən Qafqaz xalqlarının Çar Rusiyasına qarşı apardıqları mücadilələrindən doğan Qafqaz birliyi ideyası, onun təkamülü, qafqazlıların milli istiqlal savaşlarında oynadığı rol, bu məsələnin II Dünya müharibəsindən sonra mühacirət mətbuatında yenidən canlandırılması müəllif tərəfindən çox uğurlu bir şəkildə təqdim edilib. Buradan aydın olur ki, Azərbaycan mühacirləri arasında bu ideyaya bağlı fikirlər heç də birmənalı olmamış, onun tərəfdarları və əsasən qatı pantürkist və panislamist əleyhdarları da var idi. Bu fikir arılıqları isə çox vaxt çəkişmələrə, qruplaşmalara və qütbləşmələrə səbəb olurdu. A.Tahirinin fikrincə: «Mühacirlər arasında qruplaşmalar, münafişlər həmin dövr mühacirətinə xas cəhətlər idi».

Lakin M.Ə.Rəsulzadənin rəhbərlik etdiyi Azərbaycan mühacirlərinin böyük bir qismi Qafqaz birliyi ideyasını dəstəkləyirdilər. Onlar inanırdılar ki, Qafqaz birliyi hərəkatının son hədəfi – bütün Qafqazın rus əsarətindən xilas və Qafqaz Federasiyasının yaradılması istiqlal savaşının əsas qayəsini təşkil etməlidir. Daxili narazılıqlara baxmayaraq, digər Qafqaz mühacir komitələri də bu ideyanı dəstəkləyirdilər. Bu ideyanın konkret sənəd və aktlarda təsbitinə gəldikdə isə, ermənilər hər dəfə özlərini kənarda tuturdular. Bunun əsas səbəbini araşdıran müəllif belə bir nəticəyə gəlir ki, bunun əsas səbəbi Qafqaz Federasiyası ideyasının ermənilərin «Böyük Ermənistan» arzusunu təhlükə altına alması idi.

Tam əminliklə demək olar ki, Azərbaycan mühacirət mətbuatının əsas ideya istiqamətlərindən birini təşkil edən Qafqaz birliyi anlayışı Abid Tahirinin bu kitabında fundamental bir şəkildə tədqiq edilmişdir. Bu mövzuyla əlaqədar «Prometey» (Paris), «Qafqaz almanaxı» (İstanbul), «Qafqasya» (Münhen), «Birləşik Qafqasya» (Münhen), «Azərbaycan» (Münhen), «Azərbaycan» (Ankara), «Türk izi» (Ankara), «Türk yolu» (İstanbul) adlı nəşrlərdən, habelə «Mücahid» (Ankara), «Ana dili» (Bonn), «Aydınlıq» (London), «Azər» (Berlin) kimi qəzet və jurnaldan ətrafı söhbət açılmışdır.

Mühacirət mətbuatımızda Cənubi Azərbaycan mövzusu da A.Tahirinin II hissədə geniş yer ayırdığı və maraqlı fikirlər irəli sürdüyü aktual problemlərdəndir.

Müəllifin tədqiqatından aydın olur ki, bizim mühacirət mətbuatımızda «1980-ci illərin əvvəllərində ... Cənubi Azərbaycan mövzuna demək olar ki, təsadüf edilmir». Bu amili mühacir mücahidlərin Cənubi Azərbaycanla təmaslarının zəifliyi, yaxud onların bu mövzuya biganəliyi ilə qətiyyənlə əlaqələndirməyən A.Tahirli apardığı araşdırmalarıyla belə nəticəyə gəlir ki, siyasi mühacirət bütün qüvvəsini Rusiyanın, bolşevizmin ifşasına, yenidən süquta uğramış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin taleyinə yönəltməyə səfərbər etmişdir. Bu şəraitdə Cənubi Azərbaycan mövzunu qabartmaq isə diqqəti əsas problemdən – Azərbaycanın itirilmiş istiqlalından və bolşevizmin işğalçı mahiyyətindən yayındıra bilərdi.

Əsərdə irəli sürülən mövzuların aktuallığı və rəngarəngliyinə, zəngin mənbələrə, bu sahəylə bağlı qələmə alınmış fikir və düşüncələrə istinadən əldə edilmiş nəticələrin elmi sanbalına, tədqiqatın həcmnin genişliyinə baxmayaraq, kitabın hər iki cildi səlis, rəvan və çox oxunaqlı bir dildə qələmə alınmışdır. Həç şübhəsiz, iki hissəli bu kitab təkcə Azərbaycan mühacir mətbuatının deyil, ümumən Azərbaycan mühacir irsinin öyrənilməsi və təbliğinə layiqli bir töhfədir. Təsadüfi deyildir ki, Abid Tahirlinin tədqiqatlarının nəticəsi kimi ərsəyə gələn kitablarından Bakı Dövlət Universitetində, Azərbaycan Beynəlxalq Universitetində, «Xəzər» Universitetində, «Təfəkkür» Universitetində dərs vəsaiti kimi istifadə olunur.

Abid Tahirli tədqiqatlarının sanbalı, çəkisi ilə fərqlənən alimlərdəndir. Lakin o, araşdırmalarında ardıcılığı, fədakarlığı, prinsipliliyi və məhsuldarlığı ilə daha çox seçilir. Qarşıladığı 50-ci yaşının az qala yarısını mühacirət probleminə həsr etdiyi elmi-publisistik yaradıcılığı və nəhayət onun qələmə aldığı bu monoqrafiya dediklərimizi təsdiqləyir.

Bayram Ağayev
filologiya elmləri namizədi
“Kredo” qəzeti, 11 iyun 2005

Məhəbbətlə oxuduğum kitablar

Azərbaycan Beynəlxalq Universitetində çalışdığım 90 gün ərzində keçirdiyim fərəh hisslərindən ikisi müəllim yoldaşım Abid Tahirli ilə bağlı oldu. O, mənə əvvəlcə «Azərbaycan mühacirəti», sonra isə «Sözlə yarananlar, sözü yaşadanlar» kitablarını hədiyyə etdi. Bu kitablarını başqa müəllimlərin, tələbələrin də əlində gördüm. Yəqin ki, oxuyacaqlar. Hər halda, oxusalar qazanacaqlar, məlumatları, bilikləri artacaq. Mən də bu kitabları öz kitabım kimi, məhəbbətlə oxudum. Bəli, kitabı təkcə maraqla yox, həm də məhəbbətlə oxuyurlar. Bunun üçün bircə şərt var: kitab gərək KİTAB olsun! Taleyin hökmünə bax, həmin gün mənə başqa bir «kitab»da bağışladılar. Rəvayət idi, nə idi, bilmədim. Bircə onu bilirəm ki, yüz belə «kitabın» çıxsın, adına müəllif deməyəcəklər. Müqayisəyəgəlməz kitabları müqayisə etdiyim üçün bəlkə də sevimli Abid

müəllim məndən inciyəcək. Bəlkə də incimədi, çünki biz həm də tələbə yoldaşıyıq, o, mənim səmimiyyətimə inanır. Bilir ki, söz ki, gəldi, deyəcəm. Çünki söylədiyim həmişə həqiqət olur.

Abid Tahirli çoxdan, tələbəlik illərindən tanıyıram. «Vətən» Cəmiyyətində fəaliyyəti gözlərim önündən keçir, «Odlar Yurdu» qəzetini çox vaxt elə ona görə alıb oxumuşam, bəzi nömrələrini indi də saxlayıram. Dissertasiya müdafiə etdiyini, filologiya elmləri namizədi olduğunu da bilmirdim. Bildim, sevindim. Əslində, mənim aləmində Abid Tahirli dissertasiya yazdı-yazmadı, öz elmi-publisistik fəaliyyəti ilə xalqımızın çox görkəmli simaları ilə müqayisə oluna bilər. Bu fikrə şübhə ilə yanaşanların «Azərbaycan mühacirəti» və «Sözlə yarananlar, sözü yaşadanlar» kitablarını oxumaları kifayətdir. Ümumiyyətlə, yaxşı jurnalist olmaq böyük şərəfdirsə, tədqiqatçı-jurnalist olmaq xoşbəxtlikdir. Mən, bəlkə də, jurnalistikada müəyyən iz qoymuşam, amma bu xoşbəxtliyə yetişə bilməmişəm. Abid Tahirli ikiqat xoşbəxt qələm sahibidir. Ona görə ki, o, həm də müəllimdir, tələbələri var. Mən həmin tələbələrə həm Abid müəllimdən öyrənməyi, həm də onu qorumağı tövsiyə edirəm. Söz-sözü çəkdi, hiss etmədən Abid Tahirlinin kitablarından çox özündən söhbət açdım. Əslində, belə həssas, qüdrətli müəlliflərin kitabları elə onun özüdür. Mən də belə hesab edirəm ki, Abid müəllim hər gün mənim əziz qonağımdır. Bir stəkan çay süzürəm, eynəyimi gözümə taxıram, əlimi kitab rəfinə uzadıram, «Sözlə yarananlar, sözü yaşadanlar» kitabını götürürəm və ...Abid müəllimlə söhbətə başlayıram:

- Yadındamı, dostum, sən Belçikadan qayıdanda yolunu «Səhər» qəzetindən salmışdın, ilk təəssüratlarını mənimlə bölüşmüşdün...

Tələbə dostum, jurnalist həmkarım, müəllim yoldaşım Abid Tahirli gülümsünür, kitabın növbəti səhifəsi çevrilir, söhbət uzanır... Müxtəlif ölkələrin, ictimai-siyasi xadimlərin, mühacirətdə əbədiyyətə qovuşan Vətən oğullarının adları çəkilir. Sonra Süleyman Rəhimov, Elçin, Əzizə Cəfərzadə, Əminə Dilbazi, Sabir Rüstəmxanlı, Yəhya Məmmədov, Həmid Araslı, Şirməmməd Hüseynov, Cahangir Qəhrəmanov və başqaları söhbətə qoşulurlar. Ev qonaqla dolur. Bu qədər hörmətli qonağı kim arzulamaz ki?

Abid Tahirlinin kitablarının qüdrəti onları bizə, sizə, hər bir oxucunun evinə toplamaq, dünyasını çoxdan dəyişmiş adamlarla ünsiyyət yaratmaq bacarığındadır.

Heç bilmirəm, deyim, ya deməyim? Yox, deyəcəm: Abid Tahirlinin bu gözəl kitabları ilə bağlı bir arzum ürəyimdə qaldı. Tələbələrimlə birgə nümunəvi auditoriya – yaradıcılıq mərkəzi yaratmaq qərarına gəldik. İlk tədbirlərimizdən biri də Abid müəllimin kitablarının təqdim etmə mərasiminin, müzakirəsinin keçirilməsi idi. Qismət olmadı...

Şübhə etmirəm ki, Abid Tahirli bizi yeni kitabları ilə sevindirəcək.

Məzahir Süleymanzadə
«Səhər» qəzeti 28 dekabr 2001

Milli azadlığa aparan yol

Bu yaxınlarda «525-ci qəzet»də dərc edilən «Milli azadlıq hərəkatı və «Odlar yurdu» qəzeti» adlı məqalə məni ötən illərə qaytardı. «Bakı» axşam qəzetinin əsas şöbəsinə rəhbərlik etdiyim uzun illər ərzində «Odlar yurdu»nu çıxaranlarla təmasda olmuş, sənətimizlə bağlı onlara məsləhətlər vermişəm. O vaxt qəzeti müntəzəm izləsəm də, onun bu səviyyədə göstərdiyi xidmət mənə o qədər də məlum deyildi. Filologiya elmləri namizədi Abid Tahirinin sözügedən məqaləsini oxuyandan sonra qəzetə də, onu yaradan qələm dostlarıma da rəğbətim daha da artdı. Bu məqalənin işıq üzü görməsini sizin də uğurunuz hesab edirəm, hörmətli 525-ci qəzetçilər!

Məqalədə diqqətimi çəkən daha bir vacib məsələ barədə də fikrimi oxucularla bölüşmək istəyirəm. Xalq yazıçısı Elçini çoxdan tanıyıram. Respublika əhəmiyyətli toplantılarda dəfələrlə cəsarətli çıxışlarını dinləmişəm, amma onun milli azadlıq hərəkatında bu qədər əməyi olduğunu bilmirdim, bunu A.Tahirinin məqaləsindən öyrəndim.

Elə soydaşlarımız var ki, meydan hərəkatı zamanı bir-iki dəfə çıxış etməklə özünü zamanənin qəhrəmanı sayır, milli azadlıq hərəkatına misilsiz töhfələr bəxş etməsi ilə öyünür. Lakin milli şüurun dirçəldilməsinə, əsrlərdən bəri istiqlaliyyətə qovuşmağa can atan, bu məqsəd nəminə açıq-gizli iş aparan vətənpərvərlərin mübarizəsinə inandırıcı sözü və şəxsi nümunəsi ilə yardımçı olan şəxsiyyətlər bir növ kölgədə qalıb. Məqaləni oxuduqdan sonra bu qənaətə gəldim: Elçin məhz belə şəxsiyyətlərdəndir. Görün, «Odlar yurdu»nun bir letuçasında o, nə deyib: «Bilirəm ki, senzura var, Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsi nəzarət edir, lakin dövr dəyərlərimizin doğru, düzgün qiymətləndirilməsini tələb edir». Həmin illərdə rəhbər işçinin nəinki belə mülahizəni yığıncaqda söyləməsi, hətta kiməsə deməsi böyük cəsarət tələb edirdi.

Yaxud qanlı yanvar hadisələrindən sonra, hərbi senzuranın Azərbaycanda tüğyan etdiyi bir vaxtda Elçin Əfəndiyevin rəhbərlik etdiyi «Vətən» Cəmiyyətində yerləşdirilən teleks vasitəsilə görülməli işlərə nəzər yetirək. Hadisə olan gündən Bakıda baş verənlər barədə dünyanın müxtəlif guşələrinə həmin telekslə məlumatlar ötürülürdü. Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin sədri Allahşükür Paşazadənin SSRİ prezidenti Qorbaçova ünvanlandığı məşhur ittiham-müraciət məhz «Vətən» Cəmiyyəti vasitəsilə planetin bir sıra ölkələrinə yayılıb. AXC sədri Ə.Elçibəy buradakı teleks vasitəsilə Türkiyə jurnalistlərinə müsahibə vermək xahişi ilə Elçinə müraciət etmişdi. Fövqəladə vəziyyət olmasına baxmayaraq, o, razılıq vermişdi. Belə bir riskə isə xalqını qəlbən sevən, milli azadlıq hərəkatına bütün varlığı ilə kömək etməyə hazır olan, bu amal nəminə heç bir məhrumiyyətdən qorxmayan adam gedə bilərdi.

Əlbəttə, bütün bunlar təbii idi. 1987-ci ilin dekabrında «Vətən» Cəmiyyətinin filarmoniyada keçirilən təsis konfransında Elçinin dediyi sözlər indi də yadımdadır: «Biz milli şüurun formalaşmasına çalışmalı, milli mədəniyyətimizin əldə etdiyi uğurların yüksək təbliğ tribunasından yayılması, ana dilinin daha geniş işləməsi və mənimsənilməsi üçün fəaliyyət göstərməliyik».

Qəlbi xalqımızın səadəti naminə çırpınan qələm yoldaşlarıma, eləcə də xalq yazıçısı Elçinə bu müqəddəs işdə yeni-yeni uğurlar diləyirəm.

Əliabbas Əlimədətəoğlu
Azərbaycan Respublikasının Əməkdar
jurnalisti
«525-ci qəzet», 26 dekabr 2000.

Mühacirət mətbuatımızın tarixinə dair maraqlı mənbə

Mühacirət mətbuatı, o cümlədən mühacirət ədəbiyyatı və publisistikasının yorulmaz tədqiqatçısı filologiya elmləri doktoru Abid Tahirli ömrünün və araşdırıcılıq fəaliyyətinin iyirmi ildən çoxunu mədəniyyətimizin öyrənilməsinə həsr edib. Bu sahəyə həsr etdiyi çoxsaylı qəzet, jurnal və müxtəlif məcmuələrdə çıxmış yüzlərlə sanballı və rəngarəng məqalələrlə yanaşı, müəllifin bir-birinin ardınca «Azərbaycan mühacirəti», «Sözlə yarananlar, sözü yaşadanlar», iki hissəlik «Azərbaycan mühacirət mətbuatı», «Azərbaycan mühacirət mətbuatında publisistika (1921-1991)» kimi gərgin əməyin bəhrəsi olan kitabları işıq üzü görüb.

Abid Tahirlinin əvvəlki kitablarının fundamental istiqamətini davam etdirən və bu yaxınlarda «Çinar-Çap» nəşriyyatında işıq üzü görmüş «Azərbaycan mühacirət mətbuatı (1921-1991)» məlumat-soraq kitabı öz orijinallığı, struktur-kompozisiya və məzmun mündəricəsi ilə fərqlənir.

A.Tahirli bu kitabında nəinki mühacirət mətbuatının mühüm məsələlərini nəzərdən keçirir, həm də oxucu və tədqiqatçıların diqqətini bu sahədə həllini gözləyən olduqca ciddi problemlərə yönəldir. Onun fikrincə, Azərbaycan mühacirət mətbuatının tarixi, mühacirət nəşrləri, qəzet və jurnallar, onların nəşir, redaktor və mühərrirləri, toxunduqları problemlərdən qaynaqlanmaqla xeyli tədqiqat əsərləri işləyib jurnalistikamıza bəxş etmək olar. Bu sıradan M.Ə.Rəsulzadə, M.B.Məmmədzadə, C.Hacıbəyli, Ə.Cəfəroğlu, S.Rüstəmbəyli, M.Şeyxzamanlı, M.Y.Mehdiyev, F.Daryal, H.Baykara, M.Altunbay, Ə.B.Yurdsevər, S.Təkinər, H.Münşi və başqalarının publisistikası ayrı-ayrılıqda ciddi tədqiqat obyektinə ola bilər.

Bütün bu məsələlərin yerli-yataqlı həlmləsinə isə, yenə də müəllifin qənaətinə görə, Bakı Dövlət Universitetinin Mətbuat tarixi kafedrası yanında mətbuat tarixinin tədqiqi ilə bağlı yaradılacaq Mərkəz kömək edə bilər.

Abid Tahirlinin təqdim etdiyi məlumat-soraq kitabının bir cəhəti haqqında da danışmağı zəruri hesab edirik. Bu, onun kitabda çoxsaylı illüstrativ materialdan uğurla istifadə etmə və onu müvafiq ardıcılıqla vermə bacarığıdır.

«Azərbaycan mühacirət mətbuatı (1921-1991)» məlumat-soraq kitabı dörd qeyri-proporsional bölmədən ibarətdir. Müəllif kitabın birinci – «Azərbaycan mətbuatının bir parçası – mühacirət mətbuatı» bölməsində «Mühacirət mətbuatının

tarixinə dair», «Mühacirət publisistikası: problemlər və vəzifələr», «Mühacirət nəşrləri haqqında ümumi məlumat», «İstiqlal mücadiləsi tarixində mühacirət mətbuatının yeri və rolu», «Mətbu orqanlar», «Mühacirət mətbuatının yaradıcıları və əməkdaşlarının, eləcə də mühacir nəşrlərdə çıxış edən digər müəlliflərin siyahısı» kimi maraqlı məsələləri diqqət mərkəzində saxlayır. Qeyd edək ki, bölmənin özü həcmcə kiçik olsa da, sanbalı baxımından yüksək dəyərləndirilməlidir. Çünki burada müəllif mühacirət irsinin tərkibi və həm də Azərbaycan mətbuatının tam hissəsi kimi nəzərdən keçirir. Daha sonra o, haqlı olaraq göstərir ki, mühacirət mətbuatını tədqiq etmədən, bütövlükdə Azərbaycan mətbuatının ümumi səviyyəsi haqqında dolğun təsəvvür yaratmaq da mümkün deyil. Bəlkə də müəllifin yuxarıda göstərilənlərə belə fundamental nöqteyi-nəzərdən yanaşması təqdim olunmuş məlumat-soraq kitabının əhəmiyyətini bir qədər də artırır. Maraqlı haldır ki, kitabla tanış olduqca A.Tahirlinin onu maraqlandıran obyektə nə qədər dərinlən və mükəmməl bildiyinin şahidi olursan. Mühacirət ədəbiyyatı, mühacirət publisistikası və mühacirət mətbuatı haqqında biz özümüz xeyli dərəcədə informasiya və biliklərə yiyələnmiş olsaq da, təqdim olunmuş kitab sözün həqiqi mənasında bu sahədə olan bilgilerimizi dolğunlaşdırmaq və tamlaşdırmaq baxımından maraqlı mənbə kimi dəyərləndirilməlidir.

Abid Tahirli kitabın «Mühacirət nəşrləri barədə ümumi məlumat» hissəsində məlumat verir ki, 1923-cü ildə «Yeni Qafqasya» İstanbulda nəşrə başlamasına baxmayaraq, 1927-ci ildə Sovet hökumətinin Türkiyəyə təzyiqlərindən sonra öz fəaliyyətini dayandırsa da, sonralar başqa ad altında çapdan çıxıb. Bundan başqa, İstanbulda XX əsrin 20-30-cu illərində Azərbaycan mühacirlərinin bir sıra mətbu orqanları nəşr olunurdu. Onların sırasında «Azəri-türk», «Yaşıl yaprak», «Odlu yurd», «Bildiriş» və digərləri vardı. Adları çəkilən və digər qəzet-jurnallarla F.Köprülüzadə, A.Battal, Ə.Z.Validi, A.İshaki, X.Nemətulla, X.Xasməmmədli, S.Əhməd, M.N.Türkəqul, M.B.Məmmədzadə, M.Ergin, M.Vəkilli, N.Şeyxzamanlı, M.Ə.Rəsulzadə, S.Təkinər, S.Rüstəmbəyli kimi tanınmış xadimlər əməkdaşlıq ediblər. Elə bu hissədəcə A.Tahirli sonrakı dövrlərdə (XX əsrin 90-cı illərində bu fəaliyyət daha da güclənib) «Azərbaycan türkləri», «Xəzər», «Araz», «Azərbaycan», «Aydınlıq», «Odlar ölkəsi», «Ana dili», «Savalan», «Dədə Qorqud», «Azərros», «Azərbaycan media», «Yurd», «İnam», «Millet», «Qolos Azerbaydjana», «Araz» və digər qəzet və jurnalların mühacirət mətbuatımızın özünəməxsus simasının formalaşmasında və inkişafında mühüm rol oynadığını xüsusi şəkildə vurğulayıb.

Məlumat-soraq kitabının altıncı paragrafında Abid Tahirli göstərir ki, Azərbaycan mühacirlərinin ideal, əqidə, məslək tərcümanı olan mühacirət mətbuatının xalqımızın istiqlal mübarizəsində əvəzsiz xidməti vardır və bu faktı danmaq insafsızlıq olardı. Elə buradaca müəllif Azərbaycan mühacirət mətbuatı tarixində «Yeni Qafqasya»nın xüsusi yeri olduğunu qeyd edir və bu mətbu orqanın sonrakıların təşəkkülü, formalaşması və inkişafındakı rolunu önə çəkir.

...A.Tahirlinin «Azərbaycan mühacirət mətbuatı (1921-1991)» məlumat-soraq kitabında əvvəlkilərdən fərqli olaraq oxuculara mühacirət mətbuatının yaradıcıları və əməkdaşlarının, eləcə də mühacir nəşrlərdə çıxış edən digər

müəlliflərin siyahısında 83 soyad təqdim edib. Onların bu şəkildə verilməsi mühacirət mətbuatımızla maraqlananlar üçün gərəkli bir yardımçı rolunu oynayır.

Abid Tahirli – mühacirət mətbuatımızın tanınmış, yorulmaz və istedadlı araşdırıcısını jurnalistikamıza bəxş etdiyi bu əsər münasibətilə təbrik edir, ona orijinallığı və vacibliyiylə seçilən sahədə böyük uğurlar diləyirik.

Nizami TAĞISOY
filologiya elmləri doktoru, professor
“525-ci qəzet”, 27 dekabr 2007

Azərbaycan mühacirətinin tarixi yolu

Abid Tahirli: Azərbaycan mühacirəti. Bakı, Tural-Ə Nəşriyyat Poliqrafiya Mərkəzi, 2001.

Azərbaycan mühacirətinin tarixi iki yüz illə ölçülür. Bu problemlə məşğul olan əksər araşdırıcılar ölkədən ilkin mühacir axınlarının Azərbaycan torpaqlarının Rusiya ilə İran arasında bağlanmış «Gülüstən» və «Türkmənçay» müqavilələrindən sonra başladığı fikrində şərikdirlər. Azərbaycan mühacirşünaslığı fənni isə hələ çox cavandır, yalnız ölkəmiz dövlət müstəqilliyini əldə etdikdən sonra təşəkkül tapa bilmişdir. Amma buradaca qeyd etmək gərəkdir ki, ciddi uğurları var. Əgər ilkin mərhələdə bu sahədə çalışanlar ötən yüz il ərzində yaranmış zəngin mühacirət irsimizi görkəmli ictimai-siyasi xadimlərimiz, ədiblərimiz alimlərimizin əsərlərini Vətəndə tanıtmıq qayğısına qalır, onların həyat və yaradıcılığına daha çox diqqət yetirirdilərsə, artıq mühacirşünaslığa dair ümumiləşdirici əsərlər də ərsəyə gəlməkdədir. Uzun illər bu sahənin, eyni zamanda öyrənilməsi və nəzəri məsələləri ilə məşğul olmuş Abid Tahirlinin «Azərbaycan mühacirləri (tarixi, mətbuatı, mədəniyyət mərkəzləri)» kitabı bunun bir faktıdır.

Kitabın birinci bölməsi məhz adında aktuallaşmış problemləri araşdırır. «Mühacirət tarixinə bir nəzər» məqaləsində problem bu sahədə mövcud digər fikir və mülahizələrlə polemika və qarşılıqlı analiz çərçivəsində nəzərdən keçirilir. Belə bir qənaət hasil olunur ki, «hər mühacirət dalğasının özünəməxsus spesifik xüsusiyyəti, tarixi şəraiti və səbəbləri olduğundan, onun hər bir dəstəyinə fərdi yanaşılmalıdır». Məhz bu kontekstdə son yüz ilin Azərbaycan mühacirətinin beş dövr daxilində daha əsaslı təsnifatına cəhd olunur: 1905-1907-ci illərdən sonra, 1915-1920-ci illərdən sonra, 1920-1930-cu illərdə, II Dünya müharibəsindən sonra, 1970-1980-ci illərin cənub mühacirəti.

Əgər birinci məqalədə Azərbaycan mühacirlərinin tarixən gördüyü işlər yığcam şəkildə ümumiləşdirilirsə, «Mədəniyyət mərkəzləri» yazısında siyasi və kultúr mühacirətimizin 1980-ci illərin sonu – 1990-cı illərin əvvəlləri üçün gerçək vəziyyət, fəaliyyət səciyyəsi ayrı-ayrı ölkələrin nümunəsində təfərrüatlı şərh

olunur. «Mətbuat» məqaləsində isə milli mühacirətin fəaliyyətində önəmli yer tutan bu sahənin tarixi və bu gününə işıq salınır, əhəmiyyəti və problemləri üzə çıxarılır.

Kitabın «Portretlər» adlanan ikinci bölməsi oxucunu çağdaş Azərbaycan mühacirətinin canlı mənzərəsi ilə tanış etmək niyyəti güdür. Abid Tahirli tanınmış jurnalistlərimizdəndir və tale elə gətirib ki, onun bir jurnalist kimi məşhurlaşmasında neçə illər çalışdığı «Vətən» cəmiyyəti, «Odlar yurdu» qəzeti bilavasitə rol oynayıb. 1987-ci ildə yaranmış cəmiyyətin xaricdə yaşayan həmvətənlərimizlə birbaşa, intensiv əlaqələr yaradılmasında rolu, fəaliyyəti bu gün artıq yaxın tariximizin bir səhifəsinə çevrilmişdir. Bu mövzuda əsasən 1988-1993-cü illərdə mətbuatda dərc olunmuş çoxlu sayda müsahibə, oçerk, portret, icmal və şərhlərini kitaba daxil etməklə müəllif nəinki həmin dövrdə Vətənlə mədəniyyət körpüsü qurmağa çalışan mühacir soydaşlarımızın yadda qalan portretini oxuculara təqdim etmiş olur, eləcə də «Vətən» cəmiyyətinin bu mərhələdəki tarixi işini yazıya gətirir. Bir çox epizodlarla yanaşı, o zaman cəmiyyətin sədri kimi gərgin fəaliyyət aparmış yazıçı Elçinlə «Beynə qida, gözə nur, dizə qüvvət» adlı söhbət də məhz bunun faktıdır.

Onlar – Türkiyədə, Avropada, Amerikada, Yaxın Şərqdə yaşayan məşhurlarımız, Vətən eşqi, xiffəti, Vətən ruhu, Vətən adıyla iş görüb, bir araya gəlmək, fəaliyyət göstərmək istəyən mühacir soydaşlarımız kimlərdir? Rəssamlar Davud və Əyyub İmdadiyan qardaşları, İbrahim Əhrari, Fransa kommunisti İbadulla Əlimzadə, fotoreportyor Rza Diqqəti, professorlar Qulamrza Səbri Təbrizi, Şapur Ənsari, İren Melikoff, nəşir İldırım Dağyeli, Azərbaycanın YUNESKO təmsilçisi Ramiz Abutalıbov, həkim Nurəddin Qərəvi, şair-tədqiqatçı Əbdüllətif Bəndəroğlu, yazıçı Ümm-Ül-Banin, onlarla başqaları; bir çoxlarının fəaliyyəti bu gün də göz qabağında diqqət çəkir. Bəziləri haqqında bu gün kifayət qədər məlumat olmadığından kitabın oyatdığı xatirələr məxsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Abid Tahirlinin «Azərbaycan mühacirəti» kitabı ən yaxın tarix də əks olunmaqla, əsas etibarilə tarixi mövzudadır. Bu baxımdan kitabdakı problem-yazılar məxsusi diqqət cəlb edir. Bunlardan bəziləri – «Azərbaycan mədəniyyət mərkəzlərinin İstanbulda keçirilən (1-3 noyabr 1990-cı il) beynəlxalq qurultayında məruzə» və bunun iziylə yazılmış «Qurultay qurtardı, lakin...», 1997-ci ildə dünya azərbaycanlılarının Los-Ancelesdə keçirilən konqresinin iziylə qələmə alınmış «Cəhdlər niyə boşa çıxır, yaxud boş cəhdlər kimə lazımdır» məqalələri birbaşa tarixin içindən yazılmışdır və milli mühacirətin ağırlı həqiqətlərini üzə çıxarır. Belə ki, ən yaxın tariximiz də göstərir ki, Azərbaycan mühacirətinin tarixi uzun olsa da, başlıca problemi – milli birlik, həmrəylik, vahid bir məqsəd ətrafında birləşib milləti təmsil etmək amalı aktual olaraq qalır. Başqa bir yazı isə 2001-ci ildə qələmə alınmışdır və «Mühacirət mövzusunda yazarkən...» adlanır. Burada müəllif Azərbaycan mühacirəti barədə yazan səriştəsiz qələm əhlinin asanca «diaspor», «lobbi», «lobbiçilik» kimi terminləri işlətməsinə təəccüb ifadə edir, gerçək həqiqətlərin daha acı, milli mühacirətin məzmununun mürəkkəb olduğunu göstərir.

Həqiqətən də, bu günlər şahidi olduğumuz Dünya Azərbaycanlılarının I qurultayı milli diaspor probleminin aktuallığını irəli sürdü, tarixdə ilk dəfə olaraq, dünya azərbaycanlılarını vahid bir ideya – azərbaycançılıq ideologiyası ətrafında bir yerə yığa bildi. Bizdə milli diaspor hərəkatının fəallaşması yalnız 1993-cü ildən sonra başlayır. Azərbaycan dövlətinin dəstək və səyləri nəticəsində dünyanın hər yerində yaşayan azərbaycanlı icmalarının təşkilatlanması, bir araya gəlməsi, fəaliyyətini genişləndirməsi soydaşlarımızın son halda tarixi Vətənə, I qurultaya toplaşmaları ilə sonuçlandı.

Dünya Azərbaycanlılarının I qurultayı milli diasporumuzun problemlərinə aydınlıq gətirməklə, eyni zamanda çoxsaylı, müxtəlif tərkibli Azərbaycan mühacirətinin milli birlik ideyasını irəli sürdü, gələcək həyat və fəaliyyət yoluna işıq saldı. İnanıram ki, Azərbaycan mühacirətinin bu yeni səhifələri Abid Tahirlinin mühacirət tariximizin şərəfli yoluna həsr olunmuş sanballı kitabının növbəti nəşrlərində əksini tapacaqdır.

T.ƏLİŞANOĞLU
«Ədəbiyyat qəzeti», 23 noyabr 2001

Azadlıq yolundan vesikalar

20 yüzylın sonları dünya tarixində olduğu kadar Türk tarihi və Türk milleti için de çok önemli deęişikliklere sebep olmuştur. Yıkılmaz denilen demirperde ülkesi Sovyetler Birlięinin 1990-ların başında daęılması neticesinde, bir anda bağımsız Türk devletlerinin sayısı çoęalıvermiştir. Bugüne kadar bu devletlerle ilgili muhtelif çalışmalar yapılmıştır. Şüphesiz bundan sonra da bu çalışmalar devam edeceęi gibi, zaman zaman biz de bunlar hakkında yazılar yazmaya qayret edeceęiz.

Bu yazımızda, uzun zamandır okuyamadığımız, okuyunca da bir hayli etkilendigimiz Sözle Yarananlar, Sözü Yaşadanlar (Abid Tahirli, Bakı, 2001) adlı eserden bahsedeceęiz. Azərbaycan tarixinin genç araştırmacılarından olan Abid Tahirlinin, 1980-lerin sonlarından itibaren Azərbaycanın bağımsızlığı uğrunda verilen mücadelenin deęişik yönlerini ele alarak meydana getirdięi eseri dört bölümden oluşmaktadır.

Eserin en önemli bölümü birinci fasıl olup, milli hareket, milli ideologiya ve matbuat adını taşımaktadır. Bu faslın ilk makalesi olan Milli Azadlıq hareketi ve Odlar Yurdu qazeti adlı bölüm adeta, 1988-1991 yılları arasında, Azərbaycan Türklerinin İstiklal için verdikleri mücadelenin özeti mahiyetindedir. Burada, Azadlıq meydanına çıkış, oradaki faaliyetler ve netice deęerlendirilmiştir. Yine, gerek dönemin mücadele adamlarının ortaya koydukları faaliyetler və en önemlisi, Azadlıq hareketinin başarısında Odlar Yurdu qazetesi deęerlendirilerken vurgulanan şu cümle bir nevi özettir: Milli Azadlıq hareketini canlı bir

orqanizmaya benzetirsek, Odlar Yurdunu ona qida veren orqanlardan biri olarak hesaplmalıyız. Çünkü bu qazete, 1918 yılı ile 1988 yılları arasında bir manevi köprü oluşturun alaka kurdu, halkın milli şüurunun uyanması için çok büyük hizmet gördü. Gazetenin sahifelerinde, ana dili, tarihimizden yapraklar, Azərbaycan edebiyatı gibi konulardaki yazıları ile, okuyucuya kendi tarihi, medeniyeti və edebiyatı ile alaka kurmaya, onunla öğrenmeye, onu korumaya ve zenginleştirmeye çağırırdı.

Aynı bölümde yer alan, Difai tecavüz ve terörden müdafie başlıklı makale ise, Azərbaycanda 1905 yılı sonrası başlayan ve Ermenilerin bir soykırıma dönüştürdükleri katliamlara karşı mücadele etmek maksadı ile kurulan Difai Partisine ayrılmıştır. Yazar özellikle Sovyet dönemi kaynaklarında ve Azərbaycan Sovet Ansiklopedisinde, bu partinin kurulması, mücadelesi, programı ile ilgili hususlarda yer olmamasının garezden kaynaklandığını ifade etmesi ve bu hususta yapılan çalışmalara dair yazdıkları da yine takdire şayandır.

Eserin ikinci bölümü müsahibeler mübahiseler adını taşımaktadır. Faaliyetsizlik milli hıyanettir başlığı altında, Ebulfez Elçibey, Şirmemmed Hüseyinov, Sabir Rüstəmhanlı, Süleyman Rehimov, Cihangir Kahramov, Hamit Araslı, Azize Caferzade, Yahya Memmedov, Merahim Ferzelibeyov ve Emine Dilbazi ile yapılan görüşmelerden oluşmaktadır. Burada, Sovyet döneminde yaşanan olaylar ve Azərbaycan Türklerinin istiklal ateşi ile yanan bağrıları üzerinde sönmeyen hürriyet ateşi değerlendirilmektedir.

Eserin üçüncü faslı, Tedkikatlar ve Tedkikatçılar adını taşımakta olup, burada da Azərbaycan medeniyetine katkısı olanlara dair yazılan eserler hakkında bilgi bulunmaktadır. Bunlar arasında İlyas Efendiyev, Elmeddin Elibeyzadenin Kitabı-Dede Korkut, Ceyhun Hacıbeyli ve Hüseyin Ahmedov hakkında bilgiler yer almaktadır.

Dördüncü ve son fası lise, Son ucu ölümlü dünya adını taşımakta olup, yazar babasının hatırasına atfetmiştir.

Genel olarak bakıldığında, eserin özellikle ilk iki bölümünde yer alan bilgiler, 1991 yılında Azərbaycan Türklerinin istiklalını kazanmaları öncesi verdikleri mücadeleyi ve bu mücadelenin kahramanlarının ortaya koydukları başarılar birinci el kaynak ve tanıdık simalardan toplanan bilgiler ışığında verilmiştir. Gelecekte, yakın dönem Azərbaycan tarihi konusunda araştırma yapmak isteyenlerin ve bu dönemde ortaya konulan Türklük mücadelesini merak edenlerin hararetle okuyacakları bir kitaptır.

Sebahattin Şimşir
«Orkun», türkçü dergi, 82 sayı, ocak 2005.

Mühacirlərimizin publisistikası tədqiqat obyektı kimi

Ötən əsrin 80-90-cı illərindən başlanan azadlıq hərəkatı və nəhayət, qazanılmış müstəqillik bir çox mətləblərlə yanaşı, mühacir sözünün üstündən də qara pərdəni götürdü. Vətən yaxın-uzaq ellərə səpələnmiş, zamanın, fələyin hökmü ilə dərbədər edilmiş, «satqın», «xain» adı ilə damğalanmış övladlarını aramağa, axtarmağa başladı. Kimlər yox idi onların arasında: ürəyi daim Vətənlə birgə döyünən, yad ellərdə, torpaqlarda Azərbaycan adını uca tutan, ona qovuşmaq üçün ideya, söz savaşına qoşulan minlər, milyonlar.

Təbii ki, uzun illər müxtəlif ölkələrdə məskunlaşan həmvətənlərimizin özünüifadəsi, azərbaycançılıq ideyalarının qorunması üçün ən dəyərli vasitə mətbuat olmuşdur. Təsədüfi deyil ki, Azərbaycan mühacirətinin görkəmli simalarından Məmmədəmin Rəsulzadə, Ceyhun bəy Hacıbəyli, Mirzə Bala Məmmədzadə və başqaları öz mübarizələrini təsis və nəşr etdirdikləri mətbu orqanları vasitəsilə həyata keçirirdilər. Bununla da onlar milli jurnalistikamızın yeni – mühacirət mətbuatı qolunu yaratdılar.

Artıq bir neçə ildir ki, tədqiqatçı-jurnalist Abid Tahirli milli mətbuatımızın mühacir qanadının tədqiqi ilə məşğuldur və onun əldə etdiyi faktlar, nümunələr, apardığı araşdırmalar bu gün sanballı bir monoqrafiyanın meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. «Azərbaycan mühacirət mətbuatında publisistika (1921-1991)» adlanan bu monoqrafiya bir neçə fəsildən ibarətdir. Əsərdə «Yeni Qafqasya», «Azəri türk», «Odlu yurd», «Qurtuluş», «İstiqlal», «Azərbaycan» (Ankara), «Türk yolu», «Azərbaycan» (Münhen), «Qafqaz almanaxı», «Azər», «Qafqasya» və s. kimi mətbu orqanlarda dərc olunmuş müxtəlif mövzulu publisistik materiallardan istifadə olunmuşdur. Dövlət və şəxsi arxivlərdə saxlanılan sənədlər, mühacirət mətbuatı ilə bağlı digər materiallara istinad edilmişdir.

A.Tahirli bu monoqrafiyası ilə milli mühacirətin yaranmasına, keçdiyi tarixi yola nəzər salmış, mühacirət jurnalistikası və mətbuatının yaranmasını, inkişaf mərhələlərini tədqiq etmiş, publisistik materialları mövzu, ideya, dil-üslub, sənətkarlıq baxımından dəyərləndirmiş, bu nümunələr əsasında müəlliflərin irsini, onların yaradıcılıq yolunu öyrənmiş, qiymətləndirmişdir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Bakı Dövlət Universiteti jurnalistika fakültəsinin elmi şurasının qərarı ilə nəşr olunan bu monoqrafiya eyni zamanda gələcək jurnalistlər üçün sanballı bir dərs vəsaitidir.

Bu əsərdəki maraqlı məqamlardan biri də ondan ibarətdir ki, tədqiqatçı dolğun, tutarlı faktlara istinad edərək, mühacirət mətbuatı tarixinin «Yeni Qafqasiya» ilə yox, «Molla Nəsrəddin» jurnalının Təbriz nömrələri ilə başladığını diqqətə çatdırır.

Əsər barədə öz fikirlərini bildiren mərhum filologiya elmləri doktoru, professor Xeyrulla Məmmədov monoqrafiyanı geniş təhlil etdikdən sonra, haqlı olaraq bu qərara gəlir ki, bu elmi-tədqiqat işini cəsarətlə sahənin lokomotivi adlandırmaq olar. Çünki tədqiqatçılarımız arasında bu mövzuya məhz A.Tahirli daha dərin və konseptual yanaşmışdır.

Ömrünün 50-ci baharını arxada qoyan Abid müəllim uzun illər mühacirət mövzusu ilə məşğul olmuş və sözügedən monoqrafiya da onun doktorluq işinin mövzudur. İnanırıq ki, Abid Tahirli gələcəkdə Azərbaycan mühacirlərinin həyatına, fəaliyyətinə dair daha geniş tədqiqat işləri aparacaq, dünyaya səpələnmiş milli-mənəvi dəyərlərimizin ruhən Vətənə dönməsinə xidmət edəcəkdir.

Mətanət AĞAYEVA
«Xalq qəzeti»
29 yanvar 2006

Vətəndaş ömrü, mühacir ömrü

Abid Tahirlinin ad gününə

Yaz ağzıydı, lap indiki kimi. Qəbələn qışdan oyanış vaxtıydı. Erkən gələn baharın isti nəfəsi hər yerdə duyulurdu. Nohurqışlaqda elə bil daş da çiçəkləmişdi, yarpız, quşəppəyi, cin-cilim, kəkotu rənginə boyanmışdı. Düz-dünya növbəti yazını yaşamağa başlamışdı. «Abid, indi bildim, həftə səkkiz, mən doqquz, niyə kəndə üz tutursan. Həqiqətən əsl yaşamalılı yerdi. Bu yaşla bürünmüş düzəngah da, Qoşa qayanın arasından dil kimi uzanan çəhrayı duman da, narıncıya çalan qayalıq da, ətrafdakı təbii göllər də, məxmər çəmənliklər də, sıx bitmiş pöhrəlik də. Bizi isladan, torpağın köksünü tərpedən bu yağışın da ləzzəti özgədi». Bu sözləri ehmalca Abidin qulağına pıçıldadım və dədə-baba ocağına – Nohurqışlaqdakı həyətlərində armud ağacının altına qısıldıq. Armud ağacı, mən və Abid Tahirli dərdləşdik, dünyanın bircə yaz gününü Nohurqışlaqda heç bir naz-nemətə dəyişmədik...

«Bu şabalıdı babam əkib, cevizi atam. Palıd yəqin öz-özünə bitib, heyva ağacları da eləcə, alça kolları o qədər sıxdı, məşallah, aralarından su keçmir. Çox təəssüf ki, insan hərisliklə yalnız ağac-uğacın meyvəsinə «aşıq»dı, di gəl, meşənin pıçılığını eşitmək istəyən yoxdu, cökənin ətriyyatını ciyərinə çəkən yoxdu, vələsin, cevizin nəğməsinə hayıl-mayıl olan yoxdu» - dedin Abid və həmin anda bir filosof təsiri bağışladın... «Həftədə bir dəfə çatdırmayanda, iki həftədən bir özümü Nohurqışlağa yetirirəm. Mən burdan təmizlik, saflıq götürürəm. Bir içim su mənim üçün tükənməz enerji mənbəyidir. Bir də axı uşaqlar dədə-baba yurdlarını görür, oda-ocağa bağlanırlar» - sakit-sakit söylədiklərinə əlavə elədin.

Aradan 6-7 il ötüb, bəlkə də heç nə mənim sən qulağına astaca pıçıldamağım, nə sən o zaman heyran-heyran söylədiklərin yadından çıxıb. Ancaq yenə yazdı, şair demişkən, «bu yaz özgə yazdı», bu yaz həm də sən ömrün baharına 50 rəqəmi yazdı! Qorxursan 50-dən? Qorxma, qardaş! Əllini ötmək xoşbəxtlikdi, keçən il bu bəxtəvərlik mənə nəsib oldu və mən ustufca çevrilib arxaya baxdım, gördüm, bu yuvarlaq rəqəm elə bütöv ömrün yaz müjdəçisidi! Bir

də zor-xoş qapıya gələnı qovmazlar ki, nə olsun, gəlişi azca gözlənilməzdir. Bineyi-qədimdən dünyanın gərđişi və vərđişi belədir, qardaş!

Ağır günün dostu olduq

XX əsr, doxsanıncı illərin başlanğıcı... Qarabağ uğrunda ölüm-dirim mücadiləsi, üstəgəl, can verən sovet faşizminin Bakıda törətdiyi «20 Yanvar» faciəsi... Deyirlər, dərd adamları birləşdirir, yaxınlaşdırır. Özü də özgə dərd yox, doğma dərd, doğma nisgil.

*İçimdə bir sarımtıl
çiçək kimi açdı dərd.
Gördüm ana döşündən
süd əmməyib, açdı dərd.*

O ağır günlərdə tez-tez görüşdük, əlimiz qardaş harayına çatmayanda, ünümüz Qarabağ müharibəsinə yetməyəndə, bir-birimizə həyan durduq, millətin qəlbinin içindən tikan çıxaran məqalələr yazdıq, çap etdirdik. Sən o zaman «Vətən» cəmiyyətində – «Odlar yurdu» qəzeti redaksiyasında qələminlə külüng çalırdın! Çünki o zamankı sensorlu sovet mətbuatı cümlələrimizi kəsib-doğrayır, sətiraltı sözləri pozur, namusla-qeyrətlə qələmə alınan mətnlərin başına it oyunu açırdı. İki əlifbalı «Odlar yurdu» nisbətən sərbəst idi. Və o da yadımdadı ki, sən hərdən Avropa ölkələrinə «Vətən» cəmiyyətinin xəttilə səyahətə çıxırdın, yurddaşlarımızla ilk ünsiyyət tellərini qururdun, yad məmləkətlərə Azərbaycan həqiqətlərini çatdırırdın: daha bəziləri kimi «həm ziyarət, həm ticarət» deyib, pal-paltar, zər-ziba axtarmırdın, küçələrə düşmürdün, tacir dükanlarını ələk-vələk etmirdin...

Və bir gün Vaqif Bəhmənli ilə sən təklif etdiniz ki, gəlib mən də «Odlar yurdu» qəzetində çalışım (o zaman Vaqif qəzetinin baş redaktoruydu). Eyni kollektivin üzvü olduq. Hər gün yazdıq-pozduq, qəzetin səviyyəsini qaldırdıq, xalqımızın böhranlı günlərinə acıdıq, milli dirçəlişin, oyanışın tərəvətindən zövq aldığımız, cəbhədən gələn qara xəbərlər isə qəlbimizi qana döndərdi, kefinizə soğan doğradı.

Budur, Xocalı soyqırımı. Sənin kabinetində büzüşüb için-için ağladığınızı gördüm, mən də hönkürdüm. Bizim göz yaşımız «Vətən»in dörd divarına və döşəməyə hopdu, çünki Vətənin bir parçası tar-mar edilmiş, evlər bayquş ulayan xarabazara çevrilmiş, adamlar bütünlüklə qırılmışdı. Bu dərd bizi bir köynək də doğmalaşdırdı, axı həmin axşam göz yaşlarımız da birləşdi, eyniləşdi, bir-birinə qovuşan axar sular kimi.

Və sonra şair demişkən «qonşu olduq bu dünyada»

Görünür insanın iradəsindən asılı olmayan elə zəruri qanunauyğunluqlar var, mütləq baş verir. Bakının, Yeni Yasamal yaşayış sahəsində hər ikimiz eyni binada

mənzil aldıq. Nə sənin bundan xəbərin oldu, nə mənim. Təsadüfən görüşdük və xəbər tutduq. İkimiz də sevindik bu tale qismətinə.

Sən də altı sayılı binaya tez köçənlərdən oldun, mən də. Övladlarımız bir-birini tanıdı. Heç geniş təmirə ehtiyac qalmadı. Çünki Bakıda evsizlik bizi bezikdirmişdi, kirəkeş yaşadığımız məhəllələrin sayı-hesabı yox idi. Xoşbəxtlikdən bəxtimiz gətirmişdi. Binamızda xeyli tanınmış ziyalı mənzil almışdı; görkəmli şair Famil Mehdi (mənzili oğluna verdi), publisist Məhəmməd Baharlı, şairlərdən Zəlimxan Yaqub, Məmməd Kazım, professor Nizaməddin Şəmsizadə, filologiya elmləri doktoru Zaman Əsgərli, mərhum iqtisadçı Cavanşir Hüseynov, tarixçi Mübariz Əmirov, tibb elmləri doktoru Şakir Musayev və s.

Atalar sözüdü: «Uzaq qohumdan yaxın qonşu yaxşıdır». Mən deyərdim, lap ən yaxın qohumun özündən də, həmişə, hər gün ünsiyyət saxladığın, könül bağladığın insan qiymətlidi. Sən bunu sonra əməllərinlə sübuta yetirdin, yaxşı od qonşusu oldun. Halal bir ocaqdan çıxdığını qabiliyyətinlə, səxavətinlə, mədəniyyətinlə təsdiqlədin. İndi hamı başına and içir. Həyətin «sakinlərindən eşidəndə «Abid qızıl oğlandı, yaxşı insandı», - ürəyim dağa dönür.

...Şəlalə və Günay kimi gözəl-göycək qızlar böyütdün, onların hər cür qayğısına qaldın. Sonbeşik Həmid Xanı ərköynlüyə öyrətmədin. Bir ayağın işdə, bir ayağın kitabxanada, bir ayağın da müəllimlik etdiyin tədris ocağında oldu. Hərdən mənə gileylənirdin də: «Vaxt tapmaq müşkül məsələyə dönüb, bilmirəm, necə çatdırım. Hökumət işi, yazı-pozu, ailə-məişət qayğısı, digər adsız problemlər. Başımı qaşımağa vaxtım olmur».

Vallah, Abid, əzizim, indi hər kişinin hövsələsi çatmır kitabxanaya getsin, ya toz basmış arxiv eşələsin. «Əldən düşmüş» köhnə kitabları vərəqləsin, müxtəlif əlyazmalara «dirilik» versin, onları ziyalı qayğısıyla oxusun, tədqiqatçı sayğısıyla araşdırsın. Ömrünü həm məsul dövlət qulluğuna sərf eləsin, həm də tələbə auditoriyasında keçirsin. Mətbuat tariximizin keşməkeşli, sanballı, möhtəşəm bir dövrünün mənzərəsini yaratsın, bu haqda məqalələr yazsın, kitab nəşr etdirdirsin.

Dalbadal beş kitabın nəşr olundu. Elə bildin daha beş övladın dünyaya gəldi.

Filologiya elmləri doktoru, professor Xeyrulla Məmmədov əməyini «fədakarlıq», folklorşünas-alim Məhərrəm Qasımlı «elm aləminə müraciət, səyahət» adlandırdı. «Sözlə yarananlar, sözü yaşadanlar» (Əbilov, Zeynalov və oğulları, Bakı, 2001), «Azərbaycan mühacirəti» (Bakı – «Tural-Ə» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi – 2001), «Azərbaycan mühacirət mətbuatı» («QAPP-Poliqraf», Bakı – 2002), «Deyilən söz yadigardır» (Bakı, «Azərbaycan» nəşriyyatı, 2003), «Azərbaycan mühacirət mətbuatı» (II hissə, Bakı, «Ozan», 2003). Sən sözlə ovundun, sözə tapındın, sözlə nəfəs dərdin və ilk kitabına yazdığın müqəddimədə yaratdığını böyük Allahın adına bağladın: «Müsəlmanların müqəddəs kitabı Qurani-Kərimin Əl-Bəqərə surəsinin (İnək) 117-ci ayəsində deyilir ki, göyləri və yeri icad edən, yoxdan yaradan Odur. Bir işin yaranmasını istədiyi zaman ona – O işə yalnız: «Ol» - deyər, o da fəvvrən olar. Deməli, bəşər övladı da daxil olmaqla, onun gördükləri və görmədikləri, duyduqları və duymadıqları, dərk etdikləri və etmədikləri, toxunduqları və toxunmadıqları, eşitdikləri və eşitdirmədikləri nə varsa, hamısı «ol» sözü ilə yaranmışdır». Doğrudur, qardaş, qələm işi – Tanrı işidi, insan yalnız müqəddəs icraçısı!

Bu da Məhərrəm Qasımlının sənin kitablarının birində yazdığı «Mən eldən ayrılmazdım» ön sözündən parça: Fakt və hadisəni məharətli mənalandırmaq, informasiyanın orijinal cizgilər, qeyri-adi maneralar, özünəməxsus publisist gedişlərlə təqdim etmək, yazılarının təsirli alınmasında və oxucu qəlbinə yol tapmasında sirli bir açarıydı. Sonralar o, mühacirəti təkcə jurnalist marağı səviyyəsində deyil, həm də sırf elmi əsaslarla öyrənməyə başladı. Azərbaycan mühacirətinin nəhəng simalarından olan Ceyhun Hacıbəylinin irsini araşdıraraq namizədlik dissertasiyası da müdafiə etdi». Bilirik ki, doktorluq işin də hazırıdı, bu gün-sabahlıqdı, çap növbəsi gözləyən yeni əsərlərin də var.

Abid Tahirli həm də özünün əsl bəndəlik missiyasını şəərəflə yerinə yetirir: xeyirxah insandır, hər kəsə kömək əlini uzadandı, məclis adamı, dərd adamıdır, sözü havadan tutmağı bacarandı. Ancaq mən nə qədər gəlişi gözəl kəlmələr Abidin ünvanına işlətsəm də, onun özünün elmdə, ədəbiyyatda ayrıca «mühacir ömrünü» fərqləndirsəm də, yenə şəxsiyyət kimi portretini tamamlaya bilmədim.

Ağacəfər HƏSƏNLİ
«Humanitar» qəzeti,
20 aprel 2005

ABİD TAHİRLİ – 50

Hörmətli Abid müəllim!

Sizi – tanınmış ədəbiyyatşünasımızı, yazıçı və publisistimizi anadan olmanızın 50 illiyi münasibətilə ürəkdən təbrik edirik. Hələ orta məktəbdə oxuduğunuz illərdən sizin imzanız mətbuat aləmində tanınıb. IX sinifdə oxuyarkən «Sinoptiklər» hekayənizlə «Azərbaycan pioneri» jurnalının keçirdiyi Respublika yaradıcılıq müsabiqəsinin qalibi olmusunuz. Bu yol sizi Azərbaycan Dövlət Universitetinə gətirib. Jurnalistika fakültəsini bitirmisiniz.

Vaxtilə tanınmış qəzetlərdən biri olan «Odlar yurdu» qəzetindəki fəaliyyətiniz indi də oxucuların yaddaşındadır. Siz həmin qəzetdə müxbir, məsul katib, redaktor müavini vəzifələrində çalışarkən böyük təcrübə məktəbi keçmişiniz. Mühacir mətbuatı mövzusunda ciddi marağınız da həmin illərdən başlayıb. «Ceyhun Hacıbəylinin həyat və yaradıcılığı» mövzusunda namizədlik dissertasiyanız da bu marağın təzahürüdür. Sizin tərtibinizlə C.Hacıbəylinin «Hacı Kərim» povesti, «Dədə Qorqud», «Dədə Qorqud aliliyi» kitabları, Tofiq Vəndamlının «Qandal qolda nə yazım», görkəmli sənətkarımız İlyas Əfəndiyev haqqında «Sən həmişə bizimləsən» adlı xatirələr topluları və s. kimi kitablar nəşrə hazırlanmışdır. Azərbaycan mətbuat tarixi ilə bağlı araşdırmalarınız böyük maraq doğurur. Bu günlər həmin silsilədən «Azərbaycan mühacirət mətbuatında publisistika (1921-1991)» fundamental tədqiqat əsəriniz işıq üzü görmüşdür. Bu mövzuda yazdığınız doktorluq işi müdafiəyə buraxılmışdır. Bundan əvvəl isə sizin «Azərbaycan mühacirəti», «Sözlə yarananlar, sözü yaşadanlar», «Deyilən söz yadigardır», «İlyas Əfəndiyevin publisistikası» və iki hissədən ibarət «Azərbaycan mühacirət

mətbuatı» adlı kitablarınız çapdan çıxmışdır. Bir neçə kitabınız da nəşrə hazırdır. Siz Azərbaycan Jurnalistlər Birliyinin H.Zərdabi adına mükafatına layiq görülmüsünüz. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetində məsul vəzifədə çalışırsınız. Birinci dərəcə dövlət qulluqçusunuz.

Hörmətli Abid müəllim!

Sizi bir daha yubileyiniz münasibətilə təbrik edir, uzun ömür, cansağlığı, yaradıcılıq uğurları arzulayırıq.

Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin təbriki
«Ədəbiyyat qəzeti», 2 dekabr 2005.

Azərbaycan mühacirət mətbuatının yorulmaz tədqiqatçısı

Ötən əsrin əvvəllərində sürətlə inkişaf edib formalaşan Azərbaycan demokratik mətbuatının bir çox ənənələri, istiqlalçılıq, yurdsevərlik, haqsevərlik kimi xüsusiyyətləri mühacir soydaşlarımızın müxtəlif ölkələrdə nəşr etdirdikləri dövrü nəşrlərdə yaşadılmış, davam etdirilmişdir. Şərti olaraq 1921-1991-ci illəri əhatə edən və «Azərbaycan mühacirət mətbuatı» adlandırılan bu zəngin irs ölkəmiz dövlət müstəqilliyi qazandıqdan sonra milli jurnalistikamızın dəyərli bir sahəsi kimi öyrənilməkdədir.

Tədqiqatçı-jurnalist, filologiya elmləri doktoru Abid Tahirli bu sahədə yorulmaz fəaliyyəti ilə XX əsr Azərbaycan mühacirətinin Vətəndə tanınılmasına və mühacir mətbuatımızın araşdırılmasına sanballı töhfə vermişdir. Həmkarımız öz tədqiqatlarını silsilə kitablar şəklində vaxtaşırı oxuculara çatdırmış, mühacirət tariximizlə bağlı boşluğu doldurmağa çalışmışdır. A.Tahirlinin bu yaxınlarda işıq üzü görmüş «Azərbaycan mühacirət mətbuatı (1921-1991)» soraq kitabı xaricdə işıq üzü görmüş anadilli dövrü nəşrlər barədə müasirlərimizdə dolğun təsəvvür yaradır.

Kitabın əvvəlində müəllif, haqlı olaraq, mühacirət mətbuatımızı milli jurnalistikamızın tərkib hissəsi, mübariz bir istiqaməti kimi təqdim edir. Bu mətbuatın ideya-sənətkarlıq qaynağı olaraq, alim demokratik jurnalistikamızın meydana gəlməsi və öz ənənələrini yaratması prosesinə nəzər salır. Sonrakı fəsillərdə tədqiqatçı mühacirət mətbuatının tarixi barədə illər boyu əldə etdiyi, sistemləşdirdiyi materialları şərh edir, xaricdə yaranmış publisistikamızın mövzu və peşəkarlıq xüsusiyyətləri barədə mülahizələrini açıqlayır.

İstiqlal mücadiləsi tarixində mühacirət mətbuatının yeri və rolu, bu nəşrlərin yaradıcıları və xarici müəllifləri də kitabda əksini tapmışdır. Əlavə bölmədə verilmiş materiallar mühacirət mətbuatı barədə çağdaş oxucuların təsəvvürlərini tamamlayan maraqlı illüstrasiya və mətnləri əhatə edir. Sovet rejiminin mühacirətə qarşı ideoloji mövqeyini əks etdirən bəzi sənədlər və müəllifin mövzu ilə bağlı tədqiqatları barədə məlumat da kitaba əlavə edilib.

Azərbaycan mühacirət mətbuatı haqqında belə mükəmməl bir kitab Abid Tahirinin ixtisasca jurnalist olmasından və uzun illərdən bəri milli diaspor hərəkətimizlə sıx bağlılığından qaynaqlanır. Elmi-təcrübi fəaliyyətində bu iki sahəni üzvi surətdə əlaqələndirən tədqiqatçı jurnalistin ömür yolu gərəkli axtarış və tapıntılarla müşayiət olunub. Artıq otuz beş ilə yaxındır ki, o söz cəbhəsindədir.

Abid Tahirli Qəbələ rayonunun Nohurqışlaq kəndində anadan olub. 1980-ci ildə Bakı Dövlət Universitetinin jurnalistika fakültəsini bitirib. 1988-ci ildən «Vətən» Cəmiyyətinin orqanı olan «Odlar yurdu» qəzetində müxbir, məsul katib, redaktor müavini vəzifəsində çalışıb. 1992-93-cü illərdə «Vətən» Cəmiyyətində Avropa və Amerika ölkələri şöbəsinin müdiri kimi fəaliyyət göstərib. 1993-cü ildən Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin məsul işçisidir. Birinci dərəcəli dövlət qulluqçusudur. H.Zərdabi və C.Məmmədquluzadə mükafatlarına layiq görülüb. Yazıçılar və Jurnalistlər birliklərinin üzvüdür.

Abid Tahirli hələ şagird ikən «Qalibiyyət» (Qəbələ rayon qəzeti) və «Azərbaycan pioneri» qəzetləri ilə yaxından əməkdaşlıq edib. «Azərbaycan pioneri» jurnalının elan etdiyi Respublika yaradıcılıq müsabiqəsində «Sinoptiklər» hekayəsi ilə çıxış edib və müsabiqənin qalib sayılıb. Oğlunun bu peşəyə həvəsinin ötəri olmadığını görən Həmid kişinin nəsihəti belə olub: «Bala, sən elə bir peşənin arxasınca gedirsən ki, deyəcəyin və yazacağın hər bir sözün sahibi olmalısən!» Həmid baba özü də sözünün ağası olan kişilərdən idi. Elmə – təhsilə böyük maraq göstərirdi. Zəkasına və yaddaşına güvənən Həmid baba 50 yaşından sonra qısa müddətdə ərəb-latın əlifbasını, türk dilini mükəmməl öyrənmişdi və «Quran»ı sərbəst oxuyurdu. Əfəndi adı qazanmışdı, xeyirxahlığı, müdrikliyi ilə böyük hörmət-izzət sahibi idi. Sariyə ana ilə Həmid Əfəndi on uşaq böyüdü, tərbiyə etmişdilər. Övladları həkim, müəllim, iqtisadçı, jurnalist kimi şərəfli peşə sahibi olublar.

1989-1990-cı illər Azərbaycan xalqının tarixində və taleyində həlledici məqamlar idi. Milli şüurun, özünüdərkini oyanışı ilə bağlı, xalqımıza qarşı edilən haqsızlıqları dünyaya çatdırmaq üçün Abid müəllim də sözə meydan verdi. O, «Vətən» Cəmiyyətinin xətti ilə Avropa ölkələrinə səyahətə çıxıb – Türkiyədə, Belçikada, İsveçdə, Hollandiyada, İranda ilk üz tutduğu əsas ünvanlar kitabxanalar, arxivlər, muzeylər, redaksiyalar olub. Tarixi keçmişimizə dair zəngin arxiv materialları və sənədlər toplayıb. Hər yerdə Azərbaycan həqiqətlərini yayıb, xaricdə yaşayan soydaşlarımızın taleyi ilə, onların fəaliyyəti ilə yaxından marqlanıb. Bu axtarışlar çox keçmədən onun yaradıcılığının əsas mövzusunə çevrilib.

Bir vaxtlar Salman Mümtaz, qulam Məmmədli və başqa arxivşünaslara həsəd aparən Abid müəllim onların ənənəsini yaşadır və davam etdirir. Həyatının mənasını xalqına, Vətəninə xidmətdə görən və bütün fəaliyyətini bu müqəddəs işə həsr edən tədqiqatçı onlarca mühacir soydaşımızın yaradıcılığına, taleyinə işıq salıb. Azərbaycan mühacirət mətbuatının sanballı araşdırıcısı kimi uğurlar qazanıb. Mühacirətdə çap edilən hər bir qəzetin, jurnalın, kitabın nəşr tarixi, məramı, mövzusu, nəşiri, yazarları, dil-üslubu, sənətkarlıq xüsusiyyətləri barədə ətraflı araşdırmalar aparıb, onları təhlil edib. Zəngin qaynaqlar, gərgin axtarışlar əsasında

toplanan materiallar bir-birindən maraqlı, sanballı, dəyərli tədqiqat əsərlərinə çevrilib.

«Azərbaycan mühacirəti» (2001), «Azərbaycan mühacirət mətbuatı» I hissə (2002), «Azərbaycan mühacirət mətbuatı» II hissə (2003), «Azərbaycan mühacirət mətbuatında publisistika» (2005) və barəsində söz açdığımız «Azərbaycan mühacirət mətbuatı» kitabları bu baxımdan ciddi bir boşluğu doldurur. Həmkarımız tədqiqatlarla yanaşı, müəllimlik fəaliyyətini də davam etdirir.

A.Tahirinin namizədlik dissertasiyasının mövzusu da mühacirət tariximizlə bağlıdır. Azərbaycan mətbuat tarixində silinməz iz qoyan Ceyhun Hacıbəylinin həyat və yaradıcılığına həsr olunmuş bu işi elmi rəhbəri professor Yaşar Qarayev «doktorluq işinə bərabərdir» deyərək, yüksək qiymətləndirib. Professor Xeyrulla Məmmədov isə Abid Tahirini mühacirət mövzusunun tədqiqinin lokomotivi adlandırır. Abid müəllim «Azərbaycan mühacirət mətbuatında publisistika (1921-1991)» mövzusunda doktorluq dissertasiyasını da uğurla müdafiə edib. O, beş yüzdən çox publisistik və elmi məqalənin müəllifidir. «Sözlə yarananlar, sözü yaşadanlar» (2001), «Deyilən söz yadigardır» (2003), «İlyas Əfəndiyevin publisistikası» (2005) kitabları onu oxuculara istedadlı publisist kimi tanıdıb.

Tədqiqatçı barədə xarici ölkələrin mətbuatında yetərincə materiallar çap olunub. Respublikanın görkəmli alimlərindən Yaşar Qarayev, Bəkir Nəbiyev, Nizami Cəfərov, Hüseyn Əhmədov, Xeyrulla Məmmədov, Şamil Qurbanov, Şamil Vəliyev, Nizaməddin Şəmsizadə, Məhərrəm Qasımlı, Nizami Məmmədov, Vaqif Sultanlı, Xaləddin İbrahimli, Cahangir Məmmədli, İsmayıl Vəliyev, Qulu Məhərrəmli, Nazif Qəhrəmanlı, Aydın Dadaşov və başqaları onun elmi-publisistik yaradıcılığı barədə söhbət açıblar.

Abid müəllimi neçə illərdi tanıyıram. Ondakı elmi-pedaqoji təcrübəyə, tükənməz yaradıcılıq həvəsinə, tələbələrə fərdi yanaşmaq qabiliyyətinə heyran qalmışam. Abid Tahirli tədqiqatçı alim, təcrübəli pedaqoq, yaxşı dost, nümunəvi ailə başçısı, xalqımıza başucalığı gətirən ziyalıdır.

Qərənfil DÜNYAMINQIZI
«Xalq qəzeti», 2 fevral 2008.

Sözü yaşadanlar

Söz sarıdan heç vaxt korluq çəkməmişəm. Nə yazanda, nə də danışanda. Ancaq heç vaxt düşünməmişəm ki, mən də sözü yaşadanlardan biriyəm.

2000-ci ildə – 20 ildən sonra – jurnalistika fakültəsinin tələbələri ilə (3792-3794-cü qruplar) görüşməliydik. İş elə gətirdi ki, gözümüz yolda, qulağımız səsdə qaldı. Mətbuata çıxarılmalı olmayan bir çox səbəblərdən görüş baş tutmadı.

Bu yaxınlarda tələbə yoldaşlarımızdan biri bizi 45 yaşının bayramına çağırırdı. Bəlli oldu ki, bu yubiley bizi bir yerə yığmaq üçün bəhanəymiş. Abid bizim üçün əvəzsiz hədiyyə – son vaxtlar çapdan çıxmış iki kitabını hazırlamışdı. O axşam çox xatirələr dilə gəldi, çox sirlər açıldı. Abid bizə kitablarını

bağışlayanda qonaqların sayı ikiqat çox olduğundan, bəzilərinə (eləcə də mənə) bir kitab çatdı. Filologiya elmləri namizədi, jurnalist Abid Tahirlinin «Sözlə yarananlar, sözü yaşadanlar» kitabı.

Öncə kitabı varaqladım, sonra oxudum, düşündüm... bu sətirləri yazmağa başladım. Bunlar nə kitabla bağlı rəydi, nə Abidə tərif. Sadəcə olaraq, tələbə yoldaşımın yazılarına mənim münasibətimdi.

Kitab «1988-ci il: Meydana, azadlığa doğru» yazısıyla başlayır, sonacan bu ovqatda davam edir. Baş verən olaylara hazır olmayan xalqın keçirdiyi iztirablara, rast gəldiyi eybəcərliklər, köməksizliyi, gücsüzlüyü nə yamanmış... Bu yazılar mətbuat işçisinin, qələm yiyəsinin milli azadlıq hərəkatında rolu, ona verdiyi dəyərdir. A.Tahirlinin bu hərəkatda rolu «Odlar yurdu» qəzetindən başlanır. Bir zamanlar bizim sevə-sevə oxuduğumuz, əl-əl gəzən bir qəzet vardı ki, adını ləyaqətlə doğruldur, yurduna sədaqətlə xidmət edirdi. Nə yaxşı ki, Abidin jurnalistik yolu «Odlar yurdu»ndan başlanıb. Hansısa şərəşür qəzetdən yox. O, burada gördüyünü götürüb, «Vətən» Cəmiyyətindən, «Odlar yurdu»ndan VƏTƏN sözünün özünü dəyərləndirməyi öyrənib.

Mühacirət mətbuatını, yer üzünə səpələnən azərbaycanlıları yurddaşlarına tanımaq, ellərdən-ellərə körpü salmaq xeyirxah işdi. Mənim tələbə yoldaşım o xeyirxahların, Azərbaycan gerçəklərini dünyaya yayanların sırasında olub.

1988-ci il olayları, 20 Yanvar qırğınları, Qarabağ savaşı, suverenlik uğrunda çarpışma-yazıların ana xətti bunlardı. O yazıların çoxu od-alova tuşlanan Qarabağın qara günlərindən, hökumətdən kömək uman insanlardan danışır. O yerləri qarış-qarış gəzən müəllifin yazılarında Mərzili və Novruzlunun, Turşsu və Şuşanın, Kərkicahan və Qaybalının son nəfəsi yaşayır.

Əbülfəz Elçibəy, Süleyman Rəhimov, Həmid Araslı, Bəxtiyar Vahabzadə, Şirməmməd Hüseynov, Əzizə Cəfərzadə, Sabir Rüstəmxanlının müsaibəsi olmaqla hər bir jurnalistə sevinc gətirər.

«Son ucu ölümlü dünya» bir oxucu kimi mənim görmək və oxumaq istədiyim son fəsildə kitabda. «Bu bahar sənsiz gələcək», «Səninlə» adlı yazılarla Abid ata-anasına az da olsa, borcunu ödəyib. O, vətəndaşlıq borcunu da qismən verib, atalıq borcunu da. Və hələ çox borcları qalıb.

Jurnalistika maraqlı və gərəkli sahədir. Bunu son illər bu sahəyə kütləvi axın da sübut edir. Ancaq gördüklərimizin çoxu nə sözü yaradandı, nə də yaşadan. Abidin kitabını onlar oxumasalar da olar, təki başqaları oxusun.

Abid – ibadət edən deməkdir. Abid Tahirli 45 illik ömrünün tən yarısını vətəninə, xalqına ibadətlə keçirib. Böyük və müqəddəs diləklərlə yaşayır. O diləklərə yetişməsinin 40 səbəbi var (el sözündü). Birincisi torpaqlarımızın azad edilməsidir. 39-u isə elə bu birinciyə bağlıdır. İbadəti Tanrı dərgahına yetsin, mənim tələbə dostum!

Bir də Abidin kiçik diləyini gerçəkləşdirməyə kömək edən dostlarına, yazılarına əbədi kitab ömrü verən sinif yoldaşlarına heç olmasa «Sağ ol!» demək istəyirəm. Abidin tələbə yoldaşları adından.

Fimar OĞUZ
«Azadlıq» qəzeti 19 fevral 2002

Azərbaycan mühacirətinin problemlərinə yeni baxış

Azərbaycan imperiya caynağından qurtulan kimi zaman-zaman öz doğma yurd-yuvasından perik salınmış övladları ona doğru pərvazlanmağa başladılar. Yəqin ki, Yaqub Zurufçunun ayrılığın özünü belə yandırıb-yaxan «Ayrılıq» mahnısını, qarmonçalan Rəhmanın ana, yurd həsrəti ilə göynəyə-göynəyə dilləndirdiyi «Segah»ı yaxşı xatırlayırsınız. «Vətən» Cəmiyyətinin nəşr etdirdiyi «Odlar yurdu» qəzetinin hər yeni nömrəsi isə qürbətdə yaşayan soydaşlarımızla aramızdakı tikanlı məftilləri qırır, torpağımızın mühacir balalarını Vətənə səsləyirdi.

«Odlar yurdu» qəzetində əsl vətəndaş mövqeyi ilə, Vətənə və onun övladlarına böyük məhəbbətlə dərc olunan yazılar arasında jurnalist Abid Tahirlinin məqalələri böyük maraqla qarşılanırdı. Taleyinə mühacirlik, qərıblıq yazılmış həmvətənlərimizin yurd yanğısını, el-oba həsrətini, xaricdəki həyat tərzini, fəaliyyətini oxuculara çatdırmaqla A.Tahirli onları addım-ba-addım Vətənə yaxınlaşdırırdı.

Sonralar siyasi proseslərin gedişatı, hadisələrin müxtəlif istiqamətlərdə inkişafı sübut etdi ki, Vətən üçün onun sərhədlərindən kənarda yaşayanlar da mühüm işlər görə bilərlər. Təəssüf ki, o illər Azərbaycan mühacirlərinin birləşməsi, təşkilatlanması üçün artıq öz müstəqilliyini qazanmış dövlətimiz tərəfindən heç bir tədbir həyata keçirilmədi. Halbuki beynəlxalq aləmdə təklənmiş, qanıçən, vəhşi kimi qələmə verilən azərbaycanlılar üçün bu, hava-su kimi lazım idi.

Mühacirlərimiz öz fəaliyyətlərini yaratdıqları cəmiyyətləri yaşatmaq və arasına mədəni tədbirlər keçirməklə məhdudlaşdırırdılar. Mühacirətin təşəkkülü və mövcudluğu məsələləri isə yalnız jurnalist tədqiqatı ilə araşdırılırdı. Bütün bunlar nəticə etibarilə Azərbaycan diasporunun formalaşmasına mane olurdu.

«Odlar yurdu» qəzetində mühacirət mövzusunda yazıları ilə oxucuların yadında qalan Abid Tahirli bu sahədə tədqiqat xarakterli ilk sanballı əsəri qələmə almağa müvəffəq olub. Onun «Azərbaycan mühacirəti» adlı kitabı bu günlərdə nəfis şəkildə çap edilmişdir. Kitabda Azərbaycan mühacirətinin təşəkkül tarixi, coğrafiyası, həyat təzi, sosial tərkibi, sayı, mədəniyyət mərkəzləri, mətbuatı, eləcə də qürbətdə məskunlaşan soydaşlarımızın Vətən yolundakı fəaliyyətlərindən ətraflı bəhs olunur, mühacirətin problemləri zəngin qaynaqlar əsasında araşdırılır.

A.Tahirli son yüz ildə mühacirətin formalaşmasını beş dövrə ayırır. I dövr – 1905-1907-ci illərdəki təbəddülatlardan yaranan mühacirət, II dövr – 1915-1920-ci illərdə ADR-in süqutundan sonra yaranan mühacirət, III dövr – 30-cu illərin repressiyalarından yaranan mühacirət, IV dövr – İkinci Dünya müharibəsindən sonra formalaşan mühacirət, V dövr – 70-80-ci illərdə Türkiyə və İrandan çıxan azərbaycanlılardan ibarət mühacirət.

Kitabın sonrakı hissələrində isə soydaşlarımızın qürbət ölkələrdə təsis etdikləri mədəniyyət mərkəzlərinin fəaliyyətləri barədə, Azərbaycan mühacirətinin problem və qayğılarını, cəmiyyətdəki mövqeyini, mənəvi dünyasını əks etdirən mətbuat haqqında söhbət açılır.

Oxucular bu kitab vasitəsi ilə eyni zamanda xaricdə yaşayan bir neçə həmvətənimizi də yaxından tanımaq imkanı əldə edəcəklər.

Mətanət AĞAYEVA
«Xalq qəzeti», 13 iyun 2001

Milli mətbuatımızın mühacir qanadı

Azərbaycan sərhədlərindən kənarda işıq üzü görən mühacir nəşrlər milli mətbuatımızın ən dəyərli nümunələrindəndir. Təəssüf ki, bu nümunələr məlum səbəblər üzündən nəinki tədqiqatlardan kənarda qalmış, hətta sovet təəssübkeşlərinin qərəzli münasibəti ilə üzləşmişdir. Xalqımızın mühacir övladlarının həyatı ilə maraqlanan, fəaliyyətini araşdıran, bu sahədə sanballı elmi-tədqiqat əsərlərinin müəllifi, yazıçı-jurnalist Abid Tahirli yenidən çapdan çıxmış «Azərbaycan mühacirət mətbuatı» kitabında öz araşdırmalarını ilk dəfə toplu şəkildə oxuculara çatdırır.

Azərbaycanda, Türkiyədə, Rusiyada, Almaniyada, Fransada, Polşada, ABŞ-da, Argentinada və neçə-neçə yaxın-uzaq məmləkətlərdə son nəfəsinədək Vətənimizin istiqlalı ideyasına sadıq qalaraq, onun uğrunda fəal ideoloji mübarizə aparmış mücahidlərin əziz xatirəsinə ithaf etdiyi bu kitabında müəllif onların İstanbulda çap etdikləri «Yeni Qafqasya», «Odlu yurd», «Azərbaycan yurd bilgisi», Parisdə və Berlində çıxardıqları «Azərbaycan», «İstiqlal», Ankarada buraxdıqları «Azərbaycan» adlı nəşrlərin müəllifləri, burada dərc olunan materialların sənətkarlıq xüsusiyyətləri barədə geniş məlumat verir.

A.Tahirlinin öz tədqiqatlarında gəldiyi nəticə belədir ki, ilk mühacir nəşr Mirzə Cəlilin 1921-ci ildə Təbrizdə çapını davam etdirdiyi «Molla Nəsrəddin» jurnalıdır. Çünki Mirzə Cəlil bir dövlətdən başqa bir dövlətin ərazisinə keçmək məcburiyyətində qalmış, deməli, mühacirət həyatı keçirmişdir. Kitabın ilk bölməsində müəllif böyük filosof, şair Əlibəy Hüseynzadənin, mühacirət jurnalistikasının görkəmli nümayəndəsi Əhməd bəy Ağaoğlunun, yazıları «Le Figaro», «Le Revue des deux Monges» və s. kimi Fransanın tanınmış qəzet və jurnallarında dərc olunan Ceyhun Hacıbəylinin də həyat və fəaliyyətinə ümumi nəzər salır və onların mühacir mətbuatı tarixindəki xidmətlərindən söhbət açır.

Kitabda sözügedən hər bir qəzet və jurnal haqqında müfəssəl məlumat verilir. Onların yaranma səbəbləri, bu nəşrləri araya-ərsəyə gətirənlərin əziyyətləri, mövzuların rəngarəngliyi geniş şərh olunur.

1920-ci ilin aprel işğalından sonra qırmızı imperiyanın caynağından zorla qurtulan Azərbaycan mücahidlərinin əksəriyyəti qardaş Türkiyəyə pənah aparmışdı.

O dövrdə mühacirətdəki qələm sahiblərimiz Azərbaycandakı bütün hadisələri diqqətlə izləyir və bu eybəcərliklərə öz münasibətlərini nəşr etdirdikləri qəzet-jurnallarda bütün dünyaya çatdırırdılar.

A.Tahirinin tədqiqatları onu da sübut edir ki, mühacirətdəki qələm ustalarımız tək Azərbaycanın dərini deyil, imperiya işğalı altındakı bütün türk millətlərinin başına gətirilənləri də öz yazılarında dünya xalqlarına çatdırmışlar. Bizim mühacir nəşrlərimiz çap olunduqları ölkələrin kütləvi informasiya vasitələrinin də diqqətindən kənarda qalmamış, yeri gələndə mötəbər mənbə kimi burada dərc olunan materiallara istinad edilmişdir.

Bu qəzet-jurnallar həm də milli mədəniyyətimizin, ədəbiyyatımızın təbliğatçısı və daşıyıcısıdır. Vətəndə baş verən hər bir ədəbi-mədəni hadisə, yenilik mütləq bu nəşrlərin səhifələrində öz əksini tapırdı. Qan-qada ilə dolu şanlı tariximizin şahidləri və salnaməçiləri öz fədakar mübarizələri ilə tədqiq və təbliğ olunmaq haqqını qazanmışlar.

Mətanət AĞAYEVA
«Xalq qəzeti» № 255
5 noyabr 2002

Sözdən yarananların sözü

Filologiya elmləri namizədi, jurnalist Abid Tahirinin bu günlərdə «Əbilov, Zeynalov və oğulları» nəşriyyatında çap edilmiş «Sözlə yarananlar, sözü yaşadanlar» kitabı xalqın taleyində, milli-mədəni şüurunda, tarixində sözün rolundan söhbət açır.

Bu kitabda XX əsrdə, xüsusilə ötən yüzilliyin 80-ci illərinin sonu, 90-cı illərinin əvvəllərində Azərbaycan xalqının tarixində və taleyində iz qoyan hadisələrə milli şüur, milli hərəkət, milli ideologiya kontekstində nəzər salınır, hadisələr şərh edilir, söz, sənət sahiblərinin, siyasət adamlarının fəaliyyətindən bəhs olunur. Müəllifin qeyd etdiyi kimi, xalqımızın tarixi, mədəniyyəti, ədəbiyyatı, adət-ənənələri, həyat tərz, xarakteri sözdə yaşayır, şifahi və yazılı ədəbi nümunələr söz xəzinəmiz millətin ən böyük sərvətidir. Bu kitab da öz sahiblərini, onların irsini, sözlərində yaşayan, müqəddəs miras kimi nəsillərdən-nəsillərə ötürülən məslək, əqidə və idealları, bu yoldakı cəfəkeşliyi, fədakarlığı, eyni zamanda sözün insanda yaratdığı hiss-həyəcanı, sevinc və kədəri anmaq kimi bir niyyətdən yaranmışdır.

Kitabın «Milli hərəkət milli ideologiya və mətbuat» adlanan I hissəsində 1988-ci ilin yanvarından nəşrə başlayan, elə ilk nömrələrindən həm respublikamızda, həm qürbətdə yaşayan həmvətənlərimiz arasında böyük marağa səbəb olan, səhifələrində xalqı düşündürən, narahat edən problemlərdən söhbət açan «Vətən» cəmiyyətinin orqanı «Odlar yurdu» qəzetinin nəşr tarixindən, fəaliyyətindən bəhs olunur.

Bu qəzet zamanın çox təlatümlü bir dövründə nəşrə başlamışdı. Üç əlifba ilə çap olunan, xaricdəki həmvətənlərimiz arasında da geniş yayılan qəzetin 80-ci illərin sonu, 90-cı illərin əvvəllərində respublikamızı dünya ictimaiyyətindən təcrid edən informasiya blokadasını yarmaqda müstəsna xidmətləri danılmazdır.

Kitabın II fəslində isə A.Tahirlinin Azərbaycanın görkəmli siyasi, ictimai xadimləri, sənət adamları ilə müsahibələri verilib.

«Tədqiqatlar və tədqiqatçılar» adlanan III bölmədə A.Tahirli bir neçə məqaləni ədəbi-mədəni, ictimai-fikir tariximizdə öz yeri olan Ceyhun Hacıbəylinin yaradıcılığına həsr etmişdir. Müəllif bu məqalələrdə oxucunu C.Hacıbəylinin həyat və yaradıcılığı ilə tanış edir, onun publisistikasında islami dəyərlərlə bağlı faktlardan, mətbuat tariximizin ilk araşdırıcılarından biri kimi bu sahədə, həm də folklor sahəsində apardığı tədqiqatlardan söhbət açır.

Sonuncu bölmədə isə oxucular «Son ucu ölümlü dünya» adı altında müəllifin valideynlərinə həsr etdiyi, kövrək notlarla qələmə alınmış xatirələrlə tanış olacaqlar. A.Tahirli bu bədii-publisistik qeydlərində cəmiyyət üçün layiqli vətəndaşlar yetirən sadə zəhmət adamlarının portretini yarada bilib.

Mətanət AĞAYEVA
«Xalq qəzeti» 25 dekabr 2001

Qəzet və jurnal səhifələrindən qısa-qısa

Söz silaha çevriləndə...

Abid Tahirlinin «Əbilov, Zeynalov və oğulları» nəşriyyatında çapdan çıxan yeni kitabı «Sözlə yarananlar, sözü yaradanlar» adlanır. Müəllif yazdığı qısa müqəddimədə özünün məramını və publisistik məqalələrdən, elmi araşdırmalardan ibarət toplusunun məziyyətlərini səciyyələndirir.

Kitab dörd fəsildən ibarətdir: birinci fəsli «Milli hərəkət, milli ideologiya və mətbuat» adlandırılan Abid Tahirli imperiyanın süqutundan sonra Azərbaycanda təbii surətdə başlanan milli-azadlıq hərəkətinə güzgü tutur, elə o zaman yaranan «Vətən» cəmiyyətinin orqanı «Odlar yurdu» qəzetinin tarixi fəaliyyətindən bəhs edir. Heç təsadüfi deyil ki, kitabda təkrarən nəşr olunan cəsarətli publisistik nümunələrin də xeyli hissəsi vaxtilə adını çəkdiyimiz qəzetdə işıq üzü görüb.

«Sözlə yarananlar, sözü yaradanlar» kitabını geniş təhlil etməyə imkanımız yoxdur. Ancaq onunla ilk tanışlıq göstərir ki, müəllif ədəbi sözü ram edə bilib, silahına çevirə bilib. Yəni son cümləsinədək sözünü özünəməxsus şəkildə deməyə çalışıb, istəyinə nail olub.

Ağacəfər HƏSƏNLİ
«Mədəniyyət» qəzeti,
dekabr 2001

Azərbaycan mühacirətinin təşkilatlanma prosesi dönməz xarakter daşıyır

(A.Tahirlinin «Xalq qəzeti»nə müsahibəsindən)

Azərbaycan mühacirət tarixinin xanlıqların işğal dövründən çox-çox əvvəllərə getdiyini söyləmək olar. Azərbaycanın öz tarixini mükəmməl öyrənmədən Azərbaycan mühacirətinin tarixi ilə də bağlı konkret fikir söyləmək böyük məsuliyyətdir. O ki, qaldı mühacirətin bugünkü mənzərəsinə, hesab edirəm ki, Azərbaycan mühacirəti bu gün təşkilatlanma dövründədir. Azərbaycan lobbisi, lobbilik hərəkəti barədə danışanlar yanılırlar və ictimai rəyi aldadırlar. Azərbaycan mühacirətinin sayı, yayıldığı coğrafi ərazi, sosial-siyasi tərkibi, maliyyə imkanları və yaşadıqları ölkələrdə tutduqları mövqeləri, həyat və düşüncə tərzini barədə dolğun məlumat toplamadan düzgün, real qənaətə gəlmək olmaz. Bu gün Türkiyə, Rusiya, Almaniya, ABŞ, Danimarka, İsveç, Kanada və bir sıra digər ölkələrdə Cənubi və Şimali Azərbaycandan çıxan yüz minlərlə, milyonlarla soydaşımız yaşayır. Onların

böyük əksəriyyəti müstəqil Azərbaycanla əlaqə saxlayır, onun bayrağını uca tutur, onunla qürurlanırlar və imkanları daxilində bu dövlətin mənafeyini müdafiə edirlər. Lakin müxtəlif siyasi baxışlar və maliyyə problemi Azərbaycan naminə daha irimiqyaslı, ardıcıl, coşqun fəaliyyət göstərməyə maneçilik törədir. Xaricdəki mədəniyyət mərkəzləri yalnız müxtəlif tədbirlər zamanı fəallaşırlar. Fasiləsiz, proqramlı fəaliyyətdən bəhs etmək hələlik bir xoş arzudur.

Müsaibəni apardı: Qüdrət Piriyev
«Xalq qəzeti» 14 oktyabr 2003

Söz sərhəd tanımır

Abid müəllimlə ilk tanışlığım qiyabi olub. Onun dəyərli alim, istedadlı yazıçı, gözəl insan, təcrübəli mütəxəssis, vəfalı dost-yoldaş, ləyaqətli ailə başçısı olduğunu mənə neçə-neçə ziyalı danışmışdı. Elə oldu ki, özü ilə tanışlıqdan xeyli öncə dostları, həmsöhbətləri ilə görüşdüm. Onların mərifətindən, davranış mədəniyyətindən məmnun oldum. Özü ilə ilk görüşümdə onun səbirlə, təmkinlə, həyatdan gətirdiyi misallarla etdiyi söhbətlərini məmnuniyyətlə dinlədim. Bir neçə dəfə müxtəlif məclislərdə olan görüşlərimizdən sonra əmin oldum ki, daha bir dostum, qardaşım artıb.

...İndi mənim şəxsi kitabxanamda Abid Tahirlinin avtoqrafla hədiyyə etdiyi bir çox kitabı var...

Ramin MƏMMƏDOV
Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvü,
«Kredo» qəzeti, 28 sentyabr 2002

«Azərbaycan mühacirəti» - sanballı tədqiqat işləri

Yaradıcılıq qabiliyyətindən söz açarkən istər-istəməz mənəviyyət göz önünə gəlir. Atalar demiş: «Alim olmaq asandır, insan olmaq çətin».

Abid Həmid oğlu Tahirli insan kimi yüksək mənəvi dəyərlərə, əxlaqi keyfiyyətlərə malik olan bir ziyalı. Müəllim kimi doğru istiqamət verən, humanist bir öyrədici, dostluğunda sədaqətli və təmənnəsiz bir insan və ən nəhayət jurnalist, publisist, yazıçı, tədqiqatçı alim kimi istedadlı bir qələm sahibi.

Abid Tahirli! 20 ildən çoxdur ki, Azərbaycan mətbuatında özünəməxsus yeri, üslubu, deyim tərzini olan, kövrək duyğulara bələnən bir imza. Və 20 ildən çoxdur ki, Abid müəllim yorulmaq bilmədən kitabxanalarda, arxivlərdə, səyahətlərdə, muzeylərdə axtarır, arayırlar. Hər axtarışından sonra sanballı, diqqətəlayiq bir əsər, kitab yaranır. Bu günlərdə «Tural-Ə» Nəşriyyatı Poliqrafiya Mərkəzi tərəfindən yüksək tərtibatla nəşr olunan «Azərbaycan mühacirəti» adlı əsəri onun oxuculara yeni töhfəsidir.

Qərənfil DÜNYAMİN qızı
«New press» qəzeti 2 iyun 2001

«Azərbaycan mühacirət mətbuatı»

Abid Tahirinin əsərinin ikinci hissəsi də nəşr olunub

azərbaycan mühacirət mətbuatının ilk və sanballı araşdırıcılarından olan filologiya elmləri namizədi Abid Tahirinin «Azərbaycan mühacirət mətbuatı» adlı əsərinin ikinci hissəsi bu günlərdə çapdan çıxıb.

«Ozan» nəşriyyatında buraxılan 276 səhifəlik bu əsərin əvvəl nəşr olunmuş birinci hissəsində Azərbaycan mühacirətinin «Yeni Qafqasya», «Odlu yurd», «Azərbaycan yurd bilgisi» (İstanbul), «Azərbaycan» (Paris), «İstiqlal», «Qurtuluş» (Berlin), «Azərbaycan» (Ankara) kimi mətbu orqanları, onların nəşr tarixi, milli istiqlal uğrunda ideoloji mübarizəsi, mövzusu, ideya istiqaməti, habelə yazarları, dərc olunmuş materialların dil-üslub, sənətkarlıq xüsusiyyətləri haqqında məqalələr verilib.

Kitabda həmçinin ayrı-ayrı mühacir publisistlərin, fərdi yaradıcılıq və fəaliyyəti ilə əlaqədar maraqlı materiallar, mühacirət mətbuatının tədqiqi ilə bağlı müxtəlif müəlliflərin araşdırımlarına münasibəti əks etdirən yazılar da oxucuların diqqətinə təqdim olunub.

Kitabda müəllifin mühacirətin digər problemləri ilə bağlı mətbuatda dərc olunmuş bir sıra aktual məqalələri də verilib. Kitab ölkənin ali məktəblərinin jurnalistika fakültəsinin tələbələri və Azərbaycan mühacirəti problemi ilə maraqlananlar üçün nəzərdə tutulub.

«Şərq» qəzeti
23 oktyabr 2003

«Azərbaycan mühacirəti»

Abid Tahirinin yeni kitabında mühacirətdə yaşamaq məcburiyyətində qalan tanınmış soydaşlarımızın fəaliyyətindən söhbət açılır.

«Tural-Ə» Nəşriyyat Poliqrafiya Mərkəzi bu yaxınlarda Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin və Jurnalistlər Birliyinin üzvü, Həsən bəy Zərdabi mükafatının laureatı, filologiya elmləri namizədi Abid Tahirinin «Azərbaycan mühacirəti» kitabını çapdan buraxıb.

Kitabda Azərbaycan mühacirətinin təşəkkül tarixi, coğrafiyası, həyat tərz, sosial tərkibi, sayı, mədəniyyət mərkəzləri, mətbuat, eləcə də taleyin hökmü ilə qütbətdə məskunlaşan soydaşlarımızın bir qisminin vətən yolunda fəaliyyətindən ətraflı bəhs olunur, mühacirətin problemləri zəngin qaynaqlar əsasında araşdırılır. Kitab mühacirət problemi ilə maraqlanan tarixçi, filoloq, jurnalist, tələbə və aspirantlar, habelə xaricdəki həmvətənlərin həyat və düşüncə tərz, ilə maraqlanan oxucular üçün nəzərdə tutulub.

Mirəvəz RƏHİMOV
«525-ci qəzet» 20 may 2001

«Sözlə yarananlar, sözü yaşadanlar»

Tanınmış alim və jurnalist Abid Tahirinin yeni kitabı çapdan çıxıb.

Söz sehrli bir aləmdir. Bu kəlmə səslənəndə təsəvvürümüzdə Nizami, Füzuli, Vaqif, Sabir... və digərləri canlanır, onların sözlə yaratdıqları, sözə verdikləri qiymət yada düşür. Nizamini Nizami, Füzulini Füzuli, Vaqifi Vaqif, Sabiri Sabir edən də söz olub, onları yaşadan da...

«...Sözdən yaranan insan həmişə sözlə yaşamağa səy edib, təxəyyül və təfəkkürünün imkan verdiyi çərçivədə ecəzkar bir «dünya» yaradıb. İnsanın ən böyük qüdrəti, möcüzəsi sözlə yaratdıqlarındadır» - bu fikirlər söz aləmində öz yeri olan, sözü ilə seçilən, tanınmış jurnalist, mətbuat tariximizin araşdırıcısı, filologiya elmləri namizədi Abid Tahirinin «Əbilov, Zeynalov və oğulları» mətbəəsində nəfis şəkildə yenidən çapdan çıxan «Sözlə yarananlar, sözü yaşadanlar» kitabından götürülüb.

«Azərbaycan mühacirəti» kitabıyla geniş oxucu kütləsinin rəğbətini qazanmış A.Tahirinin «Sözlə yarananlar, sözü yaşadanlar» adlı yeni kitabı oxuculara dəyərli töhfədir.

Zaur ZEYNALLI
Elçin ƏLİOĞLU
«525-ci qəzet» 17 noyabr 2001

Mühacirət mətbuatı ilə bağlı dəyərli kitab

Tədqiqatçı Abid Tahirinin yeni çapdan çıxan kitabı Azərbaycan mühacir mətbuatının tarixinə işıq salır.

Mühacirət ədəbiyyatı problemləri, xüsusilə də mühacir mətbuatı ilə bağlı maraqlı tədqiqatların müəllifi, filologiya elmləri namizədi Abid Tahirli bu mövzuda dövrü nəşrlərdə sanballı məqalələrlə ardıcıl çıxışlar edir. Alimin bu

günlərdə «QAPP-Poliqraf» nəşriyyatı tərəfindən nəfis tərtibatla çapdan buraxılan «Azərbaycan mühacirəti mətbuatı» (I hissə) kitabı da onun gərgin axtarışlarının bəhrəsidir. Müəllif əsəri Azərbaycanda, Türkiyədə, Rusiyada, Gürcüstanda, Polşada, ABŞ-da, Argentinada son nəfəsinədək vətənimizin istiqlal idealına sadıq qalan və onun uğrunda fəal ideoloji mübarizə aparan azadlıq mücahidlərinin ruhuna ithaf edib.

Kitab mühacir nəşrlərlə bağlı araşdırmaları bir topluda buraxmaq sahəsində ilk təşəbbüsdür.

Mirəvəz RƏHİMOV

27 sentyabr 2002

«525-ci qəzet».

Belçikada Azərbaycan dostluq və kültür cəmiyyəti qurulacaq

Azərbaycan Dostluq və Kültür Cəmiyyəti qurulacaq

Abid Tahirli «Bu gün Azərbaycan üzərində oyunlar oynanılır. Qarabağ bizim canımızdır» - dedi

Brussel (Tercüman) – Qlasnost və perestroyka işığında əmələ gələn bir qrupla Avropaya gələn Sovet qrupundakı qazeteçi Abid Tahirli ilk iş olaraq Avropada yaşayan azərilərlə türkləri tapıb onlarla dərhləşmək oldu.

Yeni quruluş vaxtında son dərəcə məmnun qaldıqlarını ifadə edən Abid Tahirli: «Bu gün Azərbaycan üzərindən bir neçə ssenarilər qurulur. Qafqazlarda Azəri-erməni məsələsi bu ssenarinin məhsulu olaraq ortaya çıxarıldı. Bizdən Qarabağı istəyirlər... Qarabağ bizim canımızdır. Heç kim həvəslənməsin» deyərək, özbəklərlə vuruşan və yurdsuz qalan Məshəti türklərinə qucaq açdıqlarını söylədi.

Belçikada qaldığı müddətdə türklər tərəfindən yalnız buraxılmayan azərbaycanlı qazeteçi Abid Tahirlinin də qoşulduğu bu yığıncaqda Belçikada Azərbaycan ilə əlaqələri qüvvətləndirəcək bir cəmiyyət qurulmasına qərar verildi.

Yusif ÇİNAL

«Tercüman» qəzeti (Türkiyə)

29 noyabr 1989

Yaradan, yaşadan tədqiqatçı-alim

İstedadlı tədqiqatçı-publisist Abid Tahirlini 1988-ci ildən – «Odlar yurdu» qəzetinin redaktor müavini vəzifəsində işlədiyi müddətdən tanıyıram. O, öz

jurnalist qələmi, əqidəsi ilə sınıanmış əməkdaşlardan biridir. «Odlar yurdu» yalnız «Vətən» Cəmiyyətinin yox, geniş mənada bütün cəmiyyətin orqanı sayılırdı. Sanki, cəmiyyət bu qəzetdən nəfəs alırdı. Qəzet də öz növbəsində cəmiyyətin nəbzini tutmuşdu, onu maraqlandıran, düşündürən mövzulardan bəhs edirdi.

1990-cı ildə qəzetin «Açılmamış səhifələr» rubrikasında «Mirzəli Aşiq Axundzadə» adlı məqaləm dərc olundu. Mirzəli Aşiqin həyat və yaradıcılığından ilk məlumatlar olduğuna görə, məqalə geniş oxucu kütləsinə müsbət təsir bağışlamışdı. Qəzetin redaktor müavini Abid Tahirli məqalənin ilk tədqiqat xarakterli olduğuna görə məni təbrik etdi.

Abid Tahirli yüzlərlə məqalənin, 10-a yaxın kitabın müəllifidir. O, ömrü boyu yaradıcılığı uzun illər xalqdan gizlədilmiş mühacirətdə olan Ceyhun Hacıbəylinin həyat və yaradıcılığını araşdırmış, onun ədəbiyyat, mədəniyyət və ictimai fikir tariximizdə yeri və rolunun elmi dəqiqliklə müəyyənləşdirmişdir. Buna görə də, Abid Tahirlinin tədqiqat işini xalqımızın mütəfəkkir ziyalıları Ceyhun Hacıbəylinin həyat və fəaliyyətinin kompleks araşdırmasının birinci cəhdi kimi qiymətləndirmək olar.

Abid Tahirlinin xüsusilə mühacirət mövzusunda məqalə və oçerkləri ictimaiyyət tərəfindən böyük rəğbətlə qarşılanmışdır. Fakt və hadisələri məharətlə işıqlandırmaq, özünəməxsus publisistik ritmlərlə vermək qabiliyyəti Abid Tahirlinin mühacirətlə bağlı yazılarının təsirli alınmasında və oxucu qəlbinə yol tapmasında mühüm bir amildir.

dos. Pərviz Axundbəyli

On gün İsveçdə

«Vətən» Cəmiyyətinin nümayəndə qrupu İsveçdən qayıtmışdır. Qrupun rəhbəri Abid Tahirli dedi:

- On iki gün ərzində İsveçin 7 şəhərində olduq. Orada yaşayan həmvətənlərimizlə görüşlərimiz maraqlı oldu. Stokholm və Göteborq şəhərlərində fəaliyyət göstərən Azərbaycan mədəniyyət mərkəzlərində keçirilən rəngarəng tədbirlər hamının ürəyincə idi. İsveç Sülhü Müdafiə Komitəsinin Göteborq şöbəsində görüş keçirdik. Arlov şəhər bələdiyyə idarəsinin rəisi A.Yanson və Malme mühacirət idarəsinin rəisi R.Nilsonla söhbətlər etdik, Azərbaycan haqqında həqiqətləri çatdırdıq. Lund şəhərində isə yenidən nəşrə başlayan «Araz» jurnalının redaksiyasında hər iki tərəf üçün faydalı söhbətlər oldu.

E.İSAYEV

«Səhər» qəzeti, 10 aprel 1991

«Hər qələm millətin səfiridir»

«Vətən» Cəmiyyətinin dəvəti ilə Azərbaycana gəlmiş Fransa, İsveçrə, İngiltərə, Kanada kütləvi informasiya vasitələri nümayəndələri ilə keçirilən görüşdə cəmiyyətin rəyasət heyətinin sədr müavini Heydər Məmmədəliyev, Avropa və Amerika ölkələri şöbəsinin müdiri Abid Tahirli, eləcə də Azərinformun, Azərbaycan Teleradio Şirkətinin, «Bakı», «Həyat», «Bakinski raboçi», «Odlar yurdu», «Biznes» və «Xalq qəzeti» qəzetlərinin müxbirləri iştirak etmişlər.

AFAQ

«Odlar yurdu» qəzeti, aprel 1992.

Tədqiqatçının tapıntısı

Ədəbi-mədəni, ictimai-siyasi fikir tariximizdə böyük xidmətləri olmuş Ceyhun Hacıbəylinin (1891-1962) həyat və yaradıcılığının öyrənilməsinə son illər ciddi təşəbbüs göstərilir. Onun 1909-1910-cu illərdə qələmə aldığı «Hacı Kərim» povestinin üzə çıxarılması da belə bir təşəbbüsün nəticəsidir. Həmin povest bu yaxınlarda «Azərnəşr» tərəfindən rusca çapdan buraxılmışdır. Kitabı gənc tədqiqatçı Abid Tahirli tərtib etmiş və ona ön söz yazmışdır.

«Azərbaycan müəllimi» qəzeti

29 avqust 1995

Yubileyə töhfə

(«Kitabi-Dədə Qorqud» - 1300)

Bu yaxınlarda «Sultan-qrafiks» nəşriyyatının buraxdığı «Dədə Qorqud aliliyi» kitabı (məqalələr toplusu) BMT nümayəndəliyinin son bir ildə Dədə Qorqud mövzusunda nəşr etdirdiyi üçüncü kitabdır. Nəfis tərtibatlı bu kitabda ölkəmizin tanınmış qorqudşünaslarının əsərləri toplanmışdır.

Kitabı tərtib edən filologiya elmləri namizədi Abid Tahirli, redaktoru Dilsuz, məsləhətçilər professorlar Tofiq Hacıyev, Samət Əlizadə və BMT-nin Azərbaycandakı nümayəndəliyinin məsul işçisi Sultan Hacıyevdir.

M.Rəhimov

«Xalq qəzeti»

27 oktyabr 1999

«Dədə Qorqud» yubileyinə töhfələr

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnkişaf Proqramı (BMTİP) Azərbaycan və ümumtürk mədəniyyətinin görkəmli abidəsi olan «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının 1300 illik yubileyi ilə bağlı tədbirlərdə yaxından iştirak edir. Bu günlərdə BMTİP 1997-ci ilin fevralında respublika hökuməti ilə imzalanmış «Azərbaycanın mədəni irsinin qorunması» layihəsi çərçivəsində «Dədə Qorqud» bülletenini «Ozan» nəşriyyatında Azərbaycan və ingilis dillərində nəfis şəkildə çapdan buraxmışdır.

Bülletenin tərtibçisi və redaktoru Abid Tahirli, məsləhətçiləri filologiya elmləri doktoru Məhərrəm Qasımlı və BMT-nin Azərbaycandakı nümayəndəliyinin məsul işçisi Sultan Hacıyevdir. Nəşrin üz qabığında və arxasında rəssam Fəxrəddin Əliyevin «Dədə Qorqud» mövzusunda illüstrasiyaları verilmişdir.

* * *

«Dədə Qorqud»un yubileyi münasibətilə BMTİP-in köməyi ilə rəngli açıqcalar dəsti də çapdan buraxılmışdır. «Patronat-C» şirkətinin nəşr etdiyi bu dəstə Xalq rəssamı Mikayıl Abdullayevin, rəssamlardan Fəxrəddin Əliyevin, L.Quritskinin və L.Şarovun qədim dastanının ayrı-ayrı boyları mövzusunda çəkdiqləri illüstrasiyalar daxildir. Fotoların müəllifi Yaşar Xəlilovdur. Redaktor və mətnlərin müəllifi Abid Tahirlidir.

AzərTAc

«Azərbaycan» qəzeti, 30 iyun 1999

«Sən həmişə bizimləsən»

«Gənclik» nəşriyyatının nəfis tərtibatla çap etdiyi «Sən həmişə bizimləsən» toplusuna (tərtibçilər: Dilsuz, A.Tahirli, redaktoru: Dilsuz, səh.392) İlyas Əfəndiyevin həyat və yaradıcılığından bəhs edən xatirələr toplanmışdır. Kitabda İ.Əfəndiyevin vəfatı ilə əlaqədar ölkə rəhbərliyinin, tanınmış ədəbiyyat və mədəniyyət xadimlərinin nekroloqu, yazıçı ilə vidalaşma mərasiminin materialları, vəfatından sonra mətbuatda İ.Əfəndiyev haqqında yazılardan seçmələr çap olunmuş, dramaturqun Azərbaycan Milli Akademik Dram Teatrında tamaşaya qoyulmuş pyeslərinin siyahısı verilmişdir.

Ramiz BİLALOV,

Mirəvəz RƏHİMOV

«Azərbaycan müəllimi» qəzeti,

7 oktyabr 1999.

«Gənc jurnalist»in ilk nömrəsi

Azərbaycan Beynəlxalq Universitetinin jurnalistika fakültəsinin II kurs tələbələri xüsusi mövzulara həsr olunmuş qəzet buraxmağı qərara almışdılar. Artıq bu ideya reallaşmış, ilk mövzusu «Bakı küçələri» olan «Gənc jurnalist» qəzetinin birinci nömrəsi çapdan çıxmışdır. Mövzunun eyni olmasına baxmayaraq, qəzetdə yer almış yazılar çox rəngarəng, müəlliflərin yazı tərzı isə müxtəlifdir. Dərc olunmuş materiallarda hər gün paytaxtımızın küçələrində qarşılaşdığımız problemlər ətraflı işıqlandırılmış, onların həlli yolları araşdırılmışdır. Qəzet 6 səhifədən ibarətdir və gözəl tərtibata malikdir. Gənc yazarlar sözün əsl mənasında öz məharətlərini göstərməyə çalışmışlar. Yazılar müxtəlif janrlarda işlənilib. Son səhifədə isə yumoristik parçalar özünə yer tapmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu təşəbbüs fakültədə dərs deyən Abid Tahirliyə məxsusdur.

«Xalq qəzeti», 13 dekabr 2000
Anar HÜSEYNOV
ABU-nun tələbəsi

Məcburi cavab

«Ədəbiyyat qəzeti»nin 12 may tarixli 19 sayında Abid Tahirinin «Missionerlik bəlası» başlıqlı məqaləsini oxudum. Yazı məndə qərribə assosiasiyalar yaratdı. Yadıma Səlib müharibələri, beş yüz il bundan əvvəl Avropa gəmilərinin Yava və Hind-Çin sahillərinə yan alıb Şərqi soymaları, 1869-cu ilin noyabrında Süveyş kanalının açılışından sonra Şərqi bütünlüklə Qərbin müstəmləkəsinə çevrilməsi, törədilən təxribatlara qarşı Şeyx Cəmaləddin Əfqaninin başçılığı altında Yaxın və Orta Şərqdə müqavimət hərəkatının başlanması çar hökumətinin Qafqazda yeritdiyi ruslaşdırmaq siyasəti, Volqaboyu, Şimal türkləri arasında onların ana dilində xristianlığa məhəbbət təlqin edən ədəbiyyat yaymaqları və Azərbaycan reallığı – xalqın düşdüyü ağır maddi çətinlikdən sui-istifadə edib, müxtəlif süni vasitələrlə, maddi şirnikləndirmə yolu ilə əhalinin müəyyən qismini xristian dininin katolik və pravoslav təriqətlərinə cəlb etmək cəhdləri düşdü. İslam dininə mənsub olan xalqlar arasında missioner təxribatına dair yazı yazmaq fikrinə düşdüm. Materialları sistemə salarkən əlimə məşhur Əhməd bəy Ağayevin XIX əsrin ikinci yarısından sonra Türkiyədə geniş vüsət almış missioner məktəblərinə qarşı yazılmış və 1912-ci ildə Bakıda «İqbal» qəzetində kiçik bir müqəddimə ilə dərc olunmuş «Məcburi cavab» məqaləsi keçdi. Yazıda Avropa missionerlərinin məqsədi və onların mənəvi təxribatları haqqında kifayət qədər aydın məlumatın olduğunu nəzərə alıb, onun yenidən nəşrini daha

münasib hesab etdim. Çünki məqalədə çoxlarını düşündürən və narahat edən məsələlərə cavab tapmaq olur.

Xeyrulla MƏMMƏDOV
«Ədəbiyyat qəzeti», 21 iyul 2000

Gənc yazıçının ilk kitabı

Bu günlərdə Dövlət Gənc Tamaşaçıları teatrında «Qovuq» kitabının təqdimat mərasimi keçirildi.

Filologiya elmləri namizədi Abid Tahirli əsər haqqında mərasim iştirakçılarına ətraflı məlumat verdi. Gənc yazıçıya bundan sonra da gələcək yaradıcılıq yollarında uğurlar arzuladı.

Şairlərdən Əhməd Qəşəmoğlu və Abbas Abdulla, Vaqif İbrahimov, Liza Nağıyeva, Muğam Əliyev, Aqil Səmədbəyli, həmyerliləri adından Şəlalə Tahirli və başqaları çıxış edərək kitabın məziyyətlərindən danışdılar, Aygün Həsənoğluya yeni yaradıcılıq müvəffəqiyyətləri arzuladılar.

«Xalq qəzeti», 9 yanvar 2001
Mirəvəz RƏHİMOV

«Şuşa – Bakı – Paris» - İstiqlal mücahidinin tale yolu

...Üzeyir Hacıbəylinin ev muzeyində Azərbaycanın istiqlaliyyəti uğrunda dönməz mücahidlərdən və milli yaddaşı mühacirətdə yaşamış ictimai xadimlərdən biri, istedadlı publisist və tədqiqatçı Ceyhun Hacıbəylinin anadan olmasının 110 illiyinə həsr olunmuş yubiley mərasimi keçirilmişdir.

...Ceyhun Hacıbəylinin ömür yolunun və irsinin ilk elmi araşdırıcısı, filologiya elmləri namizədi, jurnalist Abid Tahirli yubilyarın bələli taleyi, çoxcəhətli ictimai, elmi-mədəni fəaliyyəti barədə aşkarladığı diqqətçəkən məqamlardan söhbət açdı. Məruzəçi Ceyhun Hacıbəylinin milli demokratik mətbuatımızın müstəqillik uğrunda tarixi mübarizəyə qoşulmasının önündə gedən publisist və mətbuat tariximizin ilk tədqiqatçısı olduğunu xüsusi vurğuladı. Əsrin əvvəllərində çıxan «Kaspi», «Baku», «İrşad», «Tərəqqi», «İttihad» kimi qəzetlərdə milli oyanış mövzusunun aparıcı müəlliflərindən olan Ceyhun bəy təsadüfi deyil ki, Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin rəsmi nəşri «Azərbaycan» qəzetinin

yaradıcılarından biri və ilk baş redaktoru olmuşdu. Ceyhun Hacıbəyli mühacirət illərində redaktorluq etdiyi «Qafqaz», «Azərbaycan» jurnallarında və «Azadlıq» radiostansiyasında da demokratik mətbuatımızın ənənələrini yaşatmışdı.

Tahir Aydınoglu
«Xalq qəzeti», 2 mart 2001.

Tarixi sənədlər nə deyir?

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti yanında Baş Arxiv İdarəsində Azərbaycanlıların Soyqırımını günü ilə bağlı böyük toplantı keçirilmişdir.

Tədbirdə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin məsul işçisi Abid Tahirli Prezidentin məlum fərmanının tarixi əhəmiyyətindən və həmin fərmanla bağlı həyata keçirilən tədbirlərdən ətraflı danışmışdır.

Mirəvəz RƏHİMOV
«Xalq qəzeti», 1 aprel 2001.

«Azərbaycan»ın ilk baş redaktoru

Bu günlərdə dahi bəstəkar Üzeyir Hacıbəylinin ev-muzeyində onun kiçik qardaşı Ceyhun Hacıbəylinin anadan olmasının 110 illiyinə həsr olunmuş yubiley tədbiri keçirildi. Tədbirdə C.Hacıbəylinin tədqiqatçıları, alimlər, qohumları və gənclər toplaşmışdı.

Elmlər namizədi Abid Tahirli bir tədqiqatçı kimi C.Hacıbəylinin yaradıcılığını təhlil etdi. Bildirdi ki, onun «Hacı Kərim» adlı povesti nadir əsər kimi uzun illər M.F.Axundov adına Dövlət Kitabxanasının xüsusi fondunda saxlanılıb. Azərbaycanın faciələri C.Hacıbəylinin publisistikasında, hekayə və felyetonlarında öz əksini tapıb.

Rəsmiyyə Rzalı
«Azərbaycan» qəzeti, 2 mart 2001.

Ceyhun bəy Hacıbəylinin fondu zənginləşir

Ceyhun bəy Hacıbəylinin yorulmaz tədqiqatçısı, jurnalist-alim Abid Tahirli vaxtilə Timuçin Hacıbəylinin ona göndərdiyi, Münhendə rus dilində dərc edilən «Naşe obşeye delo» (oktyabr 1962-ci il) mühacir qəzetində Ceyhun bəyin vəfatı ilə bağlı verilmiş nekroloqun surətini və C.Hacıbəylinin Bakıda 1995-ci ildə rus

dilində nəşr olunan «Hacı Kərim» («Qafqaz müsəlmanlarının həyatından etüdlər») povestini (tərtibçi və ön sözün müəllifi A.Tahirli) Üzeyir Hacıbəyovun ev muzeyinə hədiyyə etdi.

**Səadət Qarabağlı,
Üzeyir Hacıbəyovun ev muzeyinin direktoru
«Respublika» qəzeti, 10 iyun 2001.**

Ev muzeyində təqdimat

Mayın 19-da Cəfər Cabbarlının ev muzeyində böyük dramaturqun yenidən çapdan çıxmış «Mənim tanrım – gözəllik» kitabının, həmçinin Xalq yazıçısı Elçinin «Şəxsiyyət və istedad» («Cəfər Cabbarlının həyatı və yaradıcılığı haqqında düşüncələr») əsərinin təqdimat mərasimi keçirilmişdir.

«Şəxsiyyət və istedad» kitabında C.Cabbarlının həyat və yaradıcılığı haqqında düşüncələr həmçinin rus (çevirəni Siyavuş Məmməd zadə) və ingilis dillərində (çevirəni Turqut Mustafayev və Kirsti Barnet) verilmişdir. Kitabın redaktorları Dilsuz və filologiya elmləri namizədi Abid Tahirli. Məsləhətçiləri Sultan Hacıyev və psixologiya elmləri namizədi Vaqif Hüseynovdur.

«Ədəbiyyat qəzeti», 26 may 2001.

Həm Ramiz müəllimə təşəkkür etdi

...Üzeyir Hacıbəylinin ev muzeyində istedadlı jurnalist, tərcüməçi, tədqiqatçı, ictimai xadim Ceyhun Hacıbəylinin anadan olmasının 110 illiyi ilə əlaqədar yubiley tədbiri keçirilmişdir.

...C.Hacıbəylinin yüzlərlə elmi-publisistik məqalənin müəllifi olduğunu söyləyən filologiya elmləri namizədi Abid Tahirli onun «Hacı Kərim» povestindən və digər əsərlərindən söz açdı.

**Qvami Məhəbbətoğlu
«Zaman» qəzeti, 1 mart 2001**

«Azərbaycan mühacirəti»

Jurnalist Abid Tahirinin «Azərbaycan mühacirəti» adlı kitabı çapdan çıxıb. Kitabda Azərbaycan mühacirətinin təşəkkül tarixi, coğrafiyası, həyat tərzı, sosial tərkibi, sayı, mədəniyyət mərkəzləri, mətbuatı, eləcə də taleyin hökmü ilə qütbətdə məskunlaşan soydaşlarımızın bir qisminin Vətən naminə fəaliyyətindən ətraflı bəhs olunur, mühacirətin problemləri zəngin qaynaqlar əsasında araşdırılır. Bundan əlavə, əsərdə mühacirətimizin önəmli şəxslərinin, o sıradan Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin banilərini siyasi, publisistik, ədəbi irsinə də geniş yer verilir.

Əsər mühacirət problemi ilə maraqlanan tarixçi, filoloq, jurnalist, tələbə və alimlər, habelə xaricdəki həmvətənlərimizin həyat və düşüncə tərzı ilə maraqlanan oxucular üçün nəzərdə tutulub.

**«Ayna» qəzeti,
25 may 2001.**

Bir daha «Əli və Nino»nun əsl müəllifinin kimliyi haqqında

Hörmətli xanım Yaqut Rza qızı Məmmədovaya bu məqalə hava-su kimi gərəkdir. Çünki öz ölkəmizdə və xarici ölkə universitetlərində təhsil alıb, alman dil mütəxəssisi şərəfinə çatmış bu hörmətli müəllif «Əli və Nino»ya dair Almaniyada mətbuatındakı məqalələri şəxsən öyrənməyə vaxt tapmayıbsa, heç olmasa Abid Tahirinin Almaniya buraxılan bir qəzetdəki bircə məqaləsini oxumağa bəlkə vaxt tapa.

**Pənah XƏLİLOV
«525-ci qəzet», 25 may 2002.**

Yeni kitablar

Abid Tahirli. Sözlə yarananlar, sözü yaşadanlar, Bakı, «Əbilov, Zeynalov və oğulları», 2001, 308 səh.

Filologiya elmləri namizədi, Yazıçılar və Jurnalistlər Birliyinin üzvü, Həsənbəy Zərdabi mükafatı laureatı Abid Tahirli müxtəlif mövzularda yazılmış 500-dən çox məqalənin və «Azərbaycan mühacirəti» kitabının müəllifidir. İxtisasca jurnalist olan Abid Tahirli «Odlar yurdu» qəzetində redaktorun müavini, «Vətən» Cəmiyyətində Avropa və Amerika ölkələri şöbəsinin müdiri vəzifəsində işləmişdir. 1993-cü ildən Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin məsul işçisidir.

Müəllifin «Sözlə yarananlar, sözü yaşadanlar» kitabı dörd fəsildən ibarətdir. Əvvəlki üç fəsildə XX əsrdə, xüsusilə ötən yüzilliyin 80-ci illərinin sonu və 90-cı illərinin əvvəllərində Azərbaycan xalqının tarixində və taleyində iz qoyan

hadisələrə milli şüur, milli hərəkət, milli ideologiya kontekstində nəzər salınır, cəmiyyətdə cərəyan edən proseslərə ciddi münasibət bildirilir, söz, sənət sahiblərinin, siyasət adamlarının fəaliyyətindən, həmçinin müəllifin son illərdəki tədqiqatlarından söhbət açılır.

Kitabın sonuncu fəslə «Son ucu ölümlü dünya» adlanır. Valideynlərinin vəfatına həsr etdiyi bu yazılarda müəllif şəxsi kədər və düşüncələrə qapanıb qalmır, daha çox sadə insanların cəmiyyətdə tuta biləcəyi yerdən və roldan bəhs edir.

«Respublika» qəzeti
16 yanvar 2002.

Jurnalistika fakültəsinə qəbulda qabiliyyət imtahanı

Publisist-tədqiqatçı Abid Tahirli də jurnalistika fakültəsinə tələbə qəbulu zamanı yaradıcılıq müsabiqəsinin keçirilməsini vacib sayır: «Əgər biz jurnalistika fakültəsinə qəbul zamanı qabiliyyət imtahanı tətbiq olunan illərin nəticələrini xatırlasaq, görərik ki, o illərin məzunlarının çox böyük əksəriyyəti bu gün də jurnalistika sahəsində uğurla çalışır. Son illərdə bu fakültəni bitirmiş məzunların fəaliyyəti isə həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət baxımından, göz qabağındadır.

«525-ci qəzet», 26 oktyabr 2002
Vəli MƏMMƏDOV

Bir daha Ceyhun Hacıbəyli ilə bağlı həqiqətlər

«...Bu baxımdan qələminə hörmət etdiyim sənətsünas Ziyadxan Əliyevin «Azadlıq» qəzetinin 24 iyul 2002-ci il tarixdə dərc olunmuş «Ceyhun Hacıbəyli neçənci ildə anadan olub?» məqaləsi diqqətimi çəkdi. Yazı filologiya elmləri namizədi A.Tahirlinin iyun ayının 15-də «Ədalət» və «525-ci qəzet»in səhifələrində çap olunan «Susmaq olmur» tənqidi məqaləsinə cavab olaraq yazılmışdır.

Bu yazı haqqında fikir söyləməyə də bilərdim, lakin Z.Əliyevin əməkdaşı olduğum S.Mümtaz adına Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət arxivində olan sənədlərə istinad etdiyini, C.Hacıbəylinin həyat və yaradıcılıq fəaliyyəti haqqında müəyyən təsəvvürə malik olduğumu, A.Tahirlinin arxivimizdə nəinki Ceyhun bəy, hətta xaricdə yaşamış bir çox mühacirlər haqqında uzunmüddətli araşdırma aparmış bir tədqiqatçı olduğunu, ən əsası yazıda təhriflərə yol verildiyini nəzərə alıb, bir arxivşünas və vətəndaş kimi bu addımı atmağa məcbur qaldım.

Aslan KƏNAN
«Ədalət» qəzeti, 3 avqust 2002.

Sənətkarın ikinci ömrü

İlyas Əfəndiyevin dünyasını dəyişdiyi gündən düz altı il keçib, yazıçı ürəyi artıq döyünmür, lakin o, özünün ikinci ömrünü yaşayır. Bu müddət ərzində ədəbiyyatşünas alimlər onun haqqında bir neçə kitab yazıb çap etdirmiş, sənət adamları, yazıçılar, jurnalistlər, adi oxucular İlyas Əfəndiyev haqqında yüzlərlə xatirələr söyləmiş, məqalələr yazmış, maraqlı faktlarla zəngin olan məlumatlar dərc etdirmişlər ki, bunları bir yerə yığsaq, neçə cilddən ibarət sanballı nəşr alına bilər. Belə materialların yalnız az bir hissəsi Dilsuz və A.Tahirli tərəfindən toplanaraq, 1999-cu ildə «Gənclik» nəşriyyatı tərəfindən ayrıca kitab halında buraxılmışdır.

Emin ƏFƏNDİYEV
«Ədəbiyyat qəzeti», 4 oktyabr 2002.

Kitab rəfi

(Abid Tahirli. Sözlə yarananlar, sözü yaşadanlar
Bakı, «Əbilov, Zeynalov və oğulları», 2001)

Abid Tahirlinin «Sözlə yarananlar, sözü yaşadanlar» kitabı dörd fəsildən ibarətdir. Əvvəlki üç fəsildə XX əsrdə, xüsusilə ötən yüzilliyin 80-ci illərinin sonu və 90-cı illərinin əvvəllərində Azərbaycan xalqının tarixində və taleyində iz qoyan hadisələrə milli şüur, milli hərəkət, milli ideologiya kontekstində nəzər salınır, cəmiyyətdə cərəyan edən proseslərə ciddi münasibət bildirir, söz, sənət sahiblərinin, siyasət adamlarının fəaliyyətindən, həmçinin müəllifin son illərdəki tədqiqatlarından söhbət açılır.

Kitabın sonuncu fəsli «Son ucu ölümlü dünya» adlanır. Valideynlərinin vəfatına həsr etdiyi bu yazılarda müəllif şəxsi kədər və düşüncələrə qapanıb qalmır, daha çox sadə insanların cəmiyyətdə tuta biləcəyi yerdən və roldan bəhs edir.

«Azərbaycan» jurnalı, № 6, 2002.

Arxiv həqiqətin qarantıdır

(Bir daha Ceyhun Hacıbəylinin doğum tarixi haqda)

«Azadlıq» qəzetinin 24 iyul sayında qələminə hörmət elədiyim sənətşünas Ziyadxan Əliyevin «Ceyhun Hacıbəyli neçənci ildə anadan olub?» məqaləsi dərc olunub. Yazıda filologiya elmləri namizədi Abid Tahirlinin tədqiqatçı Nazim Rizvanın «Azərbaycan diasporası tarixindən» kitabıyla bağlı «Ədalət» və «525-ci qəzet»də getmiş tənqidi məqaləsinə toxunulub.

Aslan KƏNAN
«Azadlıq» qəzeti, 2 avqust 2002

«Mars» jurnalının yeni sayı işıq üzə görüb

«Mars» ədəbi-bədii, elmi-publisistik jurnalının növbəti sayı çapdan çıxıb. Jurnalın yeni sayında da müxtəlif ədəbi janrlarda yazılan əsərlər dərc olunub.

«Yubiley» rubrikasında xalq yazıçısı Elçinin 60 illik yubileyilə bağlı Abid Tahirlinin «Söz və sənətkar qüdrəti haqqında düşüncələr» adlı yazısı verilib.

«525-ci qəzet»
22 may 2003

«Deyilən söz yadigardır»

Bu günlərdə «Azərbaycan» nəşriyyatı filologiya elmləri namizədi Abid Tahirlinin «Deyilən söz yadigardır» kitabını çapdan buraxıb. Müəllif bu kitabında ömrünü sənət inciləri sayılan atalar sözlərinin toplanmasına həsr etmiş bir insanın – Əbülqasım Hüseynzadənin həyat və fəaliyyətinin maraqlı, unudulmaz məqamlarını işıqlandırır.

Abid Tahirlinin yeni çapdan çıxmış bu kitabında Ə.Hüseynzadənin Üzeyir Hacıbəyov, Rəsul Rza, Süleyman Rüstəm, Mehdi Hüseyn, Səməd Vurğun, Nəriman Nərimanov, Mikayıl Müşfiq, Nazim Hikmət, Hüseyn Arif və başqa şəxsiyyətlərlə ünsiyyəti ilə bağlı maraqlı məqamlar da yer alıb.

«525-ci qəzet»
27 iyul 2003

**Tədqiqatçı Əbülqasım Hüseynzadə
haqqında kitab çıxıb**

Tədqiqatçı-publisist, filologiya elmləri namizədi Abid Tahirlinin «Deyilən söz yadigardır» adlı kitabı çapdan çıxıb. Müəllif kitabda bütün ömrünü atalar

sözlərinin toplanmasına həsr etmiş Əbülqasım Hüseynzadənin həyat və fəaliyyətinin maraqlı, unudulmaz məqamlarını işıqlandırır. A.Tahirlinin bildirdiyinə görə, kitab 1985-ci ildə yazılsa da, müəyyən çətinliklər üzündən yalnız indi işıq üzü görə bilib.

Ülviyyə Tahirqızı
«Üç nöqtə» qəzeti, 22 aprel 2003.

Deyilən söz yadigardır

Sözün əsl mənasında ağına, müəllimliyinə valeh olduğum bir insanın bu yaxınlarda daha bir kitabı işıq üzü gördü. Həmin insan tanınmış tədqiqatçı alim, jurnalist-publisist, filologiya elmləri namizədi və ən nəhayət, mübaliğədən kənar olub desək, əsl ziyalı qələminin sahibi Abid Həmid oğlu Tahirliyədir. Azərbaycan mühacirətinin əvəzsiz tədqiqatçısı Abid Tahirli bu dəfə oxucularına «Deyilən söz yadigardır» adlı maraqlı bir kitabı hədiyyə etdi. Bu kitabda bütün ömrünü atalar sözlərinin toplanmasına həsr etmiş Əbülqasım Hüseynzadənin həyat və fəaliyyətinin maraqlı, unudulmaz məqamları işıqlandırılmışdır.

Fazil TALIBOV
Azərbaycan Jurnalistlər
Birliyinin üzvü
«Kredo» qəzeti, 3 may 2003.

«Cəlil Məmmədquluzadə» mükafatları təqdim olundu

Birinci elmi publisistik məqaləyə və ya əsərə görə nominasiyanın qalibi «Azərbaycan mühacirət mətbuatı» kitabına görə Abid Tahirli elan edildi.

«Yeni Azərbaycan»
23 iyul 2004

Abid Tahirlinin kitabları Almaniyada kataloqa salınıb

Tanınmış tədqiqatçı, filologiya elmləri namizədi Abid Tahirlinin Azərbaycan mühacirət problemi, xüsusilə mühacirət mətbuatı ilə bağlı araşdırmaları ölkəmizdə olduğu kimi, xaricdə də böyük maraq doğurur.

Bu günlərdə müəllifin ünvanına Almaniyanın Halle şəhərinin məşhur Martin Lüter Universitetindən bildiriş daxil olmuşdur. Orada qeyd olunur ki, A.Tahirinin beş kitabı – «Azərbaycan mühacirəti», «Sözlə yarananlar, sözü yaşadanlar», «Əbilov, Zeynalov və qardaşları», «Azərbaycan mühacirət mətbuatı», 1-ci hissə, «Azərbaycan mühacirət mətbuatı», 2-ci hissə və «Azərbaycan mühacirət mətbuatında publisistika» kitabları Lüter Universiteti kitabxanasının kataloquna salınmışdır.

AzərTAc
«Azərbaycan» qəzeti, 2 dekabr 2005

«Qobustan»ın yeni nömrəsi çapdan çıxmışdır

Başqa bir araşdırıcı – Abid Tahirli özünün «Mustafa Haqqı Türəkəqulun publisistikası» yazısında əsasən Azərbaycanın milli musiqisi, onun tarixi və keçdiyi yolu tədqiq edən türkiyəli sənətsünasın yaradıcılığına toxunur.

«Qobustan» № 4, 2005

«Orkun» Azərbaycan tədqiqatçısının əsrindən yazır

Türkiyənin «Orkun» jurnalının 82-ci (yanvar) nömrəsində Səbahəddin Şimşirin həmyerlimiz Abid Tahirinin «Sözlə yarananlar, sözü yaşadanlar» kitabı (Bakı, 2001-ci il) haqqında resenziyası dərc edilmişdir. «Azadlıq yolundan vesikalar» adlanan materialda müəllif Abid Tahirini Azərbaycan tarixinin tədqiqatçısı kimi təqdim edir, xatırladır ki, onun çalışdığı «Odlar yurdu» qəzeti 1918-ci illə 1988-ci il arasında mənəvi körpü rolu oynamışdır. Qeyd edir ki, elə bu səbəbdən də 1988-1991-ci illərin azadlıq hərəkatına həsr olunmuş bu əsərin ilk fəslə onun çalışdığı «Odlar yurdu» qəzetindən bəhs edir və «Milli azadlıq hərəkatı və «Odlar yurdu» qəzeti adlanır.

Məqalə müəllifi nəşrin ayrı-ayrı bölmələrini təhlil etdikdən sonra bu qənaətə gəlir ki, kitab Azərbaycan tarixini öyrənən və tədqiq edən hər kəs üçün faydalı məlumat mənbəyidir.

«Respublika» qəzeti
7 yanvar 2005

«Azərbaycan mühacirət mətbuatı (1921-1991)»

kitabı nəşr edilib

«ÇİNAR-ÇAP» nəşriyyatı tanınmış tədqiqatçı-publisist Abid Tahirlinin «Azərbaycan mühacirət mətbuatı (1921-1991)» kitabını çap etmişdir. Qütbətdə qəlbi sonadək Vətən eşqi, Vətən həsrəti ilə çırpınan və Azərbaycanın istiqlalı uğrunda mücadilə aparan mühacirlərin müqəddəs, unudulmaz xatirəsinə ithaf edilən kitabda onların buraxdığı qəzet, jurnal, kitab, almanax, bülleten və sair haqqında məlumat verilir, həmin materialların Azərbaycanın mətbuat tarixindəki yeri və rolu dəyərləndirilir.

NƏZAKƏT

«Səs» qəzeti, 26 dekabr 2007.

«Molla Nəsrəddin» Təbriz mühacirəti dövründə

Filologiya elmləri doktoru Abid Tahirlinin gəldiyi nəticəyə görə «Molla Nəsrəddin»in mühacirətdə işıq üzü görən nömrələri mühacir nəşrlərdir» və «Azərbaycan mühacirət mətbuatının tarixi «Yeni Qafqasiya» ilə yox, «Molla Nəsrəddin»in 1921-ci ildə İranda buraxılan Təbriz nömrələri ilə başlanır».

Allahverdi Məmmədli,

filologiya elmləri namizədi

«525-ci qəzet», 28 oktyabr 2008

Qalxansız hücum, yoxsa «aydınlaşdırma»?

Abid Tahirli. Mətbuatı müntəzəm izləyən hər kəsə bu imza məlumdur. O da məlumdur ki, A.Tahirli həm də mühacirət problemi ilə bağlı bir çox ciddi tədqiqatların müəllifidir. ...A.Tahirli və onun “Qalxansız hücum” adlı cavab məqaləsi ilə bağlı fikirlərimi çatdırmaq istəyirəm.

Birincisi, şəxsən mən sahənin mütəxəssisi olsaydım, A.Bayramoğlunun məqaləsinə cavab yazmazdım. Mən A.Tahirlinin məqaləsini oxumasaydım, A.Bayramoğlunun «aydınlaşdırma»sı ilə bağlı bu qədər yox, bəlkə bir neçə irad yazardım. A.Tahirlinin ona cavab yazması məni bir qədər ehtiyatlandırdı, düzü, A.Bayramoğlunu bir qədər ciddi qəbul etməyə başladım.

İkincisi, əgər A.Tahirli A.Bayramoğlunun cızma-qarasını, yazdıqlarını «hücum» hesab edərsə, o zaman onun hücum haqqında təsəvvürü məni təəccübləndirir.

Qabib Əhmədov

«525-ci qəzet»

16 yanvar 2008

«Əmir Həbibzadə – 85»

**(Tanınmış alimin ömür yolu və fəaliyyəti
haqqında kitab buraxılıb)**

Bakı Dövlət Universitetinin nəşriyyatı fizika-riyaziyyat elmləri doktoru, Əməkdar elm xadimi Əmir Həbibzadəyə həsr olunmuş «Professor Əmir Həbibzadə – 85» kitabını çapdan buraxıb. Kitabda Əmir Həbibzadənin xatirələri, eyni zamanda yubilyarın dostlarının, iş yoldaşlarının onun haqqında fikirləri toplanıb.

Kitabın baş redaktoru, tərtibçisi Məmməd Əlizadə, elmi redaktoru isə filologiya elmləri namizədi Abid Tahirliyədir.

Mirəvəz RƏHİMOV

Kitablardan sitatlar

“Azərbaycanın ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni həyatında iz salmış C.Hacıbəylinin həyat və yaradıcılığının sistemli, ardıcıl tədqiqi ədəbiyyatşünaslığın aktual problemlərindəndir. Doğrudur, Bəkir Nəbiyev, Ş.Qurbanov, A.Tahirli, B.Ağayev, V.Sultanlı, X.İbrahimli və b. müəlliflər öz araşdırmalarında C.Hacıbəyli yaradıcılığına müxtəlif aspektlərdən münasibət bildirmişlər, lakin mühacirət dövrü irsinin ciddi tədqiqə ehtiyacı var.

“C.Hacıbəyli irsi hələ ötən əsrin 80-ci illərinin sonundan araşdırılmağa başlasa da, onun yaradıcılığı R.Abutalıbovun Parisdən gətirdiyi və S.Mümtaz adına Azərbaycan Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivinə verdiyi sənədlərlə tanışlıqdan sonra daha çox marağa səbəb oldu: M.Teymurov və A.Aslanovun tərtibi ilə C.Hacıbəylinin rus dilində yazılmış seçilmiş əsərləri buraxıldı, 1995-ci ildə A.Tahirli müəllifin «Hacı Kərim» povestini ilk nəşrindən 84 il sonra təkrar nəşr etdirdi, müxtəlif müəlliflər C.Hacıbəyli ilə bağlı mətbuatda maraqlı materiallar çap etməyə başladılar. C.Hacıbəyli irsi ilə tanışlıq onun zəngin və maraqlı olduğunu üzə çıxarır (səh.6).

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Ceyhun bəy hələ Vətəndə ikən Azərbaycanın görkəmli siyasət, mədəniyyət, söz-sənət, elm xadimləri haqqında xeyli sayda məqalə yazmış, dərc etdirmişdir. Bu mövzuya C.Hacıbəylinin tədqiqatçılarından professor Şamil Qurbanov və filologiya elmləri namizədi Abid Tahirli müxtəlif illərdə qələmə aldıkları məqalələrdə toxunmuşlar (səh.9)”.

**Ceyhun Hacıbəyli. Seçilmiş əsərləri
(Bakı, «Elm», 2006, 98 səh. Tərcümə edən,
tərtibçi və ön sözün müəllifi Mirzəbala
Əmrahov) «Ön söz»dən**

“80-ci ilin sonlarında yaranmış «Vətən» Cəmiyyəti ayrı-ayrı mühacirlərin Azərbaycanla əlaqəsinin yaranmasında vasitəçi olur, həm də bu cür praktiki fəaliyyətlə yanaşı, mühacirət probleminin nəzəri məsələlərini ehtiva edən araşdırmalar aparmağa cəhd göstərirdi. «Vətən» Cəmiyyətinin sədri, yazıçı Elçin, cəmiyyətin əməkdaşı Abid Tahirli Azərbaycan mühacirətinin tarixi və çağdaş problemlərinin bəzi məsələlərinə geniş ictimaiyyətin diqqətini cəlb etməyə çalışırdı. Abid Tahirli XX əsr Azərbaycan mühacirətini dörd dövrə bölürdü (səh.9)”.

Xaləddin İbrahimli. Azərbaycan siyasi mühacirəti (Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 1996, 303 səh.) «Giriş»dən

“İ.Əfəndiyevin bədii yaradıcılığına ədəbi ictimaiyyətin diqqəti ətrafında heç bir giley ola bilməz. Bu diqqəti onun bədii yaradıcılığının yeniliyi, təzəliyi, bəzən qeyri-adiliyi, tematikası və bir də ifadə ustalıqı yaratmışdır. Lakin İ.Əfəndiyev yaradıcılığı ədəbi növün daha böyük bir sahəsi ilə də zəngindir ki, məhz bu cəhət müəyyən qədər tədqiqatdan kənarda qalmışdır. Bu, sənətkarın publisist yaradıcılığıdır. İ.Əfəndiyevin publisistikası həm elmi tədqiqat üçün, həm də müasir publisistlərimizə ədəbi məktəb rolu oynayacaq dərəcədə qiymətli irsdir. Elə buna görədir ki, Azərbaycan jurnalistikasının bir sıra qaranlıq məqamlarının, xüsusi ilə mühacirət mətbuatının istedadlı tədqiqatçısı kimi tanıdığımız Abid Tahirli sənətkarın publisist yaradıcılığına ayrıca monoqrafiya həsr etmişdir. Əvvəlcədən deyim ki, monoqrafiya İ.Əfəndiyev publisistikasının bir sıra özünəməxsus cəhətlərini açmışdır. Bu özünəməxsusluğun əsasında dayanan ən ciddi məqamlardan biri sovet ideoloji maşınının tələblərindən kənara çıxma bilmək, insanı robot kimi təsvir edən ənənəvi publisistikadan fərqli olaraq, onun tale yollarının gerçək boyalarını göstərməkdən çəkinməmək, stereotipləri qıraraq insana, onun həyatına gördüyü, duyduğu real rakursdan baxmaq bacarığıdır (səh.4)”.

Cahangir Məmmədli. «Yaşayan və yaşadan publisistika» adlı məqalədən (Abid Tahirli. İlyas Əfəndiyevin publisistikası. Bakı, «Elm», 2005)

“Abid müəllimin yaradıcılığı ilə tanış olan hər kəs mənimlə razılaşar ki, bu vaxta qədər Azərbaycanın mühacirət mətbuatı bu qədər geniş, ustalıqla araşdırılmayıb. Bu elə-belə iş deyil. Belə mövzunu dolğun tədqiq etmək üçün gərək neçə-neçə ölkənin kitabxana və arxivlərində mənbələri axtarıb tapasan, araşdırasan (səh.352).

A.Tahirinin ömür yoluna cüzi işıq salan bu qısa sətirələr qiymətli alimin, pedaqoqun, tədqiqatçının, təcrübəli, istedadlı yazıçının geniş fəaliyyətindən xəbər verir.

Bütün yaradıcılığından görünür ki, onun səthi məlumat verməklə arası yoxdur. Ardıcılıqla, faktlara söykənərək, hərtərəfli əhatə olunmuş məqalələri, eləcə də kitabları oxunaqlıdır, cəlbedicidir. Elə bu səbəbdən də onun yaradıcılığı təcrübəli qələm sahiblərinin diqqətini mütəmadi cəlb edir (səh.356).

Abid Tahirinin həyat və yaradıcılığı haqda 100-dən çox məqalə dərc olunmuşdur. Mən yuxarıda qeyd etmişəm ki, A.Tahirinin yaradıcılığı çoxşaxəlidir. Buna daha bir misal. O, bir çox kitabların redaktoru, digərlərinin isə tərtibçisidir. Neçə-neçə elmlər doktoru, elmlər namizədlərinin tədqiqatlarına rəy yazmış, opponentlik etmişdir (səh.357)”.
Ramin Məmmədov. Qəbələ ziyalıları (Bakı, Şirvannəşr, 2005, 452 səh.). «Azərbaycan mühacirət mətbuatını yaşadan insan» adlı məqalədən